

TÁRSADALMI GAZDASÁGTAN

(NEMZETGAZDASÁGTAN)

ÍRTA

Dr FÖLDES BÉLA

A NEMZETGAZDASÁG- ES PÉNZÜGYTAN NT. B. TANÁRA A BUDAPESTI EGYETEMEN

I. KÖTET

A TÁRSADALMI GAZDASÁGTAN ELEMEI

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1910

A
TÁRSADALMI GAZDASÁGTAN
ELEMEL

ÍRTA

DR FÖLDES BÉLA

A NEMZETGAZDASÁG- ÉS PÉNZÜGYTAN NY. K. TANÁRA A BUDAPESTI EGYETEMEN

ÖTÖDIK ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA
1910

ELŐSZÓ.

A »Társadalmi Gazdaságtan« című jelen művemben kettős feladatot tűztem magam elé. Egyik feladatomban tekintetem a társadalmi gazdaság jelenségeinek tudományos és önálló vizsgálódását. Másik feladatomban tekintetem a gazdasági jelenségek vizsgálódásánál hazai viszonyaink, gazdasági fejlődésünk jelenlegi és történeti alakulásának szemmel tartását; meggyőződésem az lévén, hogy hazánkban épügy, mint a tudománynak használhatunk, ha a gazdasági élet igazságainak kutatásánál saját viszonyainkat tartjuk szem előtt.

Az emberiség történetének azon korszakában, melynek küszöbén állunk, a gazdasági erők parancsoló jelentőséggel bírnak; ez szükségessé teszi azok szövevényes mechanikájának alapos tanulmányozását, és egyúttal azt is, hogy ezen erők működését összhangzásba hozzuk az emberi lét céljaival és a társadalom fontos haladásával. Kiváló/fontpssággal bír az épp hazánkban, mely azon szerencsés helyzetben, van, hogy veszedelmes társadalmi harcokat kerülve, oly intézmények létesítésének szentelheti történetének jelen kedvező korszakát, melyek az egész társadalom összhangzatos fejlődését biztosítják. És még egy. Nincs állam, melyben egyéni lét, államlét és nemzetlét úgy összeforrtak, mint hazánkban, és a magyar tudomány sajátos hivatása ezen ténynek a gazdasági jelenségekre gyakorolt visszahatását figyelemmel kísérni és magyarázni.

A tudomány általam használt elnevezésére vonatkozólag a következőt jegyzem meg. A nemzetgazdaságtannak inkább a német irodalomból származó és ma ott is már most elhagyott elnevezése helyett nálunk újabban a helyesebb »közgazdaságtan« használtatott. Azonban e kifejezés egy kissé halvány. Ezért használom, különösen tekintettel arra, hogy tudományunk a társadalom gazdasági erőit vizsgálja, a külföldön is mindinkább terjedő társadalmi gazdaságtan kifejezését. Ez egyúttal jelzi a tudomány helyét a többi tudományok között és szoros összefüggését a nagy jövőjű társadalmi tannal. Megjegyzem még csak azt, hogy e név nem zárja ki a nemzeti szempontokat, mint az a mondatból látszik és a bevezetésből még jobban kiderül, sőt ellenkezőleg egyenesen követeli.

Budapest, 1893. május havában.

Földes Béla.

Előszó a második kiadáshoz.

Könyvem iránya ugyanaz maradt, mint az első kiadásban; sőt társadalmi, nemzeti és ethikai jellegét itt-ott még jobban kifejtettem. Úgy tapasztaltam, hogy helyes irányban haladtam. Még a külföldi tudományban is azóta nem egy fogalomhatározás, nem egy eszmemenet tűnt fel, melyet könyvemben képviseltem. Az elsőbbség igényével léphetnék föl, ha arra általában súlyt helyeznék.

A társadalmi gazdaságtan művelésének iránya, szelleme ma világtörténeti jelentőséggel bír; jövőnk alakulásának kérdése itt dől el. Azért lehetetlen a társadalmi gazdaságtan irányának kérdését túlozni. Valamint volt az új-kor elején idő, midőn mindenkinek, ki először tanszékre lépett, a lélek halhatatlanságáról kellett értekezni, úgy ma mindenkinek, ki a gazdaságtant műveli, annak legfőbb problémáival szemben

állást kell foglalni. Ezt könyvemnél szigorúan szem előtt tartottam és azért mindenütt iparkodtam ennek következményeit érvényre juttatni. A gazdaságtannak *társadalminak* kell lenni; minden fogalmat, minden eszmemenetet ezen szempontból kell vizsgálni, holott ma még számos író e tekintetben tisztán magángazdasági okoskodásoknak hódol. Következik ebből az is, hogy a gazdaság társadalmi összefoglalásának elveit keressük, mit a manchesterismus itt-ott még tengődő őslényei önmegelegetten mellőznek. A gazdaságtannak alapelvében *ethikainak* kell lenni, mert a gazdaságtan a társadalmi ethika egy része és a javak világában is erkölcsi törvények uralkodnak. A gazdaságtannak továbbá az általános emberi és társadalmi mellett a különöst, a *nemzetit* is kell kutatni, mivel a nemzeti élet sajátos alakulása a gazdasági jelenségekben is kifejezésre jut. Egyes elméletek történeti alépítményénél is a nemzeti irányú vizsgálódás nélkülözhetlen.

Ezen irányelveket e kiadásban még erősebben iparkodtam kidomborítani. Azonkívül nagyobb mérvben kerestem az érintkezési pontokat a *gazdasági élet és a jogalakulás között*; a társadalmi eszmék új jogi formákat, új jogi képleteket keresnek; a gazdaságtani kutatás csonka maradna, ha a kérdések ezen oldalát elhanyagolná.

Budapest, 1897. karácsonkor.

Földes Béla.

Előszó a harmadik kiadáshoz.

Eredeti szellemében és különösen a második kiadás előszavában kifejtett irányban munkámat e kiadásban is a társadalomgazdasági jelenségek tudományos magyarázatához iparkodtam közelebb hozni.

Budapest, 1901. június havában.

Földes Béla.

Előszó a negyedik kiadáshoz.

Könyvemet e kiadás alkalmából teljesen átdolgoztam. Mindamellet nem változott az sem felfogásban, sem irányban; terjedelemben is alig, mert ha sok új fejtegetés és adat is került a könyvbe, másfelől egyes, nem annyira fontos részleteket kihagytam, utalva az előbbi kiadásokra. A munka azonban elég jelentékenyen változott beosztásban, csoportosításban, főleg pedig számos kérdés kimerítőbb előadásában. Talán felesleges megjegyeznem, hogy az élet és tudomány nevezetesebb újabb mozzanatai kellő figyelemben részesültek.

Budapest, 1904 végén.

Földes Béla.

Előszó az ötödik kiadáshoz.

Ezen ötödik kiadás is gondos átdolgozás után lát napvilágot. Itt-ott egyes pontok kiegészítettek, mindamellet a könyv terjedelme nagyjában a régi maradt.

Budapest, 1909 végén.

Földes Béla.

I. KÖTET
A TÁRSADALMI GAZDASÁGTAN ELEMEI

I. RÉSZ
ALAPVETÉS

I. FEJEZET.

Bevezetés.

1. Az emberiség jelenlegi fejlődési fokán két tudomány emelkedett nagy jelentőségre és bizonyult egyenesen e fejlődés leghatalmasabb emeltyűjének, a természettudomány és a társadalmi gazdaságtan. Volt idő, mely az elvont gondolkozás terén nagyobb, erősebb gondolkozókkal büszkélkedhetett, melynek nagyobb jogászai, nagyobb államférfiai voltak mint a jelenkoréi, de nem volt idő, mely a természet és a társadalmi élet felismerésében csak távolról is megközelítheti azt a kort, melyben élünk. Mihelyt az ember azt a korlátot felismerte, mely gondolkozásának és a gondolkozás anyagát szolgáltató érzeteinek szabva van, tudvágyának teljes erejével az őt környező természet felé fordult, és mihelyt az ember főleg a természettudomány segítségével felismerte, mily tág tere van az anyagi javak előállításának, és felismerte továbbá, hogy az anyagi javak az államok, a nemzetek haladásának egyik főfeltétele: a közgazdasági jelenségek kutatása képezte egyik legfontosabb és legérdekesebb tárgyát a gondolkozásnak.

Rövid lévén az idő, mely eddig e tudomány felépítésére szánva volt, nem várhatjuk, hogy az minden tekintetben, minden irányban kész, megdönthetetlen eredményeket nyújtson. Az első feladat, mely a tudomány úttörőinek jutott, az volt, hogy a kérdéseket, melyek megfejtésére a tudomány hivatva van, felfedezzék és helyesen felállítsák. Még tévedéseik is világot terjesztenek, melyet felhasználva, reánk nézve már könnyebb biztosabb eredményeket elérni. Es mintha szervezetünk új érzékkel gazdagodott volna, a gazdasági érdekek szemüvegén át a történelmi alakulások képe teljesen megváltozott. Felismertük a ható okok leghatalmasabbját, mely a fejedelmek, a nemzetek, az osztályok harcában döntő szerepet visz.¹ Csak a gazdasági érdekek világa mellett értjük

¹ Amaz erőknék megismerése, melyek a társadalomban uralkodnak, polgári-sodásunknak életkérdésévé vált(*Dilthey*, Einleitung in die Geisteswissenschaften [Lipscse, 1883. 4. l.'])

meg e küzdelmeket, értjük meg országok keletkezését és bomlását, alkotmányok átalakulását, a nagy jogi intézmények rendeltetését. Az új tanegyfelől magyarázta a múltat, másfelől kereste és keresi azon társadalomgazdasági szervezetet, mely a társadalmi együttlétet és békét, valamint a társadalmi igazságosságot a legtökéletesebben biztosítja. Arra törekszik, hogy oly jövőt készítsen elő, melyben a lehetőségig a társadalmi ellentétek mérsékeltenek, az anyagi szükségek kielégítése mindenkire, de különösen azokra nézve biztosítottassék, akik az anyagi termelés nehéz munkájában életüket, erejüket emésztik.

Azonban e cél, valamint általában a gazdasági igazságok felderítését tudományunk csak úgy érheti el, ha kiindulási pontja helyes. Minden hiba e tekintetben megbosszulja magát a tantételek kétes értékében és gyakorlatilag is sajnos következményekkel járhat.

A társadalmi gazdaságtan, úgy amint azt az angol tudomány klaszszikusai kifejtették, jobbadán nem egyéb, mint a tizenharmadik és tizenkilencedik század fordulópontján álló Anglia üzleti életének bonctana, oly társadalom bonctana, melyben az üzleti érdekek erősen előtérbe lépnek és döntő szerepet kezdenek játszani, melyben a gépek feltalálása után a régi társadalmi rétegek bomlásnak indulnak és új keretek alakulnak. Ezen átalakulási processzus különösen az alsóbb osztályokra nézve, az ipar terén a régi szervezetekben életérdekeikben biztosítottakra nézve elég fájóssá válik. Ezen társadalmi gazdaságtan, ez ideig áthatva egy rideg erkölcsi felfogástól és azon nézettől, hogy az, ami van, szükség-szerű, mindazokat, kik e felfogással nem tudtak megbarátkozni, a tudomány teréről leszorítja és csak legújabbban enged ez irányynak némi befolyást. Ennek következménye az lett, hogy *a régi társadalmi gazdaságtan tantételei csak oly társadalom állapotával egyeznek, melyben a rideg üzleti szempontok túlnyomóan irányadók. Az első követelmény, mely a társadalmi gazdaságtan továbbmívelése érdekében felállítandó, tehát az, hogy az erkölcsi törvények alapján épüljön fel. Ez nem annyit jelent, hogy olcsó tanításokat, kenetteljes tanácsokat osztogasson, hanem azt, hogy az erkölcsi erők hatását vizsgálja, az erkölcsi követelményeket szövegezzék és minden ponton csak oly gazdasági eljárásokat helyeseljen, melyek az erkölcsi törvénnyel összhangzásban állanak.*

A társadalmi gazdaságtan egészséges fejlődésének egyik további feltétele az, hogy nemcsak a világgazdaságot és annak bizonytalan körrajzait, hanem a kis gazdaságot és annak szervezetét, nemcsak a makrokosmoszt, hanem a mikrokosmoszt is tanulmányozza, mely ép oly érdekes, ép oly fontos, mint amaz. A világgazdaság, a nemzetközi kereskedelem, a nemzetközi hitel törvényei mellett figyelmet érdemelnek az apróbb

gazdasági egyedek is, melyeknek tanulmányozása már azért is fontos, mert az itt működő erők tényleg ezer meg ezer ponton, mindennap, minden órában érvényesülnek, lényegesen módosítván a nemzeti és nemzetközi gazdasági élet irányait. A gazdaságtan ez által érdekesebbé és népszerűvé válik, mert az általános törvények működését ritkán lehet az egyes gazdaságok életében felismerni. Azért tapasztaljuk, hogy gyakran nagy hitetlenséggel találkozunk a gazdasági törvények iránt, mivel a gyakorlati élet jelenségei azokkal nem egyszer ellentétben látszanak lenni. A mechanika sem tanulmányozza csak az égi testek mozgásának törvényeit, pedig e mozgás jelenségei kevésbé változnak mint a gazdasági élet jelenségei, melyek a legkülönbözőbb tényezők befolyása alatt állanak. A mikrokosmos tanulmányozásának elhanyagolása a klasszikái gazdaságtan által annál tanulságosabb, mert gyakran tulajdonképp csak a magángazdasági élet leírása adatik, és abból vonatnak le a tanulságok, azonban úgy adatván elő, mintha társadalomgazdasági jelentőséggel bírnának. Azért éppen az általunk jelzett irány legjobban biztosítja, hogy a köz- és magángazdaság határait tisztán lássuk és tiszteljük.

Az angol remekíróknál gyakran visszatér a gazdasági jelenségek *természeti* alakjának meghatározása. Ez némileg a régi természetjog utóhangja. Ha ez csak annyit jelent, hogy a gazdasági jelenségek leegyszerűsőbb alakjai vizsgálандók, e felfogás egyéb veszélyes következményekkel nem járna és csak a helytelen műszót kellene kifogásolni; mint-hogy azonban gyakran azon felfogáshoz vezet, hogy az így megállapított típusai a gazdasági életnek a törvényszerűek és ezek alapján magyarázhatnának a jelenségek, nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a gazdasági jelenségek mind társadalmi jellegűek, a társadalomban élő ember gazdaságára nézve jellemzők. Azért adunk előnyt a »társadalmi gazdaságtan« elnevezésének a »közgazdaságtan« vagy »nemzetgazdaságtan«-éval szemben, sok egyéb októl eltekintve már azért is, mert a gazdasági élet első-sorban társadalmilag van szervezve.

Ebből azonban korántsem következik az, hogy a gazdasági életben *a nemzeti szempontok figyelembe vétét mellőzni kellene*. Sőt ellenkezőleg. Addig, míg a társadalmi gazdaságtan egészen az idegen államok gazdaságának tükörképét nyújtja, addig, míg e képben a nemzeti élet által előidézett színhangulat hiányzik, valami idegenszerű fog az maradni és termékeny hatást az elmékre alig fog előidézni. A hazai jelenségek tanulmányozása a legbiztosabb mód, hogy igazi, mély ismerethez jussunk. Csak meg kell gondolni, hogy azokat a dolgokat legjobban ismerhetjük, amelyek körülöttünk végbemennek, melyeket esetleg saját szemünkkel áthatunk, magunk megfigyelhetünk. Idegen viszonyok megítélésénél

hiányzik többnyire a felfogás tisztasága és biztossága, melyet csak a közvetlenség nyújthat. Leginkább úgy gazdagíthatjuk a tudományt, ha saját viszonyainkat is tesszük a kutatás tárgyává. A gazdasági jelenségek nagy változatossága és gazdagsága mellett a tudomány haladása föltételezi, hogy lehetőleg sok helyen, sok ponton, a legkülönbözőbb viszonyok közt lássuk a gazdasági erők játékát, már azért is, mert a gazdasági tudomány haladása is az összehasonlítás és anyagösszehordás föltételéhez van kötve. *Már most ki tanulmányozza a mi viszonyainkat, ha a mi figyelmünk csak idegen államok és területek felé fordul?* Minden nagyobb területen az égalji viszonyok, a faj gazdasági tulajdonai, a magán- és közintézmények hatása alatt más szint öltenek a gazdasági jelenségek, és a titkos összefüggések tanulmányozása számíthat arra, hogy mindenütt újat, érdekeset talál. Az általános törvények, melyek jóformán csak egyszerű logikai vagy erkölcsi törvények, ily tanulmányok folytán alig fognak változni. De ha a természettudomány példáján okulva, a mi tudományunk is jobban fog a részletekben elmélyedni, akkor minden tartózkodás nélkül mondhatni, hogy *a magyar gazdasági élet egy fontjának megfigyelése annyi tanulságot fog nyújtani, mely felér sok, külföldi viszonyokból levont, de ránk nézve húst és csontot nélkülöző levezetéssel.* És végül kitől várjunk tanácsot nehéz gyakorlati gazdasági kérdések megoldásánál, ha gazdasági életünk sajátságosságát és annak visszahatását a gazdaságtani elvekre nem ismerjük? Hiszen még közigazgatási intézményeket sem lehet egyszerűen a külföldről átültetni, még kevésbé gazdasági intézményeket, melyek a legerősebb szálakkal minden egyes ember életével összefüggnek.

Igen fontos továbbá a politikai szempontok megfigyelése. A társadalmi gazdaságtan kiválóan politikai tudomány és az államhatalom legnehezebb feladatai ezen téren merülnek fel. A gazdaságtan elvont tételeinek alkalmazása, illetőleg számbavétele az államhatalom által egy el nem hanyagolható módosító körülmény a gazdasági életben; a társadalmi és egyéni erők befolyása, szövetkezése az államhatalommal, a társadalmi vagy egyéni érdekek és az állami érdekek közti küzdelem tanulságai a tudomány által értékesítendőek. Hiszen éppen a modern társadalmakban az államhatalom oly mélyen belenyúl a magánéletbe és annak gazdasági szervezetébe, hogy már-már csak eufémia, ha magán-gazdaságról beszélünk.

A gazdasági élet fejlődése és jelenségeinek alakulása egy bizonyos állami, jogi, társadalmi és gazdasági rendszert tételez föl. Amint ugyanis mindezen megnyilvánulásai az agglomeráit embereknek a gazdasági élet, a szükségletkielégítés alakulásától függ, úgy másfelől minden gazdasági

processzus egy adott társadalmi és jogi rend alapján játszódik le.¹ A gazdaságtani kutatásoknál tehát az uralkodó állami, jogi és gazdasági rendet nem lehet figyelmen kívül hagyni és azért tantételei többnyire egy bizonyos gazdasági rendszerre vonatkoznak. *Ezen rendszerek között különösen kettő bír nagy fontossággal: az individualizmus és szocializmus.* Az előbbinek eddigi túlnyomóságával szemben szükségessé válik az újabb korban az utóbbinak jelentőségét jobban figyelembe venni.

Az emberiség többnyire két ellentét között mozog. Vannak korszakok, melyekben inkább eszményi javakért küzd, és olyanok, melyekben főleg az anyagi javak szaporítása és megszerzése foglalkoztatja. Habár egyik irányban sem érhető el az emberiség célja a másik irány teljes elhanyagolása mellett, mégis a többnyire ellentétekben mozgó vonala az emberi haladásnak ezt bizonyítja. A haladás jelenlegi fokán kétségtelenül az anyagi javak, a gazdasági erők teljes kifejtése képezi az emberiség legfőbb törekvését. Ne essünk emiatt kétségbe, hanem keressük azon biztosítékokat, melyek megnyugvást nyújtanak aziránt, hogy a törekvés az erkölcsi törvények gátját el nem seprí. És a gazdasági jelenségek mélyebb felfogása meg fogja mutatni, hogy *az erkölcsi törvény a gazdasági élet legerősebb alapját képezi. Erkölcsi erő nélkül a gazdasági javak végtelen mennyisége is csak eltakarja a szegénységet, mint a sírhant fölötti viráglepel az alatta végbement enyészetet.*

Minden tudományos foglalkozásnak hármassal van oka: *megérteni, előrelátni, cselekedni.* Az első feladat megoldása teljes tárgyilagos odaadást követel, gondos megfigyelését mindazon szövevényesen összefolyó tényezőknek, melyekből a jelenségek alakulnak. A jelenségek helyes felismerése lehetővé teszi, hogy bizonyos erők alkalmazásából, működéséből a jövőre következtetést tehessünk, ami ismét az első feltétele a spontán cselekvésnek. Minthogy pedig minden ismeret, de különösen a társadalmi élet szövevényességébe bevilágító ismeret, gyakorlati célok elérésére felhasználható: a társadalomgazdasági elvek helyes felfogása az első feltétel arra, hogy úgy a magán-, mint a társadalmi gazdaság a fejlődési képesség legmagasabb fokára emeltessék.

2. A gazdálkodás és a javak világa az ember okszerű cselekvésének egyik köre lévén, a tünemények, melyekkel e téren találkozunk, nemcsak egymást közt hasonlatosságot, hanem bizonyos törvényszerűséget mutatnak. Azon tudomány, melynek feladata a gazdasági jelenségeket elméletileg kutatni, különös tekintettel az azokban érvényesülő törvé-

¹ Ennyiben igaz van *Stammlernek* (Recht u. Wirtschaft. Lipcse, 1896.), csakhogy eltéveszti, hogy a gazdasági élet alapjául szolgáló jogi rend ismét bizonyos gazdasági szükségletekből fejlődött ki.

nyekre, a *gazdaságtan*. A gazdaságtan azon gazdasági jelenségekkel foglalkozik, melyek az együtt működő és államilag szervezett társadalomban felmerülnek; mint olyant *nemzetgazdaságtannak*, *közgazdaságtannak*, *társadalomgazdaságtannak* nevezzük¹; ennek tárgya tehát az emberi társadalom gazdasági életének és különösen az abban uralkodó törvényeknek kutatása.² *A társadalomgazdaságtan a társadalomgazdasági szervezetek tudománya*³.

¹ Azóta, hogy e kifejezést használtuk, több oldalról történt felszólalás, hogy csak ez a tudomány helyes elnevezése, így *Stammler*, *Dietzel* stb.

² Igen érdekes volna végignézni azon számtalan meghatározásokon, melyeket a társadalmi gazdaságtanról adtak: *Say* szerint foglalkozik annak az előadásával, mikép keletkeznek, oszlanak meg és fogyasztatnak a javak; *Mill* szerint vizsgálja a javak természetét, természetek és eloszlásuk törvényeit; *Boscher* szerint a gazdasági népélet fejlődési törvényeinek tudománya; *Schaffle* szerint az emberi társadalomban működő közgazdasági elv tana; *Mangoldt* szerint tudományosan rendezett előadása a gazdasági népélet törvényeinek; *Bianchini* szerint a társadalmi jólét tudománya; *Schönberg* szerint vizsgálja a gazdasági népélet alakulását jelenben és múltban, keresi az abban működő erőket és azok törvényeit, és értékesíti ezen ismereteket a gazdaság örökkévaló céljának minél magasabb elérésére, mint az ember kulturális fejlődésének alapja; *Walras* és mások szerint egyszerűen a forgalom elmélete; *Macleod* szerint azon törvényeket tárgyalja, melyek a cserélhető mennyiségek viszonyaiban uralkodnak; *Storch* szerint a népek vagyonosodásának természettörvényeit kutatja; *Sismondi* szerint az ember fizikai jólétével foglalkozik, amennyiben az az állam feladatát képezheti; *Chevalier* szerint az anyagi érdekek tudománya; *Marshall* szerint az ember eljárását vizsgálja az élet mindennapi üzletében, keresi, honnan veszi jövedelmét és hogyan használja fel; *Kautz* szerint a társadalmi gazdaságtan az állam- és társadalomtudományok azon ága, amely a társadalmi gazdaság szervezetének és tüneteinek rendszeres elemzésével foglalkozik; *Wagner* szerint a társadalmi gazdaságtan a gazdaságra vonatkozó tanok összessége; *Cossa* szerint a javak társadalmi rendjének tudománya; *Supino* szerint tárgyalja az embert, mint társadalmi lényt, amennyiben képességeit a külvilágra irányozza, hogy a gazdasági elvnek megfelelően szükségleteit kielégítse» Végre *Coquelin* szerint egyáltalában hiányzik még a társadalmi gazdaságtan definíciója. Dacára ezen tarkaságnak, mely mindenestre sajnálandó, még sem tudnék ebből — mint *Menger* (*Methode der Socialwissenschaften*, 243. 1.) — az elmélet alacsony fokára következtetni, hanem arra, hogy ezen definícióknak nagy jelentőséget nem tulajdonítottak. Végre mégis a lényeges pontokban az írók nagy része egyetért, mit már abból látni, hogy tényleg mindannyian többé-kevésbé ugyanazon kérdéseket tárgyalják.

³ Igen jól fejezi ki *Lassale* a szükségét, hogy a nemzetgazdaságtan átalakuljon társadalomgazdaságtanná: *Ricardo ist der Chef u. die letzte Entwicklung der Bourgeois-Öonomie, die seit ihm keinen Fortschritt mehr gemacht hat. Er hat die bürgerliche Öonomie bis zu ihrem Gipfel entwickelt, d. h. bis hart zu dem Abgrund, wo ihr vermöge ihrer eigenen Entwicklung selbst nichts mehr übrig bleibt, als umzuschlagen u. Socialöonomie zu werden. Die sociale öonomie ist nichts als ein Kampf gegen Ricardo, der eben so sehr eine immanente Portbildung seiner Lehre ist.* (*Bastiat-Schulze Delitzsch*. 147. 1.)

A társadalmi gazdaságtan *első* feladata a gazdasági jelenségek pontos és teljes leírása, a szerint a mint azok ugyanazon időben egymás mellett alakulnak, avagy különböző időpontban történeti egymásutánban. A tudomány *második* feladata a gazdasági életben mutatkozó törvényeket, vagyis a gazdasági jelenségek előzményeit és következményeit felfedezni. A társadalmi gazdaságtan ezen feladatot akkép teljesíti, hogy előbb a gazdasági jelenségek elemeit, az egyszerű tünetmennyeket, ezek alapján pedig az összetett, bonyolultabb tünetmennyeket vizsgálja. A *társadalmi gazdaságtan ez alapon előadja azon törvényeket, mely eh uralkodása mellett a társadalomban a termelés a leghatályosabb és leggazdagabb, a jövedelem eloszlása a legigazságosabb és a fogyasztás a legészszzerűbb.*

Az ezen tünetmennyekben uralkodó törvények útmutatást adnak gazdasági életünk célszerű szervezésére, és a társadalmi gazdaságtan *harmadik* feladata épen abban áll, hogy a gazdasági törvények alapján azon szabályokat (imperatívák) állítsa fel, melyeket a gazdálkodási tevékenységnek követni kell. Ezen szabályok részint az egyes gazdálkodók, részint az azokat támogató állam működésének szabnak irányt.

A társadalmi gazdaságtan rendszeren két részre osztatik¹: az *első* az *elemi* (elméleti, általános, elvont) társadalmi gazdaságtan, mely a gazdasági élet elemi tünetmennyjeivel és azok törvényeivel foglalkozik; a *másik* rész az *alkalmazott* (különös, gyakorlati) társadalmi gazdaságtan, mely társadalomgazdasági politikának is neveztetik, ez a bonyolultabb, összetett tünetmennyeket és azok törvényeit tárgyalja.² Egyúttal a jelenségek tárgyalásánál mindig tekintettel van a tudomány azon gyakorlati szabályokra és intézményekre, melyek az egyesek, a társadalom és az államhatalom által létesítendő, hogy a társadalmi gazdaság, a nemzet jóléte a virágzás lehető legnagyobb fokát elérje. Ezen osztályozás mellett sok jogosultsággal bír azon beosztás, mely különbséget tesz az *elemző* és *leíró* társadalmi gazdaságtan között; az elemző társadalmi gazdaságtan a jelenségek okozati összefüggését kutatja, a leíró társadalmi gazdaságtan a jelenségek hű leírását adja. A leíró társadalmi gazdaságtan — támogatva különösen a statisztika által — főleg az újabb időben vett nagy lendületet és kiváló munkákkal rendelkezik, melyek pontos és beható megfigyelés alapján a legkülönbözőbb gazdasági jelenségek alakulását

¹ A tudomány felosztásáról sok találó megjegyzés: *Dietzel*, Socialökonomik (Lipscse, 1895.).

² *Dietzel* szerint az általános rész tárgyalja a természetes, állandó kategóriákat, melyek minden gazdasági rendszer mellett ugyanazok (csereeszköz, munkamegosztás stb.), a különös rész tárgyalja a társadalmi kategóriákat, melyek különböző gazdasági rendszerek mellett különbözők.

leírják. Végül vannak, kik a társadalmi gazdaságtant felosztják társadalomgazdasági *statikára* és *dynamikára*; az elsőnek feladata a jelenségek leírása nyugvó állapotban, a másik vizsgálja a jelenségek alakulását az egyes arra ható tényezők változása mellett.

A társadalmi gazdaságtan különböző nevek alatt fordul elő: *politikai gazdaságtannak* (különösen az angoloknál), *társadalmi gazdaságtannak* (különösen francziáknál és olaszoknál), *ökonomikának* is nevezték; exotikus neveket is adtak a tudománynak, így *cseretudomány* (katalaktika), *plutohgiának* (Hearn), *laoplusiognosiának* (Soden) stb. is nevezték. A politikai gazdaságtan nevét először Aristoteles használta, későbben *Montchrétien* »Traicté de l'économie politique« (1615) című munkájában, továbbá *Petty*, *Verri*, *Beccaria*; *Ortes* használja a nemzetgazdaságtan (*economia nazionale* 1774) elnevezését. A társadalmi gazdaságtan nevét, úgy látszik, először használta *Buat* (1773).¹ Nálunk régebben stúdium politico-camerale-nak nevezték; *Skerletz* *oeconomia publica*-nak nevezi.

A társadalmi gazdaságtan elnevezése egyúttal jellemzően fejezi ki azt, hogy a gazdaságtannak »társadalminak« kell lenni, az egész társadalomra kell tekintettel lennie. A merkantilizmus az ipari és kereskedelmi osztály gazdaságtana volt, a physiokratizmus a mezőgazdaságé, a földbirtokosoké, az angol nemzetgazdaságtan, különösen *Ricardo* tanítása szerint a tőkeosztályé ellentétben a földbirtokosokkal. A társadalmi gazdaságtannak nem szabad egyes társadalmi osztályok felfogásának hódolni hanem az egész társadalom érdekeit kell kifejezésre juttatni. Ezt az elméleti átalakulást a munkásviszonyok újabbkori alakulása mozdította elő.

Hogy tudományunk valóban *társadalmi* gazdaságtan legyen, arra szükséges, hogy a tudomány vizsgálódásai mindig a *társadalomra* vonatkozzanak, nem pedig az egyéni gazdaságra. A tudomány e tekintetben ugyanis azon hibába esett, hogy bár a nemzetek, államok, társadalmak közgazdaságát akarta vizsgálni, okoskodásai, fogalmai többnyire az egyéni gazdaságra, a magángazdaságra vonatkoztak. *Tehát mindig a gazdasági élet társadalmi alakzatait kell szem előtt tartani: a társadalmi alakzat e tudományban a kiindulási pont, a prius, míg a magángazdaságot és annak alakulását csak a társadalmi alakulás alapján érthetni.* Tehát a gazdaság,

¹ A »társadalmi gazdaságtan« elnevezését különösen használták: *Scialoja* »economia sociale« (1844), *Dietzel* »Socialökonomik« (1895), *Platter* »Sociale Wirthschaftswissenschaft« (1903), *Greef* »Etude de l'économie sociale (1903), stb., sőt már régebben a szocialisták, így *Proudhon* is. Azonban azok is, kik társadalmi gazdaságtannak nevezik, így *Dietzel* is, nagyobbára mégis az individualizmus álláspontján állanak, tehát az elnevezést felfogásuk által részben megcáfolják.

a gazdagság, a szegénység, a termelés, a fogyasztás, a jövedelem társadalmi alakját vizsgáljuk elsősorban, ezeknek magángazdasági jelenségeit csak másodsorban.¹

A társadalmi gazdaságtan alanya a társadalom lévén, ezen az együtt-létnek az összetartozásnak mintegy természetes alakzatát (a jogtól eltekintve) értjük, társadalmi renden pedig az érdekkörök, különösen fedig a gazdasági érdekek és a javak megosztása szerinti rendjét értjük.

A társadalmat gyakran csak fikciónak tekintik, különösen azok, kik individualistikus alapon állanak. Azonban ezen tévedés csak onnét származik, hogy azt gondolják, hogy a társadalomnak az egyéneken kívül, kiből áll, önálló léttel kellene bírni, a mi lehetetlen. Hiszen minden egész csak a részek összefoglalásából áll. A falevél, a rózsa, az ember is csak részeknek, sejteknek összefoglalása. De a társadalom önálló létét mutatja, hogy a társadalmi lét törvényei uralkodnak az egyesek fölött, hogy a társadalomban a rész más törvényeknek engedelmessé válik, mint önálló létében, hogy identitásában megmarad a részek változása mellett, a részeket túléli stb. Az egyén sorsának döntő tényezője a társadalom, melynek része; a társadalom rányomja bélyegét: gondolkozása, elhelyezése, vallási és foglalkozási hovatartozása, még élettartama is társadalmi jellegű.²

¹ A tudomány abbéli tévedése, hogy nem a társadalomból, hanem az egyénből indult ki, legerősebben kiemelve Rodbertusnál (Zur Beleuchtung der sozialen Frage, 26. 1.).

² Lásd erről »A társadalomerkölcsi probléma« című akadémiai székfoglalómat. (Budapest, 1903.).

II. FEJEZET.

A gazdasági élet történeti fejlődésmenete.

1. A gazdasági szervezet a történeti fejlődés eredménye; a legegyszerűbb alakból kiindulva, a fejlődés törvénye szerint mindinkább emelkedik magasabb fokra, tökéletesebb alakokban. A gazdasági szervezet szövetenyessége mellett a fejlődés lényeges tüneteit a gazdasági élet különböző pontjain észlelhetni. Mindamellet a fejlődés jellegzetes tüneteit főleg a *termelés*, a *forgalom*, a *technika*, a közgazdasági *alany* alakulásában keresték. A gazdaságtan főleg két szempontból a *termelés* és a *forgalom* szempontjából vizsgálta e fejlődés menetét. A termelés szempontjából (List) vizsgálva a gazdaság fejlődését, ez alapon az okkupatorikus foglalkozásokkal (vadászat, halászat, növénygyűjtés) látják a legtöbb népet kezdeni, a haladás folytán aztán átmenni marhatenyésztésre, majd mezőgazdaságra és végre fejlettebb iparra és kereskedelemre. A forgalom szempontjából a gazdaság történeti alakulásában jellemzőnek találták (Hildebrand stb.) a forgalom mikénti eszközslését és e szerint a fejlődés három fokát különböztették meg: a cseregazdaságot, a pénzgazdaságot, a hitelgazdaságot. Szintén a forgalom szempontjából némelyek különösen az áruforgalom szervezését tartják jellemzőnek (Bücher) és három korszakot különböztetnek meg: a házigazdaságot, midőn áruforgalom általában még nem létezik, a városi gazdaságot, midőn egy községben levő háztartások, termelők és fogyasztók között már áruforgalom létezik, és a nemzetgazdaságot, midőn az áruk piacra kerülnek. A házigazdaság saját szükségletei számára termel, a városi gazdaság a fogyasztók számára közvetlenül, a nemzetgazdaság a piac számára.

Legnagyobb fontosságra emelkedett a tudományos socialismus azon felfogása, mely a mai kapitalistikus gazdasági rendszerrel szembeállítja a régi nem kapitalistikus gazdasági rendszert. Az egyik megfelel a hűbéri, rendi társadalomnak, a másik a polgári társadalomnak (bourgeoisie.) Mások¹ a gazdaságnak történetileg is nevezetes következő alakjait a gazdasági

¹ *Schmoller: Grundriss der allgem. Volkswirtschaftslehre. (Lipscse, 1900.)*

alany szempontjából különböztetik meg. A gazdasági alany: 1. a család, 2. a területi szervezeten alapuló gazdaság, 3. a nemzeti, állami szervezeten alapuló gazdaság.¹

Ezen felosztásoknak jogosultsága egészben véve kétségbe vonhatlan, de nem derítik fel a történeti fejlődésnek sem lényegét, sem egészét. Lényege a gazdasági élet történeti fejlődésének főleg a következőkben rejlik: *Átmenet egyszerű alakoktól összetettek felé, szervezetlen munkától szervezett, különösen megosztott munka felé, természeti viszonyoktól társadalmiak felé, a hatalomtól, mint szerzési tényezőitől, a munka felé, megkötöttségtől szabadság felé.* A munkamegosztás, a differenciáció, a szabadság, a társulás, a munka által való szerzés magasabb fejlődése képezik a magasabb gazdasági alakok jellegét. De a fentebbi jellemzése a gazdaság egyes, egymásután következő fejlődési fokoknak abban is hiányos, hogy nem mutatja a gazdasági alakulás egészét, hanem mindegyik csak egy-egy mozzanatát. *Már pedig mi sem természetesebb, mint hogy minden egyes gazdasági kultúrfok minden más kultúrfoktól minden lényeges ponton, a termelés, a forgalom, a jövedelemelosztás és a fogyasztás tekintetében különbözik.*

2, Rendkívül lassú ütemben fejlődik a gazdasági élet. Az életfenntartási gond leküzdésében az első emberek és embercsoportok alig különböznek az állattól. Előrelátásról szó sincs és a szükségletkielégítés egészen nyers módon történik. Csak a szükséglet beálltával keresi az ember az annak kielégítésre szolgáló eszközöket és mihelyt ki van elégítve, visszaesik a tétlenségbe. Ennek magyarázata abban található, hogy a míveltség legalsóbb fokán már ezen pillanatnyi szükségletek kielégítése annyira fárasztja az embert, hogy annak befejezésével a nyugalmat keresi, vagy ha oly szerencsés éghajlat alatt él, hol a szükséglet kevés és annak kielégítése a természet bősége mellett biztosítva van, nem érzi a gond nyomását. A további fejlődés eredménye, melynek egyes tényezőit itt nem vizsgáljuk, az, hogy oly népeknél, melyek magasabb míveltségre képesek — mert hiszen vannak még ma is olyanok, melyek az említett alacsony fokon állanak — az ember a jövő fogalmát megleli és *kezd a jövőbeli szükségleteiről előzetesen gondoskodni.* Ezzel kezdődik a gazdasági haladás. Ezen haladás eredménye mindenekelőtt az, hogy az ember készleteket gyűjt; hogy későbbben megismerkedik a tüzzel, melynek gazdasági és társadalmi tekintetben messzeható jelentősége volt és a táplálkozást egészen új alapra fektette. Az ember házban keres védelmet az éghajlat befolyása ellen,

¹ Egyes írók több-kevesebb sikerrel próbáltak más osztályozást felállítani; Marx és tantványai szerint a tulajdonkép irányadó körülmény a termelés és az élet reprodukciója, mások szerint a tulajdonjog alakulása stb.

készít ruhákat, hogy a hidegebb vidékeken is megélhessen és hogy magát díszítse, és a mi fő, készít eszközöket, melyek tagjainak működését támogatják, melyek őt lényegileg az állatoktól megkülönböztetik és melyek reá nézve az alkalmazkodás törvényét az állatoktól teljesen eltérőleg alakítják. De az előrelátás, a szükségletkielégítés még továbbmenő eredményekkel jár, mert az vezet a föld benépesítéséhez, a családi intézmény létesítéséhez, a művészethez, sőt a vallás első csirája is itt keresendő. *A szükségletkielégítés neveli az embert gazdasági, családi, társadalmi lénynyé és fölemeli őt a szellemi lények sorába.*¹

Az anyagi termelés alakulásának roppant nagy társadalmi jelentősége is van. A kultúra legalsóbb fokán a szükségletekről előrelátó gondoskodás a nő által teljesített, míg a férfi a család iránt különös kötelezettséget nem vállal.² A nő gyűjti a gyümölcsöket, a gyökereket, a rovarokat stb., a nő kezdi a földet művelni, a férfit a háború és a vadászat foglalja el. A nő őrzi a tüzet és a tűzhelyet vonzóvá teszi. Ezen korszakban az egész családi és társadalmi szervezet a nőtől indul ki és hozzá tér vissza. Későbbben a férfi is nagyobb mérvben vállalja magára a gondoskodást: tökéletesebb fegyverei a munkát inkább vezetéssé változtatják, míg az aprólékos munkát, melyet eddig a nő végzett, megveti.³ Hozzájárul azon körülmény is, hogy különösen a húseledel és főleg a vérivás megkedvelésével a férfi kénytelen marhatenyésztéssel foglalkozni, és ezzel mindinkább kifejlődik azon társadalmi szervezet, melynél úgy a családban, mint a társadalomban a férfit illeti meg az első hely.

Az erkölcsi ösztön fejlődése is összefügg a szükségletkielégítéssel. Eltekintve attól, hogy a nő erkölcsi tartózkodása gyakran valami homályos rokonszenv vagy ellenszenv dolga, kétségtelen, hogy az különösen a nő függéséből és abból származott, hogy a gyermek felnevelése is kényszerítette erkölcsi tartózkodásra. *Így az életfentartás az egész emberi élet irányát, határozza meg és a társadalmi intézmények alakulása jobbadán nem egyéb, mint a létfentartás függvénye.*

A szükségletkielégítés vezeti az embert a természet adományainak elfoglalására és lassanként a természet meglesése által termeléshez.

¹ Ld. *Lippert: Culturgeschichte, Peschel: Völkerkunde, Lotze: Mikrokosmos, Spencer Herbert: Principles of sociology, Ward: Dynamical sociology* stb.

² *Strausz: Bosnyákföld és népe* (I. 254. 1.); az Isten nem adott nekünk elégséges szamarat, hanem adott helyette elégséges asszonyt, hogy a szükséges munkákat elvégezhessék.

³ A Quarneróban is a munka nagy részét a nő végzi, még terhes állapotában is, mit azzal szoktak indokolni, hogy hiszen a magzatot elől, a terhet hátán viseli a nő.

A műveltség legalsóbb fokán — mint láttuk — a jövőről való gondoskodás teljesen hiányzik, nem is képes az ember azt megérteni. Innét a lustaság, ha a szükséglet pillanatnyilag ki van elégítve, innen a könnyelmű pusztítása a javaknak, terhes vadaknak, madártojásnak, midőn a szükségletek elnémulnak. Az egyes nemzedékek egymással nem törődnek, a csekély vagyon nemcsak nem közös, hanem egyéni és mindenki vagyonát magával viszi a sírba. Az előrelátás felébredése képezi az első fordulópontot mert az egész *gazdasági kultúra egyik alaptörvénye, hogy az indokok ereje az érdek távolságával fordított, az előrelátással egyenes viszonyban fejlődik.* Az előrelátás ébredésével az ember öntudatosabban gyűjt javakat. Forrásul szolgálnak a területi viszonyokhoz képest majd a halászat, majd a vadászat. Ezen foglalkozások gazdasági szempontból még sok tökéletlenséget mutatnak. Vegyük pl. a vadászatot. A munka nem folytonos, nagy izgatottságra hosszú munkaszünetek következnek, az ember az anyag szaporítására még nem gyakorol befolyást; a ház, a háztartás fogalma még nem fejlődik, a jövőről alig lehet gondoskodni, mivel a nyert anyagok gyors romlásnak vannak alávetve; munkamegosztás nincs; a népesség nagyon ritka, elkülönítve családi szervezetben,¹ mert nagy területek szükségesek. Az ember folytonos vándorlásban él, elszigetelten. Kizárólag vadászati népek nem is léteztek, mondja Engels,² mert a vadászat nagyon bizonytalan. A halászat már függetlenebbé teszi az embert a területtől és éghajlattól, követi a folyókat. A népesség szaporodásával szükségessé válik, hogy az ember ne csak foglaljon és pusztítson, hanem az anyagokat kímélje és lehetőleg szaporítsa; így fejlődik a vadászból a marhatenyésztés, a növénygyűjtésből a mezőgazdaság. A marhatenyésztést előkészíti az embernek azon hajlama, hogy részint fényűzésből, részint egyéb okokból maga mellé állatokat vesz. Az ember bizonyos hasznos állatokat elkerítve tart és későbbben azokat tenyésztí is. Ezen korszakban fontossággal bír a tej tápláló erejének felismerése is, mely a népesség sokkal nagyobb szaporodását engedte meg és mely azon fajok fölényét biztosította, melyek a tejjel való táplálást elfogadták. A tejjel való táplálkozásnak jelentősége abban is rejlik, hogy most a népesség sokkal gyorsabban szaporodhatik, mert a szoptatás ideje most jelentékenyen megrövidítettik. Különben a marhatenyésztők története sem alakul oly egyszerűen, mint azt gyakran előadták, hanem itt ismét nagy tarkaságot találunk. Először mar annyiban, hogy nem mindenütt a marhatenyésztők csatangoló népek

¹ *Hildebrand:* Recht u. Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Kulturstufen (Jena, 1896. 1. 1.).

² Ursprung der Familie stb. Stuttgart, 1894. Morgan, Ancient society (1877.).

voltak, hanem azok, melyek éppenséggel földműveléssel nem foglalkoztak. A nomádéletűek egy nagy része ugyanis szűkebb határok között mozog. A marhatenyésztéssel foglalkozó népeknél ismét nagy különbséget találunk, a szerint, a mint az egyik nép tenyészállata a ló (scytháké) volt, másoké a juh, a kecske (pelasgok), a sertés stb. A különleges, a tenyésztésre legalkalmasabb és legérdemesebb állatok kiválasztása is kétségtelenül holszú történeti fejlődés eredménye, minthogy kezdetben mindenestre mindenféle állattal, melyet hasznosnak találtak, próbát tettek, míg a szarvasmarha sokkal általánosabban előfordult és mindenütt egyik-másik válfajban tenyésztés tárgyává válik. Nagy különbséget tesz továbbá a népek gazdasági művelődésének fejlődésében, vajjon a tenyészállatok csak táplálás végett tartattak, avagy a munka és főleg a teherszállítás kedvéért is, mely használat maga is kultúrtörténeti szempontból roppant fontossággal bír, vagy végre főleg tejelésre.

A gazdasági kultúrára semmi sem volt oly kihatással, mint a táplálkozási technika fejlődése a történelem folyamában, olyannyira, hogy a tápanyagok természete szerint is a gazdasági kultúra három fokát szokás megkülönböztetni: a vadászat és halászat, a marhatenyésztés és a mezőgazdaság korszakát. Az őstörténelem alapos tanulmányozása e sorrend tipikus alakulását megczáfolta. Újabb kutatások azt mutatják, hogy kezdetleges mezőgazdaság, vagyis jobban mondva növénytermelés már a kultúra legalsóbb fokán előfordul, midőn még a marhatenyésztés ismeretlen volt. Azonban másfelől még sem szenved kétséget, hogy e növénytermesztés oly kezdetleges volt, hogy azt termelésnek társadalomgazdasági értelemben alig lehet nevezni, mivel még oly néptörzsek között lép föl, melyeknél a társadalmi élet jóformán teljesen hiányzott, míg a mezőgazdaság, mint közzgazdasági termelési ág, akkor, fejlődik, midőn nagyobb szükségletek a terület jobb kihasználását teszik kívánatossá.

3. A marhatenyésztés közzgazdasági előnye, kezdetlegesebb termelési módokkal szemben az, hogy mellette nagyobb népesség is találja fenntartását, a munkamegosztás már nagyobb, a jövő inkább biztosítható, a magántulajdonjog fejlődik, a természet ismerete terjed, a család határozottabb alakot vesz fel. Marhatenyésztés mellett a hússzükséglet teljesen kielégíthető, az anthropophagia tehát megszűnik, a megejtett ellenség húsára többé szükség nincs, de igenis munkaejére és így keletkezik a rabszolgaság. *A marhatenyésztés mellett tétetik le az első alapkő a vagyonskülönbségekhez és azzal az osztálykülönbségekhez; egyeseknek kiemelkedésére is itt mutatkozik az első jobb alkalom, tehát a monachikus elvek első csirái is a marhatenyésztéssel foglalkozó társadalomban kifejlődnek. A marha-*

tenyésztéssel a családi rendszer is változik, mert a család fenntartása mindinkább a férfi feladatává válik és lassanként ő áll a család élére. A férfi uralmi helyzete a nyájával, a rabszolgáival szemben lassanként kiterjed a család tagjaira is. Ezen nagyfontosságú átalakulásnak további jelentősége abban áll, hogy a házassági és vagyonjognak is változnia kellett. A férfi lévén a szerző, fontossá válik reá nézve a gyermekeknek származása, mert vagyont csak a tőle származóknak akarja természetesen juttatni. Ebből pedig a követelés, hogy a nő szűz legyen a házasság előtt, hű a házasságában.¹ *A társadalmi és jogrendnek is tehát itt az első alayja?* Azonban ezen foglalkozás sem biztosít nagyobb népesség számára fenntartást, mivel szintén nagy területeket igényel. Azért ezen népek nomád (csángó)³ életet visznek, nagyobb gazdasági kultúrához nemcsak hogy nem jutnak, hanem más nemzetek magasabb kultúráját folytonosan veszélyeztetik. Az embernek tehát a föld gyümölcseinek szaporítására kell hatni, melyek gyorsabban fejlődnek, mint a hasznos állatfajok, nagyobb mennyiségben is állíthatók elő. Ennek első és legfőbb hatása, hogy az ember bizonyos helyen letelepedik és vándoréletét abban hagyja, Itt-ott ugyan a letelepedés már a marhatenyésztés egy előrehaladtabb stádiumában következik be. *Ez egy új fordulófontja a gazdasági kultúrának, mert minden kultúra főleg helyi hatások felhalmozódására vezetendő vissza.* Azonban ezen nagy átalakulás is természetesen csak lassan történik, mert a földművelésnél is még soká változnak a lakhelyek (becsuánok Afrikában stb.). A vas ritkasága és drágasága is soká gátolja a földművelés fejlődését.⁴ Csak a földművelés alaposabb ismerete mellett köt az ember állandó viszonyt a területtel, építi a maga és családja számára a hajlékot; a házon belül fejlődik a tagok szorosabb összetartozóságának tudata, a monogamikus házasság megszilárdul, az egyes nemzedékek egymás mellett és egymásután folytatják a munkát. Terjed a munkamegosztás, a tudat a jövő jelentőségéről és biztosításának fontosságáról mindinkább tisztul. A letelepe-

¹ *Oppenheimer*, Entstehung d. Grossgrundeigentums. (Zeitschrift f. Socialwiss. I. évi).

² Ezt etymologiailag is jól mutatja az, hogy nomos=törvény eredetileg a legelőnél használt felosztást jelenti. (Nomosis = hit, nemesis, ki a nomos megsértését megboszulja.) — Lásd továbbá Acsády, A magyar birodalom története, I. 27. 1.

³ *Wenczél* (Mezőgazdaság története, 295. 1.): A XIV. században a jászkunok a keresztény vallás elfogadásával addig költözködő életmódjukat lassanként elhagyva, szintén állandó lakhelyeken kezdtek letelepedni — ez leginkább az Alföld mezőgazdasági viszonyainak és névszerint a lótenyésztés történetére nézve volt fontos esemény. *Hunfalvy* szerint a töröcsvári kalibások (Fogarasm.) még most is nomád életet folytatnak. (Földrajz 804. 1.)

⁴ *Lamprecht*, Deutsche Wirtschaftsgeschichte. I. 9. 1.

déssel az ember egyúttal jobb betekintést szerez az őt környező természetbe és így a gazdaság felvirágzásának föltételeibe.¹

Az állati és növényi anyagokkal való táplálás nagy különbségét jól jellemzi Liebig által idézett következő beszédje egy indus törzsfőnöknek, melyben a növény táplálékot ajánlja. »Nem látjátok-e — mondja — bogy a fehér magvakból él, mi pedig húsból? Hogy a húsnek *gyakran* 30 hónapnál több kell, hogy fejlődjék és gyakran ritka? Hogy minden egyes ama csodaszerű magvakból, a földbe vetve, százszorosan megtérül? Hogy a húsnek négy lába van, hogy elszaladjon, nekünk csak kettő, hogy üldözzük? Hogy a magvak, a hová vetik, megmaradnak és nőnek, hogy a tél, mely nekünk a nehéz munka ideje, náluk a pihenés ideje. Ezért van nekik annyi gyermekek és azért élnek oly soká! Azt mondom tehát mindenkinek, ki rám hallgat, hogy mielőtt a fák kunyhóink előtt elhálnak, a kis magvetők faja a hűsevők fáját elpusztítja, ha nem fog maga is vetni.« A bibliai történet Káinról és Ábelről is talán allegória, mely az állattenyésztés legyőzését a mezőgazdaság által tanítja.² Ausztráliában a mezőgazda jobban és jobban visszaszorítja a marhatenyésztőt.

A legnagyobb haladást jelzi végre az átmenet iparra és kereskedelemre, melyek a mezőgazdaság mellett is már nagyobb jelentőségre emelkednek, de hatásukat csak akkor érvényesítik teljesen, ha önállóságra jutnak. Ipar és kereskedelem fejlődésével jár a népesség bevonulása városokba, mi magában véve is már nagyjelentőségű fordulat; jár továbbá a nagyobb függetlenség a természeti befolyások szeszélyeitől, jár az emberi munkának nagyobb térfoglalása, az ingó vagyon majdnem határtalan gyarapítása. Újabb évszázadok küzdelme a gazdasági élet ezen fejlődési mozzanata. Az újkor tudományos haladása, politikai szabadsága, fölfedezései a földrajz terén, technikai találmányai, a tőke, a társulás, a hitel hatalmas eszközei képezik e fejlődés tényezőit.

A termelési és vele összefüggő fogyasztási technika átalakulásával átalakul a forgalmi rendszer is. Itt is kezdetben a természeti tényező túlnyomó; egy kő az út jelölésére a híd ősalakja, egy darab bőr, egy kagyló a pénz jelölésére, képezik a forgalmi és csereeszközök alapsejtjét. De a gazdasági élet fejlődésével ez eszközök kifejlődnek, sokszorosodnak, a természeti tényező helyébe lépnek munka és tőke árán létesített nagy forgalmi intézmények, melyek önálló tényezőivé válnak egy újabb hatal-

¹ Ez nem ellenkezik *Waitz* azon megjegyzésével, hogy némely esetben a mezőgazdaság nem mozdítja elő a kultúrát.

² Néha persze másként is alakul. Spanyolországban a mezőgazdasággal foglalkozó maurokat legyőzik a hegyekben marhatenyésztéssel foglalkozó spanyolok.

mas fejlődésnek. Ezen fejlődés törvényeit és jelenlegi fokát magyarázza a társadalmi gazdaságtan.

A gazdasági élet itt ábrázolt történeti fejlődésének jelentősége messze túlterjed a gazdálkodás körén. A gazdasági élet minden egyes történeti típusa szerint másként alakú a családi, társadalmi és politikai szervezet, a jogrendszer és az erkölcsök, mert mindezen életköröknek egyik legfontosabb motívuma a gazdálkodás.¹ Sőt az újabb socialistikus materialismus azt a felfogást hirdeti, hogy az emberek együttlétének módjai, jogi és politikai intézményei csak a szükségletkielégítéstől függenek.

¹ Ld. *Grosse*: Die Formen der Familie u. die Formen der Wirtschaft. (Freiburgi B., Lipcse, 1896.) című munkáját, melyben a családi szervezetnek a gazdaság befolyása alatt történt átalakulása kimuttatatik.

III. FEJEZET.

Ismeret- és módszertan.

1. A tudományos kutatás fellendülése nem kis részben azon vizsgálódásoknak tulajdonítandó, melyek az iránt felvilágosítanak, mit tudhat egyáltalában az emberi ész (Ismerettan). Elsősorban az iránt kell tisztába jönni, mit tudhatunk, továbbá milyen hibákat követhetünk el az okoskodásban. Az első feladat, hogy ismereteinket ismerjük. Egy további feladat abban áll, hogy a kutatás eszközeit, módszereit megállapítsuk.

A gazdasági jelenségek a tapasztalati világ köréhez tartozván, ez irányban a jelenségek felismerése nagyobb akadályokba nem ütközik. Mindamellett itt is a vizsgálódásnak bizonyos nehézségeket kell leküzdenie.

Az egyes kérdések tárgyalásánál bő alkalmunk lesz ezekre figyelmeztetni, itt előlegesen csak annyit jegyzünk meg, hogy a gazdaságtani törvények nehéz kiderítésének főoka az okozati összefüggés sajátos alakulásában rejlik. Az egész szerves és társadalmi életben mindenekelőtt azt látjuk, hogy az *okok és okozatok sora ismétlődik* az okozatnak akkénti működése által, minek folytán megszakíthatlan láncolata keletkezik az okoknak és okozatoknak. Így pl. az ár függ a kereslettől és kínálattól, de viszont a kereslet és kínálat függ az ártól. Az ár függ a termelési költségtől, de a termelési költség is tulajdonképpen nem más, mint a felhasznált javak ára. Ezért sokszor a gazdasági okoskodásnak az a látszata van, mintha körbe forogna, circulus vitiosus. Smith és Ricardo között egyik legnagyobb eltérés, hogy Smith szerint az ár függ a földjáraadéktól, munkától és tőkekamattól, Ricardo szerint meg fordítva; Smith szerint a jöszág értéke megfelel annak, mit érte kapnak, Ricardo szerint mit érte áldoztak. Az által pedig, hogy minden ok a megelőző csoportban okozat, minden okozat a reá következő csoportban ok, a gazdaságtanban nyújtott magyarázatok vagy csak viszonylagos jelentőségűek, t. i. csak egy-egy ok és okozati párra vonatkoznak, vagy ha általános jelentőségre törekszenek, kénytelenek az okokat oly tényezőkre visszavezetni, melyek további fel-

bontást nem engednek, vagy az okozati összefüggés mintegy más rétegében fekszenek. Egy további nehézség a gazdasági jelenségek magyarázatánál abban rejlik, hogy a hatások kiegyenlítettnek, részben elnyomatnak, számai nem jutnak egészen érvényesülésre. Így pl. valamely jószágnál egy áremelkedő irányzat ellensúlyoztatik és mérsékeltetik észszerűbb, takarékosabb fogyasztás által, egy árcsökkenő irányzat a fogyasztás terjedése, nagyobb könnyelműsége által stb. Az árhullámvás nem jut tehát egészen kifejezésre. A gazdasági jelenségek sajátosságához tartozik továbbá, mint általában a társadalmi életben, az okok működésének tartóssága. Ha az angolok azt mondják, hogy nincs Angliában szeg, melynek történetét ne lehessen Hódító Vilmos idejére visszavezetni, úgy tényleg áll az, hogy a gazdasági élet jelenségeiben oly tényezők tükröződnek vissza, melyek látszólag már nem is létesnek, de létezésük idejében oly mélyen vésték be hatásukat, hogy azt még évszázadok múlva észre lehet venni. Ezen nehézségek nagy óvatosságra intenek, mert csak a legszigorúbb eljárások biztosíthatják a vizsgálódások tudományos értékét.

Az igazság felderítésének nehézségei közé tartoznak a társadalmi gazdaságtanban még a következők:

a) Az, a mit már Bacon »idola«-nak (Spencer »bias«) nevez, hamis képletek, előítéletek, elfogultságok, képzetek, balhit, babona stb. Ilyen előítéletek sokfélék, olyanok, melyek hitünkkel, felekezettünkkel, nemzeti-ségünkkel, műveltségünkkel, korunkkal, korszakunkkal, társadalmi osztályunkkal, foglalkozásunkkal, nemünkkel, családi állapotunkkal stb. összefüggnek; minden emberi viszony bizonyos felfogásokat teremt, melyek minden ismeretünknek, felfogásunknak sajátos szint kölcsönöznek.¹

b) A társadalmi jelenségek bonyolultságával és az összes jelenségek polaritásával összefügg az a körülmény, hogy igen könnyen abba a hibába esünk, hogy a dolgoknak csak egyik oldalát nézzük, pl. a munkamegosztásnak csak előnyeit vagy csak hátrányait, a munkaszabadságnak csak előnyeit vagy csak hátrányait, a szabad kereskedelemnek csak előnyeit vagy csak hátrányait. Pedig az egész igazság az, hogy a jelenségek polaris természete mellett előnyök és hátrányok is mutatkoznak. Hogy ezen körülmény megnehezíti a gyakorlati politikának a helyes út választását, az nem befolyásolhat az igazság keresésében. Helyesen mondja Mill (Coleridge-ről írt tanulmányában), hogy a társadalmi tudományokban nem az a veszély fenyeget, hogy hamisat igaznak tartunk, hanem hogy a fél igazságot egész igazságnak tartjuk. Így pl. az egyik ember a civilizációnak

¹ Igen sok jó megjegyzés szól erről Spencer Bevezetés a sociológia című munkájában.

csak hátrányait látja, a másik csak előnyeit, pedig hátrányai is vannak, előnyei is vannak.

c) Hogy az írók bizonyos föltevésekből indulnak ki, melyek nélkül okoskodásaikat meg nem érthetni. Ilyen föltevések pl. már a kiindulási pontra nézve nagy szerepet játszanak Ricardonál és Marxnál, kik azért a legjobban félreértett írók közé tartoznak. Hasonlóképp a különböző írók különböző értelemben használják a kifejezéseket. Ezen nehézségeket csak úgy lehet elhárítani, ha minden író okoskodásának föltevéseit és a használt kifejezések értelmét magyarázza.

2. A kutatás másik nagy feladata a vizsgálódási módszerek helyes választása. A társadalmi gazdaságtan kutatási eszközeinek megállapítása a tudománynak egyik legnehezebb feladata.¹ E kutatási eszközök jellege szerint rendszeren főleg két módszert különböztetünk meg: a *deductiv* és *inductiv* módszert. Az első egy vagy több előre megállapított általános elvből indul ki, és a jelenségek tényleges alakulását nem vizsgálva, állapítja meg azok természetét. Ezen módszer tehát az általánosból magyarázza a különös jelenségeket. Az inductiv módszer azon eljárás, mely az észleletről, tapasztalatból, kísérletről, tényből indul ki és az ezek segítségével gyűjtött anyagból keresi azon általános törvényeket, melyek alapján a jelenségeket magyarázhatni.² E módszer tehát a különös jelenségekből magyarázza az általános törvényeket. Utal a jelenségek tág mezejére, melyek a társadalmi élet minden pontján kifejlődnek; azzal kezdi, a mi közvetlenül megfigyelés tárgya lehet, hogy azután az eszmék magasabb alakjaihoz emelkedjék. A jelenségek közönséges alakjaiból kiveszi azt, a mi bennök lényeges, általános, s így megfelel az alsóbbtól a felsőbbre, a tárgytól a fogalomra vivő fokozatnak.

A klasszikái gazdaságtan módszere inductióval vegyes deductiv módszer volt. Különösen áll ez *Smithiől* és *Malthusiól*. *Ricardo* a gyakorlati élet bonyolult jelenségeit a lehető legegyszerűbb esetekre vezeti vissza és a gondolkozás szövöszékén dolgozza fel. Munkája erősen deductiv irányú. Az inductiv módszert nem tartotta alkalmasnak.³ Ugyanez állásonpontra helyezkedik *Mill*.

Az inductiv módszer alapján kutató természettudományoknak a

¹ A módszerről lásd: »A nemzetgazdaságtan és módszere« (Közgazdasági Értekezések című munkámat. (Budapest, 1902.) I. kötet és ugyanott: »A nemzetgazdasági eszmék újabb fejlődése. 547. 1.

² In hac philosophia leges deducuntur ex phenomenis et redduntur générales per inductionem. (Newton. Phil. Nat. princip. math.) — In studiis puto melius esse res ipsas intueri et harum causa loqui. (Seneca, de tranquill. I.)

³ Lásd erről az irodalomtörténetről szóló fejezetben.

jelenkorban elért nagy eredményei természetesen általánosan azt a törekvést szülték, hogy a társadalmi gazdaságtan terén is alkalmazhassák e módszert. A jelenkorban bekövetkezett nagy átalakulása a gazdasági életnek is azon meggyőződést érlelte a kutatók egy részében, hogy az életnek, az új meg új alakulásoknak, tüneményeknek tanulmányozása az első feltétele e tudomány exact művelésének. Ezen felfogásnak egyes írók ellentmondtak, elsősorban Stuart *Mill*. Szerinte a nemzetgazdaságtan lényegileg abstract tudomány, módszere pedig aprioristikus. Ez kétségtelen jellege, a mint ezt legkitűnőbb tanítói értették és gondolták. E tudomány következtet, és pedig, a min nem is kételkedhetni, szükségkép föltevéséből és nem tényekből. Oly hypothesiseken épül, melyek teljesen azonosak azokkal, melyek, mint definiciók más abstract tudományok alapját képezik. A mértan a vonal oly definióját tételezi föl, mely szerint hossza van, de szélessége nincs. Hasonlóképen a társadalmi gazdaságtan az ember fogalmának önkényes definiójából indul ki, mely szerint az ember oly lény, mely mindig azt teszi, a mi által a szükségletek legnagyobb számát a physikai megerőltetés és munka legkisebb mennyiségével éri el. Tehát a társadalmi gazdaságtan következtetései is, mint a mértanéi — a szokásos szólásmód szerint — csak in abstracto igazak; azaz igazak bizonyos föltételek alatt, a mennyiben csak általános okok, melyek t. i. a tekintetbe vett esetek egész osztályával közösek, vétetnek tekintetbe. De az aprioristikus módszer a társadalmi tudományokban nemcsak helyes, de egyedüli helyes módszer. Hiába remélik, hogy a társadalmi gazdaságtanban, vagy a társadalmi tudományok más terén is, az igazság oly konkrét tények vizsgálása által található, melyek egész complex jelenségekkel vannak körülvéve, mint a melyekkel a természet őket összekapcsolta, és hogy az inductiv eljárás által a részletek összehasonlítása alapján lehetséges egy általános törvényt levezetni; nem marad tehát más módszer, mint az aprioristikus vagy az elvont gondolkodás. Ennek oka főleg az, hogy az inductiv módszer leghatályosabb eszköze, a kísérlet, a társadalmi gazdaságtanban nem alkalmazható. Hasonlóképen nem rendelkeznek a társadalmi *tudományok oly számos észlelet fölött*, mint a növénytan, állattan stb. *Mill* nem lát arra lehetőséget, hogy ez akadályok, t. i. a működő okok complexitása, a kísérlet hiánya és az észleletek kis száma, melyek az inductiv módszernek a gazdaságtanban való alkalmazását gátolják, eltávolíttassanak, és azért az csak elvont tudomány lehet, mely egy legfőbb tantételből deductiók által jut bizonyos feltételes igazságokhoz. Ez elvont tételek más, a gazdasági szervezetben szintén működő elvekből levont deductiók által egészíttessenek ki, módosíttassanak és mindamaz elveknek szigorú

tekintetbe vétele által a valóságban érvényesülő elvekhez közelebb nozassanak.

Vizsgáljuk az inductiv módszer alkalmazása ellen tett súlyosabb ellenvetéseket. *Mill* szerint természettudományi igazságokat leginkább tényekből lehet nyerni. A társadalmi gazdaságtannak azonban szintén kell figyelni, észlelni, tényeket gyűjteni. Ha a társadalmi gazdaságtan komplikáltabb jelenségeket tárgyal, a mi nem is áll oly általánosan, de másrészt a megfigyelések köre szűkebb és könnyebben áttekinthető. *Mill* elismeri, hogy a deductió gyakran kényszerül fictiókhoz fordulni, és azt kívánja, hogy azokat lassanként kiküszöböljük. Minthogy ez csak inductió alapján történhetik, ez állítás nem egyéb, mint az inductiv módszernek in integrum restitúója. Minden deductió általánosított induction alapul, a mi különösen a társadalmi gazdaságtanban azt a hibát szülte, hogy, a mint *Mill* maga megjegyzi, az angol nemzetgazdák az emberi természetnek oly empiristikus törvényeit fogadták el hallgatagul, a melyek csak Nagybritanniában és Északamerikában érvényesek. Tagadhatatlan továbbá, hogy a deductió soha sem fog túlemelkedni az adott positiv viszonyokon. Oly korban, midőn a társadalmi gazdaságtan segédtudományai még fejletlenek valának, midőn sem a gazdaságtörténet, sem a statisztika még nem nyújtották gazdag kincseiket, az inductiv módszer természetesen nem igen volt alkalmazható. De ez korunkban megváltozott és a legkülönbözőbb tudományok által szolgáltatott bő tények alapján egészen új társadalmi elméletek keletkeztek, melyek a régi tanépület majdnem minden követ kiszorítják helyéből. Sőt még ha oly részei volnának is a társadalmi gazdaságtannak, melyek deductiv módon ép oly jól vagy még jobban művelhetők, még az sem bizonyítana az inductió ellen. A természettudományban is vannak oly jelenségekörök, melyeknél a kutató az inductióra nem támaszkodhatik, mivel az észleletek vagy csak nagyon ritkán tehetők meg, vagy egészen ki van zárva a kísérlet. Amaz áll a csillagászatról és földtanról, emez a boncztanról és az orvosi tudományok nagyrészéről. Különbén is kétségtelen, hogy a természettudomány is igen sokat köszön a deductiónak, a nélkül hogy azért az inductió ellen kifogást tenni lehetne.

Sokkal fontosabbnak látszik azon ellenvetés, hogy lehetetlen a társadalmi jelenségek nagy szövevényessége mellett az ok és okozat közti összefüggést észrevenni. Ezer tényező találkozik a gyakorlati életben, melyek egymást erősítik, gyengítik, megsemmisítik, sőt némelyek egészen észrevétlenül működnek a kedély camera obscurájában. De gyakorlati szempontból nem is kívántatik, miszerint az okok és okozatok összessége ismeretes legyen. Ha csak a társadalmi és gazdasági tényezők legfonto-

sabb mozzanatait ismerjük, a gyakorlati élet szempontjából többnyire beérhetjük velők. A gyakorlati ész mindig a tényekből indul ki, és a legtöbb esetben megelégedhetik a főbb tényezők számbavételével. Minden kereskedő, minden gazda, s mindazok, kiknek tevékenysége kiválóan gazdasági, számítgatják és latolgtatják a pozitív és előttök ismeretes tényeket, és daczára a viszonyok nagy complexitásának, cselekvényeik helyes irányát többnyire megtalálják. Mindnyájan tudják a legfontosabb és irányadó elemeket a »gazdaság« nevével viselő nagy szorzatban feloldani, és némi correcturák után a kisebb, a jelentéktelenebb tényezők hatását számbavenni. Némikép hasonló ehhez amaz eredmény, melylyel sok esetben a gazdasági események tudományos felkutatásánál is meg kell elégednünk. Az inductiv módszer alkalmazásának visszautasítása ellenkeznek továbbá mindennapi cselekvésünkkel. Ha igaz volna, hogy inductió által helyes következtetésekre nem juthatunk, mivel a társadalmi jelenségek nagyon komplikáltak s így a működő erők fel nem ismerhetők, akkor a legnagyobb kultúrai törekvéseinkről is le kellene mondanunk, mert ez esetben a történetből merített igazságok prekár értékűeknek mutatkoznának, és bizonyos tünemények jó vagy rossz hatásának a történet fonálán való tanulmányozása hiú törekvés lenne.

A deductió alkalmazhatósága csekélyebb, bár néha megfelelhethet a tudomány állapotjának és kivételesen egyes lángeszű embereknek mutathatja az irányt, melyet máskülönb az emberi ész évszázadokon át hiába keresne. Kizárólag alkalmazva veszélyt hoz.

Az élet tüneményeinek gazdagságát és az ezen sokoldalúságban érvényesülő általános irányokat a gondolkodás nem képes elővarázsolni. Egy jól megfigyelt ténynek gyakran több értéke van, mint köteteket megtöltő spekulációknak, melyeknek csak úgy lehet becsök, ha tényekből indulnak ki. Különösen áll ez oly esetben, midőn a tényekről való tudás még szegényes. Mert azt megengedjük, hogy ott, hol a tények teljes vagy legalább igen gazdag complexumát bírjuk, az okoskodásnak nagyobb tere van. Tények nélkül az okoskodás csak olyan, mint a világosság, melyet semminemű test nem reflektál.

A deductiv iskola annyi feltevésből indult ki, hogy tanai ugyan a gazdasági processusok egyszerű, magángazdasági alakjára képesek világot deríteni, de alig képesek a nemzetek gazdasági életének történetét megmagyarázni. Ezen feltevések a következők: 1. oly embert tételez föl, kinek más törekvése nincs, mint vagyont gyűjteni j¹ 2. föltételezi, hogy

¹ *Bagehot*, *Economic Studies* 74. 1.: Political economy deals not with the entire real man, as we know him in fact, but with a simpler, imaginary man.

a rendelkezésre álló földterület korlátolt mennyiségben van: 3. az emberi nem szaporodásának csak egyik feltételével foglalkozik, t. i. az élelmi-szerek mennyiségével; 4. a javak egyforma jogosultságát tételezi fel. Es daczára annak, hogy e feltevések a talált igazságok gyakorlati értékét megsemmisítik, csak az élesebb eszű írók voltak ennek tudatában, míg a legtöbben mégis ezek segítségével akarták a tényleges jelenséget megmagyarázni.¹ Ez a deductiv módszer egyik legnagyobb hibája.

3. A deductiv módszer *Cairnesben*² is talált kiválóbb képviselőt. Minden tudományban — mondja — a módszer a tárgyak természetétől függ. A társadalmi gazdaságtan tárgya a vagyonság. Minden tüneménynek, mely a vagyonságra vonatkozik, részint természeti, részint szellemi tényezők és törvények képezik alapját. E szerint a társadalmi gazdaságtan sem a természettudományok, sem a szellemi tudományok körébe nem tartozik egészen, hanem igenis ez ismeretkörökből kölcsönzi rendszerének alapját. A mennyiben már ez alapelvek az inductiv kutatás eredményét képezik, a társadalmi gazdaságtan is inductiv, positív alapon nyugszik. Mindamellettszere hypothetikai, mely a deductió alkalmazásán alapszik. Ez következik ama tünemények természetéből, melyek a gazdasági életben előfordulnak. E tünemények nagyon complex természetűek, mindig mint egész jelentkeznek, melyet nem lehet részeire és rész-okaira bontani és melyek kísérlet tárgyát nem képezhetik. Ha ez a társadalmi gazdaságtannak némi tekintetben gyenge oldalát képezi, úgy másrészt ereje abban rejlik, hogy a végokokat, melyek a tüneményeket szülik, ismerjük. Míg a természettudós a physikai világ végczélját nem ismeri, és így azt az általa felállított tételeknek próbakövéül sem használhatja, addig a nemzetgazda tudja, hogy minden gazdasági tevékenységnek végoka a jólétre való törekvésben fekszik, a minek ismerete pedig

The abstract man of this science is engrossed with one desire only — the desire of possessing wealth. *Clark*, Philosophy of wealth 32. 1.: The value of the results of economic reasoning depends on the correctness of its assumptions with regard to the nature of man. If man is not the being he is assumed to be, there is no certainly that the conclusions will be even approximately correct.

¹ Ugyanott 80. 1.: No intellectual attempt can be more absurd, than the attempt to apply the conclusions of our political economy to the lives of nations at a non-commercial stage of their existence. Only in communities where the commercial element is the greatest element, will these effects be the greatest. In so far as nations are occupied in »buying and selling«, in so far will political economy, the exclusive theory of man buying and selling, come out right, and be true of them.

Cairnesről lásd »Zur Logik der Nationalökonomie« című tanulmányomat (Zeitschrift f. d. ges. Staatswissenschaft Tübingen, 1875.).

nagyon előmozdítja vizsgálatait. Míg a physikus kénytelen a tünetnyekből azok okaira következtetni, addig a nemzetgazda következtethet az okokból a bekövetkezendő okozatokra; ezért a physikus ama czélből állít fel hypothesiseket, hogy a végokok ismeretlenségét pótolja; a nemzetgazda hypothesisei pedig arra szolgálnak, hogy a tényleg mutatkozó tünetnyek feltételeit formulázhassa. Ezért a nemzetgazda rajzai csak hypothetikailag igazak, nem positívek és csak irányzatokat mutatnak. A társadalmi gazdaságtan oly stádiumban van, melybe a természettudományok — legalább részben — későbbben fognak jutni, egyesek azonban már jutottak, a midőn tudniillik egy megállapított elv segítségével ez elv következményeit és eredményeit deductió által kiderítik; ily úton találta Newton a Galilei-féle dynamikus törvények a világegyetemre való alkalmazása által a nehézkedés törvényét, mely mintegy specialis esete amaz általános nehézkedési törvénynek. Ezen tágabb értelemben használják is gyakran oly emberek, mint *Herschel*, *Wheivell*, *Mill*, az inductió fogalmát, a midőn ugyanis a deductió nincsen kizárva, hanem az inductióban befoglaltatik s a midőn tehát az inductiónak nem a deductió képezi ellentétét, hanem az intuitió. A természettudományban is a deductió csak előkészítő stádiuma az inductiónak. Ha tehát a társadalmi gazdaságtanban a deductió szükséges, mivel a kísérletet nem lehet alkalmazni, és mivel a gazdaság utolsó főelvét ismerjük, akkor lehetséges a gazdaságtanban a kísérletet pótolni egy oly eljárás által, melyet *Cairnes* »hypothetikai kísérletnek« nevez. Érti ez alatt a tetszés szerint csoportosított előfeltételekből való deductív következtetést. Ily »hypothetikai kísérlet« pl. szerinte azon kérdés vizsgálása: miképen változik a pénz értéke, ha annak mennyisége szaporodik vagy apad? Hasonló »szellemi kísérletek« útján jutott *Ricardo* a nemzeti jövedelem eloszlásáról felállított tanához. Ily szellemi kísérlet azonkívül a tényleges viszonyokkal való összehasonlítás alapján — különösen a statisztika segítségével — verificálható. Ezek szerint hiba a természettudományok és különösen a physika módszerét a társadalmi gazdaságtanra alkalmazni, egy oly módszert, mely épen a physikai jelenségek sajátzerű természetében és a vizsgálódók azokhoz való viszonyában találja igazolását, oly módszert, mely a társadalmi gazdaságtanban nem alkalmazható; ellenben visszavetni azt, melynek annyi rendkívüli előnye van, sőt a melyen a társadalmi gazdaságtan ereje nyugszik. Épen a természettudományok példája mutatja a nemzetgazdának, hogy a forrást a deductió képezi és hogy az észlelet és kísérlet eredményei a tételek verificatiójául szolgálnak. Ily módon, és csakis ily módon használják a tapasztalatot ama természettudományok is, melyek a deductív stádiumot már elérték, és a melyek, problémáiknak logikai

jellegére nézve, a társadalmi gazdaságtannal némi reális analógiát mutatnak.¹

4. A módszer kérdésével *Comte* is foglalkozott. Az észleletből indul ki, mint a tudományos kutatás alapjából. Azonban szerinte a tudomány nem állapodik meg az észleletnél, hanem arra törekszik, hogy az észleletből törvényeket vezessen le. Ez által a tudományos kutatás iránya azután idővel megváltozik, mert minél több törvény jut tudomásunkra, annál könnyebb az abstract eljárást az experimentális módszer helyébe tenni. Bár bizonyos hiú tudományos büszkeség az első módszert az empirismus vádjával illette, mely pedig sokkal inkább illenék a másokra, miután az okoskodás is ép oly hiányos lehet, mint azt az észleletről állítják, eme különbség még sem zavarja semmiképp sem az illető törvényeknek bizonyosságát, föltéve, hogy azok pontosan megállapítvák azon módszer szerint, mely a tárgy természetének legjobban megfelel.

Az összes tudományok mutatnak példát mind a két, egymást kiegészítő módszerre; különben pedig tudva van, hogy a logikai tökély, melyet mindig szem előtt kell tartani, e szempontból abban áll, hogy egyik módszer által megerősítjük azt, a mit a másik által találtunk. Mindamellett bizonyosan minden tudomány foglal magában oly alapelveket is, melyek a tudományos kutatásnak csak egyik módja által ismerhetők fel: azért azonban ezek nem kevésbé igazak, az esetben, ha minden föltételnek megfeleltek. A két tudományos módszer előnyei nagyon változnak a tudományos kutatás tárgyai szerint: a deductiv módszernek helyet kell adni a fogalmaknál, ellenben az inductiót fentartani az általános alapelvekre nézve. Ha ez utóbbi módszerrel való visszaélés egyenesen azon veszélyvel fenyeget, hogy a tudomány az egymással össze nem függő tények halmazává válik, másrészt az is bizonyos, hogy az elsőnek túlságos alkalmazása okoskodásainak hasznosságát, világosságát és valódiságát szűkésképp veszélyezteti.

A mi a különböző tudományoknak e tekintetbeni különbségét illeti, az tulajdonképp sokkal kisebb, mint azt közönségesen hiszik. Egyrészt igaz, a magasabb tudományok tüneményei föltötte nagy bonyolódottságuk miatt nagyobb nehézséget mutatnak a deductióval szemben és rationally úton nem közelíthetők meg oly könnyen, mint az alsóbb rangú tudományok, a melyeknél a tárgy nagy egyszerűsége a positiv argumentáció alkalmazására önként látszik ajánlkozni. Bár a képzeletnek a különböző

¹ Helyesen figyelmeztet *Cossa* arra, hogy *Mill* is ott, hol Dem elvont kérdéseket tárgyal (pl. agrár kérdéseket) és *Cairnes* is (a rabslzolgaságról, az aranytermelésnek befolyásáról az árakra) az inductiv módszert alkalmazzák.

okoskodásoknál igen nagy jelentősége van, mégis mindig úgy találtuk, hogy az az észleletnek alá van rendelve, azaz arra szolgál, hogy az észlelt tények közti kapcsolatot létesítse vagy tökélyesbítse: azonban a kiindulás és a vezetés őt nem illeti. Még ha tényleg a priori okoskodunk, világos, hogy az általános vezérelveket az észlelet által nyertük, még pedig vagy az illető tudományban, vagy egy másikban, mert igazságuk és termékenységeik egyedüli forrása az észlelet. A mit különösen ki kell emelni, az a kutatási módszereknek a tárgy bonyolultsága mellett szükséges szaporítása. Eltekintve a különböző, korábban fejlődött módszerektől, a társadalmi tudományok sajátos nehézségei egy új eljárás folytonos és túlnyomó alkalmazását teszik szükségessé, mely nélkül az összes előbbi segédeszközök felhalmozása majdnem mindig elégtelen és gyakran csak képzelt lenne. E nélkülözhetlen kiegészítése a pozitív logikának a történeti módszer. A társadalmi tudományokban a tudományos eljárás a következő három módszert különbözteti meg: a tiszta észlelet módszerét, a tulajdonképeni kísérletet és végre az összehasonlító módszert. A mi a tiszta észleletét illeti, ennek nehézségeit, tekintettel a társadalmi jelenségekre, túlságosan nagyíták, a nélkül hogy tekintetbe vették volna ama számos biztosítékot, melyekkel a hibákat távol tarthatjuk. Igaz, hogy a társadalmi jelenségek nagy complicatiót mutatnak, de ha az ebből származó nehézségeket elismerjük is, másrészt amaz előnyt is el kell ismernünk, mely ebből származik és melynél fogva épen e complexitás alkalmat nyújt arra, hogy a tárgygyal több oldalról megismerkedjünk és arra, hogy ahhoz többféle úton közeledhessünk. A második eszköze az inductiv módszernek egészen kizártnak látszik a társadalmi jelenségek köréből, bár ez még nem okozná, hogy inductiv tudomány ne lehessen az. De ha közelebről tekintjük a dolgot, könnyű átlátni, hogy a tudomány nem nélkülözi teljesen ez eszközt sem, bár annak főnemét nem alkalmazza. Meg kell tudniillik különböztetni a *közvetlen* és a *közvetett* kísérletet. A kísérlet bölcsészeti jellege ugyanis abban áll, hogy a tényezőket vizsgálati célzattól csoportosítjuk, a mi közönségesen annak jellegéül szokott tekintetni. Akár ily célból történt, akár nem, az eset mindig kísérlet, -Valahányszor a működésbe hozott tényezőket kellően ellenőrizhetjük. Ily módon pedig a kísérlet a társadalmi tudományok terén is érvényesül.¹

Különben *Comte* a társadalmi gazdaságtant általában nem tekinti önálló tudományul, ép oly kevésbé mint a jogtudományt stb., hanem a

¹ A kísérlet lehetőségéről újabban *Gans-Ludassy*: Die wirtschaftliche Energie. Jena, 1893.

jelenségek összefüggésénél fogva szükségesnek tartja, hogy a társadalmi jelenségek mind egy tudományban, a társadalomtanban tárgyalassanak. *Comte* ezen nézete hamis, mert ez összetartozóság még nem ok az együttes tárgyalásra, ha a tudományos munkamegosztás a jelenségi körök elválasztását követeli; csak minden tudománynak tekintettel kell lennie a másik által elért eredményekre.

5. A deductiv módszer újabban igen éles eszű védőt talál *Mengerben*, ki csak ezen módszert tekinti »exact« módszernek, a mennyiben csak a valóságtól elvont vizsgálódása a jelenségeknek vezet szerinte — különben nemcsak a társadalmi gazdaságtanban, hanem még a természettudományban is — szigorú (»exact«) elméleti ismeretekhez és szigorú (»természet«) törvényekhez. A tapasztalat csak tapasztalati tények és tapasztalati törvények ismeretéhez vezethet. A mellett *Menger* teljesen elismeri a »reális« módszer által nyújtott ismeretek értékét, csakhogy azok »alakilag« mindig tökéletlenek. De az exact módszer eredményei viszont »anyagilag« tökéletlenek, a mennyiben csak annyiban igazak, a mennyiben igaz a feltevés is, a melyből kiindulnak. Tehát ezen módszer eredményei épenséggel csak alaki szempontból »exactok«, t. i. olyanok, melyeket helyes logikai okoskodás útján nyertek. Ezen exact módszer feladata arra szorítkozik, hogy a »tényleg létezőnek legegyszerűbb elemeit« állapítsa meg és keresse, »mikép alakulnak ezen nem tapasztalati és legegyszerűbb elemekből — minden egyéb befolyásoktól elszigetelve — a bonyolultabb jelenségek. Így jut el olyan törvényekhez, melyeket másképp gondolni sem lehet«.

Ezen módszert elszigetelő módszernek is nevezik, a mennyiben bizonyos egyszerű, elszigetelt, a tapasztalatból vett típusok, tehát elszigetelt inductio alapján építi fel tételeit.

Keynes, egyik újabb vizsgálója a módszer kérdésének, nem fogad el egyetlen módszert kizárólag, hanem a tudomány ágai és annak állása szerint az abstract vagy realistikus, deductiv vagy inductiv, matematikai vagy statisztikai, hypothetikus vagy történeti módszert találja alkalmazandónak.¹

A társadalmi gazdaságtan egyik újabb methodologusa, *Gans-Ludassy*, az inductio és deductio alkalmazását követeli, de nem külön-külön, hanem egyesítve; ezen módszert »rationalis empirismusnak« nevezi.²

6. *A módszertani kérdések súlypontja jelenleg nem a deductiv vagy inductiv módszer választásában, hanem abban fekszik, hogy meg kell álla-*

¹ Scope and method of political economy. (29. 1.)

² Die wirthschafliche Energie. (607. 1. s. k.)

pítani azon nehézségeket, melyekkel e téren az igazságok kiderítése jár; meg kell állapítani, a megbízhatóság mekkora mértékével bírnak a társadalmi gazdaságtan igazságai és milyen bizonyítási eljárások állanak az igazolás céljából rendelkezésre.

A társadalmi tünemények tudományai nem nélkülözhetik egyetlen egy eszközét vagy módját is a megismerésnek. Minden tudományban a kutatás az ismeretéstől az ismeretlen felé halad; egyik esetben az ismeretes egy általános elv és akkor a deductió útján haladhatunk előre; egy másikban egyes empirikus tények és akkor az inductió segítségével keressük az általános törvényt. A mellett minden tudományos tétel ereje emelkedni fog abban az arányban, a mint azt mindinkább verifikáljuk. A verificáció pedig úgy történik, hogy a deductió által nyert tételeket inductió által verifikáljuk, az inductió által szerzeteket pedig deductió által. Végre soha sem szabad elfelejteni, hogy a választandó módszerre nézve a tudomány állapotja dönt. Vannak oly tudományos korszakok vagy a tudományoknak bizonyos oly stádiumai, a melyekben csak az egyik vagy a másik módszert lehet használni, mivel egyik alkalmazásra vagy nincsenek meg az előfeltételek, vagy egyikre nincs szükség. A tudomány, ha soká alkalmazta az egyik módszert, szükségkép érezni fogja a szükségét, hogy a másikat alkalmazza. A tudósok tudományos szellemétől is sok függ. Van tudós, a ki kitűnően tud észlelni, de nem képes nagyon elvont gondolatprocessusokat követni; ez inkább az inductiv módszert fogja használni; viszont van mélyenszántó gondolkozó, ki a legegyszerűbb tényt nem tudja helyesen megfigyelni; ez inkább a deductiv módszert fogja alkalmazni. Még a tudomány által megoldandó kérdésektől is sok függ. Abban az időben, midőn a gazdasági szabadság kiküzdése volt a fő, a tudósok könnyen boldogultak a deductiv módszerrel, mert a szabadság követelménye egy egyszerű erkölcsi elvnek a következménye; midőn az élet olyan kérdéseket vetett fel, melyek nem ily egyszerű tételek folyamányai, melyek az élet bonyolult processusainak vizsgálatát követelték, a deductiv módszer ideje letűnt. Azért van abban némi igazság, ha Toynbee azt mondja, hogy a munkáskérdés feltámadása terelte a társadalmi gazdaságtant az inductiv módszer útjaira.

7. Úgy a deductiv, mint az inductiv módszernek vannak különböző alkalmazási módjai. Ezek közül röviden a következőkről legyen szó.

Igen nagy és folytonosan szaporodó azon írók száma (*Cournot, de Quincey, Fuoco, Gossen, Walras, Jevons, Macleod, Edgeworth* stb.),¹ kik

¹ Nálunk is voltak már régebben alkalmazói a matematikai módszernek, így Győri, Nyiri (1. Kautz Gesch. d. No. 737. 1.).

a matematika módszerét ajánlják a tudomány továbbfejlesztésére.¹ Ha a matematikai módszer lényegét vizsgáljuk, azon eredményhez jutunk, hogy annak előnyei inkább alakiak, mint anyagiak. Lehet kivételesen oly eset, midőn valamely matematikai fogalom (pl. a határérték) vagy valamely matematikai elmélet (pl. mikor éri el valamely funkció a maximumot) átvitele a társadalomgazdaságtant megtermékenyítheti ép úgy, mint a hogy bizonyos matematikai képletekben természeti jelenségek magyarázatát találták. Azonban ez eset kivételes. Eendszerint a matematikai algoritmus használatát azért ajánlják, mert a matematikai tárgyalási módot a társadalmi gazdaságtanra legalkalmasabbnak találták. Különösen hivatkoznak arra, hogy a társadalmi gazdaságtan is mennyiségekről tárgyal, arról, hogy több vagy kevesebb előny több vagy kevesebb áldozattal éretik-e el. Csakhogy a társadalmi gazdaságtan nemcsak plus és minusról szól, és a mennyiben erről szól, szigorú mérést vagy számítást (a mit ugyan *Jevons* nem tart szükségesnek) nem enged meg, mivel a működő erők ethikai természettel bírnak. Ha ennek daczára a matematikai kifejezésmódot használjuk, gyakran látszólag a szabátosság jellegével ruházunk föl olyasmit, mi a szabatos matematikai kifejezést meg nem engedi. Tényleg látjuk is, hogy épen oly szellemek, melyek legmerészebben szárnyaltak a képzelmekek régiójában (*Fourier*), nagy előszeretettel használták a matematikai kifejezést. Egyes kérdéseknél, mint pl. az árak elméleténél,² vagy a gyakorlati társadalmi gazdaságtan körében, pl. biztosítási vagy más a politikai számtannal érintkező problémáknál, természetesen mindig szükséges lesz a számtan. Ettől eltekintve, itt-ott a rövidség kedvéért fogja tudományunk a matematikai képletet vagy a gyors és könnyű áttekintésért a mértani ábrát használni, de rendes eszköze a gazdaságtani okoskodásnak nem lehet. A társadalmi gazdaságtan ugyan mennyiségekkel foglalkozik, de a lényeges oldala a gazdasági erőknek épen nem a mennyiségben, hanem a minőségben rejlik.³ A társadalmi gazdaságtanról még nagyobb mérvben áll

¹ L. »Közgazdasági Értekezések« című munkámban a következő tanulmányt: A matematikai módszer a nemzetgazdaságtanban.

² A matematikai módszer hívei azért főleg az árjelenségekkel foglalkoznak, sőt *Walras* egyenesen azt mondja, hogy az elvont társadalmi gazdaságtan a csere, az árak elmélete (*Théorie math. de la richesse sociale* 368 1.).

³ *Schaffte*: A társadalmi test főleg lélektani természete okozza a társadalmi tények kvantitatív határozatlanságának igen magas fokát és a társadalmi októrvények exact kifejezésének lehetetlenségét (*Bau u. Leben d. socialen Körpers* I. 64. 1.). A lélektani tényezők kiszámíthatatlanságát igen jól fejezi ki *Newton*, midőn azon kérdésre, mi lesz a déltengeri társulat jövője, azt felelte, hogy az égi testek tévelygéseit ki tudja számítani, de nem az emberi hóbortokéit.

az, mit *Haeckel* a biológiáról mond, hogy habár elvben minden tudományra nézve a lehető legexactabb, esetleg matematikai tárgyalás követelmény, mégis lehetetlen ezen tudományokban azt keresztülvinni.¹ Így tehát csak azt mondhatni, hogy a gazdasági ügyekről való tudásunk akkor volna a legtökéletesebb, ha arra a matematikát lehetne alkalmazni.

8. Azon meggyőződés, hogy végelemzésben az összes jelenségek, tartozzanak azok akár a szűkebb értelemben vett természet, akár az emberi világ és társadalom körébe, egyetlenegy törvénynek vannak alávetve, azon a természettudományoknak az újabb időben bekövetkezett bámulatos haladása mellett különösen indokolt törekvést² szülte, hogy a gazdasági jelenségeket a természeti lét jelenségeivel összehasonlítsák,³ az ottan talált kategóriákra visszavezessék, és azoknak törvényeiből megmagyarázzák, így keletkezett az úgynevezett *természettudományi módszer*,⁴ melyet egyes kiváló írók (*Herbert Spencer, Schaffte, Liliénfeld, Lavergne-Peguilhen* stb.) nagy sikerrel alkalmaztak.⁵ E módszer jelentőségére nézve a következőket kell szem előtt tartani. Mindenekelőtt különbséget kell tenni a külső s belső hasonlatosság, illetőleg analógia között, avagy az alaki és anyagi analógia között. Csak a belső vagy anyagi analógiának van némi értéke. Milyen tévútra vezetett a külső analógia alkalmazása, azt *Fourieren* kívül legjobban egy német író (*Arnd*) példája bizonyítja, a ki következő analógiákat állít föl: Valamint a természetben megkülönböztetjük a szerves világot a szervetlentől, úgy megkülönböztetjük a társadalmi gazdaságtanban a használati értéket a csereértéktől. Valamint az anyag háromféle alakban fordul elő: mint szilárd, folyékony és lég-nemű test, úgy a jövedelem is háromféle: munkabér, tőkeamat és föld-járadék. Ily analógiák még szellemes játéknak sem tekinthetők.⁶ Tehát

¹ *Marshall*, ki különben maga is kedveli a matematikai algorithmust és bőven alkalmazza, azt mondja: kétséges, vajjon a komplikált matematikai formulák alkalmazása használt-e. (Principles of economics. I. 142. 1.)

² Igen érdekesen fejtegeti a természettudományok állapotának visszahatását s társadalmi tudományokra Galilei óta Dilthey: Einleitung in die Geisteswissenschaften (Lipscse, 1883. 478. 1. s k.).

³ Már Aristoteles állítja az állami és természeti organismusok közti analógiát.

⁴ L. »A nemzetgazdaságtani eszmék újabb fejlődéséről« (Közgazdasági Értekezések) című munkámat, Bpest 1902., ugyanott »A természettudományi módszer kérdéséhez« című értekezést (II. kötet); továbbá »eszmék a gazdaság organikus felfogásához«. (Közgazdasági Értekezések új sorozat, I. k. Bp. 1909. 117. 1.)

⁵ Condorcet székfoglalója a francia akadémiában ez volt: Les avantages que la société peut retirer de la réunion des sciences physiques aux sciences morales.

⁶ Igen erélyes visszautasításban részesült újabban a természettudományi módszer, utalván egyúttal annak veszélyeire a társadalmi politika terén, Bernstein részéről (Zur Gesch. u. Theorie d. Socialismus, II. kiad. 1901. Berlin u. Bern, 110. 1.)

csak a reális analógiának van nagyobb jelentősége. Ha pl. *Gauss* törvényét a legkisebb erőről a gazdasági elvvel hasonlítjuk össze, vagy az adóemelés hatását az ellentálló médiumban való mozgás törvényével stb., akkor a jelenség magyarázatára szélesebb alapot nyertünk. Hogy a tudományok egymást kölcsönösen előmozdítyják, azt már azon tény mutatja, hogy még a természettudományi kutatások is nyertek gazdasági elvek alkalmazásával. Így *Darwin*¹ átviszi *Malthus* észleleteit és a verseny elvét a természetre, *Häckel* és *Milne Edwards* a munkamegosztást stb. *Condillac* a gazdaságosság elvét alkalmazza a nyelvészetre, *Spencer* az irányra; kiváló természettudósok észlelik a természetben a fényűzést (*Dubois-Reymond*), a védvámot (*Wagner*), a vándorlást, az irgalmat, sőt még a reklámot is megtalálja *Dubois-Reymond* a természetben. Azonban még ezen belső analógiákra vonatkozólag is megjegyzendő, hogy a társadalmi gazdaságtan feladata nem állhat ezen analógiák felkeresésében. Jó, ha felismerjük, hogy egy erős kapocs a természeti és társadalmi életet összeköti,² hogy a jelenségek nagy típusai egyenlők, de a *társadalmi gazdaságtan sajátos feladata éppen azon erők hatását különösen vizsgálni, melyek a természetben nem, csak az emberi világban fordulnak elő*, tehát nem azt, a mi közös a természettel, hanem a mi attól eltérő és a mi éppen sajátosságát képezi azon jelenségeknek, melyek a gazdasági élet körébe tartoznak.³

A gazdasági életben ismétlődő természettörvények közül különösen a következők érdemelnek figyelmet. Ilyen az *erőmegtartás törvénye*. Mindenki tudja, mit kelljen az alatt érteni: hogy az erő el nem enyészik. Ha szorosabb vizsgálat alá vesszük ezt a törvényt, nem sokára annak némely érdekes következményeire jutunk. Így mindenek előtt arra, hogy az erő minden hatása egyenlő magával az erővel is. Ha ez nem volna igaz, ha tehát a hatás nagyobb vagy kisebb volna, úgy az erő elenyésznék és akkor romba dőlne az erőmegtartás elve. És íme itt vagyunk a gazdaság föelvenél, a gazdasági princípiumnál, hogy tudniillik mindig az áldozat egyenlő legyen az elért haszonnal, a munka egyenlő az előállított eredménnyel. Ez a gazdaság föelve, és mint látjuk, nem egyéb, mint az erőmegtartás következménye. A gazdaság törekvése az erő föntartása, mely egyszersmind sok foglalkozási ágnek föladata. De a mellett

¹ A fajok eredete (3. fej.).

² Zöllner szerint a moral alapelve ugyanaz, mint a természetben uralkodó azon elv, hogy egy bizonyos térben az összeütkezések minimumát akarja létesíteni. (Natur der Cometen. 363. 1.)

³ Igen helyes megjegyzések az analógiákról: Überweg, Logik.

minden termelés is első sorban erőmegtartás.¹ Ha a gazdasági elv nem egyéb, mint az erőmegtartási törvény módosítása, úgy ez nem az egyedüli természeti törvény, mely tudományunkban föllelhető. Itt van továbbá még két érdekes jelenség: Ismeretes, hogy a természet minden országában két tendencia uralkodik: 1. minden egyed akarja magát föntartani, 2. mindegyik akarja magát a többiek kárára szaporítani. Ezen föntartási és szaporítási törekvés az egész gazdaságban ismétlődik és rendes orgánumát találja a biztosításban egyrészt, az amortisatióban és a reprodukcióban másrészt. A természettudomány egyik nagyszerű jelensége az *erők átváltozása*. Mennyiben szerepel ez a gazdaságban, azt mutatja a csere, mely nem egyéb, mint az erők átváltozásának analogonja. A társadalmi gazdaság egyik sajátja tudniillik az, hogy minden jószág a termelőnél más jószág végett állíttatik elő, a melyért csere útján értékesítendő. Ezen átváltozás már a jószág physiognomiájában talál kifejezést, a mennyiben másképp meg sem becsülhetjük, ha csak más jószágban nem akarjuk kifejezni; így pl. mondjuk, hogy a kabát annyi ezüstöt, a kalap annyi czipót, a búza annyi cukrot ér stb. A javaknak ezen átváltozása természetükben rejlik és minden időben, minden perczen a gazdasági világ minden pontján működik. *Jevons* figyelmeztet a munkateher növekedése és az ellentálló médiumban való mozgás közötti analógiára.²

9. A társadalmi gazdaságtannal szemben gyakran azt a vádat hangoztatták, hogy túlsókat foglalkozik fogalommeghatározásokkal és a scholasticismus hibájába esik. Szó viták foglalják el a mélyebb tudomány helyét. Ezen bírálatban némi igazság van, a definitiók körüli szóviták gyakran élvezhetetlenné tették a tudományt. Pedig a társadalmi gazdaságtan még inkább teheti azt, mit *Pascal* a mértanról dicsérőleg mond, hogy legfontosabb fogalmait nem definiálja. Azonban még sem lehet a definitiók jelentőségét tagadni.³ Egy definitiót adni annyit jelent, mint az életet, a gondolatot bizonyos határok közé szorítani. De sem az élet, sem a gondolat nem tűri —hogy úgy mondjam — ezt a kalitkaszerű bezárást, hanem kitör. Azért sokszor scholasticismushoz vezet, ha tökéletes definitiókat keresünk, mert a tünemények gazdagsága, változatossága,

¹ Zöllner is azt mondja: Az erőmegtartás törvénye vagy a mérleg állandóba ok és okozat között a történeti műfolyamokban is érvényesnek elismerendő. (Die Natur der Cometen. 374. 1.)

² Theory of pol. econ. 166. 1.

³ A definitiók fontosságát jól mutatja egy kommunista író következő kijelentése: »A tulajdonjog nem lesz eltörölve, csak más definitiót fog kapni.« (Heine, Französische Zustände, Sämtl. Werke X. 50. 1.)

törekvésünket meghiúsítja. Oly fogalmaknál, melyek semmi kételyt nem engednek, a definíciónak különben alárendelt jelentősége van. Ha a boncztan magyarázza a kezét, az építész az ablakot, minthogy e fogalmak teljesen határozott fogalmak, feladatuk egyszerűen abban áll, hogy ezen tárgyaknak különben közismeretű lényeges tulajdonságait leírják. A különböző definíciók csak a kifejezésben térhetnek el, nem a lényegben. Nem úgy állunk a társadalmi gazdaságtanban. Itt a fogalomnak tényleg eltérő jelentőséget lehet tulajdonítani, különböző magyarázatot lehet adni. Innét van az, hogy a fogalom meghatározás körül oly nagy különbségeket találunk. Mást jelent az egyik, mást jelent a másik író szerint az érték, a tőke stb. A fogalomhatározás nehézségeit növeli még azon körülmény, hogy a társadalmi gazdaságtan fogalmai a gyakorlati életből kölcsönöztenek. De a tudomány kénytelen ezen fogalmaknak gyakran más értelmezést adni, mint a melylyel a mindennapi élet használja. Ebből is zavar támad és szükséges, hogy annál nagyobb súlyt fektessünk a fogalom helyes megállapítására. A fogalomhatározások zavarát és eltéréseit az is magyarázza, hogy csak lassan tör magának utat a jelenségek tisztán tudományos, bölcséleti magyarázata. Szigorúbb tudományossággal történik ma a gazdasági jelenségek bonczolgatása, mint a tudomány kezdetleges korában. Ebből az is következik, hogy a tudomány haladásával a fogalom meghatározások változnak. Azért mondja *Cairnes*, hogy a gazdaságtani definíciók haladó definíciók (*progressive definition*), mivel csak addig maradnak, míg egy újabb haladás más felfogásra nem készítet. Sőt szerinte a definíciók csak olyanok mint az állványok, melyek lebonthatók, mihelyt kész az épület. Különben megjegyzendő, hogy a definíciók ezen ingadozása a tudomány nem minden fogalmáról áll, hanem többnyire egyes oly fogalmakra nézve, melyek épen a tudomány által mintegy felülvizsgálatnak, vagy melyek alapfogalmak; ezeknek tisztázása, mint tudjuk, minden tudományban nehéz. Azért nagy része a többi definícióknak egész szabatosan adható és annyi hasznot nyújt, hogy csak ezeknek ismeretével lehet tudásunk és okoskodásunk egészen szabatos.

10. A jelenségeket megérteni, hogy azok alakulására esetleg befolyást gyakorolhassunk, az a tudományos kutatás egyik feladata. A jelenségek megértése alatt azok összefüggésének ismeretét értjük előzményeikkel és következményeikkel. Ezen összefüggés felderítését nevezzük törvénynek. E szó »törvény« *különböző értelemben használtatik és még a természeti törvény értelmében is eltérnek a leghíresebb tekintélyek. Mi itt törvény alatt a jelenségek okozati összefüggésének felderítését értjük, különösen oly értelemben, hogy minden jelenséget visszavezethessünk az azt előidéző jelenségre, erőre. Lehetséges-e a gazdaságtanban ezen összefüggés*

megmagyarázásáig eljutni?¹ A gazdasági életben működő erők az emberre nézve sokkal könnyebben megérthetők mint a természeti erők, melynek lényegét előttünk mindig titok fogja fedni. Ellenben a gazdasági erők saját lényükből származnak, annak egy részét teszik. Minden nap lépnek működésbe, minden nap megfigyelhetők. Ez oldalról tehát nehézség nincs. Azonban azt mondják, hogy a gazdasági, mint általában a társadalmi jelenségek nagyon szövevényesek, nehéz itt a ható okokat elválasztani és azok egymásra való hatását kiszámítani. Azonban a jelenségek ezen bonyolultsága csak a magángazdaságban, az egyes gazdasági sejtek életében mutatkozik. A társadalmi gazdaságnak, a nagy tömegek gazdasági életének irányát néhány általánosan működő ok határozza meg, így pl. a társadalomgazdasági áralakulás kétségtelenül azon néhány tényező hatása alatt áll, mely a keresletben és kínálatban szokott összefoglaltatni; csak a kis forgalom áralakulására hatnak még sokféle más tényezők. A gazdasági törvények igazságát azért is kétségbe vonták, mert a törvényszerűségtől több eltérés mutatkozik mint a természetben, és ezt a törvény hiányosságának tulajdonították. Pedig úgy a gazdasági, mint a természeti törvények érvényesítése mindig föltevésen alapszik, hogy t. i. azon föltételek beállanak, melyekkel bizonyos erők működése jár. A természettörvénnyel szemben kevésbé szoktunk bizalmatlankodni, de ha valamely gazdasági jelenségben a hypothetikus törvénytől eltérést tapasztalunk, azt a törvény hiányosságának tulajdonítjuk, holott csak azok a föltételek elmaradtak, melyek között működésbe lép.²

A gazdasági életben minden hatás egy nagy gyűrű központját képezi, melyből a hatás minden irányban tovább terjed. Elméleti kutatásoknál természetesen e hatásokat lehetőleg végig az utolsó zugig kell követni és vizsgálni. Másképp áll azonban ez a dolog a gyakorlati életben. A *gyakorlati élet szempontjából ugyanis csak az első rendű, közvetlen hatásra szabad tekintettel lenni*, különben semmiféle intézkedésre nem határozhatjuk el magunkat. Ha pl. bizonyos, hogy az államnak a polgároktól csak a szükséges áldozatokat szabad igénybe venni, akkor az adósságkonverziót keresztül kell vinni, habár ez mellékhatásában a kis tőkéseknek ártalmas. Az intézkedéseknek esetleges káros mellékhatásait másképp kell ellen-súlyozni.

¹ Az oki törvény helyett egyes természettudósok — így Mach — a *functio* fogalmát vezetik be. Sok esetben ugyanis nem annyira az oki összefüggést lehet állítani, hanem azt, hogy az egyik jelenség változása maga után vonja a másik jelenség változását.

² A gazdasági törvények ismeretét nagyon előmozdítaná az, ha azokat az illető író nevével idéznők, mint azt a természettudomány teszi.

A mit itt a másodrendű hatásokról mondtunk, az áll a *visszahatásokról*, a gazdasági intézkedések reactlójáról. Az pl., hogy a verseny ellentétébe csaphat át, nem akadályozhat bennünket annak alkalmazásában, ha helyesnek tartjuk, az ellenhatások ellen más eljárásokkal kell dolgoznunk.

A gazdaságtan is képes tehát a jelenségek összefüggését megmagyarázni, nem szorítkozik azoknak egyszerű leírására. Sőt törekvése mindig oda irányult, hogy a gazdasági erők működésének módját megvilágítsa. A gazdasági élet törvényeinek felfedezése és fejtegetése képezi a tudomány legmagasabb és kétségtelenül elérhető célját.¹

¹ *Schmoller* a »törvény« ellen foglal állást és e kifejezés elejtését ajánlja, minthogy a gazdaságtan alig tud törvényeket formulázni. (Conrad, Handwörterbuch f. Staatswiss., Volkswirtschaftslehre című cikkben.) Újabban *Stammler* is (Recht u. Wirtschaft 587. 1.). Ellenben *Gans-Ludassy* (i. m.) azt mondja, hogy arra a kérdésre, vannak-e gazdasági törvények, feltétlenül igennel kell felelni. (715. 1.) *Wundt* is elismeri a társadalmi törvények létezését. *Lassalle* és *Marx* szerint is a történelem szigorú törvények alapján megy végbe. — A módszertani kérdésekről és a gazdaságtani törvény természetéről. L. *Somogyi*: A társadalomgazdasági törvény (1909.) és *Stephinger*: Zur Methode der Volkswirtschaftslehre (Karlsruhe 1908.)

IV. FEJEZET.

Egoismus és altruismus.

1. A társadalmi gazdaságtan az ethikai tudományok sorába tartozik nemcsak azért, mivel az emberi akarat egyik nyilvánulási módját vizsgálja, hanem azért is, mivel csak úgy érheti el célját, ha saját tanait az erkölcsiség magasabb tanaival áthatotta. Az egész természetet egy határozott kölcsönösség kapcsolja össze, melynél fogva minden egyes rész a másiknak alapját képezi. Ha csak a természet három országát tekintjük, azt látjuk, hogy a növényélet előfeltétele az ásvány világ, az állat - életnek a növényvilág, míg az emberi élet az állatvilágban találja előfeltételét. E törvény hasonlóképpen tovább hat az emberi életen át, hol ismét az egyesek előfeltételei az egésznek. Akármilyen erkölcsi elvből induljunk ki, mindnyájuk főjellemonása az, hogy az egyéni élet alapján az egésznek, a társadalomnak életét konstruálják.¹ Kiindulva azon álláspontból, hogy a természet nem ismétli magát, hogy tehát az emberi világnak más feladattal kell bírnia mint az állatvilágnak, melyben az érzékiség ki van fejlesztve, csak a szellemi élet lehet az emberiség főadata; ez hasonlóképpen követeli az erkölcsi elv keresztülvitelét. A társadalmi együttlét és az ember szellemi rendeltetése követelik az ethikai elv alkalmazását.

2. A középkornak az egyént gyakran feszélyező testületi szellemével szemben a társadalom haladásával egyes írók az egyén jogait, az egyéniség eszméjét, az individualismust kezdték sűrűbben hangoztatni. Az egyén feszélyezve, békóba verve érezte magát a középkori társadalmi szervezetek által. A haladást minden esetre az Individualismus vonalán kellett keresni. Azért szólnak föl mellette a legfelvilágosodottabb szellemek, egy *Petrarca*, későbbek egy *La Boëtie* és mások. Tért követeltek az egyén-

¹ L'individu et la société ne sont pas une antithèse (*Greef*, Le transformisme social 514. 1.).

nek és tevékenységét szabályozó rugónak az egyéni onérdeket tekintették. Lassanként ezt nemcsak lényeges erőnek, hanem egyedül elegendőnek tartották az egyéni és a társadalmi feladatok teljesítésére, mely nem követel semmi kiegészítést, semmi módosítást. Nem szükséges, hogy más erő által szabályoztassék, sőt maga az összes többi erők szabályozója. Nem fáradszik ki annak dicsőítésében és a gondviselés egyik legbölcsebb és legjótékonyabb berendezésének tartják. Engedjete nek szabad tért és a legnagyobb jólét lesz következménye. Mint az eső, úgy áldást hoz jámborra és bűnösre egyaránt. Az embernek csak vakon kell követnie saját érdekét és biztosan szolgál másokénak.¹ Az egoista maga ellenére az emberi nem legnagyobb jóltevője.²

El kell ismerni, hogy a gazdasági tevékenység egyik rugója az onérdek, még pedig oly rugó, mely rendkívül sok hasznot tesz a közösség szempontjából is és melyet alkalmasint soha teljesen nélkülözni nem lehet, őrjási tevékenységre viszi az onérdek az egyéneket; számos szolgálatot köszönünk az onérdek csekély kielégítésének, mit a barátság, a közérdek, a jótékonyág már jelentékeny áldozatnak tekintene. Mind a mellett a történelem tanulságából is merítjük azt a tant, hogy a társadalom berendezése és gazdasági élete egyedül arra nem alapítható. Ezt már az a körülmény mutatja, hogy a munkamegosztás alapján az onérdek vezetése mellett is mindenki más számára dolgozik. De a társadalmi összlet szempontjából a közérdek elvének elfogadását is követelnünk kell. *Az egoismus a társadalmi gazdaságban alig játszik nagyobb szerepet, mint az emberi tevékenység akármely terén.* Az embernek minden működése a tudományban, a művészetben abban látja indokát, hogy az egyén saját életének bővítésére, nemesítésére is czéloz; ha akarjuk, ez is egoismus. A gazdaság továbbá azért sem alapszik tisztán csak az egoismuson, mert találunk a történetben, különösen a kultúra alacsonyabb fokán sok példát arra, hogy a gazdaság közös érdekek vagy egyoldalú érdekek alapján van szervezve. A gazdaság feladata abban áll, hogy a külső természetet az emberi czélok valószínűsítésére alkalmassá tegye; az ez

¹ Már a nyelv is az egoismussal bizonyos elfajulást jelöl. (Lásd *Ihering*, Zweck im Recht. II. 76.1.) Az egoismus alatt itt mindig az anyagi érdeket értjük. Ha az egoismust azon értelemben vesszük, mint *Ihering*, hogy t. i. egyértelmű a megalégedéssel, akkor a vita természetesen tárgytalan, mert az ember minden tétének megalégedését kell szülnie, ez magától értetődik. De a megalégedés eszköze nemcsak az anyagi előny.

² *Syme*, Industrial Science 32. 1., ki egyúttal arra figyelmeztet, hogyha csakugyan a társadalomra nézve oly jótékony az onérdek, akkor minden máa indok és elv fölösleges.

által nyert jószágok eloszlása történik történetileg alakult politikai mértékek szerint. Az egoismus megfelel a bellum omnium contra omnes, de nem¹ a polgárosult állam eszményének. A gazdasági tevékenységben is jelentkeznek az emberi tevékenység összes rugói, és ha a legtöbben csak kenyérkereset végett dolgoznak, úgy még sem szabad elfelejtenünk, hogy a rómaiaknál a mezőgazdaság nobile officium volt és hogy a mai időben is, különösen gazdagabb országokban, sokan vannak, kik csak képességök és vagyonuk érvényesítésére e tért keresik föl, úgy mint mások talán a tudományt, a műkedvelést, a dolce far niente-t.

A tisztán nyereszkes egoismus, azon egoismus, mely csak az anyagi javak szaporítására törekszik, még mai nap sem valósult mindenütt. Az alsóbb osztályokat nem vezeti tisztán számoló kereskedői szellem; még a cseléd sem választja gazdáját tisztán csak a bér magassága szerint; különösen vidéken találjuk a fáradozás és élvezet, a munka és szorgalom, az önérték és közérdek, az élvezet és önmegtagadás, az utilitarianismus és jótékonyosság összhangját. Egészen hamis, akár csak az üzleti életet, a melyben pedig a szigorú gazdasági szempontok leginkább érvényesülnek, az egoismusra visszavezetni. Még a kereskedő is, kivételtől eltekintve, nem a korlátolt Önzés által vezeteti magát és kartársai között ez megrovásra adna okot. A kereskedő is a tisztesség határai között törekszik jövedelemre szert tenni és akárhány esetben szívesen fogja a vevőnek könyveit felmutatni, miszerint lássa, hogy a megengedhető, sőt szükségképen neki nyújtandó nyereségnél többet nem, igen gyakran kevesebbet keres; ő is funkcióját úgy teljesíti, mintha az nem kereset, hanem nyilvános hivatal volna.

Az egoismus abban is találja korlátait, hogy már a hivatás választásánál nem lehet, de nem is szoktak csak ezen elveknek hódolni; abban is, hogy sok foglalkozásnak a jutalmazása előre és állandóan meg van állapítva; abban, hogy számos foglalkozás kevés érintkezést nyújt a forgalmi élettel, hogy már a családi élet az első iskola, mely az egoismus megfékezésére tanít stb. Van elég ember végre, kit nem is vezet legyőzhetetlen vágy gazdagság után, csak a törekvés, hogy előnyös anyagi helyzetbe jusson és annak elérésével a gazdagodási vágy és általában az anyagi javakra irányuló egoismus heve lohad. Az egoismus szétrobantaná a társadalmat, ha féket nem találna. Féket talál pedig abban, hogy az emberek nem követnek vakon és ösztönszerűleg egy indokot, hanem cselekvényeik többé-kevésbé összhangzatos eredményei különböző, egymást kiegészítő, fékező, ellenőrző impulzusoknak, melyeknek egy része lényöknek alsóbb, de másik része annak magasabb természetéből foly.

3. Az egoizmussal szemben áll az *altruismus*, mely azt az irányt jelöli, melyben tetteinknél nem a saját, hanem embertársaink jóléte irányadó. Az egoizmus és az altruizmus lehetőségének kérdése oly fontos a társadalmi gazdaságtanra nézve, hogy azt egyenesen »problémájának« neveztek.¹ Hogy mennyit képes az egyik, mennyit a másik, azt még nem tudhatni, azért sem, mert egyik sem volt még teljesen keresztül vive, és mindegyik mutatott érvényesülésében hibákat; az altruizmus nem mindig ethikai, az egoizmus nem mindig antiethikai és a mi a gazdaság feladatát, a szükségletkielégítést illeti, azt az altruizmus nem mindig mozdította elő jobban, mint az egoizmus.² Ha ezt egyfelől elismerjük, másfelől ismét el kell ismerni, hogy csak *az individualismusnah az altruizmus által való korlátozásával kezdődik, mint Rodbertus mondja, a társadalom*. Az altruizmust bizonyos paradoxonnal a társadalom egoizmusának lehet nevezni. Ugyan kívánatos, hogy az egyénben is legyen altruizmus, de ha nincs, akkor a társadalom vele szemben képviseli és érvényesíti az altruizmust, tárgyasítja intézményekben (intézményes altruizmus). *Az altruizmus szervezeteinek fellépése az emberiség egyik legfontosabb lépését képezte.*¹¹ Egyelőre csak az altruizmus több téren és szélesebb alapon való alkalmazását lehet óhajtani, a nélkül, hogy azért a helyesen értelmezett egoizmus működéséről le kellene mondani.⁵ Az egoizmus tana *Smith* szellemében azt mondja, hogy a felvilágosodott egoizmus *nem* jön ellentétbe a közérdekkel, különben is a verseny ellenőrzése alatt áll. A közérdekkel összhangzó egoizmust *ego-altruizmusnak is nevezik*. De megfordítva is okoskodhatunk, kiindulva az altruizusból. A közérdek teljesítése is az önérdék hasznára válik, ha pedig az altruizmus túlságig menne, az egyéni érdek majd korlátok közé szorítja. *Széchenyinél ehhez hasonló eszemenetet találunk.*⁵ Helyesebb megoldást találtak azok, kik az egoizmussal szemben a *mutualizmust*, a kölcsönösséget ajánlották. Némelyek megkülönböztetik az altruizmust egyesek iránt, mely egyéni hajlamokból származik, és az altruizmust az egész iránt, ismeretlenek iránt, haza iránt stb., továbbá az egoaltruizmust, azaz az altruizmus által fékezett egoizmust. *Syme* az emberi indokokat következőkép osztályozza: 1. az

¹ *Dar gun*, Egoizmus u. Altruizmus. (Lipscse, 1885.) 91. 1.

² *Hudey*: Sem az önérvényesítés, sem az önuralom elvét nem szabad túlozni. (Sociale Essays. Weimar, 1897. 245. 1.)

³ *Dargun*, Egoizmus u. Altruizmus, 94. 1.

⁴ A természetes kiválasztás elve, mondja *Ammon* (D. Gesellschaftsordnung u. ihre natürl. Grundlagen. Jena, 1895. 25. 1.), létesíti a csodálatos egyensúlyt egoizmus és altruizmus között és lenyesi mindig a túlhajtásokat.

⁵ L. Adó és két garas 19. 1.

egoistikus indokok, 2. a hemeistikus indokok, melyek ránk és másokra is vonatkoznak; 3. az allostikus indokok, melyek csak másokra vonatkoznak. Az elsők a legerősebbek, az utolsók a leggyengébbek. Ezen neme-sebb' indokok érvényesülnek abban, mire a családi kötelék, a barátság, a becsvágy stb. az embereket viszi. Minden ember becsülésben akar Tészesülni, de arra csak úgy tehet szert, ha tettei becsülésre érdemesek.¹ Azonban bármikép is nevezzük a rugókat, az ember összhangzatos természetű egyfelől, a társadalmi együttlét másfelől, arra utalnak, hogy az egyes jólétének föltételei lehetőleg az összeség jólétének föltételeivel találkozzanak, és ez elérhető az érdekek egyetemlegességének elismerésével, mely a társadalmi együttlét sarkpontja.²

A történelem is mutatja, hogy sem az önérdék, sem az élvezetek hajhászata alapján nem fejlődik a társadalomgazdasági jólét, és hogy épen ezzel ellenkező okok teszik azt virágzóvá. Hogy csak egy példát idézzünk, a hanza-városok virágzása csak addig tartott, míg az egyes városok a köznek alárendelték egyéni törekvéseiket, és azon percztől fogva, hogy minden város csak a maga előnyét kereste, a hanza nagy hatalma alászállt. Hasonlóképen volt a gazdagok élvezethajhászata az, mely Velence hanyatlásának, a római birodalom bukásának, az arab birodalom tönkre jutásának okai közt szerepel. Mindenütt, a hol az élvezethajhászat nagyobb a munkánál, a hol a fogyasztás nem párosul önuralommal, az önérdék a közérdekkel, ott a gazdaság tartós virágzása lehetetlen. Az önérdék helytelen irányba is terelhet. Így pl. az angol vasutak önérdékből, soká ellentálltak a III. személyosztály behozatalának, pedig mikor behozták, ez nagy jövedelmet eredményezett. Az önérdék zabolázását különösen ott kell hangsúlyozni, hol az a közérdekkel érintkezésbe jön, a mi napjainkban mindinkább szabálylyá válik. Hogy a közérdek az önérdéknek áldozatul esik, arra a régi országgyűlések, fájdalom, igen sok példát nyújtanak.

Az egoizmus ellen az is szól, hogy hovatovább nehéz a magánéletet a nyilvánostól megkülönböztetni, mindig több és több ember kereseti tevékenységében az állammal érintkezik, és ha magánügyekben az önérdéknek szabad féket engedni, akkor a közügy terén is ugyanaz fog történni.

De az altruistikus elvet a gyakorlati életben soha nem is zárták ki,

¹ *Blanc* a point d'honneur akarja az önérdék helyébe tenni.

² Ez elvet talán senki szebben nem fejezte ki, mint *Seneca*, mondván, hogy az egyén nem élhet magának, ha másoknak nem él. (*Pöllmann*, *Der antike Socialismus* I. 116. 1.) Ugyanez *Spinoza* egoizmusának is az érdeme; saját kedvéért szereti az egyén a többieket.

hanem minden időben és mindenütt, a hol a társadalom még romlásnak nem indult, a jótékonyság, a családi szeretet, a honszeretet, a gazdasági élet hatalmas rugói gyanánt jelentkeznek.¹

Ez elv szükséges korrektúráját is képezi a tisztán chrematistikai alapon nyugvó gazdaságnak.² Bármily tökéletes legyen is az, és ha magasabban is állana minden más gazdasági rendszernél, mégis az emberi intézmények azon általános jellegét osztja, hogy magában véve nem elégséges. Ilyen társadalom a legnemesebb ösztönöket nélkülöznél, az ember legmagasabb feladatairól lemondana és, a mi fő, az erkölcsi világnak csak azon másodrendű erőit fejlesztenél, melyek mint pontosság, rend s mások inkább alaki, külső, mint anyagi, belső jelentőséggel bírnak.

Az altruizmus számára azért is nagy tér kínálkozik, mert az egyén életének egyes fázisaiban absolute nem tehet semmit saját érdeke előmozdítására, de mindig van alkalom másokért tenni és így az altruistikus cselekvésben találja egyedüli módját saját kielégítésének.

Az első küzdelmet az egyoldalú egoizmus ellen a görög bölcseszett vitte.³ Újból kitör a reformatio idejében.⁴ Az újabb időben pedig az erkölcsi szempontot hangsúlyozták már *Turgot*,⁵ *Hume*, *Tracy*, *Say*, *Fichte*, *Lauderdale*, *Chalmers*, *Rae*, *Atkinson*, továbbá *Mill*, *Stein*, *Minghetii*, *Hermann*, főleg pedig *Thünen* a régi írók között, az újabbak⁶ majdnem kivétel nélkül, *Smith* tana is erkölcsi alapon nyugszik, mert szerinte,

¹ *Hume* (idézve Bonarnál Phil, and pol. ec.: 116. 1.): The avidity of acquiring goods and possessions, for ourselves and our nearest friends is insatiable, perpetual universal, and directly destructive of society, unless turned against itself by justice!

² *Spencer* szerint a társadalmi mechanizmus idővel oda fog fejlődni, hogy valamint a testben a reflex hatás következtében az egyik tag érzi a másik fájdalmát, úgy a társadalomban is az egyik érezni fogja a másiknak okozott fájdalmát és a self interest common interestté fog válni. Ezt újabban Stein is hirdeti. (Die sociale Frage im Lichte der Philosophie. Stuttgart, 1897. 104. 1.)

³ *Pöllmann*, Der antike Kommunismus. I. 156. 1.

⁴ *Pauli*, Denkschriften, 3. L

⁵ *Turgot* (Lettre à Condorcet, Oeuvres II. 796 1.): Holbach tana ellen, mely az egoizmusra építi az emberek cselekedeteit, azt mondja: Dans le sens où cette proposition est vraie, elle est une puérilité et une abstraction métaphysique d'où il n'y a aucun résultat pratique à tirer, puisqu'alors il équivaut à dire que l'homme ne désire que ce qu'il désire.

⁶ *Clark*: Ha a »mindenki csak magáért«-féle elv a cselekvés elismert elve volna, akkor a társadalom ugyan szintén emberekből állana, de teljesen az emberi természetből kivetkőzöttékből. A társadalom egy collectív állapot volna. (Philosophy of wealth 133. 1.) *Toynbee*: Az önérdéket az önfeláldozásnak kell követnie, különben a társadalom felbomlik. (Industrial Revolution 250. 1.) *Syme*: Az egy eszmének hódoló ember baj, de az egy indok által vezetett ember pestis a körü-

mint *Hasbach*⁶ mondja, az igazságosság követelményeit tisztelő önérdék a gazdasági élet lélektani tényezője és ő egyenesen az etnikai irány egyik főképviselőjének tekintendő.

Az újabb időben mindinkább győz az a tudat, hogy az egoizmus korlátolandó és hogy az altruizmusnak több tér engedendő. *Comte* szerint a társadalomnak átmenete a pozitív korszakba magával hozza az altruizmus győzelmét. *Spencer*, ki különben az erősebb győzelmét látja természet törvénynek, reméli, hogy a gyengékkel a rosszak is fognak elpusztulni (merész ábránd) és hogy a létérti harc következtében egy magasabb emberfaj fog fejlődni, melyben az altruistikus érzelmek fokozatosan erősödni fognak.¹ *Kidd*, ki szintén híve a *Darwin-Spencer-féle* elméletnek, szükségesnek tartja az altruistikus tényezőket és azoknak erősödését a vallási érzéknek erősödésétől várja.

Vannak írók, kik a gazdasági élet erkölcsi vonatkozásainak teljes elismerése mellett, mégis azt kívánják, hogy a társadalmi gazdaságtan ezen erkölcsi vonatkozásokról tudomást ne vegyen, hanem legyen az merően az egoizmus tana, a szükségletkielégítés, a gazdagodás mechanikája. E felfogás téves,³ a mit már az a körülmény bizonyít, hogy még

lőtte lévőknek, és ilyen egyénekből álló társadalom pestis önnönmagának. (Industrial Science 23. 1.) *Schmoller*: Az egoizmus hasonlít a gőzhöz; hogy mit eredményez, azt csak akkor tudom, ha tudom, mily nyomás alatt dolgozik. (Einige Grundfragen des Rechts in der Volkswirtschaft 260. 1.) *Stanton*: Fontos, hogy a moral és a gazdaság közötti igazi viszony helyesen felismertessék. (A recent contribution to pol. econ. Fortnightly Rev. 1874. Nov.) Legjellemzőbb *Marshall* tétele: A létérti harcban azon fajok maradnak fenn, melyekben az egyén leghajlandóbb magát környezetéért feláldozni. (Principles 302. 1.) *Bottes*: Wherever economic and moral science touch, the principles of human conduct prescribed by each are seen the same. (Pol. Econ. chap. I.) — *Wayland*: The principles of pol. econ. are so clearly analogous to those of moral philosophy, that almost every question in the one must be argued on grounds belonging to the other. (Chapters of pol. econ. 4. 1.) *Qronlund*: Political Economy will be for ever »dismal and accursed« if it does not change. (Our destiny 4. 1. London, 1891.) Továbbá *Neurath* (Das Sittliche in der Volkswirtschaft). Goschen (Economic Journal 1893. sept.) stb.

⁷ A tudomány ezen újabb fejlődésére való tekintettel mondhatta *Ihering*: A társadalmi gazdaságtan jó példával előre haladt, a mennyiben az erkölcsi erő társadalomgazdasági értékét elismerte. (Zweck im Recht, II. 126. 1.)

¹ Die allgemeinen philosophischen Grundlagen der von *Quesnay* und *Smith* begründeten politischen Ökonomie. (Lipcse, 1890. 90—91. 1.)

² *Comte* és *Spencer* elméletét az altruizmusról lásd »A társadalomerkölcsi probléma« című dolgozatomat (Bpest, 1903.) és »Individualprincíp, Socialprincíp u. socialethisches Problem« (Jahrbücher f. Nö. u. St. 1904.) című dolgozatomat.

³ Mennyit ártott Magyarországnak az 1896-ban napfényre jutott pécsi borhamisítás!

a leghatározottabb hívei ezen tannak nem képesek sem a jövedelemeloszlás, sem a munkamegosztás, sem a munkáskérdés, de még a nemzetközi kereskedelem, a hitbizomány, a parasztügy, a tőzsdejáték és száz meg száz kérdést tárgyalni, a nélkül, hogy okoskodásukba erkölcsi szempontok bele ne vegyüljenek. Ha a társadalmi gazdaságtan egyéb nem volna, mint az üzleti élet mechanikája, akkor az a társadalmi tudományok között nem is foglalhatna helyet. Másfelől természetesen attól a túlzástól is kell tartózkodni, hogy az ethikai szempontok a tisztán gazdaságiakat elhomályosítsák, vagy zavarossá tegyék.¹

Egoismus ép úgy, mint altruismus szélsőségek. Az egoismus ördögöket csinál, az altruismus angyalokat. Ki kell indulni az életfentartási ösztönből. A legtöbb ember csak az életét akarja fentartani a szokott módon és ha az biztosítva van. egyébre nem is törekszik. Azzal megszűnik a további egoismus. Az életfentartás egészséges fejlődésű társadalomban a nagy többségnek biztosítva van, vagy biztosítandó.

Az egoismus és altruismus kérdése különben természetesen csak az alaptanba tartozik. A gazdasági jelenségek részleges kutatásánál nem jön tekintetbe, ép úgy nem, mint akár a hadtudományban. A gazdasági életnek, ha végcélja is a javak szerzése, de a tevékenységet nem ez szabályozza. Az eset semmiben sem különbözik attól, a midőn a hadvezér vagy ambióióból, vagy országok szerzésére, vagy talán valami szerelmi, kalandból háborút indít, de azért az, hogy a csatát megnyerje, nem ettől függ, hanem attól, milyen stratégia stb. A gazdasági téren is a sikert biztosítja a szakismeret stb., nem a nagyobb, kisebb egoismus.

¹ E kérdéstről lásd még újabban különösen *Sombart*: Die Ideale der Sociopolitik (Archiv f. sociale Gesetzgebung 1897.), ki az ethika szerepét tagadja és ellene *Walter*: Sozialpolitik und Moral (Freiburg, 1899.), ki azt erősen védelmezi. Különösen figyelemre méltó *Walter*: Die Profeten in ihrem socialen Beruf (Freiburg i/B. 1900.), a hol a könyv végén igen jól és világosan kifejti a nemzetgazdaságtan és ethika viszonyát. Az erkölcsi és gazdasági élet összefüggését bőven tárgyalja *Schmoller* is újabban megjelent munkájában (Grundriss der allgem. Volkswirtschaftslehre. Lipsce, 1900.). — Lásd továbbá *Mayr*: Die Pflicht im Wirtschaftsleben (Tübingen, 1900.); *Brentano*: Ethik u. Volkswirtschaft in der Geschichte (München, 1901.). — Az egész kérdésre nézve pedig lásd »A társadalomerkölcsi probléma« című akadémiai értekezésemet (Bpest, 1903.), »Individualprincíp, Socialprincíp u. socialethisches Problem« című dolgozatomat (Jahrbücher f. Nö. u. Statistik, 1904.) és »Selektio és altruismus« Közgazdasági Értekezések című munkámban.

V. FEJEZET.

Szabadság és egyenlőség.

1. A gazdasági szabadságért folytatott küzdelem a tizenharmadik századba esik. A fejlődő tőke nagyon alkalmatlannak találta a békókat, melyekben sínlődött. A végletek érintkeznek; a szolgaság nyomása alatt a szabadság után vágyódtak, de nem a társadalmi szabadság után, mely egyedül biztosíthatja a kultúra fentartását és fejlődését, hanem a nyers természeti szabadság után, mely semmi szabályt nem ismer, semmi korlátot, semmit önszeszélyén kívül. Ezen elvet átvitték a gazdaságra is és annak minden körére. A föld szabad legyen a hűbéri terhektől, szabad legyen mint az ember, — mint a forradalom alkotmánya mondja, — azaz tetszés szerint mivelhető vagy elhagyható, feldarabolható és összehajtható, javítható vagy kiszívható, nagyúri kertekké átalakítható, vagy csak burgonya-gumókkal beültethető. Ezt követeli a gazdasági szabadság a földdel szemben. Szabad legyen továbbá a munka. Mindenki tetszés szerint választhassa a foglalkozását, akár tanulta, akár nem; gyárthasson jó vagy rossz gyártmányt, mindenki dolgozhasson, vagy dolgoztathasson tetszés szerinti korban, még abban a korban is, midőn a testi erők még ki nem fejlődtek, dolgozzék tetszés szerinti időben — éjjel, nappal, — tetszés szerinti helyen — egészségtelen gyárakban, veszélyes bányákban stb. — tetszés szerinti anyaggal és eszközökkel stb. Ebből kifolyólag szabadon válaszsa lakhelyét, vándorolhasson stb. A kereskedelem is egészen szabad legyen. Az árúk bevitele és kivitele szabad, a hajózás szabad, a bankjegykibocsátás szabad, az árúk eladása szabad, a kamatláb meghatározása szabad. Ezen elvből azon negatív következtetés foly, hogy az állam tartózkodjék az egyének gazdasági ügyeibe avatkozni, mert az egyéneket önérdékük legjobban irányítja s így legbiztosabban fogják elérni gazdasági céljaikat. »Laissez faire, laissez aller î«¹ Ez iskola eszménye, mint mondták, anarchia plus rendőr.

¹ Már Görögországban is létezett a laissez faire elmélete »πάντα εἰπατέον«, de már *Aristoteles* cáfolta. (*Pöhlmann*, Geschichte d. ant. Komm. I. 183. 1.) Szántó azonban e szabálynak nem tulajdonítja ezen jelentőséget. (Archiv, f. soc. Gesetzgeb. VIII. Bd. 1., 2. füzet.)

Az állam egy éjjeli őr szolgálatára utasíttatik, mint *Lassalle* mondta és elveszti azon nagy szerepet, mely őt a történelemben megilleti. Ez azonban merő tévedés. Igaz, hogy az egyéni tevékenység képezi a szabályt a társadalmi életben, de mellette szükség van a társadalom közreműködésére. A szabad verseny és az önérdék nem képesek a gazdasági világot összetartani és a gazdasági kultúra az állam közreműködését nem nélkülözheti. Az állam feladata a fejlődés azon feltételeit megvalósítani, melyeket az egyes önmagának meg nem szerezhet. Az állam feladata a társadalmat egy magasabb személyiséggé egyesíteni, melynek minden része a lehető legmagasabb szellemi és anyagi fejlődésnek örvendezzen.

A régi állam az uralkodó osztály érdekét szolgálván, természetes, hogy az elnyomottak az állam be nem avatkozását kívánták. Ha azonban az állam az összesség érdekeit szolgálja, a társadalmi haladás körül közreműködése nem mellőzhető. Az újkori állam természeténél fogva a nép egész kultúréletével szoros összeköttetésben áll¹ és minden téren, hol közreműködése szükséges, a haladás érdekében működnie kell. Ezen feladata soha sem szűnik meg, csak az irány változik, melyben azt érvényesíteni kell. Minden változás csak abban állhat, hogy az állami tevékenység iránya módosul, hogy más-más feladatokkal foglalkozik az állam és ezen metamorphosis akképen megy végbe, hogy az állami igazgatás tárgyává minden időben első sorban az válik, mi az egész érdekében van, és mit az egésznek adni, létesíteni csak ő képes; az egyéni tevékenység korlátlanul szabad köre pedig ott van, hol társadalmi érdekek nem fognak kockán.

Az állami beavatkozás vagyis az államjog körét minden korszakra egyformán meg nem állapíthatni. Ez változik a társadalom szükségletei szerint. A gazdasági élet egészséges fejlődése bizonyos szabályokat tételez föl. Ha arra számíthatni, hogy az egyének maguktól e szabályokat meg fogják tartani, akkor természetesen fölösleges az állami beavatkozást igénybe venni. De ha az egyénektől nem remélhető e szabályok követése, akkor előáll az állami beavatkozás szüksége. Azonban függ a kérdés eldöntése még az állam- és magánjog közti viszony felfogásától. A hol a magánjogi intézmények olyanoknak tekintetnek, melyek semmiképp az állam érdekét nem érintik, ott állam- és magánjog között szigorú válaszfal lesz. A hol azonban a magánjogi intézmények nagy társadalmi és állami jelentősége el van ismerve, vagy a hol a kettő között épenséggel különbséget nem tesznek, ott természetesen az állam szabályozó tevékenysége nagyobb lesz. *Rómában* soká az államjog majdnem egészen

¹ *Huxley* ezt természettudományi alapon indokolja (*Sociale Essays* 211. 1.).

magába szívja a magánjogot, a középkorban ellenben az államjog is magánjogi természetű, korunkban a társadalmi élet egyetemlegességével mindinkább terjed azon meggyőződés, hogy az egyéni akarat nem elég a társadalmi befolyások szabályozására vagy ellensúlyozására és így szükségkép beáll az állami beavatkozás kiterjesztése. Végre függ az állami tevékenység köre a politikai rendszertől is. Ha kormány és nép inkább ellenségek, akkor minden esetre az állami beavatkozást lehetőleg távol fogják tartani. De a hol a nép adja az állami akarat tartalmát, ott az állami beavatkozást nemcsak mellőzni, hanem óhajtani fogják, mivel az állam a társadalom első hatalmi közege. Ezen állami beavatkozásnak főokai, illetőleg esetei a következők: 1. midőn az egyén általában gyenge arra, hogy bizonyos intézményeket létesítsen; 2. midőn az egyén nem képes tevékenységének társadalmi föltételeit megteremteni; 3. midőn az egyéni érdekek sűrűlőnek és azok között az egyensúlyt helyre kell állítani; 4. midőn az állami érdekek forognak szóban. Az állami beavatkozás kiterjesztése bizonyos korszakban csak ideiglenes, addig, míg t. i. maga a társadalom saját szervezetei által gondoskodik, mi már azért is szükséges, mert az állami feladatok túlságos szaporítása nagy hátránnyal jár.¹

Az állami beavatkozás elleni tant főleg a francia írók hirdették: *Helvetius*, *Quesnay*, *Turgot*, *Galiani*, *Mably* stb. voltak szószólói. *Smith* is elvül elfogadja, azonban az állami tevékenységet is szükségesnek találja {V. könyv, 1. fejt.}. Még *Ricardo* sem hirdeti egész ridegen. Tulajdonképen legmerevbb alakját nyerte Franciaországban (*Bastiat* által) és pedig a francia alkotmányjogi iskola (*Constant*) befolyása alatt. Azonban *Mill* már lényegesen megszorítja e tant, melyet — *Herbert Spencer*en kívül — még oly óvatos író is visszautasít, mint *Cairnes*. Az állam gazdasági szerepének helyes megvilágítása körül különösen a német ethikai-társadalmi iskolának vannak jelentékeny érdemei.

Megjegyzendő még, hogy a gyakorlati politikában egyetlen állam sem követte a be nem avatkozás elméletét és ép *Anglia* törvényhozása élő példa, mily merész eszközökkel gondoskodott az állam minden felmerülő társadalmi érdekről.²

Az állam tevékenysége nem jár minden hátrány nélkül.³ De ez szük-

¹ Anatole *Leroy-Beauidieu*: L'État, c'est toujours César et César prétend se faire Dieu.

² L. »A gazdasági szabadság érvényesítése Angliában« (»Közgazdasági Értekezések« című munkámban, II. kötet.).

³ L. »Az állami és társadalmi tevékenység viszonya a gazdaosztály szempontjából« című dolgozatomat. (Budapest, 1879.)

ségeképi következménye annak, hogy a gazdasági szabadság befolyása következtében a többi társadalmi szervezetek elenyésztek vagy elcseneveszttek. A társadalmi feladatok teljesítésére más közeg nincs mint az állam. *De az állami tevékenység önnön magát fogja lelietlenné és egyúttal fölöslegessé tenni;* kitérj esztsével ugyanis a feladatok körét nem képes jól betölteni és lassanként új szervek fognak keletkezni. Látjuk is, hogy újabban sok téren az állam arra szorítkozik, hogy e szervek létesítését elrendeli. *Az állami beavatkozás nagy mérve átmeneti korunk eredménye.* Teendőinek nagy részét társadalmi szervezetek fogják átvenni, bár akkor is nagy lesz befolyása a gazdasági ügyekre.

Nálunk is a század első felében fellépett reformkorszakban a gazdasági szabadság jelszóvá vált, de túlzásai nélkül. Jellemző erre nézve *Deák Ferencz* következő nyilatkozata: »Minden szabadság, mely a polgári társaság céljával összefér, leghatalmasabb rugója az iparnak, ez pedig az egyetlen út a polgárok materialis boldogságára, s így a szabadságnak mindazon korlátozása, a melyet a társaságos lét ma nem kíván, nemcsak a polgárok boldogságát sérti, hanem a hátrányos viszonyok miatt korlátozást nem kívánó jussokba is belevág.«²

Ezen korlátozással a gazdasági szabadság elve nagy vívmányát képezi a gazdasági társadalomnak. Szabad tért nyitott az egyéni erőknél és melléjük adta folytonos ösztönül a felelősség tudatát.

Minden gazdálkodó tevékenységének felelősségét viseli és azt másokra át nem háríthatja. A szorgalom, ügyesség, kitartás egyfelől, a hanyagság, ügyetlenség, ingatagság másfelől eredményeikben is mindig felismerhetők lesznek; az egyik gazdagsághoz vezet, a másik szegénységhez. A társadalomgazdasági szervezetnek és a gazdaságoknak abból származó összefüggésének következménye, hogy az egyes gazdálkodóktól független, hatalmában nem álló tényezők is hathatósan befolyásolják gazdasági életét. Ez a kölcsönhatásnak eredménye, mely minden szerves életnek tulajdonsága. A magyar kereskedőnek egy egész életen át gyűjtött vagyonát hibáján kívül egy nagy válság tönkre teheti, mely a new-yorki tőzsdén kitör. Ellenben egy kedvező fordulat, egy rossz termés a nyugoti államokban egyszerre gazdag emberré tehetik. Ezen, az egyén akaratától független tényezőkre nem terjed ki az egyén gazdasági felelőssége. Itt a

¹ Lásd: Beszédek I. 72. 1.

² A gazdasági szabadság elve a physokratizmus hatása alatt már a XVIII. század végén jut kifejezésre az irodalomban és a törvényhozásban. Érdekes e tekintetben II. Józsefnek *Benyovszky Mór* ügyében 1780. decz. 18-án kelt resolútiójának következő pontja: »*Da für Industrie, Handlung u. Verschleiss nichts unentbehrlicher ist als Freiheit*« stb. (Gazdaságtört. Szemle 1901. 403. 1.)

magasabb társadalmi, sőt világhatalmak varázskörében áll, melyek őt emelik vagy lesújtják. A gazdasági felelősség tehát csak az egyéni akaratból származó cselek vény ékre, az egyénnek gazdasági magaviseletére terjedhet ki. A gazdasági törekvés célhoz jutásának egyik föltétele az egyének tetterejének teljes kifejtése. A gazdasági haladás első sorban az egyéntől függ, ki szorgalma, gondossága, ébersége, kitartása, takarékosága által szántja a vagyonosodás talaját. — A történet is mutatja, hogy ama népek aratnak legtöbb sikert a gazdaság terén, melyeknél az egyének tettereje legerélyesebben ki van fejlődve és leghatályosabban érvényesül (például az angoloknál, kik között jelszóvá vált a »self-help«, segíts tenmagadon; — »self-made man«, »saját emberségéből lett ember«).

Azonban a gazdasági szabadság megvalósítása és egészséges működése főleg két körülménytől függ: megfelelő nagyobb belátástól és érettségtől egyfelől, a közérzület fejlődésétől másfelől. A mi különösen az elsőt illeti, úgy kellő értelmiség hiányában az egyének minden esetre vezetésre szorulnak és e vezetés alól csak akkor szabadíthatók fel, ha cselekedeteik következményeit helyesen tudják megítélni. És e képesség annál fontosabb, mentől szabadabb a gazdasági tér és mentől függetlenebb a természettől, így pl. a gazda könnyen felismerheti, hogy bizonyos számú egyénnél több egy határozott területen nem élhet, az iparos és kereskedő már sokkal nehezebben ismerhetik fel a termelés határait és ezért végtesebb hibákat követhetnek el. A gazdasági szabadság egészséges működése továbbá függ, mint említettük, attól, hogy mindenki sorsának összefüggését a társadaloméval érezze és ne hódoljon szűk egyéni érdekeknek.

2. A gazdasági szabadság ellensúlyozását a társadalmi gazdaságtan a versenytől várja. A gazdasági szabadság veszélyeit ez volna hivatva elhárítani. Azért játszik a verseny elve a gazdasági szabadság rendszerében oly fontos szerepet, összehasonlították a verseny elvét a természetben uralkodó nehézkedés törvényével és *Mill* a verseny elvét oly megingathatatlannak tartja, hogy azon kijelentést teszi, miszerint a társadalmi gazdaságtan csak ezen alapon tekinthető tudománynak.¹ Vizsgáljuk közelebbről ezen elv jelentőségét. *A verseny alatt értjük a küzdelmet olyanok között, kik ugyanazon célt akarják elérni, különösen pedig a termelők, illetőleg eladók törekvését más termelőkkel, illetőleg eladókkal szemben a vevőket magokhoz vonzani.* A gazdasági életben jelenti tehát a küzdelmet az ugyanazon áru vagy szolgálat termelői között, melynél fogva mindegyik vevőket akar magának biztosítani a lehető legjobb föltételek alatt;

¹ *Gide* is azt mondja, sokan hiszik, hogy az egész társadalmi gazdaságtan ezen sarktételere vezetendő vissza. (Principles, 74. l.)

jelenti továbbá a küzdelmet a fogyasztók között, melynél fogva ismét az árúkat a legkedvezőbb föltételek alatt venni óhajtják. Minthogy különösen az eladót a lehető legnagyobb nyereség utáni vágy vezeti, ennek folytán különösen a termelők versenye bír nagy fontossággal annál is inkább, mert a verseny itt gyakorolt hatásától függ, mikép történik a társadalom ellátása a különböző jószágokkal. E hatást illetőleg a régi iskola azon felfogásnak hódolt, hogy a verseny a javaknak legjobb minőségben, legnagyobb mennyiségben és legolcsóbb áron való szolgáltatásához vezet, mert abból indultak ki, hogy ha az elszigetelt termelő talán nem ismerné fel azon kötelességet, hogy a legjobb előállítási módokat válaszsza, az ugyanazon áru előállításával foglalkozók versenye erre szükségkép kényszeríti. Ilyen verseny mellett elvéte előfordulhat, hogy egy kevésbé ügyes termelő vagy kereskedő is boldogul, vagy kevésbé lelkiismeretes termelő vagy kereskedő, de állandóan nem volna ez lehetséges. *A verseny tehát a gazdasági szabadság rendszerében fontos szerepet visz, melynél fogva mindenki mindenkinek ellenőrzése alatt áll. Figyelembe veendő azonban az, hogy a szabad verseny nem alkalmazható minden téren, és nem mindenütt, a hol alkalmazható, kívánatos.*

Ha a szabad verseny üdvösségébe vetett hitet közelebről vizsgáljuk, abban több fogyatkozást találunk. *Mindenekelőtt figyelmeztetni kell arra, hogy a szabad verseny bizonyos mértékben egy antagonisztikus elv, azaz olyan elv, mely ellentétét idézi elő.* A szabad versenyt ugyanis üdvösnek tartják azért, mert a gyengéket elpusztítja, a mi annyit jelent, hogy a versenyzők egy része elesik; ezen processus fokozatos érvényesülése mindinkább szűkebbre szabja a versenyzők számát, a fennmaradók között mindig újból működik a verseny kiválasztó hatalma, míg végre csak kevesen maradnak, a legerősebbek, kik aztán vagy egyesülnek vagy meg-egyeznek, tehát a verseny köztük megszűnik. *Tehát a szabad verseny bizonyos idő múlva maga magát megszünteti és ellentétéhez vezet, azaz egyed-árúsághoz.*

A kérdés tehát az, alkalmazható-e mindig a verseny, továbbá ha alkalmazható, mikép alkalmaztatik tényleg? Mihez még azon kérdés is csatlakozik, mindig kívánatos-e, hogy ott, a hol alkalmazható, tényleg alkalmaztassék is?

Tekintetbe véve azt, hogy a szabad verseny alkalmaztatott oly társadalmakban, melyekben évszázadok ellenkező rendszere következtében kiváltságos viszonyok fejlődtek, melyek tovább is megmaradtak, alig gyengültek, a mi mindenekelőtt az alkalmazhatóságot illeti, úgy a modern gazdasági élet mutatja, hogy számos téren a verseny nem is alkalmazható. Ali ez különösen nagy terjedelmű vállalatokról, melyek akkép be

vannak rendezve, hogy az egész felmerülő szükségletet kielégíthetik, miért is mellettök versenyző vállalatok létesítése csak fölösleges költségeket okozna, sőt a szükségletkielégítés körül esetleg még bajokat támasztana. Leginkább mutatkozott az a vasutaknál. Ezek nagy tőkét igényelnek, úgy vannak berendezve, hogy a legnagyobb szükségletet is kielégíthetik, tehát csak pazarlás volna két pont között több versenyző vonalat létesíteni. Ugyanez áll nagy városokban a légszesz-vállalatokról, vízvezetékekről, ló- és villanyos vasutakról, melyek mindmegannyi gazdasági egyedárúságot élveznek. Vannak jószágok, melyek természeti egyedárúságot élveznek, a hol tehát a verseny működésére szintén nem számíthatni: ilyenek pl. a gyógyforrások, kiváló építő vagy más anyag (pl. karrarai márvány), tápanyagok, italok (pl. tokaji bor) stb. Ide számíthatjuk a különös tehetségeken alapuló egyedárúságokat, melyek a versenyt szintén kizárják és az összes fogyasztókat azon egy termelőhöz kötik. Ily tehetségek az ipar terén is nagy szerepet visznek: pl. oly asztalos, kárpitos, szabó, ki a legkiválóbb ízléssel bír, a versenyt lehetlenné teszi magával szemben. Ebből a tanulság, hogy *mindenki arra fog törekedni: valamely előny által, mit maga számára biztosít, a versenyt magától elhárítani*; így pl. az által, hogy igen jó helyen telepszik le az üzletével stb. Végre tekintetbe veendő az, hogy igen fontos szolgálatoknál nem is lehet a versenyt alkalmazni,¹ hanem ott más módon gondoskodunk a szolgálatok teljesítéséről; például a szellemi szolgálatok terén az erre alkalmazottak által. Más téren legalább szabályoztatik a termelő és fogyasztó közötti viszony, mert a szolgálat fontosságánál fogva könnyen a fogyasztóra nézve hátrányos egyedárúsági viszonyok keletkezhetnének, pl. gyógyszeráraknál, nyilvános fuvarvállalatoknál.

Ha ebből látjuk, hogy a verseny nem alkalmazható minden téren, úgy még fontosabb az, hogy annak alkalmazása kedvezőtlen jelenségekhez vezethet. Van a versenynek egy módja, mely teljesen jogosult és melyre bizonyosan annak nagy hívei gondoltak, az, mely jogos és gazdaságilag helyes eszközökkel vezetetik. Ez az *egészséges verseny*, vagy mint Clark nevezi a *conservatív verseny*. A verseny ezen neme napjainkban mindinkább ritkul és helyébe lépnek más versenyjelenségek. Ilyen a *lihegő verseny*, mely eszeveszetten folyton lélekszakadva hajt, hogy a másikkal szemben egy lépéssel, egy perczczel előre legyen. Továbbá a *fojtogató verseny*, mely nem nyugszik, míg ellenfelét meg nem semmisítette. Ezen verseny helytelen, jogosulatlan és erkölcstelen eszközökkel vitetik, végeredményében a versenyt megszünteti és az árakat drágítja.

¹»Non-competitive economics«, mint az angol tudomány nevezi.

Addig is, míg ezen verseny tart, sok fölösleges költségeket (utazásokkal, hirdetésekkel) okoz és modorában bántó minden igazságos érzésű egyénre nézve. A fojtogató verseny egyik neme az, melyet a nagy tőke a kis tőke ellen, az erős a gyenge ellen visz. A nagy tőkével szemben természetesen a kisebb ritkán tud boldogulni; a nagy tőke gyengébb ellenfelével szemben egyszerűen úgy cselekszik, bogy egy ideig veszteséggel adja oda az árúkat; ha egyszer versenytársait, kik a veszteségeket nem bírják el, megsemmisítette, akkor tetszés szerinti árakat diktálhat, legalább jó ideig. A nagy tőke szelídebben is bánhatik ellenfelével, a mennyiben azokat egyszerűen függőségben tartja akkép, hogy a kisebb üzletek mintegy fiókjaivá válnak, mint az számos esetben bekövetkezett. Ugyanezt a czélt gyakran elérik a nagyobb vállalatok bőkezű hitelnyújtás által, minek következtében vevőik le vannak kötve olyannyira, hogy még akkor sem mehetnek más versenyvállalathoz, ha az olcsóbb volna, mert a hitel felmondása által a nagy tőke őket tönkre tenné. De lehet a versenynek ettől lényegesen eltérő eredménye is. A helyett ugyanis, hogy a hasonló vállalatok egymással versenyeznének, egyesülhetnek, akár kartellekben, akár végleges egyesülésben (fuzio) és együttesen fordulnak a fogyasztók ellen. Mindezen esetekben tehát a verseny — a *Darwin*-féle küzdelem — tényleg mint a természetben a gyengébbek megsemmisítéséhez vezet, a legerősebb győz és megteremti magának az egyedúrúságot. Általában erős és gyenge között az egyenlő verseny már eleve ki van zárva. A verseny tehát a kisebbik eltávolításával idővel önnön magát megsemmisíti. A közlekedés tökéletessége, a tőke összehalmozása ezen fejlődésnek felette kedvez. De nemcsak ezek döntenek a versenyküzdelemben, hanem legsötétebb oldala az, hogy a legerkölcstelenebb eszközök (a piszkos verseny »unlauterer Wettbewerb«¹), a csalást sem zárva ki, alkalmaztatnak.² Végül lehetséges az is, hogy a versenyzők egymást tönkre teszik; ezen verseny jelszava: »üssétek egymást agyon«; itt tehát egyik sem győz; avagy az, hogy a verseny által előidézett nyereségsökkenést a gyengébb munkásokkal fizettetik meg alacsony munkabérek által. Számos téren, különösen a nemzetközi forgalomban a verseny újabban *valóságos irtóháborúvá fajult el* nagy érdekcsoportok között, ilyen pl. a magyar-amerikai forgalomra nézve a Cunard Line és a Morgan-féle hajótröszt között, stb.

Arról is meg kell emlékezni, hogy viszont néha a verseny korláto-

¹ Újabban törvény által szabályozva.

² »A siker össze nem fér a tisztességgel. A ki ezen kereskedelmi világban él, kénytelen annak erkölcsi kódexét elfogadni.« (Spencer. Essays. II. 134. 1.)

zására magasabb erkölcsi, filantróp elvekkel is törekednek, így pl. nálunk egyes vállalatok a verseny legyőzésére a nyereség bizonyos részét nemzeti célokra (*Emke* stb.) ajánlják fel. A fent említett harmadik pontra vonatkozólag pedig megjegyezzük, hogy gazdasági szempontból is gyakran kívánatosabb az egyedárúság, mint a verseny, mivel a szükségletek kielégését jobban biztosítja.

Oly korszak után, midőn a termelés helyileg el volt szigetelve és patriarchális módon, kereskedelmi és üzérzsellelem nélkül folytatott, nagy reményeket kellett természetesen a verseny érvényesítéséhez fűzni. Azonban az azóta tett tapasztalatok mutatják, hogy a verseny igen gyakran csak föltevés, tényleg nem működik, igen gyakran, kedvezőtlen eredményeket szül, helytelen eszközökkel folytatott, számos esetben <nnön magát megszünteti és ellenőrzés nélküli egyedárúságokat szül, végre más esetekben nem is czélszerű módja a piac szervezésének. Még ott is, hol tere van, kedvező hatása néha el fog maradni, mert a termelők inkább egymással, mint egymás ellen fognak működni. Különbözn is tekintetbe veendő, hogy nagy része a termelőknek, kereskedőknek hasonló ügyességgel, műveltséggel bír és így nem igen fogják még verseny mellett is, egymás köreit zavarni. Azon körülmény is szem előtt tartandó, hogy a termelők versenye főleg akkor lehet előnyös a fogyasztókra nézve, ha az árú mennyisége nagyobb mint a fogyasztók szükséglete, míg kevesebb jelentősége van, ha a kereslet és kínálat egyenlő — minek a szabályt kell képeznie — és még kevesebb természetesen, ha a kereslet nagyobb a kínálatnál.

Egyenlő verseny az, ha a versenyzők különböző gazdasági erő mellett, minden egyéb eszköz mellőzésével, csak az árú jósága és olcsósága által vetélkednének, tehát futnának egészen egyenlő föltételek mellett. Egyenlővé teszi pl. a versenyt, ha minden termelő árúit egy közös eladó rak-tárba küldi, hol azok a termelő beavatkozása nélkül eladatnak, mint pl. borok a mintapinczében. Legjobban felel meg az egyenlő verseny föltételének a titkos verseny (pl. szellemi, művészeti művek jutalmazásánál), vagy ha minden ravasz eljárás büntetés alá esik.

Azon tapasztalatok után, melyek az utolsó években tétettek, lehetetlen többé a versenyt egyedüli regulatorknak elismerni és ezt tényleg már Mill kénytelen bevallani.¹ Soha annyi törekvés egyedárúsági helyzetek teremtésére nem volt, pedig a verseny által szült monopóliumok terjedésének nem lehetne más következménye, mint hogy az állam a

¹ Itt is a tapasztalat igazolta *Goethe* szavait, hogy az általános elvek mindig sokak szerencsétlenségét okozták.

fogyasztók érdekében ezen egyedárúságokat szabályozza, vagy épen, mint azt a socialisták jósolják és remélik, államosítja.

Minden rendszer és elv csak addig jó, míg a társadalmi érdek ellenőrzése alatt áll; ez áll ép úgy a versenyről, melynél az, mint láttuk, eléggé nincs biztosítva, mint azon elvről, mely részint helyében, részint kiegészítésében alkalmazandó.¹

A hol a verseny nem bizonyult célhozvezetőnek, sőt károsnak, ott azt más elvvel kell pótolni, és az főleg a kölcsönösség alapjára fektetett szervezet, a szövetkezés, társulás (»Cooperation, »Association). A társulás máris nagy jelentőségre emelkedett és üdvös voltát általánosan elismerik; legkorábban a tőkeegyesítés terén tapasztalták annak hatását. Ama nagy vállalatok, melyeket korunk a termelés, a hitel, a vasútügy terén felmutat, nem volnának lehetségesek a társulás nélkül. A fogyasztás terén is ez elv nagyon előnyösen érvényesült; kétségtelen azonban, hogy még nem teljesítette minden szolgálatát és hogy jövőben még annak erőteljes megnyilatkozását várhatjuk, a mennyiben a magángazdasági rendszer korlátozásával az üzemek társas szervezését fogja előmozdítani. Ide számíthatjuk azon intézményeket is, melyek békés úton gondoskodnak a munkaadók és munkavevők közötti viszályok kiegyenlítéséről.

3. Valamint *Smith* iskolája a gazdasági szabadság elvéből indult ki, úgy a socialismus a gazdasági egyenlőséget választotta alapul. Nem fogunk azon meddő kérdés tárgyalásába bocsátkozni, egyenlők-e az emberek, vagy nem?² Még leginkább látszik igaznak az egyenlőség, ha természeti értelemben vesszük. De még itt sem igaz, mert már a fajok között vannak különbségek; az embertan megkülönbözteti a cselekvő és szenvedő fajokat. De az egyének között is különbség van nem, kor, egészségi állapot, erkölcsi hajlamok szerint stb. Ha pedig az egyenlőséget kulturális értelemben vesszük, akkor azt még kevésbé lehet föllelni, mert a kultúra és a vagyonosság egy új ok az egyenlőtlenség létesítésére. Vallásrendszerek is hirdették az egyenlőséget, de erre sem hivatkozhatunk, mert a vallás parancsainak megvalósítása az erkölcsi térre tartozik, külső eszközökkel el nem érhető és a földi életben csak tökéletlenül érvényesíthető, így tehát az egyenlőség csak eszménykép. Ezen eszménykép is csak távolról megközelíthető, a mint a történelemben tényleg fokozatosan

¹ A versenyelméletet különösen socialisták vették bonczkés alá, továbbá *Lemontey*, *Sismondí*, újabban pedig különösen *Bogers*, *Syme*, *Toynbee*, *Clark*, a nevesebb német írók is majdnem kivétel nélkül. Csak *Clark* szavait idézzük: A verseny erkölcsi korlát nélkül egy monstrum. (*Philosophy of wealth*, 151. 1.)

² Itt önkéntelenül eszünkbe jut *Heine*, ki szemtelenségnek nevezi azon állítást, hogy az emberek egyenlők.

érvényesül, mert a kiválóbbak jutalmazása egyik leghatalmasabb fegyver a létérti küzdelemben.

Az alsóbb osztályok igényei kedvező életviszonyok iránt különben nem is az egyenlőségre építendőek. Alapszik az először a társadalom saját érdekén, mely az együttlétből származik. A társadalom szerves természeténél fogva az egyes osztályokat az egyetemlegesség köti össze, és az alsóbb osztályok kedvezőbb helyzete a felsőbb osztályok jólétének föltétele. Alapszik továbbá azon, hogy terjed a belátás, miszerint a munka, mely minket a javak ezerféle készletével ellát, nagyobb jutalmat és jobb anyagi helyzetet érdemel, mint a melyben eddig részesült. Alapszik végre — *ultima, ratio* — a munkásosztály erőtudatán, mely nem tud megbékülni addig, míg a munkásnak emberséges helyzete nincs és mely ennek kivívásánál — a műveltség folytonos terjedésével emelkedő — szellemi hatalmára hivatkozik. Az egyenlőségről szóló helytelen tanok megszilárdításához különben maga a társadalmi gazdaságtan is hozzájárult. Sőt a társadalmi gazdaságtan legnagyobb hibái onnan származnak, hogy azon föltevésből indult ki, hogy az emberek mind egyenlők, tehát mint munkások pl. mind egyenlő bért kapnak, mind képesek volnának vállalatokat vezetni stb. Az emberek képessége, jelleme, vállalkozási szelleme, érélye nagyon különböző. A legkitünőbb munkásnak esetleg nincs sem vállalkozási szelleme, sem szervező tehetsége, sem érélye, és így mint vállalkozó semmire sem menne. És ha ma egyformán osztanák ki a javakat, holnap ez okokból újból előállana a különbség.

A gazdasági egyenlőség keresztülvitelének egyik legsajnosabb következménye a szabadság megszorítása, esetleg teljes negatíója volna, a mennyiben az egyenlőségre alapított társadalom az ember egyem értékét, hajlamainak különféleségét nem ismeri el és esetleg zsarnoki eszközökkel törekszik az igaztalan egyenlőség fentartására.¹

Az ember törekvéseiben is tulajdonképp egy ellentét mutatkozik, a mennyiben egyfelől egyenlőséget követel (különösen felfelé), de viszont egyenlőtlennek, különbnek akarja magát tudni másokkal, a mellette levőkkel szemben (lefelé).

¹ Helyes megjegyzések az egyenlőség tévtanáról *Dietrich*, Társadalmi kérdések, sociálbölcseleti fejtegetések. (Budapest, 1897.)

VI. FEJEZET.

Természet és népesség.

1. Már a biblia írója az emberi nem keletkezését oda teszi, hol elég könnyű a megélhetés. A föld kétségtelenül számos ponton elő volt készítve az ember fogadtatására. Számos növény van, melyből az egyszerű ember fáradság nélkül legtöbb szükségletét kielégítheti. Mindenesetre azonban legalkalmasabb a kultúra első megindulására a meleg éghajlat, mert az élelmezésen kívül az embernek jóformán más szükséglete nincs, sem lakás, sem ruha nem kell. De a kultúra további fejlődése mégis csak ott következett be, hol a megélhetés nem volt oly könnyű és ennek következtében az ember kénytelen volt a szunnyadozó szellemi képességeit életfentartására igénybe venni és gyakorolni.¹ Azonban itt ismét ki vannak zárva oly területek, melyek a megélhetés elé akkora nehézségeket gördítenek, hogy az embert lemondásra kényszerítik. A »dura nécessitas« sem kedvez tehát a gazdasági élet fejlődésének. A tűzföld embere igen alacsony fokon áll, ép azért, mert irányában nagyon mostoha a természet. Ausztráliában, Afrikában is láthatni, hogy minél fukarabb a természet, annál kevesebbet tesz az ember magáért.² A pazar épúgy, mint a fukar természet elnyomja az ember gazdálkodó szellemét. A mérsékelt éghajlat leginkább hat buzdítólag, a mennyiben itt munka nélkül nem élhetni, de munkával az élet minden élvezete megszerezhető. Ezen tény megerősítését mutatja a történet azon jelenségben, hogy az *erőteltjes hódító faj oh mindig kevésbé termékeny területről jöttek. A legtöbb nép az általa híressé tett országban bevándorló.* A régi Egyiptomban a sivatag széléről, Ázsiában Assyriából, Perzsiából jöttek a hódítók, a honfoglaló magyarok is kevésbbé gazdag területekről jöttek; Németország

¹ Széchenyi, Hitel 113. 1. — Montesquieu, Esprit des lois. (XXI. könyv. III. feje.)

² Ratzel (Völkerkunde I. 74. 1.).

keleti részéből nyerte az erősebb fajokat stb. Ugyanezen tény jut a népvándorlásban is kifejezésre. A természet által rendkívül megáldott területek egyik veszedelme abban is rejlik, hogy ez mindig a kevésbé termékeny területek lakói támadásainak van kitéve, mint pl. hazánk története is mutatja, a tatárok és törökök betöréseiben.¹

Ha pedig a gazdasági élet egyes mozzanatait vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a természet a gazdasági jelenségek mindegyikét befolyásolja. Befolyásolja a termelést, a mennyiben gazdag tárháza a leghasznosabb anyagoknak és erőknek. Anglia mai világállása nem csekély részben vas- és kőszénben való gazdagságára vezethető vissza, melylyel *Hollandia* nagy tőkét legyőzte. A természet továbbá befolyást gyakorolt az emberi munkára is, melynek értéke különböző éghajlat alatt különböző. Viszont más körülmények között a természet megtagadja az emberi munkától a támogatást, a mennyiben minden irányban azt gátolja, nehezíti. A természet igen fontos szerepet visz a forgalom szempontjából. Egyes területeket utal a kereskedelemre, érintkezésre más népekkel, másokat zárkózottságban tart. Góczpontokat teremt a közlekedés számára, hol különböző gazdasági jellegű területek a szükségszerű kiegyenlítésre törekednek. Emitt értékes fát ad hajóépítésre, amott e jótéteményét megtagadja. A természet befolyásolja a népességi viszonyok alakulását is sokféle irányban. Minden emelkedés csökkenti a népszámot és nagyjelentőségű, hogy az összes földrészek között *Európa* átlagos magassága a legkisebb.²

Hogy különösen földrajzi fekvés, a szárazföld és folyóvíz eloszlása, a levegő sűrűsége és víztartalma, a hősségi fokok, a síkság és hegység változása, a tenger szomszédsága, a föld termékenysége stb. a népek gazdasági állapotjaira nagy befolyással bírnak, már régen elismertetett. Nem szenvedhet kétséget, hogy ezen függési viszonyt már egy *Thuhydides*, egy *Strabo* sejtették. Az újkorban különösen *Buckle* volt az, ki a történetet nagyobbrészt természeti befolyásokra akarta visszavezetni. Leginkább történt azonban az *Ritter* és iskolája által, habár itt-ott túlozva, de egészben véve tudományos vizsgálatok alapján. *Ritter* földisméjében mindenütt utal azon viszonyra, mely a földrajzi helyzet és a kulturélet, különösen a gazdasági alakzatok között létezik. *Humboldt*nak is köszönhetünk nem egy fontos értelmezést, újabban pedig *Peschel*, *Kohl*, *Ratzel* stb. iparkodtak a kulturélet titkait felfedezni.³ Ezek tanulmányaiból

¹ Lippert, Kulturgeschichte. I. 167. 1. Lotze, Mikrokosmos III. 126. 1.

² Peschel, Völkerkunde 548. 1.

³ Hazánkra vonatkozólag lásd Marczali: A földrajzi viszonyok befolyása Magyarországnak történetére (1874.).

kétségtelenül tűnik ki az, hogy a földrajzi tényezők a gazdasági életben nagy és döntő befolyással bírnak. *Roscher* egyik munkájában ezen anyaggal foglalkozván, kimutatja a nagy városok földrajzi előfeltételeit. Irányadóul következő elveket lehet megállapítani: Minden gazdasági telep olyan vidéket keres, mely következő három feltételnek megfelel: olyan anyagok léte, melyek alkalmasak a szükségletek kielégítésére, továbbá más emberekkel való közlekedésnek lehetősége és végre a biztosság. Lehet, hogy a művelődés haladásával, a munkaerő sokszorozásával, a tőke gyűjtésével a gazdasági telepedések függetlenebbek lesznek a nevezett tényezőktől. Sok város, mely most tökéletesen független ezen természeti tényezőktől, hajdanában azokban vert gyökeret. A természeti viszonyok befolyása legközvetlenebb a földművelésnél, a vadászatnál és a halászatnál. Utána következik a kereskedelem, mely főleg annyiban függ a természettől, a mennyiben jó utakra van szüksége, tehát a legalsóbb stádiumokban síkságok, későbbben folyamok és tengerek szerepelnek. Legönállóbb a nagy ipar, a mennyiben ez még a természeti utakat is mesterséges utak és közlekedési eszközök által pótolja. De ezen korszakban is a természeti közlekedési utak nagy szerepet játszanak; a vasút is mindenütt folyamtól folyamig, tengertől tengerig terjeszkedik. Az ipar mindig két sark körül forog: vagy fölkeresi azon helyeket, a hol a szükségelt nyers anyagok találatnak, mint pl. kőszénben és vasban gazdag vidékeket és készítményeit mesterséges közlekedési utakon szállítja a világpiacra; avagy ottan fejlődik, a hol a közlekedés legélénkebb, a hol nagyobb emberi társulatok a keresletre és kínálatra alkalmas piacokat képeznek. Így a hely szerint kétféle gazdasági telepeket lehet megkülönböztetni: *közlekedési* telepeket és *termelési* telepeket, amazoknál a közlekedési előnyök, emezeknél a termelési előnyök vannak túlsúlyban. Ezen földrajzi felosztás nem törvényt, hanem csak szabályt képez, a mely alól elég kivétel lehetséges. Az ember a művelődés haladásával mindig függetlenebb lesz a természeti tényezőktől; másrészt lehetséges, hogy a legjobb földrajzi fekvés sem fog gazdasági életet előidézni, hogy továbbá kedvezőtlen fekvés daczára élénk gazdasági tevékenység fejlődik ki. Poroszország a középeurópai államok között legkevésbé van a természet által megáldva, mégis első helyre emelkedett; ellenben a chinaiak, daczára tengerparti fekvésnek, a koreaiak, daczára a félszigeti, a japániaiak daczára a szigeti fekvésnek, a világforgalomtól soká elzárkóztak. Előfordul, hogy az ember czélszerű eszközökkel az éghajlatra és más tényezőkre javítólag vagy rontólag behat; hogy ugyanazon hely, majd nagyszerű gazdaság színhelye, majd nyomorúság tanyája (*Campagna*), hogy egy azelőtt sivár vidék, később a legfokozottabb gazdasági orga-

mismussá válik (Britannia). Azért nem mondhatjuk, hogy a gazdasági élet» egyedül a földrajzi fekvés folyománya, de hogy ez szintén fontos tényező, kétségen kívüli dolog. Tisztán kifejtve ennek eredménye tehát ez: a gazdasági körök két osztályra oszthatók; olyanokra, *mélyek a földrajzi viszonyokkal összhangzóan fejlődtek és olyanokra, melyek azokkal ellentétesen, azok dacára alakultak.* Amazok ismét vagy közlekedési, vagy termelési előnyök által jelzett körök, vagy mindkettőt egybefoglalják. A közlekedési körök megint a szerint különböznek, a mint vízi, szárazföldi, tengeri közlekedéssel bírnak. A termelési csoportok különbözők a szerint, a mint *mezőgazdaságiak* vagy *ipariak*. Amazok különböznek a gazdaság *extensiv* vagy *intensiv* volta szerint, ezek a nyers anyagok szerint, melyek vagy az *állat-*, vagy a *növény-*, vagy az *ásvány világból* valók.

Szem előtt tartandó mindig, *hogy a természet befolyása különböző a műveltség különböző fokain. A műveltség alacsony fokán a természet uralkodik az ember fölött; a műveltség magasabb fokain növekedik az ember hatalma a természet fölött,* igaz ismét másfelől a természet valamely ereje által támogatva. Azonban még a gazdasági élet legmagasabb fokain is a természet a termelés leghatalmasabb tényezője. Néhány verőfényes nap egész Európa népességének milliányi gazdagságot, néhány napi hófergeteg milliányi veszteséget hozhat. A természet áldólag, do rombolólag is hat, és minden nap és minden óra megújítja az ember küzdelmét a természet pusztító erőivel szemben.

Megjegyzendő még, hogy a természet gazdasági tényezői részint *elsajátíthatók*, mint az anyagok, mint a terület, részint *nem sajátíthatók el*, nem ruházhatók át, mint földrajzi fekvés, mint physikai és vegyi erők stb. De itt is ezeknek hatása, vagy maga a természet megfelelő erejének, vagy anyagának egy korlátolt része, elsajátítható. Ezen elsajátítás leggyakoribb alakja és módja az, hogy azon javakat elsajátítjuk, melyekkel az illető erőket működésbe lehet hozni. Ha pl. nem is vehetjük tulajdonba a villamosság erejét mint olyant, de tulajdonba vehetjük azon gépeket, melyekkel azt előállíthatni. A természet elsajátítása által az a gazdasági javak sorába lép és ettől kezdve nemcsak mint termelési tényező szerepel, hanem egyúttal mint *jövedelemeloszlási* tényező is, azaz befolyása mutatkozik a nemzeti jövedelem megoszlásánál.

Mindezekből látjuk a természet nagy jelentőségét a gazdasági életben. De a természet az ember működése alatt át is változik, különösen pedig gazdasági törekvéseinek befolyása alatt. *Stoppant*, egy olasz tudós, a földre ható tényezők közé egy újat vesz föl, t. i. az embert: *szerinte az emberrel egy új geológiai korszak kezdődik, melyet anthropozoi korszak-*

nak nevez. Erdők irtása, csatornák építése, a föld átásása a bányászat által, növények és állatok kiirtása és átültetése, termékeny televényrétegek átvitele lényegesen megváltoztatták a föld felületének képét, a víz eloszlását, sőt még a tengerek alakulását is. *Bushneil* egyenesen azt állítja, hogy sem a tenger, sem a vihar, sem földrengések és időjárás nem okoztak a föld tulajdonságaiban oly forradalmat mint az ember, azon idő óta, hogy a földön megjelent.

A természeti tényezők gazdasági jelentősége többnyire csak *viszony-Ugos és jó részben mulandó.* Helyzetek, melyek ma kiválóan előnyösek, anyagok, melyek ma nagy gazdagságot képviselnek, más korszakban értéktelenek voltak.¹ Volt idő, midőn a Földközi tenger melletti fekvés legelőnyösebb volt, míg más időben az Atlanti tenger nyújtotta a legnagyobb előnyöket. Régebben a fűszerekben való gazdagság birt nagy fontossággal, ma a kőszén és vas. Azt is a történelemből tanulhatni, hogy kezdetben, a műveltség alacsonyabb fokán, *a könnyen felismerhető,* kisebb előnyök döntők voltak, a műveltség haladásával és bonyolódásával pedig oly előnyök, melyek *nehezebben felismerhetők,* többféleképpen feltételezettek és *melyeknek gyökerei általában nagy távolságban ágaznak el, de melyekben bocsátkoznak le a gazdasági élet talajába.* A természeti viszonyok változatossága is igen jótékony befolyást gyakorol. »Mindaz, a mi a föld felületén, az ember lakhelyén, az idomok változatosságát előidézi, befolyást gyakorol a nép életére: a lapályok és alacsonyabb heglánczok, mint azt oly szerencsésen a nyugati és déli Európa mutatja, sokszorozsítják a légtüneti processzusokat, a növényország termékeit, teremt szűkségeket, melyek a lakók tevékenységét ösztönzik« (*Humboldt*).

2. A gazdasági élet egyik főelemét képezi a természet. A másik főelem a *népesség.* A népességi jelenségek egyfelől visszatükröztetik a gazdasági viszonyokat és azért bennök az anyagi jólét egyik tünetét, ismérvét bírjuk. Alacsony halandóság, magas esketési szám kedvező viszonyokról tanúskodnak, magas halandóság, alacsony esketési szám kedvezőtlen viszonyokról. De még fontosabb a népességi viszonyok befolyása a gazdasági életre. A népesség tagosulata nem, kor, családi állapot, egészségi és műveltségi állapot, testi, szellemi és erkölcsi tulajdonai szerint különböző befolyást fog gyakorolni a termelésre és fogyasztásra. Nagy fontossággal bír továbbá a népesség eloszlása vidék és város szerint, a halandóság és az átlagos élettartam, a halálokok alakulása; gazdaságilag igen fontos tényező a népesség és terület aránya, az úgynevezett viszonylagos népesség vagy népsűrűség.

¹ *Peschel, Völkerkunde, 556. 1.*

Az érintett szempontok szerint vannak területek, hol a férfiak, mások, hol a nők többségben vannak. Kor szerint az egyik népnél a produktív korosztály erősebben van képviselve mint a másiknál, egyik területen inkább mint a másikon. Családi állapot szerint változik a családi kötelékben állók aránya. Egészségi, míveltségi tekintetben, a testi, szellemi és erkölcsi, faji, politikai tulajdonok tekintetében is jelentékeny különbségek találhatók. A népsűrűség szerint vannak gyéren lakott területek — *Thuhidides* ὀλιγαριθρωπια-ja — és sűrűn lakott területek. Ezen viszony visszahat az egész termelési szervezetre, a forgalomra és a fogyasztásra, különösen a szükségleti cikkekkel való ellátásra. Némely államban a születések száma nagy, de egyúttal a haláleseteké is, másokban a születések és halálesetek száma egyaránt alacsony. Kiváló fontossággal bírnak különösen a halandósági viszonyok, a nagyvárosok alakulására vezető irányzatok és a szaporodási arány. Ezeket közelebbről vizsgáljuk,

3. *Macaulay*, a híres angol történétíró, azt mondja: a társadalom physikai jólétének nincs határozottabb bizonyítéka, mint az, melyet a halandósági táblák nyújtanak.¹ A halál ugyan föltétlenül követeli adóját, de hogy a lerovás határidejét messze kitolni lehetséges, azt a statisztika megdönthetlen számokkal bizonyítja. Az újkorban a társadalmi viszonyok javulásával a halandóság is csökkent. Így pl. Franciaországban a XVIII. század végén a halandóság tett 1000 lakos után 34-et, jelenleg 22-öt; Svédországban a múlt század végén 28-5-et, jelenleg 17-et; Kopenhágában, Berlinben, Rómában a múlt század végén 39 illetve 41, 39, jelenleg 23 illetve 26.6 és 26.7.² Londonban volt a halandóság a XVII. század második felében 80, a XVIII. században 50, jelenleg³ 22. A halandóság javulását még jobban mutatják azon adatok, melyek a gyermekkorra vonatkoznak, a melyben a halandóság alacsonyabb míveltségű korszakokban kiválóan nagy. Így *Genf* városában, melyről az adatok a XVI. századig visszanyúlnak, meghalt 100 újszülött közül az első év befejezése előtt a XVI. században 26, a XVII. században 24, a XVIII. században 20, a XIX. században 12. Lipcsében meghalt 1000 újszülött közül 1751—1800-ig 567—688, ellenben 1831—1870-ig 325—391. De még a legkedvezőbb halandósági viszonyok sem felelnek meg azon állapotnak, mely elérhető. Ha el is tekintünk azon optimistikus ábrándoktól, melyeket *Condorcet-nél* olvasunk, ki a tökéletesedés oly mérvét tartja

¹ Essays I. 257. 1. (Tauchnitz ed.)

² *Vacher*: Sur la diminution de la mortalité depuis la fin du siècle dernier (Bull. intern. II. 249. 1.).

³ Suppl. to the 35. annual report. VIII. I.

lehetségesnek, mely a halált egészen kiirtja, vagy *Foissac*¹ azon vérmes reményétől, ki lehetségesnek tartja, hogy az élet 150—200 évig meghosszabbíttassák, annyi bizonyos, hogy a halandóság leszállítható oly mérvben, hogy minden 1000 lakos után évenként csak 17 haljon el. Természetudósok is támogatják e felfogást. *Buffon* és *Flourens* azt mondják, hogy minden faj élettartama a terhesség korától és a növési korszaktól függ; az élettartam ugyanis százszor hosszabb a terhesség és 5—6-szor nagyobb a növés korszakánál. Megjegyzik továbbá, hogy egyesek a rendes élettartam kétszeresét is elérhetik, úgy állatoknál, mint embereknél. Érdekes, hogy az élettartamnak a terhesség hosszával és a növés tartamával való összefüggését már *Aristoteles* állítja. Faji különbségek is gyakorolnak befolyást. A hegynegritók (fekete őslakók a filippini és molukki archipelagusban) legfeljebb 40, a partnegrítók legfeljebb 50 évig élnek.² Megélhetési viszonyok is képezhetik természetesen ennek okát.

A halandóság jelentékeny csökkenését különböző körülményeknek kell tulajdonítani. *Vacher* szerint az főleg a következőkre vezetendő vissza: a védhimlőoltásra, az éhségek megszűnésére és a talajjavításra, különösen mocsarak kiszáritására. Azonban ez utolsó tekintetben még sok a teendő. Ha az évenként *Európában* chininra költött pénz mocsarak kiszáritására fordíthatnák, az eredmény sokkal jobb volna. Általában a javulás csekély részét tulajdonítja az orvosi tudomány haladásának, daczára annak, hogy a XIX. század alatt a gyógyszerek száma mintegy 6000-rel szaporodott.

Igen fontos tényező, mely a halandósági viszonyok javulásánál nagy jelentőséggel bír, a nyilvános és magántisztaság megóvása. Helyesen mondták egy angol közegészségügyi kongresszuson, hogy a közegészségügyi codex két szóból áll: »Cleanliness« (tisztaság) és »Godliness« (erkölcsiség). A tisztaság haladásával lakásokban, városokban, a halandósági arányszám is biztosan csökken.

Kiváló figyelmet érdemel a halandóságnak függése a foglalkozástól és az anyagi helyzettől. Bár nagy nehézségekkel jár ez összefüggés felderítése, mégis a statisztika kimutatja, hogy a korai halandóság tényezői közé nehéz foglalkozás és kedvezőtlen anyagi helyzet tartoznak. *Ogle*³ újabb vizsgálódásai szerint különösen következő foglalkozásokban nagy a halandóság: 1. a melyekben a test oly helyzetben végzi a munkát,

¹ *Foissac*, La longévité, 98. 1.: Un premier siècle de vie ordinaire, et presque un second siècle, un demi-siècle au moins, de vie extraordinaire, telle est donc la perspective, que la science offre à l'homme.

² Natur 1879. szept. 17.

³ Mortality in relation to occupation.

mely nagyon erőltető, különösen ha a tüdő és szív működése zavartatik; 2. a melyekben mérges vagy izgató anyagokkal dolgoznak; 3. melyekben túlságos munkát végeznek; 4. melyekben zárt, fűledt levegőben, nagy hőségben dolgoznak; 5. melyekben különböző anyagok, növényi vagy ásványanyagok porrésezeit belélegzik. Alacsony a halandóság a mezőgazdasággal foglalkozóknál, nagy az agyaggal, ólommal stb. dolgozóknál; olyanoknál is, kik sokáig ki vannak téve a zord idő befolyásának. Az anyagi helyzet is nagy befolyással van, a mennyiben az különösen az ételmezést, a lakást befolyásolja. *Budapesten* az 5 éven felüli korban elhaltak közül a gazdagok átlagban 52 éves korban halnak el, a szegények 41—42 éves korban. Visszahat az anyagi helyzet továbbá nagy mértékben a gyermekhalandóságra; a szegény emberek gyermekei között sokkal nagyobb a halandóság. *Budapesten* az öt éves korig elhalt gyermekek közül elhal az első év végéig a gazdagoknál 48.3%, a szegényeknél 63.5%. *Wolf*¹ szerint tesz a csecsemőhalandóság a felső osztályokban 8.9%-ot, a munkás-osztályban 30.5%-ot. Tehát ezen korban legnagyobb a vagyoni- és társadalmi egyenlőtlenség befolyása az életképességre.²

4. A népesség eloszlásának legfontosabb tünete a városi és vidéki népesség viszonylagos száma. Különösen korunkban érvényesül a városoknak, mint a kultúra hatalmas központjainak, vonzódása. A városokban lakó népesség aránya folytonosan emelkedik, a vidéki népesség aránya fogy. Ezen jelenség bizonyos ponton túl okvetlenül egészségtelen. A városi élet előnyei túlbecsültetnek, a vidék előnyei kicsinyertetnek. A népességnek a városokban való összetorlódása megfosztja az államot azon üdvös kölcsönhatástól, melynek város és vidék a tényezői, és végre politikai és társadalmi elzsidbadáshoz vezet, mint ezt a khinai birodalom nagy városai mutatják és többé-kevésbé a többi *Kelet*. Nem helytelenül nevezi *Riehl* ezeket a nagyvárosokat az újkori polgárosodás vízfejeinek. A népesség eloszlása tekintetében nagy különbség mutatkozik a régi és új idő között. A tizennegyedik században pl. a vidéki népesség tizenkétszerte nagyobb volt Angliában mint a városi; ³ Észak-Amerikában is jól észlelhetni a városi népesség folytonos emelkedését; így 1790-ben a városi népesség (városok 8000 és több lakossal) csak mintegy három százalékot tett, 1880-ban 22-5, 1900-ban 32-9%-ot. A helyes arány megállapítása nehéz, különben is változhatnak különböző körülmények hatása alatt.

¹ Archiv f. soc. Ges. I. 86. 1.

² *Bertillon*: Mortalité de la France, table XVI., XVIIj

³ *Bogers*: Works and Wages 129 l.

Nem látszik kívánatosnak, hogy a városi népesség a vidéki népességnél nagyobb legyen. Ezen nézetnek *Young* is ad kifejezést, azt mondván, hogy virágzó országokban a népesség fele városokban lakik.¹ *Süssmilch* szerint a nagy országokban a népesség egyharmada városokban lakik.² Már a túltengés jelét kell abban látni, ha kétharmada vagy ennél nagyobb része a népességnek városokban lakik, mint pl. a mai Angliában vagy Hollandia fénykorában, midőn itt is egy vidéki lakosra két városi lakos jutott.³ A tényleges viszonyok a jelenkorban következőképp alakulnak: a városi népességre (2000-en felüli lakossággal bíró helységekre) jut Magyarországon 44-6, Ausztriában 38-4, Németországban 41-3, Franciaországban 31-1, Olaszországban 43*43, Angliában 66-6%. Látni ebből, hogy a vidéki kisebb községek a népesség nagyobb részét teszik különösen Franciaországban; Magyarország körülbelül ugyanoly viszonyokat mutat mint Olaszország, a hol szintén a népesség inkább nagyobb községekben lakik. Legnagyobb a városi népesség Angliában, hol a legnehezebb politikai problémák épen a vidék elhagyására vezetendők vissza.

Egy különös jelenségét a XIX. századnak épen a nagy városok képezik, melyek óriási növekedése korunk egyik jellemző vonását teszi. Az 1900-ban végrehajtott népszámlálások szerint jelenleg Európában 47 millió 700,000 ember lakik nagyvárosokban, azaz olyanokban, melyeknek népessége a 100,000-et meghaladja, vagyis Európa népességének közel 5 százaléka. Míg a XVI. században 7, a XVII. század elején csak 13, a XVIII. század elején 14, és a XIX. század elején csak 15 város volt, melynek népessége a 100,000-et meghaladta és egyetlenegy sem, mely a milliót meghaladta, addig 1900-ban már 149 város volt 100,000-en felüli és 7 egy millió felüli népességgel. Észak-Amerikában 1810-ben még egyetlenegy város sem volt 100,000-nyi lakossággal, 1900-ban 38. Chicagóban 1840 óta a népesség minden ötödik évben megkétszereződött (népessége 1900-ban 1.698,000). Nem érdektelen egy történeti pillantást vetni egynemely nagy város fejlődésére. London népessége 1696-ban — *Gregory King* szerint — 530,000-et tett, 1801-ben 864,845-re emelkedik; 1900-ban meghaladja a 4-5 milliót! Berlin 1650-ben egy kis hely 6000 lakossal; akkor Bécs, Prága, München, Augsburg, Nürnberg stb. nagyobbak voltak; jelenleg a két milliós városnak nevezik a németek. Bécs 1637-ben 60,000 lakost számlált, kisebb volt Prágánál; jelenleg a népes-

¹ *Travels*: 11. e.d. I. 480. 1.

² Göttl. Ordnung I. 90. 1.

³ *Treitschke*: Aufsätze II. 442. 1.

sége 1.675,000. Budapest lakossága 1785-ben 24,924, jelenleg 800,000-en felül. "Birmingham 522,000, Liverpool 685,000-nyi lakosságával (1900) a XVII. század végén kis városok voltak 4000-nyi lakossággal. Lehetetlen tagadni, hogy ezen jelenségben egy nagy kulturális vonás jut kifejezésre. Régebben is előfordult különben nagyobb szaporodás, persze aligha oly mérvben, mint korunkban. Így pl. Antwerpen lakossága 1400: 20,000, 1450: 40,000, 1520: 80,000, 1550: 125,000. Amsterdam a XVI. század elején 13,000 lakost számlált, a XVII. század elején 105,000-et. London népessége Erzsébet királynő alatt 100,000-ról 250,000-re emelkedik. Szent-Pétervár alapítása után 100 évvel már 235,000 lakossal bír. Az arab birodalom virágzása idején Bagdad lakossága emelkedett két millióra, Cordovaé egy millióra. Igen érdekes e jelenséget különösen azon szempontból is vizsgálat alá venni, hogy az egyes államok népességének hányadrésze lakik a fővárosban. 1900-ban lakott az ország népességéből a fővárosban Nagybritanniában minden 9., Franciaországban minden 15., Poroszországban minden 19., Ausztriában minden 16., Magyarországon minden 26., Olaszországban minden 70., Oroszországban minden 76-ik lakos. Legnagyobb azonban a fővárosban való összetűdülése a népességnek Dániában, a mennyiben Kopenhágában már minden 5-ik dán lakos lakik. Látni e számokból, mennyire szívja fel egyes államokban a főváros a népességet, mi már azon szempontból is hátrányos, mert a fővárosi népesség jelentékeny része tényleg a vidékről beözönlött és nehezen ellenőrizhető, könnyen rendellenességekre hajló tömeg. Így pl. 100 jelenlevő között van bennszülött Budapesten 39-3, Bécsben 37-4, Berlinben 43-9, Kölnben 57 1%. Csak London tesz e tekintetben érdekes kivételt, a mennyiben népessége között 63%-ra emelkedik az ottan szülötteknek száma.¹

A statisztika a városok növekedésének jelenségét azon szempontból is tette kutatásai tárgyává, hogy a városokat egyes csoportok szerint vizsgálta és itt azon eredményhez jutott, melyet már a fentebbi számok mutatnak, hogy a nagy városok azok, melyek a legnagyobb szaporodást mutatják. A többi városok között nem a középvárosok azok, melyek a növekedési arány tekintetében a nagy városok után következnek, ezek inkább megállapodnak vagy csekélyebb szaporodást mutatnak; nagyobb szaporodást pedig a kisebb vidéki városok mutatnak. A nem városi népesség ugyanis, mely nem mer egyszerre a nagy városba menni, ezen kisebb városokban mintegy preparáltatik, kivetkőztetetik falusi jellegéből és csak így átalakítva megy azután a nagy városba. Innen tehát a kisebb

¹ Zeitschr. d. Stat. B. B. 1886. Stat. Corr.

vidéki városok nagyobb szaporodása. A nagy városok számára mintegy előkészítik az emberanyagot.¹

5. A népességi jelenségek közül a legnagyobb fontossággal bír társadalomgazdaságtani szempontból a szaporodás kérdése. A szaporodás magában véve föltétele a gazdasági haladásnak, bizonyos ponton túl azonban veszélylyé is válhatik, ha t. i. nehéz a népességi többletnek kellő megélhetéséről gondoskodni. Ezen állapotot nevezik *túlnépességnek*. A túlnépesség többnyire csak *helyi* és *ideiglenes*. A népesség szaporodása lehet *egyenletes* vagy *változó*. A változó lehet *gyorsítva* vagy *lassítva*; mindkettő ismét alakulhat *haladó* vagy *csökkenő* arányban. Szaporodás és csökkenés történhet továbbá lökészerűleg, megszakításokkal. A szaporodás ellen alkalmazott eszközök ismét vagy *cselekvő* vagy *szenvedő* eszközök. A cselekvő eszközök a javak szaporítása, azok helyesebb felosztása vagy a fogyasztás megszorítása. A szenvedő eszközök közé tartozik a népesség csökkentése gyermekek, aggak kitétele által, betegség, halál közbenjöttével vagy a családalapítás és gyermeknemzés megszorítása által. A szaporodás éghajlat, faj, műveltség, anyagi viszonyok szerint különböző. A szaporodástól megkülönböztetendő a szaporodási képesség, mely szintén nagy különbségeket mutat.

A népesség nem szaporodik általában és rendszerint, hanem inkább csak kivételes kedvező körülmények vagy jólét mellett. A nagyobb szaporodás esetében a népesség felesleg, a vállalkozóbbak, bátrabbak kiszivárognak, mint a megtelt edényből, átmennek más területekre, a hol a megszokott életmód nagyobb erő megfeszítésére kényszeríti. Azért ilyen kivándorló törzsek a már ismert számosabb szükségletek és a most szükségessé vált nagyobb munka következtében a kultúra magasabb fokára emelkednek. Az ember idővel jobban ismeri a természetet, nagyobb a szorgalma, előrelátása, tökéletesebbek az eszközei, kiadósabb anyagokat használ szükségleteinek kielégítésénél stb. A kultúra első stádiumaiban, mikor az ember az első lépést teszi ősi hazájából, a fentartás [megnehezedik és most a nem fentartásának ösztöne, mely minden állatban — melynél a kisdetek fentartása a szülők feladata — erős az önfeláldozásig, az embernél gyengül, mivel mindent eltávolít, mi saját fentartását veszélyezteti. A gyengéket, a beteget, aggakat magára hagyja, a gyermekeket megöli és mesterséges eszközöket alkalmaz a szülés megelőzésére. Ezen eljárásokat Solon, Lykurg helyeslik, *Plato* sem nélkülözheti, *Aristoteles* is túlnépesség esetére szükségesnek

¹ *Brückner*: Die Entwicklung d. grosstädt; Bevölkerung im deutsches Reich. (Allgemeines statist. Archiv I. Bd. 153. 1.)

tartja.¹ A zsidóknál is Izsák története, a gyermekek megváltása emlékeztet hasonló régi szokásokra, úgyszintén a félvérűek kitétele. Mózes, Cyrus, Romulus és Remus kitett gyermekek voltak. *Aristoteles* szerint a krétai törvény megengedi a szülőknek az elváltást, ha túlságosan termékenyek.

Fejletlen népek tehát más szaporodást mutatnak mint a polgárosult népek. Egyazon országban pedig a népességi szaporodás alakulására a gazdasági viszonyok lesznek kiváló befolyással. A hol az emberek fentartása nagyon nehéz, vagy azért, mert a gazdasági míveltség és tevékenység igen csekély, vagy azért, mert igen magas és a termelés kiterjesztésére már alkalom nincs — mindkét esetben a népesség lassan vagy épenséggel nem fog szaporodni; ellenben kedvező körülmények között,² a hol a gazdasági tevékenység lendületnek indul (hosszan tartó békés korszak), a technikai tudományok magas fokon állanak, tőkében nagy bőség van, a népesség is gyorsan fog szaporodni. De a népesség viszont vissza fog hatni a megélhetésre. Ha sűrűbb a népesség, könnyebb az átmenet belterjesebb mívelésre, a munkamegosztás nagyobb mérvben alkalmazható, az ipar gyorsabb fejlődést mutat és így az alkalom is a keresetre szaporodni fog. Azonban a kereseti alkalmak kiterjesztésének is megvan a határa, melyet a népesség ugyan talán csak ritkán ér el, de melynek létezését azért tagadni nem lehet. Ha azonban valamely államban a népesség annyira szaporodott, hogy a kereset az egyesekre nézve megnehezedik, akkor ebből számos baj következik, mely a gazdasági viszonyoknak megfelel. A gazdaság virágzása és haladása e szerint bizonyos határozott viszonytól függ, melyben a népesség száma a kereseti alkalmakhoz áll és az eltérés ezen viszonytól a gazdasági testre fájdalmasan fog hatni. Különben gyakran nagyobb népesség megélhetése is lehetségessé válik az országban, ha csak a jövedelemoszlás megváltozik és a nagyobb vagy nagy vagyonok képződését, tehát a gazdagságnak kevés ponton való összetömörülését akadályozzák. Végre a fogyasztástól is függ a népesség szaporodása, mert mentől magasabb a standard of life, annál nehezebb a népesség szaporodása.

A szaporodásra és a népesség megkétszereződésére vonatkozó adatok

¹ Es ist bezeichnend — mondja *Beloch*, — dass die Staatswissenschaft noch des VI. Jahrhunderts, wenn sie auf Populationsverhältnisse zu sprechen kommt, sich nur mit der Gefahr der Übervölkerung beschäftigt. (*Griechische Geschichte* I. 403. 1. Strassburg, 1893.). *Attikában* akkor a népsűrűség □ kilométerre 404; ellenben a *Pdoponesusban* 46.

² *Egyiptomban* a császárság idején □ mértföldenkint 11,000 ember élt (*Mommsen*: Röm. Geschichte V. 578. 1.)

csekély értékkel bírnak; a matematikai szabályok itt cserben hagynak. A népesség szaporodása annyi tényezőnek hatása alatt áll, annyi ingadozást mutat, hogy a jövőre nézve megbízható számításokat nem tehetni. A népesség néha évszázadokon át semmi szaporodást nem mutat, néha meg rövid idő alatt rendkívüli lendületet vesz. Magyarország a XVIII. században bámulatos arányban szaporodik;¹ a XIX. században a szaporodás sokkal mérsékeltebb. Angliának² 1066-ban mintegy két millió lakosa volt; Erzsébet királyné halálakor (1603) még csak $2\frac{1}{8}$ milliót tesz; ³ de a XVII. század végén már öt milliót. A Nagy Péter alatti Oroszország (tehát az azóta bekövetkezett területnagyobbodás nélkül) 1724-ben 13 milliónyi népességgel bírt, 1796-ban már 29-et, 1897-ben 65-öt.⁴ Chinának népessége jelenleg erősen csökken, mindamellett vannak egyes tartományai, melyek rendkívüli szaporodást mutatnak. Vannak továbbá néptörzsek és népességek, melyek hihalnak. Észak-Amerikában az indus, Dél-Amerikában sok helyütt a fehér kihalt. Tasmania benszültöttei is már mind kihaltak. Franciaország népessége is a múlt században jelentékenyen megfogyott, a jelen században csak csekély szaporodást mutat. A római birodalom központosító törekvése elpusztította a tartományok népességét és — mint *Montesquieu* mondja — azzal együtt Rómát magát. E példákat még számos más példával egészíthetnők ki. De beérjük ezek felsorolásával azon állítás beigazolására, hogy annyira a tényleges viszonyok eredménye a népességi szám hullámozása, *fiogy a szaporodásra vonatkozó matematikai törvények csekély gyakorlati értékkel bírnak*. Különbönbö mutatják ezt az eredmények. *Malthus* szerint a népesség 25 év alatt kétszereződik meg. *Wargentín* szerint 74, *Süssmilch* szerint 100, *Petty* szerint 360 év alatt stb. És így csak igazat adhatunk *Voltaire*nak,⁵ ki azt mondta: »Tous les calculs qu'on a faits sur cette prétendue multiplication sont des chimères absurdes.« A népesség egy bizonyos ponton túl általában nem szaporodhatik; hiszen ez irányban tett számítások szerint egy százaléknyi szaporodás mellett 2000 év alatt egy pár 439.340.000-re szaporodik⁶ fel! A létérti harcz az, mely az emberiség számát korlátok között tartja, különben az régen elárasztotta

¹ Békésmegyének népessége 1715: 1720, 1780: 54,820, 1827: 131,162 stb. (1. *Karácsonyi*: Békésvármegye története. 1896. I. köt. 460. I.)

² *Dahlmann*: Engl. Revolution 3. I.

³ *Rogers*: Works and Wages 463. I.

⁴ *Zeitschr. für Socialwiss.* I. 732. I.

⁵ Dictionnaire, art; Population.

⁶ *Kummer*: Die Bevölkerungsfrage. (Zeitschrift für Schweiz. Stat; 188:1 203. lap.)

volna a földet. Milyen nagyoknak kellene Görögország, Olaszország népességének lenni, ha az ó-kortól kezdve következetesen szaporodott volna. A népesség szaporodásának egyik fontos tényezője az *anyagi helyzet*. E tekintetben a statisztika inkább azon eredményt mutatja, hogy a *szegénység a gyermekek számát nemcsak hogy nem csökkenti, hanem inkább szaporítja*. Különböző hasonló nézetnek már régen adtak kifejezést. Mái-Mózes második könyvében (I. rész, 11.) így szól: »De minél inkább sanyargatják vala a népet, annál inkább nevededik vala és sokasodik vala annál inkább.« *Smith Ádám* azt mondja, hogy a szegénység nem akadály a nagy gyermekáldásnak, sőt azt előmozdítani látszik, míg a jólét és előrelátás a propagatív erőt fékezi.¹ *Thalquist, Chemin, W ester-guard*, kik újabban statisztikai alapon tanulmányozták e jelenséget, azon eredményhez jutottak, hogy a vagyonság csökkenti a gyermekek számát. *Westergaard-Rubin* kutatásai azon érdekes eredményhez vezetnek, hogy *Dániában* legkisebb a gyermekek száma a középosztályban, legnagyobb a szegény osztályban. *Békésmegyében* az utolsó években az anyagi helyzet romlása dacára a szaporodás emelkedett, főleg ott, hol leginkább szegényedett a nép. Okát e jelenségnek abban kell keresni, hogy az alsóbb osztályokban legkisebb az előrelátás, mert legkisebbek az igények. A középosztályban legnagyobb az előrelátás, mert itt leginkább érvényesül a törekvés, a magasabb élettartást fentartani szűkebb existenciális viszonyok mellett, míg a felső tízezer fel van mentve az előrelátás gondjai alól. A középosztály bizonyos körülmények között két gyermeknél többet nem fog felnevelni. Újabban Angliában észlelik, hogy a kedvezőbb helyzetben levő munkásoknál is a születési arányszám csökken.² A szegénység nagyobb propagatív képessége azon körülménnyel is függ kétségtelenül össze, hogy ez osztályban korábban kötöttek a házasságok.³ összefügg továbbá azzal, hogy a szerényebb igények és többnyire testi munka mellett az idegek nincsenek annyira koptatva, mint a középosztályban, a mi *Spencer* és mások szerint (*Carey, Trail, Ribot, Bagehot, Busing*) a termékenységet csökkenti. Ez az oka, hogy a jólét mellett a termékenység csökken, nem pedig a bőség, mint ezt mások (*Sadler, Doubleday*) állították. A középosztályban a jólét küzdelem árán szereztetik és e küzdelem erőt fogyaszt. A felsőbb osztályok kisebb propagatív ereje részben az élvezetek által okozott kimerülésnek következménye lehet, részben a szülési fájdalmaktól való rettegésnek.

¹ Inquiry 116.

² Zeitschrift f. Social wise. I. 374. 1.

³ A szegényeknél és főleg a munkásoknál a nagyobb szaporodás számos hátránnyal jár, melyre újabban *Hegar, Göhre, Bebel* stb. figyelmeztettek.

A csökkent termékenység aztán a későbbi nemzedéknél tovább hat, mert itt is érvényesül *Darwin* törvénye, hogy a funkciók eleste visszahat idővel az illető szervekre.

A proletariátus nagy termékenységét azzal is magyarázzák, hogy a szegényebbeknél többnyire a férj fiatalabb, a nő rendszeren idősebb és nem szép, mert a szép jobb sorsra vár. Ily nők aztán kevésbé irtóznak a szüléssel és gyermekápolással járó bajoktól, miért is nagyobb a szülési és kisebb a halálozási arány.¹

A szaporodásnak a nagyobb jóléttel mutatkozó csökkenése azért is bír nagy fontossággal, mert megczáfolja azt a nézetet, hogy a munkások helyzetének minden javítása hiábavaló volna, mert ismét csak nagyobb gyermekáldásban jutna kifejezésre.²

6. Egyike az elsőeknek, kik a népességi jelenségek chaosában szabályt kerestek, *Malthus* volt.³ Midőn *Malthus* föllépett, *Angliában* igen kedvezőtlen állapotok uralkodtak. A nép helyzete nyomott volt és a szegénység nagy mérveket öltött. *Míg Smith a nemzetek gazdaságának okaival foglalkozott, addig most inkább a szegénység okai vonták a figyelmet magukra. Rousseau* és hasonlirányú írók által befolyásolva, többen a szegénységet a hibás társadalmi rendszernek, a rossz kormány gépezetnek tulajdonították, a mi a XVIII. században nagyon elterjedt nézet volt; ezek között különösen az angol *Godwint* találjuk. *Malthus* nem fogadta el ezen tant és hadat izent annak, valamint általában a társadalom socialistikus fel-fogásának »*Essay on the principle of population*« című névtelenül megjelent dolgozatában, mely egyik főtámasza lett a kapitalisztikus elméletnek és a gazdasági szabadság tanának.⁴ *Szerinte nem a társadalom, hanem a természet maga oka a szegénységnek.*⁵ Nem állami beavatkozás, hanem

¹ A szegényebb osztályok és országok nagyobb népszaporodásáról lásd még *Ammon*: Die Gesellschaftsordnung und ihre natürl. Grundlagen. (Jena, 1895. 303. l.)

² »Die Übervölkerung ist das drohende Gespenst, das am Ende aller socialen Reform steht.« (*Hartmann*: Die socialen Kernfragen der Gegenwart. Leipzig, 1894. 518. l.)

³ A munka első kiadásának címe: An essay on the principle of population as it effects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, Mr. Condorcet and other writers (1798.).

⁴ Első kiadásában — mondja *Marx* e híres dolgozatról — semmi egyéb, mint egy sensationális röpirat, hozzá plágium elejétől végig. (Das Elend der Philosophie II. kiad. Stuttgart, 1892. XXIV. l.)

⁵ *Joly*: Socialisme chrétien 161. L Si l'on voulait partager en deux versants l'histoire des deux siècles qui nous ont précédés, on pourrait dire: avant Fénelon il est convenu que l'homme est naturellement mauvais et que les lois sociales sont nécessaires pour réprimer ses détestables penchants; à partir de Fénelon et dans tout le cours du XVIII-e siècle il est convenu que l'homme est naturellement bon et que ce sont les conventions ou les fictions sociales qui l'ont corrompu.

az egyén maga biztosítja jólétét, ha a természet parancsára hallgat. Ugyanis a természettörvény folyománya az, hogy a népesség gyorsabban szaporodik (mértani arányban), míg a fentartási eszközök lassan (számtani arányban) szaporodnak. Ennek szükségképi következménye, hogy a népesség egy része az élelmi szerek hiányában elpusztul. Azon nagy csapások, melyek időről időre a népességet pusztítják, szükséges eszközök a természet rendjében. A természet csak bizonyos számú embernek nyújthat elegendő fentartást. Az eset ugyanaz, mint *Malthus* mondja, mintha valaki bizonyos számú vendéget hívna és sokkal több jönne. A hívott vendégek, kikre készületek, jól lakhattak volna, most, hogy sokkal többen vannak, mindannyian éhesek maradnak. A természet banketjén is csak korlátozott számú vendégeknek van asztal terítve, a többiek elpusztulnak. Az élet szűk hídjáról, melyen annyian tolonganak, egy rész letaszítatik. E munka nagy feltűnést és különösen nagy ellenzést talált. Azért *Malthus* a munka második kiadásában a nagyon szívtelenül hangzó kifejezéseket mérsékelte és lényegesen módosította magát az elméletet is. Míg ugyanis eredeti felfogása szerint a túlnépesség bekövetkező, a fölös emberszámtól csak nagy szenvedések árán lehet a társadalmat megszabadítani, addig most arra utal, hogy a túlnépesség bekövetkezését egyáltalában el lehet kerülni az által, hogy a családalapítást elhalasztják addig, míg az egyén azon anyagi helyzetben van, hogy családot fentartasson; a családalapításig pedig erkölcsi életet kell folytatni. Ezt öntartózkodásnak (»moral restraint«) nevezi. A tisztán természeti kiegyenlítés, a *Malthus* által úgynevezett utólagos akadályok (»repressive check«) e felfogás szerint alárendelt szerepet játszanak és előtérbe lépnek az erkölcsi tényezők (»preventive check«).

Malthus ezen tanait többnyire vagy félreértették, vagy túlozták. Mindenekelőtt arra az eltérésre kell figyelmeztetni, mely *Malthus* és hívei között fenforog, a mennyiben *Malthus* tantételét egy természettörvényből vezeti le, mely tehát minden társadalomban, minden korban folyton működik, míg legtöbb híve ebben csak egy tendenciát lát, mely esetleg egy távol jövőben (*Oppenheim*¹ azért a Malthusianismus ezen válfaját a profetikussal Malthusianismusnak nevezi) érvényesülhet. Egyes hívei legrosszabbul bántak el vele, legtöbbet pedig vétenek újabban azon hívei, kik a Neo-Malthusianismus czéje alatt sértő módon tárgyalják e kérdést, és a legveszedelmesebb tanácsokat osztogatják, épenséggel nem *Malthus* szellemében, ki az erkölcsi élet tisztaságát főfeltételnek tekintette, oly

¹ Das Bevölkerungsgesetz des Malthus u. der neueren Nationalökonomie (Berlin-Bern, 1901.).

tanokat, melyeknek követése a nép erkölcsével egyúttal annak egészségét, kedélyéletét, társadalmi viszonyait és intézményeit megrontja.¹ A selectionismus pedig *Malthus* tanával egyetértőleg azt hirdeti, hogy az alkalmatlanokat a reprodukciótól távol kell tartani. Viszont azonban a szaporodásnak *Malthus* javasolta korlátozását ellenzi, mert addig, míg más szelekció elég erősen nem működik, a túlszaporodás következtében beálló harc a szelekció jóformán egyedüli eszköze. *Malthus* tanát egyáltalában nem érthetjük meg, ha annak bölcséleti alapját nem vizsgáljuk. *Malthus*, mint látjuk, tanát mérsékelte és a benne rejlő túlhajtás csak következménye volt az ellenpárt álláspontjának; *minthogy Condor cet azt hirdette, hogy az ember végtelenül tökéletesbülhet, szükséges volt hangsúlyozni, hogy e tökéletesedést processus sok akadályba ütközik*, hogy a haladás ropant nehéz és lassú. *Ez az, mit Malthus első sorban bizonyítani akart.* Nem a természeti állapot az, mely a legtökéletesebb. *Az embernek küzdeni kell, lia haladni akar*, és az Isten azért küldött az emberre mindenféle bajokat, hogy küzdjön. »Küzdj« képezi nagy nemzeti bölcséleti drámánknak is végeredményét. Tehát *Malthus* tanának lényege a létérti küzdelem, azon igazság, melyet *Darwin* későbbben az egész természetre kiterjesztett és melyről maga mondja, hogy *Malthus* vezette őt arra. De *Darwin* a fejlődés nagy törvényét fedezte fel benne. »Ariman divenne Ormuzd« (Loria). A túlnépesség bekövetkezése magában véve nagy bajokat szülhet; de e bajok nem arra valók, hogy kétségbeessünk, hanem arra, hogy azok leküzdéséért dolgozzunk.

Talán lehet a túlnépességtől való félelmet összehasonlítani azzal, ha azért, mert bizonyos magasabb korban a véredények elmeszesedése minden egyénnél beáll, mindenki kora ifjúságától ettől félne.

A probléma megoldása a munkában rejlik és abban, hogy a természet-törvényeknek engedelmesskedjünk. És így *Malthus* tana visszavezet az újkori társadalmi gazdaságtan kiindulási pontjához. *Smith* azt hirdeti, *hogy a munka képezi a nemzeti gazdagság főforrását, Malthus pedig kimutatja a legerősebb tényezőt, mely az embert folyvást munkára serkenti?*

És ezt a történelem is megerősíti. Minden nagyobb lépés a haladás terén visszavezet a népesség fentartásának megnehezítésére. Ez okozta a fajok elkülönítését, ez a föld művelés alá vételét. Ez fejlesztette a vállalkozási szellemet egyesekben és egész népekben, ez kényszerítette az

¹ Ennek borzasztó következményeiről lásd *Bebel*: Die Frau und der Socialismus (Stuttgart, 1894.) 77. 1. stb. (most magyar fordításban is);

² *Bonar*: Malthus and his work (1885.).

embert társadalmi szervezetekbe és szülte a társadalmi érzelmeket. Erre vezetendő vissza a földgömb benépesítése, a termelés haladása.¹

Malthus tana lényegében nemcsak igaz, hanem közhelynek tekinthető, mert hogy az ember fentartása és így az emberek száma a fentartási eszközöktől függ, azt kétségbe nem lehet vonni. Persze viszont az is áll, hogy a fentartási eszközök mennyisége az emberek számától függ. Ha pedig háború, járvány stb. az emberek számát csökkenti, csökkenti egyúttal a produktív kezek számát. Ritkán lesz háború, járvány után az emberek és javak aránya kedvezőbb, mint előtte. *Malthus* tanának lényeges részét tehát nem abban kell keresni, hogy a népesség száma függ az élelmi szerektől, mert hiszen az ellenkező is kétségtelenül áll,

¹ A legtöbb író, ki a népességi tannal foglalkozott régebben, a népesség nagy számát az államra nézve előnyösnek képzelte, sőt éppen ebben találta az állami nagyságának föltételét: így *Montesquieu*, *Vauban*, *Law*, *Süssmilch*, *Mirabeau* père, (*Temple*, *Becher*, *Sonnenfels*, *Rousseau*, *Filangieri* és sok más kiváló író. Azonban a tizenhatszázad századbanjzaporodik azon írók száma, kik a népesség nagy számát nem tartják föltétlen előnynek, sőt szaporodásának föltételeire veszélyeire figyelmeztetnek. Ezek *Malthus* előhírnökeinek tekinthetők. Talán a legrégibb *Malthus* szellemében szóló nézet *Tertullianánál* fordul elő (L. *Seek*: *Utergang d. antiken Welt* I. 411. 1.): *Wahrhaftig man muss Pest u. Hungersnoth u. Kriege u. Erdbeben für Heilmittel halten, gleichsam für ein Beschneiden der in Kraut schiessenden Menschheit!* A *Malthus*-féle népességi elmélet csiráját találjuk *Wallace*, *Brückner*, *Townsenä*, *Ortes*, *Young*, *Raleigh*, *Child*, *Franklin* stb. dolgozataiban; továbbá *Rudgard*, *Derham*, *Slrujck*, *Süssmilch* is, mindannyian háborút, betegséget stb. szükségesnek tartották, hogy a fölös számban lévő népesség pusztuljon. Azonban *Malthus* oly időben hangoztatta a népességi elméletet, melyben annak befogadására a kedélyek elő voltak készítve és melyben az fontos gyakorlati problémákkal összefüggött. — Bár első percztől kezdve sok oldalról heves ellenzésre talált, főleg statisztikusok részéről, mégis igen gyorsan terjedt és védői közé tartoznak épen a nemzetgazdák, mint *Ricardo*, *Mill*, *Thornton* stb. Ellenzői vagy mindkét alaptételét vonták vétségbe, vagy egyikét (számteni, mértani progressiót) vagy a népességi szaporodásnak tulajdonított következményeket. *Jones* szerint minden jól kormányzott országban a népesség szaporodásával a fentartásra szolgáló javak mennyisége nem csökken, hanem szaporodik. *Sadler* visszautasítja e tant, mivel kimutatja, hogy a jóléttel csökken a népességi szaporodás. *Doubledaif* is ugyanazon álláspontra helyeskedik és bizonyítja, hogy ép a jólét emelkedésével a szaporodás csökken, hogy a szegényeknek legtöbb, a gazdagoknak legkevesebb gyermekek szokott lenni. *Quetelet* nem tagadja a mértani arányban való növekedés tételét, de egyúttal felfedezi azt, hogy ezen szaporodás akadályai is növekednek, még pedig mint a szaporodási gyorsaság négyzete. Különböen pozitív vizsgálódásai alapján szabályosságot nem talál. *Wappäus* szerint a népsűrűség emelkedésével a népességi szaporodás csökken még akkor is, ha a fentartási eszközök a szaporodással lépést tartanak. *Farr* is megtámadja *Malthus* tanát és hangsúlyozza, hogy nem a nagy szám, hanem a tökéletlenség oka minden nyomor-

hanem abban, hogy egy terület elszigetelését föltéve, bizonyos idő múlva ott a túlnépesség veszélye mutatkozhatik. Gyakorlatilag az természetesen napjainkban kevés jelentőséggel bír, mert a területek nincsenek egymástól elszigetelve és a művelésre még rengeteg nagy területek állanak rendelkezésre. Azonban az, hogy a népesség száma függ az élelmiszerektől, sem azt nem foglalja magában, hogy a népesség mindig az élelmiszerek határán túl akar terjedni, sem hogy ez a mondott arányban történik. A túlszaporodás irányzata nem természeti törvény, mert ugyanígy, sőt nagyobb arányban, természettörvény az állatoknál, növényeknél, szóval a természet azon részében, honnan az ember a fentartási eszközöket veszi. De azért sem természettörvény, mert nem egyformán működik a különböző osztályokban stb.

nak, a Malthusianismus az elnéptelenedés elmélete és ha Anglia követte volna *Malthus* tanát, akkor ma másodrendű hatalom volna. *Giffen* inkább abban találja a tan igazságát, hogy a jólét emelkedése a népesség szaporodásához vezet. *Bagelioi* föltételesen igaznak tartja a tant, mely azonban eltekint minden más tényezőtől, mely még a népesség szaporodására befolyást gyakorol; már pedig e tényezők száma akkora, mint általában az emberi cselekvés tényezőinek száma. Ha a társadalmi gazdaságtan ezeket is akarná tekintetbe venni, a fél élettant, a fél politikát és egyéb tudományok jelentékeny részét kellene tárgyalni. A tan mint hypothesis csak annyit jelent, hogy a szülők rendszeren több gyermeket képesek nemzeni, mint a mennyit képesek az óhajtott jólétben felnevelni, és ha ezt nem veszik tekintetbe, elszegényedést, végre halált okoznak. Más helyen azonban felállítja azon tételt, hogy az idegerőnek egyik irányban való igénybevétele csökkenti azt más irányban, mire azon példát hozza fel, hogy *Anglia* legnagyobb öt fiának — *Shakespeare, Milton, Bacon, Newton, Locke* — együttesen csak hat gyermekük volt. *Bagehot* szerint *Malthus* nem volt elég tudós, hogy a nehéz kérdést sikeresen tárgyalja, azért zavarosak tényei és okoskodásai, de fontos szerepe volt abban, hogy az emberek között elterjedt a nézet a túlnépesség veszélyességéről. (Economic Studies 138. 1. There is a mist of speculation over his facts, and a vapour of facts over his ideas.) *Spencer* figyelmeztet azon százféle áldásra, mely a nagy népességgel járó küzdelemből származik, úgy mint az emberek elterjedése a földön, a társadalom keletkezése, a kultúra haladása stb.; és ha egyszer kulturális rendeltetését betöltötte, akkor a népesség szaporodása és az abból származó nyomás meg fog szünni; Túlnépességtől nem tart, mivel a műveltség haladásával és az azzal fokozódó létküzdelemmel a szaporodási képesség, az idegerő nagy igénybevétele folytán, csökken. *Darwin* szerint minden szerves lénynél a szaporodás mértani arányt mutat, miért is mindegyik kénytelen a létért küzdeni. De az ember egy nagy előnnyel — »praerogativával«, mint ő mondja — bír és ez a társadalmi állapot. *Carey* azon természettörvénnyel támadja meg a tant, hogy a magasabb szervű lények szaporodása mindig gyengébb az ezek fentartására szolgáló alacsonyabb szerveűknél. Azonban ha ez igaz is, ebből nem következik, hogy a gyengébben szaporodó magasabb fajnak oly nagy mennyiségű alsóbb fajok kel- lenek a fentartásra, hogy a lassúbb szaporodás daczára hiány támad. *George* is

Malthus tana kedvező hatást gyakorolt olyan korban, midőn még nagyon el voltak terjedve olyan nézetek, hogy a népesség korlátlan szaporodása a legnagyobb előny, minek következtében a tényleg érzett Ínséget vagy helytelenül irányuló jötkönység, vagy a társadalom felforgatása által kívánták gyógyítani. Üdvös volt e tan tehát azért, mert arra figyelmeztetett, hogy a nagyszámú népesség magában véve nem mindig áldás, és mert hangsúlyozta a felelősséget, melyet mindenki a család és a társadalom irányában elvállal, midőn családot alapít. Másfelől azonban a családi életet csak ezen gazdasági körülmény szempontjából megítélni nem szabad, annál kevésbbé, mert végre még a leggazdagabbat is érhetik oly sorscsapások, melyek őt családjá fentartására kptélelné teszik. Következik továbbá e tanból az, hogy a legtermékenyebb területek a

visszaautasítja a Malthusianizmus t és más írőkkel egyetértőleg társadalmi viszonyokból magyarázza a túlnépességet. A socializmus a Malthus-féle tant többnyire ellenzi. Így *Marx* a túlnépesség veszélyét csak a népesség kapitalistikus alakulásának, a kapitalistikus termelési rendszer következményének tartja, mely ilyen népességi felesleget («Surpluspopulation») teremt, hogy ezen tartalék által a bért mindig a legalacsonyabb színvonalra szorítsa. *Marshall* következőkép formulázza a népességi törvényt: A jövedelem emelkedése minden osztályban vagy a szükségletet, vagy a népesség számát szaporítja; a szükségletek emelkedése is azonban emeli a felnevelhető gyermekek számát. Azért a jövedelem emelkedése fokozza, annak apadása csökkenti a népesség szaporodását. *Toyribee* szükségesnek tartja a lét-küzdelmet a haladásra; az állandó népesség nem egészséges állapot, mert a haladás egy hatalmas tényezőjét megsemmisíti. Éppen a nagy család által okozott küzdelem fejleszti a leghatalmasabb tulajdonságokat, egészen eltekintve attól, hogy a családi élet mindannak forrása, mi a nemzeti életben a legjobb. *Quillard* szerint a viszony népesség és élelmiszer között önnön magát szabályozza, tehát eltérés nem képzelhető. *Lentner* szerint a túlnépesség nem természeti, hanem mesterséges okok szüleménye, melyek a nép organikus kapcsolatának visszaállításával eltávolítandók. *Loria* szerint nem természeti, hanem társadalmi törvény szabályozza a népesség szaporodását, főleg a jövedelemeloszlás és a bérrendszerrel összefüggő tökéletlen termelés, és nem az ember szaporodik általában, hanem csak a proletár. (Problèmes sociaux, Paris, 1897., 84. 1.) *Ferguson* szerint végül alig lehetséges a népességi törvényt ismerni, és jó is, hogy az sem az egyes embertől, sem a kormány bölcseségétől nem függ. A Malthus-féle tan legújabb bírálója is azt teljesen hamisnak mondja és a túlnépesség bajait a társadalom helytelen berendezésének tulajdonítja. (*Oppenheim*: Das Bevölkerungsgesetz des Malthus und der neueren Nationalökonomie. Berlin-Bern, 1901.) A népesség szaporodásával szembe állítja a technikai haladást, mely amant több mint kiegyenlíti («überkompensirt»). Azt tulajdonkép *Malthus* is tudta, csakhogy szerinte a technikai haladást hamar kiegyenlíti a népesség újabb szaporodása. Szerinte a helyzet az, mintha a teknősbéka akarná a nyulat utóiélni; az csak úgy sikerülhet, ha a nyúl egy ideig alszik, azaz a szaporodás szünetel. — Nálunk újabban foglalkoztak a kérdéssel *Balás*: A népesedés (Bpest, 1905.); *Kovács*: A népesedés elmélete (Debreczen 1908.).

le nagyobb népességre tehetnek szert; hogy a fentartási eszközökkel szaporodik, azok csökkenésével apad a népesség; hogy az életkor emelkedésével — caeteris paribus — a születések és esketések csökkenni fognak stb. A tan gyakorlati hiánya főleg abban rejlik, hogy először nehéz azon időpont megállapítása, midőn tényleg a két tényező között aránytalanság állott be és még nehezebb annak bebizonyítása, hogy ezen aránytalanságon másképp mint a népesség korlátozásával nem lehet segíteni. Hátha valaki akkor, mikor még a földművelés ismeretlen volt, vagy épp a marhategyésztés is, jósolt volna túlnépességet! Tapasztalati adatok is mutatják, hogy ritkán származik a nyomor csak túlságos nagy családból. A porosz szegényügyi statisztika szerint azok száma, kik a nagy gyermekszám miatt jutottak Ínségre és szorulnak segélyre, mintegy 6%-ot tett, és azok összes száma, kik természeti körülmények miatt segélyeztetnek, betegség, fogyatkozás miatt, körülbelül az összes segélyezettnek két ötödét teszik; ha még az aggságra jutottakat is hozzászámítjuk, még akkor is valamivel kevesebb mint a fele más okból jutott ínségre, mely okok között könnyelműség, iszákosság stb. szerepelnek. Másfelől bizonyos, hogy a termelés fejlődése sűrűbb népességtől függ, mely maga föltétele a gazdasági haladásnak. Hogy egy képlettel éljünk, lehetséges, hogy valaki egy aranybánya fölött áll, de nem képes a kincseket emelni, mert egyedül van. A túlnépesség gyakran csak erkölcsi értelemben létezik, ha ugyanis a félelem helyt foglal, hogy nagyobb progeniturát fentartani nem lehet, mint az újabban *Franciaországban* az eset. De ilyen félelem egész különböző anyagi helyzet mellett támadhat, az egyik népnél könnyebben mint a másiknál, az egyik osztályban előbb mint a másikban.

A népességi tant általában a következő szempontokból kell megítélni. *A népesség alakulása a társadalomban megszűnik tisztán természeti jelenség lenni, lényegében társadalmi jelenség.* Társadalmi jelenség a népesség alakulása, társadalmiak a túlnépesség ellen alkalmazandó eszközök, még a természeti viszonyok alakulása is, a mennyiben a javak termelésénél tekintetbe jönnek, nem kis részben társadalmi természetűek. A társadalmi, de főleg a gazdasági szervezet függvénye a népesség száma és életmódja. A gazdasági szervezetnek minden nevezetesebb mozzanata gyakorol befolyást a népességre, még pedig a termelésnek mennyisége és minősége, a jövedelemmegoszlás, a jövedelem nagysága és állandósága, végre a fogyasztás mennyisége és minősége. A népességi viszonyok alakulása függ továbbá a népesség tagosulatától: a népesség és megélhetés egyenlete másképp alakul a szerint, a mint nem, kor szerint, a foglalkozást üzők és foglalkozás nélküliek szerint, városi és vidéki lakosok sze-

rint más-máskép alakul a népesség tagozata. Csak a vizsgálatok lehető részletessége és sokasága által sikerülhet a népességi tan kiegészítése.¹ 7. *Medikustól* eltekintve tulajdonképp a népességi tan igen kevés haladást mutat fel. Csak újabban találkozunk, különösen a darwinismus és a fejlődéstan alapján, nevezetesebb kísérletekkel a népességi tan általános elveinek kifürkészésére, különösen *Lapouge, Dumont, Gobineau, Hansen, Galton, Amnion, Plötz* stb. részéről. Különösen *Dumont* és *Hansen* vizsgálódásai említésre méltók. *Dumont*² azon alaptételt állítja fel, hogy minden egyén a társadalomban emelkedni akar; ezen törekvést »társadalmi kapillaritásnak« nevezi, vagyis a társadalmi elemek emelkedési energiájának. Ezen társadalmi kapillaritás nem egyéb, mint a haladás általános törvényének emberi alakja. Ezen törekvés által vezérelve, az egyének tökéletesbülnek és emelkednek. De a hol ezen törekvés érvényesül, ott az egyén minden elől ki fog térni, a mi emelkedését megnehezíti és ezt teszi különösen a gyermekáldás. Ki gyorsan akar felfelé haladni, annak minden ballastot magáról le kell dobnia. Ezért a társadalmi kapillaritás két szabálya következőképp hangzik: 1. a születési arány fordított viszonyban áll a társadalmi kapillaritással; 2. az egyéni haladás egyenes viszonyban áll a társadalmi kapillaritással. Élénk színekkel és számos az életből vett példákkal — melyek minden országban ismétlődnek — festi a társadalmi kapillaritás hatása alatt az egyének azon törekvését, hogy társadalmilag, anyagilag emelkedjenek. A túlcsapongó Individualismus veszélyezteti a népek egészséges fejlődését és különösen a népesség szaporodását. Ez ellen csak egy helyesebb életrenddel, egy igazabb világ-felfogással és különösen az *individualismussal szemben a társadalmi solidaritás erősítésével segíthetni*. Mérsékelni kell a beteges emelkedési vágyat, mérsékelni kell az anyagi javak utáni hajhászatot és az egyéni tetterőnek nemesebb célokát kell kitűzni. A nagyvárosok felé irányuló tódulást is meg kell akadályozni vidéki központok teremtése által, a hivatalhaj hászatot el kell nyomni. Különösen a népesség jobb eloszlásának nagy fontosságát erősen hangsúlyozza. Ha a vidéki központok erősítettnek, az első sorban még nem szolgál a népesség szaporítására, de annyit jelent, mint ugyanannyi világító szerrel több világosságot terjesztetni, annyit jelent, mint utat nyitni a különböző tehetségeknek és ízléseknek, a jobb erkölcsöknek és az erkölcsi önérteteknek; főleg pedig elősegíti az ismeretek terjedését.

¹ Újabban *Bemar* is azt jegyzi meg, hogy az egyensúly élelmiszerek és népszám között igen különböző módon áll helyre, így különösen egészen máskép vad népeknél és máskép civilizált népeknél. (Philosophy and pol. economy 360. lap.)

² *Dépopulation et civilisation*. Paris. 1890.

*Hansen*¹ tana, mely főleg az osztályalakulás műfolyamát vizsgálja, a következő: Az osztályok nincsenek egymástól elválasztva, hanem egymásból fejlődnek. Az első és legrégebb osztály a földbirtokosok osztálya. Ezek a föld korlátolt jövedelmére vannak utalva. Ha a népesség szaporodik, át kell menni olyan foglalkozásra, melyben a munka érvényesül. Erre leginkább a városban van alkalom. Azonban a munka kétféle: a szellemi munka, melyből a középosztály él, a testi munka, melyből a munkásosztály él. A középosztály magából fenn nem tarthatja magát, mivel folytonos küzdelem és kiváló tulajdonok szükségesegek. Azért egy része elpusztul, egy része lesüllyed a proletariátus közé. így keletkezik a három osztály között egy állandó áram, mely annál gyorsabb, mennél magasabb a társadalom szellemi színvonala, mely a középosztályban jut kifejezésre. *A középosztály csak egy átmeneti fok, mely a nép legkiválóbb elemeiből áll.* A középosztály mindig részben emelkedő, részben hanyatló családokból áll. Az emelkedők nagyobb részét teszik a vidékről bevándoroltak. A proletariátus is eredetét a másik két-tőben találja, különösen a másodikban, mely azonban nem járul javulásához, hanem inkább romlásához. Azonban a harmadik osztály magából is fentartaná magát, minthogy itt a szaporodás igen jelentékeny. Ezen osztály kiválóbb elemei feljutnak a középosztályba.

Hansen tanával nagyjában egyenlő elveket állított fel *Ammon*,² ki hasonlóképen a magasabb osztályok nehezebb életküzdelméből és gyorsabb pusztulásából indul ki, ebben a küzdelemben a faj nemesítés egyik leg-hatalmasabb eszközét ismervén fel. Híve *Malthusnak* és ellenzi mindazokat az intézkedéseket és a társadalompolitikai tanokat, melyek e küzdelmet a gyengék érdekében és a faj választás hátrányára megszüntetni akarják.³

Látni mindezekből, hogy a népesség egyik lényeges elemét képezi az összes gazdasági jelenségeknek,⁴ melyeknek megítélésénél azt tehát mindig szem előtt kell tartani, habár nem osztjuk azok véleményét (*Loria, Hansen*), kik minden jelenséget egyedül a népesség alakulásából akarnak magyarázni. A népesség egyik legfontosabb tényezője a termelésnek, forgalomnak, jövedelemeloszlásnak és fogyasztásnak, de egyúttal, mint azoknak egyik funkciója, hatásukat sokszorosan visszatükrözteti.

¹ Die drei Bevölkerungsstufen. München, 1889.

² Die Gesellschaftsordnung und ihre natürl. Grundlagen. (Jena, 1895.)

³ *Hansennal* szemben lásd *Rauchberg* dolgozatát az 1894-ben Budapesten tartott demográfiai kongresszuson. *Hansen* és *Amman*, tanát újabban *Kuczynszki* is czáfolja. (Der Zug nach der Stadt. Stuttgart, 1897.)

⁴ Annyiban igaza is van *Dietzelnak*, ki azt mondja, hogy a népességi tant minden gazdasági kérdésnél külön kell tárgyalni, a miből azonban nem következik, hogy a népesség általános tanainak tárgyalására nem kell bizonyos helyet az elméletben kijelölni, és az nézetem szerint nem lehet más mint az alapvetés.

VII. FEJEZET.

A tulajdonjog.

1. Mint természeti tény szükségkép az emberiség létével összeforrv, túlhaladja a tulajdon mint jogfogalom is a történetileg öntudatos ember emlékét. Gyámoltalanul odaállítva a külső természetbe, alkot magának az ember egy gazdasági spherát, melyen belül céljait valósítja, belső és külső létét terjeszti és gazdagítja. Ezen gazdasági légkörhöz fűződik a tulajdon fogalma, arra támaszkodik szükségességének ontológiai bizonyítéka.

A tulajdon forrása a fentartási ösztön. Azért első nyomait már az állatoknál észlelhetni. Számos állatfaj ismeri a területi tulajdont s a hajlék tulajdonát. Igen kifejlett a tulajdon iránti érzék a hangyáknál, sőt vannak hangyafajok, melyek annak oly alakjait mutatják, melyeket eddig csak az emberi társadalomban véltek található. Másfelől találjuk már az állatoknál a tulajdon elleni támadásokat és parazitizmust.¹ Az ősember sokszor kevésbé előrelátó mint sok állat és így tulajdon nélküli. Az első tulajdon tárgya az élelem. A tulajdon részint közös, részint egyéni.

Azonban abból, hogy a tulajdon a legrégebb társadalmi intézményekhez tartozik, korántsem következik az, hogy maga is, mint a külső testi világot felkaroló fogalmak: idő, tér, nehézség, változatlan és merev volna. *Sőt ellenkezőleg, benne is mint minden szellemiben és szervesben, egy kiapadhatatlan képződési eh lakik, melynek alkotó erejét a történet lapjai bizonyítják.* A tulajdon fogalma e szerint folyékony, sem minden időre, sem minden helyre azonos, de még egyének és tárgyak szerint is gazdag változatosságot mutat föl. Csak az ingó és ingatlan tulajdon, a nyilvános és magántulajdon, a fő- és használati tulajdon, a korlátlan és hitbizományi tulajdon, a nyugati és keleti világ sajátosságos tulajdonjogának fogalmaira kell gondolnunk, hogy erről meggyőződjünk. Bizonyítja ezt továbbá azon vegyület, melyet a tulajdonjog magánjogi és közjogi ele-

¹ *Letourneau*: Évolution de la propriété.

meiben különböző időkben észreveszünk. Mennyire túlnyomó a keleti világban a nyilvános, közjogi elem, mennyire korlátolt a magánjogi, a főtulajdonnai szemben. A görög világban is a tulajdonjog sok közjogi elemet tartalmaz, és az államjog a tulajdonjog spheráját nem hagyja érintetlenül. Mert habár lassanként kiválnak a tulajdonjog állami elemei és más módon iparkodnak nyilvánulni, úgy az állam mégis sok tekintetben és nem épen mindig a legkíméletesebben nyúl bele a látszólag korlátlan magántulajdon körébe. Legmerevebben a római jog fejtette ki a magántulajdon intézményét, bár itt is az állam erős kézzel szabályozta a magántulajdont és ezt az államjognak alárendelte. Bizonyítja ezt az institutiók következő szabálya: *expedit cuius reipublicae, ne sua re quis male utatur*, bizonyítja a földtulajdon története, bizonyítják a *novae tabulae* stb. A germán jog összekapcsolja a tulajdonnal a hivatal, hadviselés és a bírászkodás kötelezettségét, szabályozza használatát (cseh-szabályzatok) és összeköti a tulajdon magán- és nyilvános elemeit. A germán jog szerint a föld tulajdonképeni ura és főtulajdonosa az állam, és a tulajdon ép annyira súlyos kötelezettségekkel, mint fontos jogokkal jár. A legújabb kor differentiáló hajlama is kényszerül intézményei által a tulajdon kettős természetét elismerni, és azon eszmét szentesíteni, hogy a tulajdon magánjogi oldala az államjogon alapul, és a nélkül sem nem érthető, sem nem fentartható, sem czélszerűen nem szervezhető.

Valamint tartalma és terjedelme, úgy eredete is a tulajdonjognak igen változó. Állandóan és változatlanul érvényes törvényt itt sem lehet felállítani. A társadalmi és politikai élet alakzataival és szükségleteivel változnak a tulajdon szerzési módjai is, és történelmileg mindegyik jogosult, mely az illető kor gazdasági feltételeinek megfelel. Természetes, hogy oly időben, midőn a tulajdon a családtagok osztatlan közreműködésével állítatik elő, midőn a család az állami épület oszlopa is, igazságosabb rendszere a tulajdonnak nem lehet, mint a családtulajdon; hogy oly időben, midőn az Individualismus érvényre jut, midőn a gazdasági és állami tevékenység az egyéni tetterő és akarat kifolyása, egy az individualismuson alapuló tulajdonjog lesz igazságos és az egyesek s az állam jólétének legjobban fog megfelelni. Ezért a tulajdon szerzési czímei is különbözők lehetnek, és a tulajdonjog positiv felfogása nem fog csak egyik vagy másik, történelmileg vagy psychologailag ismert, tulajdonjogintézmény mellett megállapodni.

A tulajdonjogi elméletek egyik nagy hibája onnan ered, hogy a tulajdonjog lénye iránt hypothetikus tételek fogadtattak el, melyek az általános eszmékből kiinduló, illetőleg azokat kereső jogbölcslőt kielégíthetik, de a melyek a gyakorlati élet gazdag alakzatait megmagyarázni

elég telenek. Már pedig *bizonyos*, hogy a tulajdon alakzatai is a társadalmi élet intentionális és azért változnak a társadalommal, az idővel, a műveltséggel, a gazdagsággal, a politikai intézményekkel. Ezekből nyeri életerejét és mintáit, és ezekkel együtt változik is. *A folyton változó társadalom közepette a tulajdonjog intézménye sem maradhat változatlanul.*

2. A tulajdonjog keletkezését különböző forrásokra vezették vissza. A népek első korszakában a tulajdonjogot is, mint a többi intézményt, teológiai tételek alapján magyarázták. Így találjuk azt a zsidóknál, görögöknél, rómaiaknál. A tulajdon theokratikus eszmék befolyása alatt szerveztetik. és egyetértésben és vonatkozásban áll a vallási intézményekkel. A theokratikus eszmékör halványulásával keletkeznek a metafizikai magyarázatok. Ezek részben azon felfogásból indulnak ki, hogy eredetileg a javakra minden embernek van joga és a magántulajdonjog csak történeti fejlemény. Ezekhez tartoznak első sorban a szerződési elméletek, melyek szerint szerződés alapján keletkezett a magántulajdonjog. Említendő itt még főleg a szabadságelmélet, a socialistikus elméletek, megbízási és személyiségi elméletek. A mi különösen a két utóbbit illeti, a megbízási teoriát *Hoffmann* gazdaságtani írónál találjuk; szerinte ugyanis a tulajdonos a társadalom megbízottja a javak igazgatására nézve; a tulajdonos joga tehát a megbízáson túl nem terjedhet, és a társadalom magasabb szükség esetében a megbízást visszavonhatja. A személyiségi elmélet különösen az újabb időben több hívőt számlál, mint *Bluntschli*, *WamJcöniget*, leginkább pedig *Ahrenst*, ki az elméletet bőven kifejtette. Ezen elmélet szerint a tulajdonjog intézménye származik a személyiség természetéből, mely külső javaknak elsajátítása nélkül céljait nem valósíthatja. Ez elmélet kétségkívül sokkal magasabbban áll, és a tulajdonjognak a személyiség fogalmával való összefüggését hangsúlyozta. Azonban bármennyire elismerendő az, ebből mégis csak annyi következik, hogy a tulajdon intézménye szükséges követelménye a személyiségnek, de ez még nem adja magyarázatát a tulajdonjog keletkezésének, mely gyakran ép a fentebbi követelmény valósítását hiúsítja meg; valamint a szabadság szükségéből — mely szintén a személyiség egyik postulatuma — nem érthetjük a jogrendszer keletkezését, melynek feladata ezen szabadságot valósítani és biztosítani. Mind a két esetben előttünk van az intézmény szülő oka, a tényező, mely ennek megvalósítását szükségessé teszi, de nem látjuk még az utat, melyen ezen intézmény létesítéséhez jutottak. Ezen elméleteket előkészíti *Kant*, ki már egyéni tényekben találja a magántulajdonjog keletkezési okát.

A pozitív elméletek közelebb vezetnek a célhoz. Mindenik az általános állami, társadalmi, gazdasági és jogi élet valamely tényén alapul.

Első sorban említendők azon elméletek, melyek a tulajdont a hatalomra építik. Tényleg a tulajdonjog egyik keletkezési módjával állunk szemben. A hatalom az első értékmérő az emberek közt, azok kötelezettségeinek és terheinek zsinórmértéke. Valamint az emberek élete előbb csak physikai élet és a külső lét, azaz a környező természet leküzdésében, illetőleg az általa kínált és csak a legnagyobb erőmegfeszítéssel elérhető anyagok elsajátításában áll, úgy a primitív társadalmi rend alapja csak az ily állapotok közt kifejtett személyes physikai erő lehet. *Ihering* a hatalomnak a római jogrendszerre való befolyásáról írt fejtegetésében kimutatja, hogy a zsákmány képezi az első szerzési módot (*praeda = praedium*); a kard a tulajdon *symboluma*; a szerzősmódja: *capere*. A tulajdon *manu captum*; a tulajdon szerzési módja *manu capio*; a lándzsa a nyilvános eladás jelképe (*sub hasta vendere*). De nemcsak a római jogelmélet, hanem a középkori germán jogi fölfogás is a hatalomra, mint a szerzés forrására vezet vissza; a hűbéri magánjog a hadszerkezet követelménye. A hatalmi elméletekhez tartozik az annyira kedvelt foglalási elmélet is, melynél fogva az uratlan tárgyakon mindenki egyforma joggal szerezhet tulajdont és a tulajdon foglalásból származott volna; csak-hogy *Comte Károly* helyesen utal arra, hogy emberek, kik csak ez által akartak tulajdont szerezni, többnyire tönkre mentek. A hatalommal való szerzés főleg az ingó tulajdonjog szerzésénél szerepel, míg a föld a kezdetleges társadalmakban köztulajdont képezett.

A pozitív elméletek között egyik legfontosabb a munkaelmélet, mely szerint az ember munka által szerzi meg tulajdonát azon javaknak, melyeket előállított. Ez elméletet különösen *Lockenál* és *Smithnél*, újabban *Comtenél* és *TMersnél* találjuk. Kiindul azon felfogásból, hogy a javak munkával állítatnak elő és annak tulajdonába mennek át, ki a tárgy alkotója. De a javak előállításánál nemcsak a munka szerepel. Nem mindig egy munkás alkotása a jószág; többek által és társadalmilag létesítetik. Ezen elmélet sem képes a tulajdon keletkezését teljesen megmagyarázni. Ez elmélet nem magyarázza a történetileg alakult tulajdonjogot, különben is inkább követelmény, sőt, ha lehet mondani, eszmény, mint törvény. Azért ez elmélet kiindulási pontjává vált a socialismusnak. Ez elmélet nem is méltatja a tulajdonjog célját, mely pedig annak szabályozására nagy befolyással van. Különben sem alkalmas ez elmélet ily alakban a tulajdonkeletkezés pozitív módjait az újkorban megfejteni.

A pozitív elméletekhez tartozik végre a törvényelmélet (*legális theoria*), mely azonban a tények magyarázatára egy ismét magyarázatot igénylő tényt hoz fel és végre is csak annyit mond, hogy a társadalomban min-

den tulajdonszerzés a törvényből származik. Ez elmélet szerint, melyet különösen *Hobbes*, *Montesquieu* és *Bentham* képviselnek, a tulajdon a törvényből származik; tulajdonos az, kit a törvény subjectiv tulajdonjoggal felruház és annak érvényesítésére a szükséges eszközöket és védelmet biztosítja. A jogász számára e magyarázat elégséges lehet; de nem a társadalmi gazda számára, ki a tünemény okát akarja felderíteni és a jognak a törvényalkotás indokait kívánja szolgáltatni. Ép az a kérdés, milyen indokok vezérlik a jogot a tulajdonjog szabályozásánál és milyen elveken, milyen belső ethikai okokon alapszik a tulajdonjogi intézmény. Másfelől azonban ezen elmélet azon fontos elvet foglalja magában, hogy a tulajdonjog is állami törvényből származván, az általános érdekeknek hódol.

Az említett elméletek egyike sem általános, nem olyan, mely teljesen megmagyarázná a tulajdon keletkezését. A positiv kutatás nem is jut tovább a következőknél. A tulajdon szüksége az emberi természettel van adva; a tulajdon a fizikai és szellemi élet kifejtésére nélkülözhetetlen. Eredeti keletkezésében találhatók különböző szerzési módok. Származékos tulajdonszerzés pedig a jogrendszer alapján történik. A tulajdon derivativ szerzési módjai részint az egyéni, részint a törvényben kifejezett állami akaraton alapulnak. A szabad egyéniség kifejezését a szerződésben, határát a törvény szabványaiban találja. A törvény pedig szervezi a tulajdont a társadalmi feladatokhoz képest és ezen feladatoknak alárendeli az egyéni akaratot. Ezért a műveltség minden nevezetesebb fejlődése a tulajdont szabályozó jogintézményre is ki fog hatni és azon estekben, midőn a társadalmi szükségletekkel ellentétbe jött tulajdonjog átalakulása szükséges, ezt semmi erő vissza nem tarthatja; ellenben pedig nem lehet a tulajdon fogalmát más irányba terelni, mint a mely a társadalom fejlődésével párhuzamos.

De mentől inkább közeledünk az élet sokalakú jelenségei felé, annál számosabb a tulajdon tüneményei, annál különbözőbbek alakja, forrása, tartalma, tárgyai szerint. De a tulajdon szelleme is változó; a törzsszendszer mellett a törzs érdekében és a törzs szellemének megfelelően szerveztetik, a rendi társadalomban rendi érdekek szerint, a kapitalistikus társadalomban kapitalistikus érdekek szerint. Az állam is jelentékenyen befolyásolja a tulajdon fejlődését intézkedései által és helyes ösztönnek kell tulajdonítani, midőn a francia parlament a jurandes és maîtreses eltörlését követő *Turgot-t* a tulajdonjog ellenségének nevezte. Mert az állam fontosabb intézkedései mind, nagyobb-kisebb mértékben, befolyást gyakorolnak a tulajdonjogi viszonyokra is és kívánatos is, hogy ez így legyen.

3. Az elv, mely a tulajdonjog változó újjáalakításában érvényesül, *az életfunkcióknak az egészséges társadalomban élnékitése*. Midőn Rómának új erő kellett, keletkezett a beneficium és a precarium; új erőknek megszerzése végett keletkezett a feudum; az állampolgári eszmék terjedése végre szüli a jobbágyi terhek eltörlését; ellenben süllyedő korszakok hanyatló tulajdonjogalakokat mutatnak föl. *Minden a tulajdonjogra vonatkozó szabályzatnak olyannak kell lennie, hogy a legkisebb ellentállás irányába vezessen*. Ezen elv keresztülvitele a társadalmi életben nem élet nélküli erők vak játékára, nem az egyesek önkényére bízott. A szükséglet, mely a gyakorlati életből támad, a jog által megragadatik és alakba öntetik. A jog pedig, mint az összakarát folyománya, nem szentesíthet oly intézményt, mely nem a társadalom érdekében áll. *Azért minden tulajdonrend nyilvános jelleggel bír; a társadalom létét és fejlődését előmozdítani, ez a feladata. A tulajdonjog szabályozása e szerint az államjogba tartozik; ezt a történet czáfolyhatatlanul bizonyítja*. A hol ennek ellenkezője történik, hol a tulajdonjogrendszer szervezése az egymással harczoló magánérdekek rövidlátó önkényére van bízva, melyek, a magasabb társadalmi eszme által ki nem engesztelve, egymást kizárják, ott a tulajdonjog megszűnik a társadalom érdekének megfelelni.

A tulajdon kétségkívül bizonyos tekintetben a természeti léttel összefüggő tény; az egyeseknek a külső természet tárgyai fölött gyakorolt és szükségleteik kielégítésére követelt uralmát jelenti. Ezen szükség szabja meg ez uralom alsó határát, tartalmát és eszközeit. Ezen uralom különbözőképen alakul személyek, tárgyak, hely és idő szerint. De a külső természet nemcsak a szükségletek kielégítésének szolgál; egyúttal alapja az emberi személy (persona = personare) teljes kifejlődésének, oszlopa az összes vallási, erkölcsi és jogi életnek. A társadalmi csoportok egymáshoz való viszonya, a politikai hatalom eloszlása, a szellemi és erkölcsi erők gazdagsága a tulajdon fejlődésétől függ. Így lesz az említett, tisztán csak a természeti viszonyokon alapuló tulajdonból társadalmi intézmény, fontos tényezője a társadalom-erkölcsi életnek. Ezért a tulajdon szabályozása a társadalmi jog feladatává válik, és a társadalom érdekeinek alapján az államjog által nyújtott elven létesül. Tehát ismét csak azon eredményhez jutunk, hogy a tulajdonjog szabályozásánál társadalmi, állami szempontok is tekintetbe veendők, és valamint az általános jog és az állami akarat is a társadalom szükségeinek megfelelően folytonos változás alatt állanak, úgy a tulajdonjog egyik alakja sem lehet állandó, változatlan. Már fentebb láttuk, hogy az államjog a tulajdon intézmény szellemét határozza meg; itt hozzátehetjük még azt, hogy korlátait is az állapítja meg. És ilyen korlátokkal találkozunk minden jogrendszer-

ben, még az annyira merev római tulajdonjogban is. A tulajdon korlátai a Wajdon legkülönbözőbb alkatelemeire vonatkoznak: a személyekre (peregrini, szerzetesek, zsidók), a tárgyakra (fegyverek, mérgek, emberi személyek), társadalmi állapotokra (éhínségek, háborúk), foglalkozási ágakra (pénzüzet, bányászat, földművelés), a tulajdonszerzési módokra (házasság, végrendelet), a közérdekre (kisajátítás, tehermentesítés), az alkotmányra (földbirtok) stb. Ezen korlátok a tulajdonjogtól elválaszthatatlanok, és annak föltétlen, abszolút jellegét megszorítják.

4. Minthogy a tulajdon alapjául választott és fent ismertetett tényezőknek egy része egészen társadalmi jellegű, azok pedig, a mik magánjellegnek, *együttal* államjogi *jelleggel* bírnak, amaz elméletekből kiindulva, úgy a magán-, mint a köztulajdon fogalmához juthatunk. Ezért a magán- és köztulajdon kérdése ettől egészen függetlenül tekintendő. A főkérdés az, mi felel meg legjobban az összeség fejlődésének: a magán- vagy a köztulajdon? Bizonyos, hogy e kérdést általánosan nem is lehet eldönteni. A fejlődés föltételei és következményei változván, e változás megragadja a tulajdonjog intézményét is. A fejlődés folyama párhuzamos mozgalmat idéz elő a tulajdonjog terén. De azon szempontból is kell már a priori a két tulajdonrendszer elfogadhatását elismerni, mivel minden rendszer, kiegészítésül, ellensúlyozásul, remediumul, az ellentétes rendszerből is kölcsönöz egyes elemeket. Helytelen különben a magán- és köztulajdonrendszereket egymással ellentétbe hozni. Kölcsönös viszonyukra nézve csak a következő általános elvek állíthatók föl. *Magántulajdonban okvetlenül mindennek kell állania, a mi a személyes szükségletek kielégítésére szolgál; köztulajdonban mindennek kell állania, a mi a közjólét szempontjából szükséges lévén, ennek csak úgy felel meg, ha köztulajdonilag kezelik, a mi nem mindig szükséges föltétel. Mindazon tárgyak, melyek e határon kívül esnek, majd magántulajdonban, majd pedig köztulajdonban állhatnak, és azok törvényt fogják követni, mely a legnagyobb igazságosság és hasznosság mellett a legegyszerűbb leszámolást biztosítja.* Ugyanígy lehet a magán- és a köztulajdon számára felsőbb határt szabni és a következő tételben összefoglalni. *A magántulajdonnak nem szabad soha oly nagy-nak lennie, hogy a társadalom szabadsága, a köztulajdonnak soha oly általánosnak, hogy az egyén szabadsága megszüntessék.* Ezen határokon belül folytonos változás állhat be; oly társadalmakban, melyekben az összetartás, az egyetemlegesség, az egyenlőség tudata nő, rendszerint a törekvés a magántulajdon megszorítására irányul, ellenben olyanokban, hol az egyének személyes tettereje erősebben érvényesül, a magántulajdon terjedését akadályozó minden korlát ellen küzd. Azonkívül szem előtt tartandó, hogy bizonyos gazdasági rendszerek határozott tulajdonjogi

alakot követelnek. Marhatenyésztési korszakban a köztulajdon túlnyomó., sőt még a mezőgazdaság alacsonyabb fokán is találkozunk a köztulajdonnal. A történet azt mutatja, hogy a társadalmi szervezkedés első stádiumában a földtulajdon közös. A magántulajdon alacsony műveltségű népeknél pusztuláshoz vezetne, mint azt afrikai törzsek mutatják, ellenben a köztulajdon biztosítja a fejlődést. A magántulajdon a fegyvereknél és eszközöknél fejlődik legkorábban. A törzsközösség csak lassan enged egyéni elemeknek, de a család érvényesülésével lazul és a törzsközösség helyébe lép a faluközösség, későbbben a házközösség, míg végre ez is az egyéni tulajdonjog ostromlása alatt megszűnik. De a magántulajdon kezdetben még szűk körre szorítkozik, azon körre, melyet a szűkség megjelöl. A grönlandi eszkimónál a magántulajdon nem terjed tovább annál, mit az egyén használhat. A mit nem tud használni, azt tőle elvevetheti. Célztalan felhalmozás nincs megengedve.¹ Az egyéni tulajdon előnyomulásával azonban a közös tulajdon eltűnik, a régi háztulajdon csak itt-ott tartja fenn magát (az orosz »mir«, a javai »dessa«, a svajczi »allmend«). De a társadalmi élet fejlődése az egyéni tulajdont újabb korlátok közé szorítja. *Azért azt az élvét állíthatjuk fél: a mely mérvben a magántulajdont fölöslegessé, sőt károossá, viszont a köztulajdont hasznossá, sőt szükségessé tesszük, abban a mérvben és csak abban a mérvben fog a magántulajdon köre összeszorulni, a köztulajdon köre kitágulni.*

Döntő a két rendszer megítélésénél és gyakorlati alkalmazásánál a következő: a tiszta magántulajdon lehetetlen ott, hol az egyén a család, a törzs organismusából, mint önálló egyed, még ki nem lépett, hol minden igényei ezen köteléken alapulnak, minden szolgáltatása kiválólag erre vonatkozik; ily állapotok mellett az egyén még nem folytat külön életet, hanem csak egyesítve a családdal, a törzsszel, mint annak egyik része; minden fogalma arra vonatkozik. Tevékenysége jóformán nem egyéb mint foglalás. Ezen életkorban a szoros magántulajdonra csak igen kevés tér nyílik. Tekintsük ellenben a magasabb polgárosult korszakokat. Itt a természet és külső tényezők hatása az egyéni tevékenység elől háttérbe szorul; a gazdasági alakzatok szövevényesebbek; az ingó vagyon és az emberi kéz alkotásai túlsúlyban vannak; a gazdasági kör túlterjed néhány család vagy törzs csereviszonyán, és egész világrészeket áthatol, egyesít; a családi és törzsi kötelékek az Individualismus hatása alatt állanak. Ily korszakban ismét a vagyonközösségnek mindinkább szűkül a köre.

A mi az ebből folyó gyakorlati következtetéseket illeti, ha nem is

¹ *Letourneau: Evolution de la propriété.*

tekintjük azt, hogy a tulajdonpolitika lényegesen attól függ, vajjon az egy rendszer körül észrevett hibák csak mulandó tényeknek tulajdonítandók, avagy a társadalmi és gazdasági rendszer bennrejlő hibái, azt találjuk részrehajlatlan vizsgálatnál, hogy korunkban épenséggel nem fejlődött a magántulajdon oly merev irányban, mint ez más történeti korszakokban észlelhető. Mindamellett a magántulajdon nyomása bizonyos irányban ép azért nyomasztóbbnak látszik, mivel nézeteink változtak, a politikai hatalom, az alsóbb néposztályok társadalmi jelentősége változott, és egész nyilvános életünk a társadalmi eszmék hatalmas befolyása alatt áll. Ezért korunk funkciója gyanánt tekintendő, hogy a tulajdonjogi rendszer is a társadalmi irányban tovább fejlesztésék. A tulajdonjog szervezése megfelel a gazdaság szervezetének. A versenyen alapuló gazdaság szükségszerűen vezet a magántulajdon kiterjesztéséhez, míg ellenben azon gazdasági rendszer, mely az állami tevékenység kiterjesztését követeli, szükségképen a magántulajdon megszorításához vezet, mint az tényleg már is bekövetkezett.

Valamint korunk története mutatja, hogy a politikai szabadság biztosítására nem elég az abstract szabadságot hirdetni, mivel a tapasztalat szerint, daczára ennek, bizonyos irányban visszatértünk új és elég nyomasztó függőségi viszonyokhoz, úgy a gazdaság terén is a korlátlan szabadság hirdetése veszélyezteti a társadalom összhangzatos fejlődését. A tulajdonjog terén is ép oly helytelen, mint a történettel mereven ellenkező, a korlátlan rendelkezési szabadság hirdetése; *a tulajdonnak mindig voltak és kellett Unni törvényes határai, mindig voltak és kellett lenni társadalmi funkciói*, annál inkább, mivel minden tulajdon *Jceletkezéséhez az állam és a társadalom intézményei hozzájárulnak*. Minden jognak — mondja *Gierke* — van bennrejlő határa és a tulajdonjog már fogalmánál fogva nem lehet korlátlan jog. A tulajdon jogköre továbbá nem lehet olyan nagy, hogy másoktól a léthez és fejlődéshez szükséges javakat elvonja. Ez különösen fontos azon javaknál, melyek nem a termelés eredményét képezik, a melyeket tehát az egyén elő nem állíthat, hanem a melyek a természet adományait képezik. Ez irányba vezet a jelenben is társadalmi és még inkább állami életünk fejlődése a tulajdonjogi politikát.

5. A merev magántulajdon jogosultságát részben vagy egészben korán kezdik kétségbevonni. Már *Spinoza*¹ akarja, hogy a föld az állam tulajdonában legyen. *Hobbes*² is az állammal szemben csak korlátozt

¹ *Laspeyres*: Volkswirthsch. Ansichten der Niederländer. 23. 1.

² *Bluntschli*: Geschichte des Staatsrechts. 98. 1.

tulajdonjogot ismer el: Montesquieu¹ szerint a tulajdonjog szintén egyezés dolga. *Mill*² a földet az emberek közös örökségének nevezi; elsajátítása csak a czélszerűség kérdése; mihelyt nem czélszerű, igazságtalan. *Möser*³ szerint a föld az államé. *Niebuhr*⁴ szerint a tulajdonjogot csak úgy lehet indokolni, ha emberségesen és lelkiismeretesen kezeljük. Történetileg is sokféleképpen a tulajdonjog korlátozására akadunk. A görög világ társadalomethikai felfogását a tulajdonról kiemeli *Pöhlmann*.⁵ *Fustel de Coulanges*⁶ szerint *Rómában* minden vagyon az állam rendelkezésére állott; ha szükség volt pénzre, az állam követelhetette a nőktől az ékszereket, a hitelezőktől követeléseiket, az olajfatulajdonosoktól olajat. Másfelől azonban volt *Rómában* a tulajdonnak külön istene, külön oltára, külön czéhe, minden családnak külön istene. A magántulajdon megszorításával járt a Konstantin óta terjedő fogalom egy főtulajdonról, mely akkép keletkezett, hogy a sanyargatott vidéki népesség, az emelkedő adónyomás alól szabadulandó, a nagyobbak patronatusa alá menekült. XIV. Lajos emlékirataiban azon tételt olvassuk, hogy a király szabadon rendelkezik minden vagyonnal.⁷ *Angliában*⁸ is a legújabb időkig uralkodó azon nézet, hogy abszolút tulajdonjog nem létezik.⁹ Különbön pedig a tulajdonjog megítélésénél annak nagysága, a vagyonban mutatkozó különbségek és a tulajdon szerzési módjai fognak tekintetbe jönni. Mennél nagyobbak a vagyonok és mennél inkább növekednek a vagyonkülönbségek, annál erősebb támadásoknak lesz a tulajdon kitéve.¹⁰ *Amerika* soká ellentállott a socialistikus áramlatoknak; mióta azonban ott az úgynevezett »*Mammuth*« tőkések száma szaporodik, kikkel szemben a proletariátus nagy tömege áll, azóta ott a tulajdon iránti tisztelet nagyon meg van ingatva. *A tulajdon iránti tisztelet annál nagyobb lesz, mennél inkább vezethető vissza a tulajdon munkára.* *Ihering*¹¹ mondja, hogy a tulaj-

¹ *Baudrillart*: Revue d. deux Mondes. 1877.

² Principles, book II., chap. II. §. 6.

³ Nicht ph. Schriften. 447. 1.

⁴ Patr. Phantasien. III. 65.

⁵ Geschichte des antiken Kommunismus. I. 58. 1.

⁶ Cité antique. 263. 1.

⁷ Dreyss Mémoires historiques de Louis XIV., II. 121. 1. (Paris, 1861.)

⁸ *Boscher*: Ansichten d. Volks wirtsch. II. Über d. Werth d. Bauernstandes.

⁹ Nálunk is a gazdasági egyesület egy vízjogi javaslatban 1843-ban azt mondja, hogy alkotmányos országban minden polgári magánjog a közjog kifolyása. *Nagy Pál* pedig 1834-ben egyik beszédjében a tulajdonra való általános jogot állítja.

¹⁰ *Lafargue*: Das Eigenthum setzte sich selbst an die Stelle des Menschen, der in der civilisirten Gesellschaft nur die Rechte besitzt, die ihm da3 Eigenthum vertheilt. (Neue Zeit. XVII. évf. II. köt. 493. 1.)

¹¹ Kampf urn's Recht. 35. 1.

donjog csak a munkával való tartós összeköttetés által képes magát frissen és egészségesen föntartani. *Ellenben az erőszakkal, bünnel, anyagi és erkölcsi piszokban szerzett tulajdon gyökerei lazák.*¹ *Keleten* — mondja *Renan*³ — a tulajdonjognak ritkán van tisztességes forrása; minden gazdagról azt állíthatni, a nélkül, hogy az ember gyakran tévedne, hogy ő vagy elődje hódító volt, vagy tolvaj, zsaroló tisztviselő vagy aljas ember.²

A tulajdonjognak nyilvánjogi elemekkel való vegyítése és áthatása olyan követelmény, mely magának minden államban már jelentékeny elismerést szerzett. A közigazgatási jog napról-napra való terjedése nem egyéb, mint a magánjog megszorítása és különösen a magán tulajdonjog korlátozása a közérdek szempontjából. A közigazgatási, a közegészségügyi közigazgatási jog különösen szűkebb határok közé szorítja a tulajdonjogot. Jelentékeny megszorítás következménye azon mozgalomnak is, mely a társas tulajdonjogot és különösen az állami tulajdonjogot a magán-tulajdon terének csökkentésével kiterjeszti, mi az államosítás, a részvény- és egyéb társulati vállalatok terjedésével bekövetkezett; a közhasznú vállalatok érdekében engedett kisajátítási jog is megszorítása a tulajdonjognak. Az állami ellenőrzés is, melynek köre ma szintén sokkal nagyobb mint azelőtt, a magántulajdon megszorítása.⁴

A gazdaságtörténet örökös küzdelem helytelen, jogosulatlan, felesleges és bűnös tulajdonjogok ellen; jelenleg is a tulajdonjog kérdése új korszakba lépett, mely a magántulajdonjog erős korlátozását követeli.

¹ A tulajdonjog korlátozásáról jogi szempontból lásd még *Zeitschr. für gesell. Recht* I., *Puchta*, *Cursus* II. 231. §. *Ihering*: *Dogmatische Jahrb.* VI. *Gierke*: *Die sociale Aufgabe des Privatrechts.* *Menger*: *Recht auf d. Arbeitsertrag* stb.

² *St. Paul.* 511. 1.

³ *Omnis dives aut iniquus est, aut heres iniqui* (St. Hieronymus).

⁴ A tulajdonjog megszorítása nemcsak nem áll ellentétben az egyéni gazdagodással, de szükséges korrektívuma, és azért nem oszthatom *Stein* (Die sociale Präge im Lichte der Philosophie 1897.) felfogását, hogy a magasabb kultúra karonfogva jár a magántulajdonjogi intézmény kifejlődésével, mert az csak mennyiségileg, de nem minőségileg, tartalmilag erősödik. Talán *Stein* is lényegileg ezt gondolja.

VIII. FEJEZET.

Alapfogalmak.

1. Az emberi élet föltételei a külső természetben rejlenek, mely az élet fentartásának és fejlődésének eszközeit szolgáltatja. Az emberi természet szózatát, mely arra int, hogy a külső természet valamely tényezőjére szükségünk van, hiányérzet előzi meg. Ezen hiányérzet »*ανάγκη*«, melynek oka az, hogy valamire szükségünk van, maga is *szükségletnek* nevezetik. A szükséglet mint hiány jelentkezik, mely egyúttal annak megszüntetésére ösztönöz. Az erre irányzott törekvés legteljesebben eléri célját, ha a szükségletek a legkönnyebben, a legteljesebben, a lehető legtöbb egyén által elégtetnek ki. A szükségletek a leghatalmasabb rugóját képezik az ember gazdasági tevékenységének, habár korántsem az egyedülit. A gazdálkodás legfőbb jelentősége nemcsak a szükségletkielégítés, melynek természetes határa végre szűk, hanem az, hogy nincs emberi érdek, mely az embert annyira tevékenységre, munkára, gondolkozásra, bátorságra serkenti, és *így* az embert sarkról-sarkra kergetvén, a földgömb meghódítására, szellemi erőinek legfőbb kifejtésére *í* viszi. A szükségletektől különböznek a vágyak, a szenvedélyek, melyek egész a szükségletek elfajulásáig vezethetnek. A szükségletek és élvezek között szigorú különbséget kell tenni; amazok aczélozzák az egyéneket, emezek elpuhítják és tönkre teszik. A szükségletkielégítés műfolyama a következő lélektani állapotokat idézi elő: ha a szükségletkielégítés tárgya elérhetetlen, akkor a szükséglet nyugszik; ha elérhető, akkor cselekvőleg érvényesül, és ha eléretett, akkor is nyugalom áll be. Az első állapot lemondást és sok esetben megalégedettséget is okoz, a második tevékenységre buzdít, a harmadik a nyugodt élvezet állapota.¹

Vájjon szükséglet-e valami, az néha kétes, gyakran előre meg nem határozható; sokszor valami szükségletnek tekintik, a mi nem az (orvos igénybevétele, mikor nem szükséges, utazás, mely feleslegesnek bizonyult).

¹ Clark, philosophy of wealth. 49. 1.

Azonban a szükségletek nemcsak a testi élet viszonyaiból fejlődnek. Vannak mindenekelőtt az ember *szellemi* és *erkölcsi* természetéből származó szükségletek. Így pl. egyike a legkorábban nyilvánuló szükségleteknek a vágy, magát másoktól megkülönböztetni, mások között kitűnni, vágy, mely még a vadembereket testüknek mindenféle módon való ékesítéséhez vezeti. Igen korán jelentkeznek a *vallási* szükségletek. Vannak továbbá *kulturális szükségletek*, melyek a míveltség haladásával növekedő számban fellépnek. A magasabb szükségletek egyik sajátosságához tartozik, hogy a kielégítéssel még fokoztatnak, mivel tulajdonképpen kielégíthetlenné: a ki azokkal megismerkedett, mindig nagyobb mérvben kívánja azokat kielégíteni. Vannak *társadalmi* szükségletek, melyek a társas együttlét következményei. Szükségleteknek, a szó szoros értelmében véve, tulajdonképpen csak azokat nevezhetjük, melyek testi természetünkből származnak, míg a többiek inkább élvezeteknek nevezendők. Megjegyzendő, hogy a szoros értelemben vett szükségletek azonban szintén élvezetté válhatnak, sőt válnak a kultúra haladásával, a mennyiben azok kielégítése akkép történik, hogy abban élvezetet is talál. Viszont a nevelés és szokás befolyása alatt az élvezet is szükségletté válhatik. Különböző is a felfogás a kettő közötti határról egyes korszakok és egyes népek szerint. Vannak népek, melyek szükségletnek nézik, mit mi élvezetnek, fényezésnek tartunk és megfordítva. Így a japáni lakása oly kezdetleges, hogy abban télen fázik, nyáron megsül, de a mellett ezerféle csecsebecse, számtalan tárgy bronzból, fából, lakkból, elefántcsontból, miért is joggal mondhatni, hogy a japániaknál a felesleges szükséges, a szükséges felesleges.

A gazdasági élet alakulása főleg a szükségletek alakulásától függ és minden nagy gazdasági átalakulás a szükségletek átalakulásával függ össze. A szükségletek változása változást von maga után a gazdasági élet egészében. *A legnagyobb gazdasági és kulturális forradalmak egyes szükségletek kielégítésének változásai*, pl. a növény-, a húseledelek meghonosítása, narkotikus anyagok használata stb. A szükségletek emelkedése kényszeríti nálunk is a régi nemest a polgári munkában részt venni és a földbirtok meg nem tarthatásával átalakul a jogrendszer. Azért hibás minden gazdasági törvényhozás, mely egyoldalúan a termelés érdekeiből indul ki. Minden helyes törvényhozásnak a fogyasztásból és annak érdekeiből kell kiindulnia.

*A kultúrának egyik törvénye, hogy a szükségletek szaporodnak.*¹ Ez által az ember életmódja folytonosan tökéletesebbül és egyúttal biztosítta-

¹ *Lassalle*: Arbeiterlesebuch 32. 1.: . . . Das kommt von Eurer verdammten »edürfnissiosigkeit! Möglichst viel Bedürfnisse haben, aber sie auf ehrliche und anständige AWeise befriedigen, das ist die Tugend der heutigen Zeit.

tik, hogy a szükségletek kielégítése az embert folytonos tevékenységre, munkára, haladásra serkenti.¹ A szükségletek legnagyobb kiterjesztése az embereket legnagyobb munkára ösztönzi. Így találjuk a legnagyobb élvágy idejében az embereknek legnagyobb lenyűgözését munkával, ennek következtében kimerülést, idegbajokat stb. *A szükségletek száma és ereje rendszeren megfordított arányban állanak.* Magas jólét mellett az egyének szükségletei sokfélék, de gyengébbek, szegénység mellett a szükségletek száma csekély, de erejük nagy. A gyenge erejű szükségleteknél sok a változás, mert nagy befolyása van az önkénynek, a szeszélynek. Azonban a szükségletek szaporodásának is megvannak a maga természetes határai. Nem az élvhajászat és a szükségletek túlfinomítása képezi a célt. Az, kinek semmi szüksége nincs, és az, ki élvezetről élvezetre repül,² egyformán távol állanak az eszménytől. Az élvezetek túlhajtása különben többnyire undorban végződik és gyakran ellenkező állapotát szüli, a lemondást és ascésist. (*Assisi Ferencz!*)

A kultúrának egy másik törvénye a *szükségletek átszellemesítése*. Mennél magasabb a műveltségünk, annál nagyobb szükségéget érzünk szellemi javak után. Ezek közé számítjuk a tudomány, a művészet kincseit, de ide tartoznak az erkölcsi javak, a nemesnek, az igazságosságnak szeretete, melynek keresése által a jellem nemesbül. *Ezen szükségletek sajátyszerűségét képezi, hogy nem önzők, sőt a nemes és igazságos az önérdekkel ellentétben áll és annak leküzdését követeli.* Sajátyszerűsége e szükségleteknek tpyábbá az, hogy nagyon fokozódnak, sőt a kielégítés után még nagyobb vágyat keltenek. *Sajátyszerűségök végre az, hogy azok is, kik ezen nemesebb szükségleteket nem érzik, saját értékek emelésére, mely maga is egy hatalmas szükséglet, azoknak érzését színlelik, hogy ez által jobbaknak tűnjenek fel;* ezen módon nevelőleg hatnak ama szükségletek olyanokra is, kik műveltségök, jellemöknél fogva alacsonyabb fokon állanak.³

¹ Érdekes, hogy számos régi író a mellett foglalt állást, hogy az élelmszerek mentől drágábbak legyenek, a munkabérek mentől alacsonyabbak, mert különben a munkás nem dolgozik. Tehát a munkabéreket le kell szállítani, az élelmi szereket adók által meg kell drágítani, ellenkező esetben a munkás épen csak annyit fog dolgozni, mi fentartására szükséges, vagy könnyelműen fog élni. Ezt tanították *Petty, Temple, De Witt, Houghton* stb. De ezen tan szükségkép azt követelné, hogy ugyanezt tegyék a többi osztályokkal szemben is, mert azok is csak a szükség által kényszerítettek munkára, tehát az egész társadalmat a lehető legsanyarúbb életre kell ítélni, hogy mindenki teljes erejével dolgozzék. Sokkal jobban éretik el a cél a műveltség emelésével és a szükségletek szaporodásával.

² *Cupiditas ubi concuperit, parit peccatum, peccatum, autem consummatum gignit mortem (Kempis).*

³ Lásd ezekről igen jó megjegyzéseket *Clark: Philosophy of wealth.*

A szükségletek különböző szempont szerint osztályozhatók. Azok fontossága szerint következő sorrend észlelhető. Vannak *első-, másod-, harmad-,* stb. rendű szükségletek. *Körülbelül hat az első- és hat a másodrendű szükségletek száma.* A hat elsőrendű szükséglethez számítjuk az étkezést, ruházzkodást és tisztaságot, a lakást és fűtést-világítást, a pihenést, alvást és betegségben a gyógykezelést. A hat másodrendű szükséglet az ékesítés, a szórakozás, a mozgás, a nevelés és tanítás, a foglalkozásból származó szükségletek, a vallás. Azonban a szükségletek sorrendje változik különböző tényezők befolyása alatt; éghajlat, időjárás, lakhely, társadalmi viszony, foglalkozás ezt megváltoztatják. A ruházkodás vagy fűtés pl. nem minden éghajlat alatt elsőrendű szükséglet, viszont pl. a szellemi foglalkozást üzőre a szórakozás elsőrendű szükséglet, A kereskedőre nézve az utazás elsőrendű szükséglet lehet, másokra nézve harmad- vagy negyedrangú. Bizonyos állásokban szükséges a külső megjelenésnek és életvitelnek bizonyos előkelősége, más állásokban az teljesen elengedhető. *A szükségletek mechanikájának egyik legfontosabb tétele, hogy a szükségletek sorrendje megtartassék,* mivel az ellenkező a gazdaság alapjait veszélyezteti. A szükségletek sorrendje részletesebben következőképpen állapítható meg: 1. elsőrendű életszükségletek; 2. a jövőről való gondoskodás; 3. a társadalmi érintkezés; 4. szellemi élet; 5. művészeti élvezetek. *Minden társadalmi osztályra nézve nem a szükségletek alsóbb csoportja jellemző, hanem azok csúcса, azaz hogy hol végződnek.* Ha valamely alsóbb vagyoni osztály szükségletkielégítésével azon csúcst akarja elérni, mely egy magasabb osztályé, az csak úgy történhetik, hogy az alsóbbakra és szükségesebbekre nem fordít eleget; azaz az alap keskenyebb, míg esetleg az egész a megfordított gúla alakját nyeri és a gazdaság összedől.

Megkülönböztethetjük még a szükségleteket következőképpen: a) *feltétlen és feltételes,* b) *magasabb és alsóbb,* c) *velünk született és szerzett,* d) *halaszthatlan és halasztható,* e) *pozitív és negatív,* f) *közvetlen és közvetett,* g) *szabad és korlátolt, szabályozott és tiltott,* h) *általános és különös,* i) *folytonos és időleges,* k) *rendes és rendkívüli,* l) *jelen és jövő,* m) *egyéni és köz,* n) *nyilvános és magán,* o) *valódi, képzelt és hamis* szükségleteket. A szükségletek között jelentékeny különbségek mutatkoznak azoknak jelentősége, tartama, sürgőssége, gyakorisága stb. szerint. A szükségletek alakulására befolyással vannak szokás, hagyomány, nemzeti irányok, társadalmi, politikai áramlatok stb.

A szükségletkielégítés korunkban nagy haladást tett, de még korántsem tökéletes, miről meggyőződünk, ha az alsóbb néposztályok életviszonyait vizsgáljuk. Másfelől a szükségletkielégítés mindig bizonyos

határok között fog mozogni. *Senki sem elégítheti hi minden kívánságát, hanem kénytelen azok között választani és e választás iránya az egyének gazdasági jellemének egyik fővonása.*

A szükségletek szaporodásának van számos hátránya is. Először a kétségbeesett harc a szükségletkielégítés eszközeinek megszerzésére. Azonkívül pedig a gazdagság, mely mindennemű szükséglet kielégítését biztosítja, túlságos tekintélye. Ebből származik a féktelen vágy a gazdagság után, mert gazdagság és tekintély ily társadalomban egyértelmű, és ebből ismét a válogatás nélküli alkalmazása mindazon eszközöknek következik, mely által gazdagsághoz juthatni.¹

A szükségletek szaporíthatásával szemben fontos azok *összeszorít-hatásáról* megemlékezni. Sokszor nyújt a történelem példát arra, hogy a kik azelőtt bőségben és a kultúra minden fényezésében gyönyörködtek, a viszonyok változtával a minimumra szorították le szükségleteiket és talán meglegedettebbek voltak mint azelőtt. Az az amerikai nábob, ki otthon szűknek találja palotáját, úton a legszerényebb szobával megelégszik.

2. Szükségeink kielégítése és a jólétre való törekvés tevékenységre kényszerítenek; ennek célja azon anyagok beszerzése, melyek a szükségletek csillapítására alkalmasak, azoknak a szükségleteknek megfelelő átalakítása és végre azoknak felhasználása. Azon tevékenységet, mely a szükségletek kielégítésére szolgáló javak előállítására, azoknak czélszerű felhasználására és az anyagi jólét előmozdítására irányul, gazdasági tevékenységnek, *gazdálkodásnak* nevezzük. A gazdálkodás jó vagy rossz, észszerű vagy észszerűtlen gazdálkodás. A tudomány természetesen csak az elsőt foglalkozik. A gazdálkodásnál az embert azon elv vezérli, hogy a szükségletek kielégítése a lehető legkevesebb áldozattal történjék. A gazdálkodás lényege áldozatok és előnyök mérlegelése, amazoknak a lehető legkisebb mértékre való leszállítása. Azon elv, *mely szerint a lehető legkevesebb áldozattal a legnagyobb előnyt akarjuk elérni, gazdaságossági főelvnek* nevezetik. A gazdaságossági elv nem egyéb, mint a *Maupertuis* és *Gauss* szerint az egész természetben működő takarékosági törvény (»lex minimi«), mely szerint a természet minden hatás elérésére csak annyi erőt használ fel, a mennyi szükséges és minden hatásban az erőt teljesen kimeríti. Még közelebb viszi a gazdaságosság törvényét természeti elő-

¹ Az erős ösztön ezen kereskedelmi csalásokra a gazdagság vágya. És ha kérdezzük: honnan e vágy? Úgy a felelet az: a feltétlen tisztelet a gazdagság előtt. Gazdagság és tisztelet csak két oldala ugyanazon dolognak. (*Spencer: Essays*, II. 140. és 141. l.) Ugyanezt fejezi ki az amerikai közmondás: Csinálj pénzt — ha lehet, tisztességes módon!

gépéhez a kiváló természettudós, *Zöllner*, ki az egész természetben azt & törvényt találja, a lehető legkevesebb összeütközést, illetőleg bajt, áldozatot okozni.¹ Egy másik gazdasági főelv követeli, *hogy a lehető legtöbb embernek a lehető legnagyobb anyagi jólét biztosíttassék.* (Hedonistikus elv.) *A gazdasági elv és a hedonistikus elv ellentétbe juthatnak egymással, miből nehéz gazdasági és társadalmi problémák keletkeznek.*

A gazdaságossági elv megvalósításának főmódjai kiképzés, kitartás, szorgalom, rendszeret, az erők egyesítése, a hatások felhalmozása és átvitele a jövőre, a javak összegyűjtése a termelés szempontjából; a takarékoság, a rendszeresség, a biztosítás, a törlesztés, a fogyasztás szempontjából.

A gazdaságosság elvét legelőször *Quesnay*-nél találjuk.²

A gazdálkodási tevékenységnek két lényeges oldala van, és pedig a javak előállítása, vagyis a *termelés* és a javaknak felhasználása, vagyis a *fogyasztás*. De a munkamegosztás következtében a termelt javak a fogyasztás céljából a termelő gazdaságából átmennek a fogyasztó gazdaságába; a javaknak ezen mozgalmát *forgalomnak* nevezzük. A forgalmat végre kíséri a nemzeti jövedelem megoszlása és az összes ennek alapján fejlődő jelenségek képezik a *jövedelemeloszlás* körét.

Az angol tudomány legtöbb képviselője és újabban *Menger* is a gazdálkodás és így a gazdaság tárgyának a fogyasztást nem tekintik, mivel a javak elfogyasztása természeti törvények szerint megy végbe. Ez ugyan igaz, de az áll végre a termelésről is, és valamint ennek, úgy vannak az észszerű fogyasztásnak is gazdasági elvei. Különbözik újabban egyes angol írók is éppen a fogyasztás elméletét tekintik a tudomány tárgyának, mint *Jevons*.

3. Rendszeres tevékenység alapjává a szükségletkielégítés csak az embernél válik. Az állatnál is találjuk a gazdálkodás csiráját. Munkát, szorgalmat, előrelátást, takarékoságot, gyűjtést, munkamegosztást, a munka tökéletesbítését, vándorlást, még cserét is találni az állatoknál, sőt jótékonyágot és kölcsönösséget is.³ Azonban rendszeres működéssé a gazdaság csak az embernél fejlődik. Valamely gazdasági alanynak a szükségletkielégítésre, illetve annak eszközlésére szükséges gazdasági erő megszerzésére irányuló tevékenységeinek és berendezéseinek összesége képezi

¹ Die Natur der Kometen. 363. 1.

² »D'obtenir la plus grande augmentation possible des jouissances par la plus grande diminution possible des dépenses, c'est la perfection de la conduite économique. — Chevalier a »principe de la moindre action«-ról beszél. — Justi: »Gesetz der Oekonomie der Kräfte.«

³ *Cognetti de Martiis*: Le forme primitive nella evoluzione economica.

a *gazdaságot*.¹ A gazdaság feladata a gazdasági alanyoknak (egyéneknek, társadalomnak) legtökéletesebb ellátása javakkal. A gazdaság jellegéhez tartozik tehát az észszerű összefoglalása a javaknak és tevékenységeknek, tartozik különösen a tartósság, a tervszerűség, kitartás, az előrelátás, szorgalom és takarékoság, a rend, a pontosság, az arányosság. A gazdaság egyúttal helyes vezetése az ahhoz tartozó egyéneknek. Alanyát tekintve, a gazdaság *egyes* gazdaság vagy *össz-gazdaság*; az egyes gazdaság egyéni vagy családi; az egyéni gazdaság természeti vagy jogi személy gazdasága lehet. Az *összgazdaságok* vagy *szabadok* (pl. egyletek, szövethozások), vagy *kényszeren* alapulnak (pl. község, állam), vagy végül *vegyesek* (társadalmi gazdaság). Rendelteszerint a gazdaság a magán- vagy a közérdek kielégítésére szolgál; e szerint megkülönböztetjük a *magán-* és *nyilvános* gazdaságot. Szerzetük szerint az *összgazdaságok* csak mechanikailag foglalják össze az egyes gazdaságokat vagy szervesen. Az *összgazdaságok* szerves alakjának legmagasabb típusa az állam. Itt az összekötetés a munkamegosztás legkövetkezősbb keresztülvitelen alapszik. Az egyes gazdaságok, melyek egyes természeti vagy jogi személyek gazdasági céljainak szolgálnak, *egyedgazdaságot* képeznek; az egyes gazdaságok összefoglalásából származó gazdaságok pedig *összgazdaságokat* képeznek. Az *egyedgazdaságok* túlnyomóan egyéni célok elérésére szolgálván, ezen szempontból *magángazdaságoknak* neveztetnek; az *össz-gazdaságok* között legfontosabb a gazdaságoknak az állam egysége alapján való összefoglalása; így keletkezik a *közgazdaság*, *nemzetgazdaság*. A *nemzetgazdaság* a népegész erkölcsi összefüggése a szükségletek kielégítése céljából. A *magángazdaságok* összefoglalása történhetik tisztán csak mechanikai alapon, midőn csak külső kapocs foglalja azokat össze, a nélkül, hogy bensőleg érintkeznének; a gazdaságok ily állapot mellett nem vagy alig gyakorolnak egymásra hatást, egymással egészen egyenlők; az egész csak annyiban különbözik az egyestől, hogy annak sokszorosát képviseli. De a *magángazdaságok* *összgazdasággá* való összefoglalása történhetik más alapon is, t. i. a szerves társadalmi összetartozás alapján, így keletkezik a *társadalmi gazdaság*. A társadalmi gazdaságban az egyes

¹ A szükségletkielégítésre szükséges gazdasági erő megszerzésének kiemelése mellett elfogadhatóvá válik azon különben zavart okozó álláspont, mely szerint, mint azt újabban *Stammler* teszi (*Wirtschaft u. Recht*. Leipzig, 1896. 141. 1.), a gazdaság az összes szükségletek kielégítésével foglalkozik. A gazdaság tényleg az összes szükségletek kielégítésének eszközeit nyújtja az általa teremtett gazdasági erő útján, de annak felhasználása a szükségletek különböző fajainál igen különböző módon történik. Így a gazdaság nyújtja: az eszközök egy Tészét, melyek a hadviseléshez szükségesek, de ezeknek mikénti felhasználását a cél elérésére már nem a gazdaságtan tanítja.

gazdaságok önállóan nem is működhetnek, hanem csak mint az egész egyes részei összeműködnek;¹ magukban véve nem is képeznek független, teljes egészet.

Már a családban mutatkozik a munkák czélszerű felosztása az egyes családtagok között, még inkább a társadalomban. Képesség és hajlam egyenlőtlenül oszolván meg a társadalom egyes tagjaiban, a gazdaság annál nagyobb eredményt fog elérni, mentől inkább történik a munkák elosztása képesség és hajlam szerint. Ebből folyik, hogy magasabb műveltségnél a társadalom egyes tagjai egy-egy foglalkozást választanak, a helyett, hogy mindegyik mindazt állítaná elő, a mire szüksége van. Az egész társadalom szervezete a gazdaság szempontjából tehát olyan, hogy az nem áll oly gazdaságokból, melyeknek mindegyikében ugyanaz történik, hanem minden gazdaságban különböző tárgyak előállításával foglalkoznak és az egyes gazdaságok egymást kiegészítik. Minden termelő, elkülönítve tekintve, a gazdasági feladatok csak egy részét végzi, magában véve tehát csonka gazdaságot képez, míg viszont a fogyasztása a legkülönbözőbb tárgyakra terjed ki. Minden gazdaság föltételez termelést és fogyasztást; a termelés mindig egyoldalú; a fogyasztás sokoldalú, a legkülönbözőbb javakban történik. Ha pl. csak a kereskedőket nézzük, nem tudván azt, hogy az illető államban mások is vannak, a kik a szükséges tárgyak előállításával foglalkoznak, akkor nem értenők, hogyan élhetnek meg azok, mert ki szolgáltatja nekik az élelmet, az italt, ki a lakást stb.? De ha az egész társadalmat áttekintjük, látjuk, hogy itt minden szükséglet kielégítéséről gondoskodnak. Egy társadalom összes egyéni gazdaságai együttvéve képeznek csak egészet, oly egészet, mely egyenlőtlen, de egymást kiegészítő részekből áll; minthogy részei egymást kiegészítik, egymást támogatják és csak együtt képeznek egészet, de nem elkülönítve, épúgy, mint az organikus testeknél (növény, állat, ember), a társadalmi gazdaságot organismusnak nevezzük. Ezen szerves természet következményei: 1. az egység, 2. az összetartozás, 3. a függőség, 4. a kölcsönhatás, 5. a helyettesítés, 6. az egyetemlegesség, 7. a folytonosság, 8. az arányosság, arányban kell állani az egyes szerveknek, egyes funkcióknak. De *a társadalmi gazdaság a szerves életnél magasabb folcot foghl el, a mennyiben ethikai egyének² egészét képezi, tehát ethikai*

¹ Az összeműködést, mint a társadalmi gazdaság lényegét, mely ismét határozott jogrendszer keretében mozog, újabban különösen *Stammler* hangsúlyozza. (Recht und Wirtschaft. 200. 1.)

² *Costa-Rosetti* ezt a kifejezést használja »erkölcsi Organismus«. (Allgemeine Grundlagen der N.-Ö. Beitrag zu einem System der N.-Ö. im Geiste der Scholastik. Freiburg/B. 1888. 26. 1.)

lényt alkot. Az egyes vagy magángazdaság viszonya a társadalmi gazdasághoz e szerint rendesen a kölcsönösségen alapszik.¹ De alapulhat az még az egyoldalú egoizmus, sőt a parasitizmus elvén egyfelől, az önfeláldozásig menő altruizmuson másfelől. A társadalmi gazdaság tehát az egyes gazdaságoknak szerves egységgé összeforrasztott összesége a nép vagy az állami lét alapján. A társadalmi gazdaság történelmi eredmény és a nép történetének éppen egyik legfontosabb eredményét képezi. A kultúra terjedésével, a közlekedési eszközök javulásával, végül az egész emberiséget egy gazdasági kapocs egyesíti, mely a nemzetközi munkamegosztásból származik; a különböző államok a külkereskedelem útján javakat vesznek és eladnak. Ezen szempontból szólhatunk *világgazdaságról* is, mint az emberiségnek egyesülése és közös törekvése gazdasági céljainak megvalósítására. A társadalmi gazdaság jogi és politikai egységen alapul, a világgazdaság csak gazdasági és kulturális egység, melyben csak egyes pontokon (pénz, kereskedelem, vasútügy, szabadalmi ügy, postaügy, mértékügy, munkásügy, iparügy — a brüsseli czukoregyezmény — terén) hozzák tételes intézmények a jogi egységet kifejezésre. De a jogi és politikai kapocs hiánya daczára a világgazdaság annyira a munkamegosztás szükséges következménye, hogy tulajdonkép csak az bír reális léttel, a mennyiben a legelhagyatottabb havasi legelőn létező gazdaság vagy termelésénél vagy fogyasztásánál fogva beletartozik a világgazdaságba, és tisztán magángazdasági jelleggel legfeljebb Robinson szigete bír. A világgazdasági rendszer megbecsülhetetlen nagy előnyei mellett számos hátránnyal is jár.

4. A magángazdaság szervi összefoglalása társadalmi gazdasággá befolyással van a gazdálkodó egyének tevékenységének rugóira. Mihelyt a magángazdaság a munkamegosztás alapján rideg magángazdasági jellegét elveszti és bizonyos tekintetben közzgazdasági szervvé válik, a magángazdaság nem követheti a rideg magánérdek elvét; mellette érvényesül a közzgazdaság követelménye és érvényt szerez a közérdeknek, mi esetleg kényszerintézmények útján is biztosítatik. A magángazdaság önrdekét, mely az egyesek érdekellentétét tételezi fel, legyőzi a társadalmi gazdaság közérdeke, mely az érdekezozonosságot hozza kifejezésre, a mely a társadalmi együttlét előfeltétele. *Magángazdasági és közzgazdasági elv egymást áthatják, és a legegészségesebb szervezet az, mely mindegyiknek biztosítja a megfelelő működési tért.* Ezekkel nem egyenlő természetűek és jelentőségűek, mint azt némelyek gondolták, más elvek, melyek szintén érvényre jutnak, és pedig úgy a magán-, mint a közzgazdasági elv mellett; ilyen

¹ Lásd *Senecanak* a 38. 1. idézett mondását.

különösen a *családi elv*, ilyen még a *jótekonysági elv* is. Míg a közgazdasági elv ritkán vezet tovább — és követelőleg nem is vezethet, — mint oly szervezkedéshez, melyben az egyén érdeke is érvényesülést talál, addig a családi elv, a jótekonysági elv, az önérdék teljes leküzdését eredményezhetik. Ezen elvek helyes kapcsolását csak úgy találhatni, ha azokat az erkölcsi elvre visszavezetjük, melynek azok mintegy csak különböző hangnemei. Ellenben hiábavaló az a kísérlet, ezeknek az elveknek külön működéséből származó jelenségeknek egymásra hatásából eredő módosításokat megállapítani. E tekintetben igaza van *Ruskinnak*,¹ midőn a régi iskola abbéli eljárását helyteleníti, mivel ezen különböző elvek hatása nem számtani módon plussal és minussal megállapítható, hanem ezen elvek mint a vegyi egyesülésnél összefolyván, egészen új terméket képeznek. Az említett elvek jelentősége a közgazdaság szervezése szempontjából különböző korszakokban nagyon különböző.

A jótekonysági elv egyes társadalmakban igen nagy szerepet játszik. Különösen a középkori keresztény társadalom mutatja nagy szervező jelentőségét. A római császárság utolsó századaiban terjedő stoikus világnézet egyesült az első sorban a szegények között elterjedt kereszténységgel, hogy a jóttevés azon szellemét áraszták, mely a korai középkor egyik legszebb vonása volt. Azon hitelv, hogy minden bűn, minden betegség, minden szerencsétlenség jóttevés által helyrehozható, egy pénzüzönt vezetett a jótekonyság terére, mely sokféle nyomort enyhített; igaz, bajokat is szült. A szegényt Isten kedvenczének tekintették, kinek a gazdagok tartoztak szolgálni. De a jótekonyság tere tovább terjedt, a mennyiben majdnem az egész akkor hiányzó közigazgatást pótolta. Ha utat kellett készíteni, vendégfogadókat berendezni, hidat építeni, ha kórházat kellett felállítani, beteget ápolni, gyermekeket nevelni, tudományt és művészetet ápolni, itt volt az egyház, a kolostor, az alapítvány, a szerzet. E kort tehát joggal azon korszaknak nevezhetjük, melyben a nyilvános igazgatás jelentékeny részben jótekonysági («charitativ») elven nyugodott.

5. A gazdaságban a napról-napra megújuló szükségletek kielégítése képezi a legfőbb feladatot. Gondoskodni kell tehát, hogy az elfogyasztott javak helyébe mindig újak járuljanak a gazdaságba. Az újonnan belépő javak összessége, melyek tényleg a szükségletkielégítésre fordíthatók, a *Jövedelem*; ha kockázattal járó gazdasági tevékenységből származik, tágabb értelemben *nyereség*. Nyereség a nem várt vagyonszaporodás is. *Bevétel*, a forrástól és a terhelő költségektől eltekintve, minden a gazda-

¹ Unto this last. 3. 1.

ságba belépő jószág. Minden csökkenés, mely a gazdaságban a javak mennyiségében előfordul, általában véve, *kiadás*, illetőleg *veszteség*; ha a szükséglet kielégítése érdekében történt, *fogyasztás*; tekintettel valamely előnyre, *költség*, a nélkül pedig *veszteség*. A gazdaság tehát folytonos szaporodást és csökkenést mutat a javak mennyiségében. A gazdaság végeredményét megtaláljuk, ha a gazdaságba belépett összes új javakat az abból kilépett összes javakkal összehasonlítjuk. Ezen összehasonlítás a bevételeknek és kiadásoknak gazdasági számadásnak, *mérlegnek* nevezzük. A mérleg vagy fölösleget mutat föl, ha a bevételek nagyobbak a kiadásoknál, vagy hiányt, ha a kiadások nagyobbak a bevételeknél, vagy egyensúlyt, ha bevétel és kiadás egyenlő. Az első esetben a mérleget kedvezőnek, a másodikban kedvezőtlennek nevezzük. A fölöslegnek összegyűjtése és félretétele későbbi időkre *megtakarítás*; minden indokolatlan kiadás és megtámadása a törzsvagyonnak *pazarlás*.

6. A gazdasági jelenségek bizonyos erőkre vezethetők vissza, melyek különösen ezen téren működnek. Ilyen erőket *gazdasági* erőknek nevezzük. Ezen erők mindenekelőtt kétfélék, olyanok, melyek új gazdagságot teremtenek, és olyanok, melyek a létező gazdagságokat megsemmisítik. Ezen *teremtő* és *pusztító* erők mellett még külön említhetni azon erőket, melyek a létező javak megtartását biztosítják. Különböző gazdasági korszakban különböző hatályalal érvényesülnek ezen erők, melyek közül különben egy sem marad soha egészen tétlen. *Ha a teremtő erők túlsúlyban vannak a destruktív erők felett, akkor beállnak a haladó korszakok, ha ellenben a destruktív erők túlsúlyban vannak, akkor beáll a hanyatló korszak; a conserváló erők túlsúlya szüli a stationär korszakot, mely ha a teremtő erők nagy hiánya mutatkozik, stagnálóvá válik.* A gazdasági erők továbbá különbözök a szerint, a mint *physikai* vagy *szellemi* és *erkölcsi* erők. A physikai erők *természeti erők*, vagy *emberi erők*, a természeti erő *elemi* erő (víz, tűz, szél, villamosság stb.) vagy *testekben rejlő* erő, mely ismét az ásvány-, növény- vagy állatvilághoz tartozhatik. Az emberi erő, legyen az akár testi, akár szellemi, vagy *egyéni* erő, vagy *társult* erő. A gazdasági élet szempontjából különös fontossággal bírnak a *szellemi* és *erkölcsi* erők, és ezek között különösen a szorgalom, takarékoság, előrelátás, megbízhatóság, tervszerűség, a képzettség, pontosság és szigorú számvetés. Ezen erők ismét különböző jelentőséggel bírnak a gazdasági élet különböző köreiben; így a szorgalom a termelés terén, a megbízhatóság a hitel terén, a takarékoság a fogyasztás terén stb. Azonban ezen erőkön kívül a gazdasági élet terén érvényesülnek egyéb erők is, melyeknek elhanyagolása a gazdasági életet helytelen világításba helyezte: a becsvágy, a képzelő tehetség, a különböző szenvedélyek, a jótékonyság, fele-

lem, remény stb. *Sem becsvágy, sem képzelő tehetség nélkül a gazdaság legnagyobb vívmányait nem lehetett volna elérni, míg viszont szerencsétlen szenvedélyek a gazdaság legnagyobb veszteségeit okozták.*

A szoros értelemben vett gazdasági erőkn kívül a gazdasági életre más tényezők is gyakorolnak befolyást; ezek *gazdasági tényezők*. Ilyen gazdasági tényező pl. az állam szervezete, a terület fekvése, a kor politikai helyzete stb. Ezek bár nem számíthatók a gazdasági erők közé, de mindenesetre fontos gazdasági tényezőkként szerepelnek.

7. A tudománynak egyik nehéz és gyakran következtetlenül alkalmazott fogalma a *javak* fogalma. E fogalomban mindent akartak összefoglalni, minek az ember gazdasági szempontból, vagy éppen általában, értéket tulajdonít.¹ Hogy szabatosabb fogalomhoz jussunk, mindenekelőtt megkülönböztetünk *jószágforrások* és *jószágok* között. Jószágforrás pl. a tehetség, a szorgalom: belső tulajdonságok; avagy az éghajlat, a hőmérséklet, a földrajzi fekvés, tehát külső tulajdonságok; de ezeket korántsem lehet a javak közé számítani. Ezek vezethetnek javak keletkezéséhez, de magukban véve nem javak, különösen nem gazdasági értelemben. Ide tartoznak a társadalmi gazdaságtan által különösen emlegetett viszonyok; ilyen pl. a kereskedő viszonya vevőjéhez, mely a cégért gyakran fizetett nagy pénzösszegben jut kifejezésre. Mindamellett e viszony csak jószágforrásnak tekinthető, de nem józágnak. A viszonyok és jogok tehát nem jószágok, hanem jószágforrások. Nehézséget okoznak továbbá az úgynevezett *szabad* vagy *természeti javak*.² Ezek főleg a természet azon adományai, melyek vagy általában, vagy bizonyos adott helyzetben minden fáradság, minden áldozat nélkül megszerezhetők, többnyire általános vagy viszonylagos értelemben véve korlátlan mennyiségben állanak rendelkezésre, és ennek következtében a társadalomgazdaságban értékkel nem bírnak, a gazdálkodás, takarékoskodás tárgyát sem képezik. A szabad javak fogalma tehát relativ fogalom. Minden természeti adomány bizonyos körülmények között ily szabad jószágot képez; ³ de egyúttal minden természeti adomány, még a levegő, a víz is, bizonyos körülmények között értékkel bírhat.⁴ A javak sorába csak akkor lép be, ha ily

¹ *Wagner* még az államot is a javak közé («viszonyok») veszi. (Lehr- und Handbuch. 3. kiad. I. 301. 1.)

² így nevezi őket *Rodhertus*. (Zur Beleuchtung der socialen Frage, 69. 1.)

³ *Oroszországban* a föld az ország jelentékeny részében szabad jószág, melyből senki sem akar többet, mint szükséges, mert több föld több adót jelent.

⁴ Milyen értékre emelkedhetnek a természet rendesen ingyeadományai, erre igen érdekes példát találunk *Érkövnél* (A telepítési kérdésről. 193. 1.), mely szerint a század elején a bő vizet szolgáltató pusztai kutak olyannyira keresettek

értékkel felruháztatik. *Es a szabad javak egyik sajátása abban áll, hogy ha gazdasági jószággá válnak, a legértékesebbek sorába tartozhatnak.*¹ A szabad javakkal szemben ismét a többi javak *gazdasági* javaknak nevezettek, bár e kifejezés zavart okozhat, mert a gazdaságtan egyáltalában mást, mint gazdasági javakat nem tárgyalhat. Azonban a szabad javakkal szemben ez elnevezés a megkülönböztetés céljából elfogadható.²

Általában javaknak e szerint *mindazt* nevezzük, *a mi az ember gazdasági céljait* előmozdítja. Ezek között vannak javak, melyeknek társadalomgazdasági szempontból értéket tulajdonítunk és olyanok, melyeknek nem tulajdonítunk értéket. *Gazdasági javaknak* nevezzük *mindazt, minek gazdasági szempontból értéket tulajdonítunk*. Érték nélkül nincs gazdasági jószág, az érték képezi a gazdasági jószág alkotó elemét. Értéket pedig tulajdonítunk a munkának és a korlátolt mennyiségben rendelkezésünkre levő tárgyaknak; e szerint megkülönböztetünk *személyi* és *tárgyi javakat*; a személyi javakat személyes *szolgáltatoknak* is nevezzük és a szerint, a mint testi vagy szellemi munkára visszavezetendők, *testi* és *szellemi személyes szolgáltatatok*.

Az a körülmény, hogy a tudomány nem ismerte fel a jószágok és jószágforrások közötti különbséget, lehetetlenné tette, hogy a szellemi és erkölcsi tulajdonságok gazdasági jelentőségét méltányolja, miután némelyek a javak közé számították, mások nem.³ Pedig kétségtelen, hogy ezek, ha nem is javak, nagy befolyást gyakorolnak a gazdasági jólétre, és pedig épúgy egyeseknél, mint egész népeknél.⁴ És ez egyúttal oka, hogy a tárgyi javak jelentőségét túlozták. Pedig a jószágforrások fonto-

voltak, hogy pl. a kincstári uradalom által sajtényi, gologováczi és peregi határookban állított három kútért 475 frt évi haszonbért fizettek a pusztai bérlők, midőn ugyanakkor egy-egy hold gazdag talajú föld évi haszonbére 30 kr. volt. — *Peschel* pedig azt mondja, hogy a *Riviérán* a víz készpénz, egy vizesés pedig aranyeső. (Abhandlungen, Neue Folge. 477. 1.)

¹ A *Quarneróban* a szegény népnek egyik legnagyobb napi kiadását az ivóvíz beszerzése okozza. Hogy a nap forráságában milyen értéket képezhet egy kis-árményk, azt csak az tudja, ki déli vidéken járt.

² Minthogy a szabad és gazdasági javak között a különbség abban rejlik, hogy a szabad javaknak nem tulajdonítunk értéket, egyszerűen *értéktelen* és *értéhes* javaknak nevezhetnők, ha ismét az nem okozna zavart, hogy valamit jószágoknak nevezünk, a mi értéktelen. Itt is a szavak közönséges és tudományos használata közötti különbség okozza a nehézségeket. (Leghelyesebb volna *Rodbertus-sal* a természeti javak elnevezése.)

³ Ezek képezték az úgynevezett belső javakat. *Trendelenburg* szerint az ethika is a javak tudománya, t. i. a belső javak tudománya. (Naturrecht, § 45.)

⁴ Az immaterialis javak nagy történelmi jelentőségét igen jól megvilágítja *Schüler*. (Abfall der Niederlande, 15. 1.)

sabbak, mint a jószágok, és az emberi szellem ismét a legfontosabb a jószágforrások között. Az emberi szellem kifejlődése fontosabb, mint a javak szaporítása. *Azon irány tehát, mely csak a javak szaporítására törekszik, de a mellett az embert elhanyagolja, sőt feláldozza, épenséggel nem helyes irány.* A gazdaság biztosan hanyatlik ott, hol az ember hanyatlik, holott a javakban ért veszteséget az igen gyorsan kipótolja.

Minden jószág egy gazdasági eszmének megvalósítása. A javakat megkülönböztethetjük első sorban rendeltetésük szerint; így megkülönböztetjük a *védelem*, a *letelepedés*, az *anyagcsere*, a *nem gazdasági* és a *szellemi* élet javait. Megkülönböztetjük a személy szerint az *egyéni* és *közjavakat*; a szükségletkielégítés módja szerint a *magán*, *nyilvános* és *állami* javakat, Továbbá vannak *testi* és *testetlen*, *elhasználható* és *el nem használható*, *helyettesíthető* és *nem helyettesíthető*, *egyes* vagy *közös használatra*, *egyszeri* vagy *többszöri használatra*, *folytonos* vagy *időleges használatra* szánt javak stb. Vannak használatuk szerint *összekötött* javak, melyek csak együtt használhatók, pl. toll és tinta, *kizárólagos javak*, hol az egyik használata a másikat kizárja (pl. gyógyszereknél). Kiváló fontossággal bírnak a gazdasági életben a *csere-* vagy *forgalmi javak*, azok, melyek átruházhatók és forgalomba hozhatók.

A javak között megkülönböztethetjük azokat, melyek *közvetlenül* valamely szükséglet kielégítésére alkalmasak, azoktól, melyek *ugyanazon* szükséglet (mert természetesen minden jószág azt a szükségletet, melyre szolgál, közvetlenül elégíti ki) kielégítésénél csak *közvetve* szolgálnak. Így pl. a kenyér közvetlenül szolgál a táplálkozásnak, a liszt, a búza, az asztal, kanál, tűzhely stb. csak közvetve. A javak e szempontból bizonyos sorozatot képeznek, melynek jelentősége abban áll, hogy a közvetlenül valamely szükséglet kielégítésére alkalmas javaknak javbeli természete *föltétlen*, míg a többieké csak *föltételes*, azaz föltételeztetik attól, hogy mindazon javak megvannak, melyek a közvetlen értékű javak előállítására szükségesek. Így pl. mindazon javak, melyek a gyapot földolgozásánál használatnak, elvesztik javbeli természetüket, a mint csak egy is hiányzik, mely a gyapot feldolgozására szükséges. *Mentől távolabb áll tehát valamely jószág a közvetlen értékű jószágtól, annál könnyebben vesztheti el javbeli természetét.* Ebből láthatni, hogy mentől tovább haladunk a gazdaságban és mentől több a jószág, melynek épen nagy része csak közvetett jószág, annál könnyebben vesztheti értékét, hacsak más czélokra nem használható. Ez oka annak, hogy pl. válságok idejében igen sok jószág elértéktelenedik, mert egy része azon komplementár, kiegészítő javaknak, melyektől annak értékesítése függ, hiányzik. Másrészt kétségtelen, hogy épen a javak nagy számában rejlik kultúránk egyik része, mivel

mindezen javak a közvetlen javak előállításának és mentől tökéletesebb előállításának ugyanannyi biztosítékai. A másodrendű javak értéke attól is függ, hogy az elsőrendű javak megtartják értéküket. Ha pl. valamely szükséglet végkép megszűnik, akkor nemcsak az annak közvetlenül szolgáló javak semmisíttetnek meg, hanem a másod-, harmadrendűek is. Az I. és II. rendű javak között továbbá azt a különbséget is találjuk, hogy az I. rendűek fölött azonnal rendelkezhetünk, de nem a II., III. rendűek fölött, melyek még átalakítandók, a mi időt vesz igénybe. Ugyanaz okból a II., III. rendű javak birtoka nem is biztosíthat bennünket annyira a szükséglet kielégítése iránt, mint az I. rendűek, mert lehet, hogy az átváltozás nem sikerül. Ha tehát süteményem van, akkor a szükséglet kielégítése inkább van biztosítva, mintha csak lisztem stb. van — mert a sütés nem sikerül mindig — vagy ha épen csak búzaföldem van, melyen azonban rossz termés is lehet. Ezen bizonytalanság különböző javaknál és különböző termelési ágaknál különböző.¹

A szükségletek sokféleségének megfelelően a társadalomnak különböző javakkal kell birtoknia, hogy szükségleteit kielégíthesse. A javak ezért bizonyos csoportosítást fognak mutatni, és habár az egyes egyének, népek és műveltségi korszakok szerint jelentékeny különbségeket találunk, más felől alaptípusok mindenütt és mindig ismétlődnek. Mindig egy bizonyos része a javaknak a termelésnek, egy másik a fogyasztásnak fog szolgálni; ezek között ismét egy rész az élelmezésnek, egy másik a ruházatnak, egy harmadik a lakásnak stb. Látjuk ebből, hogy a javak bizonyos szervezetet mutatnak föl; nem gyűjtetnek össze és nem kerestetnek rendszer nélkül, hanem bizonyos arányokban egyesítettek, mely arányok az egyes szükségletek gyakoriságának, belterjességének, nagyságának megfelelőek. Régen elhalt népnek kiásott javai elbeszélik nekünk életmódját, a szükségletkielégítés irányait, gazdasági, sőt egyéb életcéljait, melyeknek a javak jóformán képviselői és melyek a javakban tárgyasíttatnak.

A javak keletkezése, illetőleg megszerzése többféle módon történik és pedig: 1. *eredeti* vagy *származékos* módon, 2. *foglalás* vagy *termelés* által, 3. *gazdasági* vagy *más alapon*, 4. *ingyen*, *ellenszolgáltatás* vagy *kényszer* alapján. Az ingyenes szerzés különösen a családi kötelék vagy jótékonyosság alapján történik. Kényszer alapján történik a javak szerzése különösen az állami vagy községi élet körében, a hol ismét vagy ellenszolgáltatással történik, vagy ellenszolgáltatás nélkül. A javak elenyésznek, illetőleg elvesznek: 1. természeti vagy gazdasági módon; 2. hasz-

¹ Lásd *Menger*: Grundsätze der Volkswirthschaftslehre.

nálva vagy használatlanul; 3. ellenszolgáltatás alapján vagy ellenszolgáltatás nélkül stb. A javak keletkezési módjai között szerepelnek különösen foglalás, elveszett vagy elhagyott javak találása, találmányok, természeti befolyások, termelés; a javak elenyészési módjai között szerepelnek elemi károk, elveszés, fogyasztás, romlás, gazdasági felhasználás stb.

S. Minden gazdaság és minden gazdálkodó gazdasági javak képviselője, azon gazdasági javaké, melyek fölött rendelkezik. *A gazdasági alanyok rendelkezésére álló értékek összességében rejlő gazdasági erőt vagyoniak nevezzük.* A vagyon tehát mindenekelőtt *gazdasági erőt* jelent; továbbá javaknak *összeségét* jelenti; végre ezen javak *egységét* jelenti, visszavezetve egyszerű elnevezésre, pl. pénzértékre. Vagyon alatt gyakran nem az összes tulajdonban lévő jószágokat értik, hanem csak a jövedelmező vagy tartósabb használatot nyújtó tárgyak összegét, nem pedig azokat, melyek máról holnapra elfogyasztatnak.

A vagyon, tekintve physikai tulajdonságait, *ingó* (mozgó) vagy *ingatlan*; ^x az ingatlan viszonyát a földhez, illetőleg környékéhez nem változtathatja, az ingó igen. A gazdasági haladás az ingatlan vagyon egyik jelentékeny részénél, a földnél, csak annak lefoglalásában és jobb értékesítésében mutatkozhatik, mennyisége nem gyarapítható; ellenben az ingó vagyon nagymérvű szaporodása épen a gazdasági haladás következménye. A physikai tulajdonságoktól eltekintve, az ingatlan vagyon értéke mozgóvá válhatik, gyorsan mehet kézről-kézre, míg ellenben az ingó vagyon nagy állandóságot mutathat; a földbirtokos gyakran vetheti birtokát a forgalomba, míg az értékpapirtulajdonos évtizedeken át megtarthatja az egyszer beszerzett papírokat, mely hajlam az értékpiacon szempontjából nagy fontossággal bír. A vagyon vagy *használati* vagy *termelési* vagyon; annak részei fogyasztásra, emennek részei termelésre vannak szánva. A használati vagyon vagy szorosan vett használati, ha olyan javakból áll, melyek huzamosabb ideig használhatók, mint pl. bútorok, házak, vagy elhasználásra valók, mint étel, ital stb., melyek a használattal megsemmisülnek. A termelési vagyon is részint állandóbb felhasználást enged, részint csak múltót. A használati vagyonban rejlik a hatalom a fogyasztásra, élvezetre, a termelési vagyonban a hatalom a szerzésre, gazdagodásra. A vagyon továbbá gazdasági vagy egyéb czélokra fordított vagyon (egyházi, közmívelődési vagyon stb.), *magán*-vagy *nyilvános* vagyon. Ez utóbbihoz tartozik különösen az állami vagyon.

¹ A »mozgó és ingatlan tőke« szokásos kifejezése zavart okozó és az ellentétet akarja jelölni a mezőgazdaságban, és másfelől iparban és kereskedelemben alkalmazott vagyon között.

Állami vagyon alatt értjük az állam, mint külön jogi, politikai egyén tulajdonában levő javakat. A *nemzeti* vagyon a nemzet összes tagjainak,, tehát egyeseknek, társulatoknak, testületeknek, alapítványoknak, egyháznak és államnak összes gazdasági ereje.¹ A nemzeti vagyon, tekintettel egyfelől a termelésre, másfelől a fogyasztásra, szerves egészet képez. A nemzeti vagyon megbecslése nagy nehézségekkel jár. Az egyesnek tulajdonában levő javak legnagyobb része idővel forgalomba jut és az egyes vagyonereje attól függ, mennyi értéket tud ő a forgalomból saját vagyonrészeivel megszerezni. A nemzeti vagyonban számos vagyonrész van, mely a forgalom tárgyát nem képezi és nem is képezheti. Azért a nemzeti vagyon forgalmi értéke nem oly biztos mérve a nemzet anyagi helyzetének, mint az egyén helyzetének saját vagyonának forgalmi értéke, nem is számítva azt, hogy a forgalmi értékek magassága mindenütt a pénz mennyiségével is összefügg. Egy ostrom alatt álló városban a csereértékek jelentékenyen emelkedni fognak, de senki sem fogja azért a várost gazdagabbnak tekinteni. Nem hiányoztak statisztikai kísérletek a nemzeti vagyon számbeli megállapítására. Ezek két pontból indulnak ki: vagy minden egyes egyénnek vagyonát állították össze és ebből számították ki a nemzeti vagyon nagyságát (egyéni módszer), vagy az egyének tekintetbe vétele nélkül felbecsülték az összes javakat, ingatlanokat és ingókat (tárgyi módszer). Mindkét esetben az adóssági viszonyokat is tekintetbe kell venni. Oly adóssági viszonyok, melyekben adós és hitelező belföldön van, vagy az adósoknál és a hitelezőknél az adóssági viszony mint követelés és tartozás tekintetbe jön, vagy pedig egészen el lehet azoktól tekinteni. De a nemzetközi viszonyokból származó követelések a nemzet vagyonához hozzászámítandók, a tartozások (pl. államadósságok) leszámítandók. Említésre méltó még azon eljárás is, mely örökösödési adó létében az évenként adó alá eső vagyonból akarja kiszámítani a nemzeti vagyont; az évenként örökség alá jutó vagyon pl. 50-el szorzandó, ha az évi halandóság 2%-ot tenne, azaz minden évben az élők egy ötvened része halna el; mert akkor tényleg minden évben egy ötvened rész, 50 év alatt az egész nemzeti vagyon tulajdonost cserék Ezen számítás természetesen nem foglalja magában azon vagyonekat, melyek nem képezik az örökösödés tárgyát.²

¹ A nemzeti vagyon nemcsak az állampolgárok vagyonát foglalja magában, mert a gazdaságban a nemzet fogalmát nem politikai, hanem gazdaságtársadalmi értelemben vesszük, hanem az állam területén levő összes gazdaságok, habár külföldiek tulajdonában levő vagyonát.

A nemzeti vagyon megbecslésével foglalkoztak különösen *Rümdin*, *Becker*, *Neumann-Spallart*, *Losch*, *Moreau de Jonnés*, *Foville*, *Baxter*, *Giffen*, *Bodio* stb.,

Mily jelentékeny arányban emelkedett a legújabb történeti korszakban a nemzeti vagyon nagysága, azt a következő adatokból láthatni, melyek Angliára vonatkoznak, hol az adatok a XVII. századig visszanyúlnak:

		fejenkint			
(Anglia)	1690.	6,400 millió korona	1100 korona		
(Nagybritannia) _____	1812.	54,000	»	»	3200 »
1875.		170,000	»	»	5200 »
1885.		240,000	»	»	6800 »
1903.		360,000	»	»	8600 »

Még hatalmasabb az emelkedés a gyarmatokban. Az ausztráliai gyarmatok nemzeti vagyona tett: ^x

	1788.	— (először gyarmatosítva).
1813.		1 millió fontot
1863.		181 » »
1899.		1079 » »

Ha azonban a nemzeti vagyon forgalmi értéke mégis támpontot nyújt a nemzeti vagyon nagysága iránt, tényleges gazdagságának megítélésére alig alkalmas. Ennek soká keresett oka abban rejlik, hogy míg az egyén rövid életében a létező javaknak forgalmi értéke elég fontos az egyén anyagi jóléte szempontjából, addig nemzetek boldogulásának nemcsak a létező, és végre aránylag rövid idő alatt pusztuló javak, hanem kútforrásainak bősége, fekvése, éghajlata is kiváló fontossággal bírnak. Azért itt a számokban való kifejezés még kevesebbet ér, mint a nemzeti vagyon megbecslésénél. A tudomány itt inkább bizonyos tüneteket (»phénomènes mesurateurs«) jelöl meg, melyekből valamely vidék, nemzet gazdagságára következtethetni. Ezen tünetek közé tartoznak: a népnek és különösen az alsóbb osztályok emberséges életmódja, megfelelő tápszerek, egészséges lakások; az alsóbb osztályok részvéte a vagyonszerzésben, különösen takarékpénztári betétek, állampapírok vétele útján; számos magasabb szükségletnek, különösen műveltségi szükségletek kielégítése, tudomány, művészet pártolása; nagy tőkéknek felhalmozása és számos nagy tőkebefektetés intézetekre, épületekre, utakra, szabályozási és javítási munkálatokra stb.; alacsony kamatláb, élénk forgalom és értékesebb pénznemek, különösen arany, valamint a hitel és hiteljegyeknek nagy kifejlődése; nagyvárosok száma és népessége; kedvező

nálunk *F diner*: A nemzeti vagyon becslése (Bpest, 1893.), és Bulletin de l'Institut internat. de statistique tome XIII.; *Földes*: Quótatanulmányok (1899.). Érdekes, önylen tünetek alapján dönti el *Petty* Political Arithmeticében, vajjon az ország gazdagabb lett-e vagy szegényebb?

¹ The seven colonies of Australasia (Sydney, 1900.) 720. 1.

nemzetközi hitelviszonyok, különösen kölcsönnyújtás külföldi nemzetek, államok, vállalatok számára. Nemzeti és magánvagyon egészséges állapotok mellett párhuzamosan haladnak. De egészségtelen viszonyok mellett vagy -kivételes esetekben a nemzeti vagyon károsulhat akkor is, midőn egyes magángazdaságok gyarapodnak, sőt ez utóbbi épp oka lehet azt elsőnek. Nemzeti szerencsétlenségek is egyesek gazdagodására szolgálhatnak, mire a tapasztalat példát nyújt.¹

Mily nehéz valamely ország gazdagságát megállapítani, arra legjobb példa az, hogy két olyan egyén, mint *Széchenyi* és *Deák*, eltérő nézetben voltak, és míg *Széchenyi* azt vélte, hogy Magyarország a 40-es években gazdagságban emelkedett, *Deák* az ellenkezőt állította. (Lásd *Deák* szent-gróti beszédjét és *Széchenyi*: a szent-gróti beszéd elemzését.)

A vagyoni állapotok a legkülönbözőbb arányban befolyással vannak termelésre, forgalomra, jövedelemeloszlásra és fogyasztásra. A közép- vagy önk azok, melyeknek legjobban felel meg a munkamegosztás alapján szervezett gazdasági rendszer, azért a *középosztály uralkodása összesik a munkamegosztászerű cseregazdaság virágzásával. Így* nagy, mint kis vagyon mellett számos jószágok magában a háztartásban állítanak elő legcélszerűbben, melyeket a középosztály a piacon vesz. A szegény kénytelen a munkamegosztásról lemondani, mert nincs vételereje, tehát saját otthonában kell lehetőleg sokat előállítani. A középosztály szervezi a munkamegosztást és abban az egész társadalom munkáját egyesíti. A nagy vagyonok esetleg saját határukon belül képesek a munkamegosztást alkalmazni. Ennek visszahatása a forgalomra következőképpen tüntethető fel. A középvagyonok a megosztásra támaszkodván, nagyobbítják a forgalom jelentőségét, mert minden jószág átkergetetik annak csatornáin. A forgalom ezáltal sok költséget okoz, mi a magángazdasági rendszernél fel nem merül. Ezáltal a jószágok megszerzése nagyon megrágtat. A kisebb vagyonok nem képesek szükségleteiket a piaconról fedezni, lehetőleg sokat kénytelenek otthon előállítani. Ennek következménye, hogy ezen kis vagyonok képesek oly kevéssel akkép megélni, mi pl. a városban a kereset ötszörösét követelné. A mellett érdekes az, hogy ezen kis gazdaságok még sem képesek a piacon uralkodó magas árakat felhasználni arra, hogy saját fölöslegeiket ott eladják, mivel épen a javak forgalomba hozatala nagy költséget okoz, ezt többnyire csak a nagy erővel dolgozó vállalatok viselhetik, innét

¹ A 90-es évek közepén az árvegyei inség alkalmával egyes birtokosok, kik a burgonyát a szeszgyárban 1 firt 20 kron értékesítették, a szegények számára most 3 firtan adták el, a szeszgyárat pedig bezárták.

azon látszólagos ellenmondás, hogy bár a városban drágán élünk, mégis a javak oly áron adatnak, mely ár a kis gazdaságnak nem biztosítaná a költségek fedezését.

Gazdagság alatt különböző fogalmakat érthetünk. *Társadalomgazdasági értelemben a gazdagság alatt értjük azt az állapotot, midőn a javak mennyisége akkora, hogy a társadalom minden tagja a kultúra állapotának megfelelően képes szükségleteit kielégíteni*, a felsőbb osztályok, az állam, a társulatok teljes mértékben képesek a szükségletkielégítést a fényűzés fokáig vinni. Magángazdasági értelemben a vagyon illetőleg jövedelem oly mennyiségét értjük gazdagság alatt, mely *nagy anyagi hatalmat¹ képviselvéen, számos szükséglet könnyű kielégítését, kényelmet és fényűzést enged? a nélkül, hogy az illető kénytelen volna keresetet folytatni.* A gazdag rendszerint nem is képes jövedelmét egészen felhasználni. A gazdagság különösen oly javakban való nagy bőséget jelent, melyek az illető társadalomban a vagyon fő képviselői; tehát pénzgazdaság mellett pénzben, értékpapírokban, naturalgazdaság mellett földben stb. A gazdagság azonban *viszonylagos* értelemben is vehető, és pedig vagy a többi vagyonokhoz, vagy a szükségletekhez hasonlítva; az első értelemben gazdag az, kinek vagyona a társadalom többségének vagyonát jelentékenyen meghaladja. Különösen a vagyonegyenlőtlenégből származó gazdagságnak vannak számos előnyei, mivel ily állapot mellett a gazdag rendelkezik a szegényebb munkájával, mit kevésbbé tehet, ha a javak egyenlőben vannak elosztva. *Ruskin* szerint a gazdagság értéke csak abban áll, hogy mások szegények; a gazdagnak érdekében áll tehát a különbségeket nagyobbítani, mivel ha szegény nem volna, vagyonát nem tudná élvezni, mert minden munkát kénytelen volna maga végezni. Viszont a vagyonkülönbségek csökkenésével a kisebb vagyonnal bírók az alsóbb osztályokkal szemben csekélyebb rendelkezési erővel bírnak és életmódjukban hanyatlanak. Látjuk ebből, hogy a gazdag nemcsak gazdaságilag, de társadalmilag és politikailag is ellentétben áll a szegényhez. A felhasználás szempontjából a gazdagság azon élvezetektől függ, melyeket valaki képes a javakból kivenni. *Anyagi* gazdagság az, mit valaki bír, *erkölcsi* gazdagság, mit élvez.³ Ezzel összefügg egy további megkülön-

¹ Érdekes a gazdagság és hatalom fogalmának nyelvészeti összefüggése. A francia *riche*, az angol *rich*, a német *reich*, a régi nyelvekben a latin *reg(s)*, *rex*, a szanszkrit *ráj*-ből (innét *rajah*) származik, mely annyit jelent, mint hatalmasnak lenni.

² *Dives a divo, qui ut Deus nihil indigere videtur.* (Varró, L. B. 4. 17.)

³ *Prodikos* a javakat, a gazdagságot a közömbös dolgok közé számítja, helyeknek értéke egészen a felhasználás módjától függ. (*Gomperz: Griechische Denker*. I. 345. 1.)

böztetés, melyet *élő* és *holt* gazdagság között tehetünk. Ez utóbbi az, melyet a tulajdonos nem élvez, talán tudomása sincs róla, talán el is felejtette, hogy bírja. Ily holt gazdagságot nem élveznek. Pl. egy gazdag főúr palotája, melyet nem laknak, hanem üresen áll stb.; viszonylagosan holt oly gazdagság, melyet a tulajdonos betegség vagy egyéb testi hiány miatt nem élvezhet. Ily holt gazdagságnak nincs élvezeti funkciója, a javak rendeltetésüktől elvonatnak. Ellenben kis vagyon is nyújthat élvezetet és így gazdagságot, nem a javak külső képviselőiben, hanem élvezetben,¹ és akárhányszor látunk egyszerű munkást szegfűvel a gomblyukban vidáman és öntudatosan munkájára menni, míg a mogorva gazdag mellette minden élvezetet nélkülöz.² Azért joggal figyelmeztettek arra, hogy a munkás hiányos és öröm nélküli élete gyakran csak jövedelmének helytelen felhasználásának következménye. A gazdagság érzete (»psychophysikai inger«) továbbá annál nagyobb, mennél nagyobb a különbség múlt és jelen között, azaz nagyobb a szegénység, mely azt megelőzte. A gazdagság mérésénél végre arra az álláspontra is helyezkedhetünk, hogy a rendelkezésre levő javakat összehasonlítjuk az illető egyén szükségleteivel, és akkor gazdag az, kinek többje van mint szükséglete, szegény, a kinek kevesebbje. Azért a bölcs mindig gazdag ez értelemben véve, az anyagi élvezeteket hajhászó mindig szegény. Ezen magasabb értelemben véve, azt is mondhatjuk, hogy a gazdagság a javak és szükségletek közötti arány.³ A gazdagság állapotában gyakori változások állanak be. Népek és egyének gazdagsága bizonyos időn át változatlan, máskor ismét vagy emelkedik, vagy csökken. *Leser* a következő állapotokat különbözteti meg, ∞ jelölvé az eszményi állapotot:

	előbbi gazdagság	későbbi gazdagság
a változatlan állapot jelképe....	$\infty - a$	$\infty - a$
az emelkedő » »	$\infty - a$	$\infty - (a - b)$
a hanyatló » »	$\infty - a$	$\infty - (a + b)$
lassan emelkedő vagy csökkenő állapot jelképe	$\infty - a$	$\infty - a + b$
gyorsan emelkedő vagy csökkenő állapot jelképe	$\infty - a$	$\infty - a + 2b$

¹ Grote, a híres történész elbeszéli, hogy midőn életének nagy munkáját, Görögország történetét befejezte, épp karácsony este volt. Felesége puncsot készített és ő a mellett oly boldognak érezte magát, mintha nagy ünnepélyt rendezett volna, pedig nagy vagyona azt megengedte volna.

² Man's happiness consists not so much in an abundance of the commodities and enjoyments of life as in the peace and the security with which they possess them (*Hume*, Essays vol. I. 50. 1.).- A propensity to hope and joy is real riches; one to fear and sorrow, real poverty (I. 154. 1.).

Igen jó megjegyzések *Xenophon* Economicájában.

A gazdagság változása ismét folyton fokozódó lehet, mit a következő képletek fejeznek ki:

	előbbi gazdagság	későbbi gazdagság	még későbbi gazdagság
folyton gyorsabban emelkedő állapot jelképe	$\infty - a$	$\infty - a + b$	$\infty - a + 3b$
folyton lassabban emelkedő állapot jelképe	$\infty - a$	$\infty - a + b$	$\infty - a + \frac{3b}{2}$
folyton gyorsabban csökkenő állapot jelképe	$\infty - a$	$\infty - a - b$	$\infty - a - 3b$
folyton lassabban csökkenő állapot jelképe	$\infty - a$	$\infty - a - b$	$\infty - a - \frac{5b}{2}$

A gazdagságra való törekvés nem minden korszakban egyenlő. Joggal mondhatta *Toynbee*,¹ hogy a gazdagsági szenvedély bizonyos tekintetben új, mely főleg századunkban fejlődött, míg a múlt században az emberek inkább egy nyugalmas életnek tulajdonítottak értéket.²

A gazdagság keletkezésének és szaporodásának egyik nevezetes módját a *konjunktúrák*³ — fordulatok — képezik. A gazdasági élet egyetemleges jellegénél fogva a társadalmi összefüggések igen gyakran részint a termelés, részint a forgalom vagy a fogyasztás terén egészen új fordulatokat idéznek elő. Új arany- vagy ezüstbányák felfedezése, új kereskedelmi utak felkeresése, a termékek alakulása, újabban főleg a népesség gyors szaporodása bizonyos helyen, városban, mindmegannyi, a társadalomgazdasági életből jóformán váratlanul támadó, okok, melyek bizonyos tárgyak értékét nagy, gyakran óriási mérvben emelik és ezen tárgyak tulajdonosait nagy gazdagsághoz juttatják; különösen észlelték ezt az újabb időben a nagyvárosokban olyan javak körül, melyek nem szaporíthatók, főleg a városi telkeknél. A nagyvárosok fejlődésével csakhamar a telkek ára kétszeresére, de akárhányszor tízszeresére, százszorosára emelkedik, mi a politikai és községi befolyás felhasználásával még nagyobb vagyonok szerzéséhez vezet. Ezen konjunkturális vagyonszaporodás újabban sok oldalról megtámadtatott.

Ha a gazdagság eddig oly kevésre méltatott élettanát vizsgáljuk, úgy mindenekelőtt keletkezésére nézve látjuk, hogy a gazdagság következő forrásokra vezetendő vissza: első sorban megkülönböztetjük a *jogosult és jogosulatlan* keletkezési módokat. Jogosult keletkezési módjai a gazdagságnak szorgalom, munka, merész vállalatok, kedvező esélyek stb.,

¹ Der Begriff des Reichthvims bei Adam Smith. 12.

² Industrial Revolution. (Magyar fordításban is: Közgazd. könyvtár) 150. 1.

³ A latin szó utal arra, hogy e fordulatok társadalmi összefüggések következményei.

a nem eredeti gazdagságnak ajándék, örökösödés. Nem jogosult keletkezési módok tatalom, fondorlatok, büntettek, gyöngébbek kiaknázása, állami hatalommal és állami functiókkal való visszaélés, játék, erkölcs, javak feláldozása stb.¹ Mindezen módok a gazdagság keletkezése körül nagy szerepet visznek. A történelem bizonyítja, mily nagy befolyása volt a hatalomnak a gazdagság szerzésére, mely mellett csak lassanként érvényesülnek a gazdagságnak jogosultabb forrásai. De a hatalommal szerzett gazdagság története azt is mutatja, hogy a hatalom csökkenésével a gazdagság is kétevéssé válik. A jelenlegi társadalomban különösen politikai hatalom és befolyás visz nagy szerepet a gazdagság keletkezésénél (az úgynevezett Panama, vicinalismus),² mire más pontnál visszatérünk. Nagy gazdagságok szereztettek az újabb időben különösen a hajózási és vasúti vállalatok terén, újságok kiadása által, az államhittel közvetítése terén, általában az állammal való üzérkedés útján,³ fontos találmányok értékesítéséből.

A nagy vagyonok sok esetben csak ügyes pénzcsinálási fogások és nem mindig a legtisztességesebb eszközök gyümölcsei. A nagy vagyonok káros hatása pedig főleg sok munkaerő helytelen irányításában, nagy fényűzésben, nagy egyenlőtlenségben és az abból származó függőségben, irigységben stb. keresendő. Sok esetben persze a nagy vagyonok rövid életűek,⁴ mert majdnem szükségszerűen szülik a könnyelműséget. Már

¹ La propriété a été acquise de tout temps par la violence, la rapine et par des moyens encore plus infâmes. (*Loria: Problèmes sociaux contemporains.* Paris, 1897. 121. í.) *Loyseau* írt a XVIII. században egy könyvet, melyben bizonyítja, hogy a feudális vagyonok lopással és büntettekkel szereztettek. *Juvenal* azt mondja:

Criminibus debent hortos, praetoria, mensas,
Argentum vêtus, et stantem extra pocula caprum.

«Niemals ist die Geschichte eines Ungeheuern Privatvermögens eine Chronik makehoser Ehre». (*Chamberlain, Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts* II. k. 826. lap.)

Neue Freie Presse (1890. nov. 15.): »Jay Gould ist vielleicht der reichste Privatmann in der ganzen Welt.. . aber er besitzt keinen Dollar, an dem nicht das Blut ruinirter Existenzen kleben würde.«

² Már *Dante* megbélyegzi azokat (»barattieri«), kik nyilvános állásaikat vagyonszerzésre használják fel és egy külön ördögféle által őrizteti őket.

³ *Magyarországon* különösen a hadi szállítók, dohány- és fabárók, telek-üzérek, út- és vasútépítők stb., stb.

⁴ *Gide, Principes* (IV. kiad. 434. 1.): ha a szerencsének a szeme be van kötve, hogy nem látja, kinek juttatja gazdagságát, kereke is van, úgy hogy gyorsan távozik egyik helyről a másikra.

Róma mutatja a nagy vagyonok első példáját. Néhány afrikai nagykereskedő vagyona, mely Pompejus bukása után elkoboztatott, 100 millió sestercet¹ tett; Pompejus vagyona 70 millió sestercet tett. Crassus, daczára pazarlásának, 170 milliót hagyott hátra. Augustus örökösei előtt mentegeti magát, hogy csak 150 milliót hagy reájuk, holott ő az utolsó 20 év alatt 1400 milliót szerzett végrendeletekből. *Acsády* szerint a XVI. század elején 16 család kezében volt a világi jobbágyi ölel 45%-a; egyedül a Báthoryak 11%-át bírták az összes jobbágy vagyonnak. A jelenkor is kitűnik nagy vagyonok összehalmozása által. *Varigny* »Les grandes fortunes« című munkájában 12 egyént sorol fel, kinek vagyona 100 millió frankon felül van; ezek között öt 500 milliónál nagyobb vagyonnal rendelkezik; a leggazdagabbak Jay Gould 1375, Mackay 1250 és Rothschild (London) 1000 millió frankkal, összesen font sterlingben véve 700 milliómost számít, kiből 200 esik Angliára, 100 az Egyesült-Államokra.²

Valamint a gazdagság keletkezésénél, úgy felhasználásánál is *helyes* és *helytelen* irányokat kell megkülönböztetni. A gazdagság helyes kezelése és felhasználása nagy feladatot képez; azért látjuk is, hogy akárhány nagy vagyon gyakran elkallódik.³ Sok ember nem is alkalmas nagy vagyonnak helyes kezelésére.⁴ Általában mondhatni, hogy a vagyon arányában nő a kezelés terhe, míg az élvezet képessége hamar eléri határát, hacsak pazarlásba és örületes költekezésbe nem csap át. A mellett a történelem bizonyítja, hogy a nagy gazdagság ritkán tartós; ha földbirtokban van, a felosztás kisebbiti, ha ingó vagyon, gyorsan elpusztul. Néhány érdekes adattal mutatta ki újabban *Bansen*, milyen gyorsan változnak a városokban azon családok, melyek a gazdagok osztályát teszik.

A gazdagság szaporodása bizonyos ponton túl túltengést idéz elő, mely előbb a javak tértelenségéhez, később az azok pusztulásához vezet. Itt is, mint a természetben, tevékenység szükséges a szervek és functiók egészségéhez; a mely szervek és functiók nem működnek, azok szükségkép elsenyvednek. A nagy vagyonok hibája az is, hogy nagyobbára kosmopolitikusok és a nemzeti jólét emelkedéséhez csekély mértékben

¹ A sesterce értéke ezen időben (*Mommsen* szerint) mintegy 20 fillér.

² Az *Egyesült-Államokban* a gazdagok az összes családok 7%-át teszik, de a vagyonnak 71%-át bírják. Köztük van 4047 milliómos család, melynek vagyona együtt 12,000 millió dollárt, azaz 0032%-a a családoknak a vagyonnak egyötödét bírja. (*Socialpol. Centralblatt. 1894. 27. sz.*)

³ A nagy vagyonnak szerzéséről és az azokkal járó pazarlásról l. *Thirion*: *La vie privée des financiers au XVIII. siècle. Paris, 1895.*

⁴ *Vanderbilt*, az amerikai *Krösus* fia, panaszkodott, bár csak ne terhelné őt ily nagy vagyon kezelésének kötelessége.

járulnak hozzá.¹ A nagy vagyonok túltengése ² azonkívül egyéb következményekkel jár, melyek kedvezőtlenek az illető vagyonok tulajdonosaira nézve, épúgy, mint a társadalomra nézve.³ Különösen egészséges vagyoni viszonyoktól függ a társadalom egészsége. Oly társadalom, — mondja *Plato* — melytől gazdagság ép oly távol van, mint szegénység, bizonyára a legnagyobb tisztaságát mutatná az erkölcsöknek. A szegény Hollandia a XVII. században daczol a legnagyobb hatalmakkal, a XVIII. század gazdag Hollandiája meghunyászkodik a legkisebb hatalom előtt. A gazdagság tönkre tette. *A gazdagság ép úgy demoralizálhat népeket és egyeseket, mint a szegénység*, mindegyik sajtászerű bűnös hajlamokat és bünteteket szül. A gazdagság lélektanához tartozik az is, hogy a gazdag féktelen gazdagodási vágyában gyakran sajnálatra méltóbb, mint a szegény, mert nem meri vagyonát használni.

A gazdagsághoz legközelebb álló fokozata az anyagi helyzetnek a vagyonosság, a *jólét. Jólét oly mérvű vagyonosság, mely minden szükségletnek teljes, megerőltetés nélküli kielégítését, továbbá a kényelem és fényűzés mérsékelt fokát is megengedi.* A ki jólétben van, nem ismer semmi nemű nélkülözést, testének és szellemének megadhat mindent, mit azok követelnek. Azonban míg a gazdagság mellett a szükségletek kielégíthetők kereseti tevékenység nélkül, addig az, ki jólétben van, többnyire a keresetről egészen le nem mondhat; sőt lehetséges, hogy jövedelme egészen keresetéből származik, bár többnyire a jólétben élő vagyonnal is rendelkezik. Azért jólét és vagyonosság rendesen azonos értelmű kifejezések. A jólétben levő továbbá jövedelmének egy szerény részét képes megtakarítani és vagyonképzésre fordítani. A legközelebbi vagyonossági fok megjelölésére megfelelő műszavunk nincs; általában *széreny vagyonosságoknak* nevezzük az illetőket. Ezek szükségleteik kielégítésénél sokkal alacsonyabb fokon állanak, de tulajdonképeni nélkülözést még nem ismernek és másoktól függetlenek. Megtakarításra alig van alkalom. Ezek után következik a *kétes helyzetűek* csoportja, a küzdőké, kik rendes szükségleteik kielégítésére sem számíthatnak biztosan, máról holnapra élnek, a sors által hányatva. Közvetlenül hozzájuk csatlakozik a *szegénység*. Itt a szükségletek mérve az életfentartásra szorítkozik, ritkán, egy ünnep, egy névnap alkalmával egy kis fényűzés. De ezen csoport még saját keresé-

¹ *Treitschke*. Politik I. 383. 1.

² A gazdagság következményeiről igen becseksek *Plato* nézetei, lásd *Pöhlmann*: Geschichte des antiken Communismus. (München, 1893. 348. 1.)

³ »Semmi előszeretettel nem viseltetem a milliomosok iránt«, mondta az angol pénzügyminiszter az 1896-iki költségvetési vita alkalmával. (Lásd *Schanz*: Finanzarchiv. 1899. I. 157. 1.)

téből él. *A tulajdonképeni szegény az, ki keresetéből vagy általában nem, vagy csak részben képes magát fentartani és mások segélyére szorul. Az inség és nyomor a szegénység azon állapota, midőn a segély hiányzik; ha ez tömegesen föllép, a gazdasági élet vagy a társadalmi szervezet valamely hiánya következtében, akkor előáll a tömegnyomor. Legegészségesebb azon társadalmi állapot, midőn sem szegénység, sem túlgazdaság nincs, kevésbé egészséges az, midőn nagy gazdagsággal szemben nagy nyomor uralkodik; legegészségtelenebb az, midőn a nemzet nagy része szegénységben tengődik.*

9. Az ember szükségletekkel lép az életbe, önálló életével kezdődnek önálló szükségletei. Ezek kettős hiányérzetet szülnék; azt, mely megéreztetni velünk, hogy bizonyos tárgyak nélkül létünk veszélyeztetve van, továbbá azt, mely figyelmeztet bennünket, hogy e tárgyak vagy éppen nem találhatóak, vagy csak csekély mennyiségben és többnyire munkával, fáradsággal állítandók elő. Kevés tárgy képez ez alól kivételt. E kettős hiányérzet tevékenységre serkenti az embert, és e tevékenység célpontja: létének alapját a javakban megteremteni. E tevékenységnek rugója: élvezeteknek megszerzése, eszköze: áldozatok hozatala. A javak, azon kettős tulajdonságnál fogva, hogy élvezeteket nyújtanak és áldozatot igényelnek, a gazdálkodó ember előtt nagy jelentőséget nyernek. Áldozatba kerültek, de más nagyobb áldozatoktól megkímélnek. E tény hozza a javak kifejezésre, s ez az, a mi elismerést talál azon jelentőségben, melyet a jószágoknak tulajdonítunk. Jólétünk, életföntartásunk függvénye a javaknak. Mi a jószágokat e jelentőségük szerint becsüljük, ez képezi azok lelkét, ez azok értékét. Az értékben érintkezik a gazdasági élet két sarkpontja, élvezet és áldozat; az élvezet és áldozat egyenletét hozza az érték kifejezésre. Érték csak ott létezik, hol a szükségletek kielégítése áldozatokat követel. Áldozat nélkül nincs érték, de épp úgy nincs érték élvezet nélkül. *Az érték a javaknak az élvezet és áldozat j mérlegeléséből eredő és mennyiségileg meghatározható¹ gazdasági jelentősége.²* Az áldozat és élvezet polaritásán alapszik a gazdasági élet dualismusa. Az érték képezi az összes gazdasági tevékenység iránytűjét és a gazdaságtan lényegében értékáttan. Minden termelés értékkelőállításra irá-

¹ Újabbban *Lehr* is mondja, hogy az; értékfogalomhoz a mennyiség fogalma és az összehasonlítás szükséges: *Der Werth ist ein komparativer Begriff. (Grundbegriffe und Grundlagen der Volks wirthschaft.)* Leipzig, 1893. 134. 1.

² Az érték törvény itt adott meghatározásának jelentősége és biztosítéka, hogy teljesen megegyezik az ethikai világ általános érték törvényével, annak csak egy speciális esete. Lásd »A társadalomerkölcsi probléma« című akadémiai értekezésemet. (Budapest, 1903. 66. 1.)

nyúl, minden jövedelem és fogyasztás azon aránytól függ, melyben kiki az értékelőállításhoz járult. Viszont az érték függ azon szolgálattól, melyet valamely jószág teljesít, e szolgálat pedig eredménye az egész gazdasági kultúrának, és függ az összes termelési, forgalmi, jövedelemelosztási és fogyasztási folyamatoktól.¹

Kettős hiányérzetből indultunk ki; azon hiányérzetből, melyet a szükséglet okoz és abból, melyet a kielégítésre szolgáló jószág nélkülözése okoz. Közelebbről vizsgálva, ez utóbbi is az elsöre vezetendő vissza. Az áldozat, melyet valamely jószág előállítása okoz, tulajdonképen abban rejlik, *hogy minket a nyugalom és még inkább a szabadság élvezetétől megfoszt*, minthogy kényszerít az illető jószág megszerzéséről gondoskodni. Tehát a mi kérdésben forog, tulajdonképen a következő: *az egyik oldalon áll a szükségletnek a javakkal eszközölt kielégítésének élvezete: a másik oldalon áll nyugalomunk és szabadságunk élvezete, melyet a jószág beszerzésével járó fáradság, gond megzavar*. És így azt mondhatjuk, hogy az érték mindkét eleme tulajdonképen egy tényezőre vezetendő vissza. Azt is mondhatnók, két áldozat áll egymással szemben: *az az áldozat, melyet a szükséglet kielégítéséről való lemondás okoz, és az az áldozat, melyet a jószág megszerzése, előállítása okoz. Vagy két élvezet áll egymással szemben: az az élvezet, melyet szükséglet kielégítése nyújt, és az az élvezet, melyet a feloldozott jószág nyújtana*. Az érték a gazdasági helyzet által okozott ingerben gyökerezik és nagysága ez inger psychophysikai törvénye szerint alakul. A szükséglet és érték között a viszony ugyanaz, mint inger és érzet között.

¹ Az értékelmélet tanelvtörténetére nézve a következőkre szorítkozunk: Az angol tudomány az érték és ár fogalmát nem különbözteti meg világosan. Mill is az érték alatt csak csereértéket ért. *G aimes* is azt mondja: value express the ratio in which commodities in open market are exchanged against each other. Még *Marshall* sem igen különböztet érték és ár között és az értékelmélettel igen röviden végez. *Roscher*: Wirthschaftlicher Werth eines Gutes ist die Bedeutung, welche dasselbe für das Zweckbewusstsein des Menschen hat. *Hermann*: Die Tauglichkeit des Gutes für Befriedigung des Bedürfnisses heisst seine Brauchbarkeit, Nützlichkeit, sein Werth. *Wagner*: Die Bedeutung, welche vom Menschen und daher von jedem Subjecte einer Wirthschaft, dem Gute wegen dieser seiner Nützlichkeit beigelegt wird, ist subjectiv der Werth des Gutes. *Menger*: Der Werth ist die Bedeutung, welche ein Gut für uns dadurch erlangt, dass wir uns in der Befriedigung eines unserer Bedürfnisse, van der Verfügung über dasselbe abhängig zu sein, bewusst sind. *Kautz*: Érték alatt a javnak gazdasági érdek szempontjából mérlegelt használhatósága értendő. *Friedländer*: Werth ist das im menschlichen Urtheü erkannte Verhältniss, wonach ein Ding Mittel für die Erfüllung eines erstrebenswerthen Zweckes sein kann. *Stein*: Der Werth ist das Maass, in welchem ein Gut die Bedingung für die Verwirklichung des allgemeinen Zweckes wird, der in allen Gütern liegt.

Az egyes, az értékre ható körülmények közé tartozik, a szükséglet. A szükségletek rangfokozata visszahat az értékek rangfokozatára. Azonban e rangfokozat és általában a szükséglet súlya társadalmilag más és más bizonyos adott körülmények között. Idő, hely, műveltség, állás stb. szerint a szükségletek különböző nyomást gyakorolnak. A kielégítettség fokától is függ az érték. Minden szükséglet csak azon súlylyal nyom az értékre, melyet annak még ki nem elégitett része gyakorol. Különben ez magától értetődik, mert hiszen a kielégített része a szükségletnek nem is szükséglet többé; e körülmény tehát nem akkora súlyú, mint újabban egyesek vélekednek. Ennyi az, mi a szükséglet részéről tekintetbe veendő. A mi a szükségletkielégítésről való gondoskodással összekötött áldozatot illeti, úgy ez is összetett tényező. Itt mindenekelőtt tekintetbe jön azon áldozat nagysága, melyet a szükségletkielégítés által okozott gond képvisel (»atra cura«). A gondhoz járul a nyugalomban és szabadságban hozott áldozat. A szükséglet mint kényszer hat reánk. E kényszer lélektani nyomást gyakorol és megfoszt a szabadságtól, valamint a nyugalomtól. Végre a szükségletkielégítéstől okozott áldozat nagysága változik a rendelkezésre álló javak mennyisége szerint. Ha a javak készlete kisebb — *caeteris paribus* — az áldozat nagyobb és megfordítva. Azért emelkedik rendszerint — és a többi tényezőktől eltekintve — a jószágok értéke azok ritkaságával. Sőt nincsen kizárva, hogy a ritkaság önálló forrásává válják az értéknek, a mennyiben tárgyak értéket nyernek, csak azért, mert ritkák.

Az érték főleg a következő viszonyok szerint állapítható meg: 1. az illető jószág mennyisége szerint általában vagy bizonyos esetekben; pl. egy korona az én vagyonomhoz képest sokkal kisebb értéket képvisel, mint a bérkocsis vagyonához képest; 2. a szükséglet szerint, melynek kielégítésére szolgál; 3. más javakkal összehasonlítva; 4. az előállítási költségek szerint. Ezen különböző értékfogalmak közül a 2-ikat *absolutnah* nevezhetjük, mert a szükséglet az absolut és végleges mérték, melynek a javak alá vannak vetve. A többiek *relativ* értékek, ezek között is legfontosabb a 4., mely gazdasági érték. Az 1. alig nyújt tájékozást az érték iránt, mert minden pillanatban változhatik. Visszatérve az előbbi példára, pl. mit tudok egy korona értékéről, ha azt mondom, az én vagyouomban jóformán semmit, a koldus vagyonában roppant sokat? Ez a határhaszonelmélet gyengesége, mert csak erről nyújt felvilágosítást. Különben e felfogás találkozik *Bernouilli* úgynevezett relatív értékével, mely szerint egy igen kis összeg egyenlő az absolut értékkel, osztva az érdekeit személyi vagyonával.

E különböző tényezők hatása alatt alakul az érték képe. A leg-

különbözőbb erők és anyagok szolgálnak szükségleteink kielégítésére. Hogy e célra szolgálhatnak, az ez erők és anyagok természeti tulajdonságaira vezetendő vissza, mivel az élethez szükséges és nap-nap után fogyasztott és használt erők és anyagok ugyanazok, melyek létünk föltételét képezik. A javak alkalmazhatóságát szükségleteink kielégítésére *használhatóságnak* nevezzük. Az erők és anyagok e tulajdonságaiknál fogva reánk nézve nélkülözhetlenek. Azonban e nélkülözhetlenség magában véve még nem elég arra, hogy mi azoknak értéket a gazdasági értelemben tulajdonítsunk. Minthogy ugyanis a gazdasági élet szüntelen küzdelmet képez élvezetek és áldozatok között, minden áldozat nélküli élvezetek gazdasági számításainkban jelentőséggel nem bírnak. Hogy mi öntudatosan a javaknak jelentőséget tulajdonítsunk, arra szükséges tudnunk, hogy azok bírtoke kétes és így kétes a szükségletkielégítés, és hogy ez áldozatot követel. Ha tehát nem tagadhatni is, hogy az érték a szükségletben gyökerizik, mégis gazdasági tényezővé csak ott válik, hol a gazdálkodás tárgyát képezi. Azonban éppen az élet első feltételei, a terület, a levegő, a víz, a hőség, a világosság stb. nem mindig követelnek áldozatot, hogy velük rendelkezessünk, és azért ily körülmények között azoknak értéket nem tulajdonítunk, velők nem számolunk, mivel senki részéről semmi áldozattal nem jár azok megszerzése. Értékkel tehát csak az bír, a minek az ember gazdasági jelentőséget tulajdonít, legyen különben az illető tárgynak akármilyen erkölcsi, szépművészeti, politikai fontossága. Az érték tehát ítéleten, érzelmen alapul, azon meggyőződésen tudniillik, hogy gazdálkodásunkban az illető dolognak stb. befolyása van jólétünk előmozdítására; használhatósággal bír e szerint a tárgy saját tulajdonságainál, illetőleg még jobban mondva szükségleteink természeténél fogva, értékkel gazdasági számításainknál fogva.¹

Javak, melyek élvezetet nyújtanak, de áldozatba nem kerülnek, gazdasági értékkel tehát nem bírnak, de bírnak a használhatóság tulajdonságával. Létezhetik-e az, hogy javak áldozatba kerülnek, melyek előnyt nem nyújtanak? Ez is előfordulhat, azonban épp oly kivételesen, mint az előbbi eset. Előfordul ugyanis az, hogy valamiért áldozatot hozunk, bár előnyünk abból nem volt. Honorálunk egy orvost, a ki a betegünket elrontotta, az ügyvédet, a ki ügyünket elrontotta, a szabót, ki ruhánkat elrontotta, azon alapon, hogy fáradságukat igénybe vettük. Ebben az esetben sem szólhatunk gazdasági értékről; a jószágnak az

¹ *Ricardo*, Works chap. I. 9. 1.: Utility is not the measure of exchangeable value, although it is absolutely essential to it. Possessing utility, commodities derive their exchangeable value from two sources: from their scarcity and from the quantity of labour required to obtain them.

áldozaton alapuló minőségét *költségességnek* nevezhetjük. Itt költség van, de nincs érték.

Tovább haladva, azt tapasztaljuk, hogy az érték számos fokozatot mutat. Az értékfokozatok megállapítása mérést tesz szükségessé. Mivel mérhetjük az értéket? Világos, hogy erre oly egység szükséges, mely maga is az érték alkotó elemei közé tartozik, vagy az értéknek valamely alkotó elemével bír. Tehát az értéket közvetlenül csak a szükséglettel, vagy az áldozattal lehet mérni, közvetve minden egyébbel, a mi azokat kifejezésre hozza, vagy szintén ez elemeket magában foglalja. És mire alkalmazható ez egység? Erre okvetlenül azt fogjuk felelni, hogy nem lehet az értékmérésről másként szó, mint összetes jelenségekre vonatkozólag. Nem lehet általánosságban szólni akár a föld, akár házak, akár egyéb javak értékéről, mivel ily mérés nem vezetne szabatos eredményekhez. Az érték tehát mindig valamely határozott jószágnak valamely határozott szükséglethez való viszonyát fejezi ki. Még így is, mint látni fogjuk, a mérés roppant nehézé válik és többnyire csak megközelítő eredményeket nyújt. *A mérhető érték mindig összetes érték*, és csak az összetes érték mérhető. A mérésnél, mint említettük, vagy a szükséglet vagy az áldozat szolgálhat alapul. Ha a szükségletből kiindulunk, akkor valamely jószág értékét azon szükséglet súlya határozza meg, melynek kielégítése e jószágtól függ. A mennyiben valamely szükségletnek szolgáló javakat egy egésznek tekintünk, a jószág bizonyos egységétől csak azon szükséglet kielégítése függ, mely a leggyengébb, mert a sürgősebb szükségletek minden esetre mindenkitől előbb elégíttetnek ki. Az utolsó egységnek hiánya tehát nem veszélyezteti a legsürgősebb szükségletet, hanem csak a leggyöngébbet, és így haszna — a *határhaszon* (»final degree of utility«)¹ sem lehet nagyobb, mint a mi e szükséglet nyomásának megfelel. Az érték, mely a határhaszontól, a leggyengébb szükséglet mérvétől függ, *határértéknek* nevezhető.² Minden jószágcsoporthoz az egységnek értéke azon legkisebb haszontól függ, melynek kielégítése nélküle elmaradna. Ez egy általános gazdasági törvény következménye, mely egyszerűen azt mutatja, hogy mindig a legsürgősebb szükségletek, a leghasznosabb törekvések találnak kielégítést. Ha egy egyetemi hallgató bizonyos összeget kap könyvek vásárlására, mindenesetre legelőször a legsürgősebb tankönyveket fogja beszerezni. Ha ezeknek beszerzése után még rendelkezik e célra pénzzel, akkor az egyes tanszakok legkitűnőbb

¹ The final degree of utility is that function upon what the whole theory of economy will be found to turn. (*Jevons: Theory of p. e. 61. 1.*)

² A határhaszon alapeszméje már *Gittedé Rome* középkori Íronál (lásd *Espinus: Histoire des doctrines écon. 100. 1.*), későbbben *Bernoullinál*.

szakmunkáit fogja beszerezni. Ha ez még nem meríti ki költségvetését, akkor szépirodalmi könyveket fog vásárolni, ez után talán kiváló képesműveket stb. Vagy tegyük az esetet, hogy valaki lakását rendezi be. Természetes, hogy mindenekelőtt a legszükségesebb dolgokat fogja vásárolni, azután a kényelemnek és végre a fényűzésnek szolgáló tárgyakat. Ha e célra — tegyük — tízezer koronát fordít, bizonyos, hogy ezen Összegnek azon része, mely már fényűzési tárgyak beszerzésére fordítatik, a szükségletkielégítés folyamában nem szerepel azon értékkel, mellyel bír azon összeg, mely szükséges, hogy a rendes bútordarabokat beszeresse.¹ Talán még jobban és világosan megérthető e jelenség, ha a tőke értékesítését kísérjük figyelemmel. Bizonyos tőke valamely vállalatban hozhat jelentékeny nyereséget, mondjuk tíz százalékot. Ha a vállalkozó még több tőkét fordít a vállalatra, e többletnél rendszeren kevesebb nyereséggel kell megelégednie, ha tudniillik az első tőke — a mi a föltevésben rejlik — elegendő volt a legkedvezőbb esélyek kiaknázására. Ha a tőke még szaporodik, akkor talán kénytelen lesz oly értékesítéssel megelégedni, mely még kevesebb kamattal jár stb. Szóval minden jószágnak utolsó része a legkisebb haszonnal járó értékesítési módon használtatik fel. Azonban e példák csak egyes esetei az értékalakulásnak, melynek általános törvénye akkép hangzik, hogy minden jószág értéke azon szükséglet nyomása szerint alakul, melynek kielégítése e jószágtól függ. Ebből megérthető, hogy e mennyiség csökkenésével — *caeteris paribus* — az érték is emelkedik, valamint az is, hogy bizonyos javaknál, melyek bár nagyon fontos célokra szolgálnak, mint például a kenyér, de mivel nagy mennyiségben léteznek, az érték kisebb, mint például a gyémántnál, melynél bizonyos egységtől a szükségletkielégítés egy jelentékeny része függ. Ha azonban a mennyiség befolyásától eltekintünk, akkor ismét az érték azon legnagyobb használatától függ, melyet a jószág megenged. Egy drága könyvvel pl. be is lehet fűteni, de az értéke nem a fűtési haszon szempontjából fog megállapíttatni, hanem azon haszon szerint, melyet az mint könyv nyújt. Megértjük ebből azt is, hogy valamely jószágból, mely fontosabb szükségletre szolgál, bizonyos egység, ha a szükséglet nagy része már fedezve van, kevesebb értékű, mint azon mennyiség más jószágból, mely a szükséglet első nyomásának kielégítésére szolgál, habár e szükséglet a rangfokozatban sokkal későbbben következik. Ha például étvágyunk csillapítása után még valamely ételünk van,

¹ Ennek az a következménye, hogy a forgalomban, hol az árak egyformán állapíttatnak meg gazdagok és szegények számára, a gazdag sokkal kedvezőbben értékesíti vagyonerejét, mintha a javak megszerzése körül csupa gazdag emberrel kellene versenyeznie.

az szükségletkielégítési szempontból kevesebb értékű, mint az első szivar, melyre egy jó ebéd után rágyújtunk.

Azonban nemcsak a szükséglet, hanem az áldozat is képezheti az értékmérés egységét. Ez esetben mérjük a pozitív szükségletet a föláldozott élvezettel, előnnyel, a nyugalmi és szabadsági érzet fokával, melyet föláldozni a szükséglet kényszerít. Ez áldozatot a legkézzelfoghatóbban a munka fejezi ki. Az érték függ azon eredménytől, melyet az utolsó helyen alkalmazott munkával (final increment) elérhetni.

Akár az egyik, akár a másik módon történjék az érték meghatározása, ugyanazon eredményhez kell vezetnie. Ebből láthatni, hogy az érték egyfelől a legmagasabb előnyt képviseli, melyet a szükségletkielégítésnél valamely jószág nyújthat, másfelől az áldozatok legnagyobb értékesítését biztosítja, és így a gazdasági erők maximisatiójához vezet. — Az érték biztosítja a legmagasabb gazdaságosság megvalósítását.

De az érték ez által egyszersmind a gazdaság legbiztosabb iránytűjévé válik és benne találunk a legbonyolultabb kérdések igen könnyen megoldást. Vegyük pl. az annyira nehéz munkáskérdést. A munkabér problémája is csak az értékelmélet szempontjából oldható meg. Hogy a közönséges munka bére alacsony, az természetes, mivel nem ritka, mivel még a legkevésbé sürgős munkaszükséglet kielégítése után rendesen marad-ei nem használható közönséges munka. Ellenben a ritka munka, álljon az akár testi, akár szellemi erőből, magas bért ér el, és van jockey vagy szakács, ki ministeri fizetésnél is nagyobb bért kap. Ezen, az érték-törvényből származó következmény semmivel sem hárítható el.

3. Habár így az értékmérés tényezőit biztonsággal felismertük, matematikai pontossággal az még sem eszközölhető. Azon utolsó szükségletemet, mely a határértéket megszabja, intenzitásában épp oly nehéz megállapítani és annyi színvegyet mutat, mint a másik tényező, és a társadalomgazdasági elmélet számos tévedése abból származik, hogy a munkát egy pontosan meghatározott vagy legalább meghatározható nagyságnak tekintették, holott az maga is oly egység, mely számos változatot mutat. A mit mi némi bizonyossággal megállapíthatunk: a társadalmi érték, a szövevényes gazdasági folyamatok átlagos alakulása. Azért látjuk, hogy a gyakorlati élet számos eseteiben az érték igen sajátos tüneteket mutat. Itt mindenekelőtt arra kell figyelmeztetnünk, hogy bizonyos hasznosságok nem is esnek gazdasági bírálat alá azért, mert azokra a gazdasági szempontot nem alkalmazhatni. Továbbá nem esnek gazdasági értékelés alá oly jószágok, melyek vagy nem képezik a forgalom tárgyát, mert azokról más elv alapján van gondoskodva, vagy nem képezhetik természetüknél fogva a forgalom tárgyát, a mennyiben el nem tulajdo-

níthatók, át nem vihetők stb. Gyakran nagy áldozatokat hozunk csekély értékekért könnyelműségből, tudatlanságból. Máskor még nagy értékeket sem méltatunk a legcsekélyebb áldozatra. Ugyanazon szükséglet-kielégítésért különböző áldozatok hozatnak. Gyakran az értékelésbe bejátszanak divat, babona, szeszély stb. Szükséglet és áldozat mindig alapjai maradnak az értéknek, de akárhányszor alig lehet a kapcsolatot fölismerni. Csak nagyban, a széles társadalmi életben válik a viszony szorossá, ellenben az egyéni esetek nagy ingadozásokat mutatnak. Általában nem tekintjük azon számos eseteket, melyekben az értékmegállapítás nem is történik öntudatosan, hanem csak homályosan, akár mint mások ítéletének visszasugárzása, akár a gazdasági mechanizmus automatikus eredményeként. Értéket tulajdonítunk akkor annak, miről tudjuk, hogy értéke mindig folyósítható. Világos mindezekből, hogy az értékérés körül számos bonyolult eset fordul elő, mely azonban nem szabad, hogy az egyszerű viszonyok képét elhomályosítsa előttünk.

Ha főntebb láttuk, hogy az érték végelemzésében két tényezőre vezet vissza, úgy ez természetesen ki nem zárja, hogy az érték más oldalaira tekintettel legyünk, sőt képzelhető, hogy bizonyos körülmények következtében a figyelem inkább ezek felé fordul, mint az érték lényeges tulajdonságai felé. Ez tényleg be is következett. Minthogy a forgalmi élet fejlődésével a javaknak nemcsak azon tulajdonsága bír fontossággal, hogy azok mily mérvben szolgálhatnak szükségletek kielégítésére, hanem az is, hogy minden jószággal mennyi más jószágot lehet a forgalomban megszerezni, elméletileg is szükségesnek, vagy legalább nagyon hasznosnak látszott az értéknek egy különös megjelenési alakját vagy válfaját megkülönböztetni, a *csereértéket*, melyet újabban majd közvetett értéknek¹ (*Menger*), majd tárgyi értéknek² (*Böhm-Bawerk*) stb. is neveznek. Már *Smith* viszonylagos értéknek is nevezi a csereértéket; *Lotz*. összehasonlított értéknek. E csereérték kifejezését képezi bizonyos javaknak azon mennyisége, mely értök becserélhető. Ezen érték függ azon költségektől, melyeket a jószág előállítására igénybe vesz. A munkamegosztásra fektetett társadalomban ugyanis mintegy hallgatag megegyezést képez az, hogy mindenki munkája mértékében becsüli az általa előállított javakat; a nélkül a munkamegosztás nem volna fentartható.

¹ Tudniillik nem közvetlen használata szerint.

² Tudniillik a jószágnak hatása kifelé más jószágokkal szemben. — Werth im subjectiven Sinne ist die Bedeutung, die ein Gut oder ein Güterkomplex für die Wohlfarthszwecke eines Subjekts besitzt, Werth im objectiven Sinne dagegen heisst die Kraft oder Tüchtigkeit eines Gutes zur Herbeiführung eines objectiven Erfolges. (Jenaer Jahrb. 1886. XIII. 4. 1.)

A csereértéknek az úgynevezett használati értéktől való megkülönböztetése főleg *Smith* által hangsúlyoztatott¹ és az értékelmélet egyik legfontosabb mozzanatául tekintetett, bár mindig erős bírálatnak volt kitéve. Nagy fontosságra emelkedett e megkülönböztetés az által, hogy socialisticus oldalról ez alapon a gazdasági élet jelenlegi alakjának észszerűtlen voltát vélték bebizonyíthatni, a mennyiben azon ellenmondásra utaltak, miszerint nagy használati értékkel bíró javak csekély csereértékkel bírnak és megfordítva. Még jelenleg is a csereérték körül nagyon eltérők a nézetek. Míg egyik író (*Wagner*) még azt állítja, hogy fontosabb megkülönböztetés az érték körül nincs, mint a használat- és csereérték szerinti, addig más (*Neumann*) egyenesen azt mondja, hogy e megkülönböztetés tarthatatlan, *Dühring* pedig elavultnak nevezi. Az újabb osztrák iskola pedig a megkülönböztetést főntartja, *Böhm-Bawerk* főleg azon indokolással, hogy a két fogalom annyira differenciálódott, hogy azt többé egységes, tudományos és termékeny fogalomba összefoglalni nem lehet. Azonban tényleg mégis a csereértéknek sokkal alárendeltebb jelentőséget tulajdonítanak, a mennyiben összevetik az érték mindenféle más külső részleges hatásaival, a milyen például az adóértékben, a hozadékértékben stb. kifejezést talál; ezek sorába tartozik a jószágnak azon értéke is, mely más javaknak becserélhetőségében, az angolok által úgynevezett »purchasing power«-ban (vásárlási erő) jut kifejezésre.² Hermann a csereértéket közvetett használati értéknek nevezi és arra figyelmeztet, hogy nem is lehet minden jószágnál csereértékről szó. Ha ezekkel szemben az önálló csereérték-elmélet jogosultsága iránt tisztába akarunk jönni, a következőket kell szem előtt tartani. A csereérték fogalmára különösen azért látszott szükség, mivel a javak fölszínes megítélésénél az érintett ellenmondás mutatkozott: a kenyér olcsó, pedig úgynevezett használati értéke nagy, a gyémánt drága, pedig használati értéke csekély.³ Ezzel az ellentmondással azonban ma többé nem kell vesződnünk, mivel láttuk, hogy egy akkora darab kenyérnek, mint egy közép-nagyságú gyémántnak nemcsak csereértéke, hanem a használati értéke

¹ *Smith*: Inquiry, book I. chap. IV. The word value has two different meanings and sometimes expresses the utility of some particular object, and sometimes the power of purchasing other goods. The one may be called »value in use« the other »value in exchange«.

² Már *Friedländer* azt mondja, hogy a csereérték egyik alakja a használati értéknek, ugyanazon elven alapszik és így a használati értékkel áll vagy bukik.

³ Érdekes, hogy e látszólagos ellentmondásra már *Diogenes Laertes* figyelmeztet (VI. 2., 35.): a legértékesebb dolgok olcsón, értéktelenek drágán adatnak «U mert egy szobor 3000 drachmába kerül, a mérő liszt két rézpenzbe.

is tényleg csekély. Ez tehát nem volna ok egy külön csereérték-elmélet fölállítására. Avagy más elemekből áll-e a csereérték? A más javakban kifejezett csereértéknek is alapja az, a mi az érték általánosságban, mivel az Összehasonlított javaknak vagy a szükségletkielégítéshez, vagy a követelt áldozatokhoz való kölcsönös viszonyát hozza kifejezésre. Csak egy körülmény okozhat változást, tudniillik a cserénél fellépő sajátzerű tényezők, melyek az értékre befolyással nincsenek. Azonban itt is először állandó tényezőket csak azok szerepelnek, melyek az érték alkotó elemeit képezik. Különbözik mihelyt kilépünk a forgalomba és annak szempontjából vizsgáljuk az értéket, az már természetesen többé Önállóan nem történhetik. E kifejezés: csereérték, már azt jelenti, hogy a cserénél működő legalább két vagy több egyén gazdasági megfontolásának az eredménye az érték, pedig az ekkép két cserealany által megállapított értékarányok tulajdonképpen azt képezik, a mit árnak nevezünk. Lényeges különbséget csereérték és ár között nem lehet fölfedezni, mert a pénz használata a cserében érvényesülő törvényeket nem változtatja. Es ha különösen még szem előtt tartjuk azt, hogy az elmélet dologbeli árákról is szól, a csereérték és ár között nem fődözhető föl lényeges különbség.¹ A csereértékre csak azért volt szükség, hogy legyen egy kapocs az érték és ár jelenségei között, és midőn már egyszer megvolt a csereérték fogalma, ez igen alkalmasnak látszott több olyan körülménynek és kérdésnek tárgyalására, mely tulajdonképpen csak az áralakulásnál merül föl. Ez által az érték és ár közötti határok elmosódtak, a mi abban is kifejezést talál, hogy igen kiváló angol nemzetgazdák a kettő között különbséget nem tesznek, vagy az értéket általában nem is tárgyalják, hanem csak az árt. Ez következett abból, hogy a csereértéket az illetők által helytelenül magyarázott használati értéktől egészen elszakították, midőn csak az kellett volna, hogy a csereértékben az ár és az érték közötti benső kapcsolatot mindenkor felismerhessük. A csereérték fogalom jogosultsága tehát csak abban rejlik, hogy egy — úgy mondva — népszerűbb kifejezése az értéknek, mely a nélkül, hogy vizsgálná a javak értékét annak végső alapokai szerint, minden egyes jószág mértékét az összes egyéb jószágokban találja, a mi gyakorlatilag is előnyös azért, mivel a mindennapi életben a javak megbecsülése szabály szerint azoknak a

¹ *Böhm-Bawerh* is az objectiv csereértéket és az árt összefoglalja. Azt mondja ugyan, hogy a két fogalom nem azonos; mert a csereérték csak a javak csere-képességét mutatja, az ár a cserélt mennyiséget. Ebben egy kis szörszálhasogatás rejlik, mert a csereképességnek meg fog felelni a becsérelt mennyiség. Azért mondja is, hogy habár a két fogalom nem azonos, de törvényük azonos. Az ártörvény magában foglalja a csereérték törvényét is. (Kapitel. II. 139. 1.)

forgalomban való értékesíthetése szerint történik, míg az eredeti érték nem jut a mindennapi élet öntudatára.

A csere- vagy tárgyi érték újabban ismét nagyobb jelentőségre emelkedett *Marx* által, ki socialistikus tanát azon elméletre építette fel, hogy a forgalomba jutó áruknak az az egy közös tulajdonságuk van, hogy bizonyos mennyiségű munkaidőt képviselnek, mely azok előállítására fordított. A javak tárgyi értékének egyedüli alapja az azokban megjegecsezedett munkaidő.

Stuart Mill az értékelmélet kérdését megoldottnak tartotta.¹ És ez az angol tudomány meggyőződése volt, kevés kivétellel. *Smith Ádám* a használati és csereérték közötti különbséget állította föl, különben az érték eredeti forrását a munkában lelta. *Smith* szerint pedig a jószág csereértéke, a forgalomban érvényesülő érték, megfelel azon jószágok értékének, melyeket érte becserélhetni, *Ricardo* szerint ellenben a csereérték függ a termelési költségektől. Szó szerint véve, *Smithnek* van igaza, mert a csereérték tényleg az az érték, melyet a cserében kapott jószágok mennyisége kifejez. Azonban viszont abban *Ricardonak* van igaza, Hogy a becserélt javak mennyisége a becserélt javak termelési költségétől függ. *Smith* utódjai, különösen *Ricardonak* hatása alatt, a használati értéket mindinkább elejtették és csak a csereértékkel foglalkoztak.² A javak végleges rendeltetése és célja, a szükségletek kielégítése, és azok aránya e functio szerint, mindinkább feledékenységre ment. Pedig a használati érték jelentősége már abban jut kifejezésre, hogy a nemzetek valódi gazdagságát csakis annak alapján lehet megbecsülni. A csereértékek emelkedhetnek és a nemzet jóléte csökkenhet. Minden megnehezítése a termelésnek emeli a csereértéket, de hátrány a közgazdaságra nézve. Ez egyoldalúsággal szemben szükséges, főleg mivel a socialismus épen az orthodox angol iskola értékelméletét választotta kiinduló pontul, az értéknek azon elemét erősebben hangsúlyozni, mely szükséglet-kielégítési föladatában rejlik. Az érték a javak használatától függ, minthogy ez pedig a szükségletektől függ, e szerint az érték törvénye a szükségletek törvénye. A szükséglet törvénye pedig végelemzésben a szükséglet nyomása, minek egyik eleme a szükséglet ki- vagy ki nem elégítettsége. Azonban ez ismét függ a javak mennyiségétől és így végeredményben javak mennyiségében, vagyis a szükséglet és a födözet közötti arány-

¹ Happily, there is nothing in the laws of values which remains for the present or any future (!) writer to clear up. (P. b. people ed. 265. 1.)

² The word value, when used without adjunct, always means in p. e. value in exchange (Ibidem). The value of a thing means the quantity of some other thing, or of things in general, which it exchanges for. (P. E. 290. 1.)

ban rejlik az érték forrása. A szükséglet és födözet közötti összehasonlítás alapján végre eljutottak az újabb elmélet legfontosabb tételéhez, mely szerint minden jószágmenyiség egy-egy határozott részének értékét azon szükséglet állapítja meg, mely szükségletnek kielégítése e rész jelenlététől, illetőleg birtokától függ. Értékét azon résznek, mely a jószágkészlet egyes részének értékét állapítja meg. mint láttuk, határértéknek nevezik. Az elsők, kiknél ez eszmemenetet találjuk, *Gossen*,¹ *Jevons*,² *Walras Leon*³ és *Menger*.⁴ Azonban ez írók közül csak *Menger* gyakorolt nagyobb hatást, ki az újabb osztrák iskola alapítója lett és kinek tanítványai (*Wieser*,⁵ *Böhm-Bawerk*)⁶ ez elméletet továbbfejlesztették. Elméleti és gyakorlati szempontból az értékelmélet e fordulata csak kedvezően fogadható; az érték olyan tényezőjét hangsúlyozzák kellőképp, melyet különösen az angol tudományban, mely leginkább a kereskedelmi élet jelenségeire figyelt, elhanyagoltak,⁷ bár még *Ricardót* sem illeti az a szemrehányás, hogy ő az értéknek csak forgalmi oldalát nézte volna: »for my part I do not estimate wealth by *value*, but by *utility*«. ⁸ *Ricardo* csak azért nem foglalkozik a használati értékkel, mert szerinte a társadalmi gazdaságtan kutatásai csak a munkamegosztásos társadalomra vonatkoznak, hol minden jószág forgalomba kerül, a mikor pedig csak a csereérték jut kifejezésre, a mely felfogás későbbben *Marxot* is vezeti, ki szintén csak a forgalmi gazdaság jelenségeit vizsgálja. Azonban másfelől épen nem új az, a mit amaz írók tanítanak. Se az értéknek a szükséglethez való viszonyát, se a jószág mennyiségéhez való viszonyát a tudomány teljesen el nem felejthette, a gyakorlati élet pedig hogyan felejthette volna el? A mennyiségi tényező is némileg csak általánosítása *Ricardo* ritkasági tényezőjének. Hogy némely túlbuzgó író az új

¹ Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln etc. Braunschweig, 1854.

² Theory of Political Economy. London, 1871.

³ Eléments d'économie pure. Lausanne, 1874.

⁴ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien, 1871.

⁵ Über den Ursprung u. die Hauptgesetze des wirthschaftlichen Werthes. Wien, 1887. — Der natürliche Werth. Wien, 1889.

⁶ Grundzüge der Theorie der wirthschaftl. Güterwerthes. (Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik Jena, 1886.) — Kapital und Kapitalzins. Innsbruck, 1889.

⁷ Újabban *Dietzel* is: A határérték embereinek ítélete a munka- vagy költségelmélet fölött nem igaz; de igazuk van, ha melléje teszik a haszonelméletet. (Socialökonomik. Lipcse, 1895. VII. 1.)

⁸ Letters of *Ricardo* to *Malthus*. 209. 1. Hogy *Ricardo* a használati érték jelentőségét ismeri, azt mutatja a 120. lapon olvasható idézet, valamint különösen munkájának huszadik fejezete.

elmélet jelentőségét oly fölfedezések jelentőségével hasonlítja össze, mint például *Kopernikus*, *Newton* törvényei,¹ abban minden esetre e különben becses vívmányok túlbecsülése rejlik. Helyes, bogy ez új elmélet búvárai e szempontot jobban, behatóbban, általánosabban alkalmazzák a gazdasági élet különböző jelenségeire: a gazdasági lélektan² és mikroszkopia sokat fog ez által nyerni. Azon nagy forradalmat, melyet némelek ez új tételnek vagy inkább csak új képletnek elméleti és gyakorlati téren tulajdonítanak, nem vagyunk képesek fölfedezni. Tényleg látni is, hogy ez értéktörvény azon elméleti kérdések fölfogásában, melyekre az már alkalmaztatott, mint például *Böhm-Bawerk*től a kamatelmélet nagy horderejű kérdésére, meglepő új eredményekhez nem vezetett. Az új értékelmélet becse abban rejlik: először, hogy az értéket csak konkrét jelenségeiben kutatja; másodsor, hogy ismét visszanyúlt az érték egyik ősforrására, a haszonra, ezt visszavezette gyökerére, az emberi szükségletre; harmadsor, hogy a szükséglet és fődözet közötti arányból magyarázza a javak értékét. A határérték fogalmának jelensége pedig abban áll, hogy megmagyarázza, mennyi értékkel bír az ugyanazon szükségletnek szolgáló összes jószágoknak egy-egy része, tekintettel az e résztől függő szükségletre. Azonban e határérték ritkán jut kifejezésre, mivel a legtöbb szükséglet csak szűken talál kielégítést, tehát azoknak csak legégetőbb, legnyomasztóbb része; a szükséglet-kielégítés többi fokozatai, melyeknek legalsóját a határérték képezi, nem érvényesülnek; továbbá a határérték egyénileg nagyon eltérő, minden gazdaságban és különböző időben másféle, az általános érték meghatározására az ritkán lehet irányadó. Az egyes egyén értékítéletei csak törtei a gazdasági

¹ *Satz* az általa ugyanazon értelemben meghatározott értékfogalomról azt mondja: »Ist das nicht eine Formel von mathematischer Exactheit und ist sie nicht ähnlich z. B. dem Gravitationsgesetze in der Naturwissenschaft?« (Die neuesten Fortschritte der nationalökon. Theorie. Leipzig, 1889. 29. 1.) — De még a higgadtabb *Bohm-Bawerk* is azt mondja a határértékről: »Dieser Satz ist der Angelpunkt in unserer Werththeorie« és tovább: »Und insofern ist die Lehre vom "Grenznutzen der Angelpunkt nicht allein der Werththeorie, sondern geradezu für alle Erklärung der Wirtschaftshandlungen der Menschen und somit für diegesamte volkswirtschaftliche Theorie.«

² A gazdasági élet lélektani alapja minden gazdasági jelenségnél tekintetbe veendő, a nélkül azt magyarázni nem tudjuk. Azonban a gazdaságtant természetesen nem szabad azért a lélektanall összetéveszteni. Helyesen utal Thorsch (Der Einzelne u. die Gesellschaft (Dresden, Beissner) arra, hogy a mit lélektanilag értelmezünk, azért még nem lélektani és azért ez alapon éppoly kevésbé lehet a világot megérteni, mint fiziológiai alapon. A gazdasági jelenségek lélektani mozzanatait behatóbban vizsgálja nálunk *Navratil Ákos* »A gazdasági élet elemi jelenségei« című munkája. (Budapest, 1901.)

értékszámításnak és oly törtek, melyek értéke nagyon különböző,, tehát általános ítélelhozásra nem alkalmas. Így fölfogva, a határértéknek csak belső jelentősége van, a társadalmi életre kevésbé reflektálódik, mivel annak az egyes egyén elenyésző csekély tényezője: ha pedig végül a társadalmi értéket vesszük, akkor ismét azon nehézséggel találkozunk, hogy se a szükségletre szolgáló javak összeségét, se a szükséglet terjedelmét és különböző fokozatait pontosan nem tudjuk. A határérték is csak egy régen ismert jelenségnek kifejezése, a mennyiben csak azt jelenti, hogy minden jószág értéke függ azon szükséglettől, mely általa kielégítést talál.¹ Legfőbb gyengése ez elméletnek, hogy ismét az érték csak egyik oldalát nézi, hacsak a mennyiségi elemben nincs befolgalva az áldozat is. A nélkül tényleg csak a határhaszon van magyarázva, de nem a határérték, mely az áldozattól függ.

A használati és csereértéken kívül van még számos más alakja az értéknek, mely fontossággal bír. Ilyen a *hozadéki érték*. Előfordul ugyanis némely korszakban, hogy bizonyos javak nagy kereslet tárgyát képezik, pl. házak, földbirtok, gyorsan növekedő népesség mellett. Ezen kereslet következtében az illető javak csereértéke emelkedik, dacára annak, hogy a házak, földbirtok hozadéka ugyanaz marad. A hozadék alapján becsülve, e tárgyak csereértéke kelleténél nagyobb, hozadék és csereérték nem kongruens. Ezen különbség nagyfontosságú következményekkel jár. Számos vidéken a mezőgazdaság kedvezőtlen helyzete a birtok drága átvételére vezetendő vissza, min az újabb törzsörökös intézmény az által akar segíteni, hogy az örökösöknek a birtok mindig a hozadékérték szerint adandó át.

Egy másik alakja az értékjelenségnek, melyet az annyira kedvelt csereérték mellett elhanyagoltak, és mely gyakorlati szempontból, így pl. az adóztatás szempontjából, nagy fontossággal bír, a *lappangó érték*. Vegyük pl. a következő esetet: *Budapest* egyik utcájában volt egy kis egyemeletes ház, melyért a tulajdonosnak 900,000 koronát kínáltak, de nem volt hajlandó azt eladni. A ház jövedelme távolról sem felelt meg

¹ A határhaszon-elmélet újabb bírálatát lásd *Nicholsonnál* (Principles of pol. econ; London, 1893.). Ellene továbbá *Bonar*, Loria az Annals of American Academyben (I am forced to consider their scientific expositions as a deviation and a retrogression). — Figyelemreméltó *Cairnes* polémiája *Jevons* ellen (Some leading principles 11; 1.) — »Die Grenznutzenlehre bat zweifellos ihre grundlegende Bedeutung, aber nicht für die nationalökonomische Theorie, sondern für die privatökonomische.« (Oldenberg, Zur Preistheorie, Festgabe für Wagner 1905.) — A határhaszon-elmélet ellen újabban Lifschitz: Zur Kritik der B. Bawerk'sehen Werththeorie (Lipscse, 1908.).

az említett összegnek és így az állam ezen ház adóértékét nem élvezhette. Avagy vegyünk egy másik esetet. Egy erdélyi erdőbirtokért, mely eddig 2000 koronát hozott a tulajdonosnak, tehát hozadékértéke körülbelül 40,000 korona, kedvező konjunktúrák folytán kínáltak 120,000 koronát. Tegyük föl, hogy a tulajdonos nem hajlandó az erdőt odaadni, akkor az állam a tulajdonos impraktikus felfogása vagy szeszélye miatt elesik a nagyobb adóalaptól, melyet az illető vagyontárgy képvisel. Egyéb esetei is vannak a lappangó értéknek. A lappangó érték tehát többnyire a hozadék és hozadékképesség közti különbségen alapszik.

Az érték különböző fajai között említendőek még: 1. *positiv* és *negativ* érték. A negativ érték a nélkülözött jószág értéke. Az a sajátyszerű jelenség, hogy a negativ értéknek pozitívvá alakulásánál egy nagy része az értéknek gyakran elvész, mintha a latens meleg tényleg meleggé válik. A nélkülözött jószágnak gyakran nagy negativ értéket tulajdonítunk, mihelyt pedig bírjuk, értéke jelentékenyen csökken. A nélkülözés gyakran egy hamis tükör, mely nagyítva mutatja nekünk a nélkülözött tárgy értékét. Ez is mutatja, mennyire lélektani, ethikai jelenség az érték. 2. *Alkalmazott* (konkrét) és *elvont* (abstrakt) érték. Alkalmazott érték alatt értjük valamely jószág értékét bizonyos adott körülmények között, tehát bizonyos mennyiségben és minőségben, bizonyos hely- és időre vonatkozólag; elvont érték a jószágnemek értéke, tekintve a szükségletkielégítési alkalmasságukat; így pl. a pénzszolgálat teljesítésére a nemesérczek alkalmasabbak, mint bármely más jószág, és így elvont értékük a legnagyobb.

3. Jogi szempontból fontos a különbség viszonylagos és általános érték között (*aestimatio ejus quod interest* és *vera rei aestimatio*); az első azon érték, melylyel bizonyos jószág bizonyos személyre nézve bír, a másik az, melylyel mindenkire nézve bír. Gyakran szólnak a javak értékéről, tekintettel azoknak technikai vagy élettani értékére bizonyos szükségletek kielégítésénél; tehát a fánál, kőszénél fűtési értékről, kőolajnál stb., világitási értékről, húsnál, tejnél stb. táplálási értékről. *Liebig* érdeme, hogy kimutatta, miszerint az érték arányban áll az illető javak használhatóságával; a tápszerek átlagos értéke arányban áll azok táp-erejéhez, a bor átlagos értéke arányban áll szesztartalmához és fordított arányban kedvezőtlen utóhatásaihoz. Megkülönböztetjük továbbá:

4. az egyoldalú és többoldalú értéket, a szerint, a mint a jószág egy- vagy többféle használatot enged meg; 5. föltétlen és föltételes értéket, a szerint, a mint a tárgy értéke még más jószág bírásától vagy bizonyos körülményektől függ. *Dühring* szerint meg kell különböztetni a termelési és megosztási értékét, a mennyiben az első a termelés nehézségeivel, a másik a jövedelemmegosztás befolyásával függ össze.

Az értéknek megvannak saját dinamikai törvényei. Vannak értékek, melyek hosszú időn át állandók, viszont olyanok, melyek gyakrabban változnak. A változó értékek ismét olyanok, melyek idővel emelkednek, olyanok, melyek idővel csökkennek és végre ingadozók, le- és felfelé. Különösen az általános szükséglet tárgyát képező és csak korlátozott mennyiségben létező jószágok értékének emelkedése az általános fejlődés egyik nevezetes törvénye. Így a földjádék is nem egyéb tulajdonképpen, mint e fejlődés eredménye, mely értékemelést idéz elő. Nemcsak a népesség szaporodása, hanem a fejlődés minden mozzanata lehet oka a földjádék keletkezésének, mint általában az értékemelkedésnek.

Egy exakt elmélete a társadalmi gazdaságtannak csak úgy építhető fel, ha az érték fogalmát az alaptanok közé utasítjuk. Hiszen az érték épügy lép fel minden téren, mint pl. az önzés is, és azért ezekből nem indulhatni ki. Ezek praemissák, melyek a lélektanba valók. Annál sajátosabb, hogy az úgynevezett exakt iskola ép az érték lélektanát teszi elmélete sarkpontjává. *Helyesebb volt az angol iskola álláspontja; az nem lépett a titkos lélektani útvesztőre.* Csak azt vizsgálta, a mi a gazdasági életben tényleg kifejeződik, az pedig soha sem az érték. Hiszen a szubjektív érték társadalmilag nem nyújt alapot az összehasonlításához. Mert a mi az egyiknek végtelen értékkel bír, a másokra nézve semmi értékkel sem bír. Minthogy pedig nem az egyéni, hanem a társadalmi értéket tárgyaljuk, olyan alapra kell az értéket visszavezetni, melyet mindenki elismer.

II. RÉSZ

A TERMELÉS

I. FEJEZET.

Általános tanok.

1. *A javak, értékek előállítására (illetőleg megtartására, megőrzésére) irányuló gazdasági tevékenység képezi a termelést. Valamely társadalom össztevékenysége javak, értékek előállítása körül képezi a társadalmi termelést; a nemzet ebbeli tevékenysége pedig a nemzeti termelést. A termelés a gazdasági tevékenység és a gazdasági intézmények nagy részét veszi igénybe és tökéletes működésére oly szervezetet követel, mely új javak, illetőleg új értékek lehető legnagyobb mennyiségének előállítását biztosítja. Ebből következik, hogy a termelés nem érteti el célját, ha mindig csak a közvetlenül érvényesülő szükségletek hatása alatt működik, hanem annak rendszeresnek, tervszerűnek, következetesnek és előrelátónak kell lenni. Helyes szervezet mellett a termelés, támogatva a gazdasági élet czélszerűen működő mechanismusa által, elérheti kettős célját, t. i. oly javak előállítását, melyek a fogyasztás követelményeinek megfelelnek, és ezen előállításnak olyképeni irányítását, hogy az újonnan előállított érték a termelés által megsemmisítetténél nagyobb legyen. Mert első sorban a termelés feladata csak az, hogy oly javakkal lássa el az embereket, melyekkel a szükségleteket kielégíthetni. Hamis azon felfogás, mintha ez magában véve nem felelne meg a termelés céljának; sőt az elszigetelt gazdaságban nem is vehetni észre azon másik eredményét a termelésnek, t. i. az értékfokozást, csak annyiban, a mennyiben bizonyára az a jószág, melyet a termelés céljából feláldoznak, kevesebb értékkel bír annál, mely annak segítségével előállítandó. Azonban a munkamegosztásra alapított társadalomban a termelés tervszerű és czélszerű vezetése abban talál kifejezést, hogy a forgalomban az előállított javak nagyobb értéket képviselnek azoknál, melyek elhasználtattak, bár itt is az értékszaparat oka többnyire az emberi munkában felfedezhető.*

A termelés társadalomgazdasági rendszerei igen különbözők, mint «zt a történelem mutatja. E különbségek jelentősége abban áll, hogy a

gazdasági élet szerves jellegénél fogva a termelés alakulása visszahat a gazdasági élet egyéb köreire, a forgalomra, a jövedelemeloszlásra, a fogyasztásra. Azonban téves azon felfogás, melyhez *Marx* és iskolája csökönyösen ragaszkodnak, hogy az egész gazdasági élet, sőt a társadalmi élet egyszerűen a termelési mód függvényei, minnek következménye egyúttal az, hogy az egész társadalmi kérdés a termelési rendszer kérdése.¹ Az egy bizonyos korszakban termelt javak összessége képezi a nemzeti terméivényt, mely a költségek levonásával² egyúttal a nemzeti jövedelem és fogyasztás, a jövőre fordított javak levonásával, a múltból rendelkezésre álló javak hozzáadásával.

A javak, előállításának helyes módja két szempontból állapítandó meg. A tárgyi javak előállítása a megfelelő helyes technikai módszerektől és eljárásoktól függ. A mezőgazdaság, az ipar, a közlekedés terén természettani és vegytani, természetrajzi és egyéb ismeretek szükségesek a termelés elvégzésére. A társadalmi gazdaságtan a termelés ezen oldalával nem foglalkozik; nem tanít arra, mikép kell hidakat, házakat, vasutakat építeni, miképen szeszt főzni, posztót gyártani, bútórokat faragni, búzát, gyümölcsöt, bort termelni stb. Ez a megfelelő technikai tudományok körébe tartozik. *A társadalmi gazdaságtannak a termelésre vonatkozó tanai csak a gazdasági (»ökonómiai«), nem a műtani (technikai) oldalt vizsgálják.* Azon szervezeti elveket és azon eljárásokat kutatják, melyek segítségével elérhető az, hogy a javak termelése a lehető legolcsóbb legyen, a legkevesebb áldozatokkal éressék el; keresik a gazdasági eszközöket, feltételeit a termelésnek, melyek nélkül a technika nem végezheti munkáját, keresik azok keletkezését, működési módjait, szaporodásuk föltételeit. Ha e szerint a termelés két oldala, az ökonómiai és technikai, külön vizsgálatok tárgyát képezi, egyik sem hagyhatja a másikat figyelmen kívül. Gazdasági szempontból nemcsak azt nézheti a termelő, mikép lehet valamely jószágot a legolcsóbban előállítani, hanem a mellett természetesen arra kell tekinteni, hogy a jószág megfelelő legyen, olyan, melylyel a szükséglet kielégíthető, és melynél jobbat ugyanazon költségekkel nem lehet előállítani. Viszont a technikus sem nézheti csak azt, hogyan lehet valamely házat vagy hidat a legtökéletesebben, talán a legerősebben építeni, hanem azt is, hogy a technikailag elérhető a rendelkezésre álló összeggel eléressék. A technikailag tökéletlen dolog gyakran gazdaságilag a legtökéletesebb lesz, mivel a legolcsóbb és a célznak teljesen megfelelő; viszont a gazdaságilag eltévesztett termelés technikai-

¹ Lásd erről *Stammlert* is. (Recht u. Wirthschaft 338. 1.)

² Ezt *Losch* elfelejti. (Nationale Prod. u. Cons. 52. 1.)

lag igen tökéletes lehet, de a gazdaságtan ilyen termelést mindig rosszszalni fog. Azért a gazdasági termelés viszonyai változnak a technika állása szerint, valamint a technikai termelés viszonyai a gazdaság állása szerint.¹ Azonban ezen viszonytól eltekintve, melynél fogva a gazdaság és technika egymást ellenőrzik, a kettőnek feladata a termelés terén egészen eltérő. A termelés mindenekelőtt technikai tevékenységet követel anyagok előállítására, átalakítására körül, szóval anyagmozgás előidézése által j csak a személyes szolgálatok egy részénél nincs szerepe a technikának. Technikai átalakítás nélkül tehát termelés nem képzelhető. A gazdaság feladata csak arra irányul, hogy a termelés költségeit az áldozatok minimumára leszállítani törekszik. A termelés gazdasági része tehát főleg a takarékoságban rejlik, költségek kímélésében, a termelő erők helyes szervezésében, gazdasági kútforrások felismerésében stb. Sajnosán ki kell jelenteni, hogy a termelés nagyszerű emelkedése korunkban túlnyomóan a termelés technikai részében, és igen csekély mérvben annak ökonómiai feltételeiben tett haladásnak tulajdonítandó.

A termelési ökonómia a termelés legtakarékosabb és a mellett leg-hatályosabb berendezését keresi, ebben rejlik a termelési költségek és az azokra vonatkozó tanok jelentősége.

A termelés fogalma alatt igen különböző gazdasági tevékenységeket foglalunk össze. Többnyire új anyagi javak előállítását jelenti. Azonban a termelés fogalma sokkal tágabb. Egy nagy része a termelésnek a létező javak megtartására irányul; ilyen pl. azoknak a tevékenysége, kik szőnyeget, ruhákat fogadnak el megőrzésre. A termelés gyakran csak a létező javak védelmére, tisztántartására, rendezésére irányul; másfelől a termelés a felügyelet, az igazgatás, a számítás munkáját követeli stb. Nagy fontossággal bír a különbség, melyet a termelés termelő és fentartó iránya között teszünk. A javak termelésénél pontosabban tudhatjuk az áldozatok eredményét, mert ez az új jószágban kifejezésre jut; a fentartásra irányuló termelésnél ezt pontosan nem lehet megállapítani, mert nem lehet tudni, vajjon az áldozat szükséges volt-e? Itt tehát könnyebben előfordulhat, hogy az áldozat nem termelékeny. Az új termelés követelményét jobban lehet felismerni, mint a fentartásra irányulóét, mely jövő körülmények latolgatását kívánja. A javak fentartásáról inkább házilag gondoskodnak, kevésbé vállalatokban, néha azonban nagy

¹ Igen jó bizonyítékát annak, milyen fontos a gazdasági és technikai szempontot egyesíteni, mutatja a mezőgazdaság fejlődése. A múlt században a kamaralisták csak a gazdasági oldalt nézték. *Thaer* és később *Liebig* által egészen technikai, természettani alapra fektetett; ma már általános a meggyőződés, hogy a gazdasági és technikai oldal egyaránt figyelembe veendő.

kötélékekben is. A fentartás folytonos tevékenységet követel, mivel a romlás és pusztítás elemei is folytonosan működnek.

A termelésnek több rendszerét különböztethetjük meg: 1. külterjes és belterjes termelést (lásd 150. L); 2. nagybani, kicsinybeni termelést; 3. használat vagy piac számára; ez utóbbit a marxisták árútermelésnek nevezik.

A termelés *egyszerű* vagy *összetett*; egyszerű, hol csak egy, összetett, hol több cikk előállítására irányul. E különbség fontossága abban rejlik, hogy az összetett termelésnél az egyik jószág termelése néha csak azért lehetséges, mert a másiknak termelése előnyös. Sok helyen ezüstöt csak azért lehet termelni, mert arannyal fordul elő és annak termelése előnyös. A termelés továbbá *közvetlen* vagy *közvetett*, *független* vagy *függő* stb.

2. A termelés fáradtsággal és áldozatokkal jár. Minden új jószágnak, új értéknek előállítása más jószágok, értékek megsemmisítését követeli, egészben vagy részben, egyszerre vagy idővel. A termelés fogyasztással jár. *A termelés érdekében tett összes költségek képezik a termelési vagy előállítási költségeket. A társadalmi gazdaságban pedig a termelési költség alatt nem az a költség értendő, mely egyik vagy másik termelőnél előfordul, hanem az átlagban bizonyos jószágnál szükséges termelési költség az egész társadalom gazdasági állapotát véve.* Mert minden termelési ág úgy folytatódik, hogy vannak olyanok, kik kedvező és viszont olyanok, kik kedvezőtlen viszonyok között termelnek, továbbá tehetségesebbek és kevésbé tehetségesesek, szorgalmasak és kevésbé szorgalmasak, végül olyanok, kik a termelésre kiképezettek, tehát költségeket okoztak, de nem jutnak termeléshez, mintegy útközben elhullanak, mert betegség áldozatai, meghalnak, vagy teljesen tehetségtelenek; mindezeknek a költségeknek meg kell térülniök a társadalomban, különben a társadalom veszteséggel dolgoznék. Az ily módon számított költségek képezik a *társadalmi termelési költségeket*. A termelési költségek függnek első sorban a termelési rendszertől. A termelési költségek leszállítása képezi a gazdaságosság elvének egyik legfőbb követelményét, sőt a gazdasági élet legnagyobb forradalmi, mint pl. a tőke uralomra jutása, összefüggnek a termelési költségek leszállítására irányuló törekvésekkel. Gazdasági értelemben tulajdonképpen csak ott szólhatunk termelésről, hol az új érték nagyobb a termelési költségeknél; hol ez eredmény elmarad, ott nem termelés mutatkozik, hanem fogyasztás, értékcsökkenés.¹ Ilyen értékcsökkenés

¹ Soden következő eseteket különböztet meg:

gazdasági termelés:	k (költség) = \acute{e} (érték)
kapitalisztikus termelés:	$k < \acute{e}$
inökonomikus	$k > \acute{e}$
antiökonomikus	$\acute{e} = 0$

azonban rendszerint csak egyéni, szórványos, mert minden termelő és minden termelési ág, mely versenyképes, ezen veszteségeket a piacra terülő javaknál az ár megfelelő felemelésével fedezi, miben a biztosítás egy neme rejlik.

A tudomány legnehezebb fogalmai közé tartozik a *termelési költségek* fogalma. Egyúttal e fogalom igen különböző értelemben használtatik. Tisztán gyakorlati és magángazdasági szempontból termelési költségnek minden termelő azon áldozatok összességét érti, melyet valamely jószágért hozott és mely neki megtérítendő, ha a jószágot másnak átengedi, hogy a csere reá nézve hátrányos ne legyen. Ezen értelemben a termelő által fizetett munkabér, tőkekamat stb. képezi a termelési költségek nevezetes részét. Azonban utalván arra, hogy épen ott, hol a munkabér magas, az előállítási költség csekély, mert a magas munkabér mutatja, hogy oly bőséges a termelés, miszerint a munkásnak jelentékeny jutalmat lehet juttatni, a termelési költségek ezen fogalmát visszautasították és termelési költségek alatt csak a termelés által okozott munkát, fáradságot értették.¹ Mások a termelési költség fogalmát még szűkebbre szorították és csak azon anyagi javakat értik vele, melyek megsemmisítése szükséges abból a célból, hogy más jószág keletkezzék. A nemzetközi kereskedelem elméletében a termelési költség alatt ismét nem a tényleg az illető országban a termelésnél hozandó áldozatokat értik, hanem azon áldozatokat, melyek a cikk beszerzéséért hozatnak és a melyek a tulajdonképeni termelési költségnél nagyobbak. Ha pl. Magyarország képes volna egy tonna rúdvasat 40 koronáért előállítani, de inkább megveszi azt Ausztriától 48 koronáért, mert természeti és mezőgazdasági előnyeinél fogva ama tőke és munka, mely képes volna 40 koronáért előállítani ama rúdvasat, annyi búza előállítására szolgál, melylyel két tonna vasat vásárolhat, akkor, ha 48 koronáért veszi a vasat, ez tekintetik a vas termelési költségének Magyarországon és nem a 40 korona. Végre a termelési költség alatt némelyek mindig a legkedvezőtlenebb körülmények között termelt, de még kereslet tárgyát képező áru költségét értik. Mind ezen fogalomhatározók között tudományosan leghelyesebb az, mely a termelési költséget a legáltalánosabb kifejezésre vezeti vissza, t. i. a munkára, tehát a termelési költség alatt azon munkát érti, mely a jószág termelésére szükséges; ez esetben a többi áldozatok is természetesen munkára vannak visszavezetve. Tágabb értelemben véve azonban a termelési költség alatt értetnek mindazon áldozatokat, melyet a jószág ter-

¹ *Caimes*: Cost means sacrifice; .-. it represents what man parts with on the barter between him and nature.. . This is the essential nature of cost (Some leading principles 60. 1., magyar fordításban b: Közgazd. könyvtár).

melése és forgalombahozatala egészen azon időpontig okoz, midőn azt a termelő a fogyasztónak kínálja. A termelési költség legmegfelelőbb mértéke ama munkaidő, mely valamely jószág bizonyos egységének (pl. tonna, hektoliter stb.) előállítására szükséges.

A termelési költségeknél új és régi termelvények között különbség lehet, a mennyiben valamely gazdasági haladás folytán a termelés olcsóbb, vagy valamely kedvezőtlen körülmény folytán drágább lett; ily esetben a régi és az új termelési költségek megkülönböztetésére az újbóli termelés költségeit *reproductionalis költségeknek* nevezzük. Lényegökben természetesen ezek sem egyebek, mint termelési költségek, de az áralakulás túlnyomóan ezen reproductionalis költségek hatása alatt áll.

A tulajdonképeni termelési költségektől meg kell különböztetni a többi költségeket. Van sok árú, melynél ezek többet tesznek a termelési költségeknél. Így pl. egy csésze kávé árában, melyet a kávéházban nekünk adnak, a mellékköltségek nagyobbak, mint a kávéé.¹ Sok üzletnél, pl. gyógyszeráraknál, biztosító intézeteknél óriási összegeket költenek a reklámra. Fontos szerepet játszanak a nagy vállalatoknál az alapítási költségek, melyekhez különösen az üzlet megindításának költségei, az újságok, parlamenti befolyások megnyerésének költségei tartoznak, mire ismét klasszikus példát nyújtott a *Panama* csatornatársaság története. Vasúti vállalatoknál is rendszeresen igen nagyok ezen alapítási költségek, melyek közé az Angliában úgynevezett parlamenti költségek is tartoznak. A vasutak még egy másik nemében a költségeknek is saját-szerű alakulást mutatnak, t. i. a drága központi vezetés költségeiben, mely nálunk azelőtt több vasútnak egész bevételét emésztette fel. Igen fontos a különbség az *általános* és *különös* költségek között. Az általános költségek alatt azok értendők, melyeket a vállalat vezetése szükségessé tesz, tekintet nélkül az egyes előállított termelvények mennyiségére, pl. az igazgató, a felügyelő fizetése, az adó, a lakbér stb. A különös költségek az egyes termelvény előállítása által szükségessé vált költség, az arra fordított nyersanyag, munka stb. Mennél nagyobb a termelvények mennyisége, annál kedvezőbben alakul az általános költségek aránya, mert ez még sem igen emelkedik, tehát egy-egy termelvényre az általános költségek kisebb része esik. Az általános költségek nyomása fordított viszonyban áll a különös költségek magasságához. Különbséget teszünk végül *alap-* és *üzleti* költségek között; amazok a vállalat vagy termelés berendezésére szükségesek, ezek az üzlet, illetőleg termelés meg-

¹ Ásványvizeknél a töltés, csomagolás, szállítás, palaczk, többé van, mint a víz, mit abból látni, hogy nagy és kis palaczk között az árkülönbség igen csekély, bár a nagyban kétszer annyi víz van.

indítására, fentartására és folytatására. Azon szám, mely a vállalat bevételeinek és költségeinek összehasonlításából származik, *üzleti együthathó-nak* nevezetik. *Üzleti hiány* vagy üzleti *deficit* oly üzleti eredmény, melynél nemcsak nyereség nincs, hanem még a költségek sem találnak fedezetet.

A termelés alakulása a termelési költségek nyomásától függ. Minden, a mi ezen nyomást könnyebbíti, előmozdítja a termelést. A termelési költségek nyomását megkönnyebbíthetni a termelés fokozása által, és tényleg a nagybani termelés következménye a termelési költségek leszállítására irányuló törekvésnek. A termelési költségek leszállítása sikerülhet továbbá megtakarítás által. Egy másik mód a termelési költségek leszállítására azok felosztása vagy több termelvényre, hosszabb időre vagy végre több termelőre a társulás alapján. Legnagyobb eredményt mutatnak természetesen a találmányok, melyek gyakran ép a magas termelési költségek nyomása alatt tételnek. A munkabér emelkedése egyik tényezője az újabb időben tett számos találmánynak, mely a termelési költségeket leszállítja. Ezt legjobban bizonyítja a gyapotipar. De a vasipar terén is jelenleg több mint 20%-kal olcsóbb a termelés a nagyobb munkabérek daczára. A fűtési rendszerek javítása *Lothian Bell* szerint azon eredménnyel járt, hogy csak a clevelandi kerületben évenként 500,000 tonna kőszén megtakarított. Drága termelés buzdítja a találmányi szellemet, míg az olcsó termelés azt elsatnyítja.

A termelési költségek fontossága messze a gazdasági élet körén túl érezteti magát. Még a jogok érvényesítése is a jogszolgáltatás költségeitől függ és gyakran nem érvényesíttetnek jogok, mivel az nagyobb költséggel jár a jog értékénél. Azért a társadalomban nem is teljes a jogszolgáltatás, hanem csak korlátolt, a mennyiben tudniillik azt a költségelv megengedi.¹ Azonban a költségtörvény hatása megszűnik, hol a gazdasági szempont magasabb szempontoknak rendelendő alá.

3. A termelés feladata új értékek előállításában áll. Az új jószág értékének az áldozatoknál nagyobboknak kell lenni [6 (új érték) = a (régi

érték) $+ \Delta x$ ($x = \frac{a}{n}$). Az egész termelés iránytűje az érték-differenciále Δ .] Az ezen feladatnak megfelelő termelés a termelékenység jelle gével bír. A *termelékenység* a termelés azon tulajdonsága, képessége, melynél fogva az új értékeket előállít. Minden termelés, mely ezen kelléssel bír, termelékeny. A termelékenység tehát nem a termelés iránya, hanem

¹ A jogász ugyan azt mondja: küzdelem a jogért! De ennek értelme is csak az, hogy a költségekkel szemben nemcsak a védelmezendő jog pillanatnyi konkrét értékét kell venni, hanem azt, hogy a jogsértés könnyű eltűrése újabb jogsértésekre ösztönöz.

a termelés eredménye után ítéendő meg. Minden termelési ág, mely értékeket állít elő, és mely az érték termelésénél értékszorodást ér el, az termelékeny. Az pedig, hogy értéket állít elő, csak attól függ, vajjon a társadalom vagy annak egyes tagjai azon javakat vagy szolgáltatásokat használják. Ez esetben az illető termelési ág termelékenysége iránt semmi kétely sem foroghat fenn. A termelékenység tehát a termelvény és a költség arányától függ. (T:K.) Mindenütt, hol új értékek állítanak elő, termelékeny, termékeny (productiv) munka végeztetett. Ezen egyedül helyes felfogás szerint minden foglalkozás, melynek hasznosságát a társadalom elismeri, termelékeny, az a gazdasági értékek mennyiségét szaporítja. Ezzel szemben sokáig, mintegy *Sayig*, ki az immaterialis termelés termelékenységét tanította, az a nézet uralkodott, hogy csak azon foglalkozások, melyek tárgyi javakat állítanak elő, mint a mezőgazdaság, vagy a melyek működése legalább a tárgyak változásán észrevehető, értéktermelő foglalkozások, míg a kereskedés, de még inkább a személyes szolgálatok, nem értéktermelő foglalkozások. Ezen felfogás helytelen. Az értéktermelés nem egy és ugyanaz az anyagtermeléssel, hanem hasznosságok termelésével. Már pedig hasznosságokat termelni lehet a nélkül, hogy azok bizonyos anyagon észrevétessenek. A régi felfogás szerint a hegedűkészítő termelékeny, a zeneszerző terméketlen volna, a színházi szabó termelékeny, a világhírű színész terméketlen, az asztalos, ki iskola-padokat készít, termelékeny, a tanár terméketlen volna. *Homer* eposzáinak, *Sophokles* tragédiáinak nyomtatása még ma számos munkást foglalkoztat, míg a görög világ anyagi javai mind évezredek előtt elenyésztek. Tehát még az anyagi termelés terén is nagyobb a szellemi javak termelésének hatása. Ama felfogást azzal sem lehet indokolni, hogy az anyagi termelés láthatólag szaporítja a nemzeti vagyont, míg a személyes szolgálatok azonnal elhasználtatnak; például az újonnan épített házak egy város vagyónában észrevehetőek, a színházban adott előadások nem. Mert ezzel szemben áll az, hogy egyfelől az anyagi termelés is sok tárgyat állít elő, mely azonnal elfogyasztatik (élelmi szerek), másfelől egy tudós, egy szónok előadása maradandó, századokra szóló hatást idézhet elő. Legkevésbé pedig helyes azon felfogás, mely a szellemi tevékenység legmagasabb funkcióját, különösen ha azok közvetlenül a társadalom érdekében teljesítetnek, mint a bíró, az orvos, a tanár foglalkozását, improductívnek tekinti. Az anyagi jólét emelkedésének a szellemi foglalkozások mindenha a leghatalmasabb emeltyüi.¹ És az új kor bizonyosága

¹ Helyesen mondja *Lotze*, I. §. 42.: Nagyon tévednek elméleti és gyakorlati államgazdánk, ha az ember kezében találják a jólét fő elemét, míg csak az ész és műveltsége a kezét és ügyességét teremti és vezetik.

inkább a mellett tanúskodik, hogy épen azok, kik a tudomány, a köz-igazgatás terén nagy szolgálatokat tesznek, joggal a legnagyobb jutalmazásban részesülnek, azok pedig, a kik csak kezdetleges testi munkát végeznek és az anyagi termelésnél közvetlenül elfoglalván, a legszerényebb jutalmazást érdemlik ki. Csak annyiban van némi jogosultsága ezen felfogásnak, a mennyiben a szellemi foglalkozások és nyilvános funktiók a velők járó tisztelet, kitüntetés, érdekesség, esetleg kényelemnél fogva igen nagy vonzerőt gyakorolván, esetleg a feléjük özönlők nagy száma nem áll többé a szükséglettel arányban és azért az illetők termelékenysége fogy. Azonban a helyes arány nem jöhet e kérdés eldöntésénél tekintetbe és annak tisztázását csak zavarhatja, mert a helyes arányok minden foglalkozásnál megtartandók, különben a termelékenység leszáll. Minden termelési ágának a kellő arányokban kell maradni, különben túltengés állhat be, és annak következtében terméketlenség. Ez inkább történhetik az iparnál, mint a mezőgazdaságnál, a kereskedelemnél inkább, mint az iparnál; leginkább pedig a személyes szolgálatok terén. Oka pedig ennek abban rejlik, hogy a magasabb hivatalok nemcsak az anyagi előny miatt kerestetnek, tehát folytattatnak is, ha az már igen csekély; az anyagi termelés csak az anyagi előny miatt kerestetik fel, és ha ez hiányzik, elmarad. Könnyebb is az anyagi termelés terén az aránytalanságot felismerni, mert az azonnal a piacon kifejezésre jut, míg a személyes szolgálatok terén az nehezebben ismertetik fel. Azért látjuk, hogy bizonyos korszakban túlságos sokan fordulnak a tudományos, a hivatali, a papi, a katonai pályára felé stb.¹ *Amerikában* minden kilenczedik választó hivatalvadász. *Olaszországban* egy időben minden családban volt egy »abbate«. Nálunk nagy a hivatali, tanári, ügyvédi pályára készülők száma. Ideje lesz az ipari és kereskedelmi pályára átmenni. Itt találhatnak a mezőgazdaságból kiszorultak legmegfelelőbb és tisztességes elfoglaltságot. Különben a túltengés állapota sehol sem tarthatja magát soká. Továbbá megjegyzendő, hogy a foglalkozások termelékeny irányban főleg akkor fognak maradni, ha a jövedelemszerzés könnyebb módja nem kínálkozik. Így különösen a kereskedelem körében nagy a veszély, mert magasabb műveltséggel bíró egyének találkoznak kevésbé műveltekkel. Nem termelékeny csak azon termelő, ki a társadalom által hasznosnak el nem ismert tárgyakat állít elő; vagy olyanokat állít ugyan^{elő}, melyek hasznosak, de olyképen, hogy többet költ a tárgy előállításra, mint a mennyi annak értéke. A helyes felfogás a termelést vissza-

¹ A szellemi téren való túltermelésről már a régi Rómában lásd *Pöhimann*, *Übervölkerung der antiken Grosstädte* 39. 1.

vezeti annak végcéljára, a fogyasztásra. A mai gazdasági rendszer mellett mindenki csereértékek előállítására által gondoskodik szükségleteinek kielégítéséről, mivel a csereértékek által jövedelemhez jut. Mindenki tehát, a ki csereértékek előállítására által gondoskodik szükségleteinek kielégítéséről, az termelő, minden más ember nem termelő (pl. a koldus).

Tévesnek kell természetesen kijelenteni azon újabb tant is, melynek a socializmus a hirdetője, hogy csak a munka termelő. A termelékenység fogalmát nemcsak nem lehet egyes foglalkozások számára igénybe venni, de egyes termelő erők számára sem.

A termelékenységnek itt csak gazdasági fogalmáról és jelentőségéről értekezünk. Azonban a mellett a *termelékenységnek kulturális oldal is van*, mely más színben tűnik fel. Ezen szempontból ugyanis a termelékenység fogalma független a termelési költségektől. Ilyen értelemben termelő lehet oly termelés is, mely nem fedezi a termelési költségeket, de a fogyasztókat az eddigénél sokkal olcsóbban és sokkal megfelelőbben látja el különböző javakkal. Kulturális szempontból továbbá termelő lehet oly, a társadalom vagy az állam által az egésznek érdekében folytatott termelés, illetőleg vállalat, mely nem fedezi a termelési költségeket, pl. esetleg a vasúti üzlet. Ellenben termelőnek kulturális szempontból nem nevezhető oly termelés, mely ugyan a termelési költségeket fedezi, de nagy áldozatokat, pusztítást okoz szellemi, erkölcsi, fizikai életben, mint pl. a gyermekek és nemzedékek elcsenevezésével járó gyári munka és mint a jellem megromlásával járó számos pénzszerezési mód a modern társadalomban. Termelőnek nem nevezhető továbbá az óriási összegeket emésztő gyártása a mindig tökéletesbül fegyvereknek, melyek a pusztítás munkájának vannak szánva az európai hadseregek milliói számára.

A termelékenység régi fogalmát a tudomány a jövőben egészen mellőzheti. Annak abban az értelemben véve jelentősége nincs. Különbséget lehet azonban tenni oly gazdasági foglalkozások között, melyeknek jelentősége az anyagi értékek termelésében rejlik és olyanok között, melyek szabad foglalkozások és melyeknél általában az anyagi haszon mellékes. Ez lehetővé teszi az egyes foglalkozásoknak az eddigénél sokkal helyesebb megítélését. Továbbá fontosságot tulajdonítunk a termelő foglalkozás és a nyereséges (lukratív) foglalkozás közötti különbségnek; igen gyakran látjuk, hogy foglalkozások nagy jövedelmezőséget nyújtanak, bár épen nem termelő. Megkülönböztetjük végül a termelő foglalkozásokat következőképpen: 1. szoros értelemben vett termelő foglalkozások (új javak előállítás); 2. fenntartó (konzervatív) foglalkozások (pl. biztosítás, védelem, tisztántartás stb.); 3. igazgatási

foglalkozások (vezetés, igazgatás, felügyelet stb.); 4. szétosztó (distributív) foglalkozások (kereskedelem, forgalom).

4. A termeléstől meg kell különböztetni a *termelőképeséget*. A termelőképeség — a termelési szervezet állapotához képest — a termelés kiterjesztésének lehetősége. A termelőképeség egyik határa a termelékenység; addig lehet termelni, a meddig az új érték nagyobb a réginél; ezt *abszolút termelőképeségnek* nevezhetjük. Azonban a termelőképeségnek van más mértéke is, és ez a fogyasztás, illetőleg fizetőképesség vagy a fizetőképes fogyasztás. A marxisták szerint pedig a mai társadalomban a termelése határa ott van, a hol a termelés a tőke számára még megfelelő nyereséget, többletértéket nyújt. Ezt *relatív termelőképeségnek* nevezhetjük. Az abszolút termelőképeség jelentősége abban rejlik, hogy a fogyasztás kielégítése mindig csak annak határáig teljesíthető; viszont a relatív termelőképeség jelentősége abban rejlik, hogy csak a fogyasztás határáig felhasználható a termelőképeség. Fejletlenebb gazdasági viszonyok között a termelőképeség kisebb, mint a fogyasztási képesség, előrehaladottabb viszonyok között nagyobb. A termelésnek a termelőképeség határáig való kiterjesztése tehát néha annyit jelent, hogy kevesebb, néha annyit, hogy több, mint a fogyasztási képesség. A fogyasztás nem emelkedhetik a termelőképeségen túl és a termelőképeség csak annyiban veendő igénybe, a mennyiben azt a fogyasztás követeli. A tapasztalat azonban mutatja, hogy a termelők érdeke a termelésnek kiterjesztése a termelőképeség határáig. Ennek következménye az, hogy ha a fogyasztás, illetőleg fizetési képesség nem tart lépést a termelőképeség határáig kiterjesztett termeléssel, túltermelés következik be, mert a termelés határa nem a fogyasztási képesség, hanem a tényleges és fizetőképes fogyasztás.¹ Hiába látjuk, hogy még számos ember van, kinek lakása rosszul van bútorozva; ha azoknak a szükséglete, kik a jobb bútorokat fizethetik, ki van elégtve, akkor több bútort nem szabad előállítani. Az az állapot, melynél fogva a vevők fizetési képessége tiltakozik a termelés további kiterjesztése ellen, tehát inkább *fogyasztáshiány*, mint *túltermelés*. Nem az a hiba, hogy sokat termelnek, hanem az, hogy nem tudjuk a szükségletkielégítés költségeit fedezni, nincs fizetési képesség. Es habár jóformán ugyanazzal az értelemmel bír, akár azt mondjuk, nagyobb a termelés, mint a fogyasztóképesség, vagy megfordítva, a fogyasztóképesség kisebb, mint a termelés, mégis annyiban nagy különbséget okoz, a mennyiben ha azt mondjuk, hogy kelleténél nagyobb a

¹ A termelőképeség- és fogyasztási képességnek egy újabb elméletét és vele a társadalmi alapprobléma megoldásának egy újabb módját adja *Herzka*: Az emberi gazdaság problémái (Bp., 1897.) című munkájában.

termelés, akkor a termelést kell megszorítani, ha pedig azt mondjuk,, nincs elég fizetési képesség, akkor a fizetési képességet kell erősíteni.. A folytonos törekvés haladásra a termelési téren, mely haladásnak egyik föltétele a nagybani termelés, oda vezetett, hogy a termelés a termelő-képesség határáig elment, tekintet nélkül a tényleges fogyasztásra. Ily elhanyagolása egy fontos tényezőnek végre már régebben is nagyobb haladást idézett volna elő; de a régi gazdasági életnek egyik nagy előnye volt, hogy többnyire igen jól ismerték azt a kört, melynek szükségletét kielégítették, valamint annak fizetési képességét. A legtöbb termelő a helyi szükséglet számára dolgozott, igen sok esetben épen csak megrendelésre s így a termelésnek a fogyasztás határán túl való terjeszkedése nem fenyegetett. Inkább termelési hiány fenyegetett, mint fogyasztási hiány. Azonban a fizetési képesség befolyásának elismerése mellett is még sem szabad tagadni, hogy előfordul tényleg túltermelés, melynek nem a fizetési képesség az oka, hanem az, hogy bizonyos czikkból több állítatik elő, mint a mennyi kell, ha a fizetőképesség minden fogyasztásnál megvan. Képzeltető pl., hogy valamely gyümölcsből oly gazdag; termés van, hogy mindenki képes szükségletét kielégíteni és még sem lehet az egész termelt mennyiséget felhasználni.

5. A termelés az előállított javakat tekintve kétféle: 1. *tárgyi, anyagi javak* termelése; 2. *tárgyatlan, személyi javak, úgynevezett személyes szolgálatok* előállítása. A tárgyi javak termelése következő főirányokat mutat: a) oly természeti anyagok gyűjtése, melyek emberi munka nélkül jönnek létre; b) szerves anyagok előállítása. Ezeket [a) és b)] összevéve *őstermelésnek* nevezzük; c) az említett foglalkozások által nyert anyagok átalakítása azon czélra, hogy a szükségleteknek általában vagy jobban megfeleljenek; ezen foglalkozást *iparnak* nevezzük;¹ d) a javaknak oly helyen, oly időben és oly mennyiségben kínálása, hogy ez által értékük emelkedjék, tehát a javak forgalomba hozatala; ez a legtágabb értelemben vett *kereskedelem*. Az őstermelés e szerint főleg anyagi értéket állít elő, az ipar főleg alaki értéket, a kereskedelem főleg helyi, időbeli és mennyiségbeli, azaz forgalmi értéket.² A személyes szolgálatok ismét kétfélék: a) *közönséges, testi vagy szellemi szolgálatok*. Ide tartozik a legnagyobb része a testi, egy csekély része a szellemi munkáknak; b) *magasabb szel-*

¹ Itt az »ipar« szót szoros értelemben vesszük; gyakran azonban az ipar általában foglalkozást jelent és akkor szólanak mezőgazdasági, kereskedelmi iparról stb. Az angol, francia és német tudományban is a megfelelő fogalmak (industrie, Gewerbe) szűkebb és tágabb értelemben vétetnek.

² Berzeviczy Gergely e három termelési ágat ekkép különbözteti meg: status productivus, formativus, permutativus.

lemi szolgálatok, melyek magasabb műveltséget és értelmiséget tételeznek föl, ezek többfélék: 1. a jogszolgáltatás és az állam érdekében; 2. a tudomány és művészet érdekében; 3. az egyház érdekében stb.

A magasabb szellemi szolgálatok körében a termelés tisztán a szükségletek érdekében történhetik, mint pl. az ügyvéd tevékenysége, vagy az élvezet érdekében, mint a költőé. Az élvezet érdekében történő termelés azonban gazdasági megbíralás alá csak csekély részben eshetik; különben a két irány érintkezési pontokat mutat. A középkorban a szükségletkielégítés szolgálatában álló ipar fölemelkedett a művészet körébe. A legtöbb híres olasz művész kézműves volt, különösen ötvös, mint Benvenuto Cellini, Ghiberti, Donatello, Brunelleschi, Cranach (ki aranyozó, lakkozó, czímfestő, festő, gyógyszerész stb.), ellenben gyakran a legkiválóbb művészek találnak elfoglaltságot a szükségletkielégítésre irányuló iparban. Lebrun, a híres festő, a sèvres-i porcellángyárnak igazgatója volt. A kézmű és művészet szoros összefüggését napjainkban különösen *Ruskin, Morris, Crane* stb. hirdették.

Az egyes termelési ágak között nem mindig lehet a szigorú elválasztást keresztülvinni. Az iparos kereskedéssel is foglalkozik, a kereskedő is gyakran az árukat a forgalombahozatal céljából átalakítja, pl. a fűszerkereskedő a nyerskávét pörkölteti, a borkereskedő a borokat vegyíti, enyhíti, jobb szint ad nekik stb. Már régebben az iparos egyes cikkekkel kereskedett, a könyvkötő papírral és téntával, a bognár olajjal, a fodrász illatszerekkel stb.¹ A ruhaipar terén az egyik szabónak nevezi magát, ki raktárt is tart, a másik ruhakereskedőnek, ki a ruhákat el is készítteti. Sok órás ma soha nem állít össze órákat, hanem kész órákat ad el. A mészáros és a húskereskedő közt alig van különbség; és a mészáros talán csak azért iparos, mert régebben is czéhekben volt egyesítve. A koresmáros inkább kereskedő, mint iparos, a fodrász inkább személyes szolgálatot tevő, mint iparos. A nyomdász is alig tartozik szigorú értelemben az iparosok közé. A nyomdász munkája abban különbözik a másolótól, hogy kész betűkkel állítja össze az írást. De ha az eszköz különbséget tesz, akkor a másoló is, ki typograffal dolgozik, a számoló, ki számoló géppel dolgozik, az iparosok közé számítandó. A nyomdász inkább a szellemi szolgálatok körébe tartozónak tekinthető. Különösen a szellemi szolgálatokkal érintkező, vagy azokba átmenő foglalkozásoknál nehéz a határvonalat megállapítani. A borbély, ki különösen régebben fontos orvosi műtéteket végzett, az egyetemi szolga, ki a hallgatóknak a hullát, a növényeket, az ásványokat magyarázza, a fényképész, ki művészeti

¹ *Schmoller, Kleingewerbe.* 212. 1.

érzéssel dolgozik, az inas, ki a legkényesebb diplomáciai megbízásokat sikeresen elvégzi, mutatják az osztályozás nehézségeit. Az állami és társulati üzem terjedésével az ipari és kereskedelmi tevékenység hivatali válik és az, ki egy nagy szállító üzlet élén mint kereskedő szerepelne, most állami tisztviselő; a ki egy állami gépgyár élén áll, többé nem iparos, hanem tisztviselő. A festő, a ki egy ipari vállalatnál talál alkalmazást, iparossá lesz. A csoportosítás ezen nehézsége gyakorlati jelentőséggel bír; érezteti magát pl. oly törvények alkalmazásánál, hol különbséget kell tenni iparos és kereskedő között stb., vagy a hol a csoportokat külön kell feltüntetni, pl. kiállításoknál stb. Azonban azért a fent körülírt megkülönböztetés szabály szerint alkalmazást talál; az őstermelés tehát rendszerint anyagok előállításával, az ipar átalakítással, a kereskedelem árúk és értékek forgalomba hozatalával foglalkozik. A mellett minden egyes foglalkozás a másiktól is vehet fel elemet. Ezen különböző irányú foglalkozásokat legcélszerűbb vegyes termelési ágaknak elnevezni, melyek ismét többfélék. Újabb időben igen erős irányzat mutatkozik a »munkás« fogalom kiterjesztésére; így a munkástörvényhozás szempontjából az osztrák miniszter az ügyvédi segédek a munkások közé, az ügyvédek az iparosok közé kívánta vétetni.

A gazdasági élet anyagi felfogása a régi társadalmi gazdaságtan azon szólásmódjában is jut kifejezésre, hogy az csak termelőket, termelési ágakat ismer és nem hivatásokat. Ez által az ember által teljesített egész életmunkának egyéb mint kereseti jelentőséget nem tulajdonít. Ez tévedés, mely még kedvezőtlen visszahatással jár, mert a ki munkájában csak a kereseti célját látja, az e munkát soha nem fogja jól végezni, mert annak magasabb, üdvös rendeltetésétől nincs áthatva. Jól mondja *Marshall*, hogy az angol faj fensőbbisége abban rejlik, hogy mindenki azon tulajdonságokat, melyek gazdaságilag fontosak, nemcsak azért szerzi meg, hogy nyereszkeskedjék, hanem azon öröm és boldogságért, mely azokkal jár.¹ *A termelés csak ott lesz tökéletes, a hol az tényleg életfeladattá, hivatássá válik, a hol az egyén annak a leszetnél magasabb rendeltetését felismeri és ennek megfelelően magát azzal azonosítja*, míg ha a hivatásában rejlő ezen magasabb irányt fel nem ismeri, és azt csak a kereset végett üzi, kedvtelenül, talán épen undorral teljesíti feladatait. A hivatás választása függ: 1. az illető országban általában létező hivatásoktól; 2. a hivatásra szükséges képességek megszerzhetőségétől; 3. a hivatásválasztás szabadságától; 4. a hivatáshoz szükséges képességektől és egyéb körülményektől; 5. a hivatás előnyeitől, gazdasági, társadalmi tekinteté-

¹ Principles, 307. l.

ben; 6. a hivatásban érvényesülő versenytől stb. A hivatások között nagy különbség van azok nehézsége, kellemsége, jövedelmezősége és keresettsége között. A hivatások nagy különbségeket mutatnak az azokkal összefüggő számtalan tényezők szerint, és ezen alapszik minden egyes hivatás sajátosságai. Kiváló fontossággal bír a hivatások egymásközi összefüggése, alá- és mellérendeltsége, szóval azok gazdasági és társadalmi tagozata.

Az anyagi és szellemi kereseti ágak között a nagy különbség az, hogy amazok választása úgy tekintetik, mint a melyet csak a pénzvágy határoz meg, míg a szellemi hivatásokra magasabb, nemesebb törekvés vezet. Azért emezek nagyobb tiszteletben is részesülnek. A régi társadalmi gazdaságtan vétett, midőn a szellemi hivatásokra is a nyers gazdasági kereseti szempontot alkalmazta, holott megfordítva hangsúlyozni kellett volna, hogy nincs oly hivatás, melynél csak a kereseti szempont dönthet, mert akkor többnyire nem is helyesen teljesítetik. *Minden hivatás egy társadalmi funkció, megbízás, mely az illetőtől adott körülmények között a nyers pénzvágy alóli szabadulást, áldozatot, magasabb felfogást követel.*

6. Tágabb értelemben véve *termelési tényezőknek* nevezhetjük mindazon erőket, körülményeket, helyzeteket, szervezeteket, melyek a termelésre befolyással vannak. Így pl. maga a fogyasztás egyik leghatalmasabb termelési tényező, továbbá a társadalom szervezete, a verseny, a munkamegosztás stb. Szűkebb értelemben *termelési tényezők* alatt értették azon erőket, melyek közvetlenül a termelést végzik és a melyek jobban *termelési v. termelő erőknek* neveztetnek. Ezen termelési vagy termelő erők a természet, a munka és a tőke. Ezen termelő erőktől ismét különböznek a *gazdasági termelő erők*, melyekhez csak azok tartoznak, melyek korlátolt mennyiségüknél fogva gazdasági értékkel bírnak; ezek közé a természet csak bizonyos körülmények között tartozik és akkor is nem mint természet, hanem mint vagyontárgy. A gazdasági termelési erők tehát a természet, a mennyiben korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre, a munka és a tőke. A termelés mindenekelőtt emberi munka kifejtését követeli: az egyik termelő erő e szerint a munka, és a mennyiben mindig áldozattal jár, a munka egyúttal gazdasági termelő erő. A mennyiben pedig a munka feladata csak a természet által nyújtott anyagok beszerzése, azok keletkezésének előmozdítása, a természeti erő is képez termelő erőt és ott, a hol korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre, pl. üiint a föld,¹ egyúttal gazdasági termelő erőt. Természet és munka *első-*

¹ Vájjon a föld a termelő erők közé tartozik-e, az iránt újabban vita támadt több író között: *Philippovich, Mayr* annak tartják. Saját álláspontunk a fentiek-ből kiviláglik.

rendű termelő erők. A természet és a munka egyesítésével előállított javaknak egy része maga is csak a termelés előmozdítására szolgál. Ezek képezik a harmadik termelési erőt, a *tőkét*, mely egyúttal gazdasági termelő erő. A három termelési erő együtt képezi a *társadalmi, nemzeti termelő erőt*. Minthogy a tőke csak a természet és munka együttműködéséből származik, *másrendű* termelő erő. A termelő erők társadalmi jellege lényegesen különbözik egymástól; a birtok, akár természeti értékforrások, akár tőke birtoka, szabály szerint uralmi viszonyokat teremt, a munka pedig szabály szerint szolgálati viszonyt teremt az azt értékesítő számára.

A termelő erők a gazdaságban ritkán találhatók teljesen elkülönítve. A művelés alatt álló föld még a legkezdetlesebb kultúra mellett már némi tőkét foglal magában, a legegyszerűbb munka a munkás eszközben, legyen az csak egy hasított kő, tőkét is igényel és minden tőkehasználat a tőkés részéről bizonyos munkát (elhelyezés, ellenőrzés stb.) követel. Egész tisztán az eredményezett hatások visszavezetése egy-egy tényezőre ritkán lehetséges. A termelési erők különböző arányban egyesíttetnek különböző foglalkozásokban és még inkább a gazdasági kultúra különböző fokozatain. A termelés kezdetleges állapotában a természeti tényező túlnyomó, munka és tőke még kevés; a termelés magasabb fokain nagy mennyiségű tőke és munka használtatik fel. A termelés azon rendszere, mely főleg a természetre támaszkodik, *külterjesnek*, azon rendszer, mely főleg a tőkére vagy munkára, avagy mindkettőre támaszkodik, *belterjesnek* nevezetik. Fejletlen korszakban a föld értéke csekély lévén, megtörténhetik az, hogy a tőke értéke aránylag nagy. Így *Rogers* azt mondja, hogy a középkorban az angol mezőgazdaságban a tőke mennyisége a föld csekély értékével összehasonlítva igen nagy volt. Azért a belterjesség teljes fogalma követeli a tökéletesebb technikai eljárások alkalmazását. A külterjes termelésnél gyakran kevés tőke megtakarítására nagymennyiségű föld használtatik, másfelől a belterjes termelésnél a munka vagy természet kímélésére igen költséges tőkeberendezések tétetnek.

Minden termelő erő a termelésen át és annak alapján hatást gyakorol a jövedelemelosztásra, tehát jövedelemelosztási tényezővé válik.

II. FEJEZET.

A munka és a munkás.

1. A *társadalmi, nemzeti* munka alatt értjük a társadalom rendelkezésére álló emberi erő rendszeres összefoglalását. A munka a legfontosabb termelési erő. Ezzel nem helyezük azt a természet fölé, mely nélkül munka sem lehetséges. De a természet gazdasági jelentősége csak egyes foglalkozásokban érvényesül, a munkáé minden foglalkozásban. Munka nélkül nemcsak az ipar, a kereskedelem nem képzelhető, de még az östermelés sem. Az östermelés terén is a természet nagyon fukar, hol azt emberi munka nem veszi szolgálatba. A tőkével szemben még nagyobb az emberi munka jelentősége. Nincs oly tőkegazdag ország, melyben a tőkében rejlő gazdasági erő megközelítené a munkaerő nagyságát. Ha pl. *Magyarországon* csak a felnőtt férfiak munkáját vesszük, a nők csak egy csekély részét számítjuk, akkor is azok munkájában oly érték rejlik, mely a tőke évi értékét messze meghaladja. Ugyanazon eredményhez jutunk, ha szem előtt tartjuk, hogy a tőke értéke számos foglalkozásban az ott végzett munka értéke mellett elég alárendelt jelentőségű. Számos foglalkozásban a tőke nem is visz szerepet, vagy csak alárendeltet. De a munka megítélésénél a gazdasági szerepen kívül egyéb rendeltetését is kell szem előtt tartani. *A munka szoros összefüggése az egyénnel maga után vonja, hogy a munkát és annak működési, felhasználási módját nem szabad csak gazdasági szempontból megítélni.* Tekintettel kell lenni arra, hogy a munka rendezésével a társadalom egyúttal a nép nagy részének sorsa fölött dönt, melynek a munka az egyedüli kereseti forrása. *A munkarendszer továbbá alapja a társadalmi osztályoknak.* Minden helyes munkarendszernek tehát olyannak kell lenni, hogy a munkások társadalmi, erkölcsi, műveltségi, egészségi érdekeit is szem előtt tartsa. *Oly munkarendszer, mely ezeket figyelmen kívül hagyja, mely a munkának csak gazdasági termelékenységére tekintene, a legnagyobb természetlenséget idézné elő, ^ert pusztítást okozna az egészségre, a családnak, a jövő fejlődés, a műveltség*

szempontjából oly értékekben, melyek a gazdaságiaknál sokkal magasabb osztályba tartoznak.

Munka alatt legtágabb értelemben véve emberi tevékenységet, azaz a termelés érdekében kifejtett tevékenységet értjük. Minden tevékenység testi vagy szellemi, avagy testi és szellemi erő kifejtést követel, mely bizonyos idő múlva fáradságot okoz. A hosszabb ideig tartó erő kifejtéssel összekötött fáradság az ok, hogy a munkát rendszerint terhesnek tartják, hogy áldozatnak tekintik. Azonban jelentőségét helyesen csak akkor ítélni lehet meg, ha annak szerepét az emberi életben magasabb szempontból vizsgáljuk. Akkor azon eredményhez jutunk, hogy a munkára, illetőleg az erő kifejtésre magában véve is az embernek szüksége van, annak gazdasági hasznától eltekintve. A munka a test egészsége szempontjából fontos, mert a mozgás, az izmok tevékenysége szükséges már azért is, hogy a test egészségesen fejlődjék, erőhöz jusson és a szerves funkciót teljesítse. A munka szükséges a szellemi fejlődés miatt is, mert anyagot nyújt, táplálékot az észnek és így a haladás felé vezet. *A munka pädagogiai és hygienai tényező,* még pedig testi és szellemi irányban. Azért látjuk, hogy már a gyermeket munkára szoktatják a játéokban; a játék a munka regéje és egyúttal előiskolája, a munkának a gyermekkor viszonyaihoz szabott alakja. Azért látjuk továbbá, hogy a munka, mint a testi és szellemi erő kifejtés, önczélá válik mindenkinél, kinek foglalkozása erre alkalmat nem nyújt, egyfelől mindenféle testgyakorlatokban, vívásban, lovaglásban, sétákban, vadászatban, másfelől szellemi gyakorlatokban, mint a milyenek a felnőttek különböző játécai, sakk stb. *A kultúra haladásának egyik tünete, hogy a munka ezen a gazdasági célon messze túlmenő jelentősége teljesen felismertetik,* hogy mindenki kötelességének tartja a munkában részt venni és a henyélést kerülni, olyképen, hogy a legterhebb testi munkáknak a gépek által való átvétele dacára az ember által teljesített munka mennyisége határozottan szaporodik és nem csökken. *A munka kerülése a műveletlenség jele;* az afrikai bensülöttek a fehér embertől ekkép különböztetik magukat: a fehér dolgozik, a fekete nem dolgozik.¹ A gépek befolyása által az ember munkafeladata nem mennyiségileg változik, csak minőségileg. Másfelől a haladás eredménye az, hogy a munkatehernek bizonyos határt szab a társadalom, a mennyiben berendezései által arra törekszik, hogy senki a túlságos munkateher áldozatává ne váljék; *a munkának és pihenésnek a testre és szellemre nézve legegészségesebb arányának létesítése képezi az újkori kultúra egyik feladatát*

¹ »White man work, black man work not.«

A munka nagy jelentősége mellett annak árnyoldalairól sem szabad megfeledkezni. Hogy a görögök és rómaiak a munkát oly kevésbé becsülték, jó részben annak tulajdonítható, hogy a mindennapi munkával elfoglaltak, az úgynevezett banauzok, nem képesek testöknék és szellemöknék azon irányt adni, mely az összhangzatos ember eszményének megfelel. A ki nem ér rá¹ az *Akademios* kertjében, az *Agorán* megjelenni és az állam és lét magas problémáival foglalkozni, a ki nem gyakorolhatja testét nemes játékokban, az testileg és szellemileg elsatnyul, annak teste nem képes fáradságot elviselni, nem mutathatja azon szép mértékeket, melyekben a test nemessége jut kifejezésre; annak szelleme is szűk körben mozog, kis érdekek által vezéreltetik, jellemének előkelősége gondolkodásban, akaratban, tettben, ízlésben hiányzik. Hogy e felfogás némi jogosultsággal bír, kétséget nem szenved. Főleg az újabb anthropometriai kutatások szolgáltatnak szomorú adatokat a nehéz testi munkának befolyásáról a test fejlődésére. Sok helyen tapasztalták, hogy a nehéz gyári munka folytán az újoncsozási eredmények kedvezőtlenül alakulnak. *Ruskin* is kívánja, hogy a nehéz munka alól a munkások lehetőleg felszabadíttassanak; részint a büntetésekre akarja a nehéz munkát háritani, részint a felsőbb osztálybeliekre, kiknek egészségi szempontból erre szükségök van (!) és a kik egyébire nem használhatók.² (!)

Míndamellett túlzás rejlik amaz állításban, mely a munkának föltétlenül kedvezőtlen hatást tulajdonít testre és szellemre. A munkások köréből kerülnek testben és lélekben erős egyének, míg viszont a dologtalan osztályok is elég satnyaságot mutatnak. A különbségek általában szűk határok között mozognak és a munka káros hatásai más, vele járó tényezők által ellensúlyozhatók. A munkának észlelt hátrányai minden esetre intésül szolgálhatnak, hogy gondoskodva legyen azoknak a legkisebb mértékre való leszállításáról.

A munka helyes felfogása kiváló fontossággal bír, mert értékesítésének módjai sokkal nagyobb mérvben függnék az embertől, mint pl. a természetéi, bár nem szabad elfelejteni, hogy a munka és annak sorsa sem áll egészen gazdasági tényezők alatt, mivel szorosan összefügg az emberrel.

Bár állatok is végeznek munkát, a természet is végez munkát, a gazdaságtanban e fogalom ama szűkebb értelemben vétetik, melyben az embertől származó erő kifejtést jelenti, míg az állattól, a természettől származó erő a tőke vagy a természet elnevezése alá esik, annál is inkább,

¹ *Xenophon* szerint *ασχολία* = otium hiánya.

² *Munera pulveris* 133. 1.

mert eme munka törvényei másként alakulnak, mint az emberi munka törvényei. A gazdaságtan azon munkát vizsgálja, mely gazdasági, főleg termelési célból teljesítetik; ezt *gazdasági munkának* nevezzük; azon munka, mely nem gazdasági szempontok szerint igazítottatik, *szabad munka*. Ugyanazon munka tehát az egyiknek szempontjából gazdasági, a másiknak szempontjából szabad munka. Csak a rendeltetés dönt. A turista részére a lomniczi csúcs megmászása szabad munka, az őt kísérő vezető részére gazdasági munka. A célja szerint gazdasági munka eredményében gazdaságiatlan lehet, ha értékek megsemmisítéséhez vezet. A szabad munka eredményében gazdasági lehet; pl. egy atlétikai verseny, egy vadászat stb. A munka rendesen erő kifejtést tételez fel; tágabb értelemben azonban munkának minden szolgálatot nevezünk, melyet gazdasági érdekből másnak teszünk, habár a szolgálat tulajdonképen erő kifejtéssel nem jár, pl. egy nagy úr kíséretéhez tartozó személyek szolgálata. A munka különböző neveit vizsgálva, mindenekelőtt megkülönböztetjük a *férfi-, nő- és gyermekmunkát*. A gazdasági munka a működő erő szempontjából kétféle: *testi és szellemi munka*. A testi munka közvetlenül hat a külső természetre, mozgásba hozza az anyagokat, működésbe az erőket. A szellemi munka szellemi javakat állít elő és azon ismereteket fejti ki, melyek a testi munka teljesítésénél szükségesek. A testi munka magában véve fejlődést alig mutat, sőt a kultúra alsóbb fokán nagyobb szokott lenni, ellenben a szellemi munka lépést tart az általános haladással, melynek épen főtenyezője a gazdasági téren is. A testi munka izom-, a szellemi munka idegmunka. Testi és szellemi munka egészen el nem választható, mert a legkezdetlegesebb munka követel szellemi munkát, ha nem is állana az másból, mint az akaratnak az illető munkára irányzásából; viszont minden szellemi munka testi munkával is jár, mit a szellemi munka után beálló testi fáradtság és a kimerülésnek az agyvelőben mutatkozó termékei bizonyítanak. Ha egyes foglalkozásokban nézzük a testi és szellemi munka érvényesülését, úgy senki sem fogja tagadni, hogy a jeles könyv- vagy műkereskedő, a kitűnő javító és üzletvezető egy nyomdában elég szellemi munkát végez, bár nem tartoznak a szellemi munkások sorába, míg az író, a újságreporter, egy írónak inkább testi munkát végeznek, bár nem tartoznak a testi munkások közé. A szellemi munka külső megvalósítása pedig feltétlenül jár testi munkával. Egy amerikai író, Gidding, újabban a munkának következő négy csoportját különbözteti meg: 1. *automatikus kézi munkát*, 2. *felelősséggel járó kézi munkát*, 3. *automatikus szellemi munkát*, 4. *felelősséggel járó szellemi munkát*. Wolf háromféle munkát különböztet meg: teremtő, intézkedő, végrehajtó munkát; az első kettő túlnyomóan szellemi munka.

Megkülönböztethetjük a *közönséges testi, közönséges szellemi, magasabb testi, magasabb szellemi munkát*. A munka két elemből áll, a munkaerőből és annak ügyességéből, mely ismét a gyakorlat, kiképzés eredménye. Az ügyesség és kiképzés foka szerint a *tanult* és *nem tanult* munkát különböztetjük meg («skilled, unskilled labour»). Bizonyos körülmények között e különbség csak viszonylagos; ha valamely ügyességet vagy munkát bizonyos vidéken régi gyakorlat folytán mindenki képes teljesíteni, azt „is tanulatlan munkának tekintik. Így pl. sok helyen azon munkást, ki írni-olvasni tud, már tanult munkásnak tekintenék, más helyen pedig nem. *Egyéni munka* alatt értjük azt a munkát, melyet bizonyos egyén bizonyos adott körülmények között teljesíteni képes. *Átlagos munka* alatt értendő az a munka, melyet bizonyos számú munkás összetes körülmények között végez. *Normálmunkát* jelent azon munka, mely rendes körülmények között állandóan teljesíthető. *Túlmunka* («overwork») alatt az a munka értendő, mely a normálmértéket meghaladja. *Határmunka* tágabb értelemben azon munka, melyen túl az emberi erő nem feszíthető. Szűkebb értelemben *határmunka* alatt pedig azon munkát értjük, mely a legkisebb eredményt mutatja. A szervezés szempontjából megkülönböztetjük a *magán-* és *társadalmi* munkát. A jogi viszony szempontjából megkülönböztetjük a *szabad* és *szolgai* munkát. Megkülönböztetjük továbbá a munkát a szerint, a mint az illető saját gazdaságában végzi (önmunka), vagy bérbe adja (bérmunka), továbbá a szerint, a mint a munkás még vele szabadon rendelkezhetik (nem kötött munka), avagy már bizonyos irányban pl. szerződésileg rendelkezett (kötött munka). A munka körülményei szerint a munkát következőképen különböztethetjük: 1. *egyedül* vagy *csoportban végzett* munka; ez utóbbi ismét: 2. *egyenlő neműek, egyenlő korúak*, vagy *különböző neműek, különböző korúak* által végzett munka; 3. *városi* és *vidéki* munka; 4. *ülve, állva, görnyedve, járva* végzett munka; 5. *szabadban* vagy *zárt helyiségben* végzett munka; 6. a zárt helyiségben végzett munka ismét *jó*, vagy *rossz levegőben* végzett munka; 7. *mérsékelt hőmérsékletű, hideg*, vagy *túlmeleg* helyiségben végzett munka; 8. *könnyű* vagy *nehéz testi* munka; 9. *nap-pali, éjjel, éjjel-nappal* végzett munka; 10. *egyforma* vagy *változatos* munka; 11. *házi, műhelyi, gyári* munka stb. Mindezen körülményeknek kiváló jelentőségük van a munkások gazdasági, egészségügyi, erkölcsi érdekei szempontjából. Tárnya szerint a munka többféle lehet: 1. *nyers anyagok előállítására*; 2. *nyers anyagok átalakítása és fínomítása*; 3. *javaknak forgalomba hozatala*; 4. *foglalás*; 5. *találmányok és felfedezések*; 6. *szolgáltatok*. Tágabb értelemben véve munkásnak nevezhetjük azt, ki munkával járul a termeléshez: szűkebb értelemben azonban azt nevezzük mun-

kásnak, ki *csak* munkával járul a termeléshez, kinek fentartása egészen ezen munka értékesítésétől függ. Ezt annál is inkább kell szem előtt tartani, mert a mit a társadalmi gazdaságtan a munkásra vonatkozólag tanít, csakis ezen munkásra vonatkozik. Ha munkástörvényhozásról, munkásbiztosításról stb. szólnak, csakis ezen munkást értjük.

Munkásnak nevezem e szerint azt, ki a *társadalmi termelés műfolyamába csak munkáját viszi*, melyet a mai társadalmi rendszer mellett bér-szerződés alapján bocsát annak rendelkezésére, ki elég vagyoni erővel bír, hogy a termeléshez szükséges anyagokat stb., szóval a tőkét beszerezheti.¹ A munka a társadalmi osztály alakulás fontos tényezőjévé válik és a jelenkori társadalomban nagy ellentétek létesítéséhez vezetett. Minden ellenkező felfogás daczára — újabban *Nicholson* — a munkás vagyontalansága és eddig csekélyebb műveltsége folytán a termelő társadalom gyengébb részét képezi. A munkások legalsóbb csoportját csak egy hajszál választja el a szegénységtől. Különben itt is vannak különböző rétegek, melyeket *Booth* igen jól jellemez. Megkülönbözteti az állandóan alkalmazott munkást az alkalmi munkástól (casual labourer). Igen érdekes a munkások legalsóbb osztálya, melyben minden osztály képviselve van, még az arisztokrácia is, melynek tagjai rendszeren 11 óra előtt és 4 óra után nem dolgoznak és abból élnek, a mit ezen idő alatt keresnek. A munkás helyzetét különösen a következő körülmények szemmel tartásával kell megítélni. *Kedvezőtlen gazdasági helyzet, csekély műveltség, üzleti szellem hiánya és a gazdasági indokok alárendeltsége* képezik szabály szerint a munkás jellemvonását. Minthogy a *munka nem egyéb, mint a munkás erejének közvetlen értékesítése gazdasági célokra*, ennek következtében egyéni sorsa szorosán függ a munka alkalmazási módjától. A munkás, mint munkás is első sorban emberi egyén és csak másod sorban termelő, üzletember. A munkaerő előállítása, a munka mennyisége sem függ közvetlenül a gazdasági viszonyoktól, hanem a népességi folyamatok alakulásától. A munkának a munkással való szoros összefüggése következtében a munkás jobban van helyhez kötve. E körülmények befolyást gyakorolnak a munkás jövedelmére és annak vizsgálatánál részletesebben fognak tárgyalatni.

2. A társadalom anyagi haladása első sorban attól függ, mekkora munkát képes az a termelés terén kifejtetni. A munka mennyisége és hatályossága válik így a társadalmi gazdaságtan egyik legfontosabb kérdé-

¹ A társadalomgazdasági felfogás, melynek itt a munkás meghatározásánál először kifejezést adtam, mindinkább hódít. Lásd *Stammeler* (247. 1.), ki különbséget tesz a tanonc között általában és a *tanonc* között társadalomgazdasági értelemben.

sévé. A mennyiségére és hatályosságára különböző körülményeknek van befolyásuk. Ezen körülményeket következőkép csoportosíthatjuk: 1. *természetiek*; 2. *egyéni*; 3. *gazdaságiak*; 4. *társadalmiak*; 5. *gazdaságtársadalmiak*; 6. *jogiak*; 7. *politikaiak*

1. *Természeti* körülmények. A természeti körülmények közé tartoznak a természetnek mindazon tényezői, melyek bizonyos befolyást gyakorolnak a munkára. Ide tartozik a különböző fajok gazdasági jellege is.¹ A gazdasági képességek igen eltérően alakulnak különböző népfajoknál; igen különbözők azok szorgalom, kitartás, leleményesség, előrelátás, pontosság, lelkiismeretesség tekintetében.

Ceylonban szívesebben alkalmazzák a malayi embert inasnak, mert élénkebb, mint a singhalez és megbízhatóbb, mint a tamil; tiszta és pontos.² Egy része a néger fajnak tunya, a másik szorgalom és nagy ügyesség által javítja sorsát és iparczikkeket állít elő, melyek az európaiakkal bátran versenyezhetnek. Vannak fajok, melyek leleményesek, de teljesen képtelenek idegen kultúrát elsajátítani, mint a chinai, ismét mások, melyek maguk nem igen gazdagítják a kultúrát, de képesek idegen kultúra vívmányait elsajátítani, mint pl. a japáni. Ismeretes az angol munkás kitartása, a francia munkás ízlése, a magyar munkás eszessége és leleményessége, a tót szorgalma, az oláh igénytelensége, ellenben a török lustasága stb.; ismeretes a zsidó faj³ nagy hivatottsága a kereskedelemre, az angol, az eskimó nagy ügyessége a hajózásban stb. A testi erő is különböző. Amerikai mérések szerint az emelési képesség fehér katonáknál 155 kiló, négereknél 146, malayoknál 118, chinaiaknál 111, ausztráliaiaknál 100; legnagyobb irokézeknél 190 és a Sandwich-sziget lakóinál 171.

2. Az *egyéni* körülmények képezik a munkaföltételek második csoportját. Az egyéni körülmények ismét testi, szellemi vagy erkölcsi tulajdonságok.

a) A *nem*. Itt különösen a nőnem termelési munkája jön tekintetbe. Haladó társadalomban a férjes nő első feladata a háztartás vitelében «s a gyermekek nevelésében áll. A kereseti tevékenység a férj feladata. De az újabb társadalmi állapotok, különösen a gyári ipar terjedése és^a létküzdelem, főleg a városokban, a nőt is kényszerítik önálló kereset után indulni. Ennek következménye az, hogy a termelés terén működő

¹ A faji különbségek befolyásáról a gazdasági létküzdelemben *Weber: Der Nationalstaat und die Volks wirthschaftspolitik*. Freiburg, 1895.

² *Lanshoronski: Rund um die Erde*, 36. 1.

Lásd annak sajtószertű tulajdonságait és azok hatását az ipar egyes ágai-
fcan. *Booth: Life and labour*, IV. 60. 1.

nők száma óriási arányokban emelkedik. Ez által a nemzet termelési munkaképessége emelkedik, de egyúttal nagyon sokat veszít más tekintetben. A munkamennyiségnek ez úton való szaporodása tehát csak részben tekinthető nyereségnek. Igen jelentékeny és folyton emelkedő, a nők versenye a szellemi munka terén is. A női munka nagymérvű szaporodását minden államban észlelték és e tekintetben különösen az észak-amerikai állapotok rendkívül érdekesek. Németországban 354, *Angliában* 37.2, Északamerikában 11%-a a 15 éven felüli nőknek önálló keresettel bír. *Európa* főbb államaiban több mint 20 millió nő bír önálló keresettel. A nő kereseti tevékenységének helyes megítélésénél azonban azon körülményt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a nő egy részét az általa jelenleg gyárakban végzett munkának azelőtt is végezte, csak-hogy nem gyárakban, hanem csak otthon, így különösen fonást és szövést. Különbén megjegyzendő, hogy a nő átlagban sem testi, sem szellemi munkaképességével a férfival nem versenyezhet, mit az újabb anthropometriai mérések is mutatnak. A nő testi ereje *Régnier* szerint egy 15—16 éves fiatal emberével egyenlő, avagy a férfi átlagos erejének kétharmadának felel meg. *Quetelet* szerint fiatal korban a különbség legkisebb; midőn legnagyobb, a viszony 9: 5. Németországban a férfikoponya nagysága 1448—1578, a női koponya nagysága 1265—1361 kcm. *Broca* szerint a párisi koponyák nagysága férfiaknál 1558, nőknél 1337. Igaz, hogy egyedül ez adatokra a kényes kérdés eldöntését nem alapíthatni.

b) *A kor.* A munkaerő függ a kortól. Legkisebb 15 éven alól és 50-en felül. Az anthropometria szerint leggyorsabban emelkedik az erő a 15—18 éves életkor között. Maximumát eléri a harminczas évek első felében; ötven után ismét csökken. A statisztika termelő kornak nevezi a 20—60. életkort, ezen korban a népesség túlnyomó része termelően van elfoglalva. Mentől nagyobb ezen korosztály aránya valamely népnél, annál nagyobb lesz — caeteris paribus — a munkaerő. Tényleg e tekintetben jelentékenyebb különbségeket találhatni; vannak államok, melyekben a gyermekkor igen erősen van képviselve és ennek következtében kisebb a termelő kor aránya. A városokban is nagyobb a termelő kor aránya, mint a vidéken. A korral összefüggésben áll az átlagos élettartam is. Oly nép, melynél az átlagos élettartam magasabb, ott nagyobb munkamennyiség áll rendelkezésre, úgyszintén ott, hol a testi fejlődés gyorsabban van befejezve.

c) Kiváló fontossággal bír az *egészség*. Ha valamely államban járványok, ragályok sűrűn lépnek fel, ha a nép jelentékeny részét mocsárláz, endemikus bajok (pl. pellagra) üldözik, akkor a munkamennyiség csökkenni fog. Az egészség megtámadása óriási veszteségeket okoz a munka-

erőben. Azért egészség és egészséges fejlődés nagy fontossággal bírnak. Németországban 1890-ben a munkásbetegpénztárak kimutatásai szerint 6 millió munkás közül 2*4 millió betegedési eset fordult elő. A betegedések által összesen 39*1 millió munkanap ment veszendőbe. Átlag minden munkás hat és fél napot, tehát egy munkahétnél többet veszített betegség által. *Pettenkofer*¹ szerint minden emberre átlag 20 betegnap esik évenként. Az osztrák-magyar hadseregben minden tényleg szolgálatban lévő katonára átlag 14—15 betegnap esik évenként, pedig ez a népesség legerőteljesebb részét teszi. Nagy fontossággal bír a *táplálkozás* is. Egy nagy része a népnek a legtöbb államban rosszul van táplálva,, pedig *Spencer* szerint a gazdasági küzdelemben azon nép fog győzni, mely legjobban táplálkozik (?).² Az élelmezés és munkaerő közötti viszony iránt érdekes kutatásokat tett különösen *Carrol-Wright*, a washingtoni munkastatisztikai hivatal főnöke. A legtöbb államban a nép munkaereje jelentékenyen elmarad azon foktól, melyet kielégítő táplálkozás mellett elérhet. Magyarországon a húsfogyasztás aránya kedvezően alakul; azonban jelentékeny különbségek vannak az ország egyes részei között; több mint 40 megyében a húsfogyasztás az átlagon alól marad. Testedzés és testgyakorlatok is a gazdaság és a munkamennyiség szempontjából kiváló fontossággal bírnak.

d) Az *értelmiség* a munka hatályosságának egyik főtényezője.³ Népek, melyeknél a műveltség alacsony fokon áll, nem képesek — ugyanazon viszonyok között — annyi munkát végezni, mint művelt népek. A műveltség alacsony fokán álló népeknél még a legkezdetlegesebb eszközök is alig használtak, mert a nép nem tudja kezelni. *Walker* szerint jóformán az Egyesült-Államok az egyedüli ország, hol a munkásra a legkényesebb eszközöket, gépeket is lehet bízni. A munka szaporítására újabb időben nagyon előnyösen hatott az általános tankötelezettség meghonosítása és a szakképzettség terjesztése. Az értelmes és képzett munkás könnyebben tanul meg minden munkát, rövidebb idő alatt, kevesebb áldozattal; jobban érti a munka feltételeit, gyorsabban találja fel magát nehezebb körülmények között;⁴ az anyaggal jobban fog bánni, az eszközöket és gépeket jobban kezeli. Mi véletlen népeknél általában nehezen terjednek el eszközök és gépek, mert a nép nem tud velők bánni. Nálunk is, különösen azelőtt, az alacsony műveltség nagy akadálya volt

¹ Werth der Gesundheit für eine Stadt (1873).

² *Moleschott*: »Der Mensch ist, was er isst.«

³ *Széchenyi*: Hítel. 102. 1.

⁴ A nagy műveltség hasznáról és a nevelési költségek befolyásáról a munkatermékre igen érdekes *Thünen*: Der isolirte Staat, II. 2., 140. 1.

a gépek terjedésének. *Bagehot* szerint 20 angol munkás több munkát képes végezni, mint 1000 austral végez.¹ Értelmiség a munka megkönnyítésére, tökéletesbítésére tanít. A gazdasági és üzleti éberség is a munka irányítására jótékonyan hatnak. Ez is különböző az egyes fajoknál; az angolnál nagyobb, mint a németnél, az amerikainál nagyobb, mint az angolnál. Az olasznál, a keleti népeknél is nagyon ki van fejlődve az üzleti szellem. A magyarban kevesebb, az örményben, székelyben több.² Az értelmiségi tényezők között kiváló fontossággal bír a haladási vágy. *Seek* azt mondja, hogy a római császárság egész ideje alatt a legkisebb találmány sem tétetett, és daczára annak, hogy a vízi malmot már régebben feltalálták, még négyszáz évig emberi kézzel törték a gabonát.³

e) *Erkölcsei tulajdonságok* is nagy befolyást gyakorolnak a munka hatályosságára. Erély, előrelátás, takarékoság, kitartás, pontosság, megbízhatóság, kötelességérzet, becsületesség, mindmeggannyi fontos tényező, mely a munka mennyiségének és hatályosságának alakulásában szerepet visz. Ellenben lanyhaság, csüggettség, gondatlanság, pazarlás, a kötelességérzet hiánya károsan visszahatnak a nemzet munkájára. Itt különösen tekintetbe jönnek még bizonyos nép- vagy társadalmi betegségek, könnyelműség, protectionisms, akarnokság, mammonismus, mint a modern magasabb társadalom bajai, alkoholismus, különböző rendetlenségek, mint az alsóbb társadalom bajai, az egész társadalmat pedig jellemzi a magasabb erkölcsi világnézet hiánya és az erkölcsök általános elvadulása. Pedig éppen az uralkodó erkölcsbölcseleti és vallási eszmék bírnak nagy befolyással a munkára. Mentől inkább alapulnak azok az ember rendeltetésének helyes felfogásán, mentől helyesebben Ítélik meg a gazdag termelés, az igazságos jövedelemeloszlás és az észszerű fogyasztás föltételeit, annál kedvezőbbek lesznek a gazdaságra; ellenkező esetben pedig előmozdítják az inséget és igazságtalanságot. Legnagyobb és legáldásosabb befolyással volt e tekintetben a kereszténység. De az ó testamentom is igen sok magasztos elvet hirdet, különösen a munkának tiszteletbentartását, míg az egész klasszikái ókor azt megvetette. A »lusta kéz elszegényedik, a szorgalmas keze pedig meggazdagodik«, mondja bölcs *Salamon*; a ki nem tanítja fiát valamely mesterségre, a lopásra neveli; nagy a munka: fentartja, fölemeli és nemesbíti azt, a ki űzi, mondja a Talmud.

¹ Egy kiváló angol nemzetgazda szerint »England is not habited by a naturally inventive nation.« (*Rogers*, Interpretation of hist. 282. 1.)

² Egy kiváló magyar órás azon kérdésemre, vajjon a magyar az óraiparra alkalmas-e, azt mondta, igen, mert a magyar csak oly munkával szeret foglalkozni, melyben valami szellemi van!

³ Geschichte d. Untergangs d. röm. Welt I. 295. 1.

3. A *gazdasági* körülmények, melyek a munka mennyiségére hatnak, különösen a következők: a) a *munka szükségessége* azaz azon körülmény, hogy egy ember vagy egy nép munka nélkül nem tudja magát fentartani; b) a *munka támogatása tőke által*; c) a *vállalkozási rendszer*; d) a *munkaidő* és *munkahely* kellő szabályozása. A munka mennyisége különösen attól függ, mennyi időt fordítunk arra. Az ember munka által gondoskodik céljainak valószínűsítéséről, életének java részét a munkának kell hogy áldozza. Szorgalom és kitartás a munkában gazdaggá tették a nemzeteket; a dologtalanság következménye a szegénység és inség. Ugyanazon körülmények között azon nép lesz gazdagabb, mely több időt szentel a munkának. Mindamellet a tapasztalat azt mutatja, hogy a munkaidőnek is van bizonyos természetes határa, melyet az ember physiologiai alkata szab. Orvosi tekintélyek szerint a rendes munkanap tartama az anyagi termelés terén 10—12 óra lehet; a munkanapnak további kiterjesztése eredményhez nem vezet, mivel a munka energiáját leszállítja vagy minőségét rosszabbítja. *Brassey* említi, hogy Dél-Walesben átlag 12 órát dolgoznak, az északi Angliában csak 7 órát, mégis a kőszén itt csak 25%-kal drágább. Az orosz mezőgazdasági munkás már reggeli két órákor kezdi munkáját és folytatja este 9 óráig; mégis az angol 10 óra alatt kétszer annyi munkát végez, mint amaz. A rouen-párisi vasút építésénél angol és francia munkások voltak alkalmazva; a francziák jöttek reggeli 5 órákor és dolgoztak este hétig; az angolok jöttek 6 órákor és $\frac{1}{2}$ órákor abbahagyták a munkát, mégis többet végeztek. Az észak-amerikai munkastatisztikai hivatalnak egy nagy enquête je szerint azon államokban, melyekben 11 órát naponta dolgoznak, a termék mennyisége nem több, mint ott, hol 10 órát dolgoznak. *Delahaye* szerint az átlagos munkás termel Massachussetsben egy évben 9667 frankot, Parisban 6123 frankot, daczára annak, hogy ott 9, itt 11 órát dolgoznak naponta. Egy angol vállalkozónak két egyenlő vállalata van Bradfordban és Roubaixban: ott 56, itt 72 órát dolgoznak hetenként és mégis ott nyeresége van, itt nincs.¹ Azonban lényeges különbség van termelési ágak szerint. A hol a gép a fő termelési tényező, ott az eredmény más. Különben a munkaidőre nézve nemcsak a munkanap hossza bír fontossággal, hanem a munkanap és általában a munkaidő beosztása is, mely lehelyesebb, ha a munka és a pihenés között helyes arány és egymásután van. A mi pedig a munkahelyeket illeti, erre vonatkozólag gyakran azon visszáság mutatkozik, hogy a munkás lakása a munkahelytől távol levén, sok idő megy veszendőbe, e) A gazdasági tényezők közé tartozik különösen

¹ Denis: La depression des prix Bruxelles. 1895. 279. 1.

a *munka jutalmazása*. A míveltség alsóbb fokán ugyan gyakran észlelhetni, hogy a munka jobb jutalmazása inkább károsan hat. *Brassey* is figyelmeztet arra, hogy Kelet-Indiában a munka jutalmazásával a munka jósága nem emelkedik. Nagyon érdekesek e tekintetben *Carról-Wright*¹ vizsgálódásai, melyek szintén mutatják, hogy vannak körülmények, melyek a munkabér és munkamennyiség közötti összefüggést megzavarhatják. Nem is állíthatni, hogy mindig a jobb jutalmazásnál jobb munkára számíthatni. Számos téren tapasztaljuk napjainkban, hogy a jutalmazás emelkedett, a munka rosszabbodott. Rendes körülmények és egyenlő viszonyok között azonban a munka jobb jutalmazása a munka minőségét és mennyiségét kedvezően befolyásolja.² Számos iparágban tapasztalták napjainkban, hogy a munkabérek emelése dacára a munka olcsóbb lett, mert a munkások jobban, többet dolgoznak. *Brassey* számos érdekes példában világította meg e tényt. Londonban egy csatorna-építés alkalmával a kőművesek bére 6 shillingről 10-re emelkedett és a munka mégis olcsóbb lett. Oroszországban a munkabér alacsonyabb, mint Angliában, mégis a termelés ott drágább.

4. Átérve a munka *társadalmi* tényezőire, itt első sorban *a) a népszám* jön tekintetbe. Mentől nagyobb a népesség száma, annál nagyobb lesz szabály szerint a munkamennyiség. A népsűrűség is fontossággal bír, mivel sűrűbb népesség mellett a termelés belterjesebb és a munka szervezése tökéletesebb, *b) A munka tiszteletlen tartása* is fontos tényezője a munkamennyiségnek. Mi véletlen népeknél a munka többnyire nem részesül tiszteletben; azonban vannak e tekintetben is kivételek.³ őseink is századokon át a munkát szabad férfiúhoz illőnek nem tartották.⁴ A munka megvetésének káros visszahatását a gazdasági tevékenységre legjobban a görög és római nép története mutatja. A munka megvetése a fentebb érintett okokon kívül arra vezetendő vissza, hogy régebben minden megosztása a munkának szolgálati viszonyból származott, ez pedig mindig birtokon alapult, tehát a szolgaság jelét képezte. A míveltség haladásával a munka kellő elismeréséhez jut. Napjainkban az a körülmény, hogy valaki munkára van utalva, a becslésnek nem áll útjában. Természetesen mindig fogják azért az emberek a közönséges alsórendű munkát kevesebb becslésben részesíteni, mint a magasabb munkát. De még a közönséges munka sem foszt meg a tisztelettől; az

¹ Sixth annual report of the Commissioner of labor (1891.) 590. l.

² Der beste Arbeiter der Welt ist heute der mit den höchsten Bedürfnissen. (Schulze-Gävernitz: Grossbetrieb. 65. l.)

³ *Ratzel*, Völkerkunde I. 139. l.

⁴ *Kérégyártó*, A míveltség fejlődése M. I. 449. l.

északamerikai köztársaság többször adott arra példát, hogy a munka legalsóbb köreiből származó egyének a legnagyobb állásokra alkalmaztatnak.¹ A munka tiszteletét előmozdítja a munka oktatása az iskolákban, a politikai jogok kiterjesztése, a míveltség általánosítása,² a munkások és tőkészek együttműködése (mint pl. a munkakamarákban, gyári bizottságokban, betegpénztáraknál), a henyélés elítélése³ stb.

5. Legnagyobb fontossággal bírnak a *gazdaságtársadalmi* körülmények és ezek között a munka szervezése, mely behatóbb vizsgálatot követel. A munkaszervezésnek, mint minden szervezésnek, két része van, az elkülönítés és az összesítés, vagyis munkamegosztás és munkaegyesítés. A munka szervezésének első feltétele a munkaegységeknek egyesítése. Addig, míg csak egy egyén végez munkát, az kénytelen lesz mindenféle munkát ellátni. Ha azonban több az egyén, több a munkaegység, akkor felmerül a szervezésnek kérdése. A szervezés kétféle irányt követ, a mennyiben vagy minden egyén egyforma munkát végez, vagy pedig különböző munkát. Az első az egyszerűbb, kezdetlegesebb, a másik a tökéletesebb, haladottabb. Míglen nincs mód több munkás foglalkoztatására, addig arra sincs mód, hogy a munka szerveztessék. *Mindenkor tehát a munkaegyesítés megelőzi a munkamegosztást. Sőt tulajdonképp azt mondhatni, a munkamegosztás semmi egyéb, mint minősített munkaegyesítés; integráció összekötve differenciációval.* Ha valamely vállalatban a munkamegosztás szóba hozatik, mindenképp tudni kell, mennyi munkás fog abban egyesítettetni, hogy a munkamegosztás keresztülvitethessék, ép úgy, mintha valaki zenekart akar létesíteni, tudni kell, mennyi zenészt egyesíthet, hogy minden hangszer képviselve legyen. A munkaegyesítésnek a munkamegosztás tehát csak következménye. Azért csak ott találhat alkalmazást, a hol legalább két egyén egyesíti munkáját. Az első alkalmazása a munkamegosztásnak azért az, mely a háztartásban a férfi és nő között létrejön. Különben az egyszerű munkaegyesítés egyúttal maga is már egyik alakja a munkamegosztás-

¹ De még Amerikában is a közönséges munka becslése kétes: Domestic service and ordinary labour in the field have come to be regarded by many as a degradation and there is a growing distaste to bring children to handicrafts (Social problems in America, Fortnightly Review 1888. 848. l.)

² A creuzot-i strike (1899.) alkalmával a francia képes lapok hozták a munkások és vállalkozók küldöttségének arczképeit, amazok között határozottan több volt az intelligens arcz.

³ *Herodot* L rész II. k; 177. 1.: Minden egyiptominak járásának főnökénél minden évben ki kellett mutatnia, miből él, és ki azt nem teszi és tisztességes keresetet nem tud kimutatni, halállal bünhődik. Ezt a törvényt — mondja *Herodot* — *Solon* átvette, mert bölcs törvény.

nak, t. i. azon alakja, midőn a munka az egyes résztvevők között mennyiségileg osztatik fel, mindegyik egyforma munkát végezvén, míg a tulajdonképeni munkamegosztásnál mindenki vagy minden csoport minőségileg különböző munkát végez. A termelés helyes vezetése, a javaknak kellő mennyiségben és minőségben való előállítására ügyességeket tételez fel, melyek többnyire csak hosszú gyakorlat után szerezhetőek meg. A választandó anyagok, eszközök, eljárások megállapítása, azoknak kellő ismerete a termelés czélszerű végzésének feltétele lévén, kétségtelen, hogy e feltétel annál inkább fog teljesülni, mennél kisebb azon termelési kör, melyet egy egyén munkakörének választ. Ha minden ember a reá nézve szükséges összes javakat állítaná elő, mindenben csak kontár fogna maradni, de ha bizonyos kisebb munkaágra szorítkozik, abban ügyességre tehet szert és munkáját mindig jobban és jobban fogja végezhetni. A történet minden művelt népet ezen igazságra tanítja és ennek megfelelően mindenekelőtt minden népnél a főtermelési ágak: az őstermelés ágai, az ipar, a kereskedelem, a szolgáltatások és ezeken belül ismét az egyes foglalkozások váltak el egymástól.

Az a szervezési elv, mely a termelést egyes ágakra elválasztja és végeredményében a legegyszerűbb elemekre felbontván, az egyes munkaerők állandó feladatát ezen munkaelemek elvégzésére korlátozza, munkamegosztásnak neveztetik. A munkamegosztásnak van társadalmi és gazdasági oldala, de a termelés tanában a munkamegosztás főleg mint a termelést fokozó, tehát technikai elv jön tekintetbe.¹ A munkamegosztásnál megkülönböztetjük mindenekelőtt a gazdasági és technikai munkamegosztást. A gazdasági munkamegosztás az önálló foglalkozások elválasztásához vezet, itt tehát minden foglalkozás többnyire bizonyos befejezett tárgyat szolgáltat; minthogy ezen gazdasági felosztáson alapulnak a nagy társadalmi foglalkozási csoportok, a munkamegosztás ezen neme *társadalmi munkamegosztásnak* is neveztetik. Ezen munkamegosztás leghelyesebben *elsőfokúnak* nevezhető. A társadalmi munkamegosztáshoz csatlakozik a technikai munkamegosztás, mely még az egyes javak előállítására szükséges munkákat is tovább osztja fel olyképen, hogy minden munkás a tárgy előállítására szükséges munkának csak egyes részét végezi és csak ezen részmunkák egyesítéséből keletkezik egy egész befejezett termékvény. Míg tehát az elsőfokú munkamegosztás az egyes foglalkozások el-

¹ A munkamegosztás társadalmi jelentőségének méltánylása a társadalmi politikáról szóló fejezetbe tartozik. Ezért nem oszthatjuk *Stammler* véleményét, ki a tudománynak abból szemrehányást tesz, hogy a munkamegosztás technikai oldalával foglalkozott kiválóan (248. 1.). Újabban a munkamegosztás társadalmi oldala több figyelemben részesült, így *Büchernél*, *Schmollernel*, főleg azonban *Marxnál*.

választásához vezet, addig a technikai munkamegosztás nagyobbára egy-egy foglalkozáson belül érvényesül és gyakran nem új foglalkozásokat teremt csak külön-külön munkaágakat ugyanazon vállalaton belül. Azonban vezethet új foglalkozások kiválásához. A technikai munkamegosztás fogalma nehezen alkalmazható azon jelenségre, mely az egyes kereskedelmi ágak elválasztásában jut kifejezésre, és már azért is helyesebb a *másodfokú* munkamegosztás elnevezése.¹ így nem nevezhetjük technikai munkamegosztásnak, ha pl. egy kereskedő csak rajnai borokkal kereskedik. Abból is látszik a különbség, hogy a technikai munkamegosztás mindig követel munkaegyesítést. A gazdasági munkamegosztás következménye pl. a fémek és érezek feldolgozásával foglalkozó iparágaknak elválasztása; a technikai munkamegosztás következménye, hogy egy-egy ilyen foglalkozás, például a tükészítés, számos külön munkára oszlik. A technikai munkamegosztásból származó foglalkozások rendszeren új elnevezést nem nyernek (épitő-asztalos, gyászruha-, angolruhaszabó stb.), csak néha neveztetnek el azon tárgy után, melyet készítenek.

A munkamegosztás területileg is érvényesül, — hiszen első alapja a vidékek és egyének különbségei — és pedig mindenekelőtt ugyanazon állam egyes részei között. Legfontosabb e tekintetben a munkamegosztás város és vidék között. Az egyik vidék kitünő búzát termel, a másik bort, a harmadik dohányt stb. Kézmárk vásznáról híres, Meczenzéf vásáruiról, Selmech pipáiról, Pécs majolikáiról stb.² Angliában Leeds különösen vásznat gyárt, Manchester gyapotszöveteket, Sheffield aczélárúkat, Birmingham rövidárúkat stb. Sőt nagyvárosokban még az egyes városrészek között is észlelhetni a munkamegosztás hatását.

De a területi munkamegosztás elve hat a politikai határokon túl is. így keletkezik az, mit *nemzetközi* munkamegosztásnak nevezünk. Ez alatt értjük a munkamegosztás elvének alkalmazását egész népekre, melynek eredménye, hogy bizonyos népek különösen egyes foglalkozásokban tűnnek ki, például a kereskedelem (kereskedelmi nemzetek) iparban (iparos nemzetek), földmívelésben (földmíves nemzetek) és egymással feleslegeiket a nemzetközi kereskedelem útján cserélik. A nemzetközi munkamegosztás annál nagyobb, mennél nagyobb az illető államok természeti és gazdasági tulajdonságainak különbsége, mennél tökéletesebbek a közlekedési eszközök és végül mennél teljesebb a kereskedelmi és forgalmi szabadság.

¹ A technikai, másodfokú munkamegosztás kifejezését határozottan jobbnak tartom, mint a *Bücher-jéle* »munkaszétválasztást« (»Arbeitszerlegung«).

² Régebben is, pl. *Gömör-ben* az úgynevezett fazekas-falvak (lásd *Acsády*: Magyarország népessége a pragm. szakció korában. 62. 1.).

A munkamegosztás szoros értelemben véve csak a munkának az egymás mellett dolgozók közötti felosztására alkalmazható. Csak tágabb értelemben szólhatunk időbeli munkamegosztásról ott, hol a munkát úgy osztjuk fel, hogy annak egyes részeit különböző időben végezzük; így például, ha 10,000 darab levelet kell aláírni és borítékba tenni, hogy előbb a 10,000 levelet aláírjuk, azután a 10,000-et összehajtjuk és csak azután teszszük borítékba. Az időbeli munkamegosztás egyik jelensége az is, hogy nyugat felé és a nagy városokban az üzleti élet egy huzamban tart, például 4 óráig délután, míg társadalmi élet, parlamenti ülések, étkezés, szórakozás stb. a nap többi óráira esik.

A munkamegosztás jelentékenyen hozzájárul a nagyipar terjedéséhez és a tőke jelentőségének emeléséhez. A munkamegosztás szükségessé teszi nagy munkacsoportok alkalmazását, mi csak nagyobb tőke mellett lehetséges. A munkamegosztás mellett a munkás nem állítván elő mindig kész árukat, miket maga is piacra hozhatna, közvetítőkre szorul. E közvetítő szerepet is a tőke játssza. A munkamegosztás következtében a tőke jelentősége óriásilag emelkedik, mit *Marx* akként fejezett ki, hogy a munka egyszerű nyilvánulási módja a tőkének. *Rodbertus* pedig azt mondja, hogy a munkamegosztás a járadékjövendelmeknek és a munkások megrövidítésének alapja. Sőt szerinte sem a földnek, sem a tőkének és a munkaterméknek nem szabad a munkás tulajdonába átmenni, hogy magángazdasági értelemben vett munkamegosztás keletkezzék, fejlődjék, táguljon és csodás kincseinek bőségszaruját a társadalomra áraszsa. A tőke vezérszerepet visz, a munkás nem is ismeri a piacot, nem érintkezik a fogyasztókkal, nem intézkedik. A munkamegosztás a maga részéről hozzájárul, hogy számosan a gazdasági élet nagy hullámszáma mellett nem ismervén az egyes hivatások nagy nehézségeit, minduntalan átmennek egyik foglalkozásból a másikba és így idővel proletárokká válnak.

A munkamegosztás a termelés egyik legérdekesebb jelensége. *Smith Ádám*, ki azt először tárgyalja behatóan (már előadásaiiban is), a tükésítés példáját említi, mely mutatja, hogy a munkamegosztás alkalmazásával oly gyárban, mely tíz munkást foglalkoztat, naponként 48,000 tüt lehet előállítani.¹ *Say* szerint a kártyagyártásnál 30 ember naponként 15,000 kártyát készít. Ugyancsak *Smith* szerint egy kovács, ha még soha szöveget nem kovácsolt, naponként csak 2—300 szöveget tud készíteni, egy szegkovács pedig 2300 darabot; 8 téglavető készít naponként, ha munka-

¹ *Marx* szerint a varrótügyártásnál a sodrony 90 különböző munkás kezén megy át. (Kapital I. 327. \.)

megosztás mellett van. beosztva, 48,000 téglát.¹ *Roscher* szerint gyermekek, kik tügyárakban a tű fokát készítik, oly ügyességet szereznek, hogy a legfínomabb hajszálat átlukasztják és más hajszálat azon áthúznak. Újabb találmányok által a cipőipar 64 különböző munkaágra szakadt, míg azelőtt egy kézből került ki az egész készítmény². *Levassent* említi, hogy egy amerikai cipőgyárban látta, hogy egy női cipő előállítására 54 különböző munkást foglalkoztat.

A munkamegosztás nemcsak a gazdasági, de a társadalmi szervezet egyik sarkalatos törvénye. Ez vezet a legfontosabb társadalmi intézményekhez, a társadalmi osztályok alakulásához és ezeknek a történelemben érvényesülő küzdelméhez. Viszont a munkamegosztás maga is történelmi, társadalmi és természeti okok következménye.

A munkamegosztás előnyei különösen a következők: 1. a termelés szempontjából *a)* a munkások nagyobb ügyességet szereznek, ha az általuk végzendő munkák nem igen sokfélék; *b)* a különböző tehetségek megfelelő alkalmazást találnak;³ *c)* jobban ismerik fel az általuk feldolgozandó anyagok és használandó eszközök tulajdonságait és így kevesebb anyag és eszköz fog elrontatni; *d)* rövidebb idő alatt tanulják meg az illető munkaágot és tanításuk kevesebb áldozatba kerül; *e)* az eszközök jobban használhatók ki, mint akkor, ha a munkás különböző munkában elfoglalva, egyes eszközöket talán napokig, hetekig nem használ; *f)* a takarékosabb termelés kiterjed az időre is, mert a hol különböző munkákat kell végezni, ott az átmenet egyik munkáról a másikra, az előkészületek stb. mindig időt rabolnak; *g)* a munkaerők jobban használhatók ki, mivel a jobb munkaerőket nem kell kevésbé értékes munkánál elfoglalni és ezeket olcsóbb munkaerőkkel lehet végeztetni; *h)* az eszközök az egyes megosztott munkáknak megfelelőbben fognak elkészíttetni; *i)* a termelvények egyenlőbbek; *k)* a munka folytonosabb lesz, mintha például az iparos kénytelen kereskedő is lenni és áruit a piacra vinni; *l)* az egész termelés pontosabb lesz, mert minden termelvény előállítására legegyszerűbb munkarészletekre osztatván fel, az egyes munkákhoz szükséges erők, anyagok, idő pontosan megállapíthatók és általában szigorúbb a termelés ellenőrzése a magán és társadalmi gazdaságban; *n)* a munkamegosztás folytán jobban megismert és egyszerűbb műtételeire visszavezetett munkaeljárások a termelés tökéletesbítését, de különösen

¹ A munkamegosztás egy érdekes példáját nyújtja a csibukkészítés *Bosznia-ban*. (*Strausz*: *Bosnyák föld és népe*; II. 161. I.)

² *Crump*: *Fall in prices* 137. I.

³ Die Einseitigkeit und selbst die Unvollkommenheit des Teilarbeiters werden zu seiner Vollkommenheit, (*Marx*: *Das Kapital* L 333, I.)

a gépek feltalálását is előmozdítják. Munkamegosztás mellett minden ponton állandóan foly a munka, munkamegosztás nélkül az első fokú munka szünetel, míg az elsőfokú munka eredménye nem ment át minden fokozaton. A munkamegosztás mellett ez nem szükséges; egyes termelők állandóan foglalkoznak az I. fokú munka ellátásával, mások a II., III. stb. fokú munka végzésével. 2. A fogyasztás szempontjából: a munkamegosztás mellett a) több, b) jobb, c) olcsóbb árúknak fognak előállítani.¹ A munkamegosztás előnyei mellett nem szabad elfelejteni, hogy bizonyos mérsékelt változatosság is jótékonyan hat, az ügyességeket, az éberséget, a képességeket fokozza. A paraszt okossága ép onnét származik, hogy sokfélét végez, könnyen feltalálja magát mindenben és mindenhez ért. Sőt a belterjesebb, de még inkább a túlhajtott vagy meg nem felelő helyen, illetőleg módon alkalmazott és kellően nem ellensúlyozott munkamegosztás egyenesen határozott hátrányokkal is van összekapcsolva, melyeket egészen megszüntetni alig lehet és melyekre egyes írók, mint *Moser*, *Ferguson*, *Lemontey*, *Lauderdale*, *Tocqueville*, újabban *Ruskin*, *Tolstói*, de már *Smith* is korán figyelmeztettek; költők és idealisták rendszeren ellene nyilatkoznak, épúgy mint a socialisták túlnyomó része. Ezen hátrányok² különösen a következők: 1. a munkás testi és szellemi fejlődésére az egyoldalú elfoglaltság,³ melyet talán egész életén át folytat, és az, hogy a buzdító áttekintést a termelésre elveszti, káros befolyással lesz. Ezt ellensúlyozni lehet a munkaidő megszorításával és a szabad időben testet és szellemet fejlesztő szórakozás felhasználásával; a munkamegosztással járó elhanyagolása bizonyos képességeknek, idővel és közvetve, még a szerettekre is károsan fog visszahatni.⁴ A testi munkával foglalkozónak szellemi szórakozás kell, a szellemi munkával foglalkozónak testgyakorlat; 2. az egész termelés szövevényesebb, az áttekintés nehezebb lesz; termelési válságok ennek folytán gyakrabban fognak bekövetkezni és nagyobb terjedelmet fognak nyerni; 3. a termelők, tehát vállalkozók és munkások sokkal nagyobb függősége, mivel a gazdaság

¹ A munkamegosztás elvének behatóbb bírálatát lásd *Hermann*: Miniatur-bilder 135. 1.

² Lásd különösen *Marxot*. (Kapital I. 348. 1.)

³ *Madách*: Az ember tragédiája:

A tökélyről az kezeskedik,

Hogy a munkás, ki ma csavart csinál,

Végző napjáig a mellett marad.

⁴ *Simmel*: Sociale Differenzierung 128. 1. Ezzel ellentétben *Marshall* azt mondja: A tapasztalat azt mutatja, hogy a tanult munkások értelmesek és önértékesek, ha munkájuk egyhangú is.

akármely pontján bekövetkező fennakadás az összes egymással kapcsolatosan, szervesen összefüggő foglalkozásokra fog kiterjedni. 4. A munkamegosztás egyik legnagyobb, eddig kellően nem hangsúlyozott hátránya, hogy a munkás többé nem örvendhet annyira munkájának, mert csak részeket állít elő, holott azelőtt egészet, melyre, ha sikerült, büszke lehetett. Most nem is képes talán megmondani, mit készített ő, mit más és többnyire a főmunkát egyikök sem végezte, hanem a gép. Ezért régebben a munkás igen becsült volt, ma egyéni munkájának mintegy névtelensége mellett erre kevésbé tarthat igényt. Ezért munkájának nem örülhet és abban csak terhet lát. 5. A munkamegosztás egyedárúsághoz vezet, mert sok iparágban csak egy vagy kevesen vannak és mindenki arra törekszik, hogy valami specialitást termeljen, melyben egyedárúsága van. 6. Erkölcsi tekintetben, oly vidéken, hol kisebb a munkamegosztás és a népesség részben mezőgazdasággal, részben iparral foglalkozik, kedvezőbbek a viszonyok.

A munkamegosztás keresztülvitelének vannak különben *bizonyos határai*. Ilyenek: 1. a foglalkozás természete; ha ez olyan, hogy a munkát egyes részeire felbontani nem lehet, ha minőségileg egészen egyforma munka végzendő, ha a munka olyan, hogy egyes részeire felbontva, nem foglalkoztathatni állandóan ugyanazon egyént, ha az egyes végzendő munkák időhöz vannak kötve és egymás mellett egész éven át nem folytathatók, a munkamegosztás nem érvényesülhet teljesen; így például a mezőgazdaságban ugyanazon egyén nem lehet elfoglalva csak szántással, mivel ezen munka az év bizonyos időszakához van kötve. A mezőgazdasági foglalkozásnak egyik nagy előnye éppen a változatosságban rejlik.¹ A szellemi munka is ritkábban enged együttműködést a munkamegosztás alapján, mivel különleges egyéni tulajdonságoktól függ. Azért még itt is kivételesen találni oly eseteket, hol művészek, költők stb. együttműködnek, azonban munkájuk többnyire nem a technikai irányban különül el. De még ez irányban is van alkalom a munkamegosztásra, mint pl. a szobrászatnál, hol a művész a tárgyat mintázza, de márványban a kőfaragó dolgozza ki. A munkamegosztás a tudományok, a művészetek roppant elágazásában is mutatkozik. Vannak állatfestők, virágfestők, tájképfestők, csendéletfestők, szentképfestők stb. Sőt vannak még ezen felosztáson belül is szűkebb körű foglalkozások, festők, kik csak osztrigákat festenek, vagy rákokat, vagy juhokat stb. Igen érdekes esete a munkamegosztásnak a *Prony-féle* logaritmuss-tábla kiszámítása, melyre

¹ A termelési ágak szerinti munkamegosztásról lásd *Backhaus*: Die Arbeitsteilung in der Landwirtschaft, (Jahrbücher f. Nö. III. Folge VIII. Bd 321. 1.)

egyenesen *Smith* munkája inspirálta a francia matematikust. 2. A szükséglet nagysága vagyis a fogyasztás, illetőleg piacz terjedelme; mennél nagyobb az egy-egy árú, egy-egy szolgálat fogyasztóinak száma, annál inkább lehet ezeknek szolgáltatását külön munka és foglalkozási ág tárgyává tenni: azért a munkamegosztás majdnem hiányzik a falun, nagyobb a mezővárosban, legnagyobb a nagy városokban; falun rendszeren iparos, kereskedő, pap, mindenki egyúttal gazda. Ha valaki falun csak fogorvosi műtétek után akarna élni, a betegek csekély száma azt meg nem engedné, hacsak az árakat megfelelően nem emelheti, mi ismét a szükséglet természetétől és a vevők fizetési képességétől függ. A munkamegosztás tehát itt keresztül nem vihető. Falun az orvos a gyógyítás minden ágával foglalkozik, gyakran még gyógyszerész is; a kereskedő mindenféle áruk eladásával foglalkozik, nagy városokban ellenben a kereskedelem igen sok ágra oszlik; vannak ruhakereskedők, kik csak gyászruhák eladásával foglalkoznak, női szabók, kik csak angol ruhákat készítenek, lámpakészítők, kik csak kocsilámpákat készítenek stb. Egy érdekes esete a munkamegosztásnak a piacz szűk volta miatt az amerikai, gyéren lakott *Nyugat*on letelepedő újságkiadó, ki maga írja cikkeit, maga szedi, nyomja, sőt maga ki is hordja az újságot. Végre 3. a munkamegosztás a technikai tudományok haladásával is függ össze. A munkamegosztás megfelelő készletét a legkülönbözőbb eszközöknek tételezi fel; különböző anyagok ismeretét, mindenekelőtt pedig a munka egyes elemei elválasztásának ismeretét. A fémiparban a fém kiterjesztésére, görbítésére közel 40 különböző eszköz használtatik, melyek közt csak kalapács 8-féle szerepel. A fémiparban alkalmazott összes eszközök a 100-at meghaladják. *Birminghamban* 500-féle kalapácsot készítenek. Hasonlóképen találjuk a szövőfonó iparban az eszközök legkülönbözőbb alakjait; a szövőszék maga különböző, a mint *Jacquard-fele* készülékkel bír vagy nem, a mint kézzel vagy gőzzel mozgattatik; vannak továbbá szőnyegszékek, gázeszékek, gobelinszékek, zsákszékek, láncszékek, széles székek, kerek székek, tűszékek stb. A piacz terjedésével a munkamegosztás is tovább terjed és mint-hogy a piacz terjedését a munkamegosztás a termelés olcsóbbá tételével előmozdítja, a munkamegosztás, a mint következménye, úgy gyakran oka is a piacz terjedésének. Hasonlóképen előmozdítja a munkamegosztást mindaz, mi a távoli piaczok elérését lehetségessé teszi, tehát jó közlekedési eszközök és forgalmi szabadság.

Egy érdekes jelensége a munkamegosztásnak az, hogy részben magamagát megszünteti. A mennyiben ugyanis a munkamegosztás egyszerűbb részekre bontja fel a műtéteket, az egyik foglalkozásból az átmenet egy másikba meg van könnyítve. Fokozza ezt még a gép, melynek általános physikai

törvényei egyenlők, tehát az a munkás, a ki az egyik gépet ismeri, könnyen tanulja meg a másiknak sajátosságait, a ki egy bizonyos nemét a gépeknek tudja összeállítani, könnyen tanulja meg másféle gépek összeállítását. Így az átmenet egyik foglalkozásból a másikba részint meg van könnyítve, mi bizonyos körülmények között a munkásokra nézve előnyös.¹

Az egyes foglalkozások közül különösen az ipar és kereskedelem igen tág tért nyitnak a munkamegosztásnak. Mind a két foglalkozásban a munkamegosztás jóformán határtalan, csak a piacz nagyságától és a tőke mennyiségétől függ. Es ez nemcsak a tulajdonképeni kereskedelemről áll, hanem annak mellék- és segédágairól, a szállítási üzletről stb. Érdekes a munkamegosztás azon alakja a nagy áruházakban, hol a hét bizonyos napjaiban más-más árút adnak el. Nagy munkamegosztást láthatunk napjainkban a hírlapirodalom terén is. Érdekes a munkamegosztás, melyet a foglalkozások a személyes szolgálatok tekintetében is föltüntetnek. Az udvari méltóságoktól kezdve egészen le a kályhafűtőig, egy nagy munkamegosztás mutatkozik.

A munkamegosztás jelentőségének kellő méltánylásával szemben a *munkaegyesítés* előnyei majdnem figyelmen kívül hagyottak. A munkaegyesítés ott talál helyet, hol nem minőségileg különböző, hanem azonos, de mennyiségileg jelentékeny munka végzendő. Egy egyszerű példája a munkaegyesítésnek a lánczképzés a tűzoltásnál; ha mindenki külön járna u kúthoz, sokkal lassabban történnék a vízszállítás. Ugyanezt tapasztaljuk a téglahordásnál építkezés alkalmával, hol szintén az összes munkások egy lánczot képeznek és így adják fel a téglát a magasabb emeletekre. A munkaegyesítés ezen alakjairól már *Wakefield* tesz említést. A munkaegyesítés a munkamegosztás szükséges következménye. A munkaegyesítés szükséges a munkamegosztás szerint szervezett foglalkozások összeköttetésére, az azokban esetleg előállított résztermékek egyesítésére.

A munkaegyesítés azon irányban is érvényesül, hogy valamint a munkamegosztásnál a munkát mindinkább részekre bontani iparkodunk, úgy viszont a munkaegyesítés arra törekszik, ugyanazon tárgyon mentől több munkát egyesíteni és ezáltal annak értékét nagyobbítani. A munkaegyesítés kíséri a munkamegosztást, a mennyiben az újabb időben azt látjuk, hogy számos vállalatban egész önálló munkaágak egyesíttetnek "(pl. a gyertyagyár maga állítja elő ládait; ott látunk asztalosokat, kovácsokat stb.); a mezőgazdaság fejlődésével ez mindinkább összeköttetésbe jut számos iparággal, az úgynevezett mezőgazdasági iparágakkal (czukor-, szeszgyártás), de még egyéb önálló iparágakkal (fagyárakkal, vegyészeti

¹ *Marshall: Principles* 317, 1.

gyárakkal, malmokkal). A posta egyúttal levélszállítással és újságkereskedéssel, a vasút a közlekedési út és erő előállításával, továbbá szállítással, gyakran távíróval van összekötve. Újabban ismét a villamos erő alkalmazása tág tért nyit a munkaegyesítésnek, a mennyiben gyárakban hulladékok vagy a súrlódás felhasználásával villamos erő állítatik elő, mely ismét különböző alkalmazást talál akár világításra, akár mechanikai czélokra. Több városban a vízvezetési és világítási ügyet összekötötték, mivel mind a kettő jóformán ugyanazon gépekkel eszközölhető, a mennyiben a vízre leginkább nappal, a világításra leginkább éjjel van szükség. Mentől jobban halad előre a technikai munkamegosztás, annál kisebb a társadalmi, mert a nagy tőke a legkülönbözőbb termelési ágakat egy vállalatná foglalja össze.¹ Milyen sokoldalú napjainkban a hírlapvállalatok tevékenysége! Munkaegyesítést látunk a következő esetben is. Ha egy ember a tükészítésnél a sodrony elmetszésére a kést ugyanannyiszor alkalmazná, a hány darabra osztandó a sodrony, akkor, másodpercenként egy metszést számítva, tíz munkaóra alatt 36,000 tüt állíthatna elő. Ha azonban a sodrony csomagokban van összekötve, melynek mindegyikében 300—500 darab van, egy nap alatt 36,000 helyett 10—18 millió darabot vághat. A munkaegyesítés nemei is igen sokfélék és jelentősége a termelés szempontjából kellően figyelembe veendő.

6. A munkamennyiség feltételeihez tartozik továbbá a *jogi és politikai* rendszer. A mi mindenekelőtt a jogi feltételeket illeti, azok kétfélék: a) a munkarendszer; b) egyéb törvények. A munka a történet minden korszakában a birtok vezetése alatt állott, mivel a birtoktalan munka értékesítése a birtoktól függ. Ennek következménye, hogy a munkás az általa előállított javak felett nem bír rendelkezési joggal és a birtok kezében esetleg eszközzé válik. A munka jogviszonyát és különösen az általa előállított termelvényhez való viszonyát tekintve, három alakot vagy rendszert lehet eddig megkülönböztetni. Az első a *rabszolgaság?* midőn a birtokos joga nemcsak a munkás munkájára, de személyére is kiterjed; a munkás jogtalan és birtoktárgy, mint az egyéb eszközök; egy római író a munkaeszközöket tényleg szóval és szóló eszközökre osztja; ez utóbbiakhoz számítja a rabszolgákat.

A rabszolgaság emberi és gazdasági szempontból ítélendő meg. Emberi szempontból haladást képez olyan korszakkal szemben, midőn a

¹ Webb említi, hogy a nagy gép- és hajógyárak a Tyne és Clyde mellett, vagy a nagy vasúti műhelyek, százféle iparágat egyesítenek. (Theorie u. Praxis d. engl. Gewerkvereine. I. 318. 1.)

² A rabszolgaságról lásd Közgazdasági Értekezéseimet I. köt., ill. e munka régiebb kiadásait.

háborúban elfogott ellenségek megölettek. Gazdaságilag véve minden esetre igen hiányos és költséges rendszer. A rabszolgában, ki a munka eredménye iránt nincs érdekelve, hiányzik a munkakedv: rosszul és lassan fog dolgozni, anyagokat és eszközöket rontani fog. Ebből következik, hogy a nehezebb munkát, finomabb anyagokat, költségesebb eszközöket reá bízni nem lehet. Ennek pedig következménye az, hogy a rabszolga csak igen egyszerű munkára alkalmazható. A rabszolgaság tehát gátolja a gazdaság haladását, az ipar fejlődését lehetetlenné teszi és a mezőgazdaságban külterjes gazdaságra kényszerít. Az ipar haladásával a rabszolgaságnak el kell tűnnie. Rómában is a köztársaság végén Varro már azt a tanácsot adja, hogy nehezebb, finomabb munkáknál fizetett munkások alkalmaztassanak; egyúttal nagyon megkönnyítetik ugyanakkor a rabszolgák szabaddá bocsáttatása. A kereszténység érdeme, hogy a rabszolgaság ellen küzd, de csak részbeni sikert ér el. Még a tizenötödik században hallunk rabszolgákról. De csak szórványosan. A rabszolgaság¹ helyébe lép a jobbágyság, mint új munkarendszer.

A jobbágyság mellett az ember személyisége és joga munkájának termékeire részben elismertetik; az ellenőrzés könnyebb. A jobbágy nagyobb önállósággal bír, csak a földesúr irányában bizonyos szolgáltatásokkal és szolgáltatásokkal van terhelve. A jobbágyságot nagyobbára a XIX. század törölte el.

A jobbágyságnak mint munkarendszernek szintén sok hátránya volt. A földesúrnak szolgáltatandó munka rosszul teljesített; a jobbágy ezen munka miatt gyakran saját munkájától elvonatott, mely ezért hasonlóképpen szenvedett. A jobbágy szorgalma, törekvése jobb gazdasági eljárások meghonosítására lankadt, mivel a termék közte és a földesúr között felosztott. Ezen rendszerről, mint főleg a mezőgazdaság terén érvényesülőről, ennek tárgyalásánál szólunk behatóbban.

Rabszolgaság és jobbágyság a kultúra és a gazdaság különböző fokain szükségszerűen fejlődnek. Amerika fölfedezésével újból keletkezett a rabszolgaság, mely azonban a fekete fajra szorítkozott. Sok körülmény mintegy kényszererővel vezetett ezen embertelen intézményhez. Mindamellett szem előtt tartandó, hogy a feketék is sok helyen emberséges bánásmódban részesültek; így a dán gyarmatokban *Wappäus* szerint sorsuk tűrhető volt; 10 óránál tovább nem volt szabad őket munkánál tartani; táplálkozásuk jó volt; szabad idejükben maguk számára dolgozhattak, kertjeiket művelhették, halászhattak. A megváltás is könnyű volt. Az

¹ A rabszolgaság igen enyhe alakját a zsidó királyságban lásd. *Walter: Die Propheten in ihrem socialen Beruf*, (Freiburg i/B., 1900.)

északamerikai köztársaság küzdelme a rabszolgaság eltörlése végett korszakot alkot. Keleten a rabszolgaság és jobbágyság napjainkig fentartotta magát.

A jobbágyság és rabszolgaság mellett az ipar és kereskedelem haladásával már régebben lép föl egy harmadik rendszer, a *bérmunkarendszer*. A személyiség joga teljesen elismertetik; a viszony munkás és munkaadó között szabad egyezkedésen alapul, mely rendszerint egyénileg kötöttek meg, újabban a munkás védelmére azonban kollektíve, munkátestületek által vagy legalább a testületek által megállapított elveken belül. A munkás a munkaerejét eladja a munkaadónak; a munkatermékhez joga nincs, a munkás rendszerint a munkáján kívül egyébbel, különösen tőkével, nem rendelkezik, *ezért a bérvizony tagadhatatlanul alárendeltségi viszonyt teremt.*¹ A bérmunka mellett a munkaadó a szükséghez képest több vagy kevesebb munkást alkalmaz, új munkásokat szerződtet, vagy szükség esetére a főlöszleg munkásokat elbocsátja. A bérmunkarendszer a jelenlegi társadalom uralkodó rendszere; ennek egyik folyamánya a munkaszabadság. A bérmunkarendszernek két korszakát kell megkülönböztetni; az első már a középkorban fejlődik a városokban a cézehrendszer mellett, de mivel itt a munkásviszony csak átmeneti, a tőke még nem erős és szabad, sajátságai nem fejlődnek ki. A másik korszak a nagy gyáripár fellépésével kezdődik, midőn a bérvizony állandó, és a munkásosztály végleg elválk a középosztálytól.

A mai munkaszerződés sajátsága, hogy a munkás ugyan szabadon köti meg a szerződést, de megkötése után majdnem teljesen meg van fosztva a szabadságtól, ideje fölött annyira rendelkezést engedvén a munkaadónak, hogy a munkás esetleges fontos emberi, családi, társadalmi érdekein sérelmet szenvednek. Ez ugyan nem a tőkés személyéből származik, hanem abból, hogy a mai munkamegosztásos termelési processzusban minden egyes munkás úgy van beállítva, hogy szünetelésével esetleg az egész mechanizmus működése megakadt. Ezen ellentétes érdekeket ki kell egyenlíteni, biztosítani kell a termelés zavartalan folyását, de a munkást is vissza kell helyezni a szabadság oly mértékébe, melyet személyiségének elismerése követel. Minden ez ellen irányuló szerződést az egyéni szabadságnak törvényben elismert elvivel és a *contra bonos mores* kifogásával kell megtámadni.

A három rendszer alapját a tulajdonjog alakulásában találjuk. A rabszolgaság mellett az ember is a tulajdonjog tárgya; a jobbágyság mel-

¹ Újabban *Loria* (La sintesi economica. Torino, 1909.) a mai kényszerszervezet eltörlését követeli, helyébe kell lépni szabad társulásnak. »La distruzione dell'associazione coattiva e la sua surrogazione coll' associazione libera di lavoro.« (465. 1.)

lett az emberre vonatkozó tulajdonjog korlátolt, de az egymástól még el nem választott föld és tőke a tulajdonjog tárgya; a bérrendszer mellett úgy a föld, mint a tőke, a tulajdon tárgyát képezik, de egymástól már elkülönítve. Különösen a tőke érdeke követeli a bérrendszer merev kialakulását. Ha pedig a három munkarendszert lényeges funkcióiban összehasonlítjuk, azt találjuk: a rabszolgaság mellett a munkás nem rendelkezik sem magával, sem munkatermékével, fentartása biztosítva van; vagyonnal nem bír; a jobbgység mellett a munkás részben rendelkezik magával, részben munkatermékével is, fentartása is részben biztosítva van; korlátolt vagyonjogai is vannak; a bérrendszer mellett a munkás magával teljesen rendelkezik, munkatermékével semmikép, tőkével nem bír, fentartása nincs biztosítva (ha csak munkanélküliség esetére biztosítva nincs). A bérmunkarendszer bizonyos körülmények között ropant olcsóvá teszi a munkát.¹

Nem visz-e a történelem logikája majd egyszer oly rendszer felé, melyhen a munkás szabadon rendelkezik munkatermékével vagy a munkaeszközökkel is és fentartása biztosítva lesz?

Egyelőre két irányt különböztethetünk meg: az egyik a munkaviszonyt szövetkezeti, egyleti alapon akarja továbbfejleszteni, úgy hogy a bérszerződés csak az ezen testületek által megállapított elvek szerint jöhet létre; mások meg a bérszerződést a hivatali viszony egy nemévé akarják tenni, melynek alapelveit az állam állapítja meg. (*Steinbach.*)

7. A munka fejlődésének egyik legfontosabb föltétele a *munka* vagy *hivatás szabadsága*.¹¹ A munkamegosztás célja a munka hatályosságát fokozni az által, hogy mindenki foglalkozásában a legnagyobb ügyességre tesz szert, viszont a munkaszabadságnak célja, hogy *mindenki munkakörét és munkájának föltételeit egészen szabadon választhassa*; az egyén senkinek jogilag alárendelve és a foglalkozás választása és gyakorlása tekintetében más megkorlátásoknak alávetve ne legyen, mint a melyek közegészségügyi, közrendészeti, közérkölsiségi, politikai, nemzeti

¹ A régi rabszolgatulajdonosok Amerikában a szabad bérmunkát olcsóbbnak találták, mint a rabszolgamunkát, mert a rabszolgát akkor is kellett fentartani, mikor nem volt munka, kellettek felügyelők, örök. A rabszolga tőkét képviselt, tehát kimélni kellett. Egy rabszolgáért fizettek évi bért 150—200 dollárt, azonkívül teljes ellátásáról kellett gondoskodni és a koczkázatot elvállalni. Most havi 10 dollárért a legkitünőbb farmermunkást kaphatni. *Gizyckzy*: Vorlesungen über sociale Ethik (Berlin, 1895.) 10. 1. A régi Rómában szabad munkásokat leginkább ott alkalmazták, hol egészségtelen égalj miatt a rabszolgákat kimélni akarták. (*Földes* Közgazdasági viszonyok a régi Rómában, Közgazd. Értekezések, 1902.)

² *Montesquieu*: Les pays ne sont pas prospères en raison de leur fertilité* mais en raison de leur liberté.

szempontból szükségesek. A munka szabadságából első sorban a foglalkozásnak szabad választása következik. Minthogy pedig a foglalkozás szabad gyakorlása attól függ, hogy mindenki a foglalkozás helyét is választ-hassa, a munka szabadsága a szabad letelepedés, a szabad utazás, szabad be- és kivándorlás jogát követeli. A munka szabadságából következik továbbá a munkaidőnek szabad megállapítása, tehát különösen az ünnepeken a munkának megengedése; végre a munkaeszközöknek, a munkanyagoknak, a munkaeljárásoknak szabad választása. Részint közvetlenül, részint közvetve megszorítja továbbá a munkát minden, mi pl. a jövedelem felhasználását, a forgalom szabadságát, a hitelt korlátozza; továbbá, a mi a birtokszerzést, a hivatalviselést megszorítja, akár nemzetiségi, akár felekezeti, akár állampolgári szempontból. A munka szabadsága vagy emancipatiója követeli természetesen a női munka elismerését is. Teljes munkaszabadság tulajdonképpen csak ott van, hol teljes a gazdasági, politikai és vallási szabadság. A társadalmi gazdagságtan a szabadság kérdésével csak gazdasági szempontból foglalkozik és ha ebből kiindulva azon eredményhez jut, hogy a munkaszabadság korlátozását nem tartja indokoltnak, nem ítél oly korlátozás fölött, mely más indokokra vezethető vissza. A mellett még mindig a munka szabadsága természetesen számos akadályokba ütközik, melyek azonban nem társadalmi, hanem egyéni viszonyokban gyökereznek. Mindenki testi és szellemi tulajdonságai, családi, vagyoni, műveltségi viszonyok által bizonyos körbe van szorítva, melyet túl nem léphet.

A munka szabadsága a gazdaságnak egyik leghatalmasabb rugója. *Csak a munka szabadsága mellett csoportosíthatók és egyesíthetők az összes gazdasági tényezők olyképp, hogy a termelés a legnagyobb tökélyt érje el. Minden gazdasági molekula azon helyre jut, melyen legtermékenyebben jog érvényesülni és melyen mindazon elemekkel találkozik, melyekkel a legnagyobb hasznot nyújtja.* Ha ellenben a munka érvényesülésének csak egyetlen eleme hiányzik, az eredmény már nem lehet teljes. A munka szabadsága mellett jobban érvényesülnek az egyéni képességek, a tőkék jobban használtatnak föl; csak a munka szabadsága mellett mutatkoznak a szabadverseny és a munkamegosztás jótéteményei. De a munka szabadsága egyúttal szükségképi folyamánya az egyéni szabadságnak, valamint föltétele annak, hogy mindenki magában találja jó- és balsorsának kutfőriását. Ezen nagyobb felelősségi érzet serkenti a munkást és ritkábbá teszi a nyomort.

Azonban nem szabad szem elő téveszteni, hogy mint minden szabadsággal, tehát *a munka szabadságával is csak oly nép fog helyesen élni, mely megfelelő gazdasági érettséggel bír.* A kik a munkaszabadságot köve-

telték, túlságos sokat vártak az intelligenzia terjedésétől. Azt hitték, hogy az összes termelők és az összes fogyasztók azzal bírnak. Minden szabadság csak az értelmeseknek, tisztességeseknek és erősebbeknek való; fejletlen népek és gyengébbek általában helytelenül fognak ezen, szabadsággal élni. Ennek következtében az alacsony műveltségű és önálló tevékenységre alkalmatlan rétegekben is a munka szabadsága mellett számos bajok mutatkoznak, mely veszély annál nagyobb, minthogy a választás oly időben történik, a mikor az illető egyének a viszonyokat megítélni alig képesek. Ennek következménye: könnyelmű elhagyása biztos kereseti forrásoknak vagy a régi lakhelyeknek a kedvezőbb jövő látszata miatt, melylyel különösen a nagy városok kecsegtetnek, és oly foglalkozásokra való átmenetel, melyeket az illető alaposan nem tanult. A munka szabadsága által biztosított szabad mozgás veszélyezteti az egyéni célok megvalósításánál szükséges kitartást, a mi annál inkább hiányozni fog, mert a gazdasági szabadság gyengíti a gazdasági körülmények, pálya választás stb. komolyságát, mivel a sikertelenség esetében könnyen lehet más foglalkozásba stb. átmenni. A hivatás közönséges keresetté válik. A foglalkozások és állások gyakori változása is igen hátrányos. *Senki sem szerzi meg a teljes ismereteket, melyek szükségesek és minthogy minden állás csak átmenet egy jobbra, olyan feladatokra is vállalkoznak, melyekhez nem értenek. Ez másokat is elkedvetlenít, kik ezt látják, és a hivatottabb elemek kiszorítását tapasztalják. Következmény: általános kontárkodás.* A munka szabadsága hátrányos abban az irányban is, hogy sokan, kik vezetés mellett hasznos szolgálatot tehetnek, most önállóságra törekednek, melyre a szükséges tulajdonságok hiányoznak. *Mindenki önálló akar lenni és e törekvést megfizeti tönkrejutásával.* A munka szabadságának helytelen alkalmazása vezetett a nőknek és gyermekeknek gyári munkára való túlságos alkalmazásához, a féktelen versenyhez és a modern gazdasági élet több más bajához. Milyen káros hatású általában a szabadság ott, hol még a megfelelő érettség hiányzik, azt az amerikai statisztikusok által kimutatott azon tény jellemzi, hogy az északamerikai államok szabad négerei között ötször annyi örült volt, mint a déli államok rabszolgaságban sínylődő négerei között. De nemcsak az értelmiség kérdése a munkaszabadság; minden szabadság bizonyos biztosítékokat követel, mert a szabadság csak társadalmi rend mellett vezethet célhoz. A munkaszabadság hátrányait ellensúlyozni kell a munkarenddel, gyári törvényekben stb., mert a munkaszabadság is, mint minden szabadság, csak negatív elv, mely egy pozitívval, a szervezkedés elvével kiegészítendő. Továbbá meg kell teremteni azt a feltételt, melyből a munkaszabadságot követelték, tudniillik a közönség értelmi színvonalának emelését.

8. A munkarendszeren kívül egyéb törvények is gyakorolnak jelentékeny befolyást a munkára. A törvényektől függ a munka gyümölcsének élvezete, a munka védelme és azért a munka ott folyik legsikeresebben, a hol a jogi intézmények a forgalmat, a biztonságot a jövő tekintetében és az igazságosságot összeütköző érdekek esetében előmozdítják. Ha a törvények igazságtalanok és egyoldalú kedvezményeket nyújtanak, akkor a szenvedő rész erőszakban keresi boldogulásának feltételeit és a társadalom hanyatlik. Azért a tulajdonjognak, az Örökösödési rendnek, a földbirtokot szabályozó jogrendnek oly messze kiható jelentősége van a munka eredményessége szempontjából, úgy szintén a közoktatásra, a közegészségügyre, az ipari rendre vonatkozó törvényeknek. A közbiztonság biztosítása is igen fontos feltétel a munkakedv fejlesztésére.

9. A mi pedig a *politikai viszonyok* befolyását illeti, úgy a munka legkedvezőbb alakulást mutat olyan államokban, melyekben a politikai élet tiszta, melyekben a politikai hatalmat helyesen és a közjólét érdekei szerint kezelik. Szabad politikai intézmények buzdítólag hatnak a gazdasági törekvésekre és a történetből láthatjuk, hogy csak a szabad népek jutottak a munka teljes kifejtéséhez. Ellenben az absolutismus, a zsarnokság, az életmozgás megszorítása károsan hat vissza a munkakedvre. Politikailag zavaros korszakok és a jövő bizonytalansága is megtámadják a munkakedvet. Buzdítólag hatott a munkára a demokracziával győzelemre jutott politikai egyenlőség elve is, mely a munka tiszteletben tartása mellett minden polgár előtt az utat a legmagasabb állásokra megnyitotta, valamint mellette a munkára támaszkodó anyagi jólét jelentősége is leginkább érvényesül. A politikai tényezők között kiváló jelentősége van bizonyos korszakokban a nemzeti eszmének is, a mennyiben annak megvalósítása véget a népek az anyagi eszközök megszerzése céljából megfeszített munkaerővel dolgoznak.

10. A legtökéletesebb gazdasági rendszer mellett is jelentékeny *munkaveszteségek* fordulnak elő, melyek különösen forrongó társadalmi állapotok mellett igen jelentékenyek. E munkaveszteségek okai a következők: 1. sikertelen munka; 2. tulajdonképeni veszteségek; 3. munkahiány. A sikertelen munkából keletkező veszteségek származnak rossz, értéktelen árúk előállításánál, helytelenül végzett szolgálatoknál; annál ritkábban fognak előfordulni, mennél szervezettebb a termelés, mennél értelmesebbek a munkások. A tulajdonképeni munkaveszteségek származnak: 1. betegségből és korai halálból; 2. munkaszünetekből válságok folytán; 3. a munkások és gyárosok között folytatott harcok következtében beálló munkaszünetelésekből; 4. munkakerülésből; 5. társadalmi állapotokból és intézményekből, pl. nagy állandó hadsereg stb. A munka-

hiány a *foglalkozás-, munkanélküliek* (»the unemployed«) nagy számában jut kifejezésre és szintén nemcsak nagy veszteséget képez, de egyúttal nagy veszélyt. A munkanélküliséget az újabb időben, különösen az ipar terén mutatkozó nagy hullámzások, a népességnek a vidékről városba való tódulása, a bevándorlás idézik elő; különösen nagy fontossággal bír az úgynevezett évad-iparágakban. Legtöbb a munkanélküli azon iparágakban, melyekben cycikus hullámzások fordulnak elő; továbbá több a munkanélküli a tanulatlan, mint a tanult munkások között, általában legtöbb a munkásosztály alsóbb rétegeiben. A munkanélküliek között ismét különbséget kell tenni a szerint, a mint alkalmazásban voltak és attól megfosztottak, vagy általában még nem is voltak alkalmazva. Ujabban számos javaslat merült fel a munkanélküliek foglalkoztatására, ilyen a munkanélküliek biztosítása, munkásgyarmatok felállítása, a városba való tódulás csökkentése, inségmunkálatok, különösen pedig a munka-idő megrövidítése, mi által hely nyílnék a foglalkozásnélküliek alkalmazására, továbbá a munkanélküliek alkalmazása az állam, község által, a munkára való jog (*droit au travail*) stb. Mindkét utóbbi javaslat csak szűk határok közt enged alkalmazást. A munkaidő megrövidítésével magában véve még nem emelkedik a társadalom képessége több munkást fizetni, mint azelőtt. A mi pedig a munkára való jogot illeti, ilyen nem létezik. Azonban bizonyos, hogy oly társadalom, mely munkásait nem foglalkoztathatja, szerves hibában szenved és logikai ellentmondást foglal magában, mert a rendelkezésre levő munka mindig messze elmarad a társadalom és emberiség szükségleteinek kielégítésére és feladatainak teljesítésére szükséges mennyiségtől. Legnagyobb gyakorlati fontossággal bír minden esetre a munkanélküliség esetére való biztosítás és a munkaközvetítés szervezése.²

¹ *Booth*: Life and labour 1. 152. 1.: The modern system of industry will not work without some unemployed margin:: Some employers seem to think that this state of things is in their interest, but this view appears shortsighted, for labour deteriorates under casual employments more than its price falls.

² E kérdésekről lásd *Kreutzer*; A munkanélküliség (Budapest, 1897.), A munkaközvetítés (Budapest, 1896.) című dolgozatait.

III. FEJEZET.

A tőke és a tőkés.

1. *A társadalmi, nemzeti tőke alatt értjük a társadalomnak, nemzetnek a termelésre szánt vagyonerejét.* Ezen vagyonerőből történik a munkának ellátása mindennel, mi a termeléshez szükséges, különösen a gazdasági és technikai berendezések mechanizmusának létesítése. A legegyszerűbb termelésre sem elég a természet és a munkaerő. A legkezdetlegesebb módja a termelésnek már megszerzett élelmi szerek, nyers anyagok, eszközök, szóval, létező javak használatát tételezi föl. Mentől jobban támogatják az emberi munkát ily eszközök, annál dúsabb lesz a termelés. Az a földművelő, ki fatörzsszel szakítja föl a földet és így veti a magot, mennyivel kevesebb eredményt fog felmutatni annál, ki kettős ekével húzza a barázdáit, ki vetőgéppel szórja a magot? Még jobban látjuk ezen eszközök alkalmazásának hatását az ipar terén. Cleopatra saját háztartásának ellátására tizenkét rabszolganőt foglalkoztatott a gabona őrlésével; a mostani tökéletes gépekkel tizenkét ember egy egész várost elláthat. A »Times« egy napi példányainak leírásához egy embernek körülbelül 2500 év kellene! Mily különbség a kis szövőszéken dolgozó falusi takács és a nagy szövőgyár között, mely több ezer mechanikai szövőszékkel rendelkezik és naponként ezer meg ezer darab legfinomabb posztót állít elő! A tőke termelékenységének oka abban rejlik, hogy az ember testi szerveinek, különösen a kéznek, segítségével nem képes annyit és olyat előállítani, mintha azt eszközökkel kiegészítvén, a munkát és a természeti erőket hatályosabbá teszi. Sok munka van, melyet csak az emberi kéz segítségével végezni teljesen lehetetlen volna. A tőkének tulajdonítandó, ha ezeket végezhetjük. Minthogy a gazdaságban azonban semmiféle előnyt áldozat nélkül nem nyerhetünk, ezen előnyért is bizonyos áldozatot kell hozni: t. i. azt, hogy időnknek, javainknak egy részét a tőke előállítására kell fordítani. A termelési tevékenység tehát ez által több részre, több stádiumra oszlik. A közvetlen termelés közvetett termeléssé

válik. De daczára ennek, a közvetett termelés nemcsak nem vesz rendszeren több időt igénybe mint a közvetlen, hanem többnyire azt meg is rövidíti. Az ember csak úgy tud a külső természetre hatni, ha kezét oly eszközökkel fölfegyverzi, melyek segítségével a természet által nyújtottakon a szükséges változásokat megteheti vagy egyéb hatásokat érhet el. Ezen eszközök hiányában a termelés vagy teljesen lehetetlen, vagy igen mostoha eredményeket nyújt. A mi a katonának a fegyver, az a termelő számára az a sokféle tárgy, melylyel a természetet meghódítja. Az ember tehát igen korán fordítja gondját arra, hogy magát e fegyverekkel kellőképp felszerelje és hogy azokat tökéletesbítse. Ezen törekvésében azt fogja tapasztalni, hogy e fegyverek előállítása fáradságot, munkát, áldozatokat követel, ismereteket, miknek segítségével, ha lehetne, oly javakat tudna közvetlenül előállítani, melyek szükségleteinek szolgálnak. A szükségleti javak értéke részben ezen segédjavak értékére vezető visszafordításra, melyek már a rajok fordított fáradságnál fogva értékkel bírnak.

Ugyanazon okból, melynél fogva azon javaknak értéket tulajdonítunk, melyek az embernek hatalmas fegyverül szolgálnak céljai elérésére a gazdaság terén, értéket tulajdonítunk természetesen azon jószágoknak is, melyek bár még nem szolgálhatnak a szükségletkielégítésnek, de szükségesek arra, hogy az ennek szolgáló javak előállíthatassanak. A vasércz magában véve nem használható jóformán semmire, de szükséges arra, hogy ezerféle tárgy előállíttassék.

Az eszközök, a nyers anyagok a termelés nélkülözhetlen föltételeit képezik. Az ember, akár maga foglalkozik azoknak előállításával, akár másoktól veszi azokat kölcsön, hajlandó áldozatok árán is magát azok birtokába helyezni. Viszont az, ki ezen javakkal rendelkezik, mivel a termelés föltételeivel rendelkezik, vagyonerőt képvisel és a vagyonerőnek azon része, melyből a termelés ezen föltételei kerülnek, mint harmadik tényező óriási fontossággal bír. *A javakban kétféle erő rejlik, termelési és fogyasztási erő; a termelésnél használt javak, illetőleg azok termelési ereje, értéke képezi a tőkét.¹ Társadalomgazdaságilag a tőke a társadalmi vagyon*

¹ Sem *Smith*, sem *Ricardo* szabatos defíniót nem adnak a tőkéről; *Smith*-nek lényegileg kereseti eszköz, *Ricardonak* munkaeszköz. *Mill* szerint a tőke a múltban teljesített munkának azon termékei, melyek a jövőben teljesítendő munka vezetésére szükségesek. *Sidgwick* a tőke alatt csak a termelésre szánt anyagokat és eszközöket érti a földjavításokat bezárólag. *Marshall* visszamegy *Smith* fogalmára és a tőke alatt a vagyon azon részét érti, mely keresetre felhasználta; *Wagner* szerint a tőke mint tisztán közgazdasági kategória oly gazdasági javak készlete, melyek új javak szerzésére mint technikai eszközök alkalmazatnak.

azon része, mely a termelésnél használtatik, a termelés stádiumában van. Kiveszszük itt csak a földet, melynek szerepe a tőke szerepétől különbözik, épúgy, mint pl. a rabszolgaságnál a tulajdonba vett munkaerő. A tőke fogalma magában foglalja a vagyon fogalmát is; nem rendelkezhetik tőkével mint tulajdonnal, a ki vagyonnal nem bír. Ellenben mindenki, ki vagyonnal bír, minden pillanatban birkát tőkét is, ha vagyonrészeit termelésre fordítja. Innét a vagyonnak nagy jelentősége, mivel minden vagy önerő olyan átalakulásra alkalmas, mely azt tőkévé teszi. Vájjon a vagyonerő azon rendeltetést nyeri-e, hogy a termelésnek szolgáljon, az a gazdálkodó egyén elhatározásától függ. A javak tőkeszerepe rendszerint a felhasználási mód következménye. Ugyanazon javak az egyik gazdaságban vagy egyik korszakban termelésre fordíttatnak és így tőkék, melyek más gazdaságban vagy más korszakban csak a fogyasztásnak szolgálnak. *A javak tőketulajdonsága azon viszonytól függ, melyben a gazdasághoz állanak.*¹

A termelésre szánt vagyonerő az, mit tehát tőke alatt érteni kell. Ezen felfogás által közelebb is jutunk az élet felfogásához. Nem az egyes javak magukban véve képezik a tőkét, hanem a bennök rejlő termelési erő. Nehéz azon felfogással megbarátkozni, hogy az élelmi szerek, hogy a gyapjú, a faggyú stb. mint olyanok tőkék. Az egész termelés egy folytonos átalakulása a javaknak azon irányban, hogy értékök fokozatosan emelkedik első sorban azért, mert csak ez átalakulás után fordíthatók szükségletkielégítésre, azaz ezután legalább jobban szolgálhatnak erre. Ebből az is érthetővé válik, hogy a vagyonerő a javakat ezen műfolya-

Eössler szerint a tőke a vagyonnak bizonyos neme, t. i. a termelési vagyon vagy érték (azért a pénzt is oda számítja). *Knies* szerint a tőke azon jószágkészlet, mely a jövőre rendelkezésre áll; *Cohn* meg épen azt ajánlja, hogy minden jószágkészlet tőkének nevezessék. *Gide* a termelésre szánt javakat érti tőke alatt. *Kautz* szerint tőke minden termelvény, a mely vagy productióra (illetőleg szerzésre), vagy tartós direct élvezetet nyújtó használatra van szánva; *Böhm-Bawerk* szerint termelvények, melyek kereseti célokra vannak szánva.

Az általunk adott meghatározás közelebről összeköti a munka és tőke fogalmát. A munka az emberben, a tőke a javakban rejlő termelő erő. *Marx* szerint a tőke alatt a termelési és fentartási eszközök mint a munkások kifosztására és alávetésére használt eszközök értendők. Több író a tőke jellegét főleg abban találja, hogy tartósan előnyöket nyújt és azért a tőkékhez számítják azon javakat is, melyek a fogyasztásnak szolgálva, tartósan nyújtanak előnyt, pl. egy lakház. Azonban ez által a fogalom nem használható azon különös gazdasági funkció megjelölésére, mely oly kiválóan fontos, tudniillik a tőke termelési szerepének kifejezésére.

Némelyeknél a tőketulajdonság kétes: pl. ha a munkás vagy kereskedő otthon kabát nélkül jár és azt csak akkor veszi fel, mikor munkába megy.

maton átviszi; ezen célból tehát azokat beszerzi, átalakítja. Ellenben visszaesést találunk azon felfogásban, melynek újabban *Menger* adott kifejezést, hogy legjobb a tőke alatt azt érteni, a mit leggyakrabban értenek a közönséges életben alatta, t. i. pénzt. Mert a pénz mint általános értékképviselő épügy termelési javakat, — tehát tőkét — mint fogyasztási javakat képvisel. Magánál a termelésnél a pénz semmiféle stádiumban nem szerepel, mert célja nem az, hogy átalakíttassék, sem az, hogy az átalakítást eszközölje, tehát sem az anyag, sem az erő viszonyában nem áll a termeléshez. A pénz csak forgalmi eszköz, értékképviselő, és mint olyan persze a legtökéletesebb, tehát könnyen átalakítható bármely termelési jószágra. A pénz tényleg tőkévé csak a pénzüzer kezében válik, mert ezen üzlet termelési funkcióját a pénz végzi. Legcélzszerűbb volna a termelésnél az annyira kétséssé vált fogalmat kerülni és helyette a »termelési javak« kifejezését használni, míg a jövedelemeloszlásnál tovább is lehetne azt használni, mert ott zavart nem okoz; fogalmát is inkább a jövedelemeloszlásnál vitt szereptől nyeri, a mennyiben ott mint állandó forrása (»fő«) a jövedelemnek működik. A tőke e szerint magában foglalja mindazon javakat, melyek termelésre fordíthatnak, valamint azokat, melyek további termelési munkát igényelnek. A tőkében a vagyon önczélá válik, t. i. nem használtatik fogyasztásra, hanem arra, hogy szaporodjék. És minthogy a vagyonerőnek ezen reproductiv törekvése leginkább a gyűjtött pénzbeli vagyonban vagy értékpapíroknak mutatkozik, azért gyakran főleg ezeket szokták tőkének tekinteni. A tőke fogalmában benne van az állandóság fogalma is, a mi állandóan szolgál termelésre és azzal együtt állandóan szolgál gyümölcsöztetésre.

A tőkének itt adott magyarázatát szem előtt tartva, könnyű lesz a társadalomgazdasági és a technikai értelemben vett tőke között különbséget tenni, mi pedig annyi tévedésre szokott alkalmat nyújtani. A mit rendszeresen még a nemzetgazdák is első sorban szem előtt tartanak, a tőke technikai feladata, az társadalomgazdasági szempontból másodrendű, sőt gyakran zavart okozó, mert pl. nem érthető ez álláspontból, hogy két tőke egyforma technikai módon felhasználva, mégis másként részesülhet a nemzeti jövedelemben. Társadalomgazdasági értelemben a tőke a javaknak és így a vagyonnak azon része, mely nem fogyasztásra, hanem termelésre fordítatik. Erre szolgálhatnak nemcsak azok a javak, melyek technikailag is már a termelésre rendelvek, hanem közvetve minden jószág, mert tulajdonosa azzal úgy rendelkezhetik, hogy annak segítségével magának a termelés technikai eszközeit megszerzi. Társadalomgazdasági értelemben tehát csakis a javaknak közvetlen vagy közvetett termelési szerepét kell a tőke alatt érteni.

A tőke termelő ereje rendkívül nagy, mivel csak ez engedi meg a gazdaság legtökéletesebb szervezését, a legkitűnőbb termelő helyek.,, a legjobb munkaerők, a legelőnyösebb piacok felkeresését, a forgalom legtökéletesebb berendezését. Tőke nélkül a munka tehetetlen, és a munka értéke csak azóta emelkedik majdnem határtalanul, mióta a tőke a gazdasági élet bámulatosan nagyszerű mechanizmusát létesítette.

Azt mondják, a tőke munkatermék, és ebből több nagyfontosságú következtetést vezetnek le. Azonban ezen tétel úgy lényegében, mint jelentőségében kifogásolható. Lényegében azért, mert már eredetileg is a tőke a munkának és a természetnek összeműködéséből keletkezik, a történetileg alakult és felhalmozódott tőke, tehát a tőkének mintegy második, harmadik stb. nemzedéke, már munkának, természetnek és tőkének a gyümölcse. A mi pedig a tétel jelentőségét illeti, az nem más, mintha más dolgoknál az általános nemet megjelöljük, melyhez tartozik. Valamint azt mondjuk, hogy az ember is állat, a nélkül, hogy azt akarók mondani, hogy az ember nem különbözik az állatvilág bármely tagjától, ép oly hibás volna azon tényből, hogy a tőkeszeretetet vivő vagyónrészek munka hozzájárulásával is keletkeztek, azt következtetni, hogy a kettő, t. i. tőke és munka, azonos természetűek, vagy pedig azt, hogy a munkásnak joga van a tőkére, mely állítást esetleg meg is lehetne fordítani. De nem is nyújt nekünk semmi felvilágosítást, nem mozdítja elő kutatásainkat egy hajszálnyival sem, ha a tőkét munkaterméknek nevezzük. Bárminek legyen az terméke, szerepe annyira sajátos, annyira egészen elütő a munka szerepétől, hogy e körülményre nagyobb súlyt nem lehet vetni. Ellenben igen lényeges a tőke funkciója körül az, hogy a tőke a vagy önerőnek sajátos nyilvánulása, a mely nem abban érvényesül, hogy az egyén vagy a nemzet közvetlenül szükségleteinek kielégítésére szánja, hanem abban, hogy a termelésnek minden föltételét a lehető legnagyobb mérvben és tőkélyben biztosítsa. *Hogy a tőke megtakarított munka, az általában inkább jelszó volt, mint definíció, a nem tőkének lekicsinylése.* A kik ezt először hangoztatták, a tőkebirtokost ellenében akarták helyezni a földbirtokossal; amannak vagyona munkából származik, ezé nem, amaz tehát jogos, ez nem.

Lényeges a két termelési erő szerepe szempontjából csak az, hogy a munka érvényesítésének föltételei részben a természetben, részben a már létező javakban rejljenek. A munka föltételeként szereplő javak képezik a tőkét. Tehát ha igaz is, hogy a munka a termelt javak esetleg egyik forrása, mégis termel vényei különböző csatornába jutnak és azoknak állanak rendelkezésére, kik azokat megszerzik. A mennyiben tehát ezen

javak a munka érvényesülésének a föltételei, ezeket csak azok adhatják meg, kiknek vagyonába a javak jutottak.

Sokkal lényegesebb és horderejében fontosabb a tőkének azon tulajdonsága, hogy munkapótló. A tőke a munkát számos alkalmazásban helyettesítheti. Ezen helyettesítéssel sok előny jár. A tőke személytelen, a tőke jóformán fáradhatlan, a tőke pontosabb és a mi fő, a tőke olcsóbban végzi a munkát. A munkatermék minőségét tekintve, az emberi kéz alkotása akárhány esetben bátran versenyezhet a tőke termelvényeivel. A keletindiai shawl, a chinai porcellán, a perzsa és smyrnai szőnyeg, a középkor nagyszerű munkái fából, ércből, agyagból bátran versenyezhetnek a modern ipar készítményeivel szépségükre, tartósságukra nézve; És mégis a modern ipar a győztes, mivel olcsóbban és tömegesebben tud termem. Ebből keletkezik egy kultúrtörténeti jelentőséggel bíró küzdelem, melynek vége az, hogy a tőke válik a termelés főszeközévé. A tőke mindinkább kiszorítja a munkát és mivel a tőkeként szereplő vagyonerő az illetőket míveltség dolgában is emelheti és így a szellemi elkülönítés is mindinkább nagyobb a munkás és tőkés osztály között, ennek következménye az, hogy a tőke viszi a termelés (és ebből kifolyólag a jövedelemeloszlás) terén a vezérszerepet. Ez azon állapot, melyet *kapitalismusnah* nevezünk.¹ *A kapitalismus jellemvonása tehát az, hogy a termelés terén a tőke túlsúlylyal bír, hogy az egész termelés a tőke természetének, követelményeinek, mintegy a tőke ízlésének megfelelően van berendezve, a tőke élet-törvénye a termelés élettörvényévé válik.*

Csak röviden emlékezünk meg a *Marx-féle* tőkeelméletéről. *Marx* szerint a tőke többletértéket termelő érték; a forgalom ezen alakjában jut érvényre: pénz — áru — pénz + δp . De ez nemcsak a tőke sajáttsága, hanem minden termelő erőé, mert minden termelő erő akar többletértéket termelni.²

2. A tőke szereplése tekintetében a következő három korszakot különböztethetjük meg: 1. prækapitalismus (kevés tőke); 2. harmonikus kapitalismus (munka és tőke); 3. kapitalismus (nagy tőke); 4. hyperkapitalismus (túlnagy tőke). A kapitalismus³ a tőke magángazdasági

¹ Általában sok visszaélést követnek el a kapitalismus szóval, sok mindent annak tulajdonítván, a mi nem is annak következménye. Az a legújabb korszak általános »Prügelknabe«-ja; *Tulajdonképp az általános specidativ »kereset« tendenciája az, melyet a kapitalismussal összetévesztenek, az pedig nemcsak a tőkénél érvényesül.*

² Többen, így *Herzka* a kapitalismus lényeges jellemvonását abban látják, hogy uralkodása alatt minden hozadéktöbblet tőkésítettik, még pedig akár van rá szükség, akár nincs. (Az emberi gazdaság problémái, Bp. 1897, 227. 1.)

³ Erről lásd különben a socialismusról szóló fejezetet.

szerepénél fogva gyanús. Minthogy ugyanis a tőke a magántulajdonban levő vagyon termelő ereje, ezen erő működése tulajdonosainak a nemzeti jövedelem egy bizonyos részét biztosítja. A tőke termelési szerepéből következik annak kereseti jellege, jövedelemeloszlási és társadalmi szerepe. A magángazdaság szempontjából a tőke jelentősége ezen kereseti képességében rejlik, míg a társadalmi gazdaság szempontjából jelentősége termelési képességében rejlik.

Ha eltekintünk azon túlzásoktól, melyek gyakran a kapitalizmus fogalmával összeköttenek,¹ a tőke vezérszerepének tényét el kell ismerni. A tőke ezen túlsúlya összefügg a forgalmi és termelési viszonyok átalakulásával az újabb időben.² Amerikának, a Kelet-Indiába vezető tengeri útnak felfedezésével és általában a nemzetközi és tengerentúli kereskedelem fejlődésével a szükséglet javak után jelentékenyen emelkedett, a piacok szélesbültek és ezzel együtt a termelésnek is nagyobbodni kellett. A verseny pedig kényszerített a termelési költségek leszállítására, mit a nagybani termelés előmozdított. A nagyobb és olcsóbb termelésre irányzott törekvés ismét a gépek felfedezéséhez vezetett. Az által, hogy a piac világpiazczzá vált, a termelés csak nagy termelést biztosító gépekre fektethető, a mi a nagy tőke uralmát szükségkép előidézte, mivel csak ezen nagy tőkének volt meg a képessége a piac terjedését követni, a piac nagy terjedelmével összefüggő kockázatokat magára vállalni, a drága gépeket beszerezni. A nagy tőke, mely a kínálkozó fordulatok kihasználását csak teljes szabadság mellett láthatta biztosítva, szükségképen a fennálló gazdasági rend ellensége volt és annak szétrombolását követelte. A nagy tőke tehát a teljes gazdasági szabadság, a korlátlan verseny híve volt, annál is inkább, mivel amúgy is nagyobbára a kereskedelemről származván és a kereskedelemmel szoros viszonyban maradván, kereskedelmi természettel bírt és a munka életfeltételeivel teljesen ismeretlen volt. Ezzel szemben a középkorban a tőke szaporodási processusa nagyon szűk határok közé volt szorítva és pedig az egész termelés szigorú szabályozása és megkötöttsége által. A földbirtokra nehezedő terhek

¹ Bármilyen nagy szerepet visz a tőke napjainkban, mégis kétségtelen, hogy *Marx* túlozta, midőn azt majdnem személyiséggel ruházta fel, annak mintegy öntudatlan, szükségszerű fejlődésének tulajdonítja a mai bajokat és ellene küzd, mint a modern antikrisztus ellen.

² A kapitalizmus keletkezéséről lásd főleg *Marx* munkáját; továbbá *Loria* *Analisi délia proprietà capitalisti* (Torino, 1889.) című kétkötetes munkáját; azonkívül *Somhart*, *Der moderne Kapitalismus* (Lipscse, 1902.) című nagy munkáját; elméletét különben történeti alapon czáfolja *Strieder*: *Zur Geschichte des modernen Kapitalismus* (Lipscse, 1904.). *Sombart* elmélete, mely szerint a tőke a földbirtokosok járadékából keletkezik, legalább is egyoldalú.

kényszerítettek bizonyos művelésre, melyet még kedvezőbb körülmények dacára sem lehetett megváltoztatni. Az iparban az egyes iparágak szigorú elválasztása nem engedte a különböző ágak egyesítését és a munkamegosztás nagyobb mérvben való alkalmazását. Az egész termelés szabályozva volt. Egy nagy része a jövedelemnek szolgálatokból és természetményekből állván, ezeket nem lehetett tőkésíteni. Így hiányzott az emberekben az ösztön, mely ma új és új gazdagság felhalmozására buzdít, igen gyakran még az élvezet, sőt a szükségletkielégítés rovására.¹

Napjainkban azonban a tőkének központosító törekvésén kívül, mely jogosultságát abban találja, hogy a nagybani termelés mellett a termelés céljai legtökéletesebben érhetőek el, centrifugális törekvése is van, melynek következménye, hogy a nagy tőkék szétáradnak a termelésnek szánt egész nagy terület termékenyítésére. Így keletkeznek azon kisebb vállalatok és tőkebefektetések, melyeknél a tőke és a munka között az egyensúly ismét helyre áll, sőt a munka jelentőségére nézve a tőkét túlszámalyja. Itt már nem lehet többé kapitalizmusról szöve. A kis vállalkozók milliói inkább a munkások, mint a tőkések osztályába tartoznak és addig, míg ezek jelentékeny számban előfordulnak, a kapitalizmus mindent felemészítő hatalmáról nem lehet szólni.

A nagy tőkének szerepét túlozták. A nagy tőkék még ma is kivételesek. Ha vizsgáljuk a nagy vállalatokat, úgy látjuk, hogy azok vagy egyáltalában csekély egyéni tőkével indítottak meg, vagy, a mennyiben nagy tőkékkel létesítettek, ezen tőkék csak társulás által teremtettek elő, olyanok által, kiknek tőkeerejük szerény. A tőke hatalmas fejlődése — mint az századunkban bekövetkezett — szükséges volt arra, hogy az ember számtalan szükségleteit tökéletesebben kielégítse. Az ókor és középkor az élet nagyobb egyszerűségével, a szükségletnek többnyire házi termelés által való kielégítésével nemesebb visszfényt vetettek az emberre: •de ez a nélkülözés, ez a szorgalom nem választás, hanem kényszer eredménye volt. A haladás egyik föltételének tekinthetjük, hogy életünket jobban tudjuk védeni a természet befolyása ellen,² hogy ruházódásunk-

¹ A kapitalizmus tulajdonkép Angliában a mezőgazdaságban képződik, ííagy kereslet gyapjú után a juhtenyésztést terjeszti, a földbirtokosok nagyobb területeket akarnak szerezni, annál nagyobbat, mennél jobban terjed a haszonbérleti rendszer, mert a nélkül tőke hiányában a nagyobb terület nem használt volna semmit. A birtokokból kiszorított parasztok munkások lesznek és a munkanélküliek nagy száma nyomja a bért. A pénzürték csökkenése nem talál megfelelő kiegyenlítést sem a béreknél, sem a hosszabb időre kötött földjáradéknál és így a XV; «zázad végén a tőke jórészben nagyon emelkedik, ellenben munkabér és járadék csökken.

² A tőke és a kultúrfejlődés egyenközöségéről lásd *Thilnen*: Isolirter Staat. II, 113. és 114, 1,

ban, lakásunkban az egészség követelményeinek jobban tudunk megfelelni, szóval, bogy a nélkülözéseket leküzdj ük. Erre az egyik föltétel a vagyonerő szaporodása és annak a termelésre való fordítása. Es ha szem előtt tartjuk az ember szellemének leleményességét, sokoldalúságát, úgy kétségtelen, bogy a tőke által a termelés terén okozott forradalom még nincs befejezve.

Már a jelenkor is oly termelő eszközökkel dolgozik, melyek hatályuk miatt bámulatunkat megérdemlik. A jelenkori termelés szolgálatába vette a természet leghatályosabb erőit: a villamosságot, a hőséget, és azok segítségével úgy a mennyiségre, mint a minőségre nézve kiváló eredményeket mutat fel. Óriási terhek szállítatnak a legtávolabb földrészekre, nyers anyagok határtalan mennyiségben dolgoztatnak fel, a legkeményebb érecek átalakíttatnak, mintha csak a leglágyabb testek volnának; a fekete kőszénből állítjuk elő a legfinomabb, legragyogóbb festékeket, a hulladékokból a legfinomabb illatszereket. A nap sugarait felhasználják a művészetben, és nagyszerű eszközökkel a távolságot elenyésztetve, mértföldekre közöljük gondolatainkat, parancsainkat, most már nemcsak írásban, hanem saját hangunkkal és már oda is vezet a tudomány, hogy hangunkat megörökítve, a későbbi nemzedékhez szólhassunk, midőn testünk már régen porladoz. Ezen nagyszerű organismusnak, mely bennünket környez és mely óriási mérvekben fejlesztette gazdasági életünket alig egy század alatt, gazdasági fontosságát nem lehet tagadni. Vele fejlődött és vele megszűnnék gazdasági életünk tőkélye. Sőt hozzátehetjük, hogy haladásunk leginkább a tőkék szaporodásában és tőkélyesbítésében áll, mert a másik két termelési tényező jóformán változatlan, sem a természet nem lett termékenyebb, sem a közönséges munkaereje az embernek nem nagyobb. Tőke hiányában sehol sem találunk magasabb gazdasági kultúrát, ellenben számtalanszor látjuk, hogy a tőke csodákat művel, a hol vagy a természeti, vagy a munkaerő csekély. Mindamellet újabb időben támadások intéztettek a tőke ellen, csakhogy ezek nem a tőkét mint termelési eszközt illetik, hanem azt, hogy ezen tőke, mely a termelésben vezérszerepet játszik, magántulajdon tárgyát képezi, és pedig egy a munkásoktól különváló osztály, a tőkések tulajdonát, melynek keletkezése a munkatermék részbeni kisajátítására vezetendő vissza.¹ A támadás tehát nem a tőke termelési szerepe, hanem annak szerzési szerepe ellen irányul; nem a tőke termőképessége, hanem a tőke szerző-

¹ A socialistáknak nem annyira a tőke történeti fejlődését kellene megátadni, — mert »Die Weltgeschichte ist das Weltgericht« — hanem azt kellene bizonyítani, hogy a tőke sokkal több hasznot nyújtana, ha nem volna magántulajdonban és hogy lehetséges azt a magántulajdonból kivenni.

képessége, rentabilitása volna megszüntetendő. A socialisták azt kívánák, hogy a tőke mint termelési eszköz, vagy a munkásoké, vagy az egész társadalomé, a községé (az úgynevezett »socialisme municipal«), az államé legyen.¹ Az újabb korban csakugyan ezen nézet hatását észre-
 vesszük, a mennyiben egyes fontosabb termelési eszközök és vállalatok már is az állam kezében vannak, mint pl. több államban a vasutak, a Hztosítási ügy; arra is törekednek újabban, hogy a másik termelési eszköz, a föld (*Henry George*), az állam tulajdonába átmenjen, továbbá a bányák, főleg kőszénbányák, sütőműhelyek stb. A nagy tőke újabb összehalmozása és központosítása e törekvésnek kedvez, mit az eredmények is mutatnak. Azonban utolsó következtetéseit ezen elvnek sem fogják levonni. Azt azonban a jelenlegi fejlődés bizonyára el fogja érni, hogy a tőke működése társadalmi szempontból és a társadalmi érdekek megfelelően szabályoztatni fog, a mint hogy minden korban ilyen szabályoknak alá volt vetve.

3. Valamint a munka, úgy a tőke is a termelő társadalomban az osztályalakulás tényezőjévé válik. A tőke alapján keletkezik a tőkés osztálya. *Tőkés* alatt azt értjük, ki főleg tőkájével járul a termeléshez, ki tőkével munkát vesz. Ha munkát is végez, még sem az, hanem tőkéje jelöli meg helyét a termelés terén. Vagyonossága következtében a termelő társadalomban a tőkés az erősebb részt képviseli.

A tőkés nagyobb vagyoni függetlenséggel, nagyobb műveltséggel és kifejtettebb üzleti szellemmel bír. A tőkést csak üzleti szempontok vezérlik, annál is inkább, mert egyéni sorsa nincs annyira a tőke sorsával összeforrvá. A tőkés tőkájének folytonos értékesítésére törekszik, mert a tőke egy része nagyobb áldozat nélkül engedi a szüntelen, éjjel-nappali munkát és nyereségének egyik eleme az idő. A tőkés kosmopolitikusabb, mozgékonyabb, könnyebben vándorol helyről helyre, mint a munkás. A tőkés nem kénytelen oly elkeseredetten küzdeni mindennapi fentartásáért és általában nem fáradozik annyira, mint a munkás. A tőkés könnyebben «gyesül az osztályához tartozókkal és könnyebben nyer befolyást az államhatalomra.

4. *A tőkésítés a gazdasági élet egyik legfontosabb elve.* A múltnak eredményeivel a lehető legtökéletesebb mechanizmus előállítására képezi a tőkésítés feladatát. Már a természetben is észlelhetjük a tőkésítés elvét. Az álomban az agyvelő tőkésíti azokat az anyagokat, melyek a napi

¹ *Marx* jelszava: A kisajátítók kisajátítottaesanak. Különbö ez eszméje sem új. Ugyanazt jelenti *Desmolvins* következő szavai: Azok, kik magukat hódítóknak tekintik, maguk fognak meghódítani. (*Taine*, La revol I, 43. l.)

munkához felhasználatnak. A gazdaságban a tőkeképződés a haladás egyik leglényegesebb föltétele.¹

Tőke keletkezik az által, hogy a javakat termelésre fordítjuk. Javakat, melyek fogyasztásra vannak rendelve, a termelésre és jövedelmezőségre kedvező körülmények között a termelésre szánunk. Így váltak az ókorban a rabszolgák termelő eszközökké, így vált újabban a föld- és házbirtok termelő eszközzé, bár mindezen javak, eredetileg a fogyasztás céljainak szolgáltak. Hogy azonban javak, melyek a szükségletkielégítésnek szolgáltak, termelésre fordítottassanak, az a termelés jövedelmezőségétől függ; akkor történik a vagyonnak termelő célokra való felhasználása, ha a termelés gazdag gyümölcsöket nyújt. Azért a tőke szaporodása, mely egyfelől oka a termelés tökéletesbülésének, másfelől annak okozata, következménye is. Különben a tőkék keletkezése mindenkéül feltételezi, hogy az ember az első szükségleteken túl legyen, azaz hogy több jószággal rendelkezék, mint a mennyit a szükségletkielégítés követel, a mi ismét az élet legszükségesebb követelményeinél nagyobb munkát tételez föl. Csak az, ki elsőrendű szükségleteit fedezte, képes a termelés javára jószágokat nélkülözni, mi tehát nagyobb, termékenyebb munka eredménye. Azonban ezen kívül a tőke keletkezéséhez még az is tartozik, hogy meglegyen a hajlandóság a fölösleget a fogyasztástól elvonni a jövő érdekében, mi ismét az előrelátásból folyó takarékoság eredménye. Azért a tőke első keletkezése munkára, illetőleg szorgalomra, előrelátásra, takarékosagra és annak felismerésére vezetendő vissza, hogy tőkével a termelés sikeresebben intézhető.

A tőkeképzés első és föfeltétele a javak termelékenységének felismerésével függ össze. Ez arra buzdít, hogy a termelési többletet termelésre fordítsuk. Ez nem követel mindig takarékoságot és lemondást, mert vannak javak, melyek nem is használhatók el, viszont olyanok is vannak, melyeket nem lehet megtakarítani. Azért a takarékoság, mint a tőke forrása, nem úgy értelmezendő, hogy mindig szándékos elhatározást tételez föl, hanem következménye annak, hogy a vagyon általában vagy annak bizonyos elemei másként nem értékesíthetők. Tehát inkább a felhasználás ténye hangsúlyozandó. A takarékoság magában véve csak vagyonképzéshez vezet, de nem tőkeképzéshez. A Idk a tőke alatt minden vagyonerőt értenek, azok azt természetesen egyszerű takarékoságból is leszámaztathatják. Még kevésbbé jogosult azon felfogás, mely a tőkét

¹ Igen jellemzően mondja *Comte* (Cours de pol. pos. IL 150. 1.: Aussi l'admirable sagesse spontanée qui dirige l'institution graduelle de notre langage a-t-elle partout qualifié de *capital* chaque groupe durable de produits matériels, afin de mieux indiquer son importance fondamentale pour l'ensemble de l'existence humaine.

a nélkülözés gyümölcseinek nevezi, mi különösen több kiváló angol író felfogása volt, kik a tőkét az »abstinence« jutalmának nevezték. Ez is azért téves, mert a nélkülözés a szükségletek megszorításához és dologtalansághoz vezet. A nélkülözési elmélettel szemben *Bagehot*¹ is mondja, hogy tőke keletkezik minden cselekvény által, mely hasznos dolgokat teremt és e cselek vények csak egy része jár nélkülözéssel. *Ricardo*² szerint is a tőke kétféle módon keletkezhetik, vagy nagyobb jövedelem, vagy kisebb fogyasztás által. Igen találó *Fawcett*³ megjegyzése is, hogy sokan azt hiszik, hogy a tőke oly vagyon, mely félretételek azon szándékkal, hogy el ne költessék, mi azonban alapos tévedés, mert a tőke másként nem teljesítheti egyetlen funkcióját sem, hacsak egészen vagy részben el nem fogyasztatik.

A tőke keletkezésének föltételeit a következőkben foglalhatjuk össze: 1. A szükségletet meghaladó jövedelem; 2. a jövődóbeli szükségletek előrelátása; 3. a javak és különösen a tőke termékenységének felismerése; 4. alkalom a tőke gyümölcsoztetésére; 5. a nép takarékossgái hajlama; 6. vagyon és személybiztonság, a társadalmi és állami rend szilárdsága; 7. bizalom a jövőben; 8. a vagyon- és tőkegyűjtési módszerek hatályossága. A tőkegyűjtés tehát nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi, politikai és közmívelődési tényezőktől függ. A hol e tényezők kedvezőtlenül alakulnak, tunyaság, gondatlanság, pazarlás, zavaros politikai állapotok, rossz közigazgatás és hibás adórendszer stb. mellett a tőkeképződés arányai igen kedvezőtlenül alakulnak.

A tőkeképződés folyamata bizonyos szabályokat követ, melyeknek megfigyelése kiváló fontossággal bír. Mindenekelőtt azt látjuk, hogy a tőkeképződés gyorsabb menete már bizonyos fokát a tőkegazdaságnak tételezi föl. Addig, míg a telítés pontját el nem érte, a tőke szaporodási aránya a tőke mennyiségével mértani arányban emelkedik. Egy fontos mozzanata a tőkeképződésnek, melyre már *Mill* figyelmeztet, hogy a tőke mennyiségét nem a létező tőkejavak föntartása által kell megóvni, hanem a tőkének folytonos újbóli előállítását által, mert a tőke csak úgy érvényesül, ha felhasználatik és egy jelentékeny része nem is óvható a megsemmisüléstől. A tőkekészlet csak akkor nem változik, ha mindig új tőke keletkezik; a conservatív erőknek kevés hatalmuk van. A tőkeképződés egy fontos jelensége, hogy a tőke múltó alakjai a gazdaság haladásával mindinkább állandóbb alakok által helyettesítettnek és nagyobbodik a tőkekészlet azon része, mely állandóbb használatot enged. Ez

¹ Economical studies 170. 1.

² Works, chap. VII. 74. 1.

³ Political economy 30. 1.

annál nagyobb fontossággal bír, mert a gazdaság haladása általában nemcsak a tőke mennyiségétől, hanem annak felhasználásától is függ. Végül a gazdaság jövedelmezőségével mindinkább szaporodik a javak azon része, melyek tőkékül szerepelnek. Alacsonyabb műveltségi fok mellett jelentékeny azon része a javaknak, melyek nyugvó készleteket képeznek, míg a gazdaság haladásával ezek majdnem egészen eltűnnek; minden jószág, mely nem szolgál a fogyasztásnak, a termelés nagy műhe-lyébe törekszik jutni.

A tőkeképződéssel szemben áll a tőke megszűnése. A tőke megszűnésének rendes módja az, hogy új jószággá válik. A felhasznált tőke ez esetben az új jószág árában megtérül. Azonban a tőke megszűnhetik a nélkül is, hogy új jószág előállítására használtatott volna; az elemek, a természet folyton működő erői kárt tehetnek a tőkében, avagy az elveszti értékét romlás által, elveszti használhatóságának idővel beálló csökkenése által. Az előbbi eset a forgó, az utóbbi az álló tőkénél szokott beállani. A gazdaság különböző módon gondoskodik az enyészetnek indult tőkék újbóli előállításáról. A kár ellen intézkedik leginkább biztosítás által, a lassan beálló érték hanyatlás ellen az álló tőke értékének részletenkint való leírása, illetőleg törlesztés által, vagy tartalékok gyűjtése által. A megsemmisülő tőkék megújításáról való gondoskodás a gazdasági számítás egyik fontos feladata, melynek teljesítése nélkül a tőke mennyiségében időről időre nagyobb fogyatkozás állana be. A törlesztés jelentősége az említetten felül abban rejlik, hogy általában a tőke újbóli előállításához vezet, minthogy minden tőkének feladata, hogy magát reprodukálja. A leírást és törlesztést nem különböztetik meg mindig, bár nem azonosak.

5. A tőke hatályossága, épúgy mint a munkáé, bizonyos körülményektől függ; azonban ezek nagyobbára technikai természetűek. Gazdasági szempontból csak az alkalmazás folytonosságára, időszerűségére, teljességére, arányosságára lehet figyelmeztetni.

6. A termelésnél használt tőkék legfontosabb nemei a következők: A) A termelési műfolyamat lényeges elemei szerint megkülönböztetjük: a) a *feldolgozási tőkét*, mely azon javakat foglalja magában, melyek a termelés által feldolgoztatnak; b) a *munka- vagy segéd tőkét*, mely azon tőkét foglalja magában, melyek az erőt szolgáltatják (gépek), vagy azt kiegészítik (eszközök); c) a *fentartási tőkét*, mely a termelő számára szükséges fogyasztási cikkeket foglalja magában. Az első csoportba tartoznak: nyers anyagok, melyek a termelés által földolgoztatnak; a másodikba tartoznak: a) segédanyagok, mint pl. tüzelőszer; b) erőforrások, melyek az emberi munkát helyettesítik; c) eszközök és gépek, melyek az emberi

kéz - támogatására szolgálnak; a harmadik csoportba tartoznak élelmi szerek és egyéb szükségleti tárgyak, melyek arra valók, hogy a termelők a termelvény értékesítéséig magukat fentarthassák. *B) Szabad és kötött tőkét;* az első még nem nyert bizonyos határozott rendeltetést és az általános értékjóságban áll rendelkezésre, a másik egyes, a termelésre szolgáló javakban van már képviselve; némelyek az elsőt folyó, a másikat szilárd tőkének nevezik. *C) Rendeltetések szerint megkülönböztethetjük az erőelőállítás, erőátvezetés, erőátalakítás tőkeit* (conservek, transmissiók, elektromotorok), az *összegyűjtés* (raktárak), a *kiterjesztés* (közlekedési eszközök), a *biztosítás* (jelzés), az *őrzés* (*Wertheim-szekrények*, Safe deposit), a *mérés* (mértekek) tőkeit stb. *D) Élő* vagy *működő* és *holt* vagy *nyugvó* (tétlen) tőkét; élő tőke alatt értendő az, mely termelési funkcióját teljesíti; holt vagy jobban nyugvó tőke az, mely hever a nélkül, hogy termelésre használtatik. Tulajdonképeni holt tőke nem létezik, mert ha a jószágból kihalt a tőketulajdonság, akkor már nem is tőke. Ha a nyugvó tőke azon kívül, hogy nem jövedelmez, még költséget okoz, emésztő tőkének (*»fressendes Capital«*) neveztetik. *E) Haszon- és kölcsöntőké,* a szerint, a mint közvetlenül vagy közvetve mások útján értékesíttetik. *F) Legnagyobb fontossággal bír az álló és forgó,* illetőleg álló és forgó elemek alakjában felhasznált tőke közti különbség. Álló tőke alatt értjük azon tőkét, mely ugyanazon termelési processusban huzamosabb időn át szolgál, csak használtatik, de el nem használtatik, melynek állaga tehát jóformán megmarad és csak hosszabb idő múlva rongálódik. Az álló tőke a termelési folyamatba csak használmányát viszi, a forgó tőke egész állagát. Az álló tőke értéket termel a nélkül, hogy átalakulna, a forgó tőke maga átalakul vagy egészen megsemmisül. Ha a forgó tőke értékét w -nel jelöljük, az egész n átmege az új termelvénybe; ha az álló tőke értéke pedig n és x -szer használható, az új termelvénybe csak $\frac{n}{x}$ megy át. Ennek következménye, hogy az új termelvény árába az elhasznált folyó tőke értékét egészen, az álló tőkének csak évi elhasználási százalékát kell beszámítani. Ilyenek például a termelésnél használt épületek, eszközök. A tőke másik neme pedig az, a melyből az új jószág készül, vagy a mely a termelés alatt elhasználtatik; ezen javakból tehát mindig új meg új mennyiségre van szükség, mely az előállítandó javakba átmege, új anyagokra, új tüzelő szerekre, új munkaerőre; a tőke ezen részét, mely folytonos forgásban van, forgó tőkének nevezzük.¹ Majdnem

¹ Ezen megkülönböztetés felel meg *Ricardo* felfogásának is (Works 51. 1.). *Smith* (II. könyv, II. fej.), ellenben álló tőkének nevezi azt, mely hasznot hoz

minden termelésnél álló és forgó tőke szükséges. Azonban mégis jelentékeny különbségek mutatkoznak az egyes vállalatok között. Majd a forgó, majd ismét az álló tőke van túlsúlyban; van számos termelési ág, melyben az álló tőke egészen alárendelt szerepet játszik, pl. az ügynök üzletében; a legtöbb üzlet az álló tőke mellett jelentékeny forgó tőkét kíván, mivel csak ennek segítségével lehet az álló tőkének hasznát venni. Az álló és forgó tőke alkalmazásának van egy határozott aránya.¹ Azonban ez arány változik termelési ágak szerint, országok szerint, a termelés szervezete és a tőkebőség szerint. Az álló tőke többnyire sokkal későbbben fejlődött, és mindig a forgó tőke szüleménye. Működésbe hozatala és fentartása is folyvást forgó tőkét igényel. A forgó tőke gyorsan reprodukálható, az álló lassan. Az álló tőke lassú elhasználása úgy tekintendő, mintha elhasználásával lassan ismét forgó tőkévé válnék. A forgó tőke mellett a nyers hozadék nagyobb, álló tőkénél kisebb. Valamint a tőke tulajdonsága általában, úgy az is, hogy valamely tárgy álló vagy forgó tőke, többnyire nem képezi annak állandó tulajdonságát, hanem a termeléshez való viszonyából származik. Így a gép a szövőgyárban álló-tőke, a gépgyárban és kereskedésben forgó tőke.

Az álló tőke legfontosabb nemei: a földjavítások, az érték és termelés emelésére a földre fordított kiadások; az állatok mint hasznos háziállatok tej, gyapjú, sajt termelésére, mint tenyészállatok és mint munkaállatok; építkezések és eszközök; ez utóbbiak között különösen fontosak a gépek, melyek vagy erőgépek, a mennyiben természeti, különösen mechanikai erő előállítására szolgálnak (gőzgép, dynamo), vagy munkagépek, melyek a különben emberi kéz által végzett munkát átveszik; kereseti viszonyok; értjük ez alatt mindenféle alkalmat a keresetre, mely bizonyos kizárólagos viszonyokból veszi eredetét. Az álló tőkék az által mozdtítják elő a termelést, hogy az emberi munkát állandóan kiegészítik, annak anyagot és munkaerőt szolgáltatván; ótalmat nyújtanak az embernek és az értékeknek káros befolyások ellen, a természeti erőket rendelkezésünk alá hozzák, mesterséges szervekkel egészítik ki kezünket és a termelés feladatait megoldani segítik. Azon arányban, a mint az álló tőke gyorsabban elhasználtatik, a forgó tőke természetéhez közeledik; viszont a forgó tőke, a mennyiben lassabban enyészik el, az álló tőkéhez közel áll. Azért mondja már *Ricardo*, hogy nehéz megállapítani, hol

a nélkül, hogy másnak kezébe kellene átmenni (pl. gépek, épületek stb.), míg a forgó tőke az, a mely csak úgy hoz jövedelmet, ha másnak átengedtetik (pl. pénz, élelmi szerek stb.).

¹ *Cauvè*: Cours d'écon., pol, I. 230. 1.

kezdődik a különbség álló és forgó tőke között, mivel a tőke tartóssága számtalan fokozatot mutat.¹

A forgó tőke különösen anyagkészletből, árukészletből, a munkabérek fizetésére szükséges alapokból és egyél) pénztartalékokból mint érték-készletekből áll. Igen fontos szerepet játszanak itt a nyers anyagok és félgyártmányok. A nyers anyag alatt értjük az őstermelés által szolgáltatott javakat, melyek csak átdolgozás után használhatók. Egyes nyers anyagok feldolgozása több műtetre oszlik: az első átalakítási munkák után előállított gyártmányok félgyártmányoknak nevezetnek. Így a fonógyárak félgyártmányt készítenek, fonalakat (Twist, Garn), melyekből a szövőgyárakban készülnek a szövetek; a vasolvasztókban előállítatják a nyers vas, mely az öntödékben, vasgyárakban földolgoztatik. A forgó tőke szolgáltatja az anyagokat, melyeket tökéletesebb és magasabb átalakítás céljából a termelésbe hozunk. Ide tartoznak a mezőgazdaságnál: a vetőmag, az élelmi szerek, takarmány, a termés, az apró marha, hizó marha, eladásra rendelt állatok, készletek, trágya, az üzletre szükséges pénz, vagyis jobban mondva a pénz, a mennyiben bizonyos forgó tőkék beszerzésére annak rendelkezése szükséges; az iparnál: az összes anyagok, a félgyártmányok, a gyártmányok addig, míg a vevőre átmennek, segédanyagok stb.; a kereskedelemben: a forgalomba hozandó javak és az üzlet folytatására szükségelt pénzmennyiség. A közgazdaság szempontjából a pénz összessége, mint a termelést is előmozdító fontos tényező, az álló tőkéhez számítandó.

Bármilyen fontos az álló és forgó tőke közti különbség, mégis mindig szem előtt tartandó, hogy az főleg technikai jelentőséggel bír, azaz a különböző tőkeelemeknek a termelésnél érvényesülő technikai szerepét tekinti. Közgazdasági szempontból e megkülönböztetésnek annyiban csekélyebb a jelentősége, a mennyiben minden tőke rendeltetése, hogy habár változó alakjaiban múló jellegű, de állagban állandó eszköze legyen a termelésnek, állandó forrása a jövedelemnek. A nyersanyagok között jelenleg legnagyobb szerepet játszik a vas, kőszén, gyapot, gyapjú. A nyersanyagok használata sok tekintetben következetes átmenetet mutat az állatvilágból vett anyagokról a növényvilágba és végre az ásványvilágba tartozókra. Így használtattak régen mint építőanyag állati hulladékok, bőrok, későbben fa, most kő; tüzelőanyagként állati hulladékok, későbben növény (fa), újabban kőszén; világításra állatszír, növényolaj, kőolaj és légszesz; festészetre is állati anyagokat (bíborcsiga), növényanyagokat és ásványanyagokat. A könyvkötészetben a czérnát helyettesíti a drót, a

¹ Works, 81. 1.

parafadugasz helyébe lép a porzellándugasz stb. A szervezetlen anyagok nagyobb mennyiségben állanak rendelkezésre és így a tömegszükséglet kielégítésére leginkább alkalmasak; a szükségletkielégítés szélesebb alpra fektetetik.

A forgó tőke könnyen vezethető át szükség szerint egyik vidékről a másikra, egyik országból a másikba; hasonlóan egyik foglalkozásból a másikba. A kereskedő, ki forgó tőkével dolgozik, könnyen mehet egyik országból a másikba, lehet ma árukereskedő, holnap bankár, holnapután szállító. A forgó tőke e szerint könnyebben használja ki a konjunktúrákat, de gyorsabban mérsékli is azokat a verseny útján. Ellenben az álló tőke ily gyors átalakításból ki van zárva. A konjunktúrákra nézve ebből az következik, hogy az álló tőke azokat jobban használhatja ki, mert a kínálat nem szaporítható olyan gyorsan, de persze többet szenved ismét kedvezőtlen körülmények folytán, mert a kínálatot nem lehet ismét gyorsan leszállítani.¹ Egy emelkedő városban például a háztulajdonosok jobban aknázhajtják ki a konjunktúrákat; de viszont egy hanyatló városban nem szabadulhatnak oly könnyen veszteségektől (például kisebb városokban, melyek a vasút következtében előbbi jelentőségüket elvesztették). A forgó tőke egyik hátránya az is, hogy könnyen elkallódik, mert nem úgy gondozzák, mint az álló tőkét. A forgó és álló tőke közti különbség az ár-alakulásnál is kiváló fontossággal bír. Oly árúknál, melyek előállításában aránylag sok álló tőke használatik, az árak nagyobb eltérést fognak gyakran az előállítási költségektől mutatni, mert az illető vállalatok esetleg kedvezőtlen árak mellett is kénytelenek dolgozni, mivel az üzlet beszüntetése még nagyobb veszteséggel járna. A forgó tőke egy jelentékeny része a nagyipar terén a gépek feltalálásával álló tőkévé alakul át, mi a munkásokra nézve igen súlyos helyzeteket és átmeneti időket teremt, minthogy ennek következtében a munkások egy része fölöslegessé válik. Ez ellen csak az hozható fel, hogy az álló tőke szaporítása nem történik mindig a már alkalmazott forgó tőkéből, hanem új megtakarításokból; ez esetben a forgó tőke csak nem szaporodik, de nem is csökken. Szem előtt tartandó továbbá, hogy a forgó tőke átalakítása álló tőkévé a termelékenység fokozásával jár és így a nagyobb jövedelemből ismét a forgó tőke is szaporodik. A gépek behozatala tényleg annyira fokozta a termelékenységet, hogy most több munkás talál számos iparágban alkalmazást, mint azelőtt. Tekintetbe veendő végül az, hogy ily átalakulás rendszeren igen lassan történik. Ez átalakulás gyorsas-

¹ Midőn /. *Napóleon* alatt azt akarták, hogy a pamutgyárak átalakuljanak gyapjút feldolgozó gyárakká, a gépek értéke felével csökkent (*Say*).

sága mindig a tőkekamat és munkabér arányától függ. Különbösen gyakran a vállalkozók nyeresége annyira emelkedik, hogy a munkások helyzete is előnyösen alakul, a mennyiben a kereslet munka után emelkedik, míg a tökéletesebb termelés a munkásnak olcsóbban engedi szükségleti cikkeit beszerezni.¹ A kultúra haladásával abszolút értelemben a forgó tőke emelkedik, mely különben is az anyagot szolgáltatja az álló tőkéhez és mely azt foglalkoztatja, viszonylag azonban az álló tőke aránya emelkedik, mivel tartósabb és tökéletesebb hatásokra és működésre rendeztetik be a termelés; azonkívül pedig a munka megdrágulásával egy kis munkaáldozat megtakarításáért nagyon költséges tőkeberendezések tétetnek. Egy darab szövetben, mely ma készül, több az álló tőke, mint abban, mely száz év előtt készült.

Az álló tőke és forgó tőke különbsége az adóztatás terén is érezteti magát. Az álló tőkét könnyebben lehet kifürkészni és, mire *Leon Say* nagy súlyt fektet, az álló tőkék vagy éppen nem, vagy csak nehezen hagyhatják el az országot. A mennyiben azonban bizonyos körülmények között ép kívánatos, hogy a tőke eltávolítható legyen, pl. háború idején, az álló tőke nehéz szállíthatása hátrány.

F) Különbséget teszünk végül az *olaj*- és *üzemi* tőke között. Az alaptőke alatt értjük azon tőkét, mely az üzem berendezésére, üzemi tőke alatt, a mely az üzem folytatására szükséges. Egy gyári vállalatnál az alaptőke a gyári épületekben, gépekben, berendezésekben fekszik; az üzemi tőke a munkabérekre, a nyers anyagok beszerzésére stb. fordítatik. Igen fontos, hogy alap- és üzemi tőke között kellő arány legyen. Ez ellen vétkeznek igen gyakran az által, hogy a rendelkezésre levő egész tőke az alaptőkére fordítatik, az üzemi tőke pedig hitel által fedeztetik, mi azon veszéllyel jár, hogy válságok, melyek következtében a hitel megszorul, az üzem bukását könnyen előidézhetik. Ez arány azért is fontos, mert befolyással van, mint azt a termelési költségek kérdésénél is említettük, a termelési költségek alakulására; magas alaptőke csökkenti az üzemi kiadásokat és megfordítja.

7. Magántőkék és nyilvános tőkék között is lényeges különbség van. A magántőkék azok, melyek a magántevékenység körében értékesíttetnek, a nyilvános tőkék az állami, községi stb. tevékenység körében. Amazoknál első sorban a jövedelmezőségi, emezeknél a termelékenységi szempont jön tekintetbe.

8. A tőkék között legnagyobb jelentőségre emelkedtek korunkban a gépek, melyek első sorban a termelést, közvetve az egész gazdasági, sőt

¹ *Ricardo*, 238. 1.

kulturális életet átalakították. Társadalomgazdasági értelemben véve a gép azon termelési eszköz, mely a munkaerőnek a tőke általi helyettesítését eredményezi. A gép fogalmának meghatározása igen nehéz. *Held* azt mondja: Míhelyt egy ipari szerszám többet végez, mint hogy egy munkás által használva, a testi szerveitől származó mozgás hatását nagyobbítja vagy tökéletesbíti, keletkezik a gép. A szerszám szolgál a munkásnak, a gépet a munkás szolgálja ki.¹ A gépek kétfélek: 1. mozdonyok, erőgépek (motorok), melyek munkaerőt szolgáltatnak, leginkább a hőségnek, villamosságnak mechanikai erőre való átváltoztatása által; ezek jelentősége tehát különösen abban áll, hogy a munkaerőkészletet roppant mérvben fokozták és egy-egy gyárnak annyi munkaerőt szolgáltatnak, mely egész hadseregek munkaerejével fölér; 2. munkagépek, a melyek tényleg oly munkákat teljesítenek, melyek azelőtt emberi kéz által végezettek. A munkamegosztás haladásával, a mely, mint láttuk, a nagyipar egyik következménye, a munkák mindinkább egyszerűsítetnek, míg végre egyszerű mechanikai mozgásra vezettetnek vissza. Ezen egyszerű mechanikai mozgások a gép által is végezhetők, minek következtében a gépek mindinkább tért hódítanak.² Minthogy ezen munkagépek is számos esetben mozdonyok által működtethetők, a munkák teljesítésére sokkal több erő áll rendelkezésre; ezen gépek az embert számos munka alól felszabadítják, vagy munkáját legalább többnyire nagyon könnyítik, a mellett soha nem fáradnak ki, többnyire jobban és pontosabban dolgoznak, mint az ember, sőt oly finom munkákat is végeznek, melyeket az emberi kéz nem végezhet. A termelésnél rendszeren mozdonyok és munkagépek együttesen használatnak összeköttetés útján, mi egy harmadik elem becsatolása által történik, t. i. az erőátvitel (*Transmissio*) által. A gép nagy jelentősége azon percztől számítandó, hogy az emberi munkaerőt pótolta természeti erővel, a mi az erőgépek föltalálásának tulajdonítandó.³

A gépek alkalmazásával különösen a következő nagy előnyök vannak összekötve: 1. a gépek számos oly munkát teljesíthetnek, mire az ember nem képes, azért nem, mert nagyon nehéz, vagy azért, mert nagyon

¹ *Zwei Bücher zur socialen Geschichte Englands*, 580. 1.

² *Smith*: The quantity of materials which the same number of people can work up, increases in a great proportion as labour comes to be more and more subdivided and as the operations of each workman are gradually reduced to a greater degree of simplicity, a variety of new machines come to be invented for facilitating and abridging those operations. (II. book, in trod.)

Érdekes az, hogy a Papin találmányán alapuló gőzgép állítólag először Selmezbánya mellett Königsbergen használtatott vízemelésre, 1722-ben (Buch d. Erfindungen 113. 1.).

finom munkák; 2. a gép sokkal gyorsabban is végzi munkáját; 3. a gép sokkal több munkát végezhet. A világ gőzgépei körülbelül 1000 millió ember munkáját végezik. A horgológép egy perez alatt 480,000 hurkot készíthet, egy nő csak 80-at. Egy angol szövőgyárban 750 munkás egy 100 lóerejű géppel annyi munkát végez, mint azelőtt 200,000 munkás; a gyapot összegyűjtésére oly gép használtatik, mely naponta 5000 font gyapotot képes összegyűjteni és zsákba rakni; ehhez azelőtt 40 munkás kellett. Ezen géppel az összes gyapottermés 40,000 munkással végezhető, mihez azelőtt 800,000 munkás kellett; 4. a gép óriásilag emeli a termévények mennyiségét. *Smith* szerint a munkamegosztás alkalmazásával tíz ember 48,000 tüt tud egy nap alatt előállítani. A gép naponta 145,000 darabot készít és minthogy egy munkás vagy munkásnő négy gépet tud vezetni, egy munkásra esik naponta közel 600,000. A géperső egyenlő 110 kézi orsóval; egy munkás 300 orsót kezel, a munkás termelőképessége tehát 30.000-esére emelkedett; 5. a termelés olcsóbb lesz, mert az emberi munka helyett olcsóbb természeti erők használatnak. A ezukor ára tett Angliában a XV. század első felében mázsánként 1200 shillinget (1 shill. valamivel több 1 koronánál), ezen század elején 153-at, jelenleg 16-ot. Az első aczéltollak ára a kézműipar mellett 1684 pencet tett 12 tuczatért, jelenleg 2—6 pencet. A 100 számú gyapotfonal fontjának ára tett 1779-ben 38 shillinget, jelenleg 1 shilling 20 pencet.¹ *Engel* szerint teheremelésnél egy márkáért az ember 0.151, a ló 0.538, a gőzgép 2'970 tonnakilométernyi munkát végez. Vízszintes tehertovábbításnál ugyanazon összegért a mozdony 224.5, a ló 8.5, az ember 1.9 tonnakilométernyi munkát végez. Más számítások szerint, ha a gőzgép által végzett munka költsége = 1, akkor a lóé = 2.2, az emberi kézé 36; 6. a termelés gyorsabb lévén, a tőke jobban használtatik ki; 7. a gép maga magának készíti útját az által, hogy részei, melyek gép által gyártatnak, oly pontosan készülnek, hogy könnyen lehet azokat más részszel helyettesíteni, ha megrongálódnak, törnek stb.; mert a géprészek sok példányban állítatnak elő. Azelőtt, ha egy szerszám valamely része eltört, vagy azt kellett az esetleg távol lévő gyárba küldeni, vagy onnan egy munkást hozatni.²

Különösen a munkás szempontjából a gép alkalmazásának következményei a következőkben mutatkoznak. A gép egyes alkalmazásokból a munkást kiszorította,³ vagy bérét leszállította, mely nem lehet nagyobb, mint a gép által okozott költség (beleszámítva természetesen a gép kiszol-

¹ *Wolf*: Socialismus u. kapitalistische Gesellschaftsordnung, 340. 1.

² *Marshall*, Principles. 315. 1.

³ Igen jellemző a következő történet: A Martinovics-féle összeesküvés vezére

gálására szükséges munkások bérét),¹ gyakran pedig a drágább munka erőket olcsóbbak versenyének tette ki. Másfelől éppen a gép alkalmazása bizonyítja, hogy a kamatláb alacsony, a munkabér aránylag magas, mert a kettő közötti aránytól függ a gép előnye.² Minden esetre téves az a felfogás, mely a munka terét a gép által megszorítottak látja. Ez ellenkezik már a helyettesítés elvével, mely szerint csak erőátváltozás van és így az a munkás, kit a gép kiszorít, ma gépek előállításával foglalkozik. A gép munkakímélő szerepe pedig teljes ellensúlyozását találja abban, hogy a gép leszállítván a termelési költségeket, progressív arányban emeli a keresletet, mi új munkások alkalmazását teszi szükségessé. A gép továbbá sok egyszerű munka átvételével az embernek magasabb tehetségek alkalmazására nyújt tért, sőt azt igényli; sok termelési ágban emelkedik ennek következtében a magasabb tehetségek utáni kereslet. A gép átalakítólag hat a munkára és a munkások egy külön csoportját teremti, a géppel dolgozó munkásokét, kik különösen nagy technikai ismeretekkel bírnak.⁴ A gépbe fektetett nagy tőke a vállalkozót kényszeríti, hogy kedvezőtlen körülmények között sem szüntesse be egyhamar a termelést, és így a munkás alkalmazása jobban van biztosítva, mint a csekély ellentállási képességgel bíró kézműben. Legfontosabb a munkás szempontjából az, hogy a gép a tőke tipikus képviselője és annak leg-hatalmasabb fegyvere, miről bővebben a munkásügy tárgyalásánál lesz szó.

állítólag egy cséplőgépet talált fel, melylyel egy cséplő négynek a munkáját pótolhatta. Midőn e gépet II. József császárnak bemutatta, ez csak annyit mondott: Hát a többi három cséplőről ki fog gondoskodni? Ki fogja őket, feleségeiket és gyermekeiket kenyérrrel és eséllyel ellátni? (Gazdaságtört. Szemle 1903. 376. 1.)

¹ Érdekes, hogy már *Montesquieu* aggódik, hogy a gépek az árakat lenyomják és munkásokat foglalkozásuktól megfosztanak: Ces machines, dont l'objet est d'abrèger l'art, ne sont pas toujours utiles. Si un ouvrage est à un prix médiocre, et qui convienne également à celui qui l'achète et à l'ouvrier qui l'a fait, les machines qui en simplifieroient la manufacture, c'est-à-dire qui diminueroient le nombre des ouvriers, seroient pernicieuses (Esprit des lois 385. 1.).

² Igen jól jellemzi ezt *Széchenyi* következő kifakadása: Több hajót láttunk (első aldunai útján) emberektől vontatva, 200 mázsát számítanak egy emberre; napi bérök 15 garas, de csak ha mehetnek, másképp semmit sem kapnak. S ezt a munkát még örömet is elvállalják. Most már versenyezzen velök egy gőzhajó! Gőzhajó nem barbároknak — azaz hazámfiainak — való, hanem civilizált népeknek. (Napló, 274. 1.)

³ *Marshall*: Principles, 320. 1.

⁴ A gyári munkások egy részének nagy szellemi munkát igénylő feladatairól lásd *Göhre*: Drei Monate Fabriksarbeiter. 48. 1.

IV. FEJEZET.

A vállalat.

1. Egyike azon fogalmaknak, melyeknek szabatos meghatározása nehézségekkel jár és melyek ezért igen különböző értelemben használtnak, a vállalat fogalma.¹

Ha a különböző meghatározásokat közelebbről vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy azokban leginkább négy elem szerepel különböző mértékben, a mennyiben az írók főleg a termelési, a forgalmi, a jövedelmi és a fogyasztási viszonyra vannak tekintettel. Az első osztályba tartoznak azon meghatározások, melyek a vállalatban különösen a termelési tényezők összefoglalását látják; a másodikba azok, melyek az előállított javak forgalomba bocsátását hangsúlyozzák; a harmadikba azok, melyek a nyereszkesedési szándékot emelik ki; végre a negyedikbe azok, melyek nem a saját, hanem idegen szükséglettről való gondoskodást látnak a vállalatban. Azonkívül a definitiók egy része különösen a kockázatban,

¹ *Schaffle* szerint: a vállalat önálló felhasználása főleg tőkevagyonnak a szükségletkielégítés eszközeinek leghatályosabb létesítésére. *Mangoldt* szerint a vállalat a termelés kockázatának elvállalása. A *Schönberg-féle* kézikönyv szerint (*Kleinwächter*) különböző termelő erők egyesítése csereértékek termelése és eladása céljából saját veszélyre és számlára. *Schmoller* társadalmi szerveket lát a vállalatokban. *Mataja* szerint a vállalat forgalmi értékek termelése. *Gross* szerint a vállalat munkának és tőkének gazdasági forgalmi javak termelése céljából való egyesítése, összekötve azon speculatív szándékkal, a termelt javakat a magángazdasági csereforgalomban az önköltségeket meghaladó áron eladni. *Wirminghaus* szerint a vállalat üzletszerűleg vezetett oly magángazdaság, mely gazdasági javaknak mások számára való termelésével nyereségre való kilátással foglalkozik. *Kautz* szerint a vállalat azon módja a termelésnek, amely valamely általánosabb szükséglet állandó kielégítésére irányzottan szerzési célból üzetik. Látjuk, mennyire különbözők a fogalmak. És míg a német tudomány nagy fáradtsággal és lelkiismeretességgel keresi a vállalat fogalmát, addig az angol tudomány majdnem teljesen elhanyagolja, olyannyira, hogy alig van annak megfelelő tudományosan használt műszava.

a kárveszélyben látja a vállalat sajátosságát, illetőleg a vállalkozó saját veszélyére és számlájára való termelésében. Azonban e definitiók kifogás alá esnek. Mindannyi szűk, mert kizár oly termelési berendezéseket, melyek kétségtelenül a vállalat jellegével bírnak. Mindmeggannyi ezenkívül nem elég szabatos, mert a vállalat olyan tulajdonságát hangsúlyozza, mely nem tartozik feltétlenül jellegéhez. A vállalat fogalmát sokkal bővebben kell meghatározni. A gazdasági élet sokkal gazdagabb az általa létesített és létesíthető idomokban és alakokban, semhogy azt egy nagyon szűken szabott definitio hüvelyébe be lehessen szorítani. Tényiegegy pillantás az életbe mutatja, hogy a vállalat nem mindig követeli különböző termelési tényezők egyesítését, nem történik mindig szerzési célból, nem történik mindig általánosabb szükségletek kielégítésére, sem kockázat átvételére.

Az első és leglényegesebb jellegét a vállalatnak abban keresték, hogy az idegen szükségletek kielégítésének szolgál. Tény az, hogy a vállalat szoros kapcsolatban áll a munkamegosztás létesítésével; ennek következménye, hogy a termelés iránya kifelé fordul, azaz nem a saját szükségleteknek szolgál, hanem idegeneknek. Mindamellet] nem rejlik ebben a vállalat lényege, ép oly kevéssé, mint a hogy a vállalat nélküli termelés mellett is nemcsak saját szükségletekről van gondoskodva. Helyesen mondja e tekintetben *Schroeder*, hogy egy nagybirtokos, ki saját gazdasági építkezései számára egy téglagyárat rendez be, vállalatot létesít. Vagy például vállalatot létesít az a gyáros, ki ezerekre menő munkásainak jobb ellátására nagy áruraktárt tart mindenféle cikkekből. Viszont idegen szükségletek kielégítése nem tekintik mindig vállalatnak. A háztulajdonos, ki lakásait bérbe adja, mások szükségleteit elégíti ki, és ezt rendesen még sem tekintik vállalatnak. Minden termelés egyúttal vállalkozás, csakhogy a vállalkozás a termelés bizonyos oldalról megvilágítva. Egy fogyasztási egylet is vállalat, bár csak tagjai számára vásárolja össze az árúkat, és egy laképítő szövetkezet is vállalat, habár csak tagjai számára épít lakházakat. A termelés tartóssága sem képezi a lényeges alkotó elemet, mert egy vasútépítési vagy hidépítési vállalat stb. épen csak egy határozott tárgy létesítésére szerveztetik. A kockázat sem képezi az alkotó elemet, mert az egyfelől minden gazdasági tevékenységhez tapad, másfelől vannak vállalatok, melyeknél a kockázat kizáratik különböző módon; ennek egyik módja pl. a nyereség biztosítása az állam, község által stb.

A tudomány e fogalom meghatározásánál azon gyakran ismétlődő nehézséggel találkozunk, hogy a szokás bizonyos szóval bizonyos fogalmat összeköt, gyakran nem a legszigorúbb logikával. Így a nyelvszokás nem

igen tekinti vállalatnak általában a nagyon kis üzleteket, azokat, melyek főleg vagy kizárólag munkán alapulnak, ha szűkkörűek, míg ugyanazok vállalatok, ha szélesebb alapon vannak szervezve; nem tekinti vállalatnak a szellemi munka érvényesítését, például az orvos, az ügyvéd foglalkozását stb.

*A vállalat alatt a szervezett, tervszerű, előre számító, különösen a munkamegosztás elvéből folyó, a fogyasztástól különvált termelési tevékenységet értjük, mely önálló társadalomgazdasági termelési szervvé alakul, melynek egyúttal feladata, az összes érdekeltek, tehát tőkésék és munkások, érdekeiről gondoskodni. A vállalat egységes egészet képez, egy egységes szervezettel bíró termelési idom. A vállalatától különbözik minden nem tervszerű, nem egységes, sporadikus, alkalmi termelési tevékenység, mely csak mint rész érvényesül az egészben. A vállalat nem zárja ki a magánháztartás számára való termelést; de a gazdasági élet alsó fokán az megszűnik azon pillanattól kezdve, hogy a munkamegosztás érvényre jut, és inkább a gazdaság legmagasabb fokán fordul elő, midőn a vállalatyszerű termelési tevékenység egy-egy nagy magán-háztartás szükségleteinek kielégítésére szorítkozik. A gazdasági élet jelenlegi fokán pedig a termelési tevékenység a vállalatok alapján van szervileg rendezve, s azért a gyakorlati élet szempontjából joggal a vállalatokban a termelési tevékenység azon alakját látjuk, mely a munkamegosztás szükségszerű következménye. Ennek ismét folyamánya, hogy a vállalat a forgalom számára dolgozik és a forgalomtól várja szolgáltatainak jutalmazását. Így idézi elő a munkamegosztás a gazdaságban rejlő több irányú tevékenységek elkülönülését; a gazdaság magában foglalja a javak termelését és fogyasztását; a munkamegosztás következtében a termelés vállalatát alakul és a gazdaság inkább a szükségleteknek a jövedelemből való fedezésére szorítkozik. Ez azonban természetesen nem érinti a gazdaság fogalmának általános jelentőségét. A vállalat két elv következménye: 1. a helyettesítés elvéből folyik (differenciatio); mindenki bizonyos munkákat más helyett végez, *vállal*; 2. az összefoglalás elvéből folyik, a mennyiben a termelési erők czélszerű összefoglalása (integratio).*

2. A házi termelés ősalakját a házközösségben (görögül oikos) találjuk, mely minden népnél a társadalmi szervezet összejtje. A házközösség jellege az, hogy a termelés a házközösség szükségleteire szorítkozik; forgalom, piac és mindazon intézmények, melyek ezzel kapcsolatban álltak, még nem léteznek. A termelés elejét és végét a családtagok fogyasztásában találjuk. Egyúttal hiányzik itt még a munkamegosztás társadalmi alakja; minden ház egyesíti a termelés különböző ágait, minden ház iónöke foglalkozik mezőgazdasággal, iparral, és a mennyiben némi fölös-

legét mégis már piacra hozza, kereskedelemmel. Hiányzik a házközösségben a jövedelmek megoszlása is, mert a ház ura élvezi a földjáraadékat, a munkabért és a tőkeamatot. E rendszer mellett mindent előállítottak, mire szükség volt, de semmit sem nagy mennyiségben. A házi termelés mellett nagy ügyességre tesznek szert, de a termelés mégis szűk határok között mozog. E rendszer azon fontos politikai következményével jár, hogy a szükséglet-kielégítés biztosításával a házközösség feje azon helyzetben van, hogy életének nagy részét a közügyeknek szentelje, mint az a görög demokratiákban megtörtént.

Ezzel szemben a vállalatszerű termelés a munkamegosztás társadalmi szervezéséhez, a jövedelmi források elválasztásához, a piac nagy jelentőségéhez, a termelés nagy tökélyesbedéséhez vezet; ezzel jár a szerzési vágy nagy kiterjesztése, a munka túlszigázása a termelés és fogyasztás gyakori egyenlőtlensége. E termelési alaknak fontos politikai következményei vannak. Csak az egyéneknek a gazdasági tevékenység miatti teljes igénybevételét említjük meg, minek következtében az államügyeknek fizetés nélküli állampolgárok által való elvégzése lehetlenné válik.

A mi a vállalatszerű termelésnek különösen a termelés és forgalom terén gyakorolt hatását illeti, az különösen a termelési tevékenység teljes szakszerűségében és tervszerűségében rejlik. Ennek tulajdonítandó a termelés nagyobb sikere, a termelvények nagyobb mennyisége, jobb minősége, nagyobb olcsósága, és egyenletessége az áraknak és általában a fogyasztók érdekeinek teljesebb kielégítése minden irányban. A vállalat megelőzheti a szükséglet föllépését, meglesi annak minden alakulását, sőt minden szeszélyét és biztosítja a lehető legtökéletesebben annak kielégését. A vállalat bizonyos tekintetben a közönség tanítója lesz, mert esetleg saját költségére nyújt a közönségnek szolgálatokat, mely csak akkor fizet, ha ezen túl vásárol. Bizonyos jószágok általában csak is vállalatszerű termelés mellett termelhetők, mivel különben nagyon drágák volnának. Nagyobb egyenlőség érhető el a termelvények minőségében, nagyobb választék készletükben, nagyobb pontosság előállításukban és kínálatukban és nagyobb megnyugvás, mivel a fogyasztó a kész árut látja. A fogyasztó igénye mintegy souverain hatalommá válik. A termelésnek vállalatszerű szervezése azonban túlozható, mi a házi termelés majdnem teljes összezsugorodásával a szükségletek hiányos kielégítéséhez vezet, a mit különösen napjainkban észlelhetni.

A vállalat e sikere biztosítva van azon rugók által, melyek benne működnek. E rugók közé tartozik első sorban a vállalkozó saját érdeke. Az első földadat azon termelési ágak kiszemelése, melyekre a társadalomnak szüksége van; e földadat megoldása gyakran nem közönséges

értelmiséget tételez föl, a mennyiben természetesen legnagyobb siker ott érhető el, a hol egy nagy társadalmi szükséglettel szemben kevés vállalat van, mely képes azt kielégíteni. Azért főleg az úttörő vállalatok létesítése jár nagy eredményekkel. A vállalati eszme keresztülvitele továbbá követeli a szükséges tényezők egyesítését, helynek és időnek helyes választását, a vállalat terjedelmének helyes megszabását. A vállalat létesítése és vezetése tehát szervezési képességet követel. A termelési tényezők kellően szervezendők, mindegyiknek a maga helye megjelölendő; a hol két vagy mind a három termelési tényező szükséges, mindannyi egyesítendő kellő mértékben. Minden törekvés arra irányzandó, hogy a megfelelő javak as önköltségek és a kockázat lehető leszállításával termeltesenek. A vállalkozónak ismerni kell az összes termelési, forgalmi viszonyokat és alkalmasnak kell lenni arra, hogy az általa alkalmazott egyének vezére legyen.

A vállalat keletkezésének okai: 1. egyéni elhatározás és képesség; 2. alkalom és szükség; 3. buzdítás (p. kormány részéről). A vállalat megszűnésének okai: 1. egyéni elhatározás és alkalmatlanság; 2. sikertelenség; 3. elégtelenség; 4. az alkalom és szükség hiánya; 5. halál.

3. Közlebebről vizsgálva a vállalat különböző alakjait, mindenekelőtt különbséget teszünk *magán-* és *nyilvános* vállalatok között. Magánvállalatok alatt értendők azon vállalatok, melyek a magángazdasági elven nyugszanak, azaz kereseti jelleggel bírnak. Ezek azon vállalatok, melyeket üzletnek a szó tágabb értelmében nevezünk; az üzlet jellege a nyereszkedés. A nyilvános vállalatok azok, melyek közérdekből az állam, megye, község, egyletek vagy egyesek által a köz számára létesíttetnek; ilyenek például községi takarékpénztárak, állami biztosítási vállalatok, egyleti népkonyhák stb. Ezeknél többnyire a jövedelmezési cél egészen hiányzik vagy csak alárendelt jelentőséggel bír; a szolgálatok ingyen vagy a költségeken alul teljesíttetnek. Megkülönböztetjük továbbá még, a vállalkozó személyét tekintve, az *egyéni* és *társas* vállalatokat, a társas vállalatok számos válfajával; a termelés tárgyát tekintve, *mezőgazdasági*, *ipari*, *kereskedelmi*, *közlekedési*, *hitelügyi*, *vegyes* vállalatokat; a termelés terjedelmét tekintve, *kis*, *közép* és *nagy* vállalatokat; a tartamot tekintve, *korlátlan* vagy *korlátolt* tartamú vállalatokat, továbbá *tökéletes* és *tökéletlen* vállalatokat; ez utóbbiakhoz számíttatnak azon vállalatok, melyek nem előre termelnek, hanem csak megrendelésre. A nevezetesebb vállalati alakok társadalmi gazdasági jelentősége közlebebről vizsgálandó. Első sorban tárgyaljuk a *kis* és *nagy* vállalatok kérdését.

4. Nem könnyű a *kis* és *nagy* vállalat közötti határ megjelölése. Első sorban a terjedelemtől függ a nélkül, hogy pontosan lehessen megállá-

pítani, hol végződik az egyik, hol kezdődik a másik. Változik is az az egyes korszakok szerint. Ma kis vállalat az, a mit harmincz év előtt nagy vállalatnak tekintettek. A kis vállalat többnyire kezdetlegesebb szervezetű, mint a nagy vállalat, de nem mindig. A kis vállalat inkább háziilag, családiasán van szervezve. A kis vállalat mellett családtagok alkalmaztatnak, esetleg egynéhány külső munkaező. De ezek is: tanonc, segéd, a mezőgazdaságban zsellér, a család körébe lépnek, esetleg házi munkákat is végeznek. A nagy vállalat súlypontja a házon, a családon kívül fekszik, sőt azzal semmiféle összeköttetésben nem áll; egészen üzletszerűleg van szervezve. A kis vállalkozók az alsóbb polgári osztályt képezik, a nagy vállalkozók a magasabb polgári osztályt, részben az úgynevezett »haute finance«-ot. A kis vállalat a munkaezőre támaszkodik, a nagy vállalat a tőkeezőre.

A nagy vállalat ereje mindenekelőtt azon előnyökben rejlik, melyeket a nagy tőke nyújt; tehát nagyban termelés, mi a termelési költségeket leszállítja, a munkamegosztás messze menő alkalmazása, a legkiválóbb ezők és a legtökéletesebb gépek beszerzése, nagy hitelképesség és kiváló állás, mely annak híret gyorsan terjeszti. Hozzájárul az, hogy a nagy vállalat képes nagy keresletet kielégítem, egyforma árukat szállítani, a szállítási időt pontosan megtartani, és általában gyorsan szállítani. A fogyasztók tökéletesebb kielégítése miatt a nagy vállalat gyakran drágábban is tud eladni, mert a fogyasztó előnyt ad azon vállalatnak, mely nagy választékot tart, melyhez bizalma van és mely neki sok, az árban nem szereplő előnyöket nyújthat. Ezt különösen a fényűzési szükségletek terén tapasztalhatni. A nagy vállalat a kockázatból származó veszteségeket jobban oszthatja föl és ennek következtében jobban viselheti el. A nagy vállalat az által is képes a termelési költséget leszállítani, hogy készpénzen vásárol, hogy esetleg hirdetésekre nem költ, mivel úgyis eléggé ismeretes, hogy nagy helyiségeket bérel, melyek teljesen és czélszerűen kihasználhatók, hogy minden munkára az arra való ezőket alkalmazza. A nagy vállalat az árúknak tömeges forgalomba hozatala következtében a közlekedési vállalatoknál olcsóbb díjakat élvez. Közgazdaságilag pedig a nagy vállalatok előnye, hogy egy nagy vállalat létesítésére főleg a megfelelő tőkérel kell gondoskodni, mi bizonyos előnyök megadásával elérhető és így fontos vállalatok és termelési ágak aránylag könnyen létesíthetők; ellenben kis vállalatokra sokkal nehezebb mesterseges impulsust adni.

A nagy vállalat egyik igen fontos előnye, hogy a termelés folytonos javítása érdekében nagy áldozatok hozhatók és különösen a kísérleti ügy jelentékeny kifejlődést nyer. A legtöbb nagy vállalat napjainkban

egy-egy nagy kísérleti állomás, hol a termelés javítása, az anyagmegtakarítás, a legjobb nyersanyagok fölhasználása iránt esetleg igen költséges kísérletek tételnek. A nagy vállalat nagy áldozatokat hozhat új termelési ágak meghonosítására, új összeköttetések megszerzésére, jobb piacok felkeresésére; nagy áldozatokat hozhat bőkezű hitelnyújtás alakjában, a vevőknek nagy választékot bocsáthat rendelkezésre, folytonos összeköttetést létesíthet fogyasztóival stb. A nagy vállalat a legjobb helyet választhatja, fölhasználhatja a forgalom, a hitel, a termelés, a hírterjesztés minden eszközét és művészi tökélyre viheti a vállalkozás mesterségét.

Ezzel szemben a kis vállalat igen kevés előnnyel rendelkezik. Inkább alkalmazkodik a fogyasztók egyéni ízléséhez, kisebb mennyiségben szolgáltatja az árúkat, mit a nagy vállalat nem mindig tesz, egyes munkáknál jobb minőséget biztosít, az egyéni munkaerők jobb kihasználását engedi, költségkímélés által néha olcsóbb árakat szabhat; közelebb van a fogyasztóhoz (esetleg minden utczában egy vagy több) stb.

A nagy vállalatnak egyik nagy hátránya, hogy mennél nagyobb a vállalat, annál több ember közreműködése szükséges, mi a vállalat vezetését nehézkesse teszi; a megbízottak ritkán hajtják pontosan végre a vezető elme intézkedését. A vállalat azért úgy rendezendő be, hogy mintegy automatische működjék, az egyéni kezdeményezés és intézés a minimumra szállíttatik le.

A jelenkor kedvez a nagyvállalatoknak. 1890-ben létrejött Londonban a Metropolitan Bread Union, mely 160 sütőműhelyvel és eladási üzlettel, és öt nagy gőzmalommal rendelkezik és valószínű, hogy nemsokára London öt milliónyi lakosságát ez az egy vállalat fogja kenyérrel ellátni. Egészen új jelenségek a nagy raktárak a milliomos városokban. A híres Magasin du Louvre Parisban 200 millió frank forgalommal bír; a híres Wanawaker üzletben Philadelphiában az évi bevétel 300 millió frank (4000 alkalmazott).

A nagyban termelés tipikus példáját nyújtja az angol gyapotipar szervezése, mely ipar Anglia kereskedelmi, ipari és tőkehatalmának fő-tényezője. Kezdetben a kis vállalatokban a vállalkozó előállította a gyártmányt és maga foglalkozott eladásával is; iparos és kereskedő volt egy személyben. A gyárak fonással és szövással foglalkoztak, a nyers anyag és gyártmány piacza egy volt. A termelési költségek csökkenésére irányuló törekvés a gépek föltalálásához vezetett, a gépek és a részvénytársulati alak a vállalatok kiterjesztéséhez vezetett, ez pedig a legmesszebb menő munkamegosztáshoz. A gyapotipar egy kis, 25 angol négyszögmérföld-nyi területen összpontosul Lancashireban, a nyers gyapot piacza pedig Liverpool lett, a kész gyártmányok piacza Lancaster; a fonás és szövés

elvált. Az ipar fejlesztése szükségessé tette a piac biztos ellátását lehetőleg csekély áringadozásnak kitett nyersanyaggal egyfelől, a gyártmányok piacának biztosítását és szervezését másfelől. Mindezen funkciók számára, a kockázat korlátozására, külön közegek. Kezdetben a nyersanyag bevásárlásáról a liverpooli importeur gondoskodik, a ki maga is kezdetben csak az amerikai kereskedő bizományosa volt. Tőle vett a belföldi gyapotkereskedő, ki a gyapotot a gyárosnak hitelben adta el. A viszonyok fejlődésével már az importeur és belföldi gyapotkereskedő sem érintkezhetek egymással közvetlenül, hanem ügynökök által. A forgalom fejlődésével új és részben egyszerű, de hatalmasabb szervek keletkeznek, úgymint a Cotton Brokers Association, mely mellett csak a fonógyáros használ ügynököt, de nem a kereskedő, továbbá a Cotton Buying Company, a Cotton Clearinghouse, a Settlement Association, a Cotton bank stb. A gyártmányok eladása is külön ággá válik, így tehát maga a gyáros nem kénytelen az eladással járó gondokat viselni. Maga a gyártás is messzemenő munkamegosztást mutat. Akárhány nagy fonógyár állandóan csak egy-, kétféle számot gyárt fonalakból; akárhány nagy szövőgyár csak egyféle szöveteket. E messzemenő munkamegosztással járó kiterjesztése a vállalatoknak következő előnyökkel jár: minden szerv a lehető leg-tökéletesebben végzi munkáját, mert abban nagy gyakorlottságra tett szert, a költség jelentékenyen csökken, a termelvények jobbak és nagyobb mennyiségben állíthatnak elő; nagyon előmozdítja a legcélyszerűbb gépeknek előállítását.¹

A nagy és kis vállalat között nincs mindig alkalom választásra. Van vállalatok, melyek mindig nagyban üzettek; viszont olyanok, melyek mindig kicsiben üzettek. Bizonyos korszakokban, mint például a jelenlegiben, egyes vállalatok másként nem boldogulhatnak, mint ha nagyban szerveztetnek. Oly üzletek, melyek másként, mint nagy vállalatokban, nem igen képzelhetők, a bányászat, erdőszet, vasút, biztosítás, posta, általában mindazon vállalatok, melyek épen a tömegekre vannak számítva; újságok, tengerentúli kereskedelem, rabszolgakereskedés is, jó-részen a gabona- és terménykereskedés is stb. A nagy vállalatokban való termelés napjainkban első sorban következménye a tömeges szükségletnek, melyet kisebb vállalatok nem is volnának képesek kielégíteni. Különben, ha egyes termelési ágakban a nagy vállalatok kiszorítják a kis vállalatokat, úgy másokban a nagy vállalatok kíséretében számos, eddig nem létezett, kis vállalat jön létre. Mindamellert kétséget nem szenved, hogy korunk a nagy vállalatok, a vállalati kolosszusok kora. Csak-

¹ Schulze-Gävernitz: Der Grossbetrieb, 1892.

hogy ezek terjedése nem léphet túl bizonyos határokat. A termelés hálózatának milliónyi szálai között mindig a kis vállalatok lesznek túlnyomóan képviselve, már a forgalom és fogyasztás helyi szétszórtsága miatt, de azért is, mivel a nagy vállalatok sikerülése sokkal több föltételtől függ. A nagy vállalat, mint minden magasabb szervezet, sokkal szövevényesebb alkotású, gyökereit messzebb bocsátja a gazdaság talajába, mint a kis vállalat, mely minden körülményhez alkalmazkodik, melynek egy kis nap, egy kis terület ad életet. A statisztika is a kis vállalatok óriási számát bizonyítja. A nagy vállalatok a termelés felsőbb körének típusa; győzelmes ott, hol különösen nagy tőkeerőtől függ a siker. E körön túl is viszi a nagy életerő a nagy vállalatokat, de csak egyeseket és mellettük hemzsegnek a kis vállalatok myriádjai.¹

5. Áttérünk az *egyéni* és *társas* vállalat kérdésére. A két vállalati alakra nézve a következők jegyzendők meg. Az egyéni vállalat létesítése könnyebb, mert csak az egyéni akarattól és képességtől függ. Az egyéni vállalat rendszerint szűkebb körű, de a gazdaság fejletlen korszakában, sőt még a fejlődés magasabb fokán is a termelés alsóbb köreiben, a viszonyoknak teljesen megfelelő. Az egyéni vállalat a termelés területi alakulásának kedvez, míg a társas vállalat a helyzet szűk korlátain túl törekszik terjeszkedni. Az egyéni vállalat előnye az egyéni tulajdonságok érvényesítése, a felelősségnek erős érzete a közvetlen érdekeltség következtében. Azért előnyei e vállalati rendszernek leginkább ott érvényesülnek, hol e tulajdonságok nélkülözhetetlenek. Az úttörő munka is többnyire egyéni vállalkozóktól származik. E tulajdonságok kicsinylése jut kifejezésre azon írók fölfogásában, kik a vállalkozó jutalmazását nem találják indokoltnak. Ebből azonban nem következik az, hogy az egyéni vállalatnál sohasem fordul elő hanyagság vagy könnyelműség, csak hogy ezeket szigorúbb ellenőrzés alatt tartja az egyén saját érdeke. Különben a gazdasági élet nem alapítható rendkívüli tulajdonságokra; az átlagos vállalkozó nem fogja a vállalkozói erények maximumát képviselni, de arra nincs is mindenütt szükség. Az erőknek és erényeknek azon minimuma kielégítő, mely a vállalat helyes vezetésére szükséges. De e minimum is rendes körülmények között az egyéni vállalatnál nagyobb lesz, az említett tényezők miatt, mint a társasnál. Ellenben az egyéni vállalat állandósága több kockázatnak van kitéve, mivel a vállalkozó sorsával szorosabban összefügg, bár e körülmény is nem oly mérvben szól az egyéni

¹ A kis és nagy vállalat jelentőségét itt csak általános szempontból lehet tárgyalni; a kis és nagy ipar kérdése az alkalmazott társadalomgazdaságtanba tartozik.

vállalat ellen, mint azt gyakran gondolják; mert a jól vezetett vállalatoknál mindig akad valaki, a ki azokat átveszi és tovább vezeti.

A társas vállalat jelentősége az erők összefoglalásában rejlik. De a társas vállalatok között ismét különbséget kell tenni. Az úgynevezett nyílt társulatnál, általában a kevés személyből álló társulatnál, többnyire az egyéni erők összefoglalása, a számos tagból álló társulatoknál, mint a részvénytársulatoknál, szövetkezeteknél, a vagyonerők összefoglalása képezi a főcélét. A kevés tagú társulat közel áll az egyéni vállalathoz; itt az egyéni erők jobban érvényesülnek. Nagyobb terjedelmű üzleteknél, de a melyek a bonyolultabb társulati alakok alkalmazását még nem indokolják, ily társaságnak nagy előnyei vannak. A társak egymás tulajdonságait kiegészíthetik, a teendőket egymás között megosztják és így ellátásukról jobban gondoskodnak, mintha fizetett emberekre van szükség. Ellenben minden társas vállalat működése nehezebb, lassúbb, a felelősség meg van osztva. Minden társas vállalatnál szükséges bizonyos szervezet és szabályzat a társas akarat létrejöttéről, végrehajtásáról, a társulat közegeiről, stb.

6. Újabb időben a társulati szervezetek közül a részvénytársulat foglalja el az első helyet. A *részvénytársulat* olyan üzleti alak, melynél számosan egyesülnek a szükséges tőke előteremtésére olyképen, hogy mindenki csak bizonyos részletet bocsát a társaság rendelkezésére, illetőleg csak e rész erejéig társ az azzal járó igényvel és felelősséggel és az üzlet közvetlen vezetésében és igazgatásában csak képviselők által vesz részt, kiknek az összes társak közgyűlése adja az irányelveket. A részvénytársulat tehát első sorban tőketársulás. A tőke egyenlő részekre osztatik föl és minden egyes rész képez egy részvényt. A társulat egyes tagjai egy vagy több ilyen részvényt szerezhetnek.

A részvénytársulatok előnyei: 1. nagy tőkék e módon könnyen előteremthetők, a kisebb tőkék nagy vállalatokká egyesülhetnek és a nagy tőke hatalmát gyakorolják;¹ 2. kitűnő, szakképzett erőket alkalmazhatnak és ezek számára új és rendkívül jövedelmező tért nyitnak, mely a közszolgálattal sikeresen versenyez kiválóbb munkaerők megnyerése körül; 3. a messze vitt munkamegosztás munkaegyesítés által kiegyenlítettik; 4. a munkásoknak állandóbb alkalmazást biztosítanak; 5. hajlandóbbak a munkások javára szolgáló berendezések létesítésére; 6. nyilvános jellegöknél fogva a közigazgatás követelményei velők szemben

¹ A kisebb tőkének részvételét különösen Amerikában látjuk; egy bányarészvénytársulat alapítása gyakran azzal kezdődik, hogy 5—10 centimes részvényt (share) adnak ki; minden cseléd vesz ilyen sharet.

könnyebben érvényesíthetők; 7. biztosabban tudható ki a megadóztatás czéljából az adóalap; 8. különösen a részvény társulat alakjában könnyű a tőke nemzetközi eloszlásának helyesebb iránya és a tőkegazdag államok fölöslegének átvezetése szegényebb államokba; 9. a vállalatok nagyságával a kockázatok is jobban számbavehetők és kiegyenlíthetők; 10. a vállalat tartama független az egyéni élet bizonytalan tartamától; 11. a részvénytársulati üzletrendszer egyik előnye, hogy a *vállalékony-ságot*, a vállalkozás hajlamát és képességét jelentékenyen kiterjeszti, mert kis tőkével is lehet valaki részese egy vállalatnak és akkor is, ha más téren el van foglalva, személyes közreműködését tehát a vállalatnak nem szentelheti.

Azonban a részvénytársulatnak, mint üzletalagnak, tetemes hátrányai is vannak: 1. csekélyebb a felelősség érzete, minthogy sokakra oszlik el; 2. ennek következménye a részvényesek csekélyebb befolyása,¹ érdeklődése, nem törődése, tájékozatlansága és gyámoltalansága; ² 3. kevesebb érdeklődés az alkalmazott egyének részéről, minthogy jövedelmük az üzleti eredménytől többnyire független; ennek következtében csekélyebb a takarékoság is; 4. nagyobb költségek, költségesebb berendezések; 5. az alkalmazottak és általában az üzlet hiányos ellenőrzése;³ 6. nehezkesebb mozgás, minthogy a társulat burokratikus szervezetet igényel, s fontosabb ügyek eldöntésére az igazgatótanács, vagy épen az összes részvényesek gyűlése hívandó össze; 7. az üzletnek nem-szerves fejlődése, mivel többnyire mindjárt széles alapon indul meg, s a jövedelem kiosztása az üzletet kiterjesztésének természetes forrásától megfosztja; 8. visszaélések az üzlet alapításánál, a közönség tévútra vezetése, a részvényekkel űzött agiotage, hamis mérlegek fölállításai, a közgyűlés és a részvényesek akarátának meghamisítása és a corruptio mérgének terjesztése a legmagasabb körökig, a törvényhozó testületeket sem véve ki stb.⁴

¹ Gyakran az alapítók már évekre előbb jelölik a részvénytársulat közegeit (igazgatóságot stb.), még mielőtt a részvények kibocsátattak volna (így pl. az osztrák állami vasút alapításánál).

² »Bête comme un actionnaire«, mondja a francia. — Prosper Mérimée azt mondta, ha az ember a szt. Bertalanéji gyilkosságokat összehasonlítja némely vasúti részvénytársulat gazságával, nehéz megmondani, hol volt a nagyobb gonoszság (Saitschick, Französische Skeptiker, 201. 1.).

³ T. Kint alárendelt helyzetben a Banque Belquienél milliárdokra menő üzleteket kötött. — Marshall ellenben azt mondja, a tisztesség szellemének terjedését mutathatja az, hogy részvénytársulati igazgatók, kik jóformán ellenőrzés nélkül működnek, ritkán követnek el visszaélést. (Principles, 361. 1.)

⁴ Széchenyi azt mondja leveleiben (III. 117. 1.): Ich hasse die Stockjoint-Companies.

Nem szabad azonban feledni, hogy e hátrányok némelyike a magánüzletben is mutatkozik, ha az üzlet nagyobb terjedelmet nyer, hogy továbbá van arra mód, a belőlök eredhető veszélyeket is meggátolni; a visszaélések ellen némileg szigorú jogi intézkedések segítenek. A fentebbiekből következik az is, hogy a részvénytársulati alak nem minden üzletnemre alkalmazható egyenlő haszonnal. Legfőbb sikere ott lesz, hol az üzlet egyszerű, változó conjuncturáknak nincs annyira alávetve, és a hol első sorban nagy tőke szükséges. Nem lesz alkalmas ott, hol a vállalkozó teljes felelőssége, folytonos ébersége, gyors intézkedése, értelmisége * szükséges, továbbá ott, hol az üzlet nem engedi a nyilvánosságot, végül oly vállalatoknál, melyek csak kevés tőkét igényelnek, vagy a tőke előleges, pontos kiszámítását nem engedik.

A részvénytársulatok boldogulásának egyik fontos tényezője a szükséges tartalékalapok képzése. A magánvállalatnál a tőke és tartalék közötti különbség nem igen létezik, ellenben a részvénytársulatoknál az fontos azért, mivel a jövedelem a részvényeseknek kiadatván, az üzletből elszakítatik, míg a magánvállalkozó jövedelmének fel nem használt részét az üzletben hagyja. A részvénytársulati üzem egészséges fejlődésének egyik feltétele azért az, hogy az üzlet változó esélyei ellen lehetőleg biztosítva legyen. Minden részvénytársulatnak kell ezért egy általános tartalék, melyet kártartaléknak nevezhetni, és melyből a véletlen károk találnak fedezetet. Azonkívül kívánatos, hogy minden társulat bírjon nyereségtartalékkal, hogy abból az egyes évek szerint változó nyereségeket kiegyenlíthesse; ez azért fontos, mivel a részvények értéke az osztaléktól függvén, kívánatos, hogy amaz mentői állandóbb legyen.

A részvény társulati alak az újabb kor közgazdasági életében igen nagy szerepet játszik. Annak köszönhető számos vállalat, nagy közgazdasági intézmények fölállítása, melyekre egyesek ereje elegendő nem lett volna. A sokak között megosztó kockázat megkönnyítette a kísérletet; ennek következtében nagyobb kockázattal járó vállalatok is létesítettek, melyek nagy jelentőségre emelkedtek és fényesen sikerültek. Vidékek és országok, melyek még fejletlen közgazdasági állapotok közt éltek, az újkori gazdasági élet tökébségében részesültek, különböző vállalatok,

¹ Érdekes e tekintetben az, hogy *Angliában* a fonógyárak majdnem mind részvénytársulatok, a szövógyáraknak csak egy csekély része, mivel itt már a vállalkozó ízlése, szakismerete nagyon fontos. A piac is ezeknél bizonytalanabb, nagyobbak a hullámzások. A mely szövógyárak részvénytársulatok, azok is többnyire oly szövöveget készítenek, melyek Indiában állandó, változatlan piacot találnak; (*Schulze*: Grossbetrieb 91. 1.) — A banküzlet terén az elsőrangú világcégek egyéni vállalatok.

vasutak, hitelintézetek, gyárak létesítésével. Különösen tőkében szegényebb országokban, a milyen a miénk is, hol a magántőke alig lett volna képes nagyobb erélyt kifejteni, a részvénytársulatnak nagy missiója volt a nemzetközi tőke behozatala és a hazai kis tőkék összegyűjtése céljából. A részvénytársulatok ezzel a nemzetközi tőke helyesebb elosztását eredményezték és a szegényebb országok gyorsabb fejlődését előmozdították; másfelől a részvénytársulatok szaporították is a gazdasági élet veszélyeit, roppant kiterjedést adtak az értékpapírok piacának és ezzel a gyakori válságoknak tényezői.

7. A részvény társulati vállalatok aggályos természete újabban más vállalati alakok kereséséhez, illetőleg szervezéséhez és alkalmazásához vezetett. Legnagyobb fontossággal bír a nyilvános vállalat az állam, tartomány, község kezében, mely különösen a vasúti közlekedés, a víz- és légszész-szolgáltatás, a telefon-közlekedés stb. körében nagy tért vívott ki magának. Kétséget nem szenved, hogy e vállalati alaknak számos előnyei vannak. Alkalmazhatósága nem szenved kétséget ott, hol az illető vállalat, akkor is, ha magánvállalat, nagy, szövevényes, bürokratikus szervezetet követel, hol a vállalat nem annyira spekulatív, mint közigazgatási természetű, a vállalat berendezés én kívül a rendes üzletvezetés nem a vállalkozók kezdeményezésén, hanem a fogyasztókból kiinduló rendes keresleten alapszik; továbbá helyén van ott, hol az illető szolgálat vagy fogyasztás nem egészen magántermészetű, hanem a közérdekkel szoros kapcsolatot mutat. A tisztán nyilvános vállalattól meg kell különböztetni a vegyest, hol az állam az üzlet vezetésében osztozik a részvényesekkel, mint például a német birodalmi banknál. Végre említendőek azon újabb törekvések, melyek új, a részvény társulatok hibáitól ment formákat keresnek, olyanokat, melyek főleg a részvénytársulatok nehézségét, a részvényekkel üzőt agiotaget kerülük és az üzletnek magánjellegét lehetőleg föntartják.

8. A társas vállalatok egyik szintén kedvelt alakja a *szövetkezet*; határozatlan és változó számú személyektől, határozatlan és változó társulati vagyonnal alapított oly társulat, mely kizáróan vagy túlnyomóan a tagok valamely üzleti érdekének kielégítésére, gyakran a tagok közvetlen részvétele mellett, szerveztetik. Legfőbb rendeltetése, hogy a gyöngébb vagyonerők, a kisipar, a kiskereskedelem és a kifestőasztók számára a nagy tőke előnyeit lehetőleg biztosítsa. E szerint nem annyira nyereszkedésre alapított vállalat, mint inkább a tagok házilag folytatott közös üzlete termelési, forgalmi vagy fogyasztási előnyök biztosítására; tehát a termelés céljából közös bevásárlására a nyersanyagok, közös előállítására drágább termelési berendezéseknek, gépeknek, közös rak-

tárak tartására, hitelszervezetek létesítésére, közös beszerzésére a különböző fogyasztási cikkeknek. Ily közös föllépés által a kisebb gazdaságok is a nagyban termelés, eladás vagy vásárlás előnyeit maguknak biztosíthatják. Míg a részvény társulatnál a tőke-elem, itt ismét a személyi elem lép előtérbe, sőt némileg altruisztikus törekvések előmozdíthatnak. Mint-hogy a kisiparosok, munkások, gazdák stb. nehezen hozhatnák össze a nagy vállalatoknál szükséges tőkét, a szövetkezetek a hitel céljából többnyire a korlátlan felelősség elvén alapulnak. Legnagyobb sikere van a szövetkezeti vállalatoknak a hitel és fogyasztás, továbbá a laképítés terén, már kevesebb a sikere a nyersanyagbeszerzés, a raktározás és a közös termelés terén; a munkás-kérdés megoldására pedig, a mint azt legnagyobb apostola Németországban, *Schulze-Delitzsch* remélte, épen-séggel nem bizonyult elegendőnek.¹ A szövetkezetek különösen Angliában, Németországban, Ausztriában, és Olaszországban terjedtek el; nálunk már sokkal kisebb a terök; újabban azonban nálunk is örvendetesen szaporodnak. A szövetkezetek nagy előnyére szolgálnak gazdáknak, iparosoknak és fogyasztóknak, olcsóbb hitelről, az élelmi és egyéb fogyasztási cikkek olcsó és jó minőségben való beszerzéséről gondoskodnak. A részvény-társulati üzletalakkal szemben előnye a tagok közvetlenebb részvéte és nagyobb felelőssége; hátránya, hogy ép e miatt nagy tőkék előteremtésére és olyan üzletekre nem alkalmas, melyekben az egyéni tényező alárendelt.² Újabban a szövetkezet segítségével a fogyasztókat egyes iparágakban mutatkozó nagy hátrányoktól akarják megszabadítani; ide tartoznak különösen az újabb időben ajánlott malom- és sütőszövetkezetek a malom- és sütőiparban mutatkozó nagy visszasságok elkerülésére. A szövetkezet eszméjét visszavezethetni a legrégibb időbe. Bölcsője ugyanis a család és törzs közös vállalkozása,³ közös ház-, hajóépítés, közös erdőirtás, közös vadászat, halászat, bányászat, földművelés stb.; a szövetkezési eszmének egy eredeti alakját képezi az orosz artel, a chinai szövetkezet, mely általában a legrégibb és nagyon elterjedt; joggal azt mondhatni, hogy épp a termelés alacsony fokán a szövetkezési elv általá-

¹ A szövetkezetek jelentősége a munkáskérdés szempontjából e kérdéssel kapcsolatban fog bővebben tárgyalatni.

² A szövetkezetek előnyeiről és hátrányairól l. különösen Marlot. Az 1890-iki szövetkezeti kongresszuson *Rosebery* azt mondta: A szövetkezet missionariusza bizonyos erkölcsi tulajdonságoknak, melyekkel szemben az állam nem lehet közömbös: takarékoság, mértékletesség és függetlenség. — A kik az egyedül boldogító socialismust hirdetik, azok a szövetkezeteket ócsárolják: »Coopération rien que de la blague, un appât perfide de la bourgeoisie rusée!«

³ *Schmoller*: Die geschichtliche Entwicklung der Unternehmung (Jahrbuch für Gesetzgebung 1890.).

nos jelleggel bír.¹ A mi különösen az orosz artelt illeti, az jóformán a termelés minden terén előfordul, a halászatban, hajózásban, mezőgazdaságban, állattenyésztésnél, iparban, kereskedelemben (fuvarosok, csomagolók, hordárok, só- és sörhordárok arteljei). Az artel kétféle, tisztán munkásartel és vállalkozói artel; az utóbbinál az artel egy vagy több vállalkozónak van alárendelve. Az újabb időben az artelek különösen a munkásügy céljából szervezettek, modern eszmékkel fölfrissítve. Mintegy 70 iparágban fordulnak elő artelek, de ép az ipari artelek a nagy tőkével szemben nehezen boldogulnak. A régi szövetkezetek, melyek tisztán munkaszövetkezetek voltak, a többi vállalati alakokkal szemben nem állhatnak meg. De maga a szövetkezési elv föltámad más alakban és más szervezetekben.

9. Az újabb időben egyfelől a számos üzleti ágban bekövetkezett nagy árcsökkenés, másfelől a nagyobb nyereség utáni törekvés avagy túltengő verseny, és különösen a tőke összpontosító törekvése az ugyanazon ághoz tartozó vállalatok többé-kevésbbé ideiglenes egyesüléséhez vezetett a verseny és árütermelés szabályozására, illetőleg korlátozására, előnyösebb árak elérhetése végett.² Ily egyesüléseket képeznek a *kartellek* (syndikatusok). A kartellek egyezmények bizonyos üzleti ág vállalatai között, melyeknek célja a vállalkozók egymás ellen folytatott veszedelmes versenyének megszorítása, a termelésnek bizonyos elvek szerinti szabályozása és főleg előnyösebb áralakulás előidézése. A kartellek között különösen a következő hat csoportot lehet megkülönböztetni: 1. egyezmények, melyeknek célja a termelés mennyiségét megállapítani, mely esetben a megállapított mennyiség (például évenként) bizonyos arányokban az egyes vállalatok között felosztatik; 2. egyezmények, melyeknél fogva az illető ágban csak az árak állapíthatnak meg közösen; 3. egyezmények, melyekben úgy a termelvények mennyisége, mint legalacsonyabb ára megállapíthatik; 4. egyezmények, melyek szerint az összes munka, illetőleg megrendelések bizonyos arányban az egyezményezett vállalatok között felosztatnak; 5. egyezmények, melyekkel az egyes vállalatok bizonyos területre szoríttatnak; 6. egyezmények a nyersanyag közös beszerzésére. *Grunzel*³ következőképp osztályozza a kartelleket: a) kartellek az eladási feltételek szabályozására; b) kartellek az árak szabályozására; c) kartellek a termelés megszorítására az egyes vállalatokban; d) kartellek a for-

¹ Lásd Földes: Spekulatív és kooperatív világ. Közgazdasági Értekezések. Új sorozat, 1909.)

² Régibb időben fellépett hasonló irányokról *Schmoller*: Grundriss der alig. Volkswirtschaftslehre. Lipsce, 1900. 449. 1.

³ Über Kartelle. Lipsce, 1902.

gaimi terület felosztására; e) kartellek az össztermelés korlátozására; f) kartellek az eladás központosítására; g) kartellek a külföldi eladás szabályozására. Ezek mind kínálati kartellek. Azonkívül vannak keresleti kartellek és pedig a munka utáni kereslet és az anyagok vagy félgyártmányok utáni kereslet szabályozására. Az egyes kartellek között különböző kombinációk fordulnak elő. Egy következetes átmenet is észlelhető alacsonyabb alakzatokról magasabbakra; az alacsonyabbak könnyebben jönnek létre, de nehezebben sikerülnek. Azért rendszeren kezdődik a kartellképződés az eladási feltételek szabályozásával, átmege az árak megállapítására és rendszeren végződik az eladás közössé tételével, mire példát látni az osztrák-magyar vas-, zománczedény-, enyv-, petroleum-, tükörüveg-, malomkartellben stb. Az ilyen egyezményeknek következménye gyakran az egyezményezett vállalatok teljes egyesülése egy vállalattá.¹ Az újabb időben ilyen egyezmények különösen a nagy ipar és a közlekedés terén igen nagy számban kötöttek, leginkább találtak alkalmazást nyersanyagok vagy félgyártmányok termelésével foglalkozó vállalatoknál, kevésbé kész gyártmányoknál. A kartellek főleg azon államokban emelkedtek nagy hatalomra, melyek a védvámrendszernek hódolnak (Észak-Amerika, Németország), mivel itt a belföldi piacon a külföldi versenytől nem kell félni; a szabadkereskedelmi Angliában sokkal kisebb a kartellek jelentősége. A kartellek a termelés szabályozására minden alkalmas, néha nem is tisztességes eszközt felhasználnak; megakadályozzák újabb vállalatok keletkezését, megvásárolják a kartellhez nem járuló vállalatokat. A kartellek által okozott egyik legnagyobb visszásság az, hogy a külföldön áruikat olcsón adják el, sőt a kivitel érdekében kiviteli jutalmakat is adnak és magukat a belföldi vevőkön kártalanítják magas árak által, melyeket a magas védvám lehető tesz. Oly eljárások foglalnak általában helyet, melyek a tisztesség elvével össze nem egyeztethetők. Néha ugyan a kivitelre dolgozó kartellek csak a külföldi fogyasztókat adóztatják meg és a belföldieknek nem ártnak, de ez esetben ismét könnyen politikai súrlódásokat idéznek elő.

A kartellalakulás idővel különböző iparágak egyesítésére törekszik. Minthogy egyik iparág a másiktól függ, érvényre jut a törekvés a különböző iparágak kartellezésére. Így keletkeznek nagyobb kartellkötelek, melyek az iparágak egymáshoz viszonyát szabályozzák. A hol ily kötelek nem létesülnek, ott kartell kartell ellen harcol, hogy vagy enged-

¹ A kartellekről lásd nálunk *Báth*: A kartellekről. (Budapest, 1900.) *Nádas*: A kartellek és trustók kérdése (Budapest, 1905.). *Baumgarten* és *Mesdényi*: Kartellek, trustók (Budapest, 1906.).

menyekre kényszerítsék, vagy pedig összetörjék egymást. Egy további lépés a kereskedők és végre a fogyasztók egyesülése; minden érdekcsoport szövetkezik, hogy magát védelmezze. Különösen a kereskedelem és a közvetítő tevékenység köre szabatik szűkre, a mennyiben a nagy kartellek saját eladási raktárakat tartanak. Mindez monopóliumokat teremt, minden esetre oly irányzat, mely szükségkép jogi rendezést követel az államtól. Különben arról sem szabad megfeledkezni, hogy vannak — mint minden téren — *tisztességes* és *tisztességtelen* kartellek.

A termelés rendezése, a túlermelés távoltartása és méltányos árak biztosítása, kétségtelenül jogosult törekvés a termelők részéről, melynek kielégítését a társadalom érdeke is követeli; még sem szenvedhet kétséget, hogy az ily egyezmények a fogyasztók érdekeit tekintve nagy veszélyeket rejtenek magukban, roppant hatalmat egyesítenek néhány ember kezében,¹ esetleg minden haladást megakadályoznak. A kartell veszélyessége különösen annak tulajdonítandó, hogy nem általános. Ha minden foglalkozásban a hozzá tartozók egyesülnek, akkor minden vállalkozó érezné a kartell előnyeit mint termelő, azonban hátrányait is mint fogyasztó, úgy a mint most megfordítva a verseny előnyeit érzi mint fogyasztó, hátrányait mint termelő. A jelenlegi viszonyok között ilyen egyezmények, ha tényleg az összes termelőket egyesítik valamely államban és a versenyt kizárják, csak úgy volnának megengedhetők, ha az állam azokat ellenőrzi. A kartellek egyik főhibája az is, hogy megakasztják a gyógyulási processust, mely gyakran okvetlenül szükséges, mivel a nélkül az illető termelési ág helyzete nem tud alaposan javulni; így pl. szükséges lehet a termelés javítása, haladás, vagy a vállalatok számának csökkenése, a termelés korlátozása stb. A mi különösen a kartellek társadalompolitikai oldalát illeti, úgy azok, kik e hatást kedvezően ítélik meg, a következőket állítják: A kartellek szabályozólag hatván a termelésre, a munkások helyzetére jótékony hatást fognak gyakorolni, minthogy pedig főleg a nagy tömeg fogyasztói képességének hullámlása okozza a válságokat, ezeknek veszélye csökkentetik. A kartellek hajlandók lesznek a kedvező áralakulások eredményeiben a munkásokat is részesíteni, jóléti intézményeket is nagy tőkék mellett könnyen fognak létesíteni, sőt némelyek szerint a kartell az egyedüli módja a munkáskérdés megoldásának. A kartellek alapokat szervezhetnek, melyekből a munkanélküliek

¹ *Hadley* azt mondja: a kartell veszélye azon önkényszerű hatalomban rejlik, melyet az az egész ország kereskedelmével szemben kevés ember kezébe *kát* Még ha elismerjük is, hogy a verseny veszélyei nagyobbak, mint az egyesülésekéi, úgy látszanék, mintha a demokratia kihágásaival szemben a felvilágosodott despotizmussal keresnénk menekülést. (*Railway Transportation*, 76. 1.)

ientartatnának. A munkanélküliek hiánya megfosztja a vállalkozót attól, hogy a munkások magasabb bér iránti jogos követelményeit más munkások felvétele által elutasítsa. Ezzel ellentétben viszont azt mondják, hogy a kartellek rendszerint azzal kezdik működésüket, hogy munkásokat elbocsátanak, a mi azonban éppenséggel nem a kartellnek, hanem a kartelleket szülő válságoknak tudandó be. Minthogy a kartell továbbá megszünteti a vállalkozók között a versenyt, a munkások nehezebben fognak béremelésben részesülni.

Némelyek szerint a kartellek élesítik a válságokat, míg ismét mások abban reménykednek, hogy a válságokat enyhítik.¹

Valószínű, hogy az egyezmények állandó jelleggel nem bírnak. A kartellek sok előfeltételűi függnek, — a tagok tisztessége, kellő ellenőrzés, szigorú megtartása az egyezménynek, egyenlő előny minden tagra nézve stb., a miért is azok többnyire csak kisebb területekre terjednek ki — idővel alkalmasint megszűnnek. Az ellenőrzés nehézsége és a kartellek eddigi kétes jogi természete is némi határt szab ez egyezményeknek, mert azokat mint a forgalom korlátozására irányuló szerződéseket a bíróság egyes esetekben nem ismeri el és így támogatását megtagadja azokkal szemben, kik azokat meg nem tartják. Sokan a vámpolitika útján akarnak a kartell által okozott bajon segíteni, a mennyiben az illető iparvállalatokat a vámvédelemtől meg akarják fosztani. Azonban itt tekintetbe kell venni, hogy nem is minden iparvállalat élvez védelmet, valamint az egész irány már feltételezi, hogy a vámpolitikának védelmi iránya legyen. Azután kérdés, hogy van-e az illető iparágban erős versenyképes külföldi ipar? Azután tekintetbe jön, hogy az esetleges vámvédelem megszüntetése azon vállalatoknak is árt, melyek a kartellhez nem csatlakoztak, tehát a kartellirozott és nem kartellirozott vállalatok viszonyát nem változtatja meg. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a vámvédelem megszűnése más termelési ágaknak is árthat, melyek a kartellirozott iparral kölcsönviszonyban állanak, annak vevői vagy eladói. A vámvédelem továbbá nem gyakorol hatást a nemzetközi kartellekre, melyek mindinkább terjednek és melyeknek terjedését ép a vámpolitikai büntetés előmozdíthatná. Es végül tekintetbe veendő, hogy a vámvédelem megszűnése egy ideiglenes baj helyébe egy véglegest teremthetne, hogy tudnillik a nemzeti termelés egyes ágait teljesen tönkre tehetné.

*Steinbach*² arra az eredményre jut, hogy szükségessé fog válni a kartellek ellenőrzése, a mint az ma már más vállalatokkal szemben tör-

¹ *Liefmann*, Krisen u. Kartelle. (*Schmoller Jahrbuch*, 1902.)

² *Der Staat u. die modernen Privatmonopole*. (Wien, 1903.)

ténik, és esetleg állami beavatkozás az üzlet vezetésére vonatkozólag, esetleg az árak megállapítására is. Azonkívül felállítandó egy magas hatóság, — esetleg bírói természetű — mely indítvány alapján, melyre első sorban a felügyelettel megbízott közegek hivatvák, kontradiktórus eljárás mellett az elébe vitt eseteket tárgyalja és határozatokat hoz. Egyes esetekben szerinte a kartell államosításához vezethet. Figyelmet érdemel *Klein* álláspontja. Míg régebben azt vitatta, hogy a kartellek ellen új jogszabályokat nem kell létesíten, mert azok kihágásait a fennálló magánjog alapján lehet megtorolni, minthogy azok mindig a kizsákmányolás valamely nemére (kényszer, erőszak, uzsora stb.) vezetendők vissza, újabban (német jogászyűlés 1904.) azt a nézetet vallja, hogy a kartellek által okozott túlságos áremelkedés ellen nyújtassék orvoslat. Egyébként sem magánjogilag, sem büntetőjogilag, sem közigazgatásjogilag a kartell-ügyet korlátozni nem óhajtja. Álláspontját a jogászyűlés magáévá tette. *Grunzél* is kívánja a kartellek szabályozását a kartellek saját érdekében.

Némelyek az egyezményekben egy új termelési szervezet kezdetét "látják,"¹ és arra számítanak, hogy a kartellek felismervén azt, hogy a kartellt nem lehet korlátolt magángazdasági szempont szerint vezetni, a társadalmi gazdaság érdekeivel magukat összhangba fogják helyezni.²

10. A kartellhez hasonló a *trust*, mely újabban mind sűrűbben lép föl, főleg *Amerikában*, hol a fennálló törvények alapján a kartellek törvénytelenységét állították. Az amerikai üzletvilág a legkülönbözőbb egyesüléseket foglalja össze e név alatt, a mennyiben azok közös célja az egyéni vállalkozás helyébe a társas vállalkozást léptetni azon szándékból, hogy a verseny kizárassék. Jelszavuk »a verseny rossz dolog« (*Competition is a bad thing*). Tágabb értelemben véve még a *Trades-Unions* is ide tartoznak. A tulajdonképeni *trust* akkép alakul, hogy az ugyanazon üzletághoz tartozó vállalatok részvényesei részvényeiket bizalmi férfiakra (*trustees*) ruházzák, és ezzel az összes vállalatok vezetését a bizalmi férfiak kezeiben egyesítik. Alulról egységes, felülről több tagú. A kartellel szemben előnye az egységes vezetés. Leginkább keletkeztek ilyen *trustök* egyes árúcikkek, mint olaj, dohány, kőolaj, vas, aczél, czukor, bőr, gyapot, hús, tej termelésének és kereskedelmének egyedárusítására. Ter-

¹ Újabban *Schmoller* is a modern fejlődés szükségszerű következményét látja a kartellben (*Grundriss*, 452. 1.) Mintaszerűnek tartja a német kalikartellt az államnak messze menő ingerentiaívai.

² A német socialpolitikai egyesület 1905-diki tárgyalásain a kartellről nagyon eltérő nézetek jutottak kifejezésre. Eredmény: 0. Még leginkább abban bizonyos Megegyezés, hogy állami beavatkozás szükséges.

mészetes, hogy ez egyesületek az árak és még inkább a nyereségek emelkedését czélozzák. Gyakran erőszakos eszközök használtattak, melyek között a dynamit sem hiányzott. E gazdasági colossusok (az amerikai aczeltrust tőkéje 1390 millió dollár!) még az állami hatalmat is maguknak alávetik, nagy politikai befolyást gyakorolhatnak¹ és ebben rejlik azok politikai veszélye.³ Előmozdítják a vagyonok concentration át és nagy vagyonok képződését. Hogy a termelésnek ily nagyszabású központosítása előnyökkel is jár, nem tagadhatni; a trustök nagy befektetéseket tehetnek, javításokat eszközölhetnek, kísérleteket tehetnek, szóval nagy mérvben hathatnak a termelés előmozdítására, nagy díjkedvezményeket érhetnek el a szállítási vállalatoknál stb.³ De a kis vállalkozókat agyon nyomják. Zárt csatasorban lépnek föl és egész országok, sőt maholnap az egész világ ellátása egy-egy czikkel egy-egy nagy trust kezébe kerül. Amerikában több rendbeli törvények hozattak a trust ellen, melyek azonban a kérdés végleges megoldásának nem tekinthetők. Az állam szigorú ellenőrzése és ótalma itt még nagyobb mérvben szükséges, mint az ideiglenes jelleggel bíró és korlátoltabb törekvésű kartelleknek⁴ 1903-ban, felállították a trustök ellenőrzésére és esetleges javaslatok tételére a »bureau of corporatiou«-t, mely azonban, egyelőre úgy látszik, inkább csak vizsgáló természetű közeg lesz.

Az itt tárgyalt trustöktől különböznek az úgynevezett befektetési vagy angol trustök (Investment trust): ezek nagy társulatok alkalmazást kereső tőkék elhelyezésére; ezek majd részvényeket, majd vasúti papírokat, majd egyéb értékpapírokat, állami kötelezvényeket vásárolnak össze és nagy befolyást gyakorolnak az értékpapír-piaczon és a nemzetközi vállalkozás terén.

Készvénytársulatok, szabályozott részvénytársulatok, állami és községi vállalatok, szövetkezetek, kartellek, trustök, ennyiféle vállalati alakzatot látunk a jelenkorban föllépni és érvényesülésért küzdeni. Lehetetlen

¹ Az utolsó elnökválasztások is ezen jelszó alatt történtek: trustbarát vagy nem?

² *Levy von Halle*: Industr. Unternehmer u. Unternehmungsverbände in den Vereingit. Staaten. (Über wirthschaftl. Kartelle, Leipzig, 1894.)

³ 1893-ban a nagy kőszénbányastrike alkalmával *Elliot* egy részletes tervvel lépett fel egy egész Angliára kiterjedő kőszéntrust létesítésére (helyi bizottságok által vezérelve, melyekben a munkások is képviselvék, az egész az állam felügyelete alatt, mely bizonyos esetekben az árakat megállapítja stb.). Egy lépés tovább és előáll a kollektív termelési alak.

⁴ Amerikában a fiatalabb nemzetgazdasági írók, továbbá a socialisták a trustök mellett foglalnak állást, a munkások részint mellettök, részint ellenök, a jogászok nagyobbára ellenök.

vállalati alakulatok sorsát a jövőben meghatározni. Azonban a következőket bizonyossággal állíthatni: 1. a különböző vállalati alakok között a nyilvános, főleg állami, részben községi vállalatok tere a legközelebbi jövőben nagyobbodni fog; 2. hódítani fognak továbbá azon vállalatok, melyek a cooperatio elvén alapulnak, még pedig egyelőre inkább azok, melyek a magángazdasági, tehát nyereszkeségi elvet követik, később inkább azok, melyek a társadalomgazdasági, szövetkezeti elvnek hódolnak; 3. a különböző vállalati alakulatok a megfelelő termelési ágak követelményei és föltételei szerint fognak érvényesülni és azok fognak győzni, melyek általában legjobban biztosítják a gazdaság érdekét és fejlődését.¹

11. A vállalat sikerülésének egyik kiválóan fontos tényezője a *vállalat helye*. Ez ugyanis a legkülönbözőbb irányban lehet befolyással a vállalatra; lehetnek annak termelési, forgalmi, fogyasztási előnyei. Ugyanazon vállalatnál a termelés előnyei más helyet jelölhetnek ki, mint a forgalom előnyei, viszont más előnyei lehetnek ismét más helynek a fogyasztás szempontjából. Hogy mely előnyök szerint fog a hely választása történni, az a legkülönbözőbb körülményektől függ. Különböznem kell különböztetni a vállalatokat a szerint, a mint szabadon választhatják a helyet vagy sem. Mindazon vállalatok vannak helyhez kötve és így nem választhatnak, melyek bizonyos anyagok előállításával foglalkoznak; ezek természetesen az anyag lelhelyéhez vannak kötve; ilyenek a bányászat, az erdészet, a halászat, a vadászat. Az állattenyésztés és mezőgazdaság is legalább annyiban vannak helyhez kötve, a mennyiben csak ott folytathatók, hol nagyobb területek állanak rendelkezésre. A szállítási vállalatok, részben a kereskedelem is, helyhez vannak kötve, a mennyiben bizonyos szállítási alkalmakat, bizonyos forgalmi ereket, folyamatokat, tengereket kívánnak fölhasználni. E vállalatok tehát az itt kínálkozó olcsó közlekedést fogják fölkeresni. Vannak vállalatok, a melyek azokat a helyeket keresik föl, hol olcsó vagy hol kitűnő munkaerőket lehet találni; más vállalatok azokat a helyeket keresik föl, hol könnyen és olcsón lehet hitelhez jutni, hol bankok és hitelintézetek vannak. Azon vállalatok, melyek a fogyasztókkal érintkeznek, keresik azokat, tehát ott telepednek le, hol ezek megfordulnak; tehát vendéglők, hol élénk személforgalom van; ékszer-, pipere-üzletek, hol az előkelő közönség, különösen nőközönség, fordul meg; könyvkereskedők, hol tanintézetek van-

¹ A termelés ill. vállalkozás czélszerűbb szervezésével főleg *Losch* (Nationale Production u. nat. Berufsgliederung 299. 1.) foglalkozik sok helyes, de itt-ott túlzott okoskodással; különben a trustért lelkesül, csakhogy nem a magángazdasági, hanem az államgazdasági trustért: Der nationalökonomische, nicht der privatokon. Trust ist die Zunft der Zukunft.

nak, míg például a könyvkiadók, kik a közönséggel nem érintkeznek, félreeső utcákban telepednek le, mint például elsőrangú ilyen kiadói cégek Lipcsében, Parisban stb. Sokszor a vállalatok azokat a helyeket keresik föl, hol haszontermészetű vállalatok vannak, mivel ezek a hely előnyeiket kipróbálták, vagy azokat a helyeket, a hol oly vállalatok vannak, melyek a vállalattal kapcsolatban vannak, a mennyiben a nyersanyagot szolgáltatják, vagy a félgyártmányt, vagy a készítmények eladásával foglalkoznak stb. *Roscher* szerint csekély munkamegosztás mellett a vállalatok a fogyasztási helyek, nagy munkamegosztás mellett a termelő helyek előnyeiket követik. A vállalatok ez eloszlásába belenyúlnak egyéb tényezők; vállalatok, melyek nagy terjedelmű helyiségeket követelnek, lehetőleg oly helyet választanak, oly városrészeket, hol a lakbér nem túlságosan magas.¹ Közigazgatási intézkedések is belenyúlnak, a mennyiben bizonyos üzleteknek nincsen megengedve bárhol letelepedni. Gyakran az állam vagy egyes fejedelmek kívánsága, szeszélye irányadó a vállalat telepedésére; különösen a múltban találunk erre példát, midőn a fejedelmek akarata különböző vállalatoknak életet adott és életben is tartotta azokat. Gyakran csempészkedési célból alapítanak bizonyos helyen (a határon) vállalatokat. Sok esetben a hely történelmi okokra vezetendő vissza, a mennyiben valamely vállalat vagy termelési ág még ma is gyakran ott található, a hol kedvező körülmények következtében évszázadok előtt fejlődött, ma pedig már csak történelmi okból van ott; így Londonban a Lombard-Street mint a bankárok utcája stb. A Franciaországból kiűzött hugenották alapították a Svájc nagy-szerű óraiparát. Az újabb időben számos tényező, főleg a gyors és olcsó közlekedés, a község, a vízvezeték stb., sok ponton a régi szabályokat áttörök; az olcsó közlekedés mellett a fogyasztók nagyobb körben kereshetik a szükséges beszerzéseket, a község függetlenné tette a vállalatokat a fától, a vízvezeték függetlenné tett sok munkát a folyóvíztől stb.

A hely követelményeinek elhanyagolása igen sok vállalat és sok törekvés meghiúsulását okozza. Oroszországban például a nyugati részek alkalmasak iparfejlesztésre; mindamellett a kormány a vasipart az Ural szomszédságába akarta telepíteni, a mi nem sikerült. Ellenben minden nagy siker a hely kitűnőségének tulajdonítandó. Róma a Földközi-tenger azon területeire nézve, melyek a római birodalomhoz tartoztak, központi fekvéssel bírt. Anglia, melyről *Catullus* azt mondja: Ultima Britannia, a földgömb azon felének, melyben a legtöbb szárazföld van, ép közép-

¹ Lásd e tekintetben *Loria*: Influenza délia rendita fondiaria sulla distribuzione geografica della industria (Roma, 1884.).

pontjában fekszik. Hosszú hajózható tavak végén, hol a szárazföldi és vízi közlekedés egymást felváltják, keletkeznek jelentékeny városok (Chicago, Genf); valamint ott is, hol a tenger és a folyamok áramlása találkozik (Hamburg, Bréma); ott is, hol folyamok hajlása különböző vidékek összeköttetését előmozdítja (Budapest).¹

12. Igen nagy fontossággal bír végre az *idő* is. A ki oly időben szervez valamely vállalatot, midőn az egy nagy terjedelmű és fokozódó szükségletet képes kielégíteni, a ki e tekintetben a későbben érkezőkkel szemben elsőbbséget szerez, talán az előny javát már biztosította, az legtöbb sikert fog fölmutatni. Ebben látszik a vállalkozói szerephez szükséges tehetség; kifürkészni a még szunnyadó erőket, melyek új vagy változott szükségletekben fognak kifejezésre jutni, mint ez például a modern utazási szükséglet fölismerésével *Cook Tamásnak* sikerült. Különösen alkalmas időpontok azok, midőn valamely nép társadalmilag, politikailag vagy kulturailag új lendületet vesz, midőn a népesség száma gyorsan szaporodik, midőn új szükségletek terjednek el stb. Ilyenkor a vállalatok bizonyos tekintetben egyedárúsági jutalomban részesülnek. Akárhányszor mutatja a gyakorlati élet, hogy új keresetek, új pályák nyílnak meg és azok, kik azokat előbb megragadják, nagy sikereket érnek el; az utánuk járók, az utánzók már szerényebb állásokkal kénytelenek megelégedni. Az elsők természetesen a bátrabbak, kik kockáztatnak, a későbbiek azok, kik óvatosabbak, nem kockáztatnak semmit, de nem is nyernek annyit. Hazánk is jelenleg oly korszakot él, melyben sok alkalom van az elsőbbség pálmájával egyúttal annak jutalmát is kivívni.

Az időnél tekintetbe jön az is, hogy egy vállalat megindításánál hosszabb időre kell a tervet készíteni, hosszabb időre kell a vállalat minden feltételét biztosítani.

¹ A múlt században Debreczennek volt nagy jelentősége, mert közvetített Magyarországot és Erdélyt, az Alföld és a hegyvidék között. Régebben Kassa emelkedett azon közvetítő szerep folytán, melyet Lengyelország és Magyarország között vitt. Az osztrák árúk behozatalának és az Ausztria felé irányuló kivitelnek emelkedésével összefügg Budapest emelkedése.

III. RÉSZ

A FORGALOM

I. FEJEZET.

A forgalom.

1. A termelés szolgáltatja a szükséges javakat a fogyasztás számára. A munkamegosztás következtében azonban a termelt javak csak csekély része az, mely előállítva, közvetlenül a fogyasztás körébe lép át. Minden jószág, mielőtt fogyasztás alá kerülne, egyszer vagy többször is változtatja helyét, jár kézről kézre, míg annak kezébe kerül, ki fogyasztója lesz. Azon út, melyet a javak megtesznek a termeléstől a fogyasztásig, a forgalom. A *forgalom* egyúttal azon gazdasági processus, melynek célja a javaknak oda juttatása, hol azok a legnagyobb gazdasági hasznot tehetik. A javaknak legcélszerűbb felhasználása, és az összes gazdaságnak a szükséges javakkal való ellátása képezi a forgalom feladatát. A forgalom egyúttal közvetíti a termelők megjutalmazását, a mennyiben legfontosabb funkciója éppen az egyes termelők által forgalomba hozott javak értékeinek pontos megállapítása és összemérése. A forgalomban jut e szerint a legvilágosabban a gazdasági életnek társadalmi szervezése először kifejezésre; az egyes termelési műhelyekben előállított javak a társadalom összes tagjainak rendelkezésére bocsáttatnak és mindenki bármely jószágokkal rendelkezhetik, ha a megfelelő ellenszolgáltatásokat teljesíten képes. Egyúttal látjuk ebből a forgalom fontosságát a fogyasztás szempontjából: a munkamegosztás alapján szervezett társadalomban a fogyasztás kielégítése csak úgy van biztosítva, ha a forgalom helyesen van szervezve. De a forgalom visszahat a termelésre is, mely a forgalom hullámzásának befolyása alatt áll és hat különösen a nemzeti jövedelem megoszlására. Ebben is a gazdasági élet szerves természetét jut kifejezésre. A termelésre hat főleg az által, hogy tökéletesebb forgalom nagyobb fogyasztást von maga után, továbbá az által, hogy a termelőnek gyorsabban térülnek meg az általa tett kiadások; a termelés tehát folyto-úosabb, nagyobb, olcsóbb lesz. Viszont a forgalom is függ természetesen^a termeléstől, mert megfelelő termelés nélkül a forgalom sem érheti el tökélyét.

A társadalmi szervezet következménye tehát, hogy minden jószág gazdasági életfolyamatának bizonyos részében forgalomban van. A *forgalomban levő, illetőleg eladó jószág (szolgálat) árúnak* nevezetük. A jószágok legnagyobb része a munkamegosztás mellett árukká alakul át és az marad addig, míg a fogyasztás körébe lép. Minden jószág tehát bizonyos időpontban belép a forgalomba, bizonyos időpontban aztán ismét kilép; addig, míg a forgalomba be nem lépett, ép oly kevéssé árú, mint akkor, mikor már a forgalomból kilépett. Mindkét esetben nem arra van rendelkezve, hogy mások által megszerzessék, míg mint árú mindenki által megszerzeshető.

Az árú a jószág társadalmi alakját képezi. Megjegyzendő azonban, hogy a jószágok áruszerese igen különbözőképen alakul. Tulajdonképen csak a tárgyi javakról mondhatjuk, hogy forgalomba kerülnek, oly értelemben, hogy azok léteznek, még mielőtt a fogyasztó azokat keresi. Ellenben a szolgálatok forgalma sokkal szűkebb körű; ezek rendszeren akkor teljesítenek, mikor a fogyasztó azokat igényli, és így többnyire közvetlenül átmennek termelőtől fogyasztóra közvetítők nélkül. Itt a tágabb értelmű forgalom csak annyiban érvényesül, a mennyiben esetleg közvetítés történik azok között, kik oly egyéneket keresnek, a kik szerződési viszonyban bizonyos szolgálatokat teljesítenek és ezen egyének között. Ez ismét leginkább a személyes szolgálatok alsóbb körében fordul elő. Különbség van továbbá az árúk között, a mennyiben bizonyos árúk túlnyomóan egyenként kerülnek forgalomba, mások tömegesen. Ez ismét különböző korszakokban eltérően alakul. Végül bizonyos árúk forgalma egészen szabályosan alakul, míg mások forgalomba hozatala szabálytalan.

2. A forgalomba hozatal szempontjából kiváló fontossággal bír az árúk azon tulajdonsága, melyet *forgalomképességnek* nevezünk. A forgalomképesség természeti, gazdasági és jogi, a mennyiben az részint természeti, részint gazdasági, részint jogi körülményektől függ. A természeti forgalomképesség függ különösen az árúk tartósságától; a tartós, esetleg az idő folyása alatt értékben emelkedő árúk forgalomképessége nagyobb, mint a romlásnak, törésnek, apadásnak, folyásnak (leakage), általában hátrányos elváltozásnak alávetetteké, melyek színöket, alakjukat, illatjukat stb. veszítik. A gazdasági forgalomképesség függ különösen az árúk térfogatától, súlyától és értékétől. Mentől kisebb a térfogata, a súlya, mentől nagyobb az értéke, annál nagyobb az árú forgalomképessége, ellenkező esetben annál kisebb. Különösen nagy szerepet játszik itt az értéknek a térfogathoz, illetőleg súlyhoz való aránya. Minél nagyobb az érték viszonyítva a térfogathoz vagy súlyhoz, annál nagyobb a forgalomképesség, mert annál könnyebben viseli el az árú a szállítási költsé-

get. Ezen fontos arányt a vegytan példája szerint *faji értékek* nevezhetjük. A forgalomképesség továbbá általános vagy viszonylagos; az általános forgalomképesség csak az árú tulajdonságaitól függ, a viszonylagos a forgalmi intézményektől és berendezésektől. Azért minden, ami a forgalmat megkönnyíti, tökéletesbíti, gyorsítja, olcsóbbítja, minden haladás, mely a javak romlását megakadályozza stb., fokozza egyúttal a viszonylagos forgalomképességet. Azért látjuk, hogy az újabb időben a közlekedési eszközök nagymérvű fejlődésével, a vegytan haladásával még olyan jószágok, melyeknek abszolút forgalomképessége igen csekély, nagy viszonylagos forgalomképességre tettek szert. Ma az Alföldről messze földre vitetnek friss gyümölcsök, tojások, Amerikából hoznak Angliába friss húst, Olaszországból hoznak hozzánk virágot, főzeléket; ma a vidékre egész ebédeket rendelhetni a fővárosban, melyek a gyorsvonattal száz és száz kilométernyi távolságba szállíttatnak. Az árúk forgalomképességének ezen emelkedése egész forradalmat idézett elő a világkereskedelemben. Azelőtt a világkereskedelem főcikkei drága és tartós árúk voltak, melyek gazdaságilag, természetileg is nagy távolságba szállíttathattak; ezen időben a világkereskedelem tengelye Kelet-Indiára irányult, honnan drága fűszereket, drága ékszereket, drága szöveteket hoztak. Ma ez teljesen megváltozott; ma ezek forgalma és jelentősége alárendelt és első helyen állanak a világkereskedelemben gabona és kőszén, melyeket régebben alig néhány mértföldnyi távolságba lehetett szállítani. Milyen világtörténeti jelentőséggel bír az árúk forgalomképessége, azt szépen világítja meg *Humboldt Sándor* megjegyzése. Előadván *Columbus* első utazását, említi, hogy volt időpont, midőn *Columbusban* kételyek támadtak, vajjon irányát inkább dél felé vagy észak felé vegye, de egyik társának tanácsára dél felé tartott. Ehhez *Humboldt* azt a megjegyzést fűzi, hogy *Columbus* felfedezése is talán feledékenységre ment volna, ha északnak tart, mert ott nem talált volna forgalomképes árút, melynek alapján akkor a forgalmat Európa és Amerika között fentartani lehetett volna. A közlekedés akkori fejletlensége és drágasága mellett csakis nagyon értékes árúk, mint a nemesérczek, képezheték a kereskedelem tárgyát. Azért igazságtalan *Columbus* ellen emelt azon vád, hogy mindig csak oly területek után tudakozódott a benszülötteknél, hol nemesérczeket találhatni, mert csak ezekkel lehetett a kapcsolatot Európa és Amerika között fentartani.¹

Valamint a gazdasági élet minden funkciójánál, úgy a forgalomnál

¹ A XVI. században alapított összes mezőgazdasági gyarmatok tényleg éhség, áldozatává lettek és tönkrementek. (*Peschel: Völkerkunde*, 219. 1.)

is fontos annak lehetőleg teljes szervezése. Tökéletes a forgalom, ha a következő kellékeknek megfelel: 1. szabályosság és pontosság; 2. folytonosság; 3. egyenletesség; 4. gyorsaság; 5. olcsóság; 6. jogszerűség; 7. méltányosság. A forgalom ezen tökéletességét elérheti, ha annak egyéni, társadalmi, gazdasági feltételei megvannak. Az egyéni feltételek közé tartozik különösen a becsületesség és az értelmiség. A becsületesség tárgyi kiegészítését találja különböző törvényekben és biztosítékokban. A társadalmi feltételekhez tartozik különösen a személy- és vagyonbiztonság. Végre a gazdasági feltételekhez tartozik helyes gazdasági rendszer, főleg a forgalom szabadsága be- és kifelé, tökéletes közlekedési és hiteleszközök, helyes pénz-, súly- és mértékrendszer, a szükséges forgalmi intézmények létesítése stb.

3. A forgalom különböző alakjait vizsgálva, különösen a következőket találjuk: 1. A forgalom történik *nagyban* vagy *kicsinyben*. Legtökéletesebb a nagybani forgalom, azon árúk forgalma, melyek nagyban jutnak kicserélésre és a világkereskedelem tárgyai. Legtökéletlenebb a kis forgalom, mely nincs úgy szervezve, hogy minden szükséglet minden időpontban találhasson kielégítést. Sőt minduntalan tapasztalhatni, hogy egyik vagy másik cikket nem bírunk megszerezni, még nagy városokban sem, melyek nagy piacot nyújtanak a legkülönbözőbb árúknak. Egészen kezdetleges a forgalom a városon kívül, kisebb falvakban. 2. A forgalom *közvetlen* vagy *közvetett*; az első végbemegy termelők és fogyasztók között, az utóbbi termelők és termelők, termelők és kereskedők, kereskedők és kereskedők, kereskedők és fogyasztók között. 3. A forgalom *közeli* vagy *távoli*; a közeli forgalom az, mely szállítási eszközök közbejötté nélkül történik; távoli forgalomnak nevezzük a forgalmat, ha szállítás szükséges. 4. A forgalom *egyszerű* vagy *összetett*; összetett forgalom pl. a tőzsdén különböző kötések lebonyolítása akkép, hogy egy hosszú láncból csak egy tag szállít árut, egy tag vesz át árut. 5. Az ellenszolgáltatás szempontjából a forgalom *terhes* vagy *ingyenes*; ellenszolgáltatással jár, vagy nem jár azzal, pl. ajándék. Az ellenszolgáltatással járó forgalom ismét vagy *készpénzzel* történik, vagy *hitellel*. 6. A forgalom tárgyat tekintve vagy *árúban* történik, vagy *értékekben* (értékpapírokbán), vagy *szolgáltatokban*.

4. A forgalom természete magával hozza, hogy minden egyes forgalmi esetben egyszerre két jószág mozdul meg, két jószág cseréli helyét; az egyik átmege A-tól B-hez, a másik B-től A-hoz. Ha mindkét jószág egyszerűen árütermészettel bír, akkor a forgalmat csereforgalomnak, a forgalmi ügyletet cserének nevezzük. A *csere* tehát két árúnak kölcsönös átengedése, illetőleg áthelyezése a forgalom útján, a mi természetesen

csak egyenlő értékkel bíró árúk között történhetik, legalább addig, míg az ügyletnek tisztán gazdasági jellege van. Azonban a csere, mint azt későbbben jobban látni fogjuk, a forgalom igen tökéletlen alakja. A gazdaság haladásával a forgalom a *cseregazdaság* hüvelyéből kinő. A forgalom könnyebb eszközlésére oly jószág kerestetik az átmenetek könnyítésére, mely nagy forgalomképességgel bír, azaz, melyet mindenki hajlandó elfogadni. Ezen magas forgalomképességgel bíró jószág *pénznek* nevezetik és annak meghonosításával a gazdaság átmegy a cseregazdaság állapotából a *pénzgazdaság* állapotába. A pénzgazdaság alapján és attól támogatva fejlődik a *hitelgazdaság*, mely nem mutat a pénzgazdasággal szemben oly lényeges különbséget, mint ez a cseregazdasággal szemben. Azért hibás oly értelemben külön hitelgazdasági korszakról szólni, mint a hogy joggal szólhatunk pénzgazdasági korszakról. A hitelgazdaság nem egyéb, mint a pénzgazdaság egyik válfaja, legmagasabb, legtökéletesebb, de egyúttal legkényesebb alakja.

Minthogy a forgalom feladata két jószág kicserélése, melynek akkép kell történnie, hogy mindkét fél ugyanannyi csereértéket kapjon, a mennyivel azelőtt rendelkezett, azonban más jószágban, melynek nagyobb használati értéket tulajdonít, a forgalom legfontosabb és legnehezebb feladata a két árú kölcsönös csereértékének pontos megállapítása. A jószágok ezen kölcsönös egyenértéke az *ár*. A forgalom elméletének legfontosabb része tehát az árelmélet, azaz azon tényezők kutatása, melyek a jószágok árát szabályozzák. Az árküzdlemben találkoznak mint a csatatéren az összes tényezők, melyek a gazdasági erők folyamányai. A munkamegosztásra alapított társadalomnak sorsa tulajdonképen azon ponton dől el: mennyiben lehetséges az ár útján mindenki számára munkájának és érdemeinek jutalmazását biztosítani. Ha ez lehetetlen volna, akkor a munkamegosztás utolsó órája ütne; senki sem nyugodnék bele olyan rendszerbe, mely a nemzeti jövedelemnek igazságos megosztását kizárja. Azért látjuk, hogy a társadalom mindannyiszor forradalom előtt áll, valahányszor az a nézet terjed, hogy valamely társadalmi osztály az árküzdlemben nem nyer olyan jutalmat, mely szolgálatainak megfelelő.

II. FEJEZET.

A p é n z .

1. A társadalmi gazdaság, ép úgy, mint az egész társadalmi élet., az együttműködésen és az ebből származó egyetemlegességen alapszik. A hol ez hiányzik, ott társadalmi gazdaság sincs; az egyesek, nem törődve a többiekkel és általuk nem segítve, végzik azon keserves munkát, mely szükségleteik kielégítését bizonyos mérvben biztosítja. A népesség szaporodásával lehetővé válik a társadalmi élet alvó ösztöneinek fejlődése. Beáll a munkamegosztás és a munkamegosztással a társadalmi és gazdasági szervek elkülönítése. Azon gazdasági szervek és intézmények közé, melyek mint a munkamegosztás következményei annak egyúttal legerősebb biztosítékai és a társadalmi egyetemlegesség legerősebb támaszai, tartozik egy általános csereeszköz, a *pénz*, melynek gazdasági és társadalmi funkciói egyaránt jelentékenyek. A munkamegosztás és egyetemlegesség szülöttje, maga az általános csereeszköz ismét önálló és igen termékeny tényezővé válik a kettőnek továbbfejlesztése körül. Ezen tulajdonságainál fogva az általános csereeszköz keletkezése egy mértföldmutató a gazdasági élet történeti fejlődésében, melylyel egy új, termékeny korszak nyílik azon hosszadalmas és fáradságos úton, melyet az emberiség szükségleteinek kielégítésében megtesz. Ezen fontos forgalmi eszköz feltalálása nélkül a gazdaság okvetlenül visszaesett volna a legkezdetlegesebb állapotba és azon laza kötelékek, melyek az első társadalmi alakzatokat összetartották, ismét felbomlottak volna. Az egyéni életből eszközrendő átmenetnek társadalmi szervezetek felé az általános csereeszköz egyik legalkalmasabb eszköze és ezen okból annak jelentőségét nemcsak gazdasági, hanem társadalmi szerepe után kell megítélni. Valamint a munkamegosztás, úgy a pénzforgalom a társulásnak egyik legerősebb eszköze vala. Nem felesleges mindjárt itt megjegyezni, hogy a pénzforgalom elfogulatlan bírálata csak úgy lehetséges, ha különbséget teszünk a pénz forgalmi és vagyongyűjtés! eszköz funkciója között. A két

szerepnek összevegyítése első sorban ugyanis oka annak, hogy a pénzintézmény tárgyilagos megbírálásban oly ritkán részesül. Többnyire a pénz szerepét csak a vagyongyűjtés szempontjából ítélik meg, és a szerint mérik jelentőségét. A nemzeti gazdagodás tanulmányozásánál nem a pénz forgalmi funkciója, hanem vagyongyűjtési képessége vezette, illetőleg vezette földre a kutatók nagy részét évszázadokon át.

Minden szervezet fejlődésének egyik fő alakja részeinek elkülönzése. *A functiók felosztása által ugyan a szervezet bonyolultabbá válik, de működése biztosabb, szabályosabb, pontosabb, tehát tökéletesebb.* A haladásnak egyik törvénye ép az, hogy az kígyózó úton vezet célhoz. A ki egyenesen a csúc felé akarná vezetni a vasúti pályát, az a technika törvényeivel sikertelen harcot vívna; a ki lassú emelkedésben, kerülő úton vezet, az legjobban meg fogja oldani a feladatot. Így van az a társadalmi intézményeknél is. A szervek elkülönítése mellett az út lassúbbá válik, de simábbá. A legtökéletesebb szervezet egyúttal a legszövevényesebb. A gazdasági szervezet fejlődésében ugyanezen törvény működik; egymás után különválnak a functiók, különválnak a szervek, kezdetben talán csak ideiglenesen, későbbben azonban állandóan. Az egyes szervezetben ismét tovább működik az elkülönülés folyamata. A hol kezdetben egyéb különbséget nem látunk, mint nő és férfi között, ott idővel különbség támad azok munkakörében, különbség a munkaeszközökben, különbség a munka színhelyében, a munka különböző termelési tulajdonságai szerint, különbség a munkára szolgáló idő mikénti felhasználásában stb. A javak és foglalkozások többsége szükségszerűen szüli a cserét, a csere pedig, a mint kivételes esetből rendes functióvá válik, szükségszerűen szüli a pénzt. A pénz használata a csere két elemét, vételt és eladást, ugyan ketté választja, de mivel ennek következtében mindegyiknek föltételei könnyebben találkoznak, a forgalom biztosabb, tökéletesebb. A pénzzel egy szervvel több van, melynek létesítése stb. újabb berendezéseket stb. követel, tehát a szervezet bonyolultabb, de tökéletesebb. Munkamegosztás, csere és pénz oly szorosan függnek össze, hogy csak együtt léteznek és együtt semmisülnek meg egyiknek hiánya következtében.

A munkamegosztás következménye, hogy minden háztartás, minden gazdaság hiányában van bizonyos javaknak, melyeket azonban mástól megszerezhet. Ez munkamegosztás nélkül is előfordulhat, azonban csak kivételesen, míg munkamegosztás mellett ez a szabály. Sőt mentől tovább halad a munkamegosztás, annál nagyobb azon javaknak a száma, melyek másoktól beszerzendők, és annál kisebb azoké, melyek a saját gazdaságban előállíthatnak. Azonban ezen függése minden egyes gazdaságnak a többiektől csak akkor nem okoz bajt, ha a hiányzó javak beszerzése

rendkívüli nehézségekbe nem ütközik. A társadalmi fejlődés legalsóbb fokán ezen nehézségek kétségkívül igen nagyok és azért csak kevés tárgyra nézve és inkább kivételesen teszik magukat a gazdaságok másoktól függővé. Azonban a munkamegosztás előnyei sokkal nagyobbak, sem hogy nem törekednének a nehézségek legyőzésére. Az utat, melyen ez eléretik, a következő példa világítja meg. Tegyük fel, hogy egy ausztráliai bennszülött vaseszközt akar szerezni; a mit érte adhatna, az volna egy kőeszköz, pl. izzasztókö. Azonban nem talál senkit, a ki ilyen cserére hajlandó volna. Arra az ötletre jut, hogy egyenesen el nem érhetvén a célát, majd közvetett módon halad feléje. Keres tehát olyan embert, ki neki a kőeszközért nardumagot ad és a nardumagért csakugyan megkapja a kívánt vaseszközt. Ezen cserének sikere figyelmezteti, hogy vannak olyan javak, melyeket többek hajlandók elfogadni, mert gyakrabban van azokra szükség, vagy többen tulajdonítanak neki fontosságot. Ilyen jószág több is lehet és mindenki, a ki kénytelen javakat mástól beszerezni, arra fog törekedni, hogy magát előbb olyan jószággal lássa el, melyről tudja, hogy azt könnyebben elfogadják. Az első, ki erre a segéd-eszközre gondolt, az volt a pénz feltalálója és azzal együtt okozója egyikének a legmélyebbre menő forradalmaknak, melyek az emberiség történetében előfordultak. A mi ezután következett, az az eredeti eszme csak tökéletesebb keresztülvitele volt.¹

A pénzintézmény első homályos sejtelmétől annak tökéletes keresztülviteléig messze út vezet. A pénzszolgáltatásra, a mint láttuk, a többi jószágokkal szemben már jó volt minden oly jószág, mely a kedveltebbek, keresettebbek közé tartozott, melyről tudták, hogy többeknek kell, gyakrabban kell; azért még sok hiányzott attól, hogy ez minden körülmények között biztosítsa a cserét, a mi különben még a pénzintézmény legtökéletesebb alakja mellett sem lehetséges. A pénzszolgálat tárgyai között is végbement egy természetes választás, a jobb visszaszorította a kevésbé jót, míg végre a nemesérczek mint a viszonylag legtökéletesebb pénzjószágok felismertettek. A pénzjószágok kiszemelése, a mint látszik, a társadalmi életfunkcióknak természetes hatása volt, mely ép úgy érvényesült, mint az élet egyéb részeinek szervezésére és szabályozására vonatkozó elveknek keresése. A jogrend többnyire — kivételektől eltekintünk — csak elismerőleg, de nem alkotólag hatott a pénzrendszerre; nem törvények útján történik annak meghonosítása. A törvények többnyire csak elismernek egy létező állapotot vagy minden esetre annak

¹ Az előbbieken megkezdett elmélete a pénzintézménynek most tovább vezetve *Simmel: Die Philosophie des Geldes* (Lipscse, 1900.) című munkájában.

részbeni létezését föltételezik. Minden területen a pénz használata legelőször terjed és általános szokássá válik azon körökben, a hol már arra szükség van, pl. a kereskedők körében, és innét lassan tovább terjed; a mi azelőtt kivétel volt, szabályivá válik; most a szabálytól való önkényes-eltérés kivétel és mint ilyen nyomasztó. Ilyen körülmények között tehát a törvény feladata a saját szentesítésével ellátni a fejlődött és az általános társadalmi érdeknek megfelelő állapotot. A közgazdasági pénz törvényes pénzzé válik. Hogy olyan esetekben is történt a pénzintézmény meghonosítása, — tisztán csak az állam akaratából — hol arra még a csirák sem mutatkoznak, arra alig akad példa, de ha akad, akkor is kivételes fejlődési menet.

A pénzintézmény meghonosításával a gazdaság önálló külön szervvel rendelkezik, mely a csereforgalom eszközlésére van hivatva. Ennek következménye mindenekelőtt az, hogy a csereforgalom sokkal szabályszerűbben alakul és jóformán minden kockázatos elemtől szabadul. A forgalom mindennel ellát minket, ha pénzzel rendelkezünk. A forgalom ennek következtében nagyobb terjedelmet nyer, egy nagy gazdasági és kulturális jelenséggé válik. A forgalom biztossága és szabályos működése ismét visszahat a munkamegosztásra, melynek szabad fejlődése most nagyobb lendületet nyer. A gazdasági élet tökélye és a társadalom egyetemlegessége fokozódik. A pénzforgalom¹ meghonosításával a csere kivételes jelenséggé válik, habár soha el nem tűnik. Még olyan társadalmakban is, melyekben a pénzforgalom teljesen keresztül van vive, előfordulnak minden nap csereügyletek is, különösen vidéken.² Lapjainkban is gyakran lehet ajánlatokat olvasni cserére. *Jevons* szerint Londonban külön lap létezik, mely a cserélni szándékozók között közvetít. Néha bizonyos

¹ Nálunk a pénzgazdaság valószínűleg a XVII. században már nagy haladást tőn. így írja *Apor* bátyjáról: continuus szolgálai praeter propter legalább mindenkor volt 80, néha 100 is; azoknak csak kézpénzfizetések. Angliában már a XIV. században terjed a pénzgazdaság. (*Bogers*: Work and wages, 218. 1.)

² Egy vidéki lapban régebben a következőket olvastuk: A cserekereskedés még általánosan dívik a vidéken s a nép annyira hozzá van szokva, hogy meg sem botránkozik, mennyire rövidítik meg, húzzák be ezzel. Élelmes emberek, nők kendőt, galandot, kékitőt, rózsás csuprot, tányért, tálat, gyümölcsöt hordoznak házankint s becserelik búzáért, tengeriért. Kivált ha a gazda otthon nincs, bizonyos a gseft. — Melbourneban működik egy »Industrial Exchange« nevű szövetkezet, mely a gazdák termékeit elfogadja és érte utalványokat állít ki, melyekért a raktáron lévő árúk beszerezhetők. (Bulletin of the bureau of labor, January 1905.) — Görögország a perzsa háborúk idején átmegy a pénzgazdaságra; még a *Pisistratidák* alatt az adó természetben szolgáltatattik, míg *Aristides* idejében ez teljesen ki van zárva. (*Beloch*: Griech. Geschichte I. 408. 1.)

körülmények folytán a gazdaság visszaesést mutat. Így a törökök kiűzése után nálunk sok helyen a pénz szüke oly nagy volt, hogy a csere lépett a pénzgazdaság helyébe.¹

A pénzforgalommal szemben a csere hátránya még a következőkben rejlik: 1. Sok jószág, mely romlásnak van kitéve, tönkre menne, míg megtaláltatnék a cserére hajlandó egyén; 2. a javak kicserélése sok időt venne igénybe, gyakran talán többet, mint a jószág termelése.

Ha a pénzforgalom hatását közelebbről vizsgáljuk azon czélból, hogy mindazon változásokat felismerjük, melyek arra visszavezethetők, a következőket találjuk. A pénzjószág elkülönítésével a javak két csoportra oszlanak: árujavakra és pénzjavakra. A pénz megteremtése előtt minden jószág, mely forgalomba jutott, áru és pénz volt, a saját jószág ugyanis az eladó szempontjából áru, a vevő szempontjából pénz. Az elkülönítés hatása most az, hogy vannak külön jószágok, melyek pénzül szolgálnak, a mi ismét megváltoztatja azon csoportok gazdasági és jogi jellegét, melyek egymással a cserénél érintkeznek. Maga a csereügylet is átalakul, a mennyiben vétellé válik. *A vétel a cserének pénzgazdasági alakja.* Egy további következménye az, hogy az áruknál mindinkább homályba merül azon tulajdonságuk, hogy pénzül is használhatók, a pénznél, hogy áru, illetőleg használati jószágként is szolgálhat. Minden háztartásban és gazdaságban ezentúl a használati javakon kívül pénz is szükséges, hogy ezzel a hiányzó javakat megszerezhessük. Minden gazdaság ennek következtében arra szorul, hogy állandóan rendelkezék vagyonának egy részével azon proteusszerű alakban, melylyel a pénz bír, melyet senki nem azért keres, mit maga nyújt, hanem azért, mert az a legkönnyebben átváltozik más jószággá. Addig, míg pénz nem használtatott, a csere olyan javakat kényszerít odaadni, melyektől az ember különben talán nem akarna megválni, míg a pénznek más rendeltetése nincs, mint az, hogy odaadassék. A cserének továbbá az a hátránya, hogy ugyanazon időben történt többnyire odaadás és vétel, mivel a hitelezés itt nagy akadályokba ütközik, pedig igen gyakran azon időpont, mely alkalmas az egyik áru beszerzésére, nem alkalmas a másik áru eladására. A cseregazdaság mellett is a hitel ezt ugyan némileg enyhítheti, de ily társadalomban a hitel is fejletlen marad. A pénzjószág megteremtésével azon előny jár továbbá, hogy a cserefunkcióra csak egy jószág van lekötve, míg máskülönben a csereforgalom érdekében többféle jószágot kellene mindig tartogatni. Midőn a híres természettudós, *Wallace*, világútját megtette és látta, mily nehezen szerzi be a szükséges élelmi szereket,

¹ *Wenzel: Mezőgazdaság története, 368. 1.*

sokféle tárgyakat vitt magával azon reményben, hogy egyik vagy másik talán mégis el fog fogadtatni.

Mivel a pénzt csak az adásvevésre használjuk, azt az előnyt is nyújtja, hogy cserélése nem okoz veszteséget, míg minden más jószág megszerzésével elveszti csereképességének egy részét. Minthogy pedig a társadalomban a folyton megújuló szükségletek az embert mindig a piacra utasítják, jólétünk nagy része azon jószágtól függ, mely mindig egyformán csereképes.

Ebben rejlik a pénz fontossága a forgalom szempontjából. Azonban a pénz meghonosítása nagy változást idéz elő a gazdasági élet egyéb funkcióiban is. Mindig ugyanazon tárggyal történvén a javak cseréje, szükségképen pontosabb lesz az értékmérés is, míg az sokféle javak használata mellett ingadozóvá válik. A gazdasági szem élesítetik értékkülönbségek felismerésére és ennek folytán a gazdálkodás pontosabb lesz, számítóbb, kimértebb.

A pénzrendszer egyik mélyreható következménye a magántulajdon rendszerének megerősítése. Mindenekelőtt azért, mivel a munkamegosztásra hatván, az egyén jelentőségét emeli és azon küzdelemben, mely a társadalom kommunistikus és individualistikus alakja fölött dönt, az egyént erősebbé teszi. Alkalmat találván az egyén nagyobb érvényesítésre, a régi szervezetek, melyek az egyén szabad fejlődésével meg nem férnek, felbomlanak. De erősíti a magántulajdon helyzetét a pénz meghonosítása az által is, hogy nagyobb ösztönt nyújt az egyéni vagyon szerzésére és nagyobbítására, mivel nagyobb a tér is annak értékesítésére.¹

2. A csere szükségéből fejlődik — mint láttuk — a pénz feladata. A cserének szüksége van oly jószágra, melylyel a csereügyleteket könnyen, pontosan lebonyolíthatni. A pénz az általános jószággá (normáljószág) válik. E szerepében a pénz az *általános* vagy *közcsereeszköz*. A csereeszköz használatával egyidejűleg fejlődik a pénz egy másik szerepe: az általános csereeszköz egyúttal *általános* vagy *közértékmérővé* (normalérték) válik. Mennél sűrűbb a gazdasági érintkezés az emberek között, annál fontosabb, hogy az összes javak értéke pontosan, könnyen kifejezhető legyen. Sőt nem gazdasági értékek is idővel szükségből pénzre vezetettek vissza. Az csak úgy történhetik, ha tényleg állandóan egy jószág használják ezen célra. Ebből áll az értékmérés, mely nem egyéb, mint összehasonlítása két értéknek, melyek közül az egyik ismeretes, miért is

¹ A pénz mennyiségének hatása II. kiadás 1807.) 97. 1.

1. Marx: Zur Kritik der pol. Ökonomie

ezt használjuk a másik ismeretlen kifejezésére. Mindkét jószág egy közös tulajdonsággal bír, t. i. csereértékkel és ez hasonlított össze.¹ Ezt kell jól szem előtt tartani, mert különben a javak össze nem mérhetők, a mennyiben különböző célokra szolgálnak. A mire az egyik használható, arra a másik nem használható. De közös mindmennyi jószágnak a csereérték és ezt kell kifejezésre juttatni. Erre legalkalmasabb lesz az általános csereeszközül használt jószág. Minthogy ugyanis a forgalomban minden csere pénzzel, az általános csereeszközzel történik, lassanként az összes javak értéke ezen pénzjószágban fog kifejezést, az összes javak értéke ezen egy nevezőre vezetetik vissza és ez annál inkább történik, mennél nagyobb jelentőségre emelkedik a pénzforgalom. A pénznek érték-mérőül használata által a csereegyenletek száma jelentékenyen lesz állítat, mi már az emlékezet szempontjából nagy előnnyel bír. Cseregazdaság mellett minden jószág értékét minden más jószágban kell kifejezni; pénzgazdaság mellett csak pénzben, mert az egyenlő pénzértéket képviselő jószágok csereértéke is egyenlő. Az általános érték-mérő használata abban is rejlik, hogy egyazon jószágnak a mérésnél való használata által a mérés pontosabbá is válik, mert az egység értékét mindenki jobban ismeri és mindenki gyakorlottabb annak használatában. Az érték-mérés pontossága pedig feltétele a forgalom fejlődésének és azzal a munkamegosztásnak, mely ismét alapfeltétele a tökéletesebb termelésnek. Az általános csereeszköz és általános érték-mérő szerepe egymáshoz oly közel áll, hogy ritkán fog e két szerep két különböző jószág által végezteni. De egészen nincs kizárva. Lehet, hogy azon jószág, mely érték-mérőnek alkalmas, nem eléggé alkalmas csereeszköznek és megfordítva. Azonban ily körülmények között, melyek azonban ritkán beállanak, a pénzforgalom minden esetre tökéletlenebb. Rendszerint a pénzjószág mindkét funkciót együtt teljesíti, még pedig akkép, hogy a csereeszköz funkciójából fejlődik az érték-mérés szerepe; ritkán történhetik az ellenkező, bár a megkülönböztetés inkább elméletileg tehető, mint gyakorlatilag, mert egyfelől, mint láttuk, a társadalom mindenekelőtt a csereeszköz szükségét érzi, másfelől azonban természetesen, hogy azon jószág, mely e célra választatik, már előbb is mint fontos jószág szerepelt, melyben a vagyont és így az értéket kifejezték. De valóságos érték-mérővé csak a csereeszköz szolgálata alapján válhatott.

A pénz egyik szerepe még az, hogy az *értékállandóság képviselője* és jelzője. Minden más jószágnál arra gondolunk, hogy annak értéke változik, a pénzjószágnál teljesen megelégedünk arról, hogy az is érték-

¹ Walker, Menger stb. tagadják a pénz érték-mérő szerepét.

ingadozásoknak van alávetve. Úgy tekintjük, mintha értékében változatlan maradna. Ha 1000 koronát ígérünk három év múlva, úgy vesszük, mintha három év múlva az 1000 korona okvetlenül ugyanazon értéket képviselné, mint ma. Ezen fictio lehetséges azért, mert a legjobb pénzüjszágok tényleg soká nagy állandóságot mutatnak. Es ezen fictio szükséges, mert a nélkül a pénzforgalom megszűnnék és a gazdaság visszaesnék a csere állapotába; hitelügyletek pedig teljesen lehetetlenné válnának. A pénz mint az értékállandóság jelképe az, mely érthetővé teszi a fizetés mechanizmusát, mely nem azon alapszik, hogy pontossággal keresik azt, vajjon 90 1000 korona, melyet a hitelező ma ad, tényleg értékben egyenlő azzal, mely három év múlva adadni fog. Az adós lefizeti az 1000 koronát és azzal tartozását teljesítette, bármi legyen annak értéke. Ez egyszerűen azon alapszik, hogy a pénz értéke változatlanak tekintetik.

A pénz ezen nagyfontosságú tulajdonságainál fogva nem maradhat soká tisztán csak gazdasági intézmény, hanem jogi intézménynyé alakul. Az általános csereeszköz, az általános értékmérő, az értékállandóság képviselője *általános vagy törvényes fizetési eszközzé* (normal fizetési eszközzé) válik. Hiszen a fizetési eszközzé emelése a pénznek semmi egyéb, mint az általános csereeszköz állami elismerése (*νόμος, νόμισμα*) és minthogy az általános csereeszköz minden forgalom háttérben lappang, más jószágnak törvényes fizetési eszközzé tétele nem is képzelhető a forgalom nagy hátrányai nélkül. A pénzfizetés nem egyéb, mint a pénzgazdaság állami elismerésének következménye.

A mennyiben a pénz a fizetési eszköz tulajdonságával felruháztatik, egyúttal fontos állami intézménynyé válik, melyet csak tényleges jog-, szabályok szerint lehet megítélni. Ezen percztől kezdve a pénz ereje többé nem rejlik csak a benne meglevő anyagban, elfogadása nem függ az egyesek önkényétől, hanem minden irányban az állami akarat, illetőleg törvény képezi funkciójának alapját. Csak ennek szoros szemmel tartásával lehet a pénztartozások jogi tartalma iránt biztos tájékozást nyerni. A fizetési eszköz gyanánt szereplő pénznél az irányadó, hogy az állam ama pénzt e funkcióval felruházta. Mi az állam iránti bizalom és tisztelet alapján elfogadjuk. Valamint pereink eldöntését az állami bíróságokra bizzuk, vagyon- és személybiztonságunkat a rendőrségre és a katonákra, így gazdasági és különösen pénzerdekeinket is az államra. A pénzrendszer változtatása esetére ezért az államnak kell a régi és új törvényeszetési eszköz arányát megállapítani és a tartozások tartalmát nem lehet^a pénznek akár a kötelelem keletkezése, akár lejárata szerinti időpontjának belső értéke alapján kiszámítani.

A pénz a gazdasági élet *normal jószágává* válik. Mint olyannak, az említettekén kívül számos egyéb rendeltetése van. Szolgál *értékképviselőül* mindenütt, a hol csak általában érték iránt akarunk intézkedni; ha tehát pl. ajándékot akarunk adni, egy különös jószág helyett adunk olyant, mely minden értéket képvisel. Szolgál *értékgyűjtőül*; ha értéket óhajtunk gyűjteni, általános vagyonerőt, egyelőre eltekintve annak különböző célokra való felhasználásától, akkor is azon jószágban fog az történni, melyért minden más jószág beszerezhető. Szolgál végül a *jövedelem kiosztására*, a mennyiben a pénzgazdaság mellett a jövedelmek túlnyomóan pénzben szereztetnek.¹

3. A pénzjószág csak úgy teljesítheti tökéletesen szerepét, ha mindazon tulajdonságokat egyesíti, melyek erre szükségesek. Legfontosabbak a következő tulajdonságok: 1. *Érték*. Minthogy a pénz értékmérő és értékek cserélésére használtatik, mi sem természetesebb, mint az, hogy értéke legyen.¹ Valamint területeket csak területekkel, testeket csak testekkel lehet mérni, úgy értékeket csak értékekkel; épúgy értékeket csak értékekért cserélhetni.¹ A pénzjózágnak tehát általában értékkel kell bírnia és forgalmi értéke ezen értéknél nagyobb nem lehet. Ezzel nem áll ellentétben az, hogy rendes körülmények között a pénz értékes voltára nem gondolunk, mert ez csak következménye azon, az ember életében számtalanszor ismétlődő jelenségnek, hogy a funktiók egészen automatikusan végeztetnek, a physikai életben épúgy, mint a szellemi életben. A legfontosabb élettani processusok, mint a szív, a tüdő működése automatikusan mennek végbe; számos teendőt is egészen öntudatlanul teljesítünk, mi sok szellemi munkát megkímél. A pénznél is megfeledekezünk a közönséges életben arról, hogy az valóban értékkel bír, mert tudjuk, hogy annak értékesítése minden pillanatban lehetséges. Másfelől mihelyt valami akadály beáll, azonnal fontolgatjuk a pénz tényleges értékét, épúgy, mint a hogy az egészség fontosságára csak akkor gondolunk, ha veszélyeztetve van. Az sem szól a pénz értékességének szükségessége ellen, hogy a pénzszolgáltatásra olyan tárgyak is használatnak, melyek csekély értékű anyagból állanak, mint bankjegy, papírpénz stb.,

¹ Mill: Principles, 296. 1.

² »A pénzveretetésbeli Jus a Sigmond király 2-ik Törvénye 18. Cikkelye értelmé szerint oly feltétel alatt számláltatik a királyi Jussok közé, hogy az Ország Lakossái, máskép ne tartozzanak pénzzét elfogadni, hanem ha annak belső igaz értéke vagyon.« (1811. szeptember 30-diki országgyűlés.)

³ Nothing can be a measure of value, which does not itself possess value; (Letters of Ricardo to Malthus, 225. lap.) Lásd továbbá Simmd: Die Philosophie des Geldes (Lipscse, 1900.) 88. 1., ki az értéket a pénzfunkcióhoz nem tartja okvetlenül szükségesnek.

mert ezen pénzeszközök értéke — mert kétségtelenül értékkel bírnak — nem az anyagon, hanem az azokon elvállalt kötelezettségen alapul.¹ Különösen a középkorban általánosan el volt terjedve azon téves felfogás, hogy a pénz értéke nem az anyagban rejlik, hanem az állami akaraton, a fejedelem rajta levő képén és ezen tévedésre vezetendők vissza a pénzrosszabbítások. A pénzrosszabbító uralkodókat *Dante* megbélyegzi Szép Fülöp személyében, kit pénzhamisítónak nevezett a nép. A kopás által értékcsökkentett pénzdarabok kopása sem szól az ellen, hogy pénznek értékkel és teljes értékkel kell bírnia, mert az is csak azon föltevésen alapszik, hogy azokat tovább adhatjuk. Az a körülmény, hogy a pénz értékkel bír, igaz, hogy bizonyos hátránnyal is jár, t. i. azzal, hogy más czelokra is használják, és hogy ott például, hol soká nem láttak ércpénzt, azt a forgalomból kivonják, mi ilyen országban az ércforgalom helyreállítását nehezíti. 2. *Általános elismerés*. Minthogy a pénz általános forgalmi funkciót teljesít, ezen funkcióra való képessége általános elismertséget tételez fel; mihelyt egyesek vagy egyes körök a pénzt el nem ismerik, feladatát nem teljesítheti, vagy csak részben, minek többnyire az a következménye, hogy pénzszerpe megszűnik. A pénzforgalom csak ott érheti el teljes előnyeit, a hol mindenki az illető pénzjóság arravalóságát elismeri. 3. *Értékegyenlőség*. Minden jóság, mely különböző minőségben létezik vagy előállítatik, a pénzszerpet hiányosan fogja teljesíteni. Mert vagy szükséges lesz a különböző minőséget megkülönböztetni, a mi bizonyos szakismeretet tételez fel, vagy a különböző minőség figyelembe nem vétetik és akkor mindig a legrosszabb minőség fog a forgalomban használtatni. Az ilyen pénzjóságoknál tehát igen gyorsan "beáll az elértéktelenedés. Ha tehénnel fizetik az adót, — mondja *Sumner*² — akkor mindig a legsoványabb fog kiválasztatni és ha gabonával fizetik az adósságot, mindig a legrosszabb minőséget fogják használni. Az értékegyenlőség iparczikkek, az állattenyésztés és mezőgazdaság termelvényeinél ritkábban található, leginkább az ásványvilágban. 4. *Értékállandóság*.³ Úgy is mint értékmérő, úgy is mint csere- és fizetési eszköz a pénz csakis a lehető legteljesebb értékállandóság mellett felelhet meg a forgalom igényeinek, mégis e tulajdonság főleg az értékérés szempontjából bír fontossággal, itt is leginkább a hitelügyleteknél; a csere-

¹ Ezt kézzelfoghatólag bizonyítja azon körülmény, hogy még a teljesen elrongyolódott papírpénztől sem tagadjuk meg az érték tulajdonságát.

² History of american currency, 7; L

³ *Walras* (Théorie de la monnaie) e követelményt következőkép szövegezi: az érték állandó legyen vagy szabályos hullámzású, vagy hullámzása kövesse a többi jóságok átlagos hullámzását.

eszköz funkciójánál minden esetre e tulajdonság nem olyan nélkülözhetetlen. Minden mértéknek első feltétele az, hogy maga változatlan legyen, mert különben a mérés semmi hasznot nem nyújt; ha a méter, liter, hektár folytonos változásoknak volna alávetve, minden mérésnél kérdezni kellene, melyik méterről, literről, hektárról van szó. Mennyivel fontosabb az állandóság követelménye a pénznél, hol nemcsak mérés, de csere, fizetés stb. történik az illető jószággal. A jövőre irányuló összes szerződések lehetetlenné tétetnének, ha a pénz értéke folytonos hullámzásoknak volna kitéve. Mindamellet le kell mondani arról, hogy oly jószágot találjunk, mely időben és térben semmi változást nem mutat. Minthogy az érték, illetőleg ár eredője számos oly gazdasági tényezőnek, mely gyakori hullámzásnak van alávetve, a termelés, a fogyasztás, a forgalom számtalan tényezőinek, nem is képzelhetni,¹ hogy ezekkel szemben valamely jószág változatlanul megtarthatná értékét.² Tehát csak arról lehet szó, ama jószágot kiválasztani, mely az érték hullámzásnak legkevésbé van kitéve és a mellett a többi kellékeknek is megfelel. Azonban itt még azon körülményre is kell figyelni, hogy az elkerülhetetlen érték hullámzás milyen jellegű. Természetes ugyanis, hogy ha valamely jószág rövid idő alatt gyakori hullámzásnak van alávetve, az nem lesz alkalmas a pénzszolgáltatásra, mert a túlnyomó része a forgalmi ügyleteknek rövid időre szól, rövid idő alatt bonyolítandó le; e hátrányt nem enyhíti azon körülmény, ha az illető jószág értéke, hosszabb időre kiszámítva nagyobb állandóságot mutat. Viszont alkalmas lesz a pénzszolgáltatásra oly jószág, mely rövidebb idő alatt változatlanságot mutat, habár hosszabb korszakokban nála is érték hullámzások mutatkoznak. Az az eset is képzelhető, hogy a forgalom a rövidebb idejű ügyleteknél azon jószágot használja, melynek érték állandósága ily rövidebb korszak alatt nem veszélyeztetik, hosszabb idejű ügyleteknél pedig azt, melynek érték állandósága csak ily hosszabb korszakban érvényesül.

Az említett gazdasági tulajdonságok: érték, általános elismerés, értékegyenlőség, érték állandóság nélkül valamely jószág pénzül nem használható. Ezenkívül vannak azonban még egyéb, részint technikai tulajdonságok, melyek előnyösek és lényegesen előmozdíthatják a pénzforgalom tökéletes alakulását. Ezek közé tartoznak különösen a következők: 1. *Oszt-*

¹ *Ricardo*: Of such a (invariable) measure it is impossible to be possessed, because there is no commodity which is not itself exposed to the same variations as the things, the value of which is to be ascertained (chap. I, sect. VI, 28 lap).

² *Ricardo*: Strictly speaking, there can be no permanent measure of value etc. (Works, 270. j.)

hatóság. Értjük itt a gazdasági oszthatóságot, azaz azt a tulajdonságot, melynél fogva egy bizonyos darabnak egy-egy része az értéknek is akkora részét képviseli, a milyen része testileg az egésznek. Oszthatók csak azon jószágok, melyek csak anyagi értékkel bírnak és nem alaki értékkel, és melyek egészen egyenlő anyagból állanak; ellenben nem oszthatók oly jószágok, melyek alaki értékkel bírnak, mert ha az alakot megsemmisítjük, akkor esetleg a részek semmi értékkel nem bírnak (pl. ipari cikkek, egy szobor, egy ruhadarab, ha szétdaraboljuk); nem oszthatók azok a jószágok sem, melyek nem állanak egyenlő anyagból, mert ott az egyes részeknek különböző értékük van és így tehát egy-egy bizonyos rész, ha azt közelebről meg nem határozzuk, több és kevesebb értékkel bírhat (ha pl. azt mondjuk, az ökörből egy kiló, a mikor esetleg csak csontot lehet adni). Minthogy a pénzforgalomban igen különböző értékek fejeződnek ki, e tulajdonság kiváló fontossággal bír. 2. *Forgalmi képesség.* Oly jószágok, melyek könnyen, kevés költséggel, kevés veszéllyel szállíthatók helyről helyre, nagy távolságokba, értékükben kevesebb hullámozást fognak mutatni és így a forgalom igényeinek jobban megfelelni. A forgalmi képesség pedig függ a tárgy értékétől és tartósságától. A legértékesebb anyagok legkönnyebben viselik a szállítási költségeket, a legtartósabbak pedig a szállítás veszélyeit. Az aránylagos súly is említhető itt, a mennyiben mint forgalmi eszköznél, a pénznél kívánatos, hogy az egyes pénzdarabok sem nagyon súlyosak, sem nagyon könnyűek ne legyenek. 3. *Könnyű felismerhetés.* A pénz általános forgalmi eszköz lévén, annak használatát jelentékenyen akadályozná azon körülmény, hogy felismerése különös szakismereteket követel, mert ennek az volna a következménye, hogy egyfelől megnehezítették a forgalma, másfelől csalások követtetének el. 4. *Különlegesség.* Az előbbivel némileg összefügg az, hogy a pénzjózágnak oly feltűnő tulajdonságokkal kell bírnia, melyek alapján azt más jószágoktól könnyen lehessen megkülönböztetni, hogy az esetleges hamisításokat mindjárt felismerhessék. 5. *Alakíthatóság.* A mennyiben a pénzjószág bizonyos alakban hozandó forgalomba, fontos az is, hogy a pénz alakítása, illetőleg az érmék készítése sok költséget ne okozzon., különben az átalakítási eljárás változása az értékállandóságot veszélyeztetné, továbbá az alak megsemmisítése, a mennyiben azt a forgalom követelné, nagyobb áldozatokkal járna. 6. *Viszonylagos értékesség.* A pénzjózágnak értékesebbnek kell lenni, hogy nagyobb értékek kifejezésére legyen nagyobb darabokra szükség; de még sem szabad oly értékesnek lenni, hogy a forgalomban többnyire vagy gyakran előforduló értékek kifejezésére oly kis darabok lennének szükségesek, melyek kezelése alkalmatlan.

4. A pénzjóság felsorolt kellékeinek a *nemesérczek* kiváló mértékben felelnek meg. Akár nézzük termelési, akár forgalmi és fogyasztási viszonyait, mindenekelőtt megvan bennök az értékállandóság igen nagy mértékben; hogy értékük általánosan el van ismerve, azt a történet bizonyítja. Közelebbről vizsgálván az értékállandóság feltételeit, ezeket főleg a következőkben találjuk. A mi mindenekelőtt a termelést illeti, úgy a nemes érczbányászat, mint általában a bányászat szabályosabban történik, mint sok más jóság termelése; tervszerűen felosztatik a termelés az évek hosszú sorára, a mi rendes körülmények között megóvja a piacon nagy árhullámzásoktól, melyek szükségszerűen bekövetkeznek oly jóságoknál, melyek majd nagy mennyiségben, majd ismét csekély mennyiségben hozatnak forgalomba. Az értékállandóságot továbbá biztosítja azon körülmény, hogy többnyire aránylag egyszerű módon történik a nemes érczek előállítására, minnek következtében technikai haladások oly nagy forradalmat nem idézhetnek elő, mint más jóságoknál. Végül az évenkénti termelés oly csekély részét teszi az egész, évezredek óta felhalmozódó készletnek, hogy még a termelési költségek változása sem hathat oly mértékben az árra, mint oly árúknál, melyeknek ára mindig egészen a forgalomba hozott termelvények előállítási költségétől függ, mint pl. a gabonánál. A termelés részéről tehát nagy biztosítékokat találunk az értékállandóság mellett. Másfelől azonban még sem lehet egészen figyelmen kívül hagyni, hogy nagyobb hullámzások a termelésben a nemesérczeknél is előfordulhatnak. Általában a nemesérczbányászat a legkevésbé jövedelmező foglalkozások közé tartozik. Inkább a játék természetével bír, melyben némelyek nyernek, a legtöbben azonban vesztenek, a mit egy mexikói közmondás igen jól fejez M, mely azt mondja, hogy a ki rézbányászattal foglalkozik, az meggazdagodik, a ki ezüsbányászattal foglalkozik, annál kétes az eredmény, de a ki aranybányászattal foglalkozik, az sohasem gazdagodik. California példája is tanulságos: csak akkor kezdett gazdagodni, midőn az aranybányászat hanyatlott, és a gabonatermelés nagy mérvben emelkedett. A termelési költségek változása sincs kizárva. Legújában az aranyérczek feldolgozására oly eljárásokat alkalmaznak az egyszerre híressé vált afrikai Witwatersrandban, melyek változtatni fogják a termelési és esetleg az árviszonyokat is. A forgalom szempontjából a nemesérczek nagy forgalmi képessége mellett helyi árkülönbségek sem mutatkozhatnak nagyobb mértékben, mert a nemesérczek könnyű szállítása folytán mérsékelni lehet úgy az áremelő, mint az árcsökkenítő irányzatokat. A fogyasztás szempontjából az értékállandóság abban gyökerezik, hogy a nemesérczek nem képeznek életszükséglet! jóságot, tehát semmiféle körülmények között azok megszerzéséért

oly elkeseredett harcz nem folytattatik. Bizonyos mérvben ép abban találni a nemesérczek nagy előnyét általában, hogy nélkülözhetők, tehát kereset és kínálat főleg a pénzszükséglet szerint alakul, míg oly jószágoknál, melyek szükségletkielégítésre szolgálnak, a szükséglet hullámzása nagy befolyást nyer. Előnye a nemesérczeknek végül az, hogy mindamellett két egészen különböző célra szolgálnak, pénzítésre és fényüzésre, részben ipari czélokra.¹ Ennek következménye ugyanis az, hogy úgy a kereslet, mint a kínálat szabályozható, tehát minden hullámzás mérsékeltetik. Ha nagy a kínálat nemesérczekben, akkor, minthogy nemcsak pénzítésre használtatnak, egy nagyobb rész fog fényüzési és ipari czélokra fordíttatni, mivel most olyanok is fizetési képességet nyernek, kik azelőtt ilyen fényüzési tárgyat nem vehettek; a nemesérczek ára tehát esetleg csökkenni fog, de semmi esetre sem olyan mérvben, mint csökkenne, ha az egész többlet a pénzpiacson gyakorolna nyomást. Ha ellenben csekély a kínálat, akkor kevesebb nemesércz fog fényüzési czélokra fordíttatni, sőt talán egy része a fényüzési cikkeknek a pénzverdébe vándorol, tehát a hiány nem fogja magát annyira éreztetni és az áremelkedés nem lesz oly mértékű, mint az különben bekövetkeznék. A két váltakozó felhasználási mód által a nemesérczek mennyiségének eloszlása a közlekedő csövek képét mutatja: egy-egy csőben a színvonal minden változása részben kiegyenlítettik a másik csőben levő folyadék működése által. Látjuk mindezekből, hogy az értékállandóság ezen a nemesérczek termelési, forgalmi, fogyasztási viszonyaival összefüggő körülményeknél fogva erős alapon áll. Hogy a pénzjóság egyéb tulajdonságait is, az értékegyenlőséget, a felismerhetést, alakíthatást, tartósságot stb., a nemesérczek egyesítik, nem szükséges bővebben magyarázni. Egyéb előnyös tulajdonsága a nemesérczeknek a következők: 1. Arany és ezüst csak egy minőségben léteznek; az erdélyi arany semmiben sem különbözik az ausztráliai aranytól, míg pl. rézben, vasban már jelentékeny különbségek vannak. 2. A levegő befolyása nem változtatja, más fémeket igen stb. A nemesérczek nagy szerepe mint forgalmi eszközök oly nagy jelentőséggel bír, hogy tulajdonképen az teremtette az első világgazdaságot.

¹ A nemesérczek felhasználásáról következő számítások tettek: *Soetbeer* szerint 1830—80-ig felhasználtatok:

	Aranyból	Ezüstből
ipari czélokra	2.0 millió kilogr.	145 millió kilogr.
pénzítési czélokra.....	3.3 » »	0.7 » «

Az aranyból mintegy 300,000 kilogramm használtatik évenként ipari czélokra (*Suess* szerint 100—120,000, *Haupt* szerint 85,000).

Az évi kopás *Neumann-Spallart* szerint 12 millió márka; és pedig arany-nál $\frac{1}{5}$ promille, ezüstnél 1 promille.

Mert a nemesérczek szüksége vezetett Amerika felfedezéséhez; az itt talált nagy mennyiségű nemesérczczel lehetséges volt a nagy kereskedelem Kelet-Indiával, viszont az amerikai bányák és területek művelésére hozták Afrikából a rabszolgákat, a három világrész tehát összekötetik egy gazdasági egészszé, Európa pedig tributariusává tette Amerikát, Ázsiát és Afrikát.¹

A nemesérczek között a pénz jószág tulajdonságai tekintetében különben különbségek vannak. A platina nehezen alakítható; nagyobb ár-ingadozásoknak van kitéve; az ezüst könnyebben hamisítható. Legnagyobb fontossággal bír azonban az értékállandóság kérdése. A tudomány azon felfogás felé hajlik, hogy az értékállandóság nagyobb mérvben az arany, mint az ezüst tulajdonsága. Ezen felfogás főleg a kaliforniai és még inkább ausztráliai nagy aranytermelés daczára mutatkozott értékállandóság tényén alapszik. A mi valutarendezésünk céljából eszközölt arany vásárlások is az arany árat nem érintették. Az angol valutarendezés 1819-ben szintén nem okozott árváltozást, pedig 117,000 kilogrammra volt szükség, mi akkor az amerikai aranytermelés nyolczszorosát tette. Másfelől azonban nem tagadhatni, hogy évszázadokon át nagy gazdasági területeken az ezüst szerepelt értékmérőül, és káros érték hullámzások ezt nem hiúsították meg. Chinában, Kelet-Indiában az arany nem kedvelt pénz. Arra is voltak esetek, hogy az aranytermelés jelentékeny emelkedése annyira csökkentette az arany értékét, hogy az ezüstnél nagyobb nem volt.² Napjainkban azonban kétségtelenül az ezüst az, a mely a nagy és olcsó termelés következtében eddig nem képzelt ár hanyatlásnak van kitéve.

5. Az összes javak különben, melyek pénzült használtattak, két csoportba oszthatók; részint oly javak voltak, melyek fontos életszükségletek kielégítésére szolgáltak; ilyenek: a közönséges érecek, mint a vas (Görögországban), a réz, bronz, ón (Olaszországban), egyéb fontos ásványok, mint a só (Afrikában), ilyenek hasznos házi állatok, állati termékek, mint elefántcsont, sajt,³ fontos növények (tápláló babnemek, kakaó, dohány, datolya, thea, rizs, olaj, búza) stb.; részint oly javak használtattak pénzült, melyek fényűzési célul szolgáltak; ilyenek: posztóneműek (Afrika több népénél), üvegyöngyök, bőrök, kagylók, nemesérczek stb. Vadásznépek lövegeiket használják pénzült. A nemes érecpénz csak lassan terjed el. De az ipar és kereskedelem haladásával a barompénz elvesz-

¹ Lásd *Montesquieu*: *Esprit des lois* I. XXI. eh. XXI. 316. I.

² *Peschel*: *Abhandlungen*, Neue Folge, 307. I.

³ A sajt, mint fizetési eszköz, a vlach pásztoroknál. (*Jirecek*, *Sitzungsberichte* » *ai k. böhm. w. Gesellsch.* 1879.)

tette előnyeit, az iparos annak hasznát nem vehette és így lassanként elterjed az ércpénz használata, mely különben valószínűség szerint már a barompénz mellett is bizonyos szerepet vívott ki magának.

Egyiptom ércpénzt még nem ismer. A zsidók már sokkal korábban használnak ércpénzt mint a görögök. Már Mózes említ ilyen, melynek mintája a templomban őriztetik. Abram a sírért 400 sekelt ad (1 sekel = 4 drachme, 1 drachme körülbelül 40 kr. pénzünkben, vagyis közel 1 korona). A görögöknél Drako idejében a büntetések, illetőleg bírságok még barmokban kifejezve, a rómaiaknál szintén 324-ig (a legrégebb pénz a bika képét viseli). A germánoknál a negyedik századig barompénz volt; még Nagy Ottónál a bírságok ebben voltak kifejezve. Az izlandiaknál mai napig a vagyon értékét barmokban becsülik. A kirgizeknél is a legújabb időkig juhok és lovak képeznek pénzt, farkas- és báránybőr váltópénzt. A Hudsonbay-társaság még jelenleg is hódbőrt használ pénzü. Szent István II. decretumának 14. pontja szerint a főúr (comes), ha hitvesét meggyilkolta, 50, a közönséges ember, 15 ökröt fizet; II. 15. szerint a hamis esküvő 50, ha közönséges ember, 15 ökröt fizet; II. 30. szerint a gyűjtogató 16 ökröt fizetett. A barom képezi a nemesérczek előtt a legáltalánosabb pénzt; ez a legbecsesebb jószág a alacsonyabb műveltségű népeknek,¹ ez képezi a vagyon legnagyobb részét, ez a forgalomra legalkalmasabb és azért egyaránt képezi az ókori népek, zsidók, perzsák, arabok, görögök, rómaiak, a középkorban a germánok, szlávok, magyarok pénzét.² A barompénz előnye azonkívül még az, hogy bizonytalan időkben a barmot könnyen el lehet hajtani, el lehet adni, mi más terményeknél nehézségekbe ütközik. Az első nemesérczpénz valószínűleg Kelet-Indiában készült, onnét vették a babyloniak, ezektől a görögök, kiknél argosi Pheidon honosítja meg a nyolczadik században Kr. e. Görögországban az első pénzek súly szerint adattak; a talent ilyen súly volt, különben számítási pénz (talent = 6000 drachme = 60 mina).

6. Időről időre találkozunk a nemesérczek árában előfordult nagyobb változásokkal a történelem folyamában. *Aristoteles* említi, hogy akkor, midőn Görögország a spanyol Turdetániával összeköttetésbe jutott, nagy mennyiségben hozatott onnét ezüst, még a hajóhorgonyok is ezen

¹ Carpino szerzetes szerint, ki Franciaországból Dsengisz khán egyik fiához küldetett követül, a tatárok nem azt kérdezték, van-e hazájában sok arany és «züst, hanem van-e sok juh, sok szarvasmarha?

² A latin nyelvben a pénz = pecunia a pecus szóból származik, mely barmot jelent; a héberben kassaph pénzt és juhot jelent; a szanszkritban rúpya = Pénz rúpából származik, mi barmot jelent; az angol fee, angol-szász feoh, ószász íehu, ófriz fia stb. (fizetés) ugyanazt jelenti.

elbeszélés szerint ezüsből készültek, mi az ezüst árát lenyomta. Nagy csökkenése a nemesérczeknek következett be Nagy Sándor bódításai következtében, midőn Ázsia kincsei a görög forgalomba behatoltak. A római történelemből említésre méltó a nemesérczeknek értéksökkenése, mely az aquilejai bányák kiaknázása következtében beállott, a római kincstár elharácsolása következtében Julius Caesar által, és Jeruzsálem lerombolása után a templom gazdag kincsenek értékesítése folytán. *Cicero* azt írja,¹ hogy idejében a pénz értéke egyszer annyira ingadozott, hogy már senki sem tudta, hogy mennyivel bír. A népvándorlás után a nemesérczek ára jelentékenyen emelkedik: az idők bizonytalansága miatt a nemesércz elbujt, a termelés elbanyagoltott, a bányászat jóformán feledékenységbe ment. A keresztes báborúk is hozzájárultak a pénzülsőséghez. Azért alacsony árak az egész középkoron át; még a XIV. század közepén oly nagy volt a nemesérczek ára, hogy III. Eduárd angol király leányának kiházásítása alkalmával évi járadékot biztosít, melynek értéke mai pénzünkben körülbelül 2700 koronának felel meg.² A viszonyok teljesen megváltoznak a XV. században Amerika felfedezése és különösen a mexikói és potosii bányák művelése következtében. A nemesérczek ára jelentékeny hanyatlást mutat. Hozzájárultak későbbben a vallásháborúk következtében zárdák és templomok kincsei, melyek forgalomba jöttek. *Say Léon* szerint a templomok és zárdák kincseinek forgalombahozatala Franciaországban a forgó tőkék mennyiségére akkora hatással volt, mint az amerikai nemesérczbányák felfedezése. A XIX. században a kaliforniai és ausztráliai aranybányák, a 70-es években a gazdag Comstock ezüsbányák nagy árforradalmat idéztek elő, mely még befejezve sincsen. Milyen hatással lesz az afrikai aranytermelés, azt megállapítani még nem lehet.

Még gyakoribbak kisebb, ideiglenes és korlátoltabb változások a nemesérczek árában; okozhatják ezt háborúk, válságok, nagyobb szükséglet stb.

Ha a nemesérczek árában a hullámozások nagyon gyakoriak lennének, akkor szükségkép elvesztenék a pénz kellekeit és más pénzről kellene gondoskodni. Minthogy ma jórészt a nemesérczek sem teljesítik közvetlenül a pénz szolgálatát, hanem csak a pénzhelyettesítő hiteleszközök beváltásának biztosítására szolgálnak, a pénz forgalomképessége nem jät-

¹ De oó. III. 20.

² *Chevalier*: Écon; pol. III; 433. I.

³ A Hyppolit-kodex szerint 1503-ban a pápai legátus személyzete által tett aranybevásárlások nálunk az arany eddigi felpénzét 5%-ról 8%-ra felezőttették.

szik nagyobb szerepet és pénzül el lehet fogadni bármely árút, mely az értékállandóság kellékével bír. *Bolles* szerint akár vasszegek is lehetnének pénz, ha értékök állandó. Hogy ez azonban sok hátránnyal járna, az kétségtelen.

Hanauer szerint¹ a pénz értékét 1851—75-ig 100-nak véve, értéke volt:

1826—50	1-21	1576—600	2-44
1801—25	1-19	1551—75	311
1776—800	1-66	1525—50	4-36
1751—75	2-45	1501—25	5-78
1726—50	2-46	1476—500	511
1701—25	2-44	1451—75	5-40
1676—700	1-84	1426—50	5-00
1651—75	2-60	1401—25	4-69
1626—50	1-58	1376—400	4-92
1601—25	2-35	1351—75	4-04

7. A nemesérczek árhullámzásával szemben — főleg oly időkben, midőn a termelés, a kereskedelem a nemesérczek nagy árhullámzásától sokat szenvedett, — különböző tervek merültek fel oly más értékmérő létesítéséről, mely jobban elkerüli az azokból származó hátrányokat. Ide tartozik az a terv, miszerint a gabona² fogadtassák el értékmérőül, a mennyiben statisztikai adatok bizonyítani látszanak, hogy hosszabb korszakokat alapul véve, a gabonaárak nagy állandóságot mutatnak. *Jevons* nagyon bölcsnek nevezi Erzsébet királynőt, mert Oxford, Cambridge és Eton iskoláinak meghagyta, hogy földbirtokaik haszonbérét nem pénzben, hanem gabonában állapítsák meg, minek következménye az, hogy tényleg sokkal nagyobb jövedelemmel bírnak, mint különben élveznének. Egy más javaslat oda irányul, pénzjegyeket kibocsátani, melyek különböző árúkról szólván, valószínűség szerint az egy részben bekövetkező értékcsökkenést a többiekben mutatkozó értékelkedés ellensúlyozná. Mások ismét (*Jevons*, *Williams*) táblás kimutatásokat javasoltak összeállítani, pl. hetenként vagy naponként, melyeknek segítségével a pénz értékében mutatkozó változásokat mérni és annak megfelelően a szerződésbeli kötelezettségeket változtatni, emelni vagy leszállítani kel-

¹ *Denrées et salaires*, 607. 1.

² *Smith*: From century to century, corn is a better measure than silver, Because from century to century equal qualities of corn will command the same quantity of labour more nearly than equal quantities of silver. (Book I. chap. V. 15. 1.) — *Malthus* a munkát tartotta legjobb értékmérőnek, míg *Ricardo* a nemeshez alkalmas voltát bizonyítja, *Busch* pedig a pénz és gabona kombinációját ajánlotta.

lene («multiple standard, fancy standard»). Jevons szerint ezen javaslatokat nem volna nehéz keresztülvinni, csak ki kellene küldeni egy tekintélyes bizottságot, mely az árak megállapításával foglalkoznék. Némi nehézséget csak az átlagárak mikénti számítása okozna; kezdetben a felekre lehetne bízni, vájjon ezen tábla alkalmazását óhajtják-e? Ezen tervet *Gournot* is pártolja.¹ Egy további javaslat az árszámítások alapján a szolgáltatandó nemesércz mennyiségét akarja szabályoztatni. A munkát² is akarták értékmérőül használni, mely pedig legkevésbé sem képez, bármely alkatelemét veszszük, változatlan egységet. 1788-ban a francia kormány a tudományos akadémiához azt a kérdést intézte, nem lehetne-e az érméknek egy állandó és mégis belértékének mindig megfelelő értéket tulajdonítani, mire tagadólág válaszoltak.³ Mindezen tervek óriási nehézségekkel találkoznak a gyakorlati életben, úgy, hogy alig látszanak keresztülvihetőeknek. Már az átlagárak számítása nagy akadályokba ütközik; mely árúké vétessenek, milyen arányban vétessenek tekintetbe a nagy mennyiségben és csekély mennyiségben fogyasztott árúké stb.? Milyen forradalmat idézne elő ily új pénzrendszer, mely bizonytalanságot okozna vagyonban, terhekben stb.! Végül pedig nem szabad megfélekedezni arról, hogy hosszabb időre csak oly pénzrendszer működhetik helyesen, melyben az értékmérő egyúttal csereeszköz. Gyakorlati szempontból több figyelmet érdemel az a rendszer, melyet újabban a belga *Solvay* a pénz használata helyébe ajánlott; ez a »társadalmi comptabilismus«, mely semmi egyéb, mint a folyó számlái ügyletnek és a hiteljegyek használatának általánosítása.⁴

8. A pénzforgalom sajátos törvények hatása alatt áll. Ezen törvények elseje a pénzforgalom *terjedelmére*, illetőleg *mennyiségére* vonatkozik. A pénz a jószágok csereértékének kifejezésére és a csere közvetítésére szolgálván, bizonyos pontig a pénz mennyisége közömbös; kevesebb pénzzel is lehet a forgalmat jól eszközölni, a különbség csak az lesz, hogy az árak alacsonyabbak lesznek. A pénz mennyisége egy bizonyos pontig jelentéktelen körülmény. Azonban ennek daczára mégis elég jelentősége van, mert a pénz nemcsak értékmérő, hanem egyúttal csereeszköz; mint csereeszköz pedig a pénz szűk volta mindenesetre össze-

¹ Doctrines économiques, 121. 1.

² *Smith*: Labour is the only universal as well as the only accurate measure of values, or the only standard by which we can compare the values of different commodities at all times and at all places. (Book I. chap. V. 15. 1.)

³ A bizottság tagjai voltak *Lagrange, Borde, Lavoisier, Tillet, Condorcet*.

⁴ Nálunk is merültek fel javaslatok, így *Móricz*: Az elméletileg legtekélyesebb pénz. (N.-Szeben, 1892.)

szorítólag hat a forgalomra, minthogy a pénzforgalom gyorsaságát és a pénzhelyettesítők mennyiségét bizonyos határon túl fokozni nem lehet. A pénzmennyiségnek tehát a szükségletnek meg kell felelni és ennek határáig a pénzmennyiség szaporítása nemcsak szükséges lesz, hanem kedvező befolyást fog gyakorolni a gazdasági életre, mint ezt már *Hume* tanítja, ki azonban téved annyiban, a mennyiben az uralkodó helyes eljárását abban találja, hogy a pénz folytonos szaporodásáról gondoskodik. A pénzmennyiségben beálló változásoknál is szem előtt tartandó, hogy habár kevesebb pénzzel is ugyanazon forgalmat eszközölhetni, mégis a pénzmennyiség leszállítása kedvezőtlen jelenség és sok szenvedést idéz elő, mivel mindenki saját termelvényei árának és saját fizetésének leszállítását ellenzi.¹ A tapasztalat különben azt mutatja, hogy rendes körülmények között minden ország annyi pénzt szerez, a mennyi a forgalom eszközzésére adott körülmények között szükséges és ha ez be nem következik, az csak annak tulajdonítandó, hogy helytelen intézkedések által a pénzforgalom okszerű alakulását megzavarják. Ha valamely ország pénzkészletét elveszti, az mindig csak úgy történik, hogy annak forgalmát lehetetlenné tette, míg viszont csak erről le kell mondani és az ország ismét a külkereskedelem útján megszerzi a szükséges pénzmennyiséget.² *Price*³ szerint a nemesércpénz mindig azon országokba törekszik, hol a vagyon bizonytalan, a törvény gyöngye, a hitel fejletlen, ellenben nincs maradása fejlett gazdasági állapotok mellett, ha a vagyon biztos, a hitel erős; ezt bizonyítja Anglia, hol a legnagyobb forgalom a legkevesebb nemesércpénzzel eszközöltetik.

Ha közelebről foglalkozunk azon kérdéssel, mekkora legyen a pénz mennyisége, azon eredményhez jutunk, hogy e kérdésre nehéz pozitív számokkal felelni. Egyike az elsőeknek, kik a szükséges pénzmennyiség kérdésével foglalkoztak, *Petty* volt.⁴ *Dupont* azt mondja, hogy a tapasztalás szerint gazdag népeknél annyi pénz kell, mely a föld tiszta hozadékanak felét teszi, szegény népeknél, a mennyi ezen egész hozadéknak megfelel. *Jevons* szerint nincs ember, ki képes volna kiszámítani, mennyi pénz kell valamely államnak, és minden bölcs államférfi tartózkodni fog Attól, hogy annak mennyiségét szabályozni akarná. A pénz mennyisége tényleg igen különböző körülményektől függ és azok szerint annak nagyobbak vagy kisebbnek kell lennie. Ezen körülmények közé tartoznak különösen a következők: 1. A viszonylagos népesség. Mentől sűrűb-

¹ *Lexis* (*Schmoller*, Jahrbücher 1881. 114. 1 $\frac{3}{4}$).

² Ezen jelenségről bővebben szólunk a külkereskedelmi elmélet alkalmából;

³ *Currency and banking*, 24. I.

⁴ *Select Tracts*, 165. 1.

ben lakik a népesség, annál gyorsabban megy a pénzdarab kézről kézre, mentől gyéribben, annál tovább vesztegel az egyes háztartásokban. 2. A forgalom nagysága. Nagyobb forgalom, azaz nagyértékű forgalom mellett több pénzre van szükség, — caeteris paribus — mint csekély terjedelmű forgalomnál, mely csekély értékű jószágokban történik. 3. A pénzjóság értéke. Értékesebb pénzjóságból mennyiségileg kevesebb kell, mint kevésbé értékes jószágból. 4. A csere állapota. A bol még sok ügylet csere útján eszközöltetik, ott kevesebb pénz szükséges. 5. A hitel fejlettsége. A hitel szervezése sok pénzt tesz fölöslegessé, mert a fizetések nagy része hitelmíveletek segítségével egyenlítettetik ki. Tényleg az előrehaladtabb államokban a nagy forgalom ma már igen kevés készpénzt igényel; ott, a hol a Clearing-rendszer kellő kifejlődésre jutott, az összes fizetések csak néhány százaléka történik készpénzzel. 6. A pénzforgalom gyorsasága.¹ Mentől gyakrabban teljesíti ugyanazon pénzdarab szolgáltatát, annál kevesebb pénzzel lehet beérni. Igen találó Bandini hasonlata, mely szerint ha egy fáklyát körben forgatunk, egész lángkört látunk, mihez pedig különben igen sok egymás mellé sűrűn felállított fáklya volna szükséges. 7. A kincsgyűjtés jelentősége. Alacsonyabb műveltségű népeknél és zavaros időkben a nemesércpénz nagyon gyakran kincsül felhalmoztatik, összegyűjtetik, elrejtetik, ékszer gyanánt használtatik, nevezetesebb építkezéseknél a forgalomban levő érmék egy példánya az épület alapköve alá rejtetik, mi által a pénz egy része forgalmi szerepétől megfosztatik; egy része a pénznek a forgalomból kivonatván, természetesen többre van szükség, mintha az egész pénzmennyiség mindig csak forgalmi céloknak szolgálna.² 8. A tartalékok nagysága. A pénz egy része tartalékokra szolgál és a forgalomból legalább ideiglenesen kivonatik. Ide tartozik a bankárok szükséges pénzkészlete, mely szintén nem forog tényleg. 9. Egyéb körülmények. Ezek között nagyfontosságú az, ha a pénz egy része oly területek felé szivárog, honnan vissza nem jön, mint például évszázadok óta a Keletindiaival folytatott forgalomban. Egyébként is egy része az érméknek mindig külföldön forog.

Habár eszerint le kell mondani arról, hogy valamely ország pénzmennyiségét szám szerint és egészben megállapítsuk, mégis a pénzforgalom egyes mozzanatait rögzíthetjük, melyek a pénzmennyiség iránt némi

¹ Irving Fisher: A practical method of estimating the velocity of circulation of money (Journ. of the Statist. Society 1909.).

² *Kerékgyártó* azt mondja (A műveltség fejlődése Magyarországon, 475. lap): a püspökségek és monostorok húzván a legnagyobb jövedelmeket készpénzben, mivel saját életszükségeiket saját természetmennyek által bőven fődözték, a készpénz halomra gyűlt és a forgalomból elvonatott.

tájékozást nyújtanak. A hitel és pénzforgalom szervezésével a fizetések is bizonyos tipikus jelleget és nyilvánosságot nyernek, és mentől jobban halad a fizetési mechanizmus központosítása, annál inkább tudhatni a szükséges pénzmennyiség összegét. Így pl. a hitelintézetek forgalmából megtudhatjuk, mennyi befizetés történik ott naponként, mennyi kifizetés? Tudhatjuk, azt is, hogy az állam, törvényhatóságok, községek minden hó elején mennyi fizetést utalványoznak. Tudhatjuk, hogy az adó-, házbérnegyedek napján mennyi pénzre van szükség, avagy, hogy az állami kötvények, részvények, szelvényeinek a beváltása bizonyos napokon mennyi pénzkészletet igényel.

A pénz mennyiségéről áttérünk a pénz *minőségének* kérdésére. A legfontosabb törvény, melyet a tapasztalat a pénz minőségére vonatkozólag nyújt, az, hogy a jó és rossz minőségű pénz egymás mellett nem maradhat forgalomban. A forgalom csak a lehető legtökéletesebb pénzzel eszközölhető. Minden rossz pénz és minden pénzrosszabbítás károsan hat vissza a forgalomra és az egész gazdasági életre. A pénzrosszabbítások ezen hatását a középkor és újkor története mutatja. Csak szomorú tapasztalat vezetett végre a XIX. században azon elv elismeréséhez, hogy a pénznek jónak, teljes értékűnek kell lenni. Ezen elv alkalmazása is csorbát szenved hitelpénz kibocsátása által. Nálunk is sokszor károsították a pénzrosszabbítások a közérdeket és az országgyűlések gyakran nyilatkoznak a jó pénz fontosságáról. A rossz pénz egyik legfontosabb következménye az, hogy a jó pénzt a forgalomból kiszorítja.¹ A jó pénz rossz pénz mellett nem maradhat forgalomban, egyszerűen azért, mert a rossz pénz kényszerfolyama alapján az országban ugyanazon szolgálatot teljesíti, mint a jó pénz, a mi a jó pénz értékcsökkenését jelenti; a jó pénz ezért oda fog menni, hol értékét teljesen elismerik, tehát kivándorol. Ez az úgynevezett *Gresham-féle* törvény. Ezen törvényt tulajdonképp már régebben ismerik. *Aristophanes* azt mondja: államunkban a rossz polgárokat elébe teszik a jóknak, épúgy mint a rossz pénz forog, míg a jó elrejtőzik. Ezen törvényre vonatkozólag újabban *Giffen* arra figyelmeztet, hogy szorosan véve csak annyi bizonyos, hogy a jó pénz a rossz pénzt mint fizetési eszközként teljesen kiszorítja, hogy azonban a mellett lehetséges, hogy a jó pénz nem épen kivándorol, hanem felpénz mellett mint árú szerepel,

¹ Érdekes a magyar országgyűlés 1811; nov. 11-iki ülésének következő, ezzel teljesen összhangzó nyilatkozata: Nemcsak papiros, hanem minden rosszabb értékű pénz is a magánál jobb értékűt a közforgásból elűzi.

² *Lexis* azon megjegyzése (Handwörterbuch, Münzwesen), hogy e törvény alól kivétel az is, ha nemesérc mellett a papírpénz teljes értékkel forog, nem áll.

hogy felhalmoztatik (hoard«») stb.¹ *Jevons* pedig kiterjesztette ama törvényt, a mennyiben arra figyelmeztetett, hogy az nemcsak ugyanazon anyagból készült jó és rossz pénzekekről áll, hanem különböző anyagból készült pénzekekről, ha az egyik kevésbé alkalmas a pénzszolgáltatásra, vagy értéke túlbecsültetik. A jó és rossz pénz forgalmi köre abban is mutat különbséget, hogy a rossz pénz mindig inkább a szegényebb emberek körébe jut. A pénzforgalom egy fontos törvénye az, hogy a pénz annál tökéletesebb és értékben annál állandóbb, mentől elterjedtebb a használata, míg kisebb területen forgó pénz mindig nagyobb ingadozásokat mutat fel. A nagy forgalmi területtel bíró pénz érték hullámlásai gyorsan egyenlítettnek ki.²

A pénzforgalom részben bizalmon és szokáson alapszik. Bizalom hiányában a legjobb pénz sok bajt okoz, ellenben bizalom mellett rosszabb pénz is soká képes a közönség igényeit kielégíteni. A bizalom alapján pedig a szokás meggyökerezik és képezi a pénz támaszát.

A nemesércpénz-forgalom fentartása jelentékenyebb költséggel jár. Ezen költségek a következők: 1. a pénzre szükséges nemesérc beszerzési költsége; 2. a beszerzett nemesércbe fektetett tőkének kamatja; 3. a pénzverés költsége; 4. a kopás által okozott veszteség; 5. a pénz elveszésével járó veszteség, ha az többé nem található (pl. tengerbe esett). Ezen költségek minden körülmények között felmerülnek. Azonkívül vannak véletlen veszteségek, melyek pl. a pénzül használt nemesérc elértéktelenedéséből vagy értékcsökkenéséből következnek. Ezen költségekből levonandó viszont azon nyereség, melyet az állam a váltópénz kivertésénél tesz. Az említett tételekből egy rész, mint az elveszés által okozott költség, pontosan nem tudható. A kopás $\frac{1}{100} - \frac{3}{10}$ %-ra tétetik; különböző az egyes érmék szerint. A legnagyobb tételt teszi természetesen a kamatveszteség. Ez nálunk, feltéve, hogy pénzforgalmunk kerek összegben 200 millió korona forgalomban levő pénzzel kielégíthető, mintegy évi 9 millió koronát tenne.² Angliában *Jevons* a pénzben fekvő tőke évi kamert akkor a papírpénz is éppen olyan jónak tekintetik, mint a nemesérc, tehát ez amazt nem szoríthatja ki. *Nicholson* (Principles IL 114. 1.) arra figyelmeztet, hogy e törvény csak akkor érvényesül, ha általában érzik a rossz pénzt, mert különben sok esetben a kényszerűség magyarázza csak, hogy a rossz pénzt elfogadják. Azzal is hozza összefüggésbe e jelenséget, hogy egy bizonyos minimuma a pénznek kell. — Különben mindez inkább magyarázat, nem »limitations of Gresham's law.«

¹ *Bottes*: Chapters in P. E. 97. 1.

² Nem számítjuk a bankjegyek fedezetére szolgáló nemesérc kamatját, mint-hogy ez a bankjegyzület hasznában térül meg.

matját 8.5 millió koronára becsüli. Kétségtelenül kívánatos a pénzforgalommal járó nagy költségek csökkentése és valószínű, hogy ez irányban még nagy haladás fog tétetni.

9. A pénz szerepét úgy az elméletben, mint a gyakorlatban soká tévesen ítélték meg. A mi mindenekelőtt az elméletet illeti, a merkantilisták túlságos fontosságot tulajdonítottak annak. Ezekkel ellentétben és az általuk elkövetett túlzás következtében későbbben az ellenkező álláspontra helyezkedett több kiváló író, a mennyiben azt tanította, hogy a pénznek nincs is értéke, az csak értékjegy, jelkép. Ez volt *Boisguillebert*, *Loche*, *Hume* nézete. Későbbben ezen nézet tévességét is felismerték; lehetetlen volt tagadni, hogy a pénznek van belső értéke is, azonban azt tanították (így *Turgot*), hogy a pénz áru, olyan, mint akármely más áru.¹ *Mill* is azt mondja, hogy nincs is a gazdaságban jelentéktelenebb dolog, mint a pénz: ez csak arra való, hogy simábban történjék az, mi nélküle is megtörténék, ha nem is oly simán. Ezzel szemben ismét mások azt tanítják, hogy a pénz az árúnak ellentéte. Ezen nézet annyiban igaz, a mennyiben az árúk előállításának célja a termelő szempontjából az, hogy pénzt kapjon, a pénztulajdonos törekvése, hogy alkalmas árúkat szerezhessen; a kettőnek cselekvése érthetetlen volna, ha pénz és áru egészen azonos természetűek volnának. Ha a pénzt az árúk közé számítjuk, az épen csak annyi, mintha pl. az embert az állatokhoz számítjuk; a kettő között mégis lényeges különbség is van. Épen az által, hogy a pénz bizonyos functiókra kizárólag használtatik, különbözik a többi jószágoktól, melyek ezen functiókat nem teljesíthetik. Sőt lehetséges, hogy valaki jószágokban gazdag, de mivel nem képes magának pénzt szerezni, pl. egy fizetési kötelezettség teljesítésére, tönkre jut. A pénz tehát minden esetre különbözik más árúktól, a nélkül hogy e miatt azokkal teljes ellentétbe lehetne helyezni. Az elsők közé, kik a pénz szerepét helyesen fogták fel, tartoznak *Aristoteles*, *Oresme*, *Kopernikus*, *Harris* stb.

Míg az elmélet inkább azon felfogásnak hódolt, hogy a pénz közgazdasági tekintetben csekély jelentőségű, erkölcsi szempontból gyakran azt találták, hogy felette nagy és veszedelmes hatalommal bír. Különösen a socialisták intéztek ellene erős támadást, benne látják a vagyonegyenlőtlenség szülő okát, a féktelen bírvágy fő rugóját. Azért a pénzintézmény megsemmisítését tartják szükségesnek. *Morus Tamás* azzal akarja a pénzt tekintélyét megsemmisíteni, hogy a foglyok lánczait aranyból készíttetné. Költők, történészek és moralisták is a pénzben találják

¹ A francia konvent 1793. április 11-én törvényt bocsát ki, mely kimondja, hogy a pénz is csak olyan áru, mint bármely más.

az erkölcsök hanyatlásának fő okát.¹ Pedig a pénz itt csak az eszköz, melyet a bírvágy felhasznál és mely ép oly kevésbé oka a rendesen neki tulajdonított bajoknak, mint — a mit *Cohn* helyesen mond — a vas nem oka a vérontásnak. Milyen csekély a pénz hatalma erkölcsi hatalmakkal szemben, azt legjobban Spanyolország feneketlen bukása mutatja. II. Fülöp óriási pénzzel rendelkezett, ellenfelei a németalföldiek, csak munkával, iparral, kereskedelemmel. De II. Fülöp sok pénzével csak gazdagította a németalföldieket, kik a II. Fülöp pénzéből gazdagodó Európának szállították iparuk és kereskedésük kincseit. Fülöp mindig szegényebb lett, Németalföld mindig gazdagabb lett. A munka győzött a pénz fölött.² Leghelyesebb *Wundt* felfogása. Itt is — mondja — ismét jó és rossz következmények egymás mellett vannak. Az erkölcsi hátrányokkal szemben, melyek a nyereség után szüntelen vadászattal és a pénzszerzés által táplált önérdekkel járnak, állanak, mint tündöklő előnyök, a személyes tevékenység ösztönzése, a jövőről való gondoskodás és az egyéni függetlenség.³ Mindezeket szem előtt tartva, előnyeit és hátrányait a pénzügyintézmények következőkben foglalhatjuk össze: A pénzügyintézmény jótékony hatását csak akkor érvényesíti, ha egészséges alapra van fektetve, ellenkező esetben sok káros következménnyel jár. Helyes rendszer mellett az állított hátrányok igen csekélyek, többnyire nem is a pénznek, mint olyannak tulajdoníthatók. A pénz fontossága főleg abban rejlik, hogy a csere könnyűsége és biztossága, az értékmérés pontossága, a kötelezettségek világossága és határozottsága következtében, mi következménye az érték állandóságának, a forgalom és azzal általában a gazdasági élet a fejlettség magasabb fokára jut. Ennek jótékony hatását észlelhetni a termelés és a forgalom, sőt még a jövedelemeloszlás terén is. A pénz előmozdítja a munkamegosztást és azzal a termelést; a termelés is biztossabb alapra van fektetve, és a mennyiben a forgalommal járó súrlódások csökkennek, olcsóbb is lesz; a fogyasztás biztossabb lesz, mert a forgalom-

¹ *Mommsen* Alexandriáról azt mondja: Az egyedüli Isten a pénz. (Römische Gesch. V. 576. 1.) Újabban *Simmel* (*Philosophie des Geldes*) érdekesen fejtegeti a pénzügyintézmény bizonyos erkölcsileg fontos sajátosságait. Még az árteremtésre is szerinte károsan hat, mert a közönség többé nem az árú, hanem csak az ár iránt érdeklődik; az árúk olcsón, de rosszul állítatnak elő; e fejlődés jellemző mozzanata »a filléres bazárok«. De az egyéni emberi értékeket is leszállítja; a gazdaságot is emeli, ha magas jutalmat hoz az illetőnek; az egyéni értékeket pusztítja, az előkelőségeknek árt, megvásárolhatóvá teszi az élet eszményi tartalmát és az által egy kalap alá hozza a legnemesebb dolgokat a legaljasabbakkal.

² *Schiller*: Abfall d. Niederlande L 16. 1., *Rogers*: Economic Interpretation of history 95. 1.

³ *Ethik*. 139. 1.

Igán minden jószág megszerezhető; a jövedelemeloszlás is tökéletesebb a pontosabb értékmérés mellett, és a teljesített szolgálatok jutalmazásának könnyebb leszámolása folytán. Mindenki, de különösen az alsóbb osztályokhoz tartozók, nagyobb gazdasági függetlenségre tesznek szert, mivel a pénzben nyert jövedelem bárhol, bármiképp használható fel. A pénz előmozdítja a gazdagodást, mivel az oly tárgyban történhetik, mely tartós és bármikor bármely jószágért kicserélhető. Viszont minden fennakadása a pénzforgalomnak sokkal válságosabb következményekkel jár, mivel a gazdaságok egyetemlegessége sokkal nagyobb, minden egyes gazdaság az összesség egészséges működésétől függ. Továbbá a pénz mint normál jószág nagy jelentőséget nyer, mivel sok gazdasági cél elérése más jószágokkal nem, csak pénzzel biztosítható. Döntő befolyást nyer a gazdasági élet alakulására. Ez által az anyagi viszonyok alakulása is sokkal nagyobb jelentőségre emelkedik, mi ismét a vagyon utáni törekvést, mely különben minden gazdasági társadalomban igen hatalmas, még jelentékenyen fokozza. A pénz és az azt bíró és kezelő osztályok nagy befolyást nyernek az állam, sőt még az eszményi világ, az egyház és tudomány körében. A pénz mindenre többé-kevésbbé rányomja bélyegét, mert maga is Proteus-szerű természete mellett minden alakot felvehet. Azonban e tekintetben mégis a pénz csak fokozza, mint mondtuk, az uralkodó irányzatokat, de nem okozza azokat, mert minden korszakban, melyben a társadalom legfőbb feladatait az anyagi jólét elérése és biztosítása képezi, ezen irányok különben is érvényesülni fognak.¹ A pénz sajátságaihoz tartozik annak névtelensége is: nem látszik meg, miképp szereztetett, míg ha pl. régebben valaki magtárait a parasztok tributumaival megtöltötte, azt látni kellett. *Simmel* kiemeli a pénz következtében beállott nagyobb központosítást a gazdasági életnek, mert semmiféle jószág nem enged oly központosítást, és semmiféle üzlet sem úgy, mint a pénzüzlet. Egyúttal sajátsága a pénzforgalomnak a gyorsaság, és így az egész gazdasági élet rythmusát gyorsítja, mindent mozgóvá tesz, a mi azelőtt állandó, mozdulatlan volt, ez által károsan hat ott, hol e mozgékonyság nem kívánatos, mint pl. a földbirtok terén.

¹ A pénz utáni vadászat különben nemcsak a magasabb kulturfokokon jelentkezik. »A magyarok hadjáratainak ha nem is fő-, de mindenesetre másodrendű «zélja volt pénzvágyuk kielégítése. ... és miután mindinkább a kincs- és nyer*gy lépett előtérbe, gyakran ezek kielégítésének a győzelmet és dicsőséget feloldozták.« (*Franki: A magyar nemzet műveltségi állásának vázlatja 197. 1.*) *Kerék-Qyártó* említi, hogy Leó császár a magyarokat telhetetlen pénz vágyóknak mondja; "«A műveltség fejlődése Magyarországon 396. lap.)

III. FEJEZET.

Az ár.

1. A társadalomgazdasági szervezet próbaköve az ár. A fogyasztás képezi gazdasági törekvéseink célját. A termelés e célnak megfelelően létrehozza a javak tömegét, millióit és myriádjait. De az áralakulás terén történik a döntés, mily arányban felel meg a termelés, mily erővel rendelkezik mindenki a fogyasztás érdekében. *Az összes javak értékítéletek tárgyaivá válnak, mely Ítéletek indokai az egész gazdasági élet viszonyait visszatükröztetik. Az egész gazdasági mérlegelés összeszorul azon térre, melyen a javak egyenértékei és azzal együtt minden egyesnek jövedelme az árak alakjában megállapítatik. Az egész gazdasági tevékenység főleg e téren számítássá, méréssé válik, minden tényező, minden elem matematikai kifejezésre törekszik.* A minőségileg különböző javak egy kifejezésre hozva, csak mennyiségileg különböznek és összehasonlíthatókká válnak. Ebben rejlik az árelmélet fontossága, de egyúttal nehézsége is.

Az ár az árúknak a csere, illetőleg adás-vevés céljából kétoldalúlag megállapított, pénzben kifejezett egyenértéke, illetőleg egymásközi aránya. Az ár fogalmához tehát a következő elemek szükségesek: 1. árú, vagyis forgalomba bocsátott jószág, illetőleg szolgálat; 2. csere, illetőleg adás-vevés; 3. kétoldalú megállapodás; 4. pénz. Árról csak árúknál lehet szó; tehát oly jószágoknál, melyek forgalomban vannak, vagy csak a forgalom érdekében állítatnak elő (szolgálatok). Jószágoknál, melyek forgalomban nincsenek, szó lehet azok értékéről, de nem azok áráról. Ármegállapításról mindig csak adás-vevés céljából lehet szó, mivel csak ott, hol komolyan egyik fél valamely árút venni, a másik eladni óhajtja, érvényesülnek, mint azt látni fogjuk, azon gazdasági erők, melyektől az árak alakulása függ. Az ár továbbá mindig kétoldalú megállapodás eredménye. Egyoldalúlag megállapíthatni az értéket; pl. becsléseknél nem mondjuk, hogy a jószágok árát állapítottuk meg, hanem azok értékét.

A hol a kétoldalú megállapodás hiányzik, már a nyelv tiltakozik az ár kifejezés ellen; így szólunk valamely forgalomban nem levő jószág, valamely károsított tárgy értékéről, továbbá a nemzetvagyon értékéről stb. Árnál mindig tudjuk, hogy ez két szerződő fél megegyezésének eredménye. Ezzel nem ellenkezik az a tapasztalat, hogy az eladók gyakran akkép állapítják meg az árakat, hogy azokból nem engednek (szabott ár). Mert a szabott ár tulajdonképpen csak egy árvélelem, illetőleg ajánlat, mely csak akkor válik tényleg árrá, midőn a vevő azt elfogadja, és igen jól képzelhető az eset, midőn a végleg megállapított ár az árajánlattól eltér. Ar továbbá rendszerint az, a mi pénzben van kifejezve; más jószágokban kifejezett viszony helyesebben csereérték.

A különböző árképleteket a következő főbb csoportokra lehet visszavezetni:

a) *Névleges* és *tényleges* vagy tárgyi ár. Névleges árnak nevezi már *Smith* az árnak kifejezését pénzben, tényleges, vagy tárgyi árnak kifejezését azon munkában, melyet azzal vásárolhatni. Ez utóbbi jobban dologbeli vagy javbeli árnak nevezhető. A javbeli árnak a pénzbeli ár mellett való megfigyelése abban találja jogosultságát, hogy gyakran valamely jószág pénzbeli ára változik, míg javbeli ára változatlan, mivel a változás a pénzérték változására vezetendő vissza, mely egyenlő kifejezést nyer minden jószág árában. Valakinek vagyonértéke pénzben csökkenhet vagy emelkedhetik a nélkül, hogy javainak mennyisége változott volna. Nagyobb fontossággal bír a javbeli ár különböző államok árainak összehasonlításánál, melyekben a pénz értéke különböző lehet, és még inkább különböző korszakok összehasonlításánál. Ha pl. a mai munkabérek értékét össze akarjuk hasonlítani a XVI. századbeliakkal, akkor nem elég azok pénzösszegét ismerni, hanem tudnunk kell azt, hogy az illető korszakban ama pénzösszeggel mennyi szükségletet lehetett kielégíteni; ha tehát régebben kisebb is volt a pénzbeli munkabér, lehet, hogy azért a munkás ama kisebb jövedelemmel több szükségletet elégíthetett ki: így pl. tényleg a *Hyppolit-codex* adatai alapján nálunk az akkori munkabér, búzában kifejezve, nagyobb volt a jelenleginél.

b) *Normal* (vagy *természetes*) és *piaczi* ár. A természetes ár azon ár, mely nem a piac pillanatnyi alakulásainak eredménye, hanem azon alaptényezők kifejezése, melyek előnyök és áldozatok szempontjából az árt alkották. A piaczi ár a kereslet és kínálat mindenkori összeműködéséből származó ár. A piaczi ár egyik válfaja a *tőzsdei ár*, a tőzsdei forgalom tárgyát képező árúknál, és az *árfolyam*, a tőzsdén jegyzett papírok és pénzértékek ára.

c) *Határár* a leggyengébb, de még vételképes vevőtől függő ár.

d) *Előállítási, beszerzési, vételár.* Az előállítási ár a termelő költségek szerint alakuló ár, beszerzési és vételár, mely valamely jószág beszerzése, illetőleg vétele alkalmából felmerült. E különbségek különösen jogi szempontból fontosak.

e) *Kedvelési vagy előszereteti ár* azon ár, mely indokolását csak egy vagy kevés vevő rendkívül magas becslésében találja, pl. valamely drága halott idegen kézben levő tárgyának legmagasabb ára.

f) *Szükségár* oly ár, mely az eladó kedvezőtlen helyzete folytán rendkívül alacsonyan van megállapítva.

g) *Kényszerár* minden oly ár, mely kényszerhelyzet eredménye.

h) *Leszállított, kedvezményi, vesztegető ár.* A leszállított ár a piaci árnál alacsonyabb ár; a kedvezményi ár azon ár, melyet az eladó pl. azon vevőnek enged, ki állandó vevője; a vesztegető ár az, melynél az eladó könnyelműen elharácsolja árúit alacsony árak mellett.

i) *Évadár* olyan ár, mely a divatnak alávetett árúknál az évad idején számíttatik, míg annak végén ugyanazon árú sokkal alacsonyabb áron adatik.

k) *Szerződéses ár* alatt értjük azon árt, melyet két fél egy a jövőben lebonyolítandó üzletre vonatkozólag megállapít. A szerződéses és a szerződés teljesítése idejében létező piaci ár közötti különbség képezi az üzlet tárgyát.

l) *Brutto- és nettoár.* Bruttoár a mellékköltségekkel együtt, a netto ár azok nélkül számított ár, esetleg bizonyos szokásos levonások eszközése után.

m) *Rendes, átlagos, közepes, maximalis, minimalis ár.* A rendes ár a rendes körülményeknek megfelelő, rendkívüli befolyásoktól ment ár; az átlagár több ártétel közepes értékéből számított ár; a közepes ár oly átlagos ár, mely a rendkívüli áralakulások elhanyagolásával számíttatott. A maximalis ár a legmagasabb, a minimalis ár a legalacsonyabb ár.

n) *Fix árak.* Ezeket egyoldalúlag mint árajánlatokat az eladók állapítják meg: tényleges árakká természetesen csak akkor válnak, ha a vevők azokat elfogadják. A fix árnál az időleges alakulása a keresletnek és kínálatnak csekély befolyással van. A fix árak esetei az újabb időben jelentékenyen szaporodnak, ilyenek: 1. általában díjak, taksák; 2. hitelintézetek kamattételei; 3. vasúti viteldíjak; 4. vendéglők árai; 5. az újabbon divatba jött, nyilvános helyeken felállított automatákban elhelyezett árú árjai; 6. belépti díjak stb.

o) Megkülönböztetünk végül *nagybani, kicsinybeni, készpénzáraukat* stb.

2. Az árak ezen sokirányú alakulását megfejtí az ártörvény. Az ártörvény az ár alapproblémájának magyarázata. Ezen magyarázat első sorban a normal árral, másodsorban a piaczi árral foglalkozik.

Az árak megállapításának bárom módja van: 1. *a verseny*, 2. *közös megállapodás*, 3. *hatósági beavatkozás*. A verseny által leghelyesebben megállapítatik az ár azon jószágoknál, *melyek a tömeges termelés és fogyasztás tárgyát képezik*, melyeknél tehát leginkább érvényesül a verseny, melyeknél igen sokan érdekelve vannak és igen gyakran, akár naponként, akár naponta többször, árszámításokkal foglalkoznak. Ilyen cikkeknel folytonosan foglalkozik úgy a vevők, mint az eladók nagy tömege azzal, hogy az árt pontosan állapítsák meg; a vevők azon pontot keresve, mely a legolcsóbb beszerzést biztosítja, az eladók azon pontot keresve, mely a legelőnyösebb eladást biztosítja. Ezen míveletet folyton ismételve, minden esetre a lehető legnagyobb tájékozást szerzik mindazon körülmények iránt, melyektől a jószág ára függ. A mellett az ármegállapításra szükségese, hogy úgy a vevők, mint az eladók, bár ellentétes törekvésűek, összes reflexiói mégis ugyanazon eredményhez jussanak, különben ár és adásvevés nem jön létre. Az eladók ellenőrzik a vevőket, a vevők ellenőrzik az eladókat, vájjon szabatosan ítélnék az árt határozó tényezők fölött. Míg tehát így eladók és vevők egymással küzdenek, addig van még azonkívül minden csoporton belől egy másodfokú versenyzés, a mennyiben minden vevő az összes többi vevőktől fél, nehogy kedvezőbb ajánlatok által őt a jószág megszerzésétől megfoszszák; viszont minden eladó fél az összes eladóktól, nehogy árújának eladásától őt elüssék. Ezen egymást kiegészítő, ellenőrző áramlatok eredménye, hogy az ár ily körülmények között a legszabatosabban állapítatik meg és kétségtelen, hogy *ennél pontosabban működő gépezetet az árak alakulására kigondolni sem lehet*, mert az eredmény létesítéséhez két ellentétes irányból való kiindulás mellett mégis ugyanazon ponton kell találkoznia. Mihelyt a vevők nézete szerint a jószág akár egy krajczárral kevesebbet ér, az eladók nézete szerint egy krajczárral többet, akkor már sem ár, sem adásvevés nem jöhet létre.

Közös megállapodás útján gyakran erre külön szervezett közegek által történik az ármegállapodás ott, hol a verseny kevésbé érvényesül, vagy nem kívánatos az érdekeket arra bízni, a nélkül, hogy a hatósági beavatkozásra való hivatkozás szükséges volna. A közös megállapodás és a verseny által való ármegállapítás különbsége abban rejlik, hogy a Versenynél meg van engedve — az észszerűség határan belül — az egyoldalú önérdeket követni, míg a közös megállapodásnál, melyet többnyire valóságos tárgyalások előznek meg, *minden fél a méltányosságra is*

hallgat és hajlandó a másik fél érdekét is szem előtt tartani. A közös megállapodásnak leginkább helye van ott, hol az ármegállapítás nem *egyenként*, esetről esetre történik, hanem a hol a kereslet és kínálat egész csoportjai, esetleg *szervezve*, állanak egymással szemben, vagy a hol tartósabb viszony létesítetik a két fél között, pl. munkaszerződéseknél, haszonbérleti, bérleti szerződéseknél stb. Ennek legfontosabb esetét látjuk a munkabérek megállapításánál a munkások és munkaadókból alakult közös szervek által. A hol magasabb érdekek forognak fenn, melyeknek védelme különben biztosítva nem látszik, ott az ármegállapítás hatósági beavatkozás útján történik; az állam, törvényhatóság, község, vagy azok által esetleg megbízott testületek szabják meg kötelezőleg az árakat. Ennek szüksége többnyire a fogyasztók védelmében rejlik; ez történik olyan korszakban, midőn a gazdasági élet fejletlensége mellett a verseny nem érvényesül s történik egyes termelési ágakban, hol a verseny nem érvényesül, avagy érvényesülése mellett is a fogyasztók hátrányára kényszerhelyzetek keletkezhetnek; történhetik végül, ha bármi okból magasabb érdekek azt kívánják. Erre példákat szolgáltatnak a vasutak és egyéb szállítási eszközök viteldíjainak, a gyógyszerek árának, orvosi díjainak stb. hivatalos megállapítása. Ezek az úgynevezett hatósági árak (díjak, taksák). Az ármegállapítás, akármely módon történjék, ugyanazon gazdasági tényezők hatása alatt kell hogy végbe menjen és az áralakulás helyességének legmagasabb bizonyítéka abban rejlenek, ha bármely eljárás mellett az ár ugyanaz. Ezen célhoz vezet az ármeghatározó tényezők alapos vizsgálata.

3. Az árelmélet terén az első nevezetes kísérletet *Locke* tette; azt az elméletet állítván ugyanis fel, mely a legújabb idők legtöbb követőt talált, a kereslet és kínálat elméletét. Már sokkal kifejtettebb *Stewart*¹ elmélete, ki a kereslet és kínálat tényleges viszonyát kereste magyarázni, a mennyiben egyes tényezőket meghatározott, melyek a keresletre és kínálatra hatnak. *Smith* is a kereslet és kínálat elméletéből indul ki, felállítja a hatályos kereslet fogalmát és utal az előállítási költségekre, mint a természetszerű ár utolsó okára. Nagy fontosságra emelkedett *Ricardo* elmélete, ki a tetszés szerint szaporítható jóságok árát az előállítási költségekre vezeti vissza. *Malthus* ismét visszamegy a kereslet és kínálat képletére. *Stuart Mill* különösen a piaci ár kérdésével foglalkozik és annak nevezi azon árt, melynél kereslet és kínálat egyensúlyban van. A későbbi angol írók egy jelentékeny része pedig azon eredmén-

¹ *Röscher* (Geschichte der Nationalökonomie. 209. 1.) említi *Puffendorf* elméletét (»Stewartja a legjobb«).

nez jut, hogy a piaczi ár törvénye nem is formulázható. *Marshall* különösen azon körülmények fejtegetésével foglalkozik, melyek a piaczi ár eltérését a normálártól okozzák. A német írók között leginkább *Hermann* az, a ki az árelméletet jelentékenyen előmozdította az által, hogy nem éri be a kereslet és kínálat képletével, hanem keresi azon okokat, melyektől kereslet és kínálat alakulása függ. Az árelmélet magyarázata azután az előállítási költségek közelebbi meghatározásához vezetett. Az írók egy része tényleg a munkát értette, a másik a vállalkozó kiadásait, tehát azon összeget, illetőleg árt, melyet ő a munka és tőke közreműködéséért fizetett. Az első irányt képviselik különösen a socialisták s az utóbbit az újabb angol nemzetgazdák, kik így *Ricardo* eredeti tanát elhagyják. A kereslet és kínálat arányára nézve ismét vannak írók, kik az egyiknek vagy a másiknak semmi befolyást nem tulajdonítanak. A kik az árjelenségeknek az értékkel és szükségletekkel való összefüggésére helyeznek súlyt, azok a kínálatnak nem tulajdonítanak befolyást; a kik ellenben az árban csak a termelési költségek kifejezését látják, azok csak a kínálatra fektetnek súlyt. Csak így érthető *Ricardo* elmélete is, ki a keresletnek semmi befolyást nem tulajdonít.¹ A kereslet szerinte csak előidézője a kínálatnak, de az ár magassága csak ettől függ.² Ezen felfogáshoz annyira ragaszkodik, hogy egyenesen azt mondja, miszerint ínég akkor is, ha a kereslet a vasnak nagyobb értéket tulajdonítana, mint az aranynak, ennek semmi eredménye nem volna; azért mégis a vasnak ára alacsonyabb volna, mint az aranyé. A legújabb mozzanatot az árelmélet terén az exact iskola fellépése képezi, mely az árt a határértékből magyarázza és különösen a kereslet és kínálat működését vizsgálja. Legtöbb jelentőséggel bírnak azonban azon vizsgálódások, melyek «gyes ár jelenségekben követik az ártényezőök működését; ide tartoznak *Mill*, *Cairnes*, főleg pedig *Marshall* kutatásai, kinek főérdeme éppen egyes áralakulások beható vizsgálatában rejlik. Mily jelentőséggel bírnak ilyen kutatások, azt legjobban bizonyítja a tudomány fejlődése, melyben oly kiváló szerep jut a nyers termények árát magyarázó elméletnek és azzal összefüggésben a földj áradéktannak.³

4. A szükséglet a forgalomban keresi azon árúkat, melyek kielégi-

¹ Letters from *Ricardo* to *Malthus* 1887.

² Ezt megerősíti az a tény, hogy a kereslet az árhoz alkalmazkodik, így a munkás a szatocsnál nem kér bizonyos mennyiségű kenyeret, hanem a megszokott pénzért kenyeret, amennyit a létező ár mellett kaphat. Ez főleg áll emelkedő árak mellett, midőn a kereslet a régi megszokott mennyiségű árú árát nem tudja fizetni.

³ Az árelmélet történetéről lásd *Zuckerlandl*: *Theorie des Preises*, 1884

tésére alkalmasak; viszont ugyancsak a forgalomba viszik a termelők termelvényeiket, hogy eladhassák. A forgalomban tehát két csoportot találunk, vevőket és eladókat, fogyasztókat és termelőket. A vevők, illetőleg a fogyasztók képezik a *keresletet*, az eladók, illetőleg termelők képezik a *kínálatot*. A keresletet képezik tehát azon egyének, kik bizonyos jószágot bizonyos helyen és időben venni óhajtanak; a kínálatot képezik azon egyének, kik bizonyos jószágot bizonyos helyen és időben eladni óhajtanak. A kereslet tehát egyúttal képviseli az összes a vétel czéljából óhajtott árukat, a kínálat az összes eladásra szánt árukat. A kereslet és kínálat tehát mindig a tényleg mutatkozó forgalmi, illetőleg cseretörekvések összessége. Kereslet és kínálat megkülönböztetése a pénz használatán alapszik. Minden kereslet természetesen egyúttal kínálat és megfordítva, és a cserében a kettőt nem is lehet megkülönböztetni. Azért némelyek a kereslet és kínálat helyett a »kölcsonös kereslet« kifejezését használják. A pénzgazdaság mellett az egyik csoport pénzzel árukat keres, ez a kereslet, a másik csoport árukkal pénzt keres, ez a kínálat. Kereslet és kínálat együttvéve képezik a *piacot*. A piac terjedelme igen különböző; némely árú piacza az egész világ, másoké csak egy szűk gazdasági terület. Idő tekintetében is különböző a piac terjedelme, a mennyiben majd csak a létező árukkal elégíthető ki a szükséglet, majd a még készítenőkkel is; ezek között ismét különbség van, a mennyiben a még készítenők elkészítéséhez hosszabb vagy rövidebb idő kell.¹

A kereslet és kínálat tekintetében megkülönböztetjük: 1. a *szabad* és *kötött* keresletet és kínálatot. Szabad a kereslet és kínálat addig, míg egymást keresik és míg e tekintetben akadály fenn nem forog. Egy része a keresletnek és kínálatnak azonban kötött, főleg szerződések által; pl. egy gyár, egy földbirtokos évekre adja el termelvényeit; egy része az e termelvényekre irányuló keresletnek és kínálatnak tehát nem fog érvényesülni és így az áralakulásnál közvetlen hatást nem gyakorol. 2. Megkülönböztetjük továbbá a *föltétlen* és *föltételes* keresletet és kínálatot. Egy része a keresletnek és kínálatnak ugyanis maga is függ az ártól, és minden árnál, mint látni fogjuk, máskép alakul kereslet és kínálat; sőt egy jelentékeny része a keresletnek-kínálatnak föltételes. Azonban egy része a keresletnek-kínálatnak föltétlen és ez a rész az, mely gyakran sajátzerű áralakulásokat idéz elő. 3. Az *egyszerű* és *összetett* keresletet. A kereslet vagy elszigetelt, vagy tömeges, egy személyből indul ki vagy több személyből. A szükséglet szempontjából pedig egy-

¹ Marshall: Principles, 389. 1.

szerű a kereslet oly árú után, mely csak egy célra szolgál, összetett, a hol az árú különböző célra szolgál, mert ez utóbbi esetben az egész keresletet csak úgy ismerjük, ha az összes különböző irányú szükségletek által okozott keresleteket ismerjük. A legtöbb szükséglet kielégítése összetett keresletet idéz elő. 4. Az *egyenes* és *közvetett* keresletet. Az egyenes kereslet irányul oly árúk felé, melyek fogyasztásnak szolgálnak, pl. a kereslet kenyér iránt; a közvetett kereslet irányul azon árúk felé, melyekből amaz előállítatik; a mi példánkban tehát a kereslet liszt, só, tüzelőanyag, munka stb. után. 5. *Összekötött* keresletet és kínálatot. Minden kereslet kész árú után kereslet az azok előállítására szükséges javak után; tehát a kereslet kenyér után egyúttal kereslet " liszt, só, tüzelőanyag, munka stb. után. *Összekötött* kínálatnak nevezzük azon kínálatot, mely az egyazon termelési folyamatból származó árúkból mutatkozik, a mely esetben az egyiket a másik nélkül nem lehet termelni, és az egyiknek termelése nem drágább, mint az összesé, pl. zsír és hús. A legtöbb termelési ág összekötött kínálatot teremt. 6. *Összetett* kínálat a kínálat oly különböző árúkból, melyek ugyanazon szükséglet kielégítésére alkalmasak.¹

Áttérvén a kereslet és kínálat működésére, megjegyzendő, hogy az elmélet hajlandó volt a kínálat befolyásával szemben a keresletét elhanyagolni. Az újabb írók (*Jevons, Walras, Marshall*, az osztrák iskola) azonban ismét kellő figyelemben részesítik a kereslet szerepét. Különbséget kell tenni egyfelől *általános* kereslet és kínálat között, másfelől *egyes árúkból alakuló* kereslet és kínálat között. Az általános kereslet és kínálat tulajdonképpen csak ugyanazon jelenséget jelenti különböző szempontból; az összes árú egyik oldalról a keresletet képezik, másik oldalról a kínálatot. Ebből az következik, hogy az általános kereslet és kínálat nem egymástól független két különböző jelenség, hanem egymással összefüggő, sőt egymástól függő jelenség. Ebből pedig az következik, hogy az egyiknek emelkedése vagy csökkenése egyúttal a másiknak emelkedését vagy csökkenését jelenti. A kereslet sohasem emelkedhetik a nélkül, hogy egyúttal a kínálat is ne emelkedjék. Egyes árúkra vonatkozólag azonban természetesen eltérően alakulhat kereslet és kínálat, de a hullámzásokat azon törvény szabályozza, hogy a kínálat az ár útján egyensúlyba törekszik helyezkedni a kereslettel.² A kereslet és kínálat befolyása alatt az ár úgy alakul, hogy az a kereslettel egyenes,

¹ *Marshall*: Principles, 430. 1.

² *Cairnes*: Some leading principles, 42. 1. (Közgazdasági könyvtár: Vezér-elvek.)

a kínálattal fordított viszonyban áll: azaz mennél nagyobb, illetőleg kisebb a kereslet, annál nagyobb, illetőleg kisebb az ár; mennél nagyobb, illetőleg kisebb a kínálat, annál kisebb, illetőleg nagyobb az ár. Azonban megjegyzendő, hogy a kereslet és kínálat hatása az árban nagyon változó. Általában a kínálat befolyása nagyobb, mint a keresleté, mert biztosabb és szabatosabb mértéke van, mint a szükséglet által vezetett keresletnek; de egyes árúk és szükségletek, valamint a forgalom szervezése szerint is különböző a kereslet és kínálat befolyása Bizonyos esetekben a kínálat változatlanul megállapítja az árt, a kereslet csak elfogadhatja, vagy lemondhat a vételről, pl. könyveknél.

Azonban ha e szabály egészben véve igaz is, tekintve a piacz tényleges állapotát, még nem magyarázza azon változásokat, melyek a termelés átalakulásával járnak. Itt t. i. a következő eseteket kell megkülönböztetni.¹ Ha a nagyobb keresletnek tárgya oly árú, melyből ugyanazon költségekkel többet is lehet előállítani, a nagyobb kereslet kielégítést fog találni áremelkedés nélkül. Ha a nagyobb kereslet tárgya oly árú, melyből nagyobb mennyiség előállítása nagyobb költséggel jár, az ár emelkedni fog. Ha a nagyobb kereslet tárgya végül oly árú, mely a termelés nagyobbodásával olcsóbban állítható elő, az ár csökkenni fog. A nagyobb kínálat szabály szerint az árak csökkenéséhez vezet, de különböző arányban. Tekintetbe veendő az is, hogy vannak árúk és szolgáltatások, melyeknél a keresletre nézve az ár nem irányadó; így pl. orvosok, koporsók, sírok nem fognak nagyobb keresletet támasztani, ha olcsóbbak is, és nem nélkülözhetők, ha drágák is. Számos árúnál és szolgáltatnál a körülmények döntenek; a születek, esetek sem lesznek számosabbak, ha nem kell díjat fizetni stb. Árvíz, járvány, tűzvész idején felmerülnek bizonyos szükségletek, melyek az áráktól egészen vagy jóformán függetlenek.

Szem előtt tartandó különben is, hogy az ármegállapítás processusánál három stádiumot különböztethetni meg: 1. a termelés előtt, midőn a termelés leginkább a kereslet és kínálat viszonyát tartja szem előtt; 2. a termelés alatt, midőn a termelési költségek irányadó befolyást gyakorolnak; 3. a forgalom alatt, midőn szintén a kínálat gyakorol rendszerint nagyobb befolyását, a mi már abban is jut kifejezésre, hogy rendszerint a vevő fordul az eladóhoz ezzel a kérdéssel: Mi az ára?

Közelebről vizsgálván a kereslet és kínálat hatását, fontos az, hogy minden áralakulás csak a kereslet és kínálat egy töredékére vezetendő vissza, azaz nem a kereslet és kínálat összakarata jut az áralakulásban

¹ *Marshall: Principles*, 498. l.

kifejezésre, hanem csak egy részének. Bármilyen nagy legyen a kereslet, mely pl. hajlandó egy háztelekért itt a fővárosban 1000 koronát adni □-ölenként, mihelyt egy jön, ki 1200 koronát ad, ez határozza meg az ily telkeknek az árát; és megfordítva, bármily nagy legyen a kínálat azon része, mely egy métermázsza almáért 20 koronát követel, mihelyt valaki 18 koronáért adja, ennek a szava fogja az árt szabályozni.¹ Igen jól láthatni ezt az értékpapíroknál. Azok nagy száma, kik a megállapított árfolyam mellett vesznek vagy adnak, nem gyakorol befolyást az árakra; de mihelyt akad néhány, ki annál többet ígér, vagy annál olcsóbban adja el, ez az árt megtámadja. Azonban az ár mindig oly ponton állapíttatik meg, melyen kereslet és kínálat egyensúlyba helyezkedhetnek és helyezkednek is.²

5. A kereslet és kínálat működését legjobban ismerhetni fel, ha előbb az egyszerű, azután a bonyolultabb forgalmi eseteket vizsgáljuk.³

Az elszigetelt csere, melynél csak a vevő, egy az eladó, tehát a csere létre nem jöttében mindegyik maga kénytelen a cserébe ajánlott jószágot használni, az ár úgy alakul, hogy mindegyik tekintetbe veszi azon legmagasabb előnyt, melylyel egyfelől az általa átengedendő, másfelől az általa megszerzendő jószág reá nézve bír. Csak ha a kettő közötti Tmlönbség szerint a beszerzendő jószág értéke nagyobb, létrejöhet a -csere és pedig akkép, hogy a beszerzendő és cserélendő jószágok legmagasabb értékei átlagában fog az ár megállapodni, mely mellett a csere lehetséges. Ha a cserélendő jószágokat a és b -vel jelöljük és a -nak legmagasabb értékét úgy állapítjuk meg, hogy a tulajdonosára nézve a_1 az esetleges vevőre nézve a^1 , hasonlóképen b legmagasabb értéke a tulajdonos részére b_1 az esetleges vevő szempontjából b^1 , akkor a csere létrejöhet, ha $a_1 < b^1$ és $a^1 > b_1$. Ellenkező esetben a csere nem jöhet létre, mert a két félre nézve közömbös. Kivételesen létrejöhet azonban akkor is, ha az egyik félre nézve közömbös ($a_1 = b^1$), de nem hátrányos, a

¹ *Jevons*: Theory of political economy, 107. 1. It is only comparatively insignificant quantities of supply and demand which are at any moment operative on the Ratio of exchange.

² A piaci ár azon zónában állapíttatik meg, melyben kereslet és kínálat egymást egyensúlyban tartják. (*Böhm*, Kapital. II. 225.)

³ A kereslet és kínálat mechanikáját különösen az újabb exact irány vizsgálta. (Lásd *Walrat*, *Jevons*, *Menger*, *Böhm*, *Wieser* dolgozatait, *Voigt* értekezését a tübingai folyóiratban stb.) Mindamellett nem csatlakozhatunk *Böhm* azon nézetéhez, hogy a keresletben és kínálatban rejlik az ár alaptörvénye, mert az csak külső megjelenése azon mélyebben fekvő okoknak, melyek az áralakulást befolyásolják. A kereslet és kínálat törvényét ezért az áralakulás *külső törvényének* nevezgetjük, míg a kereslet és kínálat tényezőinek törvénye az áralakulás *belső törvényei*

másikra nézve pedig előnyös ($a^I > b_I$). Az ár tehát a legmagasabb érték-ítéletek átlagának fog megfelelni. Ha az árú a tulajdonosra nézve semmi értéket nem képvisel, akkor az minden áron oda fogja adni, mert minden csere reá nézve csak előnyös lehet.

Ha a csere nem elszigetelt, hanem ugyanazon árút többen keresik és többen kínálják, akkor a fentebbi esethez képest az ártörvény csak annyiban változik, hogy az ár úgy fog megállapíttatni, a hogy az a legkedvezőbb értékítéleteknek megfelel. Ez azon ár lesz, mely mellett a csereképes egyének a lehető legkevesebb áldozattal megszerzik a szükségletre kívánt árúnak lehetőleg megfelelő mennyiségét. Ez úgy éretik el, hogy mindenki az alkut kezdi a legkisebb ajánlattal és azt addig emeli, a meddig az szükséges, hogy az árút megszerezze, a mennyiben az reá nézve értékeesebb, mint azon jószág, melyet cserében ajánl.¹

6. Valamint minden gazdasági jelenségénél, úgy az árnál is figyelembe veendő, hogy minden jelenségnek két oldala van; okozat előzményéhez képest, de oka következményének; saját okának okozataként szerepel és azt módosítja. Az ár is visszahat a keresletre és kínálatra. Minden árnak más aránya a keresletnek és más aránya a kínálatnak

¹ Lásd *Voigt*: Der ökonomische Werth der Güter (Zeitsch. f. Staatswiss Tübinga, 1892.); továbbá a fent említett írókat.

Böhm (Kapital, II. 201. 1.) következőkép szövegezi a kereslet és kínálat törvényét:

a) Mindenki csak akkor fog cserélni, ha a csere előnyt nyújt; mindenki inkább kisebb előnnyel fog cserélni, mint minden előnyről lemondani.

b) Csere csak oly személyek között jöhet létre, kik a cserélendő tárgyakat ellenkezően becslik.

c) Azon cserélő fél a legcsereképesebb, ki saját jószágát a legalacsonyabban, az idegen jószágot a magáéban a legmagasabban becsüli.

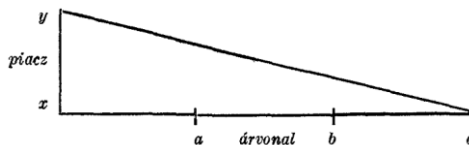
d) Elszigetelt, cserénél az ár oly határok között állapodik meg, melynek felső vonalát az ár becsértéke a vevő szempontjából képezi, alsó vonalát annak becsértéke az eladó szempontjából.

e) Ha csak a vevők részén van verseny, akkor azok fogják az árút venni, kik annak értékét legmagasabbra becsülik és az ár felső határa a vevők becslése, alsó határa a legcsereképesebb, de már a vételből kizárt versenyző becslése.

f) Ha csak az eladók részén van verseny, akkor ismét a legcsereképesebb jut célhoz, *iliciz et z*, ki jószágát legalacsonyabban becsüli. Az ár felső határa a legcsereképesebb, de már kizárt eladó kínálata, alsó határa az eladó kínálata.

g) Kétoldalú versenynél az ár felső határát az utolsó, még csereképes vevő és a legcsereképesebb, de már kizárt eladó becslései, alsó határát a legkevésbé csereképes, de még cserélő eladó és a legcsereképesebb, de már kizárt vevő becslése határozza meg; vagyis a piaci ár magassága függ a két határpár egyén becslésének magasságától. Az ár tehát mindig a piacon találkozó subjectiv becslések eredménye.

felel meg. Ha pl. a cukor ára 10%-kal emelkedik, a kereslet és kínálat szabály szerint módosulni fog, amaz csökken, emez emelkedik; az ár a kereslet és kínálat egy új egyenletét fogja előidézni. Ama példában a 10%-kal való emelkedésnek ugyanis oka lehet vagy az, hogy a kereslet nagyobb lett, vagy a kínálat kisebb lett, szóval az eddigi egyensúly kereslet és kínálat között megzavartatott. A 10%-kal magasabb ár mellett kereslet és kínálat ismét jobb egyensúlyba fognak helyezkedni, mivel vagy a kereslet csökkenni, vagy a kínálat emelkedni fog; a 10%-nyi áremelkedés csak akkor állandósul, ha oly tényezők következménye, melyek mellett a kereslet és kínálat aránya nem módosulhat ismét át. És ez esetben a magasabb ár addig marad, míg új körülmények nem lépnek működésbe. Ha az említett áremelkedés csak a kínálatot emeli, a keresletet érintetlenül hagyja, akkor az ár ismét csökkenni fog. Minden ár új alakot ad a keresletnek és kínálatnak, mit legjobban a következő ábrából láthatni.

Ha az ár = 0, akkor a piacz (xy) a legnagyobb, ha az ár xc , azaz legmagasabb, akkor a piacz = 0.

Minden árnak tehát befolyása van a kereslet és kínálat újabb alakulására. Különösen nagy lesz e hatás olyan árúknál, melyeknél a kereslet és kínálat gyorsabb átalakulására számíthatni.

A kereslet emelkedése, valamint a kínálat csökkenése egyformán az ár emelkedésére hatnak; viszont a kereslet csökkenése és a kínálat emelkedése csökkentőleg hatnak az árakra.¹ Ha másfelől az ár hatását vizsgáljuk, úgy emelkedő árak a keresletet lenyomják, a kínálatot buzdítják, ellenben csökkenő árak a keresletet emelik, a kínálatot csökkentik. Magas áraknak e szerint kedvezőtlen hatásuk az, hogy nehezítik a fogyasztást, bár bizonyos körülmények között ép e hatás előnyös és kívánatos, hogy a piacz nehezebb ellátása mellett a fogyasztás takarékosabb legyen, pl. drágaságok idején. Ellenben a fogyasztás szempontjából jó hatása a magas áraknak, hogy a kínálatot nagyobbítják. Alacsony árak fokozzák a fogyasztást, csökkentik a kínálatot; azonban végeredményben ismét a fogyasztás egészségtelen kiterjesztését idézhetik elő; a kínálatot új, olcsóbb

¹ Vannak esetek, melyekben a kereslet vagy kínálat változása dacára az már nem változik, lásd *Lehr*: Grundbegriffe u. Grundlagen, 243. 1.

termelési módok feltalálásához vezethetik. Általában előnyösebbek az alacsony árak, mert a termelés könnyűsége, termelékenysége mellett tanúszkodnak; kedvezőtlenek csak akkor, ha túltermelésből, vagy a fizetési képesség hiányából származnak. Viszont a magas árak sem mindig kedvezőtlen tünetek, ha ugyanis a fogyasztás és fizetési képesség nagy emelkedéséből származnak.

7. A kereslet és kínálat hatását nem úgy szabad tekinteni, mintha annak minden hullámozása az árakat módosítaná. Egy bizonyos pontig az árak érzéketlenek a kereslet és kínálat hullámozásaival szemben, irányadók az áralakulás elemi okai és tényezői, míg kereslet és kínálat csak távolabbi okok, melyek idővel az elemi okok hatása alatt szintén változhatnak. Ezért látjuk, hogy gyakran makacsul ragaszkodnak oly árakhoz, melyek a kereslet és kínálat viszonyainak nem felelnek meg.

8. Igen fontos annak megállapítása, mely árúképezik a kínálatot. Mert nem lehet csak azokat tekintetbe venni, melyek tényleg már és még forgalomban vannak, már azért sem, mert vannak árúképek, melyek addig nem jönnek forgalomba, míg a kereslet nem jelentkezett. A kínálat megállapításánál tehát azon jószágokat is kell tekintetbe venni, melyek előkészítésben vannak. Másfelől még a fogyasztás körébe átment javak i» bizonyos árak mellett ismét forgalomba bocsátatnak, a kínálat köré tehát bizonyos körülmények között ezektől is függ. Ha tehát megkülönböztetjük az előkészítésben levő árúkéket, a forgalomba vezetendő árúkéket, a forgalomban levő árúkéket és a fogyasztásban levőket, mindezek bizonyos befolyást gyakorolhatnak az árra, de különböző mértékben. Legközvetlenebb természetesen a forgalomban levő árúké befolyása, nevezzük azt $q_1 x$ -nek; kisebb a forgalomba lépődők befolyása, az legyen $\frac{q_2 x}{2}$; még kisebb a termelés alatt levőké $= \frac{q_3 x}{4}$; és legkisebb a forgalomból a fogyasztás körébe átlépetteké $\frac{q_4 x}{16}$ a hol χ az árú egységét jelenti, φ az ármeghatározó együtthatókat; e szerint, ha m, m_1, m_2, m_3 -al a megfelelő mennyiségeket jelöljük, akkor az összkínálat befolyása

$$m x + \frac{\varphi m_1 x}{2} + \frac{\varphi m_2 x}{4} + \frac{\varphi m_3 x}{16}.$$

9. A kereslet és kínálat összetett tényezők, egyszerű fogalmak igen bonyolult jelenségek megjelölésére. Az árelmélet csak akkor tekintheti feladatát megoldottnak, ha a keresletet és kínálatot és azok hullámozását magyarázta, azaz azon tényezőket felismerte, melyek a keresletet és kínálatot vezetik.

Az ár a cserélendő áruk összes értéktényezőjének egyenlete. Mint ilyen az ár oly egyenlet eredménye, mely által a cseregazdaság terén a munkamegosztás által elválasztott foglalkozások számára a lehető legnagyobb előny elérése biztosított. Minthogy az ár által a termelés visszavezetetik a fogyasztásra, illetőleg a fogyasztás mérvévé válik, egyúttal mértékét adja annak, mennyiben valósították a cserélő felek gazdasági tevékenységek értékét. Minthogy az árra ható körülmények igen különbözők, az ár mozgalmának is igen szövevényesnek kell lenni. Mindenekelőtt kétféle mozgalmat különböztethetünk meg; először érvényesül egy folytonos hullámzó mozgalom, majd le-, majd fölfelé, mely a hullámmozgás jellegével bír; azonkívül tapasztalunk oly mozgalmat, mely majd tartósabban fölfelé, majd tartósabban lefelé irányul. Ezen mozgalom ismét különböző jelleggel bír, vagy gyorsított, vagy lassított. A legtöbb esetben ez utóbbi fog mutatkozni, mint minden ellentálló médiumban végbemenő mozgalomnál. Ezen két ármozgalom mellett mások is érvényesülnek, azok irányát majd megerősítve, majd lassítva. A tartósan és pillanatnyilag ható ármozgalmak találkozásából is sajátzerű jelenségek eredményeztetnek, melyeket legjobban egy a hullámzási síkot változtató rezgő húr képében ábrázolhatunk. Megjegyzendő továbbá, hogy a különböző áruk is eltérő ár jelenségeket mutatnak. Vannak áruk, melyek ár-hullámzása egyforma, vagy legalább nagyon hasonló és egymással párhuzamos, vannak áruk, melyeknek ár-hullámzása egymásra hat, egymást előidéz, mint hasonhangú hűrok rezgése; vannak ismét áruk ellentétes ár-hullámokkal. Gyakran tapasztalhatni, hogy az ármozgalom szakadó zott. Az ár-hullámzás aktív vagy passív; aktív, ha maga a jószág annak oka, passív, ha csak más jószág ár-hullámzásának visszatükröződése. Az ár-hullámzás továbbá általános vagy viszonylagos, a szerint, a mint az minden jószággal, vagy csak egyes jószágokkal szemben történik.

Az ártényezők nagy csoportját jobban tekintjük át, ha azokat osztályozzuk. E szerint vannak mindenekelőtt határozott és határozatlan, első-, másod-, harmadrendű stb. ártényezők; általánosak és részletesek; egyetemesek és helyiek, tartósak és időlegesek, nyíltak vagy lappangók; közvetlenek és közvetettek; egyszerűek és összetettek; gyorsan és lassan működők, mérhetők és mérhetetlenek stb.

Az ártényezők közelebbi vizsgálódását megelőzőleg, néhány megjegyzést kell tennünk a *fizetési képesség* és az áralakulás közötti összefüggésben. Számos író a fizetési képességet az ártényezők közé sorozza. Azonban ez következőképp értendő. A legtöbb esetben a fizetési képesség csak előfeltétele a keresletnek a nélkül, hogy a nagyobb-kisebb fizetési képesség az árakat változtatná. Hiszen az annyit jelentene, mintha egy remekmű

szépsége *A*, *B* esztetikai érzésétől függne, mely csak szükséges *A*, *B*-nek, hogy azt élvezze. A fizetési képesség is csak előfeltétel arra, hogy valaki vehessen. Azonban vannak esetek, melyekben tényleg az árak a fizetési képesség szerint változnak. Így pl. a vasúti díjak megállapításánál befolyást engednek az árúk értékének, mert a szerint könnyebben vagy nehezebben viseli el a szállítási díjakat; katonáknak, deákoknak, szegényeknek is alacsonyabban állapítják meg a díjakat. A fizetési képességnek továbbá befolyása van a személyes szolgálatok árának megállapítására; ügyvédet, orvost, némileg cselédet is mindenki fizetési képessége szerint fizet. Azonban a kisebb fizetési képességgel bíró rendszerint kénytelen kevésbé kiváló orvoshoz, ügyvédhez fordulni. A fizetési képesség továbbá nagyobb befolyást mutat oly árúknál, melyek fényűzésre szolgálnak, a mennyiben ezek beszerzése főleg ezen körülménytől függ. A fizetési képesség befolyása mutatkozik továbbá rendkívüli időkben; ostrom alatt levő városban csak a nagy fizetési képességgel bírók vehetnek; ^x nagyépentecken, midőn mindenki halat akar enni, annak ára akár kétszeresére emelkedik és határát csak a fizetési képesség szabja meg. A fizetési képesség befolyásának kell többnyire tulajdonítani a kor szerint tett különbséget pl. uszodában, színházban gyermekek javára, bár itt is eléggé nyers a fizetési képesség tekintetbe vétele, mert egy gazdag ember gyermeke nagy fizetési képességgel bír. Sajátságos eset az, midőn épen a nagyobb fizetési képességgel bírók olcsóbban vásárolnak. Ez több körülménynek lehet következménye. Először annak, hogy értelmesebbek, jobban ismerik a piacot, a legjobb forrásokat, jobban alkudoznak stb. Továbbá gyakran következménye annak, hogy a kereskedők nagy súlyt fektetnek arra, hogy gazdag és előkelő kliensekkel hívalkodhassanak; a kereskedőnek egyébként hasznára van, ha mondhatja, hogy *X*, *Y* főherceg vagy főhercegnő az ő vevője. Sőt az is lehet, hogy szegényebbeknek drágábban szabja az árt, mert nem látja szívesen, hogy hozzá jönnék. A nagyobb fizetési képességgel bírók különben még azon előnyben részesülnek, hogy mindazon árúkat, melyek a szegény ember szükségleteire is szolgálnak, ha ezeknek a fizetési képessége irányadó, — és különben is az ezek által okozott nagy kereslet az olcsóbb nagybani termelés alapja — ők is olcsóbban kapják, mintha az ár az ő fizetési képességek szerint alakulna. A fizetési képesség befolyása mutatkozik a készfizetési áraknál, melyek többnyire alacsonyabbak a hitel vásárlásoknál számítottaknál.

¹ Az 1871-iki párisi ostrom alatt pl. egy tojás ára 5 frank volt, egy pulykái 100, egy nyúlé 80, egy macskái 25, egy patkányé 3 frank stb. Szegeden az árvíz után nagy kereslet volt mindenféle árúk után, minek következtében az árak jelentősen emelkedtek.

Sőt gyakran igen nagy különbségek mutatkoznak, különösen ott, hol feltehető, hogy hitel könnyelműen és nagy mérvben igénybe vétetik. (Színésznők, gavallérok ruhaszámlái stb.!)

A fizetési képesség hatása abban is mutatkozik, hogy az ipar, tekintettel bizonyos osztályok gyenge fizetési képességére, arra törekszik, ennek megfelelő olcsó árúkat termelni.¹

A fizetési képesség általános ártényezőnek csak azon értelemben tekinthető, melyben azt *Cairnes* veszi, a midőn az a kereslet által felajánlott összes javakat jelenti; ha ezt értjük a fizetési képesség alatt, akkor természetes, hogy a vásárolható árúk az összes ajánlt árúk mennyiségétől függ, sőt nemcsak attól függ, hanem azzal egyenesen azonos.

A fizetési képesség *általános* vagy *viszonylagos*. Általános fizetési képesség az, mely egyszerűen a szükséges összegben talál kifejezést, a viszonylagos fizetési képesség az, mely egyúttal a szükségletkielégítés iendjét tartja szem előtt. Így pl. egy díjnok, a kinek napi három korona jövedelme van, ugyan bír általános fizetési képességgel arra, hogy egy hasonló árú zártszéket vehessen a színházban, de nincs viszonylagos fizetési képessége, mert azon jövedelemből a szükségletek észszerű sorrendje «zerint előbb más szükségleteket kell kielégíteni, melyeknek csillapítása titán nem is marad semminemű fizetési képessége. A viszonylagos fizetési képesség foka emelkedik a jövedelem nagyságával, viszont csökkent is azzal, minek fontos következménye abban látható, hogy a magasabb Tendű szükségletek kielégítésére szolgáló árúk áralakulására csak a nagyobb jövedelmi, illetőleg társadalmi osztályoknak van befolyásuk.

A fizetési képesség befolyására már *Stewart*, *Pagnini*, *Storch* és mások figyelmeztettek; *Malihus* és *Mill* is hangsúlyozzák. Sőt *Stewart* már kifejezést ad azon fontos eszmének, hogy a fizetési képesség ismét függ a jövedelemeloszlástól, mely eszmét újabban túlozva oda formulázták, hogy az *ár csak a jövedelemeloszlás függvénye. A fizetési képesség befolyásának hangsúlyozása tehát azt akarja kifejezni, hogy az ár tulajdonképp függvénye a jövedelemeloszlásnak és más-más jövedelemeloszlás más-más árviszonyokat hoz magával.* De a jövedelemeloszlás befolyása abban félre van ismerve. Változatlan jövedelemeloszlási rendszernél a jövedelemeloszlás-fcak, tehát a fizetési képességnek, befolyása nem lehet; ez csak akkor ^{nyújt} felvilágosítást az áralakulás és a kereslet változásáról, ha a jövedelemeloszlási rendszer maga változott. Hogy számos jószág ára változnék, ha pl. csupán kis jövedelmek volnának, vagy csupán nagy jövedelmek,

¹ *Booth*: Life and labour IV. 214. 1.: Popular demand is determined by individual income.

avagy csak középszerű jövedelmek, az kétségtelen. De addig, míg a jövedelemeloszlás módja nem változik, addig az csak a fizetési képességen át hathat az árakra, mely befolyás maga is korlátolt.

A fizetési képességre támaszkodó kereslet *hatályos keresletnek*¹ nevezetik, mert csak ennek lehet hatása az áralakulásra. A fizetési képességet nélkülöző kereslet egészen platonikus. A fizetési képességen kívül még a fizetési szándékot is említhetni, a mennyiben olyan vevőknek, kiknek fizetési szándékában az eladók kételkednek, mindig drágább árakat számítanak.

Mindezeket összefoglalva, azon eredményhez jutunk tehát, hogy vannak ugyan esetek, melyekben a fizetési képesség közvetlenül hat az áralakulásra, de rendes körülmények között az csak föltétele előzménye az áralakulásnak, nem oka.

Megjegyzendő itt is az, hogy valamint a fizetési képesség hat az árakra, úgy megfordítva az ár szerint változik a fizetési képesség.

10. Áttérvén az árra ható elemi tényezők vizsgálatára, mindenkéltől azt tapasztaljuk, hogy mások a keresletre, mások a kínálatra ható tényezők, a miből azonban nem szabad azt következtetni, hogy a keresletre ható tényezőket a kínálat, illetőleg a kínálatra ható tényezőket a kereslet teljesen figyelmen kívül hagyhatja. Sőt ellenkezőleg: a kereslet kénytelen a kínálat, a kínálat kénytelen a kereslet helyzetét ismerni és méltányolni, különben az ármegállapítás nem lehet észszerű. A keresletre ható tényezők közül első sorban tekintetbe jön *a jószág értéke, ill. reméli értéke*² *a szükségletkielégítés szempontjából*. A kereslet a jószág árának megállapításánál a szükségletből indul ki, mely e jószággal kielégítetik, illetőleg melyet azzal kielégíthetni remélnek. A szükséglet terjedelme, sürgőssége, ereje dönt a jószág ára fölött a kereslet részéről. Az árelmélet ezen része eddig el volt hanyagolva, újabban különösen a határérték-elmélet képviselői (*Gossen, Jevons, Menger, Böhm, Wieser, Marshall*) nagyobb figyelemben részesítették az árelmélet ezen oldalát. Itt mindenkéltől a *Gossen-féle szükséglettelítési törvény* említendő. E törvény azon tapasztalaton alapszik, hogy egy-egy szükséglet kielégítésével összekötött érzetek ereje igen különböző a kielégítettség foka szerint. A szükséglet minden egyes részének kielégítésével a még fenmaradó szükséglet kielégítésére szolgáló javak értékét kevesebbre becsülik. Az emberi test bizonyos hőfokot igényel; a javak azon része, mely a legsürgősebb szükségletet ez irányban kielégíti, nagyobb értékkel bír, mint az, melynek jelentősége

¹ E kifejezés már *Smithnel* fordul elő.

² Mert sok jószágról előre nem is tudjuk, ér-e az és mennyit?

a szükséglet szempontjából már kisebb. *Marshall* a *csökkenő hasznosság* törvényének nevezi e jelenséget; minden a javak készletéhez járó növekedéseknek kisebb a hasznossága. Az a növedék, melynél már kétes, vajjon a vele járó haszon megérdemli-e a megszerzésével járó fáradságot, *határ-növedéknelc*, a vele járó hasznosság *határhaszonnak* nevezetik.¹ A határhaszon szabályozza a kereslet részéről az árt, és minthogy az a javak mennyiségével csökken, a jószágnak a keresletre irányadó árának csökkeneni kell.² Innét van, hogy minden jószágból a kereslet növekedhetik, ha az ár csökken, mert akkor az ár a csökkenő haszonértékkel lépést tart. Ha pl. a hektoliter bor ára 50 korona, akkor egy borkedvelő évi szükségletét a maga és családja számára 5 hektoliterben állapítja meg, mert ez esetben az 50 korona hektoliterenként épen megfelel a határértéknek; azon szükségletkielégítési többletnek, mely az ötödik hektoliterrel össze van kötve, még tulajdonít 50 korona jelentőséget. De a hatodik hektoliternek a határérték már kisebb, azért tehát az 50 korona ár mellett azt nem veszi, de venné, ha az ár lemenne 40 koronára. Azért az 50 korona képezi a kereslet részéről ez esetben a határárt. Ha pedig a határérték csökkenésének az ár megfelel, akkor a kereslet emelkedik. Azért a kereslet következő skálát mutat: 50 korona ár mellett olyan a határérték, hogy a szükséglet 5 hektoliternél nem lehet nagyobb; 40 korona ár mellett olyan a határérték, hogy a szükséglet 10 hektoliternél nem lehet nagyobb; 30 korona ár mellett olyan a határérték, hogy a szükséglet 20 hektoliternél nem lehet nagyobb; 20 korona ár mellett olyan a határérték, hogy a szükséglet 30 hektoliternél nem lehet nagyobb stb. Ezen példából egyúttal azt látjuk, hogy a vevő hajlandó 50 korona ár mellett 5 hektolitert venni, a mi 250 koronának felel meg; ez az áldozat, melyet ő kész hozni; de 40 korona ár mellett csak 200, 30 korona ár mellett csak 150, 20 korona ár mellett csak 100 koronát fizet. Minthogy pedig kész volt 250 koronát fizetni, 50, 100, illetve 150 koronát nyer. Azt az előnyt, mely a vevő által tényleg fizetett ár és azon ár közötti különbségben rejlik, melyet esetleg hajlandó lett volna fizetni, a *fogyasztó ?áradékának* (Consumers rent)³ nevezik; a különböző árak mellett végbe-

¹ Principles, 150. 1.

² Ezért tapasztalhatni a piacon árcsökkenést oly árúban, melyekből egyezzerre nagy mennyiség hozatik forgalomba. A kínálat tehát ezt lehetőleg kerülni fogja. Ha pl. az állam tetemes birtokokat akar eladni, akkor nem szabad azokat egyszerre kínálni, különben nagyon lenyomja a földbirtok árát, mi nemcsak az Állam szempontjából, de a magánosok szempontjából is káros.

³ *Marshall*: Principles III., IV. fejj.; azonban a kifejezés nem nagyon helyes, mert a »járadék« jövedelmet jelent, a fogyasztó járadéka pedig csak egy előny.

menő alakulását a keresletnek, mint azt a fentebbi példában feltüntetük, képezi a kereslet skáláját (Demand schedule). Látni ebből, hogy a kereslet hat az árakra, de hogy az ár is visszahat a keresletre és különböző árak más-más kereslet felel meg. Azonban tekintetbe veendő itt első sorban a kereslet ruganyossága, a mennyiben attól függ, mily arányban fog a kereslet apadni az árak emelkedésével, milyen arányban emelkedni az árak csökkenésével, mert azt még sem állíthatni, hogy minden árváltozás visszahat azonnal a keresletre; itt bizonyos határok vannak, melyeken belül a kereslet érzéketlenséget mutat esetleges árváltozásokkal szemben. Általában áll az, hogy a kereslet ruganyossága legnagyobb középárak mellett, legkisebb magas és alacsony árak mellett; az előbbi esetben ugyanis a kisebb árscsökkenés még nem elég a szükséglet fejlesztésére, az utóbbi esetben pedig már nem szükséges.

A kereslet szempontjából mindezek alapján az ártörvény akkép hangzik, hogy a javak ára egyenes viszonyban áll azok határértékéhez, azaz oly áruból, melynek határértéke csekély, többet kell adni oly áru beszerzése céljából, melynek határértéke magas, és az áregyenlet úgy fog alakulni, hogy a kölcsönös kereslet a legnagyobb előny megvalósításához vezessen.

11. A kínálat részén az első és legfontosabb ártényező az úgynevezett *termelési költség* vagyis a javak értéke a termelés szempontjából. A javak értékében, — tehát árában is — mint láttuk, találkozik az élvezet és az áldozat eleme. Az áldozat legegyszerűbb kifejezését a munkában találjuk. Gazdasági hatására nézve egészen közömbös, vajjon e munka oly javakban van-e megtestesítve, melyek közvetlenül tesznek szolgálatot, azaz fogyasztatnak, avagy közvetve, vagyis termelésre szolgálnak. A termelésre fordított javak rendeltetése is az, hogy egy későbbi időpontban fogyasztásnak szolgáljanak, vagy azt előmozdítsák. Tehát minden jószág nyeri a fogyasztás viszonyából értékét és ugyané viszony irányadó az azok megszerzésére fordított munkára nézve. Azért az a munka is, mely az előállított jószágban meg van testesítve, értékét egyfelől azon szükséglettől nyeri, melynek kielégítésére fordítatik, másfelől a munkás, illetőleg termelő részéről azon szükséglettől, melynek kielégítésétől magát megfosztja, midőn jószágokat nem fogyasztásra, hanem termelésre fordít. A termelési költségben is tehát a termelési javak értéke lappang, t. i. azok értéke egyfelől azon szükséglet szempontjából, mely azzal kielégíthető lett volna, másfelől a termelés szempontjából. Azonban e kettőnek ismét egyenlőnek kell lenni, mert ha amaz nagyobb, akkor nem fordítatik az illető jószág termelésre; az ellenkező eset nem igen következhetik be.

Mint hogy a termelési költség tehát nem egyéb, mint a javak értéke a termelés szempontjából, a termelési költség tana csak egy részleges alkalmazása az értéktannak; a kínálatra ható legfontosabb tényező csak más oldala a keresletre ható tényezőnek.

Más helyen érintettük már azon eltéréseket, melyek a termelési költségek fogalmánál felmerültek. A termelési költségek elmélete *Ricardótól* származik.¹ *Ricardo* a termelési költségek alatt a javak előállítására fordított munkát és tőkét érti. *Ricardo* határozottan kiemeli *Smithtől* szemben, hogy ő a javak termelési költsége alatt nem a termelők jutalmazását, hanem azok fáradozását érti.² *Mill* ezen elméletet elfogadta, azonban nagy zavart okozott az által, hogy munkájának egyik helyén ezen elmélettől annyiban eltér, a mennyiben a munkát és tőkét munkabérral és tőkekamattal véli helyettesíthetőnek.³ Ebből indul ki *Cairnesnek Mill* ellen intézett támadása, mely szerint *Mill* két teljesen ellentétes fogalmat, költséget és jutalmat, áldozatot és ellenszolgáltatást összetéveszt.⁴ »A gazdasági gondolkozás egész köréhez tartozó eszmék között — mondja *Cairnes* — nem találhatni ellentétesebbet, mint a költségeket és a költségek jutalmazását, az ember által a termelés érdekében tett áldozatokat és ezeknek a természet által adott jutalmazását. Minden gazdasági haladás a kettő közötti arány változtatásában áll; abban, hogy a jutalom a költséghez viszonyítva emelkedjék, vagy a költség a jutalmazáshoz képest csökkenjen. Költségek és jutalmazás gazdasági ellentétek, olyannyira, hogy csekély költség és magas jutalom azonos kifejezések.« Ezen tévedés szorosán összefügg azzal, mint *Cairnes* mondja, hogy a társadalmi gazdaságtan kénytelen a közönséges élet és különösen a kereskedelmi világ kifejezéseit elfogadni, itt pedig a költség alatt a gyáros illetőleg a vállalkozó kiadásait értik. Megjegyezzük, hogy különösen a »költség« kifejezés tévútra vezető; a »termelési áldozatok« kifejezését kellene inkább használni, mert költség alatt csakugyan rendszeren pénzbeli kiadásokat értenek. A *Cairnes* és *Mill* felfogása között létező különbséget megértjük, ha szem előtt tartjuk, hogy egy kiváló ügyvédnek fizetett magas díj épen nem jelent magas költséget; alacsony munkabérek rendszeren drága azaz rossz, öiagas munkabérek olcsó, azaz jó termelést jelentenek. Újabban *Sidgwick* és *Marshall*⁵ ismét visszatértek *Millhez*. *Marshall*, bár elismeri, hogy

¹ Works, 11. 1.

² Első elemei már *Pettynél*, *Harrisnál* stb.

³ Principles, 277. 1.

⁴ Some leading principles, 47. 1.

⁵ Principles, 399, 1.

Mill előadása zavart szülhet, mégis az ő felfogásához csatlakozik és két-féle termelési költséget különböztet meg, javbeli és pénzbeli költségeket.

12. A termelési költségeket *szűkebb* és *tágabb* értelemben vehetjük; szűkebb értelemben véve azon költségek, melyeket egy-egy jószág előállítására közvetlenül követel, a termelésre szükséges általános berendezések és kiadások tekintetbe vétele nélkül. A tágabb értelemben vett termelési költség ezeket is magában foglalja. Az előbbieket *különös*, az utóbbiakat *általános* költségeknek nevezhetjük. Az *összköltségek* alatt értjük mindazon költségeket, melyek felmerülnek mindaddig, míg a jószág a fogyasztó rendelkezésére jut. Ezen megkülönböztetések nagy gyakorlati jelentőséggel bírnak. Ha pl. árcsökkenő irányzat uralkodik, az eladó első sorban hajlandó lesz azt a különbözetet áldozni, melylyel az összköltségek meghaladják a tágabb értelemben vett költségeket; ha ez még nem elég, feláldozza azt az összeget, melylyel az általános költségek meghaladják a különös költségeket. Már igen nehezen fogja azonban a termelő magát oly árra elhatározni, mely a különös költségek fedezésére sem elegendő. A termelési költségek legfontosabb tételei: *a*) az anyag (nyersanyag, segédanyag, félgyártmány), *b*) az erő (munka, természet), *c*) az eszközök (gépek), *d*) a vezetés, *e*) a biztosítás költsége. A költségek közé tartozik továbbá a romlás, törés, apadás, elértéktelenedés, veszteségek által okozott áldozat. *C aimes* a kockázatot is számítja a termelési költségekhez. Azonban itt különbséget kell tenni, még pedig a termeléssel és a forgalommal összefüggő kockázat között. A termeléssel összefüggő kockázat a termelési tényezők kockázatának tekintendő és mint olyan összefügg egyfelől a munkával, másfelől a tőkével, azaz nagyobbitja a munkában, illetőleg tőkében hozott áldozatot, de nem szerepel mint külön tényező. A forgalommal összefüggő kockázat pedig nem tartozik, mint általában a forgalom költségei, a tulajdonképeni termelési költségekhez.¹

13. Közelebbről vizsgálván a termelési költségek vagy jobban termelési áldozatok tanát, a társadalmi gazdaságtan azon törvényhez jutott, hogy hosszabb idő folytán a nagy mennyiségben előállítható javaknak ára a termelési áldozatok arányában alakul. Ez különösen *Ricardo* tana,²

¹ *Wollemborg* nem tesz különbséget a termelési és forgalmi kockázat között és egészen visszautasítja *Caimes* tanát (Intorno al costo relativo di produzione 34. lap).

² *Ricardo* tana sok zavart okozott, mely annak helytelen magyarázatából származott. *Ricardo* azt tanítja, hogy a javak a termelési költségek arányában cserélhetnek; mások, önállóan vagy őt félreértve, azt mondták, hogy a javak ára függ azok termelési költségétől. A két állítás között, melynek különbségét is egye-

mely egyoldalú kifejtésében azon felfogáshoz vezetett, hogy csakis a termelési költségtől függ az ár, a mivel *Ricardo* tana nem egyezik. Ezzel szemben mindig figyelemmel kell lenni arra, hogy a termelési költségek «gyik legfontosabb, de nem egyedüli tényezőjét képezik az áralakulásnak, mint azt még közelebről látni fogjuk. A termelési költségek befolyása azonban, már tekintettel a különbözőkép alakuló költségekre, csak irányzatot képez; tényleg az árak még azon árúknál is, melyeknél a termelési költségek nagy befolyással vannak, többnyire a termelési költségek tétele, mint a súlypont, körül forognak, de nem képezik annak merev, matematikai kifejezését. Ez annál kevésbbé történhetik, mivel a termelési költség maga sem változatlan tétel, majdnem folytonos változást mutat a termelés tényezőinek változásával, a termelés rendszerének, a termelés mennyiségének változásával.

Mínt hogy a társadalmi termelés terén a javak a különböző termelők által különböző termelési költséggel állítatnak elő, a legfontosabb kérdés, mely itt keletkezik, az, mely termelési költségek irányadók az árra nézve. Hogy e kérdésre felelhessünk, a termelőket három csoportba osztjuk: az elsőbe tartoznak azon termelők, kik a legalacsonyabb termelési költségekkel dolgoznak, a másodikba azok, kik közepszerű költségekkel, és a harmadikba azok, kik magas termelési költségekkel dolgoznak. Oly esetekben, midőn az első csoport termelvénye elegendő a kereslet kielégítésére, a legalacsonyabb termelési költségek szabályozzák az árt; ha a kereslet nagyobb, akkor azon csoport termelési költségei lesznek irányadók, mely közepszerű költségekkel dolgozik; abban az esetben pedig, ha a kereslet még ezen csoport közreműködésével sem elégíthető ki, az ár a legmagasabb termelési költségek szerint fog alakulni. Azonban bármi legyen az eset, minden egyes csoportban ismét és így akkor is, ha mind a három csoport tevékeny, mindig azok költsége lesz irányadó, kik a legkedvezőtlenebb körülmények között termelnek, azaz, mint azt szokás Hfejezni, a termelés határán («margin of production») állanak, de a kiknek tevékenységére még szükség van,' hogy a jelentkező kereslet kielégíthessék. Mert ha az ár ezeknek nem engedné e termelési költségek fedezését, akkor a szükséglet egy része nem találna kielégítést és kénytelen volna

sek túlozták, az eltérés abban rejlik, hogy *Ricardo* állítása nem foglalja magában azt, hogy a termelési költségtől függ az ár, hanem csak azt, hogy két jószágának, helynek termelési költsége úgy viszonylik mint 1: 2, árgyenlete ennek meg fog felelni. Ebből származik a különbség abszolút és relatív költség között; az árban, mint a mely viszonyt fejez ki két jószág között, közvetlenül természetesen a viszonylagos termelési költség jut kifejezésre. Másfelől azonban nehéz volna tagadni, hogy a viszonylagos költséget csak az abszolút költség segítségével lehet meghatározni.

elnémulni, mert minden nyilvánulása már a kereslet és kínálat egyenlőtlenségénél fogva az árakat emelné. E törvényt akkép is lehet kifejezni, hogy a termelési költség utolsó növedéke (increment), mely a kereslet kielégítésére vezetendő vissza, szabja meg az ár magasságát. Azonban ezen nagyfontosságú törvénynél a következőket kell szem előtt tartani. A termelvények három csoportba oszthatók. Az elsőbe tartoznak azok, melyeknél a termelés kiterjesztése csak a termelési költségek emelkedése árán érhető el; ezt különösen a föld termelvényeinél észlelték, bár épen nem szorítkozik ezen térre, és e jelenségre vezet vissza a földjáradék. E jelenséget a *csökkenő termékenység törvényének* (»law of diminishing returns«) nevezték. A második csoportba tartoznak oly termelvények, melyeknél a termelés kiterjesztése nem gyakorol befolyást a termelési költségekre, melyek a *változatlan hozadék törvényének* (»law of constant returns«) hódolnak. A harmadik csoportba tartoznak azon termelvények, melyeknél a termelés kiterjesztésével a termelési költség csökken, melyek az *emelkedő hozadék törvényének* (»law of increasing returns«) hódolnak.¹ Azonban e különbségeket nemcsak egyes termelvények szerint, hanem különböző termelési korszakok szerint is találjuk, a mennyiben a termelés bizonyos fokán a termelési költségekben a termelés nagyobbodása változást nem okoz; a termelés haladásával a termelés kiterjesztése azt nagy tökélyre viszi és a termelési költséget csökkenti, míg végre oly korszakban, midőn már minden kútforrás és minden eszköz felhasználtott, a termelés további kiterjesztése a termelési költségeket emeli. Ezt épúgy lehet az ipar, a kereskedelem terén észrevenni, mint az őstermelés terén. Ezekből már most az következik, hogy a legmagasabb költségek befolyása módosul akkor, midőn a termelés kiterjesztése a termelési költségek csökkenését hozza magával.

A legnagyobb, »de még szükséges« költség elméletén még egy lényeges módosítást kell eszközölni. *Thünen* volt az első, ki következetesen a különböző termelési tényezők árát azon eredményre vezette vissza, melyet azok a legkedvezőtlenebb körülmények között felmutatnak. *Canes* ragaszkodik az átlagos költségek elméletéhez, miszerint mindig az átlagos termelési költségek döntenek. Azonban logikailag azoknak kell igazat adni, kik szigorúan ahhoz ragaszkodnak, hogy mindig a legmagasabb szükséges termelési költségek irányadók. Azonban egy tekintetben mégis megszorítás szükséges. E megszorítás azon alapszik, hogy teljesen

¹ Különösen *Marshall* érdeme, hogy a csökkenő termékenység törvénye mellé a változatlan és emelkedő termékenység törvényére utal, habár már előtte a jelenség maga ismeretes volt.

lehetetlen, hogy oly esetben is az összes termelvények ára a legmagasabb költségek szerint alakuljon, ha e termelvények csak csekély része ilyen magasabb költséggel állítottak elő. Ha pl. valamely országban, mely 50 millió hektoliter búzát termel, 49 millió hektoliter 14 korona költséggel állítatik elő, 1 millió 15 koronával, valószínűtlen, hogy az egész mennyiség ára mindig ezen magasabb költség szerint irányuljon. A tévedés azon alapszik, hogy a társadalmi gazdaságtan mindig azon tételből indult ki, hogy valamely árúnak ugyanazon piacon csak egy ára lehet. De a piac egysége többnyire csak abstractio, mely gyakorlatilag gyakran nem létezik; mert ugyanazon árúnak a piacza ma más, mint holnap, és holnapután ismét más lesz; de még ugyanazon napon ugyanazon árúnak gyakorlatilag nem egy, hanem több piacza lehet, t. i. több egymástól bizonyos fokig független és egymást nem befolyásoló piacz. Ebből az következik, hogy az árak sem kell egynek lenni; egy jelentékeny része a keresletnek kielégítettik az átlagáron, és egy kisebb része, melyet a későbbi időpont vagy az elzártabb helyzet avagy más körülmény arra kényszerít, kénytelen lesz megfelelő magasabb áron a termelvény azon. részét megvenni, melyet a termelők a magasabb termelési költségek miatt alacsonyabb áron nem adhatnak. Ez igen könnyen megérthető, ha azt egy a közönséges életből vett példán vizsgáljuk, melyben a szükséglet-kielégítés nem egyszerre történik. Ha pl. valaki farsang idején egy nagyon elfoglalt cipésznél egy pár báli cipőt gyors elkészítésre rendel, akkor lehetséges, hogy a cipész, mivel kénytelen a munkást drágábban fizetni, vagy éjjel is dolgozni, vagy egyéb körülmény miatt, a rendesnél magasabb árt fog követelni; de ezen ár nem fogja természetesen azon megrendeléseket érinteni, melyeket már elvállalt. A legmagasabb költségek általánosítása leginkább ott fog bekövetkezni, hol az illető árúkészlet egy időben kerül piacra és az eladók gyorsan arról tudomást szereznek, hogy a készlet egy része drágábban kínáltatik és hogy a kereslet kénytelen lesz a magasabb árat megadni. Következő föltételek mellett tehát a legteljesebben érvényesül a legmagasabb költségek hatása:

*) Az olcsóbban termelőknek tudomással kell bírniok arról, hogy a szükséglet kielégítésére nagyobb költséggel előállított termelvényre lesz szükség, b) A drágább termelés ugyanazon időben folytattassék és ugyanazon időben lépjen a piacra, mint az olcsóbb; mert a hol az csak a későbbi szükségletek kielégítésére utólagosan működik, ott annak az előbb előállított és eladott termelvények ára nem lehet befolyása, c) Elég feltűnőnek kell lenni a keresleti többletnek, hogy minden termelő azonnal lássa, miszerint a legdrágábban termelők is czélt fognak érni. Mert ha a különbség csekély, nem lehet biztosan tudni, nem fog-e a kereslet utolsó

része mégis visszavonulni, *d)* Minél ruganyosabb az illető szükséglet, annál kevésbé, mennél merevebb, annál inkább fog érvényesülni a legmagasabb költségek hatása, *e)* Nem fog érvényesülni a forgalom azon részében, melyben az árak már előre, hosszabb időre megállapítatnak szerződés által, pl. lakbérek egy részénél, *f)* Bizonyos esetekben ugyan érvényesülni fog, de csak lassan, hosszabb idő lefolyása után.

Elkerülte a figyelmet, hogy nagy különbség van az ármegállapítás és különösen a termelési költség befolyása tekintetében, a szerint a mint az árú nem létezik és csak megrendelésre termeltetik vagy készletre termeltetik. Az első esetben a termelő a kereslethez alkalmazva szabályozhatja a termelési költségeket, a másik esetben a termelési költség már eldőlt, mielőtt a kereslet jelentkezett.

14. A költségtörvény alól számos kivétel tapasztalható. Így *szem előtt kell tartani, hogy a termelő erőknél tulajdonképi termelési költségekről nem is lehet szó*. Sem a földnél, sem a munkánál szorosabb értelemben véve termelési költség nincs; a tőkének jelentékeny részénél, különösen, a mely régebb gazdasági korszakok eredménye, szintén nem lehet szó termelési költségekről, úgyszintén olyanoknál, melyek jelenleg nem létesíthetők. Általában csak készítményeknél lehet szó termelési költségekről; a mi nem készítmény, ott tulajdonképi termelési költség sincs; de készítménynél sincs oly időben vagy oly helyen, szóval oly körülmények között, midőn a készíthetőség megszűnik. A termelési költség törvénye továbbá nem alkalmazható a következő esetekben: 1. áruknál, melyek ma már nem állíthatók elő, pl. régiségek, nem élő híres mesterek alkotásai stb.; 2. áruknál, melyeknél a termelési költségeket csak utólag lehet megállapítani (mi épen gyakran a termelő tönkre jutását okozza); 3. áruknál, melyeknél a költségek jelentékeny része csak utólag tudható, pl. vasúti üzletnél; 4. oly áruknál, melyeknek termelési viszonyai gyakori változásnak vannak alávetve; 5. oly időben, midőn a termelés gyakori változásnak van kitéve, midőn szüntelenül új eljárások, új találmányok a termelési költségeket változtatják;^x 6. midőn a termelő, vállalkozó a jövő érdekében eltekint a termelési költségek követelményeitől;

¹ Azért mondja *Marshall*, hogy az a törvény, mely szerint az árt a termelési költség szabja meg, sok korlátnak van alávetve. Ez elmélet meglehetősen jól magyarázza a jelenségeket egy stationär társadalomban, de a mai viszonyok között erről szó sem lehet. A költségnek a haszonhoz való aránya csak a kereslet és kínálat határán működő erő irányzatát jelöli. És ezt a jelentőséget kell adni azon sokszor félreértett állításnak, hogy a normális vagy természetes ár idő folyásával (»in the long run«) a gazdasági erők eredménye. (*Principles*, 408. 1.)

² Az amerikai üzleti élet egyik jelszava »Regardless expenses« tekintet nélkül a költségekre. A termelő ez alapon költséget nem kímél a fogyasztók érdeké-

7. az általános költségeknél¹ (házbér, adó, általános üzleti költség stb.). *Általában megjegyzendő, hogy a termelési költségek kérdésében a tudomány még nem mondta ki az utolsó szót.* Különösen ügyelni kell arra, hogy egy végzetes circulus vitiosusban ne forogjon.

Szükség van különösen arra, hogy az *általános* termelési költségek tana mellett kiépíttessék az egyes fontosabb javak termelési költségének tana (különös termelési költség²).

15. Említettük már, hogy az ár nemcsak eredménye a keresletnek és kínálatnak, hanem azokra vissza is hat. A mi különösen az árnak a termelési költségekre való hatását illeti, azt következőkben foglalhatni össze: a) Ha az árak az előállítási költségek alá csökkennek és az árakat más piacon nem lehet értékesíteni, a termelés leszállítatik. Ha az árcsökkenés onnét származott, hogy a vevők száma vagy fizetési képessége csökkent, akkor a kisebb termelés folytán csak annyi fog piacra jönni, a mit a jobb vevők vesznek és az ár ismét emelkedni fog. Ha ellenben a jószág hasznossága csökkent, akkor árat nem lesz lehetséges felemelni. Ha az ár csökkenése onnét származik, hogy más árúkat hozatnak a piacra, akkor, ha ezek a szükségletet teljesen kielégítik, az árakat ismét emelni nem lehet; ha ellenben ezen árúkkal nem lehet az egész szükségletet kielégíteni, az ár a kedvezőtlenebb termelés költségéig fog emelkedni, ha a termelők különböző személyek, ha pedig ugyanazon személyek, akkor egy átlagár fog megállapíttatni; b) ha ellenben az árak a költségeken felül emelkednek, a nagyobb nyereség több termelőt fog ezen térre vonzani és a nagyobb kínálat az árakat ismét lenyomja. Ha azonban az új termelők csak kedvezőtlenebb körülmények közt tudják az illető tárgyat előállítani, az ár ezen kedvezőtlenebb termelés költségei szerint fog alakulni.

A jószág értéke a szükségletkielégítés szempontjából és a termelésre fordított javak értéke a termelés szempontjából képezik a két legfontosabb elemét az áralakulásnak. A tudomány haladásának nehézségeit mutatja azon jelenség, hogy máig az írók két táborra oszlanak az árel-

ben, abban a helyes meggyőződésben, hogy ha azoknak jó szolgálatot tesz, az előbbutóbb az ő hasznára lesz.

¹ Gyakran a termelő az általános költségeket nem is számítja pontosan az egyes árú árába, hanem fedezi a fizetett és a kapott ár közötti különbségből, melyben a nyereség is rejlik; pl. a borkereskedő x tudja, hogy a hektoliter bor x forintba kerül és hogy általában még $\frac{x}{10}$ -el kell az árt emelni, hogy minden egyéb költség (házbér, személyzet, adó stb.) és az ő nyeresége fedezetet találjon.)

² Lásd Glossen zur Lehre von den Produktionskosten (Jahrbücher für Nö. u. Stat. Jena 1906) című értekezésemet.

mélet szempontjából. Már fentebb érintettük helyeslőleg, hogy újabban az angolok által egyoldalúan kifejtett csereértékelméssel szemben, ismét jobban hangsúlyozzák az értékben a hasznossági elemet; azonban egy oldalúság ismét a hasznosságot egyedüli ártényezőnek tekinteni, mint ez *Jevons*, *Böhm-Bawerk* stb. által történik, sokkal egyoldalúbban, mint a költség *Ricardo* által, ki a hasznosságot ugyan közelebről nem tette tárgyává, de annak befolyását az árakra nem tagadta.¹ Mindamellet az említett írók sem tagadják az ár és a termelési költségek közötti összefüggést, csakhogy nem a termelési költségből, hanem az értékből (illetőleg határértékből) indulnak ki, azt mondván, hogy az érték szabja meg, mely cikkek termeltesenek és mely költséggel; a termelési költség itt pedig csak úgy hat az árakra, ha a kínálat által az érték (illetőleg határérték) változik. Legjobban szövegezi *Marshall* a két tényező arányát, azt mondván, hogy a »termelési költség elv« és a »határérték elv« részei a kereslet és kínálat általános törvényének.² *Wieser* is, bár egyik legkiválóbb képviselője a határértékelméletnek, helyesebb álláspontra helyezkedik a költségtörvénynel szemben.³ Hogy az ár nem egyéb, mint az értéknek forgalmi kifejezése. Az értékben pedig, mint láttuk, két tényező találkozik, az élvezet és az áldozat, sőt ép a határértékben az élvezet magasságát az áldozat nagyságából, azaz a mennyiségéből vezeti le, tehát tulajdonképpen azoknak egységét állítja. Az árprocessus az értékmegállapítástól lényegileg csak abba, i különbözik, hogy az érték két elemét két külön-tábor képviseli, az élvezetet a kereslet, az áldozatot a kínálat tábor, és azt lehetetlen volna tagadni, hogy a keresletet más szempont vezeti, mint a kínálatot. De ebből nem következik, hogy költség és haszon között különbség van; a költség is haszon, csak más természetű haszon ugyanazon jószág által elérve. Azért a határértékelmélet csak annyiban fontos, mert a költségeknél is hangsúlyozta, hogy azok nem képezik az utolsó elemet, hanem hogy a költségek is hasznot jelentenek (t. i. a termelésnél elérhető hasznot), és hogy az értéktörvény hatása alatt a termelési javak is a leghasznosabb alkalmazások irányát követik. Ezt legjobban véltük kifejezni és egyúttal minden félreértést kerülni az által, hogy a termelési költségekben a javak hasznát a termelés szempontjából látjuk és ezt szembeállítjuk a javaknak hasznával a fogyasztás szempontjából. Másfelől egyoldalú azon felfogás is, hogy a termelési áldozat az egye-

¹ *Marshall*: Principles, 538. 1.

² Principles, 544. 1.-

³ A költségtörvény az általános értéktörvény leggyakoribb megjelenési módja (Natürl. Werth, 177. l.).

düli döntő eleme az árnak, mit egyszerűen abból láthatni, hogy valamely jószág sok termelési költséget képviselhet, de azért senki sem fog érte a legkisebb árt sem fizetni, ha haszontalan valami.

Sem hasznosság áldozat nélkül, sem áldozat használat nélkül nem vezet árhoz, épúgy mint nem vezet értékhez. Ez annyira lényeges, hogy azt az egész gazdasági élet egyik alaptörvényének tekintheti.¹

Nem szükséges ezek után hangsúlyozni, hogy az említett ártényezők mind *együtt* érvényesülnek vagy legalább érvényesülhetnek az ár megállapításánál. És habár igaz, hogy azon árúk ára, melyek nagyban állítatnak elő, az előállítási költségek felé gravitál, épenséggel nem tekinthetni szabályellenesnek, ha az ár nem alakul mindig csak az előállítási költség szerint, mert ez az ártényezők csak egyikét képviseli. Egészen fölösleges tehát *Neumann* figyelmeztetése, hogy vannak esetek, melyekben egyenlő költségek mellett az árak különböznek. Mert ha a IV. emeleti lakás olcsóbb, mint az I. emeleti, a II. emeleti páholy olcsóbb, mint az I. emeleti, az utolsó sor zártszék olcsóbb, mint az első, a szép róza vagy a szép alma drágább, mint a kevésbé szép vagy elhervadt, rothadt, bár egy a termelési költség: ez épen nem meglepő és abban találja magyarázatát, hogy a használati értéke e javaknak különböző. Minden árjelenség csak az összes tényezők összeműködéséből érhető.²

16. Fejtegetéseink eddig a normálárak magyarázatára szorítkoztak. Áttérünk most a piaczi árak kérdésére. A piaczi árak törvényét is első sorban azon árúkon kell tanulmányozni, melyek a nagybani termelés és forgalom s a szabad verseny tárgyát képezik. A normálár megállapításánál a társadalmi gazdaságtan mintegy a légmentes térre vonatkozólag állapítja meg a jelenségek törvényét. A piaczi árnál a gazdasági élet sokirányú tényezői jutnak érvényre. Ezek között első sorban a *vevők és eladók felfogása* az ártényezőkről bír fontossággal; a vevők és eladók véleménye a kölcsönös erőről és a piac viszonyairól. A vevőnek nézete arról, hogy képes-e másutt az árút kedvezőbb föltételekkel venni, az eladónak nézete arról, vajjon képes-e az árút másutt jobban eladni, avagy a vevőnek törekvése minden áron venni, az eladóé minden áron eladni, az áralakulásra lényeges befolyással van. Egyébként is a minden-

¹ Némileg az említettektől eltérő *Macleod* elmélete, ki behatóan foglalkozik *Ricardo* cáfolatával, de a hasznosságot sem fogadja el, hanem a keresletet, a kívánalmat, a fogyasztást; ennek kutatása pedig már nem tartozik a Nemzetgazdaságtanba, hanem a morálba. (*Principles of economical philosophy* I., 302. 1.)

² Az áraknak a költségektől való eltéréséről lásd még *Lehr: Grundbegriffe und Grundlagen der Volkswirtschaft* (Leipzig, 1893.; 180. 1.);

napi tapasztalat mutatja a vélemények befolyását az árak alakulására. Bizonyos események oly hangulatot szülhetnek, melyek a létező árakat teljesen felforgatják, mert ily események bekövetkezésének eshetősége rendszeren nagyobb hatást tesz, mint az esemény tényleges bekövetkezése.¹

A legerősebb tényező, mely vevők és eladók véleményét befolyásolja, a már létrejött árakról való tájékozottság. Minden árral, mint láttuk, egy új fázisa keletkezik a keresletnek és kínálatnak; minden piaci árban tehát más piacok árai is szerepelnek mint tényezők. Minden vétel hat a következő vételekre, azonban ezen hatás föltétele az, hogy vevőre, illetőleg eladóra egy más piaci fölkeresése lehetséges-e? E tekintetben azonban különböző akadályok merülhetnek fel és pedig: a) természeti vagy absolut akadályok, azaz az illető jószág csak egy vagy kevés példányban létezik (híres festők művei, kéziratok, régiségek, ritka természeti termékek); β) jogi akadályok, azaz bizonyos javaknak más helyen beszerzése tiltva vagy nehezítve van (vámok); γ) gazdasági akadályok, azaz az árú pl. nem alkalmas a szállításra vagy a szállítási költséget nem viseli el; δ) társadalmi akadályok, az a társadalom bizonyos javak — pl. a honi ipar termelvényeinek — használatára kényszerít. Ha ezen akadályok felmerülnek, a más piaczon történő áralakulásnak semmi, vagy csak csekély befolyása lehet, mert vevők és eladók ama piacczal nem érintkezhetnek, vagy nehezen érintkezhetnek; az a) alatti esetben pedig a jószágnak nincs is más piaca.

Nagy fontossággal bír az áralakulásnál különösen a *φισοζ̄ kellő ismerete*. Ha valaki belép valamely üzletbe és fogalma sincs az ákról, sem az árú minőségéről, akkor az áralakulás reá nézve minden esetre kedvezőtlenül fog történni. A legtöbb esetben a fogyasztó csekély jártassággal bír és ez adja meg a fölényt az eladónak. Vannak különben számos esetek, melyekben szakismerettel nem is bírhat a fogyasztó és ezért igen hátrányos helyzetben van. Ez az eset szolgálatoknál is gyakran fordul elő. Különösen oly esetekben, midőn a fogyasztó kellő ismeretekkel nem bír, nagy befolyása van a kereskedők részéről gyakorolt rábeszélésnek, mely szintén más árakat létesít, mint a milyenek a nélkül létrejőnének. Viszont a fogyasztó ügyes rábeszélése² is előnyére fordíthatja az áralakulást. A piaci viszonyok ismeretével függ össze az üzleti hírek nagy fontossága. Egy újabb hír valamely piaczon az áralakulásnak egészen váratlan irányt adhat.

¹ Igen jó megjegyzések erről: *Ellis: Influence of opinion on markets* (Economic Journal, 1892., 109. 1.).

² *Ihering: Zweck im Recht*, I. 44. 1.: Wer gut spricht, zahlt weniger.

Jól venni tudni, jól eladni tudni, egy nagy művészet, a melylyel nem mindenki bír, de melyet mindenkinek meg kell szerezni, különben az áralakulás reá nézve mindig kedvezőtlenül fog alakulni. Amerikában általános szokás, hogy már fiatal korban küldik a gyermekeket üzletkebe, shopping, mi ott meg van engedve, ha az illető nem is vásárol, hogy kellő tájékozottságot szerezzenek idejekorán.

Az áralakulás elméletének tekintettel kell lenni arra is, hogy az *áralakulás érzékenysége* igen különböző. Mennél előrehaladtabb a gazdasági szervezet, annál érzékenyebb és annál gyorsabban fogja az árt módosító tényezőket kifejezésre hozni. Hely tekintetében is van különbség, a mennyiben az áralakulás minden esetre érzékenyebb lesz a nagy kereskedelmi piacokon és azokhoz közel fekvő területeken, mint távolabbi területeken. Az áralakulás érzékenysége árúk szerint is különböző, mert nagyobb lesz az érzékenység a nagy forgalom tárgyát képező árúknál, mint más árúknál. De a felek gazdasági helyzete szerint is különböző lesz, mert a fogyasztó nem olyan pontosan számít, mint a kereskedő. A nagykereskedő már 1%-nyi különbség iránt érzékeny lesz, mert talán ez az egész nyereségének a határvonala, míg a fogyasztó kis bevásárlásainál nem tesz különbséget, ha pl. 1 kor. helyett akár 1 kor. és 5 f. fizetendő. Különbözik függ ez a mennyiségtől is. Ha pl. a háziasszony naponta 1 kor. helyett 1 kor. 5 f. kénytelen fizetni, ez már tesz különbséget. Érzékenyebb továbbá a spekulatív alapra fektetett gazdaság, mint a jogi személyeké (állam, község, egyház).

Az áralakulásra módosítólag foly be azon körülmény, hogy az árszabályozás bizonyos mértékben szilárd, habár nem jogilag *kötött viszonyok* alapján történik. Ezen viszony a vevő és eladó közötti viszony. Gyakran az iparos vagy kereskedő nem dolgozik a névtelen, ismeretlen világpiacon számára, hanem mindegyiknek vannak biztos vevői, kik mellett az, hogy Hiás is tesz megrendelést, inkább a kivétel. A kereskedő és iparos hallgatag dolgozik, mint egy negotiorum gestor, és a vevő, addig, míg bizalommal van, annyit fizet, a mennyit amaz követel. A kereskedő és iparos ezen vevőire bizton számíthat. Itt az áralakulás bizonyos érzéketlenséget fog tanúsítani a kereslet és kínálat gyakori hullámozásával szemben.

Sok esetben az áralakulásra befolyással van az is, kik között kötetik meg a vétel és azok különböző tulajdonságai. A kereskedő rendes vevőinek olcsóbban adja az árukat, mint másoknak. Gyakran súlyt fektet az eladó arra, hogy tekintélyes állású egyéneknek szolgáljon és ezért szívesen olcsóbban is szolgál. Ha házamban lakást adok ki, arra is nézek, azt veszek a házamba és annak, ki nekem jobban felel meg, esetleg olcsóbban adom a lakást. Látni mindezen esetekből, hogy az egyéni

tekintetek nagyon sokat nyomnak az áralakulásnál. Árúk, melyeknek jelentékeny részét maga a termelő fogyasztja (pl. a parasztgazdák gabona-termelése), a hol tehát az illető mint termelő és fogyasztó érdekelve van, ismét egy külön esetét képezik az áralakulásnak. Ügyszintén oly árúk, melyeknek előállítása bizonyos időponthoz van kötve (pl. a gabona), de mely egyformán kerestetik az egész éven át.¹

Az említett tényezők szabályozólag hatnak a piaci árra, vagy mint Cairnes nevezi, a »helyes« piaci árra, mely úgy alakul, hogy a legmegfelelőbb kiegyenlítést okozza kereslet és kínálat között, még pedig akkép, hogy ne az egész kínálat kimerítettessék, hanem egy tartalék maradjon az új árú jöveteléig.²

Azonban a helyes piaci ártól is vannak lényeges eltérések. Okai közé tartoznak pl. bőkezűség, illetőleg jótékonyosság, a mennyiben a személyes szolgálatoknál olyanokat, kik szegényes jövedelemmel bírnak, még megajándékoznak, mit borraivalónak nevezünk. A borraivalónak nincs helye sem a rendes kereskedelemben, de még a kisipar terén sem, a mennyiben még a kisiparos mester is sértésnek venné, ha borraivalót akarnának adni. Tehát itt kivétel nélkül tisztán a gazdasági tényezők alapján történik az ár meghatározása. Ellenben munkások, napszámosok, kocsisok, pinczerek stb. rendszeren igényt is tartanak borraivalóra. Tehát látni, hogy ilyen, néha indokolt, néha teljesen indokolatlan megajándékozásnak csak olyanokkal szemben van helye, kiknek anyagi helyzete, míveltsége stb. meg nem tiltja, hogy ilyenféle ajándékot elfogadjanak. A borraivaló oly intézmény, mely jóformán világszerte ismeretes, melyet különösen az utazások kifejlesztettek, de melynek úgy látszik, nagyon régi a gyökere. Hazai okmányainkban korán találjuk említve a borraivalót, így 1540-ben.³

Sokat vitatott kérdést képez a *pénz mennyiségének befolyása az áralakulásra*. Hume⁴ szerint a pénz mennyiségének szaporodásával az árak emelkednek, a pénz mennyiségének csökkenésével az árak csökkennek. A legtöbb nemzetgazda ezen elméletet elfogadta. Mill egyenesen azt mondja, hogy a pénzmennyiség és az árak párhuzamos emelkedése, illetőleg csökkenése oly feltevés, mely nélkül az árjelenségeket megfejteni

¹ Cairnes az ár feltételeihez számítja az átruházhatást is, mint ezt különben már Lassalle teszi, azonban abban tévedés rejlik. Az átruházhatóság a csere, de nem az ár feltétele.

² Cairnes: Some leading principles, 124. 1.

³ Codex diplomaticus patrius (Századok, III. k.); lásd továbbá Fejérfatoky Városi számadások.

⁴ Essays III, fejj.

nem is lehet. Azonban hozzáteszi, hogy ez összefüggés, a legkezdetlegesebb és legegyszerűbb állapotok kivételével, a forgalom bonyolultsága mellett csak annyiban igaz, a mennyiben a többi körülmények mind változatlanul maradnak. Ezt szerinte különösen a gyakorlati jelenségek magyarázatánál kell szem előtt tartani, mivel, bár az elmélet igaz, mégis 9z alapon számos gyakorlati jelenségnek hamis magyarázatot adtak. Ezzel szemben találjuk *Stewartot*, ki ezen összefüggést tagadja, *Tooke*-ot,¹ ki ellenkezőleg a pénz mennyiségét az ártól teszi függővé és újabban *Hildebrandot*,² ki csak közvetett befolyást enged a pénznek az árak alakulására. Közelebbről vizsgálva e fontos kérdést, a következő eredményekhez jutunk. A pénz, mint láttuk, csak úgy felelhet meg rendeltetésének, ha értékében állandó. Addig, míg a pénz értéke tényleg állandó, az az árak kifejezésére szolgál akkép, hogy azt tekintjük egységül. A pénz tehát nem oka az áralakulásnak, csak kifejezése, ép úgy mint a hőmérő kifejezése a hőmérsékletnek, de nem oka. A változás, mely akár az egyik, akár a másik esetben bekövetkezik, nem a mérőre vezetendő vissza, hanem a mérés tárgyára. Ha a mérő változik, akkor a kifejezés változtatik, de ez nem okvetlenül szükséges, mert ha pl. a hőmérőhöz a higany helyett más kiterjedésű anyag választatik, az egyes hőfokok megjelölését is változtatni kell. A mi különösen az árakat illeti, úgy bizonyos, hogy azok első sorban kereslettől és kínálattól függenek; már pedig a pénz mennyiségének változása nem kell hogy keresletre, illetőleg kínálatra hatasson, ép oly kevésbé, mint a hogy az a körülmény, hogy valakinek «ok pénze van, még nem ok arra, hogy valamely jószágért többet adjon, mint más, kinek kevesebb pénze van. A pénz a kereslet oldalán fizetési képességet jelent; föltétele annak, hogy valaki vásárolhasson, de egyébiránt az árt nem érintheti, csak kivételes esetekben. Ugyanaz áll a kínálatra nézve. Hogy a javakat a termelő eladja, annak oka az, hogy pénzt akar, de hogy mennyiért adja a javat, az közvetlenül nem függ a pénztől, csak kivételesen. A pénz csak olyan árú, mint más, értéke tehát nem függ első sorban a mennyiségtől. Ha a pénz mennyiségének föltétlenül volna hatása az árakra, akkor a pénzforgalom gyorsaságának változása is befolyással bírna. A pénz rendeltetése a forgalom eszközlése; több pénzre akkor van szükség, ha a forgalmi ügyletek szaporodnak. A pénz rendszerint nem szaporodhatik előbb, mint a forgalom, hanem azt követi, mivel a nagyobb pénzforgalom több áldozatot követel a pénz előállítására körül; ezen áldozatok tehát ok nélkül nem szaporíttat-

¹ Bank Charter Act. 178. 1.

² Theorie d. Geldes 104. 1.

nak. A forgalom hanyatlásával pedig a pénz kilép a forgalomból »ép-
 úgy mint a fölösleges vasúti kocsi« (*Crump*). A pénz mennyiségében
 mutatkozó változás csak akkor talál kifejezést az árakban, *a*) ha a pénz
 értéke is változik azon arányban, mint annak mennyisége; *b*) ha a pénz
 mennyiségének változása egyúttal a keresleti és kínálati viszonyokat is
 megváltoztatja. Ennek azonban nem kell mindig bekövetkeznie. A keres-
 let és kínálat nem függ első sorban a pénz mennyiségétől, hanem szá-
 mos más tényezőtől és csak akkor módosul, ha az előnyösnek mutat-
 kozik. A kereslet emelkedése első sorban a fizetési képesség emelkedése,
 mely esetben a pénz mennyiség szaporodásához vezet. De a mennyiben
 érvényesül is a pénz befolyása a keresletre és kínálatra, nem okvetlenül
 szükséges, hogy az minden árban és még kevésbé, hogy az minden
 árban egyformán érvényesüljön. Ebből azon fontos tétel következik,
 hogy nem minden ármozgalom a pénz mennyiségének más eloszlásával
 jár. Különösen a nemzetközi pénzküldések nem tételeznek fel mindig
 árkülönbségeket, a mennyiben azoknak oka egyszerűen feltétlen fizetési
 kötelezettségek teljesítése lehet. — A mennyiben azonban a pénz érté-
 kének változása az árakban is megfelelő változást idéz elő, ez a kül-
 kereskedelem szempontjából nagy fontossággal bír, miről más helyen
 behatóan szólunk. Mindezek alapján következő eredményhez jutunk:
a) hogy a pénz mennyiségének változása nem változtatja szükségkép
 az árakat; *b*) hogy a mennyiben ily változás beáll, az nem közvetlenül
 a pénztől származik, hanem a keresletre, illetőleg kínálatra gyakorolt
 hatástól; *c*) hogy bizonyos esetekben a pénz mennyiségének változása
 csak következménye az árakban történt változásnak, a forgalom emel-
 kedésének, mely amazt megelőzte;¹ *d*) egyáltalában a pénzkészletnek
 csak azon része gyakorolhat hatást, mely tényleg kilép a forgalomba,
 ellenben az, mely felhalmoztatik, mely bankokban hever, nem gyakorol
 hatást.²

17. Áttérünk a következőkben az áralakulás némely sajátos eseteire,
 melyek közelebbi tanulmányozást érdemelnek. Az ármegállapítás egy
 külön csoportját látjuk ott, hol *egyedárúságok* léteznek. Egyedárúság
 alatt értjük a kizárólagos képességet a piacot bizonyos áruval vagy
 árukkal, avagy szolgáltatokkal ellátni. Ezen egyedárúság igen különböző:

¹ Ezen pontot behatóan tárgyalja *Crump*: Investigation into the causes of
 the great fall in prices (1889.).

² Egy határozott ellensége annak az elméletnek, hogy az árak a pénzmennyi-
 ségétől függenek, *Hubbard* (Select Com. 219., 221. 1.). — A kérdés újabban a német
 ezüstenqueteben is tárgyalatott. (Lásd *Lotz*: Die deutsche Silberrenquete, *Schmoller*
 Jahrbücher 1895., 1300. 1.)

1. vonatkozhatik olyan árukra vagy szolgáltatokra, a melyek nélkülözhetetlenek, avagy olyanokra, melyek nélkülözhetők; 2. tárgya lehet oly árú, mely általában nem szaporítható (pl. egy becses műve valamely elhalt művésznek, vagy elhalt híres embernek kézírata, vagy tulajdona, pl. Luther bibliája, *Beák* Corpus jurisa, Zrínyi könyvtára), vagy a mely az egyedárúság tulajdonosa által szaporítható; 3. lehet időben határtalan vagy határolt (pl. valamely szabadalom kiaknázása); 4. lehet teljes vagy részleges, a szerint, a mint az egyedárúság kiterjed az egész árukészletre, vagy annak jelentékeny részére, mely a piac ellátására szükséges.¹ Tárgya lehet helyettesíthető vagy nem helyettesíthető (pl. valamely könyv, mely más, ama szakba vágóval helyettesíthető); helyettesíthetetlen lehet olyan, mely egyáltalán nem helyettesíthető, vagy helyettesíthető, de nem egészen ugyanolyan minőségű jó árúval. Ezen esetekben az árképződés igen különbözőképen fog történni. Az egyedárúság minden esetben arra ösztönzi az eladót, hogy az árt azon határig emelje, melyet a fogyasztók egyáltalában hajlandók adni. Azonban ezen elv több irányban módosítást szenved. Túlmagas ár arra bírhatja a fogyasztókat, hogy az árról egészen lemondjanak, vagy sokkal kevesebbet fogyasztanak, mint a mennyit mérsékelt ár mellett hajlandók volnának fogyasztani. Ez tehát csak nélkülözhetlen áruknál alkalmazható. Különbözik pedig az ár nem fog a legmagasabb pontig emelkedni, hanem csak azon pontig, mely mellett az eladóra nézve a legmagasabb nyereség biztosítva lesz.² A részleges egyedárúságnál az eladónak arra is kell vigyázni, nehogy túlságos magas ár a termelés kiterjesztéséhez és nagyobb versenyhez vezessen. Megjegyzendő még, hogy előfordulnak vevői egyedárúfiágok, midőn az árúnak csak egy vagy több, de szövetkezetben álló vevője van és végre lehet, hogy az eladói egyedárúsággal szemben álló vevői egyedárúság, különösen a két csoport szövetkezése útján. Mindezen esetekben az áralakulás sajátságokat fog mutatni.

Külön csoportot képeznek oly árúk, melyek bizonyos időhöz kötötten a «gyedárúság tárgyát képezik, pl. szabadalom, mintavédelem, írói tulajdonjog alapján. Ezen árúk ára azon arányban csökkenni fog, a melyben közelebb van azon időpont, melyben az egyedárúság megszűnik. Azért pl. a mintavédelem tárgyát képező valamely szövet első forgalombahozatalával új mintájával nagyobb árt ér el, de mihelyt az első kereslet ki van elégítve, az ilyen árúk árát a kereskedők jelentékenyen leszállítják.

¹ Lásd *Sidgwick*, Principles 348. 1.

² There is no connection between high prices and large profits. (*Camman*, Econ. Journal 1899., 9. 1.)

Ha pedig az egyedárúság oly tárgyra vonatkozik, melynek ára csak ezen alapon magasan tartatik, míg az mindenki által csekély előállítás költséggel szállítható, akkor az egyedárúság megszűnésével a tárgy ára nagyon alacsony lesz, a mi pl. bekövetkezik könyveknél, ha a kiadói jog megszűnik.

Különös figyelem tárgyát képezte a *gabona áralakulása*, mely áralakulás bizonyos tekintetben tipikusnak nevezhető mindazon árúkra nézve, melyeknél a kínálat csökkenése félelmet idéz elő a szükséglet kielégítésére vonatkozólag.¹ Ezen árúknál ugyanis általában azt mondhatjuk, hogy az ár nagyobb arányban emelkedik, mint azt a fedezetlen hiány nagysága indokolja. Ez áll épúgy a gabonáról, mint pl. lakásokról, orvosságokról járványok idejében stb. Viszont azonban azt találjuk, hogy egyes árúknál egy kis túltermelés az áraknak nagy hanyatlását idézi elő (így pl. Ausztriában 1903-ban a pamutfonalaknál).² A rossz termékek által okozott rendkívüli áremelkedést azon szabályra akarta egy régi angol statisztikus, *Gregory King*, visszavezetni, hogy ha a termés

10%-kal kisebb, az ár emelkedik				30%-kal
20 »	»	»	»	80
30 »	»	»	»	160 »
40 »	»	»	»	280 »
50 »	»	»	»	450 »

Már *Ricardo* kijelenti, hogy e szabály hamis, mert nem ismerjük azon törvényt, mely a mennyiség és ár közötti arányt befolyásolja. Különböző is függ az különböző körülményektől. De ha nem is tulajdoníthatunk e szabálynak matematikai pontosságot, az irányzat a tényeknek megfelel, a mennyiben a szükséglet sürgősségénél fogva az ár nagyobb arányban fog emelkedni, mint a hiány.

Ezen szabály napjainkban még kevésbé érvényesül, mivel a piac ellátása nagyon könnyű, a tökéletes közlekedési eszközök és roppant mérvű termelés mellett. Sőt a tökéletesebb közlekedés folytán érvényesülő versenye más államoknak többnyire megfosztja a gazdát a rossz termékek következtében azelőtt beállott áremelkedésben rejlő kárpótlástól. Ellen-

¹ *Ricardo*: Works 465. 1.: No principle can be better established, than that a small excess of quantity operates very powerfully on price. This is true of all commodities, but of none can it be so certainly asserted as of corn, which forms the principle article of the food of the people.

² »Es ist ein bekannter Grundsatz — mondja Bismarck 1879. május 21. beszédében — dass ein Prozent Ware über den Bedarf am Markte zirka 2% drückt, ein fallendes Prozent wieder bis 10% steigert.«

ben kétségtelen, hogy a gabona ára jelenleg is hullámzásokat mutat hónapról-hónapra, évről-évre. Az újabb időben a gabonakereskedés nagyszerű fejlődése, a közlekedési eszközök tökélyesbedése a gabonaár hullámzásait csökkentették; mindamellett azonban még elég jelentékeny árváltozatok fordulnak elő és azok jelentőségére nézve szem előtt kell tartani, hogy a mai fejlett forgalom mellett a piacz kisebb árhullámzás irányában oly érzékeny, mint azelőtt csak nagy változással szemben volt.

A gabona áralakulásának sajátosságaihoz tartozik különben még az, hogy a nehezebb szállítás következtében a gabonaár helyről-helyre is igen jelentékeny különbségeket mutatott fel az előbbi korszakokban. Az újabb időben ez is megváltozott és a jelenleg létező különbségek sokkal kisebbek, mint e század elején. A gabonaárak alakulására első sorban a termékek befolyással; azonban e tekintetben is az újabb idő azt a tüneményt mutatja, hogy jelenleg nem az országos termékek, hanem a termés alakulása az egész földön szabályozza a gabonaárt és így az országos termékek befolyása nagyon csökkent. Érdekes még az, hogy az egyes gabonaneműek ára bizonyos arányban áll egymáshoz, mely azok használati értékének és keresletének megfelel. Azonban itt is sok tényezőnek van befolyása, pl. szokásnak; így 1880. végén Észak-Németországban a rozs ára oly magasan, sőt rövid ideig magasabban állott, mint a búzáé, mivel Észak-Németországban, különösen Poroszországban, a rozskenyér használata van általánosan elterjedve. Az újabb időben továbbá azt tapasztaljuk, hogy a búza nagymérvű termelése folytán annak viszonylagos ára a többi gabonaneműekhez képest csökkent, emezeké pedig emelkedett.

Egy külön körét az ár jelenségeknek képezi a *kis forgalom*. A feleket nem vezetik ama pontos számítások, melyek a nagy forgalomban irányadók, már azért sem, mert csak kis érdekről, kisebb összegekről van szó. Nagy befolyása van itt a szokásnak, hagyománynak; az árak soká maradnak bizonyos színvonalon, mikor a kereskedelem azt már régen elhagyta. Az árak állandóbbak. Az árszámítás nem is lehet egészen szabatos, az árak kikerekíttetnek. A bizalomnak lévén itt annál nagyobb jelentősége, minél kevésbé tudja a kis fogyasztó a különböző árú jószágát megítélni, az egyszer bizalmat nyert kereskedőt a vevő akkor is felkeresi, ha másutt az árak talán már alacsonyabbak. Míg a nagykereskedelemben minden fél csak az üzleti érdek által vezérelteti magát, addig a kiforgalomban a méltányosság is szerepel. Így pl. a nagykereskedelemben a vevő akkor sem lesz hajlandó nagyobb árakat fizetni, ha az eladó bizonyítaná, hogy kisebb ár mellett vesztesége van, míg a kis-

kereskedelemben az igen gyakran fogja a vevőt kedvezőbb árajánlatra birni. *Mill*¹ is figyelmeztet több különbségre, különösen arra, hogy sok ember nem tartja előkelő dolognak az alkudozást és ezért szerinte háromnegyedrésze azoknak, kik tehetik, drágábban fizetik az árukat, mint kellene. *Mill* azonban itt némely körülményt nem lát. Mert nemcsak holmi helytelen álszégyenből marad el az alkudozás, hanem gyakran azért, mert sok ember nem tud alkudni; némely kereskedőnél lehet alkudozással némi eredményt elérni, másnál nem; Olaszországban sokszor, ha az ember a kért ár felét ajánlja, még mindig drágábban fizet, mint kellett volna. Azért sok ember nem is szeret olyan helyen vásárolni, hol erősen alkudni kell. A szegény népnél ismét többnyire a tudatlanság oka, továbbá az időhiány, hogy a szükségesnél magasabb árat fizet. Egyáltalában mondhatni, mennél közelebb lépünk a fogyasztóhoz, annál több tényező, sokféle lélektani mozzanat és imponderabile gyakorol befolyást az áralakulásra, annál ritkábban érvényesülnek tisztán kereskedelmi, üzleti szempontok.

Az áralakulás sajátosságát a kereskedelemben azon jelenség is mutatja, hogy még jelentékeny árváltozásokkal szemben is érzéketlen marad, mi sokszor nagy meglepetést és a nemzetgazdaságtani igazságok helyességébe vetett bizalom megingatását okozza. Különösen az újabb időben beállott nagy árhanyatlás csekély visszahatását a kicsinybeni árakra csodálták. Ezt a kiskereskedelem árjellege is részben megfejtí. Hozzájárul különben még az, hogy a kiskereskedő talán egyéb előnyöket nyújt (hitelt, hazaküldi a legcsekélyebb árut is, melynek csak hazavitele egy hordár által többbe kerülne mint az egész áru stb.). A kisforgalom árának pontatlanabb megállapítását a vevők részéről mutatja a »ráadás« régi szokása is.

Áttérünk azon árjelenségekre, melyek *előfizetésekkel* vannak összekötve. Az előfizetés célja kétféle lehet: 1. az, hogy nagyobb kelendőség, illetőleg nagybani megrendelés biztosításánál, vagyis a viszony állandósítása esetére, az ár alacsonyabbra szabassék; 2. az, hogy olyan szolgáltatónál, hol a minden egyes szolgálat után való fizetés megállapításánál a termelőnek hatalmában állana ezen szolgálatok számát szaporítani, ezen érdeke elessék, sőt ellenkezőleg abban találja az érdekét, hogy a fél őt lehetőleg ritkán vegye igénybe. Ez eset áll pl. orvosoknál, ügyvédeknek, cselédszerzőknél stb., kik ha minden egyes szolgálatért fizettetnének, érdekelve vannak, hogy a szolgálatok száma mentől nagyobb legyen, ha pedig átalányban fizettetnek, inkább arra fognak törekedni,

¹ Principles, 267. 1.

hogy őket lehetőleg ritkán vegyék igénybe.¹ Ilyen esetekben az ármegállapítás a legnagyobb és legkisebb igénybevétel értékének átlaga körül fog történni.

Sajátszerű nemét az áralakulásnak képezik az *árveréseknél* létrejövő árak. Itt ugyanis a kínálat egészen lemond befolyásáról az áralakulásra és átengedi azt a keresletnek. Itt tehát a valószínűség az, hogy az árak igen alacsonyok lesznek. Ez talán tényleg a rendes eset. Azonban mégis «lég gyakran előfordul, hogy éppen ily árverések alkalmával rendkívül magas árak éretnek el, sokkal magasabbak, mintha a kínálat is nyilatkoznék. A vevők közötti verseny az, mely ilyenkor az árakat hihetetlen magasságig felveri. És ez azért igen tanulságos, mert mutatja, hogy az egyoldalú ármegállapítás nem mindig biztosítja azok érdekét, kik arra kizárólag befolyást gyakorolnak. Mert a hol a kínálat is érvényesül, ott a saját érdekében oly árt szab, mely méltányos és senki sem fog ennél többet kínálni. Ha ellenben a kínálat hallgat, mint az árveréseknél, a kereslet esetleg oly árig megy, melyet különben soha el nem érhetni. Ha azonban másfelől a kereslet gyenge, minthogy csakis az szabályozza az árt, a jószágok ára hihetetlen alacsonyságban is állapodhatik meg. Itt egyúttal érinthetjük a végeladásoknál történő ár megállapodásokat. A komoly végeladásoknál a kereskedő nagyobb és gyorsabb eladásokat Akar elérni, mi csak úgy sikerülhet, ha az árakat a rendesnél alacsonyabban tartja, gyakran veszteségre adja azokat. Az ármegállapításnak legalább alakilag sajátos módja az eladása olyan árúknak, melyek mind egyforma árral bírnak, pl. üzletek, melyekben minden árú 20 fillérbe van.

Egyéb sajátos árjelenségek is nagy számban fordulnak elő. Ide tartozik a *kikerekítés*, mely különösen a kiskeresletben szerepel, a mennyiben az árú egy bizonyos pénzdarábnak, és bizonyos kerek számnak megfelelően kikerekítették, vagy lefelé, többnyire azonban felfelé. Sajátszerű árjelenségek fordulnak elő olyan árúknál, melyeket nem lehet felhalmozni, pl. munkánál és általában a személyes szolgálatoknál. Ha valamely országot elhagyunk, legalább az odavaló aprópénztől minden áron szabadulni akarunk, ezért különben el nem fogadott árakat adunk. Ha üzletbe megyünk vásárolni olyan egyén kíséretében, kinek éppen például valami ajándékot akarunk venni, vagy kinek jelenlétében nem kívánunk nagyon alkudozni, akkor is másképp alakul az ár, mintha minden tartózkodás nélkül csak az előnyünket tarthatjuk szem előtt. Gyakran a vétel csak mellékes: pl. bemegyünk egy üzletbe, hogy egy nagyobb pénz-

¹ *Kínában* az orvost addig fizetik, míg a fél egészséges.

darabot felváltunk és e célból valamit veszünk; akkor is a rendesnél esetleg többet fogunk fizetni. A kereskedő néha egyes árukat nagyon olcsón ad, hogy azzal a vevőket magához vonja, pl. olcsón adja a cukrot, mert tudja, hogy a házi asszonyok erre nagy súlyt fektetnek, aztán a többi árúknál kárpótlást talál. Sőt a vevők szoktatása kedvéért esetleg bizonyos szolgáltatásokat egészen ingyen végeznek, mint pl. a bankok a szelvénybeváltást.¹

Oly árúknál, melyek együtt állítanak elő, az előállítási költségeket csak az összes termelvényre nézve lehet megállapítani, tehát csak az összes termelvények összára állapítható meg az előállítási költségek alapján. Hogy az egyes árúk ára miként alakul, azt *Mill* szerint azon szabály határozza meg, hogy az illető árúban mutatkozó kereslet a kínálatnak megfeleljen. Egy légszesztársulat a légszesz árát megállapítván, melléktermelvényeinek árát úgy fogja megállapítani, hogy azokat eladhassa. A legfontosabb esete az ilyen együttes termelésnek a vasúti üzlet, melynél a viteldíjak megállapításánál ezen körülmény szintén tekintetbe veendő.

18. Az árak gyakran a jogszabály közvetlen beavatkozásának eredményei. Ezen beavatkozás természetesen fejletlen gazdasági viszonyok mellett sűrűbb, mint előrehaladtabb társadalmakban, hol az egyénre bízzák, hogy magát védelmezze. A régi zsidó jogforrások szerint károsításnak tekintendő már az, ha az eladó egy hatossal többet követel, mint a mi a jószág értéke: ez alól egyes kivételek engedettek. Más helyen rosszalják az árak mesterséges felcsigázását. Meg volt tiltva szállításokat elfogadni oly árúkra, melyeknek árát a forgalom még meg nem állapította. Nélkülözhetlen árucikkeknek, mint bornak, olajnak, lisztnek összehalmozása oly célból, hogy drágábban adják el, helytelenítették. Más író szerint ezen árúk eladásából nem is kellene nyereséget húzni.² Úgy látszik,³ hogy a vásárfelügyelők gyakran az árak megállapításába beavakoztak, sőt ez irányban megbízást kaptak. Athenben egy törvény megtiltotta a gabonakereskedőknek, hogy a medimnost a beszerzési ártól egy obolusnál drágábban eladják. Említetik továbbá egy néphatározat, mely a só árát leszállította. Indiában a vásári felügyelők szabályozták az árakat.

19. Gazdasági szempontból nagy fontossággal bír az árak bizonyos állandósága, mivel folytonos árhullámzások úgy a termelési, mint a fogyaszt-

¹ Az amerikai freelunchnél csak a bort kell fizetni, hideg húst, tojást, sajtot ingyen adnak. (*Lindau*: Altes u. Neues aus der neuen Welt II. 338. 1.)

² *Herzfeld*, Handelsgeschichte d. Juden. 162. 1.

³ Ugyanott 139. 1.

tási viszonyok egészséges alakulását gátolják. Azonban a történelem mutatja, hogy bizonyos korszakokban az áralakulásban nagy változás áll be; termelési vagy forgalmi viszonyok változása esetleg mélyreható árforradalmakat idéz elő. Ezen árforradalmak vizsgálása nagy fontossággal bír, de igen sok nehézséggel jár. Ily nehézséget képez a pénz változó értéke! és vételképessége, mely különböző korszakok összehasonlítását annyira nehezíti, hogy például *Say* egyenesen azt mondja, hogy ez ép oly feladat, mint a kör négyyszögítése. Nehezíti mindenesetre az összehasonlítást az is, hogy az összehasonlításra használt árak ritkán oly részletesek, hogy az árúk különböző minőségére tekintettel volnának. A különböző mértékek is hozzájárulnak a nehézségek szaporításához.² Mindamelllett a nemzetgazdák nem mondtak le arról, hogy az árak történetéből felvilágosításokat merítsenek a gazdasági élet bonyolult kérdéseiben és különösen egyes nagy fontosságú árúk, nevezetesen a gabona árának történeti alakulását tanulmányozták.³

Az összehasonlító ártörténet nagy nehézségei mellett⁴ nem foglalkozunk az abszolút árak közelebbi vizsgálatával, inkább a viszonylagos árakban akarunk némi tájékozást nyújtani a nyerstermények és ipari cikkek régi árainról. Így a XIV. század első felére vonatkozó árjegyzésből látjuk, hogy nálunk 12 hold föld értéke 2 márka volt, egy darab görllitzi posztóé 8 márka; a XVI. századra vonatkozó egy árjegyzésből látjuk, hogy egy ökör ára 4 arany volt, finom vászon darabja 6—7 arany.

¹*Acsády* szerint a régi forint vásárlási képessége

1522—30	15-szöröse a mai forintnak,	
1530—46	12-szerese,	
1546—1600	10-szerese,	
1600 után	7—8-szorosa,	
1650 után	5—6-szorosa.	(Nemzetg. Szemle, 264. L)

² Milyen nehéz régi árak megállapítása, azt a következő példa mutatja; *Mommsen* a diocletiani denart egyszer 8.3, későbbben 3.3 fillérre becsülte, későbbben a problémát megoldhatatlannak nevezte. Vele szemben *Marquardt* 2 ½, *Christ* 1.03—1.07 között beesüli. Egy újabb adat végre mutatja, hogy az értéke 1.8 fillér.- (*Blümner*: *Der Maximaltarif Diocletians*, Preuss. Jahrbücher 1893. június.)

³ Különösen *Tooke*: *History of prices* és *Rogers*: *History of agriculture and prices* című munkái képezik az ártörténeti irodalom klasszikái alkotásait. Hazai irodalmunkból különösen említendő: Magyarország nyersterményeinek ártörténete, kiadja a budapesti kereskedelmi és iparkamara. (1876.) Adalékok az árak történetéhez (»Közgazdasági Értekezések« című munkámban). Szerzőnek »A gabonaárak hullámzásai a XIX. században« című munkája. (1882.) Újabbban számos adat a »Gazdaságtörténeti Szemlében«.

⁴ Lásd erről *Lehr*: *Grundbegriffe u.- Grundlagen d. Volkswirtschaft*; Leipzig, 1893. 258. 1.

Ezen korszakban általában az iparcikkek igen drágák voltak; igen magas a szövetek ára, mely egész vagyont képviselt; azért pl. egy drágább ruha oly ajándék volt, melylyel még a fejedelmet is meg lehetett kínálni. Más iparcikkek is drágák voltak, pl. a szappan, mert egész a XVI. század elejéig nálunk még nem tudtak faggyúból szappant főzni. A pénz ára is magas volt. A Hyppolit-kódex szerint Rómába szülő váltók kiállításáért a Fuggerék budai bankháza 1503-ban 3%-ot vett; 1489-ben Hyppolit 16%-nyi kamatot fizet; gyakran ötven dukát után fél óra egy dukát 60 dénárt számítottak. A fizetések alacsonyok voltak; Miksa alatt a Gausarum fisci igazgatójának fizetése 300 magyar forint volt és 60 forint egy ruhára. Hogy jó és rossz termések mennyire változtatták az árakat, abból láthatjuk, hogy nálunk a XVII. század első felében drágaság folytán a búza ára 40 frtra szökkent, míg a következő évben a legszebb búza aratás után 2 írtért volt kapható.¹ A XVI. század második felében *Acsády* szerint a búza ára a mai értékhez képest 2 frt 54 kr. volt, rozsé 1 frt 15 kr., zabé 76.2 kr.³ A múlt században is még nagy az értéke az iparcikkeknek és tőkének szemben a földdel és termelvényeivel. Egyik történetírónk szerint Harukern jutalmazása végett a választás Békésmegye és a budai vízimalom közt forogván, a kormány kész volt inkább egy és sok mértföldre terjedő birtokot adományozni, mint egy malmot.

Hatásában nagy jelentőségűnek bizonyult azon árcsökkenés,³ mely

¹ Egyéb adatokat rossz termések utáni gabonaárakról lásd *Acsády* dolgozatában (Nemzetg. Szemle 1888.).

² Lásd: Adalékok Magyarország statisztikájához című értekezésemet (Közgazdasági értekezések. Budapest, 1902.), továbbá *Lehoczky* »Adatok árszabályzatunk történetéhez« (Magyar Gazdaságtört. Szemle, 1894.).

³ *Mvllhall* szerint az újabb időben bekövetkezett árváltozás a következő: Ugyanazon mennyiség ára tett

	1841—50	1881—84		1841—	50	1881—84
gabona	1419	1426	kőszén	224		189
hús	560	830	gyapjú	160		83
gyapotárúk	386	302	cukor	106		61
fa	428	273	kávét	23		42

Az árcsökkenést a rendes szükséglet 90%-át tevő cikkekben következőkép állapítja meg:

	1841—50	100
	1881—84	94.7

A különbség mezőgazdasági termények és gyártmányok között a következő:

mezőgazdasági termények	gyártmányok	
1841—50	100	100
1881—84	111	75

Igen jól jellemzi a korunkban bekövetkezett árcsökkenést, hogy az angol

igen fontos árucikkekben 1870—90-ig bekövetkezett és melylyel szemben csak kevés árúban észlelhetni áremelkedési irányt is. Számos vizsgálódás foglalkozott ezen a gazdasági életre messze kiható árcsökkenés okaival. Azonban az eredmény nem egészen egybehangzó. Egy pont iránt ugyan mindenki tisztában van, hogy a termelés és forgalom tökéletesbedése, kiterjesztése, a termelési költségek csökkenése egyik főokát képezték az árcsökkenésnek. A mellett azonban vannak, a kik az arany emelkedett véteterejének is nagyobb-kisebb befolyást, sőt némelyek épen kizárólagos befolyást tulajdonítanak.¹ Beható kutatások szerint a napjainkban észlelt nagy árcsökkenés okai különösen a következők: A nagy technikai haladások, a féktelen verseny, egyes osztályok jövedelmeinek — így a földjáraadék — csökkenésével beálló csökkenése a keresletnek, a vasúti viteldíjak csökkenése, a közvetítő kereskedelem visszaszorítása, a pénz-eszközökben elért nagy takarékoság, az államok csekélyebb hitel-igényei stb.

Az ártörténet egyik legáltalánosabb tanulságaként azt tekintették, hogy a jelenkorban az árhullámzások csekélyebbek, mi részint a gazdasági élet nagyobb tökéletességének, részint a helyi különbségek gyors kiegyenlítésének tulajdonítatik. Nem is szenved kétséget, hogy egészben véve nagyobb áringadozások, különösen egyes cikkeknel, mint pl. a gabonánál, nem igen fordulnak elő. Azonban itt mégis a következőket kell tekintetbe venni. Először azt, hogy rendes körülmények között épen régebben az áralakulás nagy állandóságot mutatott; éveken sőt évtizedeken át nem változott a munka ára, nem változott a kamatláb stb. Másodsor tekintetbe kell venni azt, hogy napjainkban is akárhányszor nagy áringadozások mutatkoznak pl. a vas, a réz, az ezüst áránál stb. Hozzájárul, hogy a mai gazdasági szervezet mellett az érzékenység kisebb hullámzásokkal szemben olyan nagy, mint azelőtt a legnagyobbakkal ízenben. Nem egyszer történt, hogy az utolsó korszakban a gabona, vagy valamely értékpapír árának csekély változása is nagy izgatottságot idézett elő. Végre pedig, a mi a helyi különbségek kiegyenlítését illeti, tekintetbe kell venni, hogy a föld általában át nem vihető, de az újabb tapasztalás kereskedelmi minisztérium számítása szerint az angol kivitel 1883—88-ig mintegy 12.000 millió koronával kevesebbet tett ki, mintha még az 1873-iki árak léteztek volna.

A jelenlegi árdepresszió kutatása egész irodalmat teremtett; különösen *Geiffn*, *Sauerbeck*, *Nasse*, *Crump* dolgozatai említendők. Fontos forrásmunka: Royal Commission appointed to inquire into the depression of trade and industry (1885., 1886.).

¹ *Crump* Great fall in prices. (1889.)

tálatok szerint a tőke és munka átvitele egyik országból a másikba szintén sok nehézséggel jár és ennek következtében azok árában is nagy, ki nem egyenlíthető különbségek mutatkoznak. Itt egyúttal helyre kell igazítani azon felfogást, mely szerint a gazdasági kultúra haladásával a nyerstermények ára következetesen emelkedik, az iparcikké ellenben csökken. Ez is pontatlan megfigyelés. A mennyiben ugyanis a nyersterményeknél a földjáradék emelkedése oka a terményárak emelkedésének, bizonyos, hogy az nem oly következetes; másfelől ezen emelkedés kihat az iparcikkék árára is, mert azoknak előállítási költségeihez a nyerstermények ára is tartozik és igen sok iparcikk árának legjelentékenyebb része esik ép a nyerstermény beszerzési költségére. A kulturális haladás egyik részleges jelensége az áralakulás szempontjából az, hogy alacsonyabb kultúra mellett a természeti adományok szabad javak, az emberi munka eredményei gazdasági javak, míg magasabb kultúra mellett a természet adományai is gazdasági javakká válnak.

Az árhullámzások alapos ismerete nagy segítségére volna a forgalom mélyebb tanulmányozásának és gyakorlati szempontból a kereskedelemnek. Azonban itt az első feltétel az, hogy a statisztika megbízható adatokat szolgáltatson lehető részletességgel a különböző árúknak különböző helyeken mutatkozó árviszonyairól. Ez jórészt még a jövő feladatát képezi¹.

¹ A hitel nem tartozván a gazdasági élet elemi jelenségei közé, annak tárgyalása, mely egyes könyvekben követi az árelméletet, a hitelintézmények tárgyalásával kapcsolatosan, e munka második kötetében, az alkalmazott társadalom-gazdaságtanban, talál helyet.

IV. RÉSZ

A JÖVEDELEM MEGOSZLÁSA

I. FEJEZET.

Általános tanok.

1. Az árelmélet az áralakulás általános jelenségeivel foglalkozik. A társadalmi gazdaságtan egyik legfontosabb feladata az áralakulás általános törvényeinek a termelési erőkre vagy tényezőkre alkalmazását vizsgálni; az ártényezők alakulásának kutatása a munkánál, tőkénél és a földnél, illetőleg azok szolgáltatainál egyúttal megmutatja, miképp oszlanak meg a termelés által létrehozott javak a gazdasági társadalom egyes osztályai szerint. Bár tehát a munka, a tőke, a föld szolgáltatainak árát vizsgáló kutatás nem egyéb, mint az árelmélet alkalmazása, a társadalmi gazdaságtan mégis azt vizsgálódásai külön feladatának, és az ide tartozó jelenségeket a jövedelem- vagy jövedelem-megoszlásban tárgyának tekintette. És joggal, mert a termelési tényezők áráról függ az egyes jövedelmek megoszlása és a tudomány ezen jövedelmeket és az azokat befolyó körülményeket közelebbről vizsgálja, nemcsak azon szempontból, miképp alakulnak, hanem azon szempontból is, miképp kell a jövedelemmegoszlásnak alakulni, hogy a társadalom érdekeinek megfelelő legyen.

Ezért nem tartjuk sem helyesnek, sem előnyösnek, ha *Marshall* újabban az ár és a jövedelem elméletét együttesen tárgyalja. Ugyanezt teszi *Sidgwick* is és így eltérnek azon rendszertől, melyet már *Mill* elfogadott, a mennyiben a két jelenségi kört elválasztva vizsgálja. Az egyes jelenségek szoros összefüggése nem indokolja az összefoglalást, mert akkor a jövedelmi tant a termeléssel együtt is lehet tárgyalni. *Gunton* csakugyan azt mondja, a megoszlás mint külön gazdasági functio, a termeléstől elszakítva, jogosultsággal nem bír.¹

A jövedelem megállapítása közvetlen az áralakuláshoz fűződik és valamint ez is, a verseny eredménye. Legalább túlnyomóan. Egy része

¹ Wealth and progress, 6. 1,

a nemzeti jövedelemnek ugyan a verseny kizárásával jut egyes gazdaságokba, egy másik része autoritativ megállapítás alapján; de szabály az, hogy a jövedelem, mint az ár is, a versenyküzdelem eredménye. Ebből következik, hogy *az egyesek jövedelme azon erőtől függ, melylyel e küzdelemben lépnek*. Ez kétséget nem szenved és e szerint a jövedelem mindig pontos mérve volna az egyesek erejének, tehát okszerű is volna. Azonban itt szem előtt kell tartani, hogy ezen küzdelemben nemcsak gazdasági erők bírnak befolyással, hanem erkölcsi erők, illetőleg erkölcstelen tulajdonságok, ravaszság stb., miről a verseny kérdésénél említést tettünk. Tekintetbe veendő továbbá, hogy nemcsak egyéni, hanem társadalmi, jogi, politikai tényezők és intézmények hatnak a jövedelemmegoszlásra. Ebből is következik, hogy a társadalom fejlődése érdekében a jövedelemmegoszlást sem lehet egészen az egyéni erők működésére bízni, hanem a társadalmi érdeknek megfelelően gondoskodni kell arról, hogy a jövedelemmegoszlás a társadalom legteljesebb jólétét biztosítsa.

Ha a jövedelemmegoszlásnak az áralakulással való összefüggését még közelebbről vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a jövedelemmegoszlás ez összefüggés következtében fordított irányt tart, mint a termelés. A termelés kezdődik a nyersanyagok előállításával és folytattatik a gyártmány teljes befejezéséig, illetőleg a fogyasztó kezéhez való juttatásáig. A jövedelemmegoszlás megállapítása fordított sorrendben történik. Az első, ki az áruért megkapja a fogyasztótól az árt, a kereskedő; a kereskedőtől megkapja a gyáros, a gyárostól megkapja a mezőgazda, bányász, erdőtulajdonos stb. A gyakorlati életben a leszámolás nem épen természetes sorrendben, hanem megfordítva, minden fokon egészen önállóan történik; de a cukorgyár, mely a gazdától megveszi a répát, csak azon föltevésben tette, hogy e répából cukor lesz, melynek eladásával a répa ára és így a gazda és munkásainak jutalma fedezetet talál. A cukor árából ki kell elégíteni a kereskedőt, ki a cukrot eladta, a gyárost, ki azt előállította, a vasutat, mely a gyárba szállította a répát, a mezőgazdát, ki a répát termelte, mindazon munkásokat, kik ezen különböző egyének által foglalkoztattak, azon iparosokat, kik a gyár számára a gépeket, a vasút számára vasúti kocsikat, a cukor elszállítására szükséges hordókat, papírt stb. szállították. Ha a felosztás a gyakorlati életben fordított sorrendben történik, mégis bizonyos, hogy csak a cukor eladása teszi lehetővé, hogy az összes említett csoportok jövedelemhez jussanak és érdekek kielégítése attól függ, a ki a kész gyártmány eladásáról gondoskodik.¹

¹ Clark: Philosophy of wealth 107. 1.

A társadalmi gazdaságtan fejlődésének első korszakában a jövedelem elméletének nehéz problémaival behatóbban nem foglalkozott. Azon felfogásból indult ki, hogy ott, hol a nemzeti gazdagság nagy, mindenkinek jut majd elég szükségleteinek kielégítésére. Azonban a XIX. század elején különböző tényezők együtthatása előtérbe szorította a jövedelmi kérdéseket, és *Ricardo* érdeme, hogy beható vizsgálódásokban azok nehézségeit leküzdeni törekedett. Azonban csak a társadalmi mozgalom megindulása következtében részesültek ezek teljes figyelemben, sőt lassanként az elmélet főproblémájává válnak. Ezt *Mill* különösen azzal indokolja, hogy a jövedelem eloszlás túlnyomóan emberi intézmények eredménye, tehát az emberi ész által javítható, míg a termelés terén az embernek a változhatlan természettörvényeknek kell meghódnia. Ha ez teljes ridegségében nem is áll, mert a jövedelemeloszlásra is hatnak természettörvények, míg viszont a termelés körében is elég tág tért engednek az emberi érznek, az kétségtelen, hogy a jövedelemeloszlás terén 'első sorban érvényesülnek a tulajdonjog és az örökösödési jog hatásai, habár nem maradnak következmények nélkül a termelés szempontjából sem. A jövedelemeloszlási tan jelentősége egyfelől abban rejlik, hogy annak egy jelentékeny része még nagyon problematikus, míg sem a termelés, sem a forgalom tana, ilyen fontos és megoldatlan kérdéseket nem mutat fel; másfelől abban, hogy a javak legnagyobb mennyisége -sem nyújtja a társadalomnak a megfelelő jólétet, ha a jövedelemeloszlás helytelen.¹

2. Minden társadalomban napról-napra elégitendő ki a szükségletek hosszú sora. Ezen szükségletek kielégítése végett történik a termelés. Csakis a különböző javak folytonos előállítását által lehetséges e szükségletek kielégítéséről gondoskodni. A vagyon nemcsak sokkal kisebb, semhogy a társadalom képes volna hosszabb időre abból kielégítést keresni, de már azért sem alkalmas arra, mert többnyire csak bizonyos különleges javakból áll, melyek legfeljebb néhány szükséglet kielégítésére hasz-

¹ *Rogers*: A társadalmi állapot tökéletessége nem a javak és a vagyon tömegében rejlik, hanem azoknak akképpen megoszlásában, hogy a legnagyobb jólétet és a legszebb reményeket nyújtja azoknak, kiknek fáradozatlan tevékenysége a nemzet jelen és jövő jólétét biztosítja. (Work and wages, 573. lap.) — *Campbell*: Gazdagság és boldogság nem azonos, mert lehetséges, hogy kevesebb gazdagság bizonyos megoszlás vagy bizonyos körülmények mellett több boldogságot nyújt, mint több gazdagság más megoszlás mellett. Nem juthatunk el egy helyes gazdasági tudományhoz, ha nem ismerjük el, hogy az eredmény épp annyira^a javak megoszlásától, mint azok mennyiségétől függ. (Megnyitó beszéd az angol társadalmi kongresszuson, 1875.)

nálhatók; így pl. különösen a romlékony javak fel nem halmozhatók. A szükségletek fedezésére minden korszakban rendelkezésre állanak ugyanazon korszak termelésének eredményei, mihez hozzászámítandók a múltban felhalmozott gyümölcssei a termelésnek; ellenben levonandók azon javák, melyek a jövőre fentartandók, különösen pedig a javaknak azon része, mely a termelés céljából a múltban felhasználtak helyében a termelés folytatása céljából a jövőre elteendő. A termelt javak összessége képezi a *hozadékat*. Tekintve pedig azt, hogy a termelt javak egy része már előbb is létezett, előbbi termelés eredménye, és azért a jövőre a termelés folytatása érdekében megkímélendő, különbség tétetik *nyers* és *tiszta* hozadék között; a tiszta hozadék alatt a termelt értéktöbblet értetik, a mely a termelési költségek levonása után fenmarad. A jövedelem és hozadék között különbséget kell tenni. A hozadék mindig a termelés forrására vonatkozik, és ezért tárgyilagos jelentőségű, míg a jövedelem személyi vonatkozással bír. Nem szólhatunk — legalább helyesen — valamely tárgy jövedelméről, sem megfordítva valamely személy hozadékaról. Valamely tárgy hozadéka még nem biztosít tulajdonosának jövedelmet, mert azt adósságok, adók felemészthetik. Valamely ország egyes birtokainak hozadéka nem jövedelem az illető országra nézve, ha a birtokos külföldi és külföldön él. Így pl. sok magyar vállalatnak, vasútnak stb. hozadéka külföldiek jövedelmét képezi. A termelési tevékenységből, illetőleg szerepből közvetlenül vagy közvetve *a szűfőégletkielégítésre évenként szabódon rendelkezésre álló új javak mennyisége képezi a jövedelmet*¹

¹ A jövedelem egyike azon fogalmaknak, melynek tisztázása körül az irodalom sokat fáradozott. A fontosabb definiciók, melyeket e fogalomról adtak, a következők. *Smith*: A nyers jövedelem magában foglalja a földet és a munka összes évi termelvényét; a tiszta jövedelem azt, ami az álló és forgó tőke költségeinek levonása után fenmarad. *Malthus*: A jövedelem azon része a javaknak, melyet a tulajdonos évenként fogyaszthat állandó forrásainak megtámadása nélkül. *Hermann*: Jövedelem a gazdasági vagy cserejavak összessége, melyek bizonyos időben, valamely személynek változatlanul fenmaradó törzs jószágaihoz újonnan járulnak, amelyeket tetszés szerint felhasználhat. *Schmoller*: Jövedelem azon eszközök összessége, melyeket az egyes vagyoni hátrány nélkül bizonyos gazdasági korszakban saját és családjának szükségleteire fordíthat. *Guth*: Jövedelem minden bizonyos forrásból, tehát szabályszerűen visszatérő szaporodása a vagyonnak. A tulajdonos élvezheti, fogyaszthatja, megsemmisítheti, anélkül, hogy vagyonát gyengítene. *Meyer*: Az élvezeti javaknak bizonyos korszakban belépő mennyisége, melynek a szükséglet arányában ismétlődő beszerzése biztosítva van. *Marshall*: A gazdasági javak árama, mely bizonyos időben befoly, a javak új elemeit képezi és egyéb előnyöket nyújt. *Neumann* szerint: Jövedelem a bizonyos időben vagyonba belépő azon bevételek, melyeknek időszerű visszatérése valószínű. *Kleinwächter* pedig legújabbban a jövedelem meghatározásának nehézségén kétségbeesve, egyéne-

a társadalomra, nemzetre vonatkoztatva társadalmi, nemzeti jövedelmet. A társadalmi, nemzeti jövedelem megoszlik a társadalom egyes egyénei között, és így keletkezik az *egyéni jövedelem*. Az egyéni jövedelemnek a nemzeti jövedelemből való származását azon körülmény magyarázza, hogy a munkamegosztás folytán a termelés együttesen, társadalmilag történik, tehát csak utólag lenét az egyeseket megillető jövedelmet megállapítani.¹ A nemzeti jövedelem tehát a prius. A nemzeti jövedelem nem az egyes jövedelmek összefoglalásából származik, mint azt rendszeren gondolják, hanem megfordítva, az egyéni jövedelmek származnak a nemzeti jövedelemből. Hiszen csak így van értelme annak, hogy *jövedelemmegosztásról* szólunk, a munkamegosztásos társadalom által előállított nemzeti jövedelmek az egyesek között való megosztásáról. Az egyéni jövedelmek megállapítása történik a *jövedelemmegosztási processus* útján; ez képezi tehát a jövedelemelmélet legfontosabb részét.

A jövedelem fogalma körül a következőket különböztetjük meg: 1. *évi és átlagos jövedelmet*. A nemzetgazdák közt többen a jövedelem alatt az évről-évre visszatérőleg belépő javakat értették. Azonban ez által szükség nélkül megnehezítjük a dolgok értelmezését. Kétségtelen, hogy jövedelem az is, a mi a nem évről-évre visszatér, sőt vannak jövedelmek, a melyek bizonyos időre szólnak, bizonyos körülményekkel függnék össze. A mit rendszeren jövedelemnek neveztek, az tulajdonképen az átlagos jövedelem, melylyel szemben áll az évi, vagy akár heti, napi jövedelem. 2. Ennek megfelelően megkülönböztetjük az *állandó és változó jövedelmeket*, illetőleg a jövedelem állandó és változó részeit. E megkülönböztetés különösen az adóztatás szempontjából bír fontossággal; azonban nem kisebb a jelentősége a szükségletek kielégítésénél, azok beosztásánál. 3. *Gazdasági és nem gazdasági jövedelmet*. A gazdasági jövedelem az, mely ellenszolgáltatáson alapszik (»do ut des, facio ut facias«), a nem gazdasági jövedelemnek alapja családi, baráti, községi, állami kötelek stb. A nem gazdasági jövedelem a nemzet szempontjából nem is jövedelem. A gazdasági jövedelem ezért rendszerint *eredeti jövedelem*, mert az ellenszolgáltatás értékén alapszik, a nem gazdasági jövedelem *szár-*

sen azt mondja, hogy a jövedelem egészen hasznavehetetlen fogalom. *Losch* szerint a jövedelem nem egyéb, mint jog a nemzeti termelvények, ill. árúk egy részére. *Kautz* szerint: Jövedelem azon összessége a gazdasági javaknak, amely mint tiszta hozzáadéka valamely tartós jellegű kereset- vagy szerzőforrásnak, vagy mint vagyonhasználmány, időközönként ismétlődőleg valakinek tulajdonába jut, illetőleg vagyonszaporodását képezi.

¹ Ettől eltekintve, természetes, hogy a *nemzet-gazdaságtan* a *nemzeti jövedelemre* irányozza főfigyelmét.

mazékos jövedelem.¹ A gazdasági jövedelemnek is vannak oly esetei, midőn a jövedelem nem eredeti, ha t. i. a jövedelem nem termelőkeny, de nyereszkező tevékenységből származik, a midőn az egyik fél ellenszolgáltatást nem nyer, és a jövedelem csak egyik féltől a másikra átruházatik. Ezen jövedelemnek alakja ezért gazdasági. A származékos jövedelem alakja kétféle. Az egyik esetben a származékos jövedelmet élvező a jövedelmet nyújtónak kegyéből él, fölöslegeiből táplálkozik, annak nem használ, de nem is árt. Ezen viszonyt »együttélésnek«, *commensuálismusnak* nevezzük. A másik esetben a származékos jövedelmet élvező a jövedelmet nyújtónak árt, érdekeivel ellentétben áll. Ezen viszonyt *éUsködésnek*, *parasitismusnak* nevezzük.² Vannak félpaziták, symbiosi is, — pl. sok helyen a cigányok, ilyen parazita némi szolgálatot is tesz. A gazdasági és nem gazdasági jövedelem mellett még vegyes természetű jövedelmet különböztethetünk meg, mely részben gazdasági, részben nem az, ilyen pl. a munkabér, ha jótékonyág vagy állami intézkedés a piaci munkabér fölé emelik. 4. *Vagyon- és munkajövedelmet*; amaz vagyonból, földes fökébirtokból származik, emez munkából. Az elsőt *gyökésített* jövedelemnek is nevezik, minthogy az abból származó jövedelem állandóbb jelleggel bír, a másodikat nem gyökésített jövedelemnek, mivel a munkából származó jövedelem nagy ingadozásoknak van kitéve. A vagyonból származó jövedelem *járadéknak*³ is neveztetik, és a szerint, a mint földből vagy tőkéből származik, földjáradék, illetőleg tőkejáradék. 5. *Közvetlen és közvetett* jövedelmet. A közvetlen jövedelem az, melyet a termelő saját termelvényeiből élvez, közvetett az, mely a forgalomból, más termelőktől származik. A túlnyomó része a jövedelemnek magasabb gazdasági kultúra mellett közvetett jövedelem. 6. *Tényleges és látszólagos* jövedelmet. A látszólagos jövedelem az, mely nem új javakból áll; pl. a munkabér, a tőkekamat, melyet oly vállalkozó fizet, ki vállalatával tönkre ment; ezen jövedelmek tulajdonképen a vagyonból fizetettek, részben vagy egészben, vagy mások jövedelméből. 7. *Egyszerű és összetett* jövedelmet. Egyszerű jövedelem az, mely csak egy termelési forrásból származik, összetett az, mely több termelőerőre visszavezetendő, pl. egy kis paraszt-

¹ Az eredeti és származékos jövedelem alatt némely írók mást értenek. Így *Rodbertus* szerint a nemzeti jövedelem az eredeti, a magánjövedelem a származékos. Mások szerint az eredeti jövedelem a vállalkozó jövedelme, mert ő értékesíti a javakat és juttatja a megfelelő jövedelmeket a föld, tőke tulajdonosainak, a munkásoknak, kik eszerint származékos jövedelemmel bírnak.

² Lásd *Espinas*: *Die thierischen Gesellschaften*, 150. 1. — Némelyek szerint, minden nem munkából élő parazita. (*Hartmann*: *Soziale Kernfragen*, 176. lap)

³ A középkorban némely helyen, pl. Bázelen a járadékból élőket »Müs3ílgängereknek« neveztek. (*Schmoller*, *Jahrbuch*, 18S7, 1116, 1.)

gazda jövedelme, melyben földjáraadék, tőkekamat, munkabér, vállalkozói nyereség egyesülhet. 8. *Összjövedelmet és szabad jövedelmet*. Az összjövedelem alatt értjük a szükségletkielégítés céljából rendelkezésre álló összes javakat; a szabad jövedelem alatt a jövedelem azon részét, mely fennmarad, lia az elsőrendű szükségletek már kielégítést találtak. E megkülönböztetés azért fontos, mert az elsőrendű életszükségletek kielégítése után fennmaradó jövedelem az, melyből az állami szükségletek is kielégíthetők. Az elsőrendű szükségletek kielégítésére kívánt jövedelem pedig képezi az úgynevezett *létfőminimumot*. 9. *Rendes és rendkívüli, biztos és bizonytalan, nyílt és lappangó, fő- és mellék-, terhes és tehernélküli, magán- és nyilvános, egyéni, családi, állami* stb. jövedelmet.

Ha a jövedelem alatt a szükségletkielégítés céljából rendelkezésre álló összes javakat értjük, tehát nemcsak azokat, melyek a forgalomból, mások termeléséből csere útján származnak, akkor a jövedelem pontos megállapításánál mindazon javak, szolgálatok tekintetbe jönnek, melyekkel szükségletek kielégíttetnek. Ez áll a nemzeti jövedelemről ép úgy, mint a magánjövedelemről. De ebből egyúttal következik, hogy sem a nemzeti, sem a magánjövedelmet egész pontosan kiszámítani nem lehet. Bár ez való, mégis fontos, hogy a jövedelem lehetőleg pontos megállapítására törekedjünk, mert ez az adóztatás szempontjából is nagy jelentőséggel bír. Semmi esetre sem szabad a jövedelem megállapításánál csak a pénzben szerzett jövedelmet tekintetbe venni, hanem lehetőleg azon jövedelmet is, mely az egyes gazdaságoknak más alakban szükségletek kielégítésére rendelkezésre áll. A jövedelem megállapításánál a következő tételek veendőek tekintetbe: 1. a forgalomból vett pénzbeli jövedelem; 2. természetbeni jövedelem, pl. lakás, élelmiszerek, fűtés, világítás;¹ 3. ingyenes élvezetek, ingyen utazás, színház, ingyenpéldányok újságokból, könyvekből; 4. az illető saját tevékenységéből származó szükségletkielégítés, melyért más gazdálkodó jövedelmének egy részét kénytelen föláldozni, pl. szabó, ki saját magának és családjának varr ruhát, a saját munkabérre nézve; ügyvéd, ki saját pereit viszi; kölcsönkönyvkereskedő, ki saját könyveit olvassa stb.; 5. használati vagyონrészek élvezete, pl. saját kocsijának, nyaralójának használmánya; 6. végre még számbaveendő, ha nem is szorosan mint jövedelem, de mint kiadási keveslet, terhek alóli felmentések, pl. adómentesség; mert két különben egyenlő jövedelem között mégis az több szükségletet enged kielégíteni, helytől adót nem kell fizetni.

¹ Újabb adótörvényekben a természetbeni lakás vagy saját házban elfoglalt lakás, ingyen ruha stb. a jövedelemhez számítatik.

3. A termelés képezvén a jövedelemeloszlás iránytűjét, minthogy az szolgáltatja a felosztásra kerülő javakat, *a jövedelem első sorban a termelő erők, illetőleg tényezők szerint jut felosztásra.* A termelési tényezők ugyanis, mint azt már más helyen megjegyeztük, egyúttal jövedelemeloszlási tényezők, mert minden termelés célja a jövedelemszerzés. E szerint a következő jövedelmi ágakat különböztetjük meg: 1. a munka közreműködése után járó jövedelem képezi a *munkajövedelmet*, illetőleg *munkabért*; a magasabb képzettségi munka jövedelme *fizetés, tiszteletdíj*; 2. a tőke közreműködése után járó jövedelem képezi a *tőkejövedelmet*, illetőleg *tőkekamatot*; 3. a föld, tágabb értelemben a természet közreműködése után járó jövedelem képezi a *földjáraadékat*. Már fentebb említettük, hogy a termelési erők nincsenek rendszeren elkülönítve személyek szerint, hanem ugyanazon gazdálkodó egyén több termelési tényező alapján szerez jövedelmeket, tehát a jövedelmek különböző elemekre vezetendők vissza. A tényleg az egyes termelési tényezőknek kijáró jövedelem is gyakran különbözhetik az okszerű jövedelemtől, a mennyiben az egyiknek kedvező versenyviszonyok mellett sikerül a másiktól bizonyos részt elsajátítani. Megnehezíti a jövedelmek szigorú beszámítását egyes termelési tényezők szerint az is, hogy a tőke működése egyúttal munkával kapcsolatos, a munkában tőkebefektetés, a földben is tőkebefektetés jut érvényre. 4. Az említett jövedelmeken kívül végül megkülönböztetjük még azok jövedelmét, kik a termelési tényezőket vállalatokká összefoglalják, ezeknek jövedelme a *vállalkozói nyereség!* Az itt megkülönböztetett jövedelmek iránt azonban az elmélet terén korántsem uralkodik egyértelműség. A socialisták általában csak munkajövedelmet ismernek; sokan — mint látni fogjuk — a vállalkozói nyereséget nem ismerik el;

¹ A nemzeti jövedelem tényleges megoszlása iránt némi tájékozást szerzünk a következő, a francia iparstatisztikai adatok alapján kiszámított értékekből; Minden 100 forint értékű termelvényből esik mintegy kétharmad a nyersanyagra, 14% a munkabérré, 2½% a tőkejáraadéka, majdnem egy ötöd az igazgatásra, biztosításra stb. A legnagyobb részt e szerint a nyersanyag foglalja le; a tőkére eső rész a legcsekélyebb, ellenben az igazgatás stb. költségei (vállalkozói nyereség nagyobbára) nagyobbak a munka jutalékánál. Ha a nyersanyag részéből még levonjuk azt, a mi abból munkabérré és tőkekamatra esik, még mindig azt találjuk, hogy a földjáraadék aránya a legnagyobb. Ha ellenben a földjáraadéktól eltekintve, csak a munka, tőke és vállalat részét keressük, akkor azon eredményhez jutunk, hogy a legnagyobb rész esik a vállalatra. A tőkére eső rész ellenben sokkal kisebb a munkabér részénél, melyben azonban természetesen igen sokan osztozkodnak. Habár ez értékek már a fölvtélnél előfordult hibáknál fogva csak megközelítők, némileg mégis alkalmasak, hogy a nemzeti jövedelem felosztását nagy vonásokban mutassák. (Lásd »Közgazdasági Értekezések« című munkámat.)

mások a földjáraadékat tagadják. *Hansen* tagadja a tőkekamatot és visszavezeti vállalkozói nyereségre, ezt pedig magasabb értékű munkára. Mások szerint ismét minden jövedelem tőkekamat, a munkabér a munkába, a földjáraadék a földbe fektetett tőke kamata stb.

Társadalomgazdasági szempontból fontos, hogy míg a munkabér az egyén személyes tevékenységéből származik, a tőkekamat és földjáraadék a vagyon eredménye, úgy bogy a jövedelem a következő alakot mutatja: *munkajövedelem* és *vagyonjövedelem*. A földjáraadék és tőkekamat külön tárgyalása csak abban találja indokolását, hogy a földjáraadék részben más törvények szerint alakul, mint a tőkekamat.¹

A nemzeti jövedelem felosztása a termelési tényezők között, melyek közvetlenül az anyagi javak termelésében részt vesznek, képezi a felosztás első eredményét, *az elsőfokú megoszlást*. Ezen megoszlás után következik a felosztás második stádiuma, *a másodfokú megoszlás*, mely a nemzeti jövedelem egy részét azoknak juttatja, kik egyéb, mint az anyagi termelés terén szükséges szolgálatok teljesítésével foglalkoznak, kik a tudomány, művészet, a vallás, az állam érdekében teljesítenek szolgálatokat. A jövedelemmegoszlás mindkét fokán pedig végbemegy a család, a barátság, a jótékonyosság stb. alapján az eredeti jövedelem bizonyos részének átengedése a származékos jövedelemszerzés céljaira.

Az egyedül működő termelési erőknél a jövedelemeloszlás kérdése eszik; hol egyedül a munka működik, ott minden jövedelem a munkáé lesz: hol egyedül a természet működik, az egész jövedelem a természeti erőforrás tulajdonosáé lesz. Hol azonban több tényező működik, ott teljes lehetetlenség az eredmény felosztására matematikai szabályt felállítani. Az egyenlő felosztás látszik a legtermészetesebbnek. Azonban az ellen szól az egyes termelési erők különböző értéke, mely, igaz, részben az általuk előállított termelvények értékétől függ, Útbaigazítást itt csak a következő módon találhatunk. *Minden termelési tényezőnek értékét helyettesítésének nehézségei alapján határozzuk meg*. A legkönnyebben helyettesíthető termelő erő legkevesebb értéket képvisel és ezen érték szerint osztozkodik a nemzeti jövedelem felosztásánál; legnehezebben helyettesíthető termelő erő legnagyobb értéket képvisel és azért a legnagyobb jövedelmi részhez fog jutni. Itt tehát csak azon nehézség marad, hogy a helyettesítés lehetőségének megállapítása kétes. A bizonyos határozott alakot

¹ Bár már munkám első kiadása előtt is ez állásponton voltam, azon gyökeres eltérést az eddigi felfogástól kerülöm, hogy a tőkekamat és földjáraadék alakulására vonatkozó vizsgálódásokat összefoglaljam, a mi fentebb jelzett felfogásomnak didaktikai következménye volna. Különben megjegyzem, hogy *Rodbertus* szerint is tőkekamat és földjáraadék természete egyenlő.

nyert termelő erőknél ugyanis nehezen tudni, vájjon helyettesíthetők-e vagy sem? Legjobb láthatjuk azt egyéni tulajdonságoknál, melyek gyakran csak azért nyújtanak nagy jövedelmet, mert azok helyettesítése más erővel lehetetlennek látszik. Azonban ha abszolút értelemben a termelési erők helyettesítésének megállapítása nagy nehézséggel jár, gyakorlatilag az egyes termelési erők viszonylagos fontossága a kereslet és kínálat viszonyában jut kifejezésre, és így az a termelő erő fogja a nemzeti jövedelem legnagyobb részét elnyerni, melyre nézve a kereslet és kínálat aránya a legkedvezőbb, illetőleg nagy kereslet mellett csekély a kínálat.

Az anyagi termelésnél nem közreműködők jövedelme napjainkban igen fontos kérdést képez. Legfeltűnőbb az, hogy az anyagi termelés körén kívül állók többnyire igen szerény jövedelemmel bírnak, a mi oly időben, midőn mindenki az arany borjúnak még fegyházzal nem fenyegetett alakja előtt porba borul — mint *Schmoller* mondja — bizonyos aggodalmat kelt. Azonban itt mindenekelőtt meg kell különböztetni. Az anyagi termelés terén nem működők egy része nem élvez kisebb, sőt talán nagyobb jövedelmet, mint hasonló kategóriájú társai, kik az anyagi termelés terén működnek. Értem azokat, kik az alsóbb fokokat elfoglalják, mint állami szolgák, rendőrök stb. Csak a magasabb fokon állóknál feltűnő a nagy különbség, mely azok között mutatkozik, kik hasonló képesség mellett az anyagi és szellemi téren működnek. Egy másodrangú hivatalnok egy nagyobb pénz-, ipari, vagy vasúti vállalatnál nagyobb fizetést élvez, mint a legnagyobb, melyet sokkal nagyobb képzettséggel rendes körülmények között az állam vagy a tudomány szolgálatában el lehet érni. Ennek magyarázatát azonban részben abban találhatjuk, hogy az illető állásokban a nagyobb tisztelet, talán kényelmesebb munka is, kárpótlást nyújt a kisebb jövedelemért. Azonban ez csak azon pontig igaz, míg az illetők legalább oly jövedelmet élveznek, hogy a megfelelő standard of life-t megtarthatják. Mert különben az egész csak ámitás. Mit használ akkor az állással járó tisztelet és előkelőség, ha az illető nagy nélkülözések között él és azzal egy részét az előkelőségnek lerontja, míg szerencsésebb szomszédja, ki valamely gazdasági vállalatnál háromszor annyi jövedelmet húz, bátor fellépése, fényes háztartása, gyermekeinek előkelő nevelése által az állás jelentéktelenségét ellensúlyozza. Indokolták ez állapotot azzal, hogy természetesnek találták, miszerint azok, kik közvetlenül az anyagi termelést végzik, annak eredményeiből is többet kapnak. Ez azonban nem is olyan természetes, mert a kérdés, bizonyos szempontból vizsgálva, a kereslet és kínálat kérdése. Minthogy tényleg számos ember nagy tehetséggel és ismerettel, kiváló jellemmel, kevesebb jövedelem mellett, sőt ingyen is vállal a közélet, a tudomány, az egyház terén állásokat, ennek

következtében a jövedelmi viszonyok kedvezőtlenebbül alakulnak. Ha a kínálat a kereslet mögül elmarad, a mi azonban nem igen várható, ép az értelmiségi foglalkozások felé mutató tolongás miatt, akkor itt is a fizetési fokozatok emelkedni fognak szükségképp. Minthogy azonban a szellemi foglalkozások terén nem lehet az állások előnyös betöltését a kereslet és kínálat szerint szabályozni: kívánatos minden esetre, hogy az említett állások fizetéseinél a standard of life vételesség tekintetbe, nehogy az államra, egyházra, tudományra nézve oly szégyenletes esetek előforduljanak, melyekről minden nap lehet tudomást venni.

4. A jövedelemnek különös csoportját képezi a *tulajdonképeni* járadék. A fent említett járadéktól megkülönböztetendő tulajdonképeni járadéknak nevezzük azon jövedelmet, mely az átlagos jövedelmet bizonyos termelési ágban meghaladja és mely különböző kedvező körülményeknek tulajdonítandó. Előjogok, egyedárúságok, kizárólagos előnyök képezik rendszerint ezen járadékok forrását, melyek, minthogy az átlagos jövedelemmel való összehasonlítás alapján állapíthatnak meg, *különbözeti járadékoknak* is nevezetnek.¹ Járadékjövdelem minden jövedelmi ágnál fordulhat elő.² A munka is jöhet oly körülmények közé, hogy járadékra tegyen szert, a tőke is; de legnagyobb szerepet játszott az elméletben a földjáradék. Minden járadék végelemzésben visszavezetvén a legnagyobb termelési költségek elvére, minthogy a tőke és munka alkalmazásánál is különbségek a termelési költségekben szükségképpen mutatkozni fognak, itt is létrejöhet járadék. A kisebb előállítási költséggel termelők egy jövedelmi többletbe jutni, mely azok járadékát képezi. A különbség egyfelől a föld felhasználása, másfelől a tőke és munka felhasználása között abban rejlik, hogy a föld bizonyos körülmények között inkább van alávetve a csökkenő termelékenység törvényének, míg tőkénél és munkánál a termelés emelkedésével gyakran a termelési költség csökkenő irányzatot követ. Ennek következménye az, hogy a tőke és munka alkalmazásánál mutatkozó járadék inkább szórványosan fordul elő, véletlen körülmények találkozása folytán, és a verseny által ismét gyorsabban el is enyészik. A földnél pedig, mint azt látni fogjuk, inkább a törvényszerűség jellegével bír. A munka és tőke által élvezett járadékok kivé-

¹ *Marshall* újabban még szól quasi rentről, situation rentről, composite rentről stb.

² Hogy a járadék jelenség a földművelésen kívül is előfordul, azt már Stuart Mill (*Political Economy*, People Ed. 289. 1.) állítja. Sőt egyenesen a teljes analógiát mutatja, amennyiben ha valaki tökéletesebb termelési módokkal rendelkezik, melyeket mások nem tudnak értékesíteni, nem ismernek, amazok átengedésénél magának járadékot köt ki (pl. találmányok).

teles jellegőknél fogva a nemzeti jövedelem sokkal jelentéktelenebb részét teszik, mint a földjáraadék.

5. Áttérünk a *jövedelemalakulás és jövedelemmegoszlás* kérdéseire, melyek a jövedelemtan elméletileg és gyakorlatilag legfontosabb részét teszik. Egyike az elsőeknek, ki a jövedelemeloszlás kérdéseivel foglalkozik, *Lauderdale*. Szerinte a jövedelemmegoszlástól függ a termelés és a fogyasztás; a helyes jövedelemmegoszlás egyúttal előmozdítja a gazdagodást. *Mill* szerint a termelésnél az ember a természettől függ, míg a jövedelemeloszlás emberi intézményektől függ; a társadalom ugyanis tetszés szerint állapíthatja meg annak elveit, de akkor következményei elől ki nem térhet. A jelenlegi társadalomban a jövedelemmegoszlás alapja a magántulajdonjog, melynek forrása hódítás és erőszak. Jelenleg a legfontosabb kérdés a helyes jövedelemmegoszlás, mely okossággal és mérséklettel megoldható. *Sismondi* is a jövedelemeloszlás kérdéseit első helyre teszi. A társadalmi gazdaságtan főczélja a helyes jövedelemeloszlás biztosítása. A jövedelem mértéke a termelésnek, és minden termelés, mely e mértéket meghaladja, válságokat idéz elő. A jövedelemeloszlás továbbá mértéke a fogyasztásnak, a népességi szaporulatnak és az áraknak. Hibásnak tartja a jelenlegi jövedelemeloszlást, de nem hisz annak gyökeres átalakíthatóságában. *Ganilh* szerint a jövedelemeloszlás különböző haladó, veszteglő és hanyatló korszakokban; haladó korszakokban a megoszlás igazságos; veszteglő korszakokban a munkabér csökken, a tőkekamat ugyanaz marad; hanyatló korszakokban a munkásnak igen kevés jut, a földjáraadék is csökken, csak a tőkekamat emelkedik. A német tudományban *Jakob, Lüder, Riedel* az elsők, kik nagyobb figyelmet fordítanak a jövedelemeloszlási tanokra és több helyes megjegyzést tesznek. Fordulópontot képez *Bernkardi*. Szerinte a gazdasági élet jellege egészen a jövedelemmegoszlástól függ. Talán jön oly idő, mondja, midőn majd belátják, hogy nincs áldás a legmesszebb vitt termelésben, ha a megoszlás egészségtelen. *Schmoller* szerint a jövedelemeloszlás alapja az igazságosság. Minden jövedelemeloszlási rendszer csak addig tarthatja magát, míg az erkölcsi és jogi felfogásnak megfelel. *Schäffle* szerint a jövedelemeloszlás csak annyiban a termelési folyamat alapján szabályozható, a mennyiben ez gazdaság-erkölcsi rendeltetésének megfelel. A jövedelemeloszlás eszménye az, mely a társadalom tökéletesedését leghatályosabban biztosítja.

Behatóbb vizsgálatok tárgyává tették a jövedelemalakulást az újabb időben különösen *Cairnes, Sidgwick, Leroy-Beaulieu* stb. Eredményeiket következőkben összefoglalhatni. *Cairnes* szerint a jövedelemeloszlásra nem alkalmazható az igazságosság elve, az nem képezi az igazságosság kérdését. Másfelől azonban nem csatlakozik azon írókhoz, kik azt állít-

ják, hogy a szabad verseny mellett a jövedelmek igazságosan oszthatnak meg.¹ A jövedelemeloszlásnak alapja a tulajdonjog, mely szükséges, mert a legerősebb ösztön a tőkegyűjtéshez, mely ismét minden gazdasági haladás feltétele. *Sidgwick* nem tekinti a mai jövedelemoszlást eszményinek és elég gyökeres intézkedéseket említ annak megszorítására, így pl. a földbirtok államosításának híve. Azon elvet állítja fel, hogy mennél jobban közelíti meg valamely társadalom a jövedelem egyenletességét, annál nagyobb egészben véve a jólét és szükségletkielégítés, melyet vagyonából merít.² Azonban az egyenletesebb jövedelemeloszlás hátrányait is látja. Különösen vizsgálja az egyenletesebb jövedelemeloszlás hatását termelésre és fogyasztásra. Egyenletesebb jövedelmi állapot csökkentheti a termelvények mennyiségét,³ a mennyiben a jobb viszonyok közé jutó szegényebb osztályok majd kevesebbet akarnak dolgozni és több-több pihenést engednek maguknak. A tőke lassabban, a népesség gyorsabban fog szaporodni. A gazdagok által a mai társadalomban teljesített sok ingyenes szolgálat a politikai, községi, egyleti élet terén csökkenni fog, a tudományt és kultúrát sem pártolhatni oly mérvben, kockázatos vállalatokba is nehezebben bocsátkoznak stb. Azonban *Sidgwick* különbséget tesz, a mennyiben ezen következményektől csak akkor tart, ha gyorsan történnék átmenet a mai állapotból egyenletesebb jövedelemeloszlás felé; míg ha az lassúbb folyamatban történik, a társadalom minden osztálya változott tulajdonságokkal lép az új korszakba. Mások (*Bastiat, Carey, Leroy-Beaulieu, Pirmez*) álláspontja a következő: A mai társadalom nagyobb egyenlőség felé halad, mely a munka jövedelmének emelkedéséből, a tőke és nagyobb míveltség jövedelmének csökkenéséből következik.⁴ Ezen egyenlőség átalakítja a társadalmi osztályok viszonyait, bár a tényleg létező egyenlőtlenséget sokan túlozták. Azonban a nagyobb egyenlőség nemcsak előnyökkel jár, hanem hátrányokkal is.

6. Áttérvén a *jövedelemalakulás* elméletére, mindenekelőtt a jövedelmi rend alapját vesszük vizsgálat alá. E tekintetben azt mutatja a gazdasági élet, hogy annak alapja 1. a tulajdonjog, 2. a szerződési jog. Ezen alapintézmények a legmagasabb jólét eszményének hódolnak és azért átalakulnak ezen eszmény követelményei szerint. Különösen jellemző korunkra és az úgynevezett individualizmusra, hogy az egyéni

¹ Some leading principles, 320. 1.

² Principles, 519. 1.

³ *Clark* szerint jobb megoszlás kárpótlást nyújthat a termelés esetleg bekövetkező némi csökkenése ellenében. (*Phil, of wealth*, 107. 1.)

⁴ Ezen tételt *Hector Denis* (*La dépression des prix* stb. 83. 1.) statisztikai alapon megcáfolja.

elemnek a szerződés terén való érvényesülése majdnem minden egyéb tényezőnek hatását elnyomta. Ennek sok hátránya van, mert az egyéni akarat szükségképp követel bizonyos ellenőrzést a társadalmi érdek szempontjából; de a túlhajtott Individualismus annyiban is káros, a mennyiben az egyén, magára hagyva, könnyen elveszti a termelés és fogyasztás helyes mértékét.

A jövedelem változásait tekintve a következő állapotokat különböztetjük meg: *a)* a változatlanságot; *h)* váratlanul bekövetkező változásokat; *c)* időnkénti változásokat; *d)* lassan érvényesülő változásokat; *e)* folyton érvényesülő változásokat. A jövedelemben mutatkozó változások igen különböző okokra vezethetők vissza: természetiekre, gazdaságiakra, politikaiakra stb. A változásoknál tekintetbe jön az, vajjon azok a jövedelem emelkedésével vagy csökkenésével járnak avagy csak áttolásokkal, melyek az egyik helyen a jövedelmet emelik az által, hogy az más ponton csökken. Emelkedés és csökkenés is úgy érvényesülhetnek, hogy azok csak egyes társadalmi osztályok előnyére illetőleg hátrányára válnak. Kétségtelen, hogy folytonos változások a jövedelemben és annak eloszlásában a gazdasági élet rendes alakulását megzavarják, a termelés és fogyasztás terén káros visszahatást szülnek.

A jövedelemalakulás politikája különösen a következő elvek megvalósítására törekedjék: 1. a jövedelem *elegendő* legyen, a lehető legtöbb észszerű szükséglet kielégítését engedje. 2. A jövedelem bizonyos *állandósággal* bírjon, hogy a gazdálkodás tervszerűen történhessék. 3. A jövedelem *emelkedési* irányzatot tanúsítson, mert az anyagi haladás egyik feltétele az emberek elégedettségének. E tekintetben rendesen a középosztály helyzete a legjobb, mert ott a jövedelem rendesen emelkedik és többnyire csak az 50. év körül éri el maximumát, míg a munkásjövedelem rendesen már a 20—30-as évek körül éri el maximumát, tovább nem emelkedik, sőt későbbben csökken, bár a szükségletek emelkednek. Ennek részben az a magyarázata, hogy a középosztályban soká tart az előkészítés ideje, melyben az illetők jövedelmet nem élveznek. Azért a vagyongyűjtés ideje a munkásnál a fiatal kor, midőn szükségletei kisebbek, a középosztálynál a férfikor. 4. A jövedelem *egyenletesen* oszoljék meg időben. Az alsóbb osztályok baja, hogy bizonyos hónapokban sokat keresnek és azt el is költik, más hónapokban keveset és akkor nyomorognak. 5. A jövedelem lehetőleg független állásban szereztessek.

7. A jövedelemeloszlás első követelményének gyakran az *igazságosság* említetik. A jövedelem igazságosan osztassék fel az egyes érdekelttek között. Azonban ezen elvileg jogosult követelmény gyakorlati teljesítése felette nehéz. Ki mondja meg nekünk, mi a termelvények felosztásában

az igazságosság és nem változik e tekintetben a társadalom felfogása? Minthogy többen járulnak oly eredmény létesítéséhez, melyben physikai és gazdasági részek szerint azok hatása el nem különíthető, némelyek igazságosnak tartják, ha az eredmény egyforma részekben osztatnék fel, mások egyes tényezők jogosultságát tagadják, ismét mások igazságosnak tartják azt, mi az egyes felek küzdelmének eredménye. Az első eljárás éppen nem felelne meg az igazságosságnak; a teljes egyenlőség volna csak igazán a teljes egyenlőtlenség; a második módozat is igazságtalan, mert hatályos tényezőket kizár a megérdemelt jutalmazástól; azonban merészség volna állítani, mint ezt különösen orthodox nemzetgazdák állítják, hogy a harmadik eljárás biztosítja az igazságosság megvalósítását, habár a szabad forgalom körében egyedül az alkalmazható. Formai alkalmazásáról az igazságosság elvének csak ott lehet szó, hol az igazságosság tényleges jogszabályokba van rögzítve, mi a gazdasági terméivények felosztására vonatkozólag nem létezik és alig létezhetik. És ez egyúttal bizonyítja, hogy azt alig lehet jogszabályok által megoldani, a hol pedig tételes intézkedések által megtörténik, éppenséggel nem biztosítja az igazságosságot. Avagy igazságos az, ha két miniser, két bíró, két tanár stb. egyenlő jövedelemben részesül, kiknek munkája talán nagy különbséget mutat? Ezzel szemben csak abban találunk megnyugvást, hogy az igazságtalanságban nem rejlik elég erő, hogy magát soká fenn-tartsa. Pillanatnyilag, egyénileg sok az eltérés az igazságosságtól, de az idő folyamán az eredmény az igazságosság egyenes vonalához visszatér. Azt sem szabad elfelejteni, hogy bizonyos elvek időről időre kétesebbé válnak és a fejlődés lassú folyamata helyükbe erősebb, helyesebb elveket visz győzelemre. Nem annyira az igazságosság, mint a méltányosság az, mely a jövedelemeloszlásnál szóba jöhet. Nem méltányos pl. az, hogy a munka rosszul legyen jutalmazva, nem méltányos az, hogy gazdag társadalomban emberek éhen haljanak stb. Továbbá alkalmazást talál az igazságosság elve helytelen, jogosulatlan jövedelemszerzési módokkal szemben, így pl. napjainkban különösen politikai befolyások érvényesítése stb.

Van egy bizonyos társadalmi lelkiismeret, mely lassanként kialakul igazságtalan jövedelmi alakulásokkal szemben. Különben pedig e kérdést minden kor, minden ország, minden társadalom első sorban csak a maga számára oldja meg. Helyi gyógykezelés is, pl. emelik a tisztviselők fizetését stb.

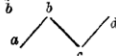
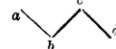
Az igazságosság kérdése iránt nem jöhetünk tisztába a nélkül, hogy a vagyon szerepét a termelés és jövedelemeloszlás szempontjából közelebbről ne vizsgáljuk. A vagyon kétféle javakból áll, fogyasztási és terhelési javakból. Még a legfejletlenebb állapotok mellett is termelési javak

szükségesek, mert nélkülök a termelés nem sikerülhet. De a termelési javak beszerzése a fogyasztási javak árán történik; a ki javainak készletéből többet szán a termelésre, az kevesebbet juttathat a fogyasztásnak. Mindenki, a ki tehát a fogyasztástól elvon javakat és azokat termelésre fordítja, ettől valami előnyt vár. Ezen előny arányában fognak a fogyasztási javak termelési javakká válni. A termelés fejletlenebb állapota mellett a vagyon csekélyisége miatt a vagyonnak termelési célokra való felhasználásával nagy előny jár, míg a vagyon szaporodásával ezen előny szükségkép csökken. Azonban oly korszakban, midőn a vagyon csekély, a termelés is fejletlen, és azért az eredmény még sem jelentékeny. A vagyon azon korszakban jut a legelőnyösebb helyzetbe, midőn a termelés mintegy váratlanul nagy lendületet nyer, mert a vagyonnak még aránylag csekély mennyisége mellett az arra eső jövedelem jelentékeny lesz. Mihelyt a vagyon szaporodik, — *caeteris paribus* — jövedelmének csökkenni kell. Ennek következménye, hogy a vagyon magának új értékesítési módokat törekszik szerezni. Ha a földbirtokhoz nem tud jutni, akkor alkalmat keres iparban és kereskedelemben; ha ezekben nem talál alkalmazást, akkor nagy vállalatokat létesít, tengerentúli területeken keres jövedelmező felhasználást; megteremti magának a gépet, átalakítja vele az ipart, kereskedelmet, közlekedést, és szervezi a könnyebb megközelíthetőség kedvéért a részvénytársulatot; jövedelmező alkalmazást talál továbbá az államhitel terén; átalakítja a városokat, ellátja a paloták végtelen sorával, ellátja azokat a legtökéletesebb közlekedési, világítási eszközökkel stb. Szóval a vagyon szaporodásával a vagyon fáradhatlan hajszában keresi a még ki nem aknázott kútforrásokat és ez által tényleg rövid néhány évtized alatt nagyobb változást idézett elő az emberek gazdasági és kulturális haladásában, mint azelőtt akár évezredek. Azonban e fáradhatlan vadászat mutatja, hogy a vagyon napról napra nehezebben jut megfelelő jövedelmezési módokhoz és kénytelen szerény jutalmazással megelégedni. Ezen állapot bekövetkezésével, a mely a telítési processus eredménye, a vagyon része a nemzeti jövedelemből kisebbedni fog; ez tehát a nem vagyon alapján jutalmazott osztályokra nézve a legkedvezőbb állapot, melynek azonban véget vethet a vagyon ezzel járó csökkenése vagy csak lassúbb szaporodása, a midőn ugyanis a vagyonon alapuló jövedelemnek is növekedni kell. Nem képzelhető észszerű társadalmi állapot, mely a vagyontól minden részesedést a jövedelemben megtagadna a nélkül, hogy egyúttal a gazdasági élet több fontos tényezőjét teljesen el ne nyomná. Ebből nem következik másfelől az, hogy nem lehetne a vagyon szerepét szabályozni, mint azt más helyen fejtegettük, működésének bizonyos korlátokat szabni,

túlságos növekedését megnehezíteni és politikai befolyását megszorítani. Azzal sem foglalkozunk itt, hogy a vagyonok gyakran helytelen, egészségtelen, erkölcstelen forrásokra vezetnek vissza. Szabály szerint a vagyonszerzés magasabb gazdasági tulajdonságokat tételez fel, és ezek mindig nagyobb gazdasági jutalmazásban fognak részesülni, mint a csekélyebb gazdasági képességek. Csak amaz érdemek jutalmazásának megörökítése az öröklési jog által okozhat bizonyos aggályokat. Azonban itt csak általánosságban a vagyon jövedelemeloszlási szerepét vizsgáltuk és azon eredményhez jutunk, hogy az igazságosság elvének lehetetlen volna olyan magyarázatot adni, hogy a vagyon a nemzeti jövedelemben való részeseéséből kizárassék.

Az igazságosságon kívül egy további követelménye a jövedelemeloszlásnak az *arányosság*. A társadalmi élet az összetartozásra, az összműködésre lévén építve, ez veszélyeztetve volna, ha a jövedelem nagyon egyenlőtlenül oszlanék meg. Ha csak két jövedelmi fokozat volna, nagy és kis jövedelem, a két osztály között oly ür támadna, mely a társadalmat ketté választaná és való lenne az, mit egy ókori író mond, hogy az állam tulajdonképen két államból áll, a gazdagok és a szegények államából. A nagy ellentét gazdag és szegény között az anyagi javak megszerzésének psycho-physikai erejét túlságosan fokozza és ez által csökkenti a magasabb javak értékét. Másfelől az sem volna előnyös, ha a jövedelmek mind egyenlők volnának, mert az érdemek, a tehetségek sem egyenlők, a szükségletek sem egyenlők. E szerint helyes jövedelemeloszlás mellett három fokozat lesz: nagy, közép és kis jövedelem. A nagy jövedelmek arra valók, hogy nagy érdemeket lehessen jutalmazni és nagy tevékenységre buzdítani, a kis jövedelmek, esetleg a jövedelemhiány arra való, hogy nagy gazdasági hibákat, mulasztásokat, bűnöket lehessen büntetni. A nagy jövedelmek egyfelől bizonyos határt ne haladjanak meg, tehát legyen egy maximum; viszont lefelé is legyen egy minimum. A három fokozaton belül kívánatos, hogy mentől több fokozat legyen, hogy enyhe átmenetben emelkedjenek az egyes fokozatok; ez legjobb biztosítéka a társadalmi egyensúlynak, mert minden egyén talál alatta csekélyebb jövedelmeket, melyek megelégedettségre tanítják, közvetlenül fölötte csak csekélylyel magasabb jövedelmeket, melyek irigységét nem bántják és melyek elérése nem nehéz. Ily jövedelemeloszlás mellett a társadalmi és gazdasági viszonyok legegészségesebben fognak alakulni. Egyúttal megóvja ily jövedelemeloszlás a társadalmat a merevségtől, mert egy folytonos mozgalom fog érvényesülni, mely a társadalom egy részét fölfelé, egy másik részét lefelé viszi; *ez a fel- és lemenő jövedelemozgalom, illetőleg osztálymozgalom*. Egészséges társadalomban ezen moz-

galom az érdemeseket emeli, az érdemetleneket sűjtja, bár van e mozgalomnak az embertől és érdemeitől független tényezője is, szerencse és szerencsétlenség.¹ Azonban ezen mozgalom is szűk határok között mozog. Minden törekvés fölfelé egyúttal azzal a veszélylyel jár, lefelé jutni és így remény és félelem között ingadozván, igen sok ember örülni fog, ha helyét megtarthatja és abból ki nem zavartatik.² A jövedelem változásainak és így az osztálymozgalomnak főbb esetei a következők:

1. alulról felfelé
2. felülről lefelé
3. alulról felfelé és ismét le
4. felülről lefelé és ismét fel
5. alulról fel, ismét le, ismét fel
6. felülről le, ismét fel, ismét le

az ötödik eset a legboldogabb, a hatodik a legboldogtalanabb.

A jövedelemeloszlás helyes megállapítása a társadalom történetében a legnagyobb és legelkeseredettebb küzdelmek háttérében mutatkozik. A legtöbb esetben azonban tapasztalhatjuk, hogy aránylag könnyű az egészséges jövedelemeloszlást fentartani; ha pedig egyszer meg van zavarva, talán lehetetlen is azt visszaállítani. A túlegyenlőtlen jövedelemeloszlás igen nagy veszélyt rejt magában, mivel *a szegény, épúgy mint a gazdag, a törvényeket megveti*, mi az állami rendet megingatja.

Megjegyzendő különben, hogy a jólét nemcsak a jövedelem nagyságától, hanem annak felhasználásától függ. Arra a tapasztalat minden nap nyújt példákat. Van ember, ki szerény jövedelemmel igen jól és kellemesen tud élni, míg egy másik rossz gazdálkodása és beosztása miatt folytonosan anyagi zavarokkal küzd. Tehát a *fogyasztás észszerűsége és gazdaságossága a végső probléma*.

Vájjon régebben³ vagy újabban nagyobb-e a jövedelem egyenlőtlen-

¹ Igen szépen kifejtve Stein által (Lehrbuch d. Nö. Bécs, 1887. III. kiad.): Ezen az embertől független tényezőktől befolyásolt osztálymozgalmat nevezi ő *természetes osztálymozgalomnak*.

² A fel- és lemenő osztálymozgalomnak és vele együtt az osztályképződésnek jelentőségéről a természetes kiválasztás szempontjából Ammon: Die Gesellschaftsordnung u. ihre natürl. Grundlagen. (Jena, 1895.)

³ Történeti adatokat a vagyon-és jövedelemmegoszlásról lásd e munka régebbi kiadásában és »Közgazdasági Értekezések« (Budapest, 1902.) című munkámban: A jövedelem megoszlásához.

lensége, az már a megfelelő statisztikai adatok hiányossága és hézagossága miatt nehezen dönthető el, különben szem előtt tartandó, hogy az összehasonlítás különböző alapon történhetik. A jövedelem változását ugyanis három módon lehet vizsgálni: 1. Általában nézhetjük, milyen ma és régebben a különbség a legnagyobb és legkisebb jövedelem között? Ez azonban legkevesebb jelentőséggel bír; természetes, hogy miután lefelé a minimum mindig ugyanaz, felfelé pedig ma sokkal nagyobb jövedelmek vannak, mint azelőtt voltak, a különbség ily alapon mérve ma nagyobb, ellenben régebben kisebb. Míg ma egy *Rockefeller* évi jövedelme 60 millió, addig a XVII. század végén a leggazdagabb három lordé együtt csak 19—22,000 font volt. 2. Az összes egyének közül hány százalék jut ma a közép jövedelmek osztályába és hány azelőtt? Ezen összehasonlítás, ha az adatok pontosak, már nagyobb értékkel bír. 3. Az összes jövedelemből mennyi esik ma a közép jövedelmekre és mennyi azelőtt? 4. Mennyi esik jelenben és múltban a munkára, mennyi a vagyonra?

Bizonyos, hogy azelőtt is nagy egyenlőtlenlégek léteztek. Általában változik a jövedelemeloszlás jellege haladó, stagnáló és hanyatló népeknél.¹ *Guntom* általános törvénynek tekinti, hogy mentől nagyobb fejenként a vagyon valamely társadalomban, annál egyenletesebb annak megoszlása. Ha a *Ricardo-féle* munkabértörvény igaz volna, mely szerint a mun-

¹ *Schmoller*: Die Einkommensvertheilung in alter und neuer Zeit (*Schmoller*, Jahrbuch, 1895. 1094. 1.): Nem lehet szó sem a jövedelemnek folyton növekedő egyenlőtlenységéről, sem az ellenkezőről, mint uralkodó történeti mozgalomról, hanem korszakokként érvényesülő különbségekről és ellenmozgalmakról, melyek a különbségeket ismét korlátozzák. — *Wolf* az újabb időben a közép jövedelmek szaporodását bizonyítja (*Der Socialismus* stb.), még pontosabb számítás alapján *Ammon* *Die Gesellschaftsordnung*, *Nitschke* stb. A javulást még egyes szocialista írók is, mint *Bernstein*, elismerik. A javulást újabban konstatálja *Nostitz* is (*Das Aufsteigen der arbeitenden Klasse in England*). Tagadják, hogy korunkban a gazdagok gazdagabbak, a szegények szegényebbek lesznek. Egy újabb író még azt is konstatálja, hogy a természetes fejlődés mindig a kisebb jövedelmeknek kedvez és csak inrtelen változások válnak inkább a felsőbb osztályok előnyére. Egyúttal kimutatja, hogy a jövedelmi fokozatok a rendes gúla alakját mutatják, nem pedig a *Schippoféle* palackkét, keskeny nyakkal és nagy fejjel. Ellenkező nézeten van *Spahr*: *Present distribution of wealth* (New-York). *Sombart* szerint a számbeli változások nem gyűjtanak semmi biztos támpontot (*Die deutsche Volksw.* im 19. Jahrb.. 1903. 510. 1.). *Worms* egyenesen törvénynek nevezi a javak folyton növekedő központosítását. *Budapest* az 1870. és 90-iki népszámlálási eredmények összehasonlítása szerint az egyes foglalkozási osztályok közül legnagyobb szaporodást mutatnak a saját vagyonukból és az alamizsnából élők, mi a jövedelemeloszlás nagyobb egyenlőtlenlége mellett szólna, (Budapest fővárosa az 1891. évben III. k. 12. 1.)

kabér mindig csak annyi, a mennyi a munkás fentartására kell, minthogy a nemzeti jövedelem az utolsó korszak alatt emelkedett, a jövedelmi különbségeknek nagyobbaknak kell lenniök, mint azelőtt. És *Rodbertus* szerint mindeddig minden korszakban a nemzeti jövedelem emelkedése a jövedelmi különbségek nagyobbodásával járt.

8. A jövedelemeloszlás általános törvényei a következők:

a) *Minden termelési erő jövedelemre tarthat igényt, addig, míg aránya nem haladja meg a szükségletet.* Ez áll nemcsak a természetről, hanem a munkáról és tőkéről is. Ha munka és tőke oly mennyiségben léteznék, hogy mindenki számára rendelkezésre állana, akkor vagy általában jövedelemhez nem juthatna, vagy csak igen jelentéktelen jövedelemhez.

b) *Minden termelési erő jövedelme függ termelő értékétől, illetőleg termékenységtől.* A termékenység ismét meghatározta tik minden termelő erőre nézve az illető termelő erő legutolsó részétől, mely a legkedvezőtlenebb körülmények között működik. Ezen rész ismét megállapítatik az előállított javak értéke, illetőleg határértéke által.

c) *A termelési erők a jövedelemnek bizonyos meghatározott mennyisége mellett érdekellentétben állanak, a mennyiben, ha az egyiknek a része emelkedik, egy másiknak a része szükségképen csökken.*

d) *A termelékenység emelkedésével, azaz a javak mennyiségének szaporodás által, illetőleg csökkenésével három eset állhat be: a) hogy az összes termelési erők jövedelme emelkedik, illetőleg csökken; b) hogy egyes termelési erők jövedelme emelkedik, illetőleg csökken, másoké változatlan marad; c) hogy egyes termelési erők jövedelmei emelkednek, mások jövedelmei csökkennek és megfordítva.*

e) *A jövedelemmegoszlás tekintetében a történeti fejlődés törvénye az alsóbb osztályok kizsákmányolásának csökkenése.*

Vannak társadalmak és társadalmi rétegek, melyek a jövedelemeloszlást nem egyéni, hanem közösségi elvre fektetik. Ilyen társadalmak különösen egyszerű gazdasági viszonyok mellett élők között valósítottak meg. Azonban e kísérletek nagyobb jelentőséggel nem bírnak, minthogy a közösségi elvnek csak szűkebb határok és egyszerűbb viszonyok közötti megvalósulásának lehetőségét bizonyítják. De a mai gazdaság más téren is példát mutat arra, hogy közös keresmények egyformán osztatnak fel, sőt esetleg a hozzájárulási arány megkülönböztetése nélkül egyformán élvezhetők, minek legfontosabb példáját az államban találjuk.

9. A jövedelmi politika alatt az állam tevékenységét értjük egészséges jövedelmi állapotok létesítésére. Az államra nézve a jövedelemalakulás nem lehet közömbös, ezért intézményeivel oda fog hatni, hogy a jövedelmi rend közérdekeinek megfeleljen. Az állam különösen arra

fog törekedni, hogy a jövedelemalakulás az állam természetének, rendszerének és feladatainak megfelelő legyen, hogy az általános fejlődés feltételeivel megegyezzek, hogy egészséges irányt tartson és hogy annak élvezete biztosítva legyen. Az állam azt részint közvetlenül, részint közvetve ható intézkedések által érheti el. Egy egészséges sora a termelésre, a forgalomra, a fogyasztásra ható intézkedéseknek befolyást fog gyakorolni a jövedelemalakulásra. Az adóztatás is egy hatalmas eszköz a jövedelemalakulás módosítására. Azonban az állami beavatkozásnak bizonyos határokat nem szabad túllépni, mivel különben a gazdasági élet alaperejét megtámadhatja. Habár nem is lehet e határt pontosan megállapítani, a gyakorlati életben a helyes irányt könnyen megtalálni, mert az állam minden beavatkozásának az igazságosság és magasabb kultúra követelményeiben kell indokolását találnia, kivételében pedig mindig kíméletesnek kell lennie.¹

10. A jövedelemeloszlás visszahatása a termelésre különösen a munkabéreknél érezeti magát. Alacsony munkabérek megtámadják a munkaerőt: a munkás többnyire a szükséglet kielégítés igen alacsony fokán áll és ha a munkabér lenyomatik, a munkás sem megfelelően táplálkozni, sem megfelelően ruházkodni, lakni nem tud, mindmennyi körülmény, mely kedvezőtlenül hat a termelésre.² De a munkás szellemi és erkölcsi erejére is kedvezőtlenül hat az alacsony munkabér; mindazon tényezői a munkaerőnek megtámadtatnak, melyeket más helyen a munkaerő erkölcsi és szellemi feltételeinek ismertünk fel. A vállalkozói nyereség csekélyisége is árt a termelésnek, mert nem akad megfelelő számú egyén, ki ama különös és becses tulajdonságokkal rendelkezik, melyek vállalkozáshoz szükségesek, a mi azért igen hátrányos, minthogy a termelés, mint láttuk, a vállalkozó vezetése alatt áll.³

11. *Áttérvén a jövedelemmegoszlás különös tanára, mindenekelőtt formulázzuk azok fölvét: minden termelő erő az értékétörvény éneimében az élvezet és áldozat arányában jut jövedelemhez.*

¹ Még oly mérsékelt író is, mint *Sidgwick*, elég tág tért nyit az állami intézkedéseknek és főleg a végrendelkezési jog körül az államnak fontos jogokat vindikál. (*Principles*, 540.)

² *Clark*: Ama változás, mely a munkabért gazdagabbá teszi, megújítja az utat a folytonos haladás felé. (*Phil, of whealt* 172. 1.)

³ A jövedelem általános elméletéről lásd »Die Lehre vom Einkommen« (*Zeitschrift f. Staatswiss. Tüb.* 1878.) című dolgozatomat és ugyanazt magyarul »Közgazdasági Értekezések« című munkámban.

II. FEJEZET.

A munkabér.

1. A munka után járó jövedelmet a társadalmi gazdaságtan *munkabérnek* nevezi. *Általánosságban munkabér alatt értjük a nemzeti jövedelem azon részét, mely a termelésnél közreműködő munka eredménye lévén, a munka jutalmazását képezi, mert a munka, mint termelési erő, tényező, egyúttal okvetlenül a jövedelemeloszlásnak is tényezője.* A ki munkával járul a javak termeléséhez, a munkája után jövedelemre tarthat igényt és e jövedelem az, melyet munkabérnek nevezünk. Azonban a munka érvényesítése különböző módon történik. Ha a munkás másnak tulajdonát képezi, mint a rabszolga, akkor a főtartásával járó költség képezi munkájának bérét, mely, minthogy a rabszolga csak később szerepel kiváltkép mint termelési tényező, esetleg nagyobb is lehet, mint az általa teljesített munka értéke. Ha a munkás szabad személy ugyan, de meg van fosztva azon anyagoktól, eszközöktől, melyek nélkül munkáját nem érvényesítheti, akkor bérszerződést köt ezeknek tulajdonosaival és a munkabér magassága a két szerződő fél gazdasági erejétől függ. A bérbeadás jellemző következménye, hogy a munkás és munkaadó között szolgálati viszonyt teremt.¹ Végre a munkás lehet tulajdonosa a munka érvényesítéséhez szükséges minden anyagnak, eszköznek stb. és akkor a munkabér egyenlő lesz azon összeggel, melyért munkájának termékét a piacon értékesíti. E három esetben a munkabér nem egyformán fog alakulni és az eddigi elméletek egyik sajnós hibáját abban leljük, hogy ez esetek között nem tettek különbséget. Azon fejtegetések, melyeknek czélja a mai társadalomban a munkabér magasságát meghatározó törvény felderítése, mindig csak azon esetből indultak ki, melyben a munkás

¹ Elégtételre szolgál, hogy e körülmény, melyet én e könyv első kiadásától kezdve kiemeltem, most mindinkább felismertetik és hangsúlyoztatik; így *Steinbach* (Genossenschaftliche und herrschaftliche Verbände.), *Gierke*. (Genossenschaftstheorie), *Löning* (Handwörterb. f. Staatswiss.), *Brentano* által stb.

kénytelen más embernek termelési eszközein értékesíteni saját munkáját; tehát a munkabérnek csak egy sajátos esetéről volt szó. E megkülönböztetés igen fontos, mert mindazon törekvéseknek, melyek a munkások helyzetének javítását óhajtják, csak az lehet a célja, hogy az idegen termelő eszközökön dolgozó munkás bére egyenlő legyen annak a munkásnak a jövedelmével, ki saját tőkéjével dolgozik. A megkülönböztetés kedvéért az utóbbinak jövedelmét *munkajövedelemnek* lehet nevezni, amazét munkabérnek. Azon körülmény különben, hogy nemcsak munkások végeznek munkát, hanem tőkésék, birtokosok is, részben jótékony hatással van a munkabérre, mert ezek munkájukért nagyobb jutalmat kívannak, mi a többiek munkabérére is emelőleg fog hatni. A mennyiben az elmélet csak azon jelenséget tanulmányozta, miképen alakul a munkabér a tulajdonképeni munkásosztályban, nem annyira a munkabér törvényéhez, mint inkább a munkásbér törvényéhez jutott el; munkás alatt ismét csak azt értve, ki munkaerejét idegen termelési eszközök segítségével értékesíti, nem pedig azt, ki azokat saját tulajdonában bírja.

A munkabér tekintetében megkülönböztetjük: *a) a természetbeni, dologbéli, javbéli* (valóságos) és a *pénzbéli* (névleges) munkabért; amott a munkabér különböző javakban van kifejezve, emitt pénzben; *b) természeti* (normal) és *piaczi* (tényleges) munkabért; amaz az a munkabér, mely a munka értékének főtenyezőitől függ, emez a kereslet és kínálat változó befolyása alatt alakuló munkabér; *c) nyílt* és *lappangó* munkabért; amaz a bérszerződés által megállapított bér, emez a vállalkozó saját munkajövedelme; *d) egyszerű* és *összetett* munkabért; amaz egy szolgáltatásból áll, emez több szolgáltatásból (nyereségrész, orvosságok, lakás stb.); *e) idő, mennyiség, érték* szerinti bért; az időbér idő szerint állapítatik meg, a mennyiségbér mennyiség szerint (darab-, szakmánybér), az értékbér az előállított érték szerint (pl. a termelvény fele, harmada stb.); *f) munkabért* és *tiszteletdíjat*; ez utóbbi a magasabb szellemi munka jutalma; *g) részleges* munkabér (nominal wages), a mit kezdők kapnak.

A munkabér-elmélet első feladata a normal munkabér tényezőinek kutatása; ennek alapján pedig a piaczi munkabérnek, illetőleg a munka piaczi árának megállapítása.

2. A normal munkabér eredeti mértékét a munka által előállított jószág értéke képezi. »A termelvény értéke, mondja Walker, képezi a munkabér mértékét.« Ezen tételnek nagy erkölcsi jelentősége van, mert annyit mond, hogy minden munkás maga állítja elő jövedelmét, tehát fentartása sem a népességnek, sem a tőkének egyszerű funkciója. A hány a munkás, ugyanannyi az értéktermelő, ugyanannyi tehát a jövedelmi

forrás is. Hogy ilyen munka jövedelmét megállapíthassuk, legjobb oly munkát vizsgálunk, melynél egyéb termelési tényezők nem szerepelnek. Minden munka magában rejti, bírja mérvét, mert a munka minden csereértéknek is mérve. Ha tehát a munka értékét annak termelési költségéből akarják magyarázni, az tulajdonképpen circulus vitiosus, a milyen a társadalmi gazdaságban sok fordul elő: mert egyfelől a munka értékét annak előállításai költségeitől, másfelől ismét a fentartásra fordított javak értékét a munkától teszik függővé. A munka másban nem találja mértékét, mint önmagában. Minthogy pedig minden munka időben hozott áldozatot jelent, a munkatermékek kicserélésének általában a fölázdozott idő arányában kell történnie. Mindenki, a ki munkatermékét másnak engedi át, tőle oly munkaterméket igényel, a mely ugyanannyi munkaidőnek, illetőleg munkafáradtságnak felel meg. A munkajövedelem magassága megfelel tehát a munkatermék értékének és a munkatermék értéke sem kisebb, sem nagyobb, mint a munka, fáradtság, mely annak előállítására fordított. E felfogásból indul ki *Smith* munkabér-elmélete is,¹ sőt *Loche* már ily értelmű magyarázatot ad.²

A munkabér megállapítása a termelvény értéke alapján azon helyen történik, hol az utolsó munkanövedék alkalmazást talál. Ha felteszszük, hogy ez oly terület, melyen járadék nincs, és melyen a munkás töke nélkül dolgozik, akkor az itt előállított termelvény egészen a munkásnak jut. A munkabér addig, míg ily területek művelésre ingyen állanak rendelkezésre, az előállított termelvény értékénél kisebb nem lehet, mert mihelyt ez bekövetkeznék, a munkás e területet keresné fel. Ha a munkakínálat emelkedik, a munkások mindinkább kiszoríttatnak kedvezőtlenebb területekre és a munkabér csökken; ha ellenben a munkakínálat csökken, a legrosszabb területek elhagyatnak és a munkabér emelkedik. A munkabér mindig egyenlő azon termelvénynyel, melyet az utoljára alkalmazott munkás előállít. Ha a munkakínálat és a munkanélküliek nagy száma miatt a termelés zónája a legkevésbé termelékeny vállalatok határáig kiterjesztetik, akkor a munkabér alacsony marad akkor is, ha az egész termelvény a munkásnak jut. A munkatermelvény szerinti jutalmazás is e szerint csak akkor biztosít a munkásnak nagyobb jövedelmet, ha csekélyebb munkakínálat következtében csak a legelőnyösebb helyzetek aknáztatnak ki, a hol a munka határértéke magas.

¹ The produce of labour constitutes the natural recompense or wages of labour. (Inquiry, chap. VIII. 27. L)

² Two treatises of government. II. §. 27. *Locke* tulajdonképpeni atyja a munkatermék szerinti jutalmazás elméletének (lásd *Wolff*: Kapitalistische Gesellschaftsordnung stb.).

Alig találunk oly termelést, melynél csak a munka működne; többnyire egyéb termelési tényezők is szerepelnek. Ilyenkor természetesen nem lehet a munka termékéből a munkabért meghatározni. Az egyéb termelési eszközökkel nem támogatott munka termelvénye igen csekély és a munkabér ezen alapon való megállapítása a munkásra nézve épen séggel nem volna előnyös. A kérdés tehát az, mikép alakul a munkabér más termelési eszközök közreműködése mellett? Mert ez esetben a munka értéke mellett, mely a munkabér legmagasabb határát képezi, azt is kell tudni, melyik a legalacsonyabb határ, a melyen alól azt leszállítani nem lehet. Ez pedig a munkás életszükségeinek kielégítése. A munkával versenyző és osztozkodó tényezők törekvése természetesen az lesz, a munka jutalmát lehetőleg ezen minimumra leszorítani.

Azon esetben ugyanis, ha a munkás kénytelen a termelési eszközöket imástól kölcsön venni, vagy jobban mondva munkája értékesítésére a termelési eszközök tulajdonosával szerződésre lépni, új viszonyok alakulnak. Ha a két csoport egészen egyenlő erővel lép fel, akkor a közös termelvény értékét igazságosan fogják maguk között felosztani, a munkás megkapja munkájának teljes értékét, a tőkés a termelési tényezőkben rejlő áldozatnak használati díját. Ha azonban a két csoport különböző gazdasági erővel bír, akkor a termelvény értékének megoszlása akkép fog történni, hogy a gyengébb fél az őt megillető jövedelemnek egy részétől megfosztatik. A gyengébb fél lehet a munkás, de lehet — és arra vannak gyakorlati esetek — a tőkés is. Azonban a történelemből és tapasztalatból tudjuk, hogy az előbbi eset a gyakoribb.

Ha a munkás ama helyzetben van, hogy másként is gondoskodhatik fentartásáról, ha például még elég uratlan vagy ingyen megszerezhető terület áll rendelkezésre (a mi sokáig Észak-Amerikában volt az eset), akkor a munka jutalmazásának alsó határa megfelel azon jövedelemnek, melyet a munkás magának e föld művelésével biztosíthat. A hol azonban a munkás utalva van arra, hogy munkáját, illetőleg munkaerejét másnak eladja, ott a munka jutalma és a munka értéke közötti kapcsolat lazul, mert a munkás kénytelen a még nem is létező, csak virtualiter bírt munkaerőt eladni és a munkakínálat többnyire sürgősebben fog fellépni, mint a munka utáni kereslet. A munkás csak addig ura és meghatározója a munka értékének, míg ő a munkaerő ura. Az itt feltett esetben azonban *tulajdonképpen a munkás nem is ura a munkaerőnek, mert nem képes azon élelmiszereket stb. előteremteni, melyek nélkül a munkaerőt elő nem állíthatni.* Tulajdonképp a munkaerőt a tőke produkálja, a munkabérből produkálódik a munkaerő, a tőkés tehát a munkásnak nem s enged át többet, mint a mi szükséges a munkaerő előállítására, épúgy,

mintha az egy gép volna. Természetes, hogy ily kedvezőtlen helyzet mellett, melyben a munkás jóformán munkaerejéből kisajátított, ai munkás többé nem rendelkezik a munka értéke fölött, mert munkaerejét is másnak a javaival reprodukálja. A jövedelem körüli harcban neki talán annyi sem jut, a mennyi fentartására nélkülözhetetlen.

Azonban még oly állapot mellett is, hol a munka és értéke közötti viszony teljesen elhomályosult, két eset képzelhető. Ha a munkásosztálynak társadalmi, műveltségi, történelmi, politikai okoknál fogva sikertült életmódjának színvonalat magasabbra helyezni és ha ahhoz erősen ragaszkodik, akkor a nemzeti jövedelemben való részesedése is nagyobb lesz, feltéve, hogy a munka értéke ennek megfelel. Ha azonban ugyanilyen okoknál fogva a munkásosztály a szükségletkielégítés legsalsóbb fokára süllyedt, akkor a nemzeti jövedelemben való részesedés ehhez képest csökkenni fog. Mert ne felejtjük el, hogy a gazdasági életben is erkölcsi erők működnek és abban a perczen, a melyben a munkás nem az általa teljesített munka értékével rendelkezik, jövedelmének mérrendszerint a szükséglet, mely általa kielégítettik. És ha szem előtt tartjuk azt, hogy a birtok nélküli egyén életmódja majdnem elemi szükségyszerűséggel hanyatlik, mivel csak egyszer be kell állani betegség vagy más szerencsétlenség alakjában gazdasági helyzete valami rosszabbulásának, és a hanyatlásnak nem lehet útját állani: akkor előre láthatni, hogy ez osztály jövedelme többnyire az elkerülhetlen szükségletek súlypontja felé gravitál. Azonban ez esetben is e szükségletek mérve természetesen nem áll a mindennapi fentartás által okozott költségekből,¹ hanem azon összegből, mely szükséges arra, hogy a munkás magát fentarthassa egész életén át, tehát akkor is, *mikor vagy betegség, vagy gazdasági válságok miatt, később a munkaerő hanyatlása következtében, kereseti képességétől részben vagy egészben megfosztatik.*² A fentartási költség továbbá közgazdaságilag megállapítva a családfentartás költségét is magában foglalja, oly családnak fentartását, mely felnöve a szülők számának megfelel. Ezt nevezzük *normális munkáscsaládnak*. Ez szükséges azért, hogy a munkások száma ne változzék, mivel különben a munkakínálat változása folytán a munkabér ismét másképp alakulna. A fentartási költségek, standard of life, fogalma általában többféleképp értelmezhető;

¹ Jellemző az emberi munka jutalmazása szempontjából, hogy gyakran a házi állatok tartása költségesebb mint a munkásoké.

² Der Mensch, welcher sein Leben rechtlich und in angestrongter Thätigkeit bis zum Greisenalter verbracht hat, soll in seinem Alter weder von der Gnade seiner Kinder, noch der bürgerlichen Gesellschaft leben (*Thünen*, Der isolirte Staat. II. k., második rész. 154. 1.).

van egy természetes színvonala a standardnak, mely megfelel az elsőrendű szükségleteknek; van egy kulturális színvonala, mely megfelel azon igényeknek, melyeket a társadalom által elért kultúrfok szab;¹ van egy társadalmi színvonala,² mely megfelel azon becsülésnek, melyet mindenki a társadalomtól igényel. Tehát a fentartási költségek észszerű mérvét kell szem előtt tartani már azért is, mert ha a munkajövedelem elégtelen volna, nem maradna más hátra, mint hogy a társadalom segítőtleg közbelépjen. Akkor azonban csak a jutalmazás módja változik; a helyett, hogy a munkás mindenha annyit kapna bérében, hogy a kereseti képességét fenyegető minden eséllyel szembeszállhasson, — a munkás az erre szükséges jövedelemnek csak egy részét kapja, a másik része pótoltatik akkor, mikor ő a társadalmat, községet, államot stb. mint beteg, elaggott stb. igénybe veszi. Az előbbi eljárás az erkölcsi követelményeknek és a társadalom méltóságának mindenesetre jobban felel meg. A társadalom, melynek a munkásra szüksége van, azt a teljes költséget tartozik viselni, melylyel a munka termelése jár. Minthogy pedig a munka sajátosága az, hogy az nem mindig értékesíthető, továbbá, hogy betegség, aggkor, rokantság a munka végzését kizárják, az észszerű munkabér kell hogy fedezze a munkás szükségletét ezen esetek beálltával is.

3. A munka jövedelmének nagysága az előrebocsátottak szerint különbözőképen alakul különböző gazdasági rendszerek és helyzetek szerint. A hol a munka más termelési tényezőkre vagy általában nem szorulj vagy a hol a munkás maga rendelkezik a szükséges anyagokkal és eszközökkel, ott az övé lesz amaz egész érték, melyet a piacon munkatermékének tulajdonítanak. Ott pedig, hol a munkás kénytelen más egyénnek eladni munkaerejét, mivel saját maga nem rendelkezik a többi termelési tényezővel, ott csak azon ritka esetben juthat a munkája által képviselt teljes értékhez, ha a gazdasági verseny viszonyai reá nézve

¹ Az amerikai munkásnak a reggelije annyiba kerül, a miből a kínai három napig minden szükségletét kielégíti. (Lindau; Altes und Neues 28. 1.)

² A munkások által eszközölt megtakarítások is bizonyítják, hogy nem a nélkülözhetetlen képezi a munkabér normaléját. Gould adatai szerint megtakarít béréből:

az amerikai munkás	10.5%-ot,
az angol	8.1 »
a francia	12.0 »
a belga	5.1 »
a német	0.3 »

Ugyanezt bizonyítja az a körülmény, hogy a fogyasztási egyletek által nyújtott olcsóbb beszerzés nem okozta a bérek csökkenését.

nagyon kedvezők, a ~~minek~~ előfordulása épenséggel nincs kizárva. Különben pedig, a hol a gazdasági viszonyok a munkásra vonatkozólag ily kedvező alakulást nem mutatnak, ott a munka értéke nem képezi többé jutalmazásának zsinórmértékét, hanem azon összeg, melyért hajlandó munkaerejét átengedni, és ez a birtoktalan osztálynál a fentartási költségeknek felel meg. Egyfelől a munka értéke, másfelől a munkás szükségletei képezik a munkabér zsinórmértékét. Felismerték ezt, mint láttuk, már régebben, mégis vannak még ma egyoldalú elméletek, melyek a munkabért kizárólag az egyik vagy másik tényezőre vezetik vissza; különösen azon nézetnek, miszerint a munkabér a munkás szükségleteitől függ, van számos híve. Minthogy ugyanis a munkás túlnyomóan a birtoktalanok osztályába tartozik, nem lehet csodálni, hogy a munkajövedelem és a munkatermék értéke közötti viszonyosság régebben nem is vétetett észre. Már *Turgot* azt mondja: mindennemű munkánál be kell következni annak, hogy a munkabér azon összegre csökken, melylyel a munkás magát fentarthatja.¹ Ezen felfogás csak visszatükrözteti az akkori szomorú állapotokat. E felfogás dióhéjban magában foglalja azon tant, mely rendszeren *Ricardo* nevével hozatik kapcsolatba és mely ekkép szól: a munka természetes ára azon ár, mely szükséges,² hogy a munkások együttvéve képesek legyenek élni és fajukat fentartani, minden szaporodás és minden csökkenés nélkül.³ Nagyobbára egyedül e tétel tekintetbe vételével ítélték meg *Ricardo* munkabér-elméletét és ezért tartották azt ridegnek és inhumánusnak. Különben e tétel csak ugyanazt tartalmazza, mit nem csekélyebb ridegséggel már *Smith* tanított.⁴ Azonban *Ricardo* arra nézve, mit tekint ő a munka fentartási költségének, igen messze menő engedményeket tett, azt mondván, hogy a munka természetes ára korántsem állandó és változatlan összeg, hanem függ a nép életmódjától és szokásaitól.⁵ Sőt e fejtegetések nyomán azt mondja, hogy az emberbarátnak nem lehet nagyobb óhaja, mint az, hogy a munkás-

¹ En tout genre de travail il doit arriver en effet que le salaire de l'ouvrier se borne à ce que lui est nécessaire pour lui procurer sa subsistance. (Formation et distribution des richesses, 10. lapon.) E felfogás különben már *Pettynél*.

² Ezt nevezi *Rodbertus* (Sociale Frage 34. L) »den entehrenden Begriff eines nothwendigen Arbeitlohnes«.

³ The natural price of labour is that price which is necessary to enable the labourers, one with another, to subsist and to perpetuate their race without either increase or diminution. (Principles, chap. V. 50. 1.)

⁴ Wealth of Nat. 33. 1.

⁵ It is not to be understood that the natural price of labour estimated even in food and necessaries, is absolutely fixed and constant. It essentially depends on the habits and customs of the people. (52. 1.)

osztálynak legyen hajlama a magasabb életszükségletek kielégítésére és ne semmisítse meg helyzetének minden javulását az által, hogy szerte-nyíltan szaporodik, sőt minden törvényes eszközzel buzdíttassék e magasabb élettartás biztosítására.¹ *Ricardo* tantételét épen nem tartotta változhatlan törvénynek, a mit *Malthushoz* intézett levelei² legjobban mutatnak. Csak azt képzelte, hogy a különböző tényezők közül mégis a fentartási költség a legtöbb esetben irányadó. És a fentartási költség alatt Bem érti a létminimumot.³ Ezekből tehát korántsem következik az, hogy a munkás bére a létfenntartás legalacsonyabb foka körül gravitál, sem az, hogy ettől soha el nem távozhatik; ennél kisebb ugyanis nem lehet, különben nagyobb halandóság vagy betegség a munkások számát csökkentené, a mi ismét a munkakínálat csökkenése következtében a bér emelkedéséhez vezetne, de nagyobb sem lehet, mivel akkor csakhamar a munkások száma szaporodnék, minek a nagyobbodó munkakínálat következtében bércsökkenés volna következménye.⁴ *Ricardo* e tannak épen nem ad ridegebb alakot, mint a melyet az *Smith*⁵ által nyert. Ha az itt előadott felfogás lényegét vizsgáljuk, akkor a munkabér magassága tisztán kulturális kérdéssé válik: a kultúra feladata a munkások «élettartását emelni, mi szükségképen a munkabér emelkedéséhez vezetne. Azonban a természetes munkabér emelkedését nem tekintve, *Ricardo* még arra is utal, hogy a munka piaci ára, bár mindig a természetes ár felé gravitál, attól sokáig, sőt »for an indefinite period« térhet el, mivel a piaci ára a munkának egészen a kereslet és kínálat viszonyaitól függ a munkásokra nézve kedvező körülmények között a munkabér magas lesz, és ekkor a munkásosztály helyzete virágzó és szerencsés, ellenkező esetben helyzete szenvedő. *Ricardo* ez elmélete nem abban ki nem elégtérő, mivel nem nyújt kilátást, hogy a munkások helyzete javuljon,

¹ The friends of humanity cannot but wish that in all countries the labouring class should have a taste for comforts and enjoyments and that they should be stimulated by all legal means in their exertions to procure them. — *Ricardo* tantételének magyarázatát illetőleg lásd *Pikler* Ricardoját 165. lap.

² Letters to *Malthus* (188. 1.).

³ *Lassalle* is elismeri, hogy *Ricardo* nem állítja ridegen az »eherne Lohn-Besetz« uralmát; csak ő maga találta, hogy a mai társadalomban kéréltetlentül uralkodik. (Antwortschreiben, 1863.)

⁴ A létfenntartási minimum hatását különben csökkenti az is, hogy a bér esetleg annál is kisebb lehet, mert a munkás szükségleteit egy ideig megtakarított filléreiből vagy hitelből elégítheti ki. Rabszolga-államokban, mondja *Nicholson* (Principles, London, 1893.), olcsóbbnak bizonyult gyakran rabszolgákat venni, mint felnevelni,

⁵ Wealth of nations (book I, chap. VIII.)

mint azt neki szemére lobbantották, hanem főleg abban, hogy ő a munka sajátos természetét és a munkaszerződés sajátos viszonyait nem vette kellően tekintetbe, a munkabér szabályozását az általános ártörvénynek rendelte alá és a munka által előállított értéknek semmi befolyást nem tulajdonít a munkabérre.¹

Az a tan, hogy a munka szükségletei képezik a munkabér törvényét, még ma is számos képviselőt talál. Ilyen különösen *Gunton* is. Szerinte a munkabér törvénye a »standard of life«, az életmód, még pedig akkép, hogy a határmunkabér megfelel azon munkáscsalád fentartási költségének, melyre a kereslet kielégítése végett még szükség van.² *Wundt* szerint is a bér sohasem lehet egyenértéke a munka termelvényének, hanem csak kárpótlás a munka által előidézett szükségletekért. Azért a bér minden osztályban ezen szükségletek szerint alakul.³

4. Közvetítő álláspontot foglal el *Thünen* azon elméletével, melylyel a természetes munkabér törvényét az »elszigetelt állam« viszonyaira vonatkozólag akarja megállapítani. E célból a tőke és munka közötti különbséget nem tekintve, vizsgálat alá veszi a munka két irányát; azt, melynek célja szükségleti tárgyak előállítása és azt, mely tőkék előállításával foglalkozik. Mind a két rendbeli munka jutalmazásának egyenlőnek kell lenni, különben az összes munkások azt a foglalkozást fogják választani, mely jövedelmezőbb. A természetes munkabér⁴ tehát az, hol a tőke-előállításra fordított munka jövedelme vagyis a tőke járadék egyenlő azon munkának jövedelmével, mely közvetlenül a szükségleti tárgyak előállítására fordítatik. Ez megtörténik akkor, ha a munkabér = γap , hol a a munkások fentartási költségét, γ a munka által előállított termékeket jelenti. E bér azon tulajdonsággal bír, hogy mellette úgy a tőkés járadéka, mint a munkás bére maximumát éri el. Érdekük tehát összeesik. Ez elmélet, mint látjuk, közvetíteni akar ama két elmélet között, melynek egyike, az orthodox angol, a fentartási költségeket tekinti a munkabér mérvéül, a másik, a szocialistikus, a munkatermék értékét. Együttal a tőke és a munka érdekeit is ki akarja egyenlíteni, a mennyiben a természetes munkabér az, a mely mellett a bér munka és a tőke munka

¹ Letters to Malthus 97. 1.-

² The standard of living is the economic law of wages. — The chief determining influence in the general rate of wages in any country, class, or industry, is the standard of living, the most expensive families furnishing a necessary part of the supply of labor in that country, class or industry (Wealth and progress, 89. és 96. 1.).

³ Ethik, 140. 1.

⁴ *Macculloch* ezt arányos (t. i. a munka értékével) munkabérnek nevezi.

vagyis tőkeelőállításra irányzott munka jövedelme egyenlő. Ha ez eléretik, akkor a munkások egy része mindig feljut a birtokosok és vállalkozók osztályába, mi ma lehetetlen, mert a munkás nem tud gyermekeinek oly oktatást adni, hogy az vállalatok önálló vezetésére képesítve legyen. *Thünen* a fentebbi képletnek oly nagy értéket tulajdonított, hogy sírkövére vésette, azonban nem felejtette el, hogy a képletben kifejezett törvény nem a mai társadalmi és gazdasági rendszer mellett tekinthető természetes munkabérnek, hanem bizonyos feltételek között, melyekből az elszigetelt állam constructiójánál kiindult. Ennek világos kifejezést ad azon szavaiban, melyekben azon átalakulást előadja, mely szükséges volna, hogy a munkás csakugyan e munkabérhez jusson. A *Thünen-féle* természetes munkabér tehát nem az, melyre a mai gazdasági állapotok mellett a munkás igényt tarthat. A *Thünen-féle* elmélet újabban alapos Iritika tárgyává tétetvén, úgy előzményeire és eredményeire, mint képleti Irifejezésére nézve megtámadtatott. *EzThünen* abbéli érdemeit nem kisebbíti, hogy ő, mint első, tudományos úton óhajtott a munkabér-törvényt fölfedezni. A homályos socialistikus törekvések helyett az észszerű munkabér gyakorlati kérdését vetette fel és arra utalt, a mi amaz elméleteknek is sarkpontját képezi, hogy a főbaj onnét származik, hogy a munkabért a munkatermék értékétől teljesen elszakították, ő volt az első egyike, a ki a tudományos irodalomban a munkabér és a munkatermék értéke közötti szoros kapcsolatot hangsúlyozta. *Thünennel* szemben *Schmidt*¹ lehetetlennek tartja a magántulajdonjog fennállása mellett a természetes munkabér megállapítását; mert ha ez nem a munkások szükségleteinek mennyisége, — pedig ne legyen az — akkor csak az előállított termék egy nagyobb hányada lehet, melynek meghatározására minden mérv hiányzik.

*Toynbee*² következőkép foglalja össze a munkabérelméletet: Hogy munkabérek fizetessenek, arra szükséges 1. kereslet a munka termelvényei után; 2. fentartási tőke, annyi élelmi szer, ruha stb., a mennyi a munkásnak szükséges; 3. vállalkozó, ki a tőkét adja és a munkát vezeti. Ha a munkás alkalmazást talál, munkabére a következőktől függ. A munkabér mindenekelőtt a termelés kérdése, függ a termelvények mennyiségétől, mely ismét a munka hatályosságának következménye. A munka hatályosságának emelkedésével a munkabér is emelkedhetik. A munka hatályossága függ a munkás testi erejétől, ügyességétől, technikai ismereteitől stb. A munkabér függ továbbá a munka termelvényének eladási

¹ Der naturgemässe Arbeitslohn 56. 1.

² Indust. Revolution: Wages and Natural Law. 155. 1.

árától. Az árak felcsigázása történhetik a termelés korlátozása által, azonban csak kivételesen. A termelvények ára felosztás alá kerül és a felosztási kulcs is a munkabér egyik tényezője. A munkabér magassága e tekintetben függ a munkások és vállalkozók versenyétől. Ezenkívül függ a munkabér a szokástól, a szegényügyi intézményektől, a közvéleménytől, a vállalkozók jellemétől, a nemzet egész történetétől stb.

5. Egyéb kísérleteket a normal munkabér megállapítására újban *George, Clark*¹ és mások tettek. *George* szerint a munkabér azon munka eredményének felel meg, melyet a legkedvezőtlenebb viszonyok között képes a munkás, magának dolgozva, felmutatni. A munkabér ez elméletben a járadék függvénye, a mely pedig nem képezi az ár elemeit.²

6. Áttérünk a munka piaczi árának kutatására. A munka piaczi árának megállapítását *Ricardo* azon törvényre akarta visszavezetni, mely törvény szerint általában az árú ár szabályozódik.³ Ez ezért vezetett hibás eredményekhez, mert habár nem lehet tagadni, hogy a munka is általánosságban véve árúnak nevezhető, mégis olyan árú az, mely számos sajátságát mutat és azért különös szabálynak hódj.⁴ Hogy a munka csakugyan nem árú, azt már abból láthatni, hogy a munkánál mindenekelőtt nem lehet tulajdonképen oly értelemben termelésről szólni, mint az árúnál.⁵ Míg tehát az árú termelésének előzménye a mindenkör létező viszony kereslet és kínálat között, addig a munkánál benső kapcsolatot egyfelől termelés, másfelől forgalom között nem észlelhetni. *Tulajdonképen sem a munkaerő, mély a bérszerződés tárgya, sem az egyén mint a munkaerő tulajdonosa, nem termeltek; az egyén keletkezése nem gazdasági, hanem erkölcsi és élettani törvények eredménye. Nem is történhetik az gazdasági indokok alapján, mivel az ember életének legalább első tizedében munkaerőt nem is igen kínálhat. De nemcsak a termelés,*

¹ Lásd Nemzetg. Szemle 1890. áprilisi füzet.

² What will be the terms at which one man can hire others to work for him? Evidently they will be fixed by what the men could make if labouring for themselves. — Wages depend upon the margins of production, or upon the produce which labor can obtain at the highest point of natural production open to it without the payment of rent. (Property and progress, 150. és 156. 1. stb.)

³ Még *Röscher* is azt mondja: Wie jeder Waarenpreis, so bestimmt sich auch der Lohn etc. (Grundlagen stb. III. Buch, 3. Kap., §. 160. 7. kiadás.) Hasonlóképpen *Bau* és mások.

⁴ Azon felfogás ellen, hogy a munka árú, a nemzetközi bányamunkások kongresszusán (1898.) a munkások tiltakoztak*

⁵ Meglepő e tekintetben *Smith* helytelen fejtegetésének ridegsége; azt mondja: It is in this manner, that the demand for men, like that for any other commodity, necessarily regulates the production of men; quickens it, when it goes on too slowly, and stop it, when it advances too fast (book I., chap. VIII.).

hanem a forgalom szempontjából sem találjuk a munkánál ugyanazon körülményeket, mint az árúknál. *Mivel a munka az embertől nem választható el, nem tárgyasítható, a munkás sorsa a munka sorsával szoros kapcsolatban áll.* A kereslet és kínálat helyi kiegyenlítése ennek következtében itt sokkal nehezebb, mint az árúknál. Már *Smith* mondta, — a mit, fájdalom, a későbbi nemzetgazdák részben elfelejtettek — bogy a munka igen nehezen szállítható áru.¹ Még kevésbé áll, bogy a munkás a kevésbé jövedelmező foglalkozásból átmegy a jövedelmezőbbbe, mert ezt a munkamegosztás és annak folytonos fokozása megnehezíti.² Ha az ember munkarejét egyik helyről a másikra viszi értékesítés végett, az, minthogy a munkás áthelyezését tételezi föl, igen sok körülménytől függ: politikai, nemzetiségi és nyelvi viszonyoktól, éghajlati és egészségi viszonyoktól, az út veszélyességétől, szokásoktól, társadalmi viszonyoktól, különösen pedig az idegen állapotok alapos ismeretétől (a bér magassága, a pénz értéke, a fogyasztás olcsósága vagy drágasága iránt), attól, hogy van-e elég peculiuma, bogy az új helyen addig megélhessen, míg munkát talál — mind megannyi körülmény, a mely az árúk értékesítésénél nem jön tekintetbe. Különösen a női munkásoknál — főleg ha férjök, gyermekök van — a helyváltozás nehéz. A szegényebb munkásnál tehát a költözködés nehézsége, a jobb sorsúnál a ragaszkodás akadályozza a kereslet és kínálat kiegyenlítését. Egy további különbség munka és árú között abban van, bogy az árúnál egészen közömbös, kinek adom azt el, pl. boromat, gyümölcsömet, a munkánál nem, mivel állandó személyi viszonyt teremt. A kedvezőbb bérájanlat daczára tehát a munkás nem áll szolgálatba egy kellemetlen, vagy nehezen fizető, vagy kevésbé ismert munkaadóhoz. A munka továbbá lényegesen különbözik más árúktól abban is, bogy föl nem halmozható, össze nem gyűjthető, mivel csak az izom-, illetőleg idegerő érvényesítése, mely ha elmulasztatik, a munkaerő gazdaságilag elvész. Minthogy pedig a munkás rendszeren csak e fentartási alappal rendelkezik, kénytelen munkáját minden körülmények között áruba bocsátani. Es ez gyakran a munkásra nézve igen lealázó módon történik, bogy ajtóról ajtóra kénytelen vándorolni és a munkáért mintegy »koldulni«. Ebből és az előbbi pontból pedig az következik, hogy a

¹ It appears evidently from experience, that man is, of all sorts of luggages, be most difficult to be transported (book I., chap. VIII.). — *Bagehot* is ugyanazon körülményre utal, mondván: This primary assumption (transferability of labour) of our Political Economy is not true everywhere and always, but only in a few places and a few times. The truth of it depends on the existence of conditions, which, taken together, are rarely satisfied. (Economic Studies, 23. 1.)

² *Senior*: Political Economy 217. L

munkás sem az ugyanazon helyen mutatkozó, sem a más helyen mutatkozó változások felhasználásában olyan kedvező helyzetben, mint az árú termelője, nincsen. Nagyon nehéz különösen női és gyermekmunkások vándorlása, kik erősebben vannak a családhoz kötve. Idegen országban a munkással rosszabbul bántanak; kevésbé számíthat méltányosságra, segélyre a munkás, ha idegen országban bajba keveredik. Tulajdonképen nem is beszélhetni munkapiacziról oly értelemben, mint áruipiaczirol.¹ A munka piacza különben igen szűk körre szorítkozik és csak e szűk körön belül történik némileg a kereslet és kínálat kiegyenlítése; némileg, mert azért, mint láttuk, a birtoktalan munkás kénytelen munkáját minden körülmények között kínálni, bármilyen legyen a kereslet és kínálat viszonya. Azon jótékony hatás, mely a kereslet és kínálat folytonos kiegyenlítésére törekvő hullámzásból származik, a munkánál csak kis mérvben érvényesül, mivel itt csak tökéletlen verseny (imperfect competition) van és így kétséget nem szenvedhet, hogy a munka ára sajátzerű feltételek alatt alakul. A munkabér többnyire helyi, egyéni stb. körülmények szerint alakul; általános piaci árak itt ritkábbak. Mindamellett bizonyos, hogy az itt jelzett akadályai a kereslet és kínálat szabad játékanak részben eltávolíthatók, a mi mindenesetre a munkabér helyesebb megállapítását vonná maga után. Ez irányban működnek Angliában az úgynevezett Trades-unionok. Az által, hogy a munkapiacziot szervezik, pontos tájékoztatást szereznek az egyes iparágakban és a különböző helyeken létező munkaviszonyokról, az által, hogy a munkásoknak nem engedik olyan helyek fölkeresését, hol kedvezőtlen viszonyok vannak, továbbá a munkásoknak inkább segélyt nyújtanak, semhogy kedvezőtlen körülmények között a piaci viszonyokat még rosszabbítsák, utazási költséget adnak, hogy oly helyekről távozzanak, hol aránylag sok munkás van stb., igen sokat tesznek a munkapiaczi szabályozására. Azonban mindezek daczára a fent érintett körülmények hatását teljesen ellensúlyozni nem lehet. Ebből következik, hogy a munkabér megállapítása minden esetre az áralakulás egy különleges esetét képezi és így a szabad verseny tökéletlen működéséből e téren csak az következik, hogy a munkabér méltányos megállapítása a versenytől nem mindig várható. Itt adott esetekben és bizonyos határig szükséges a méltányosság érdekében a társadalom ellenőrzése, esetleg beavatkozása. Hogy az lehetséges, azt mutatja a fizetések, az orvos díjának megállapítása stb.

¹ A munkaközvetítő hivatalok felállításával a munka iránti kereslet és kínálat mindinkább a pontosabb megfigyelés tárgyává tétetik. Az angol *Labour Gazette* havonként közli több ezer kimutató alapján a munkakereslet és kínálat arányát és a munkanélküliek grafikai rajzát, összehasonlítva az előbbi évekekkel.

7. Valamint nem lehet a munkáról mint árúról beszélni, már azért sem, mivel az árúnak más rendeltetése nincs, mint a forgalom útján való értékesítés, úgy a munkánál nem lehet szó előállítási költségekről oly értelemben, hogy ez határozott, változatlan mérve legyen a csereértéknek. *A munkaerőnek nincs is tulajdonképpen előállítási költsége,¹ mert az csak következménye az életerő fentartásának*, mely a táplálkozás stb. tulajdonképeni célja. A fentartási költségek pedig, mint azt *Ricardo* is elismeri, a kultúra stb. szerint nagyon változók és így korántsem képeznek oly határozott összeget, mint az árúk előállítási költsége. E felfogás csak szükségszerű következménye volt *Ricardo* álláspontjának, ki a vállalkozó, illetőleg tőkés szempontjából vizsgálta a termelési költségeket. B felfogás szerint a munkabér természetesen mint előállítási költség szerepel és magasságának mérve a munkaerő előállításával járó áldozat. Az, hogy a munkajövedelem bizonyos viszonyban áll a munkatermék értékével, e felfogás mellett nem talál tért.

Ha csak a termelési költségek volnának az irányadók, akkor a munka - bérkérdés könnyen volna megoldható; csak fel kellene emelni a béreket, a magasabb előállítási költségeket a fogyasztók a magasabb árakban fénytelenek megfizetni. A termelési költség csak egyik elem; mert az áralakulás kétszeres ellenőrzés alatt történik; a fogyasztó ellenőrzi a termelőt, hogy az előállítási költségnél nagyobb árakat ne követeljen, a termelő ellenőrzi a fogyasztót, hogy fizessen annyit, mint a mennyit ér neki a dolog. Nem is kapja a termelő mindig a termelési költséget. Különben a magasabb művészeti termelés, és épen a szellemi termelés terén előállítási költségekről nem is lehet szó. Egy nagy része a munkáknak csak részben hozza az előállítási költséget, mert értéke csekély (pl. hordár, kiskereskedő). Tulajdonképen a munka előállítási költségének fogalmát újból kellene meghatározni. Mi az előállítási költség? Tulajdonképen munka. Mi a munka? Erőkifejtés. De ez nem kerül semmibe, sőt bizonyos fokig szükséges az ember egészségéhez. A két tény között csak annyi összefüggés van, hogy a munka miatt mi lehetővé teszszük minden egyesre nézve, hogy megélhessen. Tehát leplezett elismerése a megélhetési jognak. Mindenki, a ki dolgozik, követelheti a társadalomtól fentartását, bár nem azért fogyaszt, hogy dolgozhassék, hanem hogy élhessen; a munkások fentartási költsége szerepel mint előállítási költség.

A tapasztalat mutatja, hogy a munkás fentartási költségeiben nagy különbségek mutatkoznak. Változnak azok nemcsak éghajlat, kor, nem szerint, hanem foglalkozás szerint, a mennyiben pl. nehezebb munkát

Azért használja *Sidgwick* a quasi-cost of production kifejezését.

végző munkásnak több táplálék kell erejének helyreállítására; de különbség van még műveltség, nemzetiség,¹ sőt még felekezet szerint is.² Azonban másfelől a tények azt is bizonyítják, hogy a munkabérben mutatkozó számos különbséget lehetetlen a fentartási költségekben mutatkozó eltérésekre visszavezetni.³

A termelési költség tana gyakorlatilag nem kevesebb aggyalt okoz, mint elméleti szempontból. Az ember termelési költségét megállapítani majdnem lehetetlen. Annyi tényező jön itt tekintetbe, hogy e kérdést jelenleg jóformán megoldhatatlannak kell tartam, legalább a munkabér szabályozása szempontjából. Ezt az ez irányban tett kísérletek csekély eredménye is mutatja.⁴ Ez azonban nem szól azon felfogás ellen általában,

¹ Igen érdekesek *Wright* adatai a különböző nemzetségbeliek életmódja és fentartási költségeiről, köztük reánk nézve különösen a pennsylvaniai magyar munkásokra vonatkozó adatok érdekesek (Sixth annual report of the commissioner of labor, Cost of production, Washington.).

² Az egyik felekezet pl. sokkal több áldozatot követel híveitől, mint a másik;

³ Igen jó bírálata a termelési költségek elméletének újabban *Wieser*: Der natürliche Werth című munkájában 174. l.

⁴ Az ember termelési költségei négy elemből állanak: 1. a befektetési költség a produktív korig; 2. a produktív korban a fentartási költség; 3. törlesztés vagy aggkorra való biztosítás stb.; 4. egyéb költség (temetkezési költség biztosítása stb.) 4 Ha azon tételeknek csak elsejét vesszük, már roppant nehézségekkel találkozunk. A produktív ember termelési költségének (»Kostenwerth des Menschen«) megállapításával többen foglalkoztak; különösen figyelmet érdemel *Engel* munkája: Der Werth des Menschen. I. Theil. Der Kostenwerth des Menschen (1883.). Szerinte tesz egy elsőfokú műveltséggel bíró fiú termelési költsége a 15. életévig (mikor rendszeren önállóságra jut) 3.73816 márkát -, egy középfokú műveltséggel bíró fiú termelési költsége a 20. életévig (mikor önállóságra jut) 12.137'56 » egy magas iniveltsgű fiatal ember termelési költsége a 25. életévig 27.550-23 »

Wittstein szerint egy kézműves termelési költsége a 15. életévig 10.431 márka, egy tudományosan képzett fiatal emberé a 25. életévben 45.339 márka.

A termelési költségek tételei *Engelnü* a következők: A) Költségek a születés előtt. B) Költségek a születés alatt. C) Költségek a születés után. Ezek ismét:

I. Tőkefogyasztás és pedig:

a) egyénileg; 1. táplálék és pedig a korhoz képest különböző; 2. ruházat és fehérnemű, hasonlóképen különböző a kor szerint; 3. játékszerek; 4. tanszerek; & gyógyszerek stb.;

h) mint részes; 1. fűtés; 2. világítás; 3. vízfogyasztás.

II. Tőkeelhasználás.

Elhasználása a lakásnak, ágyneműnek, bútornak, szerszámoknak stb. (egyenileg és mint részes).

mely az embert a benne rejlő gazdasági érték szerint is kívánja becsül-
tetni, miből pl. *Thünen* a háborúban elesettek stb. javára igen fontos
következtetéseket von.¹

8. Míg *Ricardo* főleg a természetes munkabér tényezőivel foglalko-
zott, utódjai, és ezek között különösen *John Stuart Mill*, a tényleges,
vagyis a kereslet és kínálat hullámzásai alatt alakuló munkabér elméletét
tanulmányozták. E vizsgálódások eredményei közül legfontosabb az úgy-
nevezett *munkabér-alap* (Wages-fund) elmélete, melyet a tudományban
évtizedeken át mintegy dogmaként tiszteltek. A munkabér-alap elmé-
letét, mely lényegében *Malthustól* ered, *Mill* következőkép adta elő:²
feltételeztetik, hogy egy bizonyos időpontban bizonyos része a vagyonnak
feltétlenül munkabérek fizetésére fordíttatik. Ez összeg nem úgy tekin-
tetik, mint változatlan, mert gyarapodik takarékoság által és a vagyon
emelkedése által: azonban úgy tekintetik, mint bizonyos időpontban meg-
határozott összeg. Továbbá feltételeztetik, hogy ennél többet a bérből
élő osztály között kiosztani nem lehet. Minthogy tehát a szétosztandó
összeg meg van állapítva, mindegyiknek a bére csak az osztótól függ,
a résztvevők számától. Ez elmélet megértésére szükséges annak kelet-
kezését szem előtt tartani. Tulajdonképen *Malthus* annak felfedezője,
bár az alap gondolatot már *Smithnél* találjuk. Midőn ugyanis ez író a népes-
ségről szóló híres könyvét kidolgozta, több éven át rossz termések voltak
és külföldről nehéz volt a hiányt pótolni. Az a főfogás keletkezett ennek
következtében, hogy szemben az élelmet keresők nagyobbodó számával,
az élelem mennyisége változatlan. A népesség gyorsabban szaporodott
mint az élelmiszer, és az emelkedő pénzbeli bér nem vezethetett az élelmi-
szerek gyarapításához. Ebből *Malthus* azt a következtetést vonta, hogy
az élelmiszerek mennyisége állandó: ezért tehát a bér, hacsak a népesség
nem fogy, csökkenni fog, miután beáll a szükség rosszabb minőségű terü-
letek művelés alá vételére. De a korszak, melyet szem előtt tartott, kivé-

III. Tőkekamat.

A gazdaság alaptőkéjének (lakás, bútor stb.) kamatja (mint részes)*

A fentartási, nevelési, oktatási tőke kamatja (egyénilag);

IV. Tőkekockázat.

Biztosítási díj a nevelési tőke elveszése esetére halál következtében?.

Biztosítási díj a nevelés sikertelensége esetére;

a) fizikai okokból;

b) erkölcsi, szellemi okokból

V. Személyi költségek, amennyiben az eddigiekben figyelembe nem vették
(nevelés, tanítás, jogvédelem stb.).

¹ Der isolirte Staat, IL 2. 145. lap.

² Fortnighly Review. May, 1879,

teles volt, az elmélet igaznak csak az 1795—1815-ik évig terjedő időre bizonyult be Angliában. De azon állításban, hogy a munkabérek a munkások és az élelmi szerek közötti aránytól függenek, könnyű volt az »élelem« helyett »tőkét« mondani és a tételt akként szövegezni, hogy a munkabérek a munkások és a tőke közötti aránytól függenek, vagyis pontosabban a forgótőke azon részétől, mely munkabérekre fordítatik. Midőn pedig egyszer feledékenységbbe ment, hogy a tőke itt csak az élelmszer helyét foglalja el, ama nézet terjedt el, hogy egy adott pillanatban a tőkének bizonyos része fordítatik munkabérek fizetésére, melyet sem a tőkés, sem a munkások nem változtathatnak. Itt is egy kérlelhetetlen törvényt véltek felfedezni, mely a munkabér magasságát nem engedi megváltoztatni. De ez már nem felelt meg *Malthus* felfogásának, ki azt állította, hogy a munkabér a munkatermék utáni kereslettől függ, sőt épen ezen tant állította szembe *Ricardo* tanával.¹ *Senior* ismét visszaállította a beralaptan régi értelmét és a munkabért a munkások fentartására rendelkezésre álló javak mennyiségétől teszi függővé.

Ez elmélet az orthodox iskola egyik megingathatatlan hitágazatává vált. Az első, a ki ellene támadást mert intézni, *Longe*² volt; őt követte *Thornton*, a ki oly sikeres bírálat alá vette e dogmát, hogy végre *Mill* is a fentebb idézett cikkében visszavonta, őt követték *Walker*, *Cliffe Leslie*, *Bonamy Price*, *Jevons*, *Dillon*, *Syme*, *Rogers*, *Sidgwick*, *Toynbee*, *Beauregard*, *Leroy-Beaulieu* stb. *Rogers* elég élesen azt mondja ez elméletről, hogy annak épen olyan kevés alapja van a gazdaságban, mint a kör négyeszőgítésének a matematikában.³ *George* ismétli a támadást e már úgy is minden oldalról megczáfolt elmélet ellen, melynek alig akadt védője *Cairnesen* kívül, ki kísérletet tett annak módosított alakban megmentésére. Vizsgálván a beralap elemeit, annak összefüggését látja a nemzeti jövedelemmel, a fogyasztás irányával, és így a beralap-elmélet jellege annyira változik, hogy az közelebb áll a tudomány jelenlegi, mint régi felfogásához. *Hector Denis* szerint az alap, melyből úgy a munkás, mint a tőkés merít, a termelvény, mit előállítanak, és így köztük részint egyetemlegesség, részint ellentét van.⁴

Tényleg hibázik a munkaberalap-elmélet legtöbb feltevésében. Mindenek előtt nem eléggé szabatos észlelet következménye az a nézet, hogy a munkabér a tőkéből fizettetik. A munkabér végleges kielégítése a fogyasztók jövedelméből történik; tehát a társadalom által előállított és bíró

¹ *Toynbee*: *Industrial Revolution*, 118. 1.

² *Refutation of the wages-fund of modern political economy* 1866.

³ *Work and Wages*, 525. 1.

⁴ *La dépression des prix*. 89. 1.

összes termelvények mennyiségétől, a nemzeti jövedelemtől függ azon rész is, mely a munkásoknak jut.¹ Még a gyakorlati életben sem alakul a bérfizetés mindig akképen, hogy a tőke a munkásnak a bért előlegezi; akárhány esetben a tőkés a vevőtől a termelvény árát már régebben megkapta, midőn a bér kifizetésére kerül a sor. Itt tehát nem is lehet szó arról, hogy a tőkéből történik; a mennyit a vevők neki juttatnak, annak arányában történhetik a bérfizetés. Akármelyik foglalkozást veszünk, erre példát találunk; a mezőgazda gyakran rég eladta a termést, mielőtt az betakarított, a gyáros akárhányszor rég eladta gyártmányait, mielőtt azok előállítottak, vagy legalább jelentékeny előleget vett fel és igen sok munkaágban, hol a termelvény előállítása, vagy a végzett munka csak órákat, vagy egy-két napot vesz igénybe, a vállalkozó ezek értékesítésével megkapja az összeget, melyből a hét végén, gyakran csak a hónap vagy évnegyed végén a munkásokat, segédekét stb. kielégíti. A cipész két-három nap alatt elkészítheti a megrendelt cipőt, tehát előbb is kapja az értékét, mint a hogy a munkást kifizeti. Sok vállalkozó oly csekély tőkével kezd, hogy kezdetben nem is képes a munkásokat másképp kielégíteni, mint munkájuk jövedelméből! És különösen számos kisiparos van azon helyzetben, hogy csak a munkatermék eladásából fizeti a munkásokat, lévén neki csak igen kevés tőkéje. Láthatni ebből, hogy a munka sem elégtet ki a tőkéből szükségkép, hanem az érte fizetett összegekből, tehát saját értékéből.³ Különbö az egész kérdés inkább a fizetés időpontjának, nem pedig a fizetés mérvének a kérdése. Azért helyesen mondja *Walker*:³ hogy mikor fizet a vállalkozó, az tisztán pénzügyi kérdés, hogy mit kell fizetnie, az igazán gazdasági kérdés, melylyel foglalkoznunk kell, ha a munkabérekről szólnak. Ez pedig függ a munka hatályosságától az adott körülmények között. Találó példákkal mutatja, mily számos esetben történik a bérfizetés a termék vagy általában a munka értékesítése után, például a vasutaknál, melyeknek bevételei naponként befolyznak, holott

¹ *Marx* szerint (Kapital I. 137. I.) a munkás az, ki munkájának értékét a tőkésnek előlegezi. — I am myself unable to adopt the view, that wages are normally paid out of capital at all. ∴ The employer purchases the result of a week's labour, which thereby becomes a part of his capital: and may be conceived to give the labourer in return some of the finished product of his industry (*Sidgwick: Principles*, 318. I.). It is argued, capital must furnish the measure of wages, On the contrary. I hold that wages are paid out of the product of present industry. (*Walker, Wages Question* 128. lap.)

² A mezei munkás tavasszal végzi a tengerikapálást, de a bérét csak őszkor napja természetben (Jeszenszky, Mezőgazdasági munkások, Közgazdasági Lexikon)

³ *Wages Question* 137. 1.

a bérfizetés a hét, hó végén történik. Igen helyes *Greeley*¹ utalása azon tényre, hogy Californiában az arany felfedezésének első korszakában kevés volt a tőke, mindamellett nagy a kereslet a munka után és magas a jutalmazása, ellenben későbben háromszor akkora tőke mellett a kereslet munka után csekélyebb, jutalmazása is csekélyebb lett. Ha csak a tőke mennyiségétől függne a munkabér, akkor nem volna érthető a magas munkabér Északamerikában sem, hol a tőke aránylag gyér volt. Ha tehát előfordulnak is oly esetek, melyekben a tőkés tényleg a bért előlegezi, e jelenséget általánosnak éppenséggel nem lehet tekinteni. De még azon esetben is, ha a tőkéből történik, nem áll az, hogy a bérekre fordított összeg állandó, változatlan alap. Minden vállalkozó abban a perczen több munkást fog alkalmazni, vagy az alkalmazott munkásoknak többet fog fizetni, ha kedvező üzleti conjuncturák állanak be, és a munkások egy részét el fogja bocsátani, vagy kevesebb bért fog fizetni, ha az üzleti viszonyok rosszabbulnak. Itt tehát az állandóságnak semmi nyoma. Ha pedig az elmélet csak azt akarta kifejezni, hogy addig, míg a viszonyokban semmi változás nem áll be, bizonyos összeg változatlanul fordítatik munkabérek fizetésére, ez oly közhely, melyet nem lehet a gazdasági természettörvény kategóriájába emelni. Különben még ez esetben sem lehet a képletet egyszerűen úgy felállítani, mintha a munkabér =

$$\frac{\text{munkabérialap}}{\text{munkások száma}}$$

mert hiszen akkor, ha a munkások száma = 1, akkor egy munkásnak kellene az egész munkabérialapot megkapni, a mi bizonyára sohasem fogna bekövetkezni. Természetes, hogy az ezen állítólagos törvényből levezetett következtetések sem bírnak nagy jelentőséggel, mert hogy a munkásoknak sikerülhet a munkabért emelni az alap állítólagos változatlansága daczára, az már abból következik, hogy ily béremelés a terméivények máskép történendő fölosztása, tehát a jövedelemmegoszlás módosítása által is elérhető.

A munkabér-alapelmélet hibás volta mellett összedől azon különösen *Műnél* mindig visszatérő felfogás, hogy a munkabér magassága a népesség számának és a tőke mennyiségének egyszerű következménye.² Mert ha igaz, hogy a munkás maga állítja elő azon értékeket, melyek jutalmazásának alapját képezik, akkor minden újonnan föllépő munkás

¹ Political Economy 43. 1.

² Wages depend on the proportion between population and capital. (207. lapon.) Wages depend on the proportions between the number of the labouring population and the capital (211. lapon) stb. (P. E. people edition. XI. chap.)

új értéket termel, a mi iránt semmi kétség sem foroghat fön, ha egyszerű viszonyokat teszünk vizsgálatunk tárgyává. De még ekkor is a révedés csak úgy érhető, ha szem előtt tartjuk azon főntebb érintett esetet, hogy a munkások föntartására csak bizonyos mennyiségű élelmszer áll rendelkezésre, a mely nem szaporítható. De ha nem stagnáló, megmerevedett, hanem haladó társadalom képét tekintjük, a munkások -szaporodása a munkabérek elért magasságát nem veszélyezteti. Mert minden munkás új értékeket állít elő, a melyek egymásnak is cseretárgyul szolgálnak, sőt a jobb munkamegosztás és általában a termékenység beálló fokozásával még a többi munkások jövedelmét is gyarapíthatja. Ha azonban azon esetből indulunk ki, hogy a társadalom fogyasztó képessége nem változik és hogy a jövedelemeloszlási processus megváltoztatása által magában a munkások osztályában sem lehet új fogyasztókat toborozani, akkor új értékek előállítására nincs tér és akkor a népesség szaporodásával a munkások között egymás ellen indul meg a versenyfutás, mely azok helyzetét szükségképen rosszabbítani fogja. Azonban nem valószínű, hogy hosszabb időn át a népesség szaporodása és a nemzeti vagyjnosodás fejlődése között ellentétes áramlat mutatkozzék. A túlnépesség fcajai igen gyakran nem a népesség absolut, hanem csak viszonylagos nagy számának a következményei voltak, mint az például e század elején Anglában mutatkozott.

9. A társadalmi gazdaságtan által tanított munkabér-elméletnek merő «ellentétét képezi a socialistikus iskola tanítása, mely minden értéket a munkára vezetvén vissza, a társadalmat olyképen akarja újjászervezni, hogy a munkás az állítólag csak általa előállított összes értékek birtokában maradjon és minden a vagyomból származó jövedelem megszűnjék. A socialisták szerint a mai társadalomban a tőke megfosztja a munkást munkájának termékeitől az által, hogy a termelési eszközök elsajátítása útján lehetetlenné teszi a munkásra nézve, hogy a munkáját máskép érvényesítse, mint azon módon, hogy egész munkaerejét a tőkésnek eleve eladja a bérszerződésben; ez által pedig a tőkés a munka összes terméieinek birtokába jut. E viszony következménye az értékföllet (plus^alue, Mehrwerth), mely a socialistikus elmélet sarkpontját képezi; a "tőke keletkezését és szaporodását erre vezetik vissza. A tőke a munka értékének csak egy részét téríti meg a munkásnak (*Hall* szerint egy nyolcadát), a többi képezi az ő nyereségét. A tőke tehát a munka kisajátításból keletkezik. Ez a socialistikus munkabér-elmélet, melyet legelőször angol írók (*Godwin, Hall, Thompson*) tanítottak,¹ későbbben különösen

¹ A szocialisztikus munkabér-elmélet irodalomtörténetére vonatkozólag lásd *Anton Menger*: Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag. (Stuttgart, 1886.)

német írók (*Marx, Rodbertus*), különböző módon tudományosan kifejtettek és mely a legeltérőbb javaslatokhoz vezetett a társadalom újjáalakítására. Nem tagadva azt, hogy a socializmus által keresztülvitt bírálata a létező gazdasági rendszernek sok ponton az igazságnak megfelel, még sem szenved kétséget, hogy az egész elmélet azon föltevésből indul ki, hogy a magántulajdon nem jogosult és befolyása a nemzeti jövedelem elosztására igazságtalan. Mert csak a magántulajdon tagadása után juthat el a socializmus azon állításhoz, hogy minden érték munkára vezető visszafordulás és csakis ezen értékelmélet alapján állíthatja továbbá azt, hogy a cserében mindig egyenlő munkát képviselő termékeket kell adni, a mi jelenleg nem történik, mivel a tőkés a munkának nem ad a bérben ugyanannyi értéket, a mennyit a munkás által teljesített munka képvisel. A socializmus fölfogását tehát röviden a következő képlet fejezi ki:

munkaérték = munkatermék,

munkabér = munkatermék — (földjáradék + tőkeamat).

A socialistikus iskola e fölfogással túlzásba esett. Mert feltéve, hogy a munka nem nyeri azon egész értéket, a jövedelemeloszlási műfolyamat alapján, melyet maga előállított, ebből még nem következik az, hogy minden érték csak munkából áll, hogy csak a munka képes értéket előállítani és hogy az egész jövedelem annak átengedendő. Tagadja e fölfogás a termelésnél szereplő vagyonerőknek, különösen pedig a tőkeerőknek termékeny voltát. E fölfogás nem jogosult, mivel lehetetlen tagadni azon szolgáltatást, melyet a vagyonerők, a mennyiben termelésre fordítatnak, tesznek. Ha a régi elmélet abban tévedt, hogy a munkás viszonyát csak az előállítási költségek chrematistikus és bourgeois színezetű fölfogásából ítélte meg, másfelől a socialistikus elmélet abban téved, hogy a munkán kívül más termelési erőket nem akar elismerni. Pedig minden tárgyilagos észlelet azt mutatja, hogy a vagyonosodás tényezői közé tartozik a vállalkozó leleményessége, energiája, fáradhatatlan kitaratása, valamint a tőkés nagyfontosságú funkciója. Hány foglalkozás van, melyben a munka egészen alárendelt szerepet játszik, a főszerep pedig a tőkének és a vállalkozónak jut. A vállalkozó az eszme, mely a termelés szunnyadozó erőit mozgásba hozza, a tőkés a vagyon, melylyel a termelés költséges apparátusa létesítettik. Ezek nélkül a termelés kezdetleges állapotba esik vissza; ha eltávolíttatnak, vagy újból keletkeznének vagy pedig a gazdasági élet pusztulását vonnák maguk után. Tehát nem is arról lehet szó, hogy e fontos functionariusok eltöröltessenek, hanem hogy az állam, a közület azokat teljesítse és pedig ingyen, azaz a nélkül, hogy a vagyon, mely tehát tovább maradna a termelés tényezője, együt-

tal tényezője legyen a jövedelemeloszlásnak, jogcím a nemzeti jövedelem bizonyos meghatározott részére. Azonban e felfogás is jórészt utopisztikus és a vagyon által teljesített funkciók ingyenessé tétele nem kisebb probléma, mint a bölcsek kövének föltalálása. Nem is tudtak egyes socialisztikus írók kitérni azon következmény elől, hogy a munka eredményének egy része a tőkéseknek és földbirtokosoknak szükségképpen átengedendő, csak azt kívánják, hogy az a szükségesnél több ne legyen.¹

A socialisztikus elmélet egyik hamis abstrakciója rejlik abban is, hogy mindig úgy szól a munkásokról, mintha azok teljesen egyforma elemeket képeznének és mintha azok egészen egyenlő viszonyokba helyeztethetnének. Pedig ezzel a tények homlokegyenest ellenkeznek. A socialisztikus elméletek munkása többnyire csak azon munkás, a ki a mai nagyiparban a gépekkel dolgozó termelési processusnál van alkalmazva. E munkások viszonyai, gazdasági és egyéb létföltételei lényegesen különböznek a mezőgazdasági munkásokétól,² a cselédekétől, lényegesen különböznek továbbá az inkább szellemi munkát végzők százezeitől, sőt többnyire még a kisipar mellett dolgozó munkások viszonyaitól is stb. Azon javaslatok, melyek a nagyipari munkás úgynevezett emancipációjához vezetnének, nem alkalmazhatók a munkából élők többi csoportjaira.

A socialisztikus munkabér-elmélet tehát nem tekinti a bérmunkaviszony minden nemét. De még a nagyipari munkás szerepének megítélésénél sem a tényleges, létező társadalom struktúrájából indul ki, hanem egy képzeleti társadalom fogalmából, melyet saját jogbölcseleti felfogása szerint construál. Egészen más intézmények létezéséből indul ki, mint a melyekre a mai társadalmi szervezet és annak jövedelemeloszlási műfolyama alapítva van. *A socialismus munkabér-elmélete tehát oly társadalmi állapotra vonatkozik, mely a ma létezőnek jóformán ellentétét képezi.* De a socialismus ez álláspontja, leplezve igen veszedelmes engedményt foglal magában, azt tudniillik, hogy a munkásoknak a létező társadalmakban jutó jövedelme az e társadalmakban fönnálló intézmények mellett tényleg a természetes, a szükségszerű, a melylyel a munkásnak tehát meg is kell elégedni, addig, míg e társadalmakban és intézményeiben elég életerő van, hogy magukat föntarthassák. Ebből pedig követ-

¹ Lásd *Thompson*, idézve *Hengernél*: Recht auf den Arbeitsertrag 52. lapon.

² An artisan may rise to be master, a mechanic to be an engineer, a factory operative to be a capitalist. But no English agricultural labourer in his most sanguine dreams, has the vista of occupying, still less of possessing land. (*Rogers*: History of agriculture and prices, I. 693. 1.)

kezik először, hogy *a socialismus munkabér-elmélete a mai társadalom jövedelemeloszlási processusát nem fejt meg, másodsor, hogy a socialismus a mai társadalmi szervezet mellett a munkásosztály sorsán javítani nem tud.*

Különbözik a socialistikus munkabér-elméletéről csak általánosságban lebet szólam. Majdnem annyi itt a különböző elmélet, a mennyi az író; egyértelműségről szó sincs. Némelyek a munkabért csak a földjáradék által látják megrövidítve, mások különösen a tőkejövedelem által stb.; csak egyben egyeznek meg, hogy a mai társadalom lényeges átalakítását tartják szükségesnek, hogy a socialistikus munkabér-elmélet megvalósítható legyen.

10. Az orthodox és a socialistikus elmélet ugyanazon pontból indulnak ki, hogy *eredetileg a munkáé az egész általa előállított termék.* Azonban az orthodox elmélet elismeri azon tényt, hogy az idő folyamában a termelési eszközök magántulajdonba kerültek, melynek használatát a munkások csak a munkaérték bizonyos részének átengedésével tudják megszerezni; a socialismus ellenben ez alakulást el nem ismeri, igazságtalannak tartja és bizonyos történeti alakulásokra vezet vissza, melyek örök elismerést nem igényelhetnek. A socialismus által kigondolt állapot, gazdasági jellegére nézve, némileg ellentétét képezi azon állapotnak, mely a rabszolgaság mellett létezett. A rabszolgaság mellett a munkának nem volt semmi joga azon javakra, melyek előállításához hozzájárult. A rabszolgaság mellett a tulajdonosnak jutott; az egész érték, melyet a munka előállított; a socialismus mellett a munkásnak jutna az az érték is, mely más tényezőkre vezetendő vissza. Ez mai fölfogásunk szerint észszerűleg csak úgy képzelhető, ha e két functió: a munka és a tőke functiója egy személyben egyesül. Az orthodox elmélet továbbá a tényleges fejlődés alapján azt állította, hogy a munkabér a mai társadalmakban a munka fönntartási költségeitől függ. Különösen abban az időben, midőn Angliában a rohamos átmenet a nagyiparra történt, a munkabér fönntartási költségei felé gravitált. Az orthodox elmélet tehát inkább egyezett meg a tényekkel, de másfelől persze kevésbé foglalkozott azzal, milyennek kellene a munkabérnek lenni. A socialismus ellenben a tényekkel nem sokat törődött és inkább az igazságos jövedelemeloszlás biztosítékait kereste. Az orthodox iskola azt mondja: je ne dispose, je ne propose, j'expose; a socialismus ellenben: je n'expose, je propose et je dispose. Egy pontban különben a socialismus is elfogadhatja az orthodox elmélet tanítását. Föltéve ugyanis oly állapotot, melyben csak munkajövedelem létezik, a javak csereértéke a termelési költségek szerint fogna alakulni és a termévények, miután a tőke- és földjáradék címén semmi levonás nem

történik, a reájok fordított munka, illetőleg annak költségei arányában ki fognak cseréltetni. Az e szabály ellen tett ellenvetések ugyanis csak a mai viszonyok között bírnak értelemmel, mivel most munkával szerzett javak munka nélkül szerzett javakkal cseréltetnek ki.

Nem szabad elfelejteni, hogy a munkabérvizony, úgy mint az a nagyipar mellett fejlődik, éppen olyan új, mint a nagyipar maga. A mi azelőtt létezett, jelentékenyen különbözött e lényegileg modern viszonytól. A régi viszony, habár bérszerződésen alapult, jobbadán családias jellegű volt és átmeneti szerepet játszott. Oly munkásosztály, melynek tagjait az őket alkalmazó munkaadókhoz más kapocs nem fűzi, mint a merően gazdasági, minden egyéb ethikai háttér nélkül, oly munkásosztály továbbá, melynek tagjai kevés kivétellel állandóan a bérvizonyban maradnak és önállóságra nem tesznek szert, csak a termelés modern átalakulásával keletkezett. Természetes, hogy e viszony az első időben egészen empirikusan és az itt érdekelt osztályok egyszerű hatalmi aránya szerint szabályoztatott. E kezdetleges állapotban, mely esetleg az igazságosság és A kultúra legegyszerűbb követelményeit sérti, a munkaviszony nem maradhat. *Az első feladat e viszony észszerű alakulását és továbbfejlését biztosítani olyképen, hogy az igazságosság és kultúra sérelmet ne szenvedjenek.* Hogy «ez a bérmunkaviszony mellett teljesen lehetetlen, azt még eddig a legfanatikusabb socialista sem bizonyította. E viszony szabályozása képezi az első feladatot.¹ De tudjuk, hogy az élet sokkal gazdagabb, semhogy egy bizonyos alakulat vagy szervezet annak gazdagságai kimerítené. A bérmunkaviszony mellett keletkezni fognak tehát más rendszerek, melyek a maguk körében még jobban biztosítják az egyéni és társadalmi érdekeket a nélkül, hogy az egyéni felelősség, mely az emberi tevékenység egyik fő rugója, fölládoztatnék. Ez alakulatok közül egyik-másik máris alkalmazásban van; mások még csak homályosan emelkednek ki mai társadalmi állapotaink chaosából; a végleges győzelem azon szervezeté lesz, mely a legtokéletesebb. Minthogy azonban a tökéletes mindig csak viszony-

¹ *Fuchs: Zur Kritik d. Arbeitsvertrags* (Jena, 1901.), főleg a munka állandóságára fektet súlyt és kívánja, hogy a felmondás a munkás érdekeinek megfelelőbben szabályoztassék, és hogy mindenkép oda hassunk, hogy a munka állandó legyen, különösen a gazdasági élet helyes vezetése által; a mennyiben azonban az teljesen el nem érhető, a munkás a munkátlanság következményei ellen biztosíttassék. Helyes azon indítványa is, hogy, midőn a mai kor a munkást is mindkább bevonja az önkormányzatba, a munkás az önkormányzatban és általában a politikai életben való részvét miatt, sem annak iránya, sem az idővesztés miatt, elbocsátható ne legyen. Ezt a német törvény az aggkorra való biztosítás alkalmával ki is mondja. Esetleg a munkás ilyen esetben az elvesztett keresetért díjak által kárpótlandó.

lagos, valószínű, hogy különböző alakzatok fognak a termelési tényezők egyesítésére alkalmaztatni.¹

Ezen különböző alakzatok közül kétségkívül különösen kettő bír nagy fontossággal: a szövetkezeti és az uralmi. A gazdasági szervezet két nevezetes alakot mutat. Az érdekszervezet ugyanis vagy szövetkezeti vagy uralmi alapon történik. A szövetkezeti alap sajátja az, hogy a tagok egymás mellé vannak állítva; az uralmi alap sajátja, hogy egyik alá van rendelve a másiknak. Amott tehát az egyenlőség, emitt az egyenlőtenség elve érvényesül. Az egyikben a többségi elv, a másikban a tekintélyi elv irányadó, miért is egyesek (*Bernatzik*) az egyik szervezetet többségi köteléknek nevezi, a másikat uralmi köteléknek. Különben egyes szervezetekben a szövetkezeti és uralmi elemek vegyesen fordulnak elő. Különösen a munkásügy szempontjából e megkülönböztetés nagy fontossággal bír, mert míg egyfelől a munkásviszony továbbfejlesztését különösen a termelésnek szövetkezeti alapra való fektetésében keresik, másfelől azzal a törekvéssel találkozunk, hogy a munkásviszony lassanként a hivatalnoki viszony alakjára átváltoztassék.²

Addig, míg munkaadók és munkavevők egymással szemben állanak, a munkás helyzete csak úgy javulhat, ha nagyobb ellentállási erővel rendelkezik. A meddig a munkás anyagilag, és így erkölcsileg is, nagyobb ellentállási képességgel nem bír, a munkabér minimális lesz, mert a munkásosztály egyik hátránya éppen abban rejlik, hogy gyorsabban merül ki a küzdelemben, gyorsabban szorítható a megadásra; oly peres félhez hasonlít, mint *Walker* mondja, kinek ügye igazságos, de a ki nem rendelkezik elég pénzzel, hogy ügyét minden nyomatékmal vihesse. Azért a munkabér alakulására jelentékeny befolyással volna, ha a *munkaszervezetek a munkásokat vagyoni tartalékok gyűjtésére serkentnék. Ilyen tartalékok alapján a munkásszervezetek hitelt is nyújthatnának a munkásoknak és akkor nagyobb erejük volna kedvezőtlen bérájanlatokat visszautasítani. Sőt ezen munkaszervezetek munkatelepeket is létesíthetnének, hogy ott a veszteglő munkás keressen.*

A munkabér emelkedése nem egyszerű gazdasági, hanem jórészt etikai probléma. Magasabb műveltség, jobb gazdálkodás, különösen pedig a társulás által biztosított jobb kilátás betegség, aggkor, balesetek előfor-

¹ Lásd *Clark*: Phil, of wealth 174. 1.

² Az első felfogásért küzd különösen *Brentano* Németországban; a másik felfogásnak egyik képviselője *Bornhard*, részben *Steinbach*. (Lásd *Steinbock*, Genossenschaftl. und herrschaftl. Verbände, Bécs, 1901.) — A munkásviszonyok hivatalos állásítása ellen lásd *Lindemann*, Städtische Arbeiterpolitik (Statistische Monatsheft, 1907. okt. 848. 1.).

dultával stb. nemcsak emelni fogják a nemzeti jövedelemnek a munkások javára eső részét, hanem közel juttatják ahhoz, a mi mindenkor a munkabér észszerű mértékét képezi,¹ sőt a munka ez értékét is gyarapíthatják, mivel a munkásosztály gazdasági és erkölcsi emelkedése a munka termelékenységét is fokozni fogja. A munkások erkölcsi és szellemi emelése azért is fontos, mert csak ez esetben áll az a tétel, hogy a vállalkozó saját érdekében áll, hogy a munkás megfelelő jutalmazásban részesüljön, mert csak a jól táplált, általában jó helyzetű munkás fog jó munkát végezni. Addig, míg a vállalkozó nem tudja, nem fogja-e a munkás a magasabb bért esetleg helytelenül felhasználni, több szeszes italt fogyasztani stb., addig a fentebbi érdek nem eléggé érvényesül.² Két elemből alakul a munkabér: egyfelől a munka értékéből, másfelől a munkás áldozataiból. Minden elmélet, mely e két tényezőt szétszakítja, egyoldalú. A munkabér e két tényező közös kinyomatát képezi, a mint hogy hosszabb időre nem is képzelhető, hogy e két elem ne ugyanazon összeget képviselje. Ép úgy mint az áralakulásnál szükséges, hogy a kereslet és a kínálat ellentétes érdekei egy és ugyanazon ponton találkozzanak, különben nem jutnak ármegállapításhoz, úgy itt is ugyanaz történik. Ha a munka értéke magas, a munkás igénye pedig alacsonyak, a munkabér magas vagy alacsony lehet, azonban valószínűbb, hogy alacsony lesz; ha a munka értéke alacsony, a munkás igénye magasabb, a munkabér mem lehet hosszabb időre magas, de ez még sincs egészen kizárva; csak ott, hol a munkás értéke és igényei egyformán magasak, a munkabér okvetlenül magas lesz, míg viszont ott, hol a munka értéke és a munkás igénye egyformán alacsony, a munkabér is okvetlenül alacsony lesz. A munka magasabb értékének tehát oda kell vezetni, hogy a munkásosztályban több szükségletek fejlődjenek, míg viszont, ha a munka értéke alacsony, a munkás kénytelen lesz standardját leszállítani. A munkabér alapja egyfelől a munka termelékenysége, másfelől a munkás életszükségletének mennyisége, mérve függ a munka és tőke közötti aránytól. Minden emberre nézve lényeges annyi jövedelemnek a szerzése, hogy észszerű szükségleteit kielégíthesse, annyiban a munkásnak helyesen értelmezett fentartási költségei csakugyan a bér alapját képezhetik. *A munkabérvendszer helyesen és észszerűen kivívé, nem kell hogy a munkásokra nézve káros legyen.* Lényeges különbség az önmunkás és bérmunkás között csak abban rejlik, hogy az egyik munkájának sikerét közvetlenül kapja, másinak az a munka bérlőjétől előre biztosítatik, mely utóbbi esetben a

¹ What remains after subtracting the aggregate price paid for the use of capital, is obvious the share of labour (*Sidgwick: Principles*, 322. 1.).

² Lásd erről helyes megjegyzéseket *Sidgwick: Principles* (311. 1.).

munkás szabadul azon kockázat alól, mely a vállalkozó ügyetlenségéből stb. háramolnék reá, ha jutalma az elért eredmény alapján állapíttatnék meg. De mind a két esetben a tényleg élvezett jövedelem nagysága ugyanaz lebet, a bérlő csak az elvállalt kockázatért fog fedezetet keresni, mivel ő a bér kifizetését elvállalja, akár sikerül a munkatermékek értékesítése, akár nem. Daczára a munkabérrendszer eddigi tökéletlenségének, még mindig azt mutatja a történelem, hogy a munkások a bérvizony alatt jelentékeny baladást tehetnek.¹ A bérrendszer különben számos javítást enged meg, melyek mindinkább alkalmazást találnak. *Mill* azon nézetnek adott kifejezést, hogy a bérrendszer a jövőben mindinkább háttérbe fog szorulni és helyébe a munkásosztályrendszer és termelési szövetkezet² fog lépni. Azonban, az eddigi eredmények után ítélve, nem valószínű, hogy ez egyhamar feltűnő arányban bekövetkezzék.³

11. A munkabér-elmélet mindig a munkabérvizony általános feltételeiből indul ki. Az ez úton megállapított munkabér *elvont munkabér*. Az elvont munkabértől azonban lényeges eltérést mutat az *alkalmazott, pozitív munkabér*; eltérést foglalkozások, vidékek, korszakok szerint, úgy-szintén a munkások neme, kora, szükségletei szerint stb. Azon tan, hogy a munkabér egyenlő minden foglalkozásban, egy és ugyanazon országban, csak az elvont munkabérre vonatkozólag áll, de nem a pozitív munkabérre vonatkozólag. A foglalkozások szempontjából különbséget főleg a következő körülmények⁴ okoznak: a) a munka nehézsége; oly munkák, melyek nagyobb testi vagy szellemi erőt igényelnek, rendszeren nagyobb bért is nyújtanak. Ugyanez áll akkor, ha az illető munka csak szorgos tanulás, vagy hosszú gyakorlat, tapasztalat útján megszerezhető képességeket tételez föl. b) A foglalkozással járó veszély. Az életet veszélyeztető vagy azt gyorsan pusztító foglalkozásokban a bérnek magasabbnak kell lenni;⁵ azonban ily bizonyos veszélyvel járó foglalkozások

¹ Lásd *Ghinton*: Wealth and progress. 358. L

² 1909-ben a Briand-ministerium Franciaországban egy helyi vasútnak termelési szövetkezeté alakítását kezdeményezte.

³ A bérrendszer előnyeiről lásd *Leroy-Beaulieu*: Répartition des richesses. 361. U

⁴ *Smith*, ki ez érdekes kérdéssel mint első behatóbban foglalkozott, következő okokat sorol fel: First, the agreeableness or disagreeableness of employment themselves; secondly, the easiness and cheapness, or the difficulty and expense of learning them; thirdly, the constancy or inconstancy of employment in them; fourthly, the small or great trust which must be reposed in those, who exercise them; and fifthly, the probability or improbability of success in them (41. lap).

⁵ A Vágszabályozásnál munkások, kik reggeli 3 órától, esti 9 óráig mellig erő vízben dolgoztak, 4 forintot kerestek naponta.

gyakran romantikus hajlamok kielégítésére felkerestetnek akkor is, ha az anyagi jutalom nem megfelelő, c) A tisztelet és kellemesség, mely a foglalkozással össze van kötve. Oly foglalkozások, melyek igen kellemetlenek, vagy a társadalomban tiszteletben nem részesülnek, nagyobb munkabért tételeznek föl, hogy arra vállalkozzanak; ellenben igen kellemes és külső tisztelettel járó foglalkozások esetleg ingyen is vállaltatnak el.¹ d) A foglalkozás állandósága. Oly foglalkozásoknak, melyek csak télen folytathatók (például korcsolyák eladása, jégszállítás), vagy olyanoknak, melyek csak nyáron folytathatók (uszodák), annyit kell rendesen jövedelmezniük, hogy a nyári, illetőleg téli szükséglet egy jó része is fedeztessék. Ugyanaz áll oly foglalkozásokról, melyekben gyakran üzleti szünetelések állanak be. Ezen szabály alól az esetben van kivétel, ha a szünet nem okoz nagy gondot az újbóli alkalmazás iránt, valamint akkor is, ha a szünet nem hosszú és esetleg a munka nehéz természete miatt kívánatos.² Sok helyen az ipari kereset csak mellékkereset, a munkások első sorban a mezőgazdaságból élnek és azért az ipar ily esetben alacsony bér mellett dolgozik, mert nem terheli az egész létminimum, e) A foglalkozás bizalmas természete. Oly foglalkozások, melyek nagyobb bizalmat tételeznek föl, aránylag nagyobb jutalmazással szoktak járni. f) A munka gyors elkészítésének szüksége is emeli gyakran a munkabért, g) A minőség.³ A munka minőségében és körülményeiben mutatkozó különbségek tekintetbe vételére újabban különösen az angol Trades* Unionok hatottak.⁴ h) Új és régi foglalkozásokban bizonyos szabályozás végbement; az újaknál nagy különbségek mutatkoznak: a melyek nagyobb tehetséget kívannak, ott a bér magas, a melyek csekély tehetséget kívannak, ott nagyon alacsony. Az említett körülmények rendesen a munka-

¹ *Smith*: Honour makes a great part of the reward of all honourable professions (42. lap).

² *Marshall*: Principles 588. 1.

³ Azért pl. a londoni gallérekészítők többet keresnek, mint az alsóféhér-»eműkészítők. (*Booth*: Life and labour IV. 263. 1.) A londoni zsidó munkások, ugyanezen író szerint, több iparágban könnyebb és kevésbé értékes munkát végeznek és ez által csökkentőleg hatnak a munkabérekre.

⁴ A Trades-Unionok szabályai minden különbséget tekintetbe vesznek és a szerint a béhez járulékot kívannak. (Lásd *Webb*: Theorie u. Praxis d. engb. Gewervereine, német kiadás I. S. 280.): »Ausser dem Stundensatz bestimmte Sätze für Wegzeit (walking-time), sobald eine gewisse Entfernung überschritten wird, Logiergeld, wenn die Arbeiter an einen anderen Ort auf Arbeit geschickt werden. In den Gewerben, wo die Arbeiter sich ihre eigenen stählernen Werkzeuge halten, ist »Schleifgeld« eine gewöhnliche Extraforderung. Wenn eine Arbeitsart besonders unangenehm, oder eine Beschädigung der Kleider mit sich bringt, black money, dirty money. (Roppant sok ilyen külön járulék a szedőknél.)

bér alakulására befolyással lesznek. Természetes, hogy sok kivételre is akadunk, mert a foglalkozás választásánál nemcsak a pénzbeli jövedelem jön tekintetbe, hanem esetleg egyéb előnyök, továbbá az egyéni hajlamok, képességek stb. A nem megfelelően fizetett foglalkozásokat mégis gyakran kénytelenek azok felkeresni, kik másokra nem alkalmasak, vagy jobbakat nem találnak.

Figyelmet érdemel azon különbség, melyet a *férfi-* és *nőmunkások*¹ bére között találunk kevés kivétellel, a hol nagyobb ügyesség vagy a nem előnye szerepel. A nő rendszerint kevesebb munkabért kap, mint a férfi, ott is, hol egyenértékű munkát végez. *Schirmacher* kisasszony szerint² Franciaországban a nő munkabére egy harmaddal, sőt két harmaddal kevesebb a férfiakénál. A nők itt-ott csekélyebb értékű munkájának szabálya visszahat még oly iparágakra, melyekben ép úgy helyén vannak, mint a férfiak; e miatt sok a panasz (»equal wage for equal work«). Az alacsonyabb munkabér néha visszahatván a férfiak bérére, ezek gyakran e foglalkozásokat elhagyják és átmennek olyanokra, hol a nő nem versenyez. Ilyen iparág igen sok van, nemcsak azért, mert a férfi nagyobb testi ereje tekintetbe jön, hanem mert a férfimunkának sok előnye van gyakran a női munka felett: a nők a munka bizonyos részét nem bírják végezni, kisebb állhatatosságuknál fogva kisebb gyakorlottságra tesznek szert, stb. De a nő alacsonyabb munkabére abban is találja magyarázatát, hogy akár mint anya, akár mint családtag, fentartását rendesen nem annyira keresményéből fedezi, hanem a családban talál részben támogatást, a bére inkább csak kiegészítő bér.³ A nő kevesebb szükséglete,⁴ kisebb függetlensége és nagyobb helyhezköttöttsége, a választható életmódok csekély száma, összetartás hiánya és végre szokás, előítélet is szerepelnek, főleg pedig azon ismeretes tény, hogy igen sok esetben csak a legnagyobb szükség viszi a nőt az önálló keresetre. A legtöbb lány, ki a gyárba belép, teszi azt azért, hogy fiatalabb fivéreit vagy nővéreit lehessen nevelni, vagy öreg szüleinek fentartására, vagy hogy valamivel jobban élhessenek; a férjezett nő többnyire egy rokkant,

¹ Life to large numbers of married women in the East End is nothing more than procrastination of death (*Booth*, Life and labour IV. 311. 1.).

² Musée social, le travail des femmes (Paris, 1902.).

³ Partant du fait que, pendant longtemps la femme a trouvé en totalité ou en partie, sa subsistance au foyer domestique, on a fixé son salaire de travailleuse professionnelle au taux d'un salaire d'appoint (Musée Social *Schumacher*, le travail des femmes, Paris, 1902.).

⁴ A nőnek kevesebb táplálék kell, mint a férfúnak; *Atioater*, *Seebohm Rowntree* szerint a férfi táplálékának $\frac{8}{10}$ része. (Lásd *Seebohm Rowntree*, Poverty, London, 1903. 91. 1.).

gyakran mérséketlen és renyhe férj vagy egy nagyszámú család fentartása végett; az özvegy nő is azért, hogy másoknak ne legyen terhére.¹ gyakran az alacsonyabb bér csak a nagy kínálat következménye.

Az elmélet azon pontja, hogy a munkabérek ugyanazon országban egyenlők, már ezen tényezők befolyása alatt módosul. Azonban ezektől eltekintve is igen sok a különbség. *Gaevernitz* említi, hogy néha két szomszéd utczában 50%-nyi különbség mutatkozik a munkabérben.⁹ A francia iparstatisztika adatai alapján azt találjuk,³ hogy különböző iparágak között ugyanazon megyében a munkabér jelentékeny (42.7%-nyi) különbséget mutat; az ugyanazon iparágban különböző helyen fizetett bérek közötti különbség éppen 182 százalékra emelkedik, a különbség a vidék és a főváros között 88%. A hegyi lakók átlagos munkabére csekélyebb a lapályon fizetett munkabéreknél, a sűrűbben lakott vidékek munkabére magasabb a gyéren lakottakénál stb. Látni ebből, hogy főleg a csekély mozgékonyasága a munkásoknak egyik főoka a munkabérben mutatkozó különb-

¹ Report on the statistics of labour. 1887. Boston. — Frauenarbeit in Wien, továbbá Lohnverhältnisse und Arbeiter in Schlesien (Statist. Monatschrift 1896.); nagyon becsesek azok a közlemények, melyeket *Clara Collett* írt a női munka -sokról (*Booth: Life and labour* IV. k.). — Rendkívül becses adatokat tartalmaz a legújabb Annual Report of the Commissioner of Labour (Washington 1897.): Különösen tanulságosak azon táblázatok, melyek a férfi-, nő- és gyermekmunka különböző jutalmazásáról és a nők alkalmazásának okairól szólnak. E szerint a nők alkalmazásának főoka nagyobb ügyességök, nagyobb olcsóságuk, könnyebb ellenőrzésük, nagyobb szorgalmuk, tisztaságuk, gondosságuk, megbízhatóságuk, tanulékonyaságuk, kisebb hajlamuk a sztrájkra és iszákosságra, könnyebb meg-ezerezhetőségük, nagyobb rendességük és türelmességük. Ha a nők alkalmazása mindamellert csak igen mérsékelt, az annak tulajdonítható, hogy őket is a gép sok foglalkozásból kiszorítja, csak bizonyos foglalkozásokban alkalmazhatók stb. Az utolsó amerikai jelentés szerint a 10 éven felül alkalmazásban álló nők aránya

	az iparban	20.18%
	a kereskedelemben	6.87 »
Az alkalmazott nők között férjes	az iparnál	8.83 »
	a kereskedelemnél	3.03 »

az alkalmazott nők aránya tett 1870: 14.68, 1880: 15-22, 1890: 17.22%-ot. Legtöbb nő van a textiliparban, a szabóiparban, a dohányiparban: a többi iparágakban már kevés; a nyomdaiparban 1018%, a cipőiparban 15.77%, óraiparban 18.60%, stb.; a kereskedelemben ügynök 2.79%, kereskedő 3.70%, könyvvivők, kereskedői segédek 16.93%; a szellemi szolgálatoknál: művész 4808%, zenész és zenetanító 55.54%, tanító 70.84%; a mezőgazdasági munkások között 14-88%, legtöbb természetesen a házi szolgálatok körül.

² Zum socialen Frieden. II. 467. 1.-

⁴ Lásd A munkabérrel és az ipari kereset felosztásáról («Közgazdasági Értekezések» című munkámban, Bpest, 1902.);

ségnek. A mellett a hagyománynak, szokásnak stb. is nagy a befolyása. A tapasztalat általában azt tanúsítja, hogy a munkabér igen nagy állandóságot mutat, néha éveken át megmarad a piacz változó viszonyai daczára, sőt még az élelmi szerek árváltozásaival szemben sem eléggé érzékeny.¹

A ki a béresetek tarkaságáról akar meggyőződést szerezni, annak csak le kell menni a Dunapartra. Ott könnyen láthat, még pedig egymás mellett, néhány hajót, melyeken az árúk kihordása a legkülönbözőbb bérrendszerek szerint történik. Az egyik hajónál alkalmazva vannak napszámosok, kik óránként fizettetnek és pedig 8 krajczárral, azok tehát napjában legjobb esetben 1 forintot keresnek. Mellette áll egy hajó, mely búzával van megrakva; itt a napszámosok minden száz zsák után 40 krajczárt kapnak és napjában 3—4 forintot kereshetnek. Egy harmadik és negyedik hajón téglák vannak; az egyiket a napszámosok, nagyobbára nők, napszám mellett és pedig hatvan krajczárral vannak alkalmazva, míg a negyediken ezer darab után 60 krajczárt fizetnek; kiszámítottam, hogy körülbelül negyven darabnak kihordása taligával tíz perczet vesz igénybe, ezének kihordása tehát hat óra tíz percz, úgy hogy valószínűleg az itt dolgozók tizenkét órai munkanapot felvéve, — ha ugyan elég munka van egy egész napra — körülbelül 1 forint 20 krajczárt szerezhhetnek. Itt ismét láttam oly munkást, ki feleségével dolgozott, mi által a férfi, keresete is bizonyára kedvezőbben alakulhatott. E néhány, egymás mellett lefolyó munkabér jelenség magyarázata is szükségkép követeli a munkabérviszonyok részletesebb vizsgálatát.

12. A munkabér megállapításának különösen két módja van. A munkabér ugyanis megállapíttatik a munka tartama alapján, tehát idő szerint, vagy a végzett munka mennyisége szerint. Az első eljárás vezet az *időbér*-, a másik a *é?ara66ér*-rendszerhez² (»day-work«, »piece-work«). Az idő- és darabbér-rendszernek egy vegyülete azon eljárás, midőn a bér idő szerint állapíttatik meg, de kimondatik, hogy a munkásnak ezen idő alatt egy bizonyos minimális eredményt kell felmutatni (»task-work«)³

¹ Lásd »Der Einfluss der Getreidepreise auf den Arbeitslohn« című dolgozatot (Statistische Monatschrift 1880.).

² A darabbér-rendszer lényege abban áll, hogy a munkamennyiség képezi az alapot, mely többnyire darabok szerint becsültetik; azonban lehet annak esetleg más mértéke is, pl. terület stb.; ez történik az úgynevezett *szakmány-t munkánál*. Egy másik alakja a darabbérnek az akkordmunka, mely abban áll, hogy bizonyos munkának elvégzését megállapított áron elvállalják a munkások.

³ Az idő- és darabbér már régen fordul elő (lásd *Blümner*, Der Maxima' tarif Diocletians, Preuss. Jahrbücher 1893.).

Elvi különbség ezen különböző bérrendszerek között természetesen nincs. Mindegyiknél a bér ugyanazon körülményektől függ, csak a kiszámítás módja eltér; épügy mint nincs különbség, ha pl. a gyümölcsöt úrmérték vagy súly szerint adják el; a vevő ugyanazon pénzösszegért mindig csak ugyanazon mennyiséget kapja. A darabdíjazásnál is tulajdonkép az idő, illetőleg az idő szerinti díjazásnál a végzett munka számíttatik. A darab szerinti díjazás is, bár különösen újabban a nagyipar mellett terjed, igen-régi rendszer; a mezőgazdaságban már régen talál alkalmazást másutt, nálunk is.¹ A darab szerinti bér függetlenebbé teszi a munkást, mert a szerződés nem a személyre, hanem a tárgyra irányul; a munkás szabaddan mozog, mint az időbérnél, hol a munkaadó mindig sarkában van a munkásnak.² A darab szerinti díjazás előnyének tekintik különösen azt, hogy abban nagyobb ösztön rejlik a szorgalomra, mert itt a buzgóbb munkás nagyobb jövedelemre tehet szert, mint a lusta, ki ellenben az idő szerinti díjazás mellett jobban jár, mert nem jön tekintetbe, mennyit végzett ezen idő alatt. Azonban ez okoskodás nem áll egészen, mert az idő szerinti díjazás mellett is azt a munkást, ki nem fejt ki elég szorgalmat, nem fogják megtartani. Azonban egészen nem tagadható, hogy a darabbérnek mégis jó hatása lesz a munkások ügybuzgalmára. Tekintetbe jön csak az, hogy a darabbér legcélszerűbben alkalmazható oly munkáknál, melyek minőségileg nem követelnek nagy gondosságot, mivel a darabbér mindenesetre azt fogja eredményezni, hogy a munkás gyorsan, sietve fog dolgozni, hogy mentől több darabot állítson elő. Azért kényesebb munkákra az időbér jobban lesz alkalmazható, mert itt a jövedelem független az előállított darabok számától és a munkás gonddal fog dolgozni. Az időbérnek továbbá az az előnye, hogy a munkás biztosabban tudja a jövedelmét, mint a darabbér mellett; ellenben a darabbér mellett nagyobb a munkás függetlensége, mert nem köti magát időhöz. A darabbérnek olykor az a kedvezőtlen hatása volt, hogy annak Alkalmazásával a munkások nagyobb szorgalma folytán a termelvények mennyisége jelentékenyen szaporodott, mi a változatlan kereslet mellett *z árák csökkenését idézte elő, ez pedig a munkabér leszállítását; tehát[^] munkások nagyobb szorgalma nemcsak nem eredményezett nagyobb, "hanem ellenkezőleg kisebb jövedelmet. A nagy erőmegfeszítés azonkívül gyakran még az egészséget is veszélyezteti. Ennek tulajdonítandó, hogy

¹ Rogers szerint már a középkorban. Nálunk lásd *Galgóczy*: Mezőgazdasági statisztikáját, 293. l.; a halászatban darabbér, lásd: »A bélyei uradalom« (1883.); lásd még *Somogyi*: »A hajógyári munkásokról« írt értekezését.

² Igen jól ír a darabmunka előnyéről *Yves Guyot*: La tyrannie socialiste, 70. kp.

a munkások, kik a darab-bérrendszert egy időben nagyon pártolták, későbbben ellenséges állást foglaltak el vele szemben.¹ Azonban egyéb hátrányai is vannak a darabbér-rendszernek. Rendtelenségre szoktatja a munkást, a mennyiben az nyakra-főre dolgozik a hét néhány napján, a többi napon henyé. Sokszor sűrűlődst idéz elő a munkás és munkaadó között. Nagyon nehéz számos cikknél a darabdíj megállapítása; számos cikk a divat folytán folyvást változásnak van alávetve, a munkás tehát előre nem tudja, hogy egy-egy darabért mennyit kell követelni.² A munkaadók a darabdíj megállapításánál gyakran a legügyesebb munkások munkaképességét veszik alapul. Újabban az a hátrány is mutatkozott, hogy a munkások a gépek védelmi készülékeit eltávolították, mert azok a gyors dolgozást gátolják.³ A darabmunka folytán végzett nagyobb munka által a munkás másokat megfoszt a keresettől. Ennek daczára a nagyipar terén a darabbér-rendszer nagyon elterjedt.⁴

A bér megállapításának egyik újabban terjedő módja az úgynevezett *bérskála*. A bérskála által a bér közelebbi összefüggésbe hozatik a termelvények árával, illetőleg a vállalkozó nyereségével. A bér t. i. ezen rendszer mellett bizonyos fokozatokban emelkedik a munkások által előállított jószág árának emelkedésével, csökken ennek csökkenésével. Ez által a munkás részt vesz az ipar kedvező helyzetéből származó előnyökben, azonban természetesen a kedvezőtlen helyzetből származó hátrányokban is. A bér ez által elveszti állandóságát, mely különben amúgy is kétes. Néha a bérskála akkép van megállapítva, hogy minimális és maximális bért is szab, melyen alól a bér nem csökkenhet és melyen

¹ Lásd a nagy parlamenti ankétet (Royal Commission on labour VIII. 1. »We condemn piece-work«). — Die Akkordarbeit ist bei den Arbeitern höchst verhasst (*Burchard, Lage des Handwerkes in Deutschland*. Lipcse, 1895. TV. k. 504. 1.). Ezen könyvben igen sok észrevétel a darabmunka hátrányairól. — Az 1891-iki brüsszeli kongresszus kimondja: Le congrès est d'avis que cet abominable système du surmenage est une conséquence du régime capitaliste. A budapesti ácsmunkások is utolsó (1897. őszi) sztrájkjuk alkalmával az akkordmunka eltörlését követelték, a francia allemanista munkásoknak 1897-ben tartott párisi kongresszusa is stb. Az 1899-iki creuzoti strike egyik főpanasza a darabdíjazás volt; Az 1905-iki programja a lengyel munkáspártnak szintén követeli a darabdíjazás eltörlését.

² Ha a munkás aztán látja, hogy kevesebbet fog kapni, odadobja a munkát, a mester pedig sokszor örül, mert az adott előlegnél többet nem fizet (*Burchardt, s. h. 503. 1.*): Itt esetleg perelhetővé kell tenni a hátralékot. Gyakran nagy készletre dolgoztatnak az iparosok, hogy azután a munkabéreket lenyomhassák.

³ *Bernhard, die Akkordarbeit* (Lipcse 1903, 112. 1.);

⁴ A trades-unionok álláspontját a darabbér-rendszerrel szemben lásd e munk.* második kötetében.

felül nem emelkedhetik. Ezen bérskálák többnyire a sztrájkok megelőzésére munkások és gyárosok által közösen állapítatnak meg. Újabban a munkások a bérskálák iránt is bizalmatlanok és inkább hajlandók esetről-esetre a méltányos bérért küzdeni.

Nagyon előnyös volna a munkabérnek oly módon való megállapítása, hogy a korral emelkedjék (korpótlék), mert a munkás életében különösen az nyomasztó, hogy a kor haladásával, és azzal a szükségletek emelkedésével, helyzete nem javul.

Igen fontos az újabban mindinkább terjedő helyfoglalása a hivatalos bérjegyzékeknek, melyeknek célja a munkásnak oly bért biztosítani, melyből megélhet (living wage, standard rate, minimum wage). Először Angliában találkozunk ezzel, azonkívül most már Franciaországban,¹ Belgiumban nagyobb mértékben, ritkábban Németalföldön, Amerikában, Ausztráliában stb. Lényege abban rejlik, hogy minden vállalkozó, kit a hatóság foglalkoztat, tartozik munkásainak azon bért fizetni, mely a hatóság részéről főleg a munkásegyletek által szerkesztett bérjegyzékek alapján megállapított, vagy tartozik ajánlatában az általa fizetendő munkabéreket részletezni. Ezen elv nagyon messze menő kiterjesztést enged és a munkások méltányos bérré irányuló törekvéseit hathatósan előmozdíthatja; nehézsége, hogy így a versenyzők egy része kiszoríttatik, hogy a vállalkozó csak a legkiválóbb munkásokat fogja alkalmazni stb. A minimális bérek rendszere is nehézségekkel jár. A kevésbé ügyes munkás bérét felemeli, de az ügyesét leszállítja; azzal a hatással is járhat, hogy kevésbé értékes munkaerők egyáltalában alkalmazást nem találnak.² A londoni County Council, mely e rendszer úttörője, a nagy pénzügyi teher miatt kénytelen volt a munkát vidékre kiadni.³

13. A munkajövedelem emelésére szolgáló intézmények között kiváló fontossággal bír a munkások részesítése a vállalat nyereségében, a *munkás-osztalékrendszer* (participation aux bénéfices, industrial partnership, profit-sharing, gam-sharing, *Cossa* semi-cooperatiónak nevezi). Az angolok által profit-sharingnak nevezett ezen rendszer, melyet legjobban munkás-

¹ Franciaországban egy 1899-iki rendelet meghagyta, hogy mindenki, ki az állam számára szállít vagy közmunkát teljesít, kötelezi magát a normál munkabér fizetésére. Ezen normális munkabér az, melyet a munkások és vállalkozók szindikátusai vagy egyenlő számban munkások és vállalkozókból álló vegyes bizottságok megállapítanak. (Lásd *Borderaux de salaires en 1900 et 1901*, Paris, 1902.)

² A minimális bérekkel tett tapasztalatokról. Lásd: *Labour Conditions in Australasia* (Bulletin of the bureau of labour, January 1905.).

³ Der Londoner Graftschaftrats (Die Neue Zeit, 1907. 29. szám.).

osztalékrendszernek nevezhetünk⁴ (a nyerhányad-, vagy nyerrészes-rendszer nem igen jó hangzásnak), újabban ismét nagyobb figyelem tárgya. Eredetileg Franciaországban lett először alkalmazva *Leclair* által,² kinek szobafestő- és díszítő-vállalata volt, mely még jelenleg is létezik.³ A munkás-osztalékrendszer kétféleképp alkalmazható; ha egészen a vállalkozó tetszésétől függ, akkor ez pusztán ajándék és mint ilyen a bérrendszer helyesebb kiépítésére nem alkalmas. A tulajdonképeni munkás-osztalékrendszer az, mely mellett a vállalkozó munkásaival oly szerződést köt, melynek értelmében a munkások egy előre meghatározott, önkénytől nem függő részét a nyereségnek kapják, rendes munkabéreiken felül. Itt tehát a munkások osztaléka előre van megállapítva és tőlük el nem vonható, tehát jogigényök van annak kifizetésére.

A munkásosztalék előnye mindenekelőtt természetesen abban áll, hogy a munkásoknak kilátásuk van jövedelemre. Azonkívül pedig előnyét képezi az, hogy a munkások és munkaadók közötti viszonyt javítja, a mennyiben e rendszer az érdekek egyetemlegességét jobban hozza kifejezésre. Azonban e rendszer alkalmazásának vannak több rendbeli nehézségei, a melyek között legnagyobb az, hogy a nyereségben való osztozkodás majdnem szükségképp maga után vonja az üzlet vezetésébe való beavatkozást.⁴ Ezt a vállalkozó csak kivételes esetekben fogja megengedni és ha megengedi, akkor is természetesen csak bizonyos korlátok között és csak a munkások arisztokráciájának, azaz a legjobb elemeknek. Minthogy a munkásosztalék csak ott gyakorolhat bizonyos befolyást a nyereségre, hol az a munkások magatartásától függ, nem igen fog e rendszer elterjedni olyan üzletekben, melyekben a munkások viselkedéseigencsekély befolyással van az üzlet eredményeire. El vari ismerve,

¹ így nevezik is azon gyárban, mely e rendszert nagy gondnal kiépítette, a delfti szesz- és élesztő-gyárban. Az angolok is a munkásnak jutó részt »bonus«-nak nevezik. A munkásosztalék kifejezését most már *Gilman*, e rendszer monográfusa, elfogadja (»dividend to labour«).

² A munkás-osztalékrendszer úttörői *Leclair*, *Godin*, *Laroche-Joubert*, *Boucicaud* stb.

³ Különben e rendszer nyomaival már korán találkozunk és érdekes az, hogy a régi czéhszabályok gyakran megtiltották a nyereségosztozkodást és oly mestert, ki legényeivel közös baszonra dolgozott, kizárással fenyegettek. (*Heitai*: Az ipartörvény revisiója 25. L)

⁴ Ennek tulajdonítandó, hogy az osztalék-rendszer behozatala több esetben, így nevezetesen *Leclair*nél, *Godin*nál, *Laroche-Joubert*nél az üzletnek szövetkezetek alakításához vezetett. Innét van az is, hogy a partnership igen sokszor kis vállalatokban talál alkalmazást, melyekben a vállalkozó emberileg közelebb áll a munkáshoz.

hogy a munkásosztalék nem egyszerű ajándék a vállalkozó zsebéből, hanem azon többlet-nyereségből fizetetik, mely a munkások nagyobb buzgalmára, szorgalmára vezetendő vissza. Akárhány vállalkozó elismerte hogy e rendszerrel igen jó üzletet csinált. Mutatkozik pedig ennek hatása a munka jóságában, az anyag takarékosabb felhasználásában, a felügyeleti költség csökkenésében, a személyzet csekélyebb változásában és azon sokféle hasznos útmutatásban, melyet az érdekelt munkások nyújtanak. A munkásosztalék forrása tehát nem az eddigi nyereség, hanem az ezen rendszer mellett elért nyereségi többlet és ezért természetesen ki nem elégítheti azokat, kik a munkabérek dívó rendszerét helytelennek tartják. Különbösen is tényleg a munkásosztalék nem szünteti meg a két fél közötti antagonizmust, csak más pontra helyezi át, t. i. az osztalék megállapítására és itt mindenesetre attól kell tartani, hogy a munkások az osztalék folytonos felemelésére fognak törekedni.¹

A munkás-osztalékrendszer okvetlenül gondos keresztülvitelt követel, mint ezt a tapasztalat mutatja. Ezen rendszer lassan terjed és sok esetben meghiúsult, mert nem volt kellő alapra fektetve. Csak újabban akadtak egyesek, ezek között első sorban Godin, kik gondosan kidolgozták azon elveket, melyek helyes alkalmazása biztosíthatja a sikert. Delftben² is igen nagy körültekintéssel gondoskodtak a rendszer helyes működéséről. Különbösen sok helyen a munkások ellenségei ezen rendszernek.³ A strájkokat e rendszer nem csökkentette, miért is szóba jött Franciaországban, hol e rendszert leggondosabban tanulmányozzák, hogy strájkbalépők a munkásosztalékra való jogot elvesztik. (Clause de déchéance.⁴)

E rendszernek főleg úgy van értelme, ha a helyesebb viszonyból származó nyereség a munkásé, mert hogy a vállalkozónak abból haszna legyen, nem jogosult, a hogy az történik, pl. e rendszer alkalmazása folytán a munkabér emelkedik 5%-al, a vállalkozó nyeresége 50%-al. Legczélszerűbb a lejtő skála. Ha a nyereség emelkedik 5%-al, az egész többlet a munkásoké, ha 10%-al, a vállalkozónak jut 2¹/₂%, a munkásoknak 7.4%, ha 20%, akkor a vállalkozóé 5%, a munkásoké 15% stb.

A munkás-osztalékrendszert követi a *munkás-részvényrendszer*. A munkások részére alapítandó egy része az alaptőkének, és kis részvények

¹ Hadley szerint meg ép a profit-sharing oka lehet a sűrlődásoknak (Economics, New-York, 1896. 377. 1.; általában több helyes megjegyzés).

² Lásd *Földes*: A munkásviszony egy modem gyárban (Bpest, 1896.).

³ Egyik leghevesebb ellenzője a partnershipnek *Rodbertus* volt.

⁴ Soziale Praxis 1907; 1275. 1.

bocsátandók ki, melyek részben a munkásosztalékból a munkások által megvásároltatnak.

A munkásoknak adott osztalék részint készpénzben fizettetik ki, részint arra használtatik, hogy az üzlet részvényeinek egy részét megvegyék és így a vállalat részvényesei legyenek; másutt különböző alapok (betegsegélyző stb.) és intézmények (olvasótermek stb.) létesítésére fordítatik.¹

14. *Smith* azt tanítja, hogy a munka bőséges jutalmazása épügy a nemzeti gazdagság következménye, mint egy természetes tünete.² *Ricardo* azt mondja, hogy a társadalom minden haladása és a tőke minden szaporodása a munka piaci árát emeli; de ez emelkedés tartóssága attól függ, vajjon a munka természetes ára is emelkedik, a mi ismét függ azon árúknak természetes áráról, melyekre a munkabérek elköltetnek.³ *Gaver-nitz** a munkabér emelkedését állítja és azt főleg azon körülménynek tulajdonítja, hogy ma a munkás nagyobb szellemi munkát végez, a gép nagy figyelmet követel és a termelvények nagyobb része van egy-egy munkásra bízva, tehát nagyobb a felelőssége. A munkabér emelkedése a gazdasági haladás egyik jellemző jelensége. Csak a socialisták tesznek kísérletet ezen jelenség tagadására. *Rodbertus* azt panaszolja, hogy a termelékenység emelkedésével a munkások része nem emelkedik megfelelően. Mások is a haladás eredményét abban látják, hogy a javak mennyisége folyvást szaporodik, de a munkás minden erőlködése dacára mindig csak ugyanazon kedvezőtlen helyzetben marad.⁵ Vannak higgadt és részrehajlatlan nemzetgazdák, kik a vagyonosodás haladásától nem sok eredményt várnak a munkások javára. *Cairnes* szerint⁶ a munkás addig, míg csak munkás, jelentékeny emelkedését a jövedelemnek nem remélheti, csak annyiban, a mennyiben az általa használt javak olcsóbbak lesznek. Azonban még ennek is megvan a határa, mert a munkások által használt árúk nagyobb része olyan, melynek előállítási költsége a termelő nagyobb mennyiséggel emelkedik. Azért hibáztatja a tradesunionokat és mindazokat, kik azt hiszik, hogy a munkás mint munkás nagy haladást tehet és szigorú elkülönítését kívánják a munka és tőke

¹ A munkásosztalékról lásd *Somogyi*: »A munkásosztalék« című gondos tanulmányát (Budapest, 1894), továbbá *Gilman*, Profit-sharing (London, 1889.) és újabban különösen a párisi Musée social közleményeit.

² Book I. chap. VIII.

³ Works, 52. 1.

⁴ Grossbetrieb, 165. 1.

⁵ »Sisyphisme« nevezte ezt *Leroy-Beaulieu*.

⁶ Some leading principles 338. 1.

szerepének, míg ő csak a kooperációban látja a munkások kedvezőbb jövőjét. Úgy a tőkének, mint a munkának minimális jutalom kell; ez változhatlan. A mi ezenfelül a nemzeti jövedelem fölöslegét teszi, csak annak felosztására irányulhat minden törekvés. Szerinte ez majdnem egészen a munkásoknak jut, de az említett okokból ezen fölösleg szaporodási képessége igen csekély. Azért szerinte a fennálló rendszer mellett az egyenlőtlenség csak nagyobbodni fog,¹

A munkabéreknek a XIX. század folyamán bekövetkezett emelkedését kétségbe vonni nem lehet. Álljon itt e tekintetben néhány adat. Angliában Erzsébet királynő ideje óta a munkabér — búzában kifejezve — háromszorosára emelkedett. *Rogers* szerint kétségtelen, hogy a munkás sorsa különböző századokban lényegesen változott. Egyik legboldogabb korszak a munkásokra nézve a XVIII. század közepe volt; attól kezdve azonban helyzete rosszabbult; legnyomasztóbb volt a XIX. század elején, épp azon időben, melyben az uralkodó munkabérelmélet keletkezett. Azóta folytonosan javul. Az utolsó ötven év alatt *Giffen* szerint a munkabér jelentékenyen emelkedett. Minimumban 20%-ot tesz az emelkedés, maximumban az 100%-ot is meghaladja. A munkások szükségleti cikkeinek áremelkedése sokkal kisebb volt. *Marshall* egyik dolgozata szerint² a munkás tényleges jóléte a század elején egy harmadát sem teszi annak, mit jelenleg élvez. *Leroy-Beaulieu* szerint a munkabér Franciaországban a XVII. század óta háromszorosára, 1891 óta 20—80%-al emelkedett. A munkások kiadásai csak 25—33%-al emelkedtek.³ *Foville* szerint egy mezőgazdasági munkáscsalád jövedelme tett 1788-ban 200, 1872-ben 800 frankot. Legérdekesebbek *Levasseur* adatai. Ezek szerint a munkabér tett 1701—50-ig 5-30, 1751—1800-ig 5-90, 1890 12-50 liter búzát. Azonban voltak a jelenleginél kedvezőbb korszakok. Majdnem az egész középkoron át, a XII. századtól kezdve, magasabb volt a munkabér mint jelenleg; 1201—1225-ig 1420 liter búzát tett, 1376—1400-ig 16-80-at, 1451—1475-ig 18'40-et stb.⁴ Különösen a tanult munkának ára magas volt, minek az illető egyének magas vérdíja felelt meg.⁵ Az olasz statisztikai hivatal szerint egy métermázsza búza és tengeri megvételére 1862-ben 364 órát kellett dolgozni, 1885-ben 163 órát. Hazánk-

¹ Some leading principles 341. 1.

² Idézte *Wolfnál*: Socialismus und kapit. Gesellschaftsordnung 196. 1.-

³ *Gide*: La hausse graduelle des salaires, surtout depuis un demi-siècle, est un fait indiscutable. (Principles, 538. 1.)

⁴ Les prix. Aperçu de l'histoire économique (1893.) 72. 1.

⁵ *Lamprecht*: Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter (Lipscse, 1886.) I- 10. lap.

ban számításaim szerint egy métermázsa búza megvételére 1850-ben 15 napszám volt szükséges, 1880-ban mintegy 9. *Mandello* szerint a munkások helyzete hazánkban a XV. században föltétlenül jobb volt, mint ma; egy métermázsa búza megvételére mintegy 4 munkanap kellett.¹ Nem bocsátkozhatunk további részletekbe, melyek természetesen egy teljesen kimerítő tájékoztatás céljából szükségesek, mert kétségtelen, hogy a munkabérek újabb alakulása jelentékeny különbséget mutat, ha külön vesszük az egyes foglalkozásokat, külön a mezőgazdasági és gyári munkásokat, külön a férfi- és női munkásokat stb.²

Bizonyos, hogy a munkabérek emelkedésének számos oka lehet. Ha a munkabérek csak annyiban emelkednek 1. a mennyivel emelkedik a létfenntartási eszközök³ ára, vagy 2. a mennyiben csökken a pénz értéke, akkor a munkabér emelkedése csak névleges, több szükségletet nem enged kielégíteni. Ha a munkabér emelkedésével a munkás több szükségletet elégíthet ki, akkor is még egy kérdés merül fel. Legfontosabb t. i. azöü kérdés: *emelkedett-e a munkások jövedelme azon arányban, a melyben a nemzeti jövedelem emelkedett, avagy ennél nagyobb vagy kisebb arányban?* E kérdésre megfelelő pontos adatok hiányában bizonyára nehéz egész szabatos feleletet adni. Azonban tekintettel azon adatokra, melyeket a statisztika a nemzeti jövedelemnek gyors emelkedéséről nyújt, azon eredményhez kell jutnunk, hogy a munkások jövedelmének emelkedése valószínűleg nem tartott lépést a nemzeti jövedelem emelkedésével, tehát viszonylag nem is emelkedett, hanem csökkent, holott még ma jogos törekvésnek tekinthetni azt, hogy a munkás jövedelme a nemzeti jövedelem emelkedésénél nagyobb arányban fokozódjék. Azonban ez alkalmasint csak a jövőben fog bekövetkezni és a jövedelemelosztási processus több tünete erre biztosan enged következtetni.

Legnagyobb befolyással a munkabérek alakulására napjainkban kétségtelenül a gép volt. A gép közvetlen hatása a munkabérekre ott,

¹ Adalék a középkori munkabérek történetéhez (Bpsten, 1903.). Különb *Mandello* azon eredményhez jut, hogy összehasonlítások különböző korszakok között alig tehetők.

² Nagyon megingatja a történeti ár- és bérstatisztika iránti bizalmunkat, ha látjuk, hogy egy Rogers hat vaskos kötetet ír az árak statisztikájáról és a bírálat azokat, az elkövetett hibák miatt, hasznavehetetleneknek mondja.

³ A munkabérek és a gabonaár közötti összefüggésről lásd következő tanulmányaimat: Irodalomtörténeti adatok a gabonaáraknak a munkabérekre gyakorolt befolyásáról (»Közgazdasági Értekezések« című munkámban, II. kötet), továbbá »Der Einfluss der Getreidepreise auf die Arbeitslöhne etc.« (Statistische Monatschrift 1880.) és »Statisztikai tanulmányok a gabonaárak hullámzásáról«. (Budapest, 1882.)

hol a munka a gép versenyének ki van téve, az, hogy a munkabér magasabb nem lehet, mint a gép által végzett munkának költsége. Ebből azonban még nem következik, hogy a munkabérnek mindenütt csökkenni kellett, mert sok helyen a munkabér oly alacsony volt, hogy a munkát sem állattal, sem géppel olcsóbban végezni nem lehetett. Azonban a hol a munkabér magasabb volt, és mindenesetre ezen esetekben érvényesült legerősebben a törekvés a munkát gépekkel végeztetni, ott a munkabér a gépbér pontjáig csökkent. Azonban itt egy eddig nem kellően méltatott körülményt kell még szem előtt tartani. A gépek beszerzése nagyobb költséggel jár és e költség emelkedik a gép szerkezetének finomságával. Igen sok esetben emberi munka használtatik csak azért, mert a gép beszerzésére szükséges költség hiányzik. Koppant sok emberi munka válnék fölöslegessé, ha mindenütt, a hol arra alkalom van, gépek használtatnának. Mennyi emberi munka válnék fölöslegessé, ha minden háztartás varrógéppel, mosógéppel, távbeszélővel, minden hivatal írógéppel volna Jellátva! Addig, míg ez nem történik, a munkabér tulajdonképpen magasabban áll, mintha minden téren az alkalmas gépek versenyének ki volna téve. Ha tehát a gépek beszerzése kis részletfizetések avagy olcsó hitelnyújtás által megkönnyítették, akkor a gép versenye a munkával még erősebben érvényesülne. A gép az által is csökkentőleg hat a munkabé-
Tekre, hogy olcsóbb munkaerők versenyeznek; így gyermekek, nők, elaggottak, kik sok könnyebb munkát végezhetnek, míg a nehezebb részt a gép vállalja át. Másfelől azonban ellenáramlatok is érvényesülnek.

Említettük már, hogy a terheesebb fizikai munka átvétele folytán több ember szentelheti magát nagyobb képesítést követelő munkának és így kedvezőbb helyzetbe juthat. A gép által okozott jelentékeny emelkedése a termelésnek is nagyobb keresletet okozhat munka után és ezzel emelkedést a munkabérben. A gép továbbá jelentékenyen leszállítván a termelési költséget, a munkát termelékenyebbé teszi; végül, mint *Gävernitz* nyomán említettük, a gép sokkal magasabb fokú munkát követel, mely jobban díjaztatik.¹

Összefoglalván azokat a tényezőket, melyek a tényleges munkabér emelkedését leginkább előmozdítják, ezek különösen a következők: *a)* a munka termelékenységének emelkedése;² *b)* az egész termelés termelé-

¹ La valeur de l'homme est en raison de la puissance de l'outil. (*Yves Guyot*: La tyrannie socialiste 101. 1.)

² Low cost of production and a high wage rate go hand in hand (*Schoenhof*, The economy of high wages, 31. 1. New-York, 1893.)

kenységének emelkedése;¹ c) a tőke szaporodása; d) a munkások értelmiségének emelkedése; e) a munkások szükségleteinek szaporodása; f) a jövedelemeloszlás módosulása. Napjainkban az Összes említett tényezők nagy mértékben érvényesültek, még az utolsó is, mi különösen a Trades-Unionok fellépésének tulajdonítandó; e tényezők összeműködésére vezetendő vissza a munkabér esetelt emelkedése, mely bizonyára még nem érte el legmagasabb pontját.

A munkásokra nézve természetesen nemcsak a munkabér pénzbeli magassága bír fontossággal; tekintetbe jön a mellett még a munkaidő hossza, a munka terhessége, a munkás helyzetének egyéb irányban való javulása és főleg a munkabér állandósága. Azért a munkások újabban épp az állandó jövedelem biztosítására törekednek, melyet az újkori termelés erős hullámozása veszélyeztet. Különösen a Trades-Unionok törekednek állandóbb jövedelem biztosítására.² Nálunk is, különösen a mezőgazdaság körében, mindig igen nagy volt a munkabérek hullámozása.³

15. Az elmélet sokat foglalkozott a munkabérnek a többi jövedelmi ágakkal való összefüggésével. Majd ellentétbe helyezték a földjáradékkal, majd a tőkekamattal, majd a vállalkozói nyereséggel. Ezen tanból csak annyi igaz, hogy az a jövedelem, mely a termelés többi tényezőinek jut, az a munkásé nem lehet; ha tehát az osztandó összeg nem változik, a többi jövedelmek bármelyikének emelkedése vagy csökkenése visszahat a munkás jövedelmére is.

De e visszahatást ismét számos körülmény ellensúlyozhatja. Ha pl. a tőkekamat csökkenését a munkabérre nézve előnyösnek tartják, ez csak akkor valósul, ha a tőke termelékenysége ugyanaz marad, ha ellenben a tőkekamat csökkenése következménye a termelékenység csökkenésének, akkor ez a munkásra nézve nem előny, sőt hátrány lehet.

Azonban egyes jövedelmek változása ritkán fog visszahatás nélkül maradni, tehát idővel a termelés útján állandó változást idéz elő az összes nemzeti jövedelemben. A munkásokra nézve a többi jövedelmek csökkenése csak akkor kívánatos, ha ezek tényleg a nemzeti jövedelem egy nagyobb részét vették igénybe, mint a mely azokat helyesen megilleti és mely lehetővé teszi, hogy a munkás jutalmához jusson. Különben pedig minden termelési tényezőre nézve kívánatos, hogy minden tagja a termelésnek megfelelő jövedelemhez jusson. Legkevésbé kívánatos pedig a munkásra nézve, hogy akár a tőkés, akár különösen a vállalkozó

¹ Néhány érdekes adat a munkabér és a termelés termelékenysége közötti összefüggésről. (Stat. Monatschrift, 1896., 700. 1.)

² Erről bővebben e munka II. kötetében értekezünk.

³ *Galgóczy*: Mezőgazdasági statisztika, 203. 1.

oly csekély jövedelemben részesüljenek, mely azoknak a termelés érdekében kifejthető buzgalmát csökkentheti. Helyesen mondja *Gävemitz*:¹ egy magasan álló munkásosztálynak arra kell törekednie, hogy magas értelmiségű egyének álljanak a termelés élén és azokat jól kell fizetni.²

¹ Grossbetrieb 223. 1.

² A munkabér és vállalkozói nyereség közötti összefüggéssel foglalkozik újabban *Wagner*: Unternehmergewinn u. Arbeitslohn (Göttingen, 1897), de a beszédnek csak alkalmi értéke van. — *Carey* szerint egy serdülő gyarmatban a tőkeamat és munkabér a fejlődés menetével következő viszonyban áll:

Összhaszon	A tőke része	A munka része
100	75	25
200	120	80
300	150	150
400	180	220
600	240	360

III. FEJEZET.

A tőkekamat.

1. *A tőkekamat a nemzeti jövedelem azon része, mely a tőke termelési szerepének jutalma.*¹

¹ Az első, ki a tőkekamat tudományos magyarázatával foglalkozott, *Turgot* volt, visszavezetvén azt arra, hogy tőkével földet lehet venni, mely gyümölcsöt hoz. *Smith* behatóbban nem foglalkozik vele, azonban számos megjegyzést tesz, mely jóformán az összes későbbi elméletek magvát magában hordja; Szerinte eredetileg csak munkajövedelem létezik, de a tőke fellépésével a jövedelem egy része a tőkésnek jut. Ennek okát főleg abban találja, hogy kamat nélkül a tőkésnek nem volna érdeke tőkét vállalatba fektetni. *Ricardo* igen behatóan foglalkozik a kamattal összefüggő kérdésekkel, de okát nem igen keresi; azt mondja, hogy különben nem volna tőkegyűjtés. A kamatláb magassága függ a munkabér magasságától. *Say* a kamatot a tőke termelő erejére vezeti vissza. *Lauderdale* szerint a tőke munkát pótol és a tőkekamat megtakarított munkabérekéből keletkezik. *Senior* visszavezeti a tőke keletkezésére, a mennyiben az takarékoság és lemondás eredménye (»abstinence«), ennek jutalmát veszi a tőkés a tőkekamatban. *Hermann* a tőke külön használatára vezeti vissza. *James Mill* azon munka jutalmazását látja benne, melylyel a tőkejőségek előállíthatnak. *Schafte* egy közgazdasági kiadás jutalmának tekinti. *Böhm-Bawerk* a tőkekamat a jövőbeli javak értéknövekedésének tulajdonítja, ha jelenlegi javakká válnak. *George* — úgy mint a fiziokraták — a tőkekamatot arra vezeti vissza, hogy a természeti erők termelőkenyek és tőkével azokat meg lehet venni, tehát alkalmazásukban is a tőkét jutalmazni kell. A szocialisták végre a munkabér megrövidítéséből származtatják. *Tugan-Baranowski* szerint a tőkekamat, a tőkés része a nemzeti jövedelemben, melyet nem a jog, hanem a hatalom határoz meg; eredménye az osztályharcnak, és mint ilyen tisztán társadalmi jelenség, nem pedig technikai jelenség. Azért helytelenek a tőke termelőkenységből kiinduló elméletek, mert az egy technikai mozzanat, mely nem döntő, mit az a körülmény mutat, hogy a termelőkenység ugyanazon foka mellett az tőkekamat magasabb és alacsonyabb lehet. De téves *Marx* elmélete is, mert az, bár *Marx* egy objektív, anti-ethikai alapra akart helyezkedni, mégis abból indul ki, hogy a tőkekamat jogosulatlan, mert a munkabér megrövidítéséből származik. Hogy kié legyen a többletérték, arra az elmélet általában nem is adhat feleletet. A kapitalisztikus rendszer mellett a munka és a tőke egyformán szükséges elemei a termelésnek, sajátága éppen az, hogy a munkást is termelési eszközzé átváltoz-

A tőkekamat-elméleteket két elvre vezethetni vissza. Az elméletek egy része a tőke *közgazdasági funkcióját nézi (élvezeti elméletek)*, a másik nézi annak *keletkezését (áldozati elméletek)*. A tőke funkcióját választják kiindulási pontul azok, kik annak közreműködését a termelésnél vizsgálják; ezen elméleteket azért *termelékenységi elméleteknek* nevezik.¹ Idetartozik még a munkaelmélet (*helyettesítési elmélet*). A *munkaelmélet* szerint a tőkekamat azon jutalom, mely a tőke hiányában a munkának jutna ugyanazon munka elvégzéseért. A tőke keletkezési okát vizsgáló elméletek ismét a következők: *a lemondási elmélet* és *a kisajátítási elmélet*.² A lemondási elmélet szerint a tőkekamat azon lemondás jutalma, melyet a tőkés a tőkegyűjtésnél gyakorol. A kisajátítási elmélet szerint pedig a tőkekamat a munkás kizsákmányolásából származik. Azonban mindezen elméleteknek ismét számos árnyalata van, úgy hogy *Böhm-Bawerk*, ki a jelentékenyebb elméletek fölött szemlét tart, körülbelül huszonkét nevezetesebb elméletet sorol fel és azok mellőzésével egy huszonharmadikat teremt.

A kamatelméletek által egyszerű viszonyok részben körmönfont okoskodás által érthetlenné tétettek. A kérdés súlypontja a tőke által előállítható értéktöbbletben fekszik. A tőkejóság mindig csak tekintettel azon jószágra bír értékkel, melynek előállítására fordítatik. Ennek tehát minden esetre nagyobb értéke van, mint a tőke jószágnak. Ezen többletértéket egyoldalúan a munkára visszavezetni nem lehet, mert a tőke is érték és minden érték a termelésnél csak a többletérték végett használtatik. A tőke önálló forrása az értéknek. A termelésnél még talán, homályos az, vajjon hozzájárul-e a többlet előállításához, de egészen világos a használatra odaadott tőkénél. Ha valakinek egy évre odakölcsönzőm az órát, hogy akkor az ellenszolgáltatás nem állhat egyszerűen az óra visszaadásából, az kétséget nem szenved, mert ezen év alatt az óra használatát nélkülöztem és átengedtem másnak. De épen úgy áll az a termelésre fordított tőkéről, melynek használata szintén az átengedés ideje alatt a kölcsönadóra nézve fel van függesztve. Azon esetben is vilá-

tatja. (*Tugan-Baranowski*: Theorie u. Geschichte der Handelskrisen, Jena, 1901. 226. L) Ily körülmények között a tőkekamat és a vállalkozó nyereség (Profit) éppoly jogosult, mint a munka. Csakhogy ez állapot idővel a gazdaság haladását lehetetlenné teszi és azért meg kell szűnnie. A tőkekamat tehát nem a gazdaság lényegében rejlik, hanem csak történeti viszonyok szüleménye. Hogy a tőkekamat az értékkel szoros összefüggésben nincs, erre igen jellemző nyilatkozatot idéz *Ricardónak Maccullochhoz* intézett egyik leveléből.

¹ *Böhm-Bawerk* ezek között megkülönbözteti a naiv és az indokolt termelékenységi elméleteket.

² Lásd különösen *Böhm-Bawerk*: Das Kapital. I. rész (1884.).

gos a dolog, ha nem másnak a közbelépése szerepel. Ha valaki pl. kocsi-ját, melyet eddig saját kényelmére és élvezetére használt, üzletének engedi át, azt is csak akkor teszi, ha az neki a nagyobb üzleti hozadékban megjutalmaztatik; ha kiadása a régi maradna, azaz nem csökkenne, bevétele is a régi maradna, azaz nem emelkednék, akkor a kocsit tovább eddigi céljára fogja használni. Mert különben az előbbinél rosszabb volna a helyzete. Azelőtt bizonyos üzleti nyeresége volt és még a kocsit élvezete, most is csak ugyanennyit tenne az üzleti nyeresége, bár a kocsit élvezetéről lemondott.

A tőkekamat alapja az, hogy a tőke *termelési tényező* és *korlátolt mennyiségű*, mely utóbbi tulajdonságánál fogva a tőke értéket és vagyonerőt képvisel; az ezen vagyonerővel járó közvetlen előnyökről való lemondásban rejlő áldozat díját képezi a tőkejádék. A tőkekamat szükség-szerűsége következik a tőke tulajdonbavételéből egyfelől, annak a termelésnél való nélkülözhetlenségéből másfelől és azon értékülönbségből, mely a ma rendelkezésünkre álló javak és a csak későbbben rendelkezésünkre álló javak között mutatkozik. De a tőkekamat magyarázatát megnyerhetjük akkor is, ha azt egyszerűen az érték egy bizonyos kategóriájának tekintjük, mert valamint minden értékben, a tőkében is találkozik a két elem, az élvezet és az áldozat.

A tőke a termelés érdekében hozott áldozatok liquidatora. Minden, a mit a termelés igényel, az végső elemzésben a munka eredménye, melyet a tőke a termelés érdekében igénybe vesz. Azért igényelhet a termelés eredményeiből magának.

Ha egy munkás egy komplikált gép előtt áll, a hol neki alig van dolga, talán csak felügyel, talán csak fűt, lehetetlen azt mondani, hogy *a* mit a gép termel, az az ő érdeme. Viszont a gépnek technikai tökéletessége sem az, mi annak termelékenységét képezi, hanem annak termelési szerepe. Termelési szerepe pedig a gépben felhalmozott munkaáldozat és termelvényeivel összekötött élvezet arányától függ. Ha a tőke termelékenységét azért tagadjuk, mert a termelékenység egy gazdasági számítás, mérlegelés eredménye, azt pedig csak ember végezheti ugyanazon alapon a munka termelékenységét is tagadhatni, mert a munka is csak az áldozat és élvezet mérlegelése mellett válhatik termelékenynyé. Azonban valamint a munka mögött áll egy emberi lény gazdasági törekvésekkel, ugyanaz áll a tőkéről is, tehát nem lehet azt mondani, hogy emitt nincs értékszaporodás, mert nincs emberi törekvés. Tehát nem a munka, nem a tőke termelékeny, hanem a munkás, a tőkés. Itt is mutatkozik a hibás objektívizálása a gazdasági erőknél. Nem munkáról és nem tőkéről kell beszélni mint termelési erőkről, hanem munkásról és tőkésről.

2. A tőkekamat a tőke gyümölcsének eredménye lévén, a tőkekamat a gyümölcsök nagyságától függ; alakulására¹ hat tehát a gyümölcsözési alkalom, melyet mezőgazdaság, ipar, kereskedelem nyújtanak. Az ezekben elért eredmény képezi a tiszta tőkekamat legmagasabb határát; alsó határát pedig képezi a tőkében rejlő gazdasági áldozat. Ezen határok között ingadozik a tőkekamat, a kereslet és kínálat befolyása alatt. A kereslet és kínálat bizonyos adott állapota mellett pedig a tőkekamat függ azon tőkének a gyümölcsétől, mely a legkedvezőtlenebb felhasználási módokra van szorítva. A tőke szaporodásával a tőkekamat csökken, mert minden új tőke a még eddig érdemesnek nem talált, tehát kevésbé jövedelmező célokra használtatik fel. A tőkekamat e szerint bizonyos áldozatokéit járó jutalom. A tőkekamat körül megkülönböztetjük: *a) a közvetlen (eredeti) és közvetett (kikötött) kamatot*; közvetlen ott, hol a tőkés maga értékesíti, közvetett (kikötött, szerződéses) ott, hol a tőkés a tőke kikölcsönzése útján szerzi; *b) a nyers (brutto) és tiszta (netto) tőkekamatot*; ² a nyers tőkekamat a tőkésnek járó összes ellenszolgáltatások; a tiszta tőkekamat az, mely a mellékkörülmények leszámítása után a tőke használatának értéke, illetőleg jutalma. A nyers tőkekamatban különböző tényezők jutnak kifejezésre. Ezek közé tartozik: 1. a tőke értéke akár a termelés, akár a fogyasztás szempontjából, azaz hasznossága, szükségessége az azt használó szempontjából; 2. a tőkeelhelyezés biztossága, melynek veszélyeztetésével a tőkekamat emelkedik, ellenkező esetben pedig csökken.; 3. a tőke elhasználási coefficiense, a mennyiben elhasználásnak, értékcsökkenésnek kitett tőkék kamatjában a tőke törlesztési hányada is szerepel (pl. rövid használat után értékvesztést szenvedő tárgyaknál, mint könyveknél, kölcsönkönyvtárakban stb.); 4. egyéb veszélyek vagy hátrányok, melyek a tőkét érinthetik, pl. a kölcsönadott pénztőkének esetleg egy rosszabb pénznemben való visszafizetése, értékpapíroknál árfolyamvesztések, konverzió stb.; 5. a tőke megkötöttsége, a mennyiben annak tartósabb megkötése a rendelkezési képességet csökkentti, mi szintén a kamatban kifejezése jut; 6. a tőke értéke a tulajdonos részéről, mérve részint a tőkegyűjtés áldozatain, részint a tőke egyéb felhasználásából várható előnyökön; 7. a tőke felhasználásával járó fáradtság, gond stb. Ha a tényleges kamatlábból leszámítjuk mindazon körül-

¹ A tőkekamat alakulásának kérdésével először *Locke* és *Petty* foglalkoztak helyesebb alapon, szemben azon áramlattal, mely abból indulván ki, hogy az állam tetszés szerint állapíthatja meg, azért a törvényes kamatláb leszállítását követelte (*Culfeper, Child* stb.).

² Ezen általam tett megkülönböztetéssel találkozunk most *Kleinwöchténél* (Das Einkommen u. seine Vertheilung. Leipzig, 1896. 245. 1.)

menyek ellensúlyozására szolgáló ama díjazást, mely egyfelől a tőke használmányán, másfelől a tőke előállításával járó áldozatain kívül a kamatra befolyást gyakorol, akkor a *tiszta* vagy tulajdonképeni kamatot nyerjük, azaz a tőke használatának értékét. Ha a tényleges kamatot x -el jelöljük, akkor a tiszta kamat:

$$x_1 = x - b,$$

mely b ismét = $b_1 + b_2 + b_3 \dots + b_n$

A tiszta tőkekamat meghatározása tehát csak két tényezőtől függ: a) a tőke használatával járó előnytől; b) a tőkegyűjtéssel és a tőkének a fogyasztástól elvonásával járó áldozattól.

Azon tényezők közé, melyek a kamatláb alakulását befolyásolhatják, tartozik a pénz mennyisége is, a mennyiben a pénz mennyiségének szaporítása a kamatlábat lenyomhatja a pénz mennyiségének csökkenése azt felszöktheti, Azonban ez nem annak tulajdonítandó, mintha a pénz mennyisége a kamatláb lényeges és közvetlen tényezői közé tartoznék; hanem ennek okát a következőkben kell keresni. Először abban, hogy a pénzforgalom változása többnyire egyenlőnek tartatik a tőkeforgalom változásával, mivel pénzzel rendszerint tőkéket lehet előteremteni. Ha pedig a pénzforgalom változása a tőkepiacot érintetlenül hagyja, akkor a kamatláb is változatlanul marad. A pénz mennyiségének szaporítása e szerint maradandólag csak úgy nyomhatja le a kamatlábat, ha egyúttal a tőkék is szaporodnak és megfordítva. A pénzben való kereslet és kínálat akkor is hathat a kamatlábra, ha a pénz magamagáért keresetlik, mi pl. fizetések vagy egyéb kötelezettségek végett történik, a midőn a pénzkamatláb egészen sajátzerű tényezői visszahatnak a többi kölcsönpénzek és a tőkének árára. E tekintetben különösen az államkölcsönöknek nagy befolyásuk van a kamatláb emelésére, mit már régebben panaszoltak, így *Child* is.

3. A kamatláb ugyanazon piacon bizonyos fokig egyenlő színvonalra iparkodik vagy pedig oly arányokban állapodik meg, hogy minden előny, mely egyik foglalkozásban mutatkozik egy másikhoz képest, egy hátrány által kiegyenlítettik. Azonban itt is bizonyos akadályok fordulnak elő, melyek a kiegyenlítést zavarják és a tőkekamatban helyről helyre, országról országra, foglalkozásról foglalkozásra kisebb-nagyobb különbségeket idéznek elő; a rendelkezésre álló tőkék mennyisége, illetőleg felosztása, azok felhasználási módjai, biztossága, elértéktelenedés veszélye, alkalmazásuk tartóssága, folyósíthatása okoz lényeges különbségeket. Különösen különböző országok között jelentékeny különbségek mutatkoznak, bizonyítékául annak, hogy a tőkék átvitele is nehézségekkel jár. Még leg-

könnyebben történik ez átvitel hitelben adott árúk alakjában és részvénytársulatoknál, valamint államkölcönökben való részesülésnél; nagyon nehéz az már fiókintézetek, illetőleg vállalatok felállításánál, legnehezebb pedig a tőkések átvándorlásánál. Nagyon nehéz a kamatlábkiegyenlítés álló tőkénél is. De ugyanazon piacon is a kamatláb gyakran nagyobb ingadozásoknak van kitéve. A gazdasági tevékenység emelkedése vagy csökkenése idézhet elő jelentékenyebb hullámzásokat. Rendes körülmények között a kamatláb a gazdaság haladásával csökken, mivel a tőkék szaporodnak, a hitelviszonyok javulnak, a veszély kisebb. Azonban a kamatláb ezen csökkenése gyakran feltartóztatik; már maga a kamatláb csökkenése visszahatást gyakorol, a mennyiben most a tőke lassabban fog szaporodni. Kedvező események a gazdasági tevékenység terén új lendületet hozhatnak. Másrészt bizonyos körülmények következtében a kamatláb nagyon felszökkenhet. Ez különösen állami kölcsönök által történhetik, főleg ha fogyasztási célokra vagy általában improductiv célokra (háborúk) vétetnek fel. A kamatláb ilyenkor két okból emelkedik. Egyrészt azért, mivel most számos tőke megsemmisítettetik, másrészt mivel ilyen kölcsönöknél igen gyakran a kamatláb megállapításánál nem olyan szigorúak. De mindamellett nem lehet feltétlenül állítani, hogy ilyen kölcsönök a kamatlábat mindig emelik. Számos tényező az ellensúlyozhatják. Tőkék, melyek azelőtt csekélyebb kamatláb mellett elhasználtattak, most a magasabb kamatláb által buzdítva, a piacot felkeresik. A mellett a tőke gyorsabban szaporodik stb.

A tőkekamat emelkedése vagy csökkenése kedvező, de kedvezőtlen jel is lehet a gazdaságra nézve. A tőkekamat emelkedése kedvező ott, hol az a termelés nagy haladása, új találmányok, javítások stb. következtében áll be;¹ kedvezőtlen ott, hol a tőkeszegénység annak oka és ennek folytán a termelés nem fejlődhetik. Az alacsony kamatláb pedig ott tekinthető kedvező jelnek, hol az a tőkebőségnek következménye, nem pedig akkor, ha a gazdasági pangás szülőoka. Igen magas kamatlábnak rossz hatása az, hogy a nép gazdaságának fejlődése lassú, de ösztönöz arra, hogy tőke gyűjtessék.

4. A tőkekamat csökkenésének következményeivel az írók gyakrabban foglalkoztak. Álláspontjuk különböző. *Turgot* a kamatláb csökkenését nagyon előnyösnek tartja; *Ricardo* hátrányosnak tartja; *Mill* szerint az alacsony kamatláb egy stationär állapothoz vezet. *Leroy-Beaulieu*

¹ Magas kamatláb — mondja egy szakértő az 1857-iki angol bankenquète előtt — nem létezhetik nagy jólét nélkül (Select Committee 484. 1.). *Locke* véleménye szerint is a magas kamatláb nem okvetlenül káros, mert gyakran kedvező gazdasági állapotok eredménye.

beható vizsgálódások után azon eredményhez jut, hogy a kamatláb csökkenése előnyös, de nem minden hátrány nélkül («pas un bien sans mélange»). Vizsgáljuk az alacsony kamatlábbal járó jelenségeket közelebbről, hogy annak jelentősége iránt tisztába jöjjünk. Az alacsony kamatlábnak hatása mindenekelőtt az, hogy lehetővé teszi a termelés kiterjesztését, kevésbé termékeny intézmények létesítését, kevésbé termékeny vidékeknek a magasabb gazdasági élet intézményeivel való ellátását; a gazdasági kultúra általánossá válik; vasutak, gyárak, bankok stb. létesülnek olyan vidékeken is, melyek eddig kezdetleges gazdasági állapotokban sínlődtek és most gyors haladásnak indulnak. Az alacsony kamatláb következménye továbbá az, hogy kevesebben élhetnek meg tétlenül, munkátlanul a tőke jövedelméből; a munka általánosabbá válik és azzal a társadalom gazdaságilag, kultúráilag is emelkedik. A tőke szaporodása és a vele összefüggő alacsony kamatláb a munkások utáni keresletet emeli, tehát a munkásosztály helyzetét javítja és az osztálykülönbségeket mérsékli, mert a társadalom felsőbb osztályai egy fokkal sülyednek, a munkásosztály egy fokkal emelkedik. Azonban az alacsony kamatláb számos hátránnyal is járhat. Minthogy a tőkét eddig fel nem használt termelési alkalmak felkeresésére ösztönzi, a rendeltetés nélküli tőke könnyen bocsátkozik könnyelmű, szédelgési vállalkozásokba, mi válságokhoz, tőkék megsemmisítéséhez stb. vezet. A híres tulipánszédelgésnek Németalföldön egyik főoka a nagy tőkebőség volt. A tőke egy másik része, mely a csekély jövedelemben nem talál kielégítést, fényűzésre fog fordíthatni, mi ismét végeredményben tőkék megsemmisítéséhez vezet. Alacsony kamatláb mellett nem is fog a tőke gyorsan szaporodni, mert a tőkegyűjtési hajlam csökkenni fog és a kisebb jövedelem mellett a szaporodás lassúbb. Nincs kizárva az az eset, hogy a társadalom kevesebbet takarít meg a kisebb kamatlábon, mint a mennyit veszít a tőke lassú gyarapodásában. A munkások szempontjából azon körülmény is tekintetbe veendő, hogy a tőkejövedelem csökkenésével többen és többen, kik eddig egészen vagy túlnyomóan tőkejövedelemből éltek, most munkából kénytelenek élni és a munkakínálatot nagyobbítják; esetleg ezek, minthogy szükségleteiket részben tőkéből fedezik, olcsóbban hajlandók dolgozni, tehát a munkabért lenyomják. Társadalmi szempontból tekintetbe veendő, hogy a kamatláb csökkenése a kisebb vagyonok erejét gyengíti, mivel csak nagy vagyonok nyújtanak most megfelelő gazdasági és társadalmi hatalmat, mi a társadalom plutokratikus jellegét élesíti. Kulturális szempontból a tőkeerő csökkenésével sok erély és áldozatképesség megy veszendőbe: mert a tőke helyes szereplés mellett sok nagyszabású vállalatot létesített, tudományra és művészetre is áldozat-

képes volt. Látjuk mindezekből, hogy az alacsony kamatlábnak sokszoros következményei vannak; a tudomány csak a különböző lehetőségeket sorolhatja fel, a végeredményt nem állapíthatja meg pontossággal. Mint-hogy azonban a természet feletti erőnek és a haladásnak egyik tünete ép az, hogy az ember kevés áldozattal képes gazdasági céljait elérni, minden tényezőnek, tehát a tőkének is, olcsóvá tétele a gazdasági kultúra szempontjából vívmány. Megjegyzendő csak az, hogy az alacsony kamatlábnak itt rajzolt következményei főleg az átmeneti időben éreztetik magukat; helyesen nem is kellene az alacsony, hanem a csökkenő kamatláb következményeiről szólni.

A tőke szaporodásával, az elhelyezés biztosságával, a jövedelmezőbb és termelékenyebb termelési alkalmak kiaknázásával, a tőkekamatnak szükségkép csökkenni kell. *Mill* szerint főleg a francia háborúknak e század elején tulajdonítandó, hogy nem mutatkozott már előbb is egy nagyon alacsony kamatláb. A gazdasági élet jelenlegi korszakában azonban kétségtelen, hogy a kamatláb jelentékeny csökkenése előtt állunk. E tekintetben egyetértenek mindazon írók, kik e kérdéssel foglalkoztak (*Leroy-Beaulieu*, *B'Aulnis*, *Wolf* stb.). *Leroy-Beaulieu* szerint a kamatláb a közeli jövőben 2—3% között fog ingadozni; sőt mások az állampapírok jövő típusának az 1%-nyi papirt tekintik. Ezen fejlődést megakaszthatja & tőkének esetleges nagy mérvbeni pusztítása, pl. egy nagy háború által, de egyéb körülmények alig állhatják útját. A tőke a legközelebbi jövőben a termelési tevékenység folytán gyorsan szaporodik és kénytelen mindinkább kevésbé jövedelmező értékesítési módokkal megelégedni. Nagy találmányok sem igen várhatók, melyek a termelésnek egészen új lendületet adhatnának, annál kevésbbé, mivel, mint (*D'Aulnis* helyesen megjegyzi, a jelenlegi termelési eljárások oly nagymérvű álló tőkét vesznek igénybe, hogy az új találmányoknak roppant nagy előnyökkel kellene kecsigetni, hogy amazok értékét az emberek feláldoznák. Arra pedig a termelés különben is előrehaladt állapota mellett nem igen számíthatni. Tényleg mutatja a tapasztalat, hogy az új találmányok, nem úgy mint gondolták, tönkre teszik a régi vállalatokat, hanem kénytelenek azok mellett esetleg új működési tért keresni. Így pl. sokan azt hitték, hogy a villamosság ki fogja szorítani egészen a légszuszvilágítást, a villamos vasút a lóvasutat; mindez be nem következett, nem is fog egyhamar bekövetkezni, az említett körülmény miatt. A tőke szenvedélyesen és aggódva keresi az alkalmazási helyeket; kivándorol gyarmatokba, kevésbbé művelt területeken ajánlkozik államnak, községnek, azonban aligha lesz képes eddigi jövedelmeit továbbra is magának biztosítani. Ha tehát nem is csatlakozunk azokhoz, kik a tőkekamat majdnem megszűnését meg-

közelítő csökkenését várják, de nagyon valószínűnek tartjuk, hogy még nem érte el legalacsonyabb pontját. Milyen nagy változás állott be napjainkig, azt azon egy tény eléggé bizonyítja, hogy míg nálunk a 70-es években a legbiztosabb papírokból elhelyezett tőke mintegy 10%-nyi kamatot hozott, addig jelenleg már a részvények is a tőkeértéknek csak 4—5%-át hozzák.

5. A tőkekamat történeti alakulásának felismerése nagy nehézségekkel jár; többnyire ott találunk bizonyos támpontot, a hol törvényekkel akartak annak szabályozására hatni; de itt is a tényleges és a törvényes kamat között többnyire nagy különbség volt.

A zsidó törvények tiltották a kamatvételt zsidókkal szemben. Azért törvényeik nem is tesznek a kamatlábról említést. A kevés előforduló esetek alapján valószínű, hogy az 30%-ig is emelkedett.¹ Görögországban 12% igen alacsony kamatlábnak tekintetett, 18% egész közönséges volt, sőt 24% mellett is, úgy látszik, mindig lehetett pénzt elhelyezni; 36% azonban már magasnak tekintetett.² *Salmasius* szerint Athenben $16\frac{2}{3}$ %-nyi volt a rendes kamatláb; *Boeckh* szerint 12—18%; *Rodbertus* szerint az egyedüli törvényes kamatláb Attikában, midőn a férfi a nő hozományát nem mindjárt az elválás után adta vissza, 18% volt.³ Rómában a tizenkét táblás törvény egy százalékra állapítja meg havonként a kamatot (centesimae usurae). Későbbben az uncialis kamatláb felére szállítottatott le. Tiberius császár ismét visszaállítja az unciarius kamatlábat. Konstantin idejében 12%-nyi kamat uzorának tekintetett. Azonban mindamellett mindig előfordultak magas kamatok, melyekből különösen az előkelő nemesség gazdagodott; Pompejus 70%-ot vett, még a »becsületes« *Brutus* is 48%-ot. Sőt midőn 32-ben K. e. pénzválság tört ki, mely a kormányt beavatkozásra kényszerítette, az egész senatus nagy izgatottságban volt, mert nem volt senator, ki nem foglalkozott volna uzorával. Egyiptomban a Lagidák alatt a kamatláb 7% volt.⁴

A wisigothok törvénye szerint 12⁴%-nyi kamat volt megengedve pénznél, árúknál 50%. Franciaországban a XIII. században a zsidók és lombardok 20%-ot vesznek. *Levassent-Avenel*⁵ szerint a kamatláb

1100—1475.....	10%,	1551—1575.....	7.14%,
1476—1550.....	8.33%,	1575—1600.....	6.25%.

¹ *Herzfeld*: *Handelsgeschichte der Juden* (1879.).

² *Büchschütz*: *Besitz u. Erwerb im griechischen Alterthum* 597. 1.

³ Ein Versuch, die Höhe des antiken Zinzfusses zu erklären (Jahrb. f. No-Stat. Neue Folge. VIII.; Bd. 513. L).

⁴ *Robiou*: *L'économie politique etc. au temps des Lagides*. Paris, 1875. 105. lap.

⁵ *Levasseur*: *Les prix* (1893.);;

Cibrario munkája szerint 1228-ban Veronában a kamatláb 12%-ra tétetett, Modenában 1270-ben 20%-ra. A XIV. században 25—30%-ig is emelkedett.¹ Németországban *Rodbertus* szerint már a XV. században a rendes kamatláb 5%. Angliában Anna királynő alatt a törvényes kamatláb 5%; Hollandiában XIV. Lajos korában már lement 2%-ra; oly nehéz volt a tőke értékesítése, bogy — a mint mondják — a hitelezők sírtak, hogy az adósok adósságaikat visszafizették. A hollandi nagy pénzbőség jele az is, hogy a németalföldi tőkepenzesek Rákóczynek pénzt kínáltak a Tisza szabályozására. 1737-ben a 3%-os angol konsol árfolyama 107.² Németországban *Röscher* szerint a XVIII. században a rendes kamatláb 3%. 1790—1820-ig és 1848—1866-ig szintén igen alacsony volt; 1866 után emelkedett és csak újabban tart ismét lefelé. Az osztrák-magyar bank kamatlába (helyi váltóknál) 1818—1870-ig 4—6 ½ 1870—75-ig 4½—6%, 1875—85-ig 4—5%. Ausztráliában még az ötvenes években 15—20%, és keleten 45—50% a legbiztosabb elhelyezéseknél.

6. A tőkekamat alakulását törvényes intézkedések által akarták szabályozni. Ezen törekvések vagy azon felfogásból indultak ki, hogy a kölcsön adott pénzek után követelt kamat általában jogosulatlan, vagy azon enyhébb felfogásnak hódoltak, hogy jogosult, ha mérsékelt arányok között marad. Ezen felfogásra vezet vissza az uzsora fogalma, mely mindazon kölcsönügyleteket foglalja össze, melyekben törvénnyel meg nem egyező kikötések tétettek a kamatra vonatkozólag. A hol a törvény általában minden kamatvételt tilt, ott minden kamatvétel uzsora, míg törvényesen megállapított kamatláb mellett az ennél magasabb követelés képezi az uzsorát. *Azonban az uzsora jelensége nem szorítkozik csak a pénzkölcsönökre.* Ha mélyebben keressük okát, akkor az uzsora ismertető jelét abban találjuk, hogy szerződésekben az egyik fél túlságosan terhes és reá nézve esetleg veszedelmes ellenszolgáltatásokra köteleztetik. Az pedig előfordulhat bérleteknél, haszonbérleteknél és főleg munkabér-(cseléd- stb.) szerződéseknel is.³ Ez utóbbi szerződéseknel az uzsorát azért nem vették észre, mert nehezebben ismerhető fel, mivel szolgáltatás és ellenszolgáltatás különböző jóságokban történik, míg a kölcsönöknél mindkettő ugyanazon, tehát könnyen összehasonlítható, jóságban fejeződik ki.⁴ Ennek tulajdonítandó egyúttal az, hogy a pénzkölcsönökkel

¹ *Economia politica del medio evo* II. 241. 1.

² *D'Aulnis: Der Zinsfuss* (Jahrb. f. Nö. und Stat. Neue Folge. 18. Bd. 377. 1.).

³ De még sehol nincs jogszabály, mely pl. a munkás uzsorás kihasználását tiltja, ha pl. túl alacsony a munkabér; A próféták panasza a munkával üzőtt uzsora miatt lásd *Walter: Die Profeten in ihrem socialen Beruf.* (Freiburg i/B., 1900.)

⁴ Erre *Menger* is figyelmeztet (Recht auf den Arbeitsertrag 124, 1.).

összefüggő uzsora ellen az állam és egyház igen korán tettek intézkedéseket, az uzsora többi alakjai ellen csak az újabb időben. Ehhez járul még, hogy a pénzszerződés régi, a többiek újabbak, hogy alakjai mások,, hogy továbbá a pénzszerződést rendszeren súlyos körülmények között kötötték és hogy a középkorban a többi árúk ára többnyire meg volt állapítva. Ha az uzsora általános jellegét keressük, azt a következőkben találjuk. Ellentétbe helyezi magát első sorban gazdasági életünkkel, mely a munkamegosztáson alapul és azon feltevésből indul ki, hogy minden jószág és szolgálat az okozott munka arányában számítatik fel a gazdaság egyes tagjai között. Ha igen gyakran fordulna elő az eset, hogy egyesek a munkamegosztás alapján szervezett társadalomban munkájukat nem fáradságukhoz képest, hanem értéke szerint (pl. az orvos tanácsát értéke szerint a halállal vívódó szempontjából) akarnák maguknak megfizettetni, a munkamegosztás alkalmasint romba dőlne. *Az uzsora gazdasági bűne tehát az, hogy az uzsorás a szolgáltatás teljes értékét fizeteti meg magának.* Ez képezi az uzsora lényegét és ezt lehet az uzsora *társadalomgazdasági fogalmának* nevezni.¹

Leghatározottabban foglalt állást az uzsora ellen a római egyház. Az egyház dogmája, a Kómában a pénzemberek zsarolásaiból fakadó ellenszemből táplálkozván, inkább a közvéleményre és egyes theologusok nyomására vezetendő vissza, mint a törvényhozókra. Legelőször a tilalom csak a papokra vonatkozott és csak későbbben terjesztetett ki és szigorított, midőn a római jog feleledésével ennek ellenkező tanításai az egyház emberbaráti törekvéseit veszélyeztették. Az egyház is azt az elvet vallotta: pecunia non parit. Hogy a kölcsönző kezében több lesz, ahhoz az egyházi írók szerint a kölcsönzőnek semmi köze, mert ez nem az ő érdeme. Az, a mit adott, olyan természetű, hogy magától nem gyarapszik. A pénz átadásával annak használati joga egyszerűen átmegy a kölcsönvevőre, a hitelező minden igényről lemondott. A kereszténység tana szerint az uzsorás Isten és természet ellen vétkezik, mert mindkettőnek törvényei szerint a tisztességes keresetnek csak egy forrása van:

¹ Érdekes *Sonnenfids* fejtegetése, ki a »politikai«, azaz közgazdaságilag káros uzsora fogalmát állítja fel. (»Über Wucher« és »Was ist Wucher?«; mindkét dolgozat megjelent 1789-ben.) Ez azon állapot, midőn a pénz többet jövedelmez, mint a mezőgazdaság, ipar vagy kereskedelem; az uzsora oly mértékelen követelés, mely a kölcsönvevőtől minden hasznót elvon, mely őt a termelésnél való közreműködése arányában megilleti. A politikai uzsora külső ismertető jelei a gyakori birtokárverések, melyeknél nem akad vevő, az ipar hanyatlása, az ipar és kereskedelem terén bukások, a munkásság csökkenése és főleg gyors vagyonsodás. Híressé vált *Sonnenfids* mondása: »A nagyok uzsorások, az uzsárosok nagyok lesznek.«

a munka. Az egyház különben főleg Krisztus szavaira támaszkodott: Mutuum date, nihil inde sperantes. Azonban ez természetesen nem volt jogi elv, hanem csak erkölcsi elv. Mutatja ezt legjobban *Origenes*, ki egyfelől szintén ellenzi a kamatvételt, másfelől azonban a kölcsönvevőnek azt a tanácsot adja, hogy kétszeresét adja vissza. A viennei zsinaton. (1311.) a kamatláb eretnekségnek minősítették. Az egyháznak ezen beavatkozása első sorban emberbaráti elvek következménye,¹ részben azonban talán arra is vezethető vissza, hogy mentől több ügyet akart hatáskörébe vonni. Különben az egyház sem volt képes szigorúan keresztülvinni a tilalmat. Úgy is természetesen ki voltak véve a nem keresztények és bizonyára nem törődtek vele sokat azok sem, kik vallási dolgokban szabadabban gondolkoztak. Az egyház tilalmának fentartása végett kénytelen volt zálogházakat (monti di pietà) felállítani és akkor rövid idő alatt tapasztalta, hogy ő is kénytelen a kezelési költségek, veszteségek stb. fedezésére bizonyos ellenszolgáltatást követelni, mit esetleg nem neveztek kamatnak, de a mely nem egyszer magasabb volt a rendszeren fizetett kamatnál.² Annyiban is kénytelen volt az egyház mereválláspontján tágítani, a mennyiben ugyan szigorúan tiltotta a kamatvételt, de azon kár ellen engedte a hitelezőt védelmezni, mely a fizetés-nem teljesítéséből származott az id quod interest alapján, és innen a különbség uzsora és érdeké között. (Interesse non debetur nisi ex mora!) Különben maga a római szentszék is nem egyszer kénytelen volt kölcsönöket igen súlyos feltételek alatt felvenni, sőt uzsorás hitelezőit mindenféle kitüntetésekben részesíteni.³ Angliában éppen a pápai jövedelmek beszédői honosították meg az uzsoraügyleteket és midőn *Roger*, londoni püspök, az uzsorásokat Londonból kitiltotta, hol »addig ez a pestis«, ismeretlen volt, az illetők Kómában befolyásukkal kieszközölték, hogy a püspököt visszavonásra kényszerítették.⁴ Ezzel szemben nem csodálkozunk, hogy az egyház tanai már igen korán elvesztették jelentőségeket. Már a tizenharmadik században keletkezik a kamatcímek elmélete, mely szerint ugyan a kölcsön kamattalan volt, de azért a hitelező mégis kárpótlást követelhetett, ha azt bizonyos körülmények indokolták, pl. ha a

¹ Hiszen az egyházatyák minden nyereséget, minden kereskedelmet, sőt még a tulajdont is rosszalták.

² A kamattalan hitelnyújtás egy sikertelen kísérletét korunkban *Proudhon* tette.

³ Számos adat *Schulte*: »Fugger in Rom« című munkájában. 1501-ben a pápa 6000 arany kölcsönt vesz fel *Fuggernél*, de hogy a kamatfizetés lepleztessék, a pápa 6400 arany visszafizetését ígéri (24. l.).

⁴ *Ashley*: English economic history, 198. l.

kölcsön által kárt szenvedett, vagy valamely haszontól elesett, vagy a kölcsön odaadása által pénze veszélyeztetve volt. Azonkívül fejlődtek egyéb hitelezési módok, melyekkel a kamattilalom kijátszatott; így a zálogeladás visszavételi joggal (Satzung), mely nagyon súlyos volt, későbbben főleg a járadékvétel (Rent- vagy Gültkauf), melynél a kötelezettség a jószágot terhelte addig, míg az adós az árát kifizette. A jezsuiták már a kamatvétel mellett foglaltak állást. Századunkban végül a római kúria is elismerte a kamatvétel jogosultságát (1830 aug. 18.).

Az elsők, kik a kamatvételt igazolták, *Calvin* és *Molinaeus* voltak, utánuk *Camerarius*, *Bornitz*, *Besold* stb.; különben ezen szellemben már a középkorban is történtek felszólalások, így *Albertus Magnus*, azonkívül a legisták, jogászok stb.¹ A XVII. század végén ez irány már győzött. *Gralius* még ingadozik; *Salmasius* határozottan az új irány képviselője. Az ő álláspontján marad a tan *Turgotig*, illetőleg *Smithig*. *Turgot* visszavezeti a kamatot: 1. a tulajdonos jogára dolgával tetszés szerint bánni; 2. arra, hogy az idő különbséget okoz az értékekben; egy 1000 franknyi összeg pl. nem lehet egyenlő értékű egy ezer frankra szóló ígérettel.²

Az érvek, melyek az uszoratörvények ellen felhozattak, különösen a következők: *a)* a hitel termelési célra vétetik igénybe, tehát az adós által ígért kamat mindig arányban áll a tőkével elért haszonnal; ha a kölcsönvevő 25%-ot ígér, akkor bizonyos, hogy ennél többet nyer,³ mert egyéb ok nem vezeti a kölcsönügylet megkötésére, mint a nyereség; *b)* a tőkések közötti verseny a legalacsonyabb tételre szorítja le a kamatlábat; *c)* az állam a kamatláb megállapítása által mesterségesen emeli a kamatot, mert az országos kamatláb inkább valamivel magasabban fog megállapíttatni, mint a mennyi a tőke piaczi ára; *d)* az uszoratörvények könnyen kijátszhatók az által, hogy más ügyletek mögé rejtőzködnek (adás-vevés, a zálog használatának átengedése, vagy az adós ugyancsak a törvényes kamatot fizeti, de az adóssági levelet nagyobb

¹ *Espinas*: Histoire des doctrines écon. 103. 1.

² Egyike az elsőeknek, kik a kamatvételi tilalmat eltörölték és az országos kamatlábat behozták, *Vilii Henrik* volt Angliában (1545.). Nálunk 1647-ben a törvény 6%-ra állapítja meg a kamatot. A protestáns egyház is ismételt szigorúan eltiltotta papjait az uszoratól. De állami és egyházi tilalmak daczára a baj fenyegető mérveket öltött többször; így a gubernium 1676. július 3-án semmiseknek volt kénytelen nyilvánítani az uszoras törvényeket (*Acsády*).

³ *Lassalle*: (Bastiat-Schulze-Delitsch 165. 1.) elmondja, hogy az orthodox orosz zsidók a Mózes-féle kamattilalom kijátszására nem kamatot kötnek ki, hanem a nyereség felét s azt előzetesen megközelítőleg megállapítják. Ha az adós későbbben kijelenti, hogy nem volt nyeresége, akkor nem kell fizetni, de jövőre elveszti a hitelt.

összeről állítja ki, a kamat beszámíttatik a tőkébe); e) a tőke szaporodásával a kamatláb amúgy is szükségképen csökken. Ezen érvekkel küzdve, végre sikerült századunkban a legtöbb államban az uzoratorvények eltörlése.

Az uzoratorvények eltörlése azon felfogással függ össze, hogy minden kamatláb-megállapítás a fenforgó gazdasági körülményeknek megfelelő, tehát okszerű. Azonban ez okoskodás igen fontos tényezőket figyelmen kívül hagyott. Már azon feltevés, hogy a hitel termelési célokra véte-
tik fel, a hol pedig senki több kamatot nem fog ígérni, mint a mennyit a tőkével elérhető előny, nyereség képvisel, helytelen; mert tényleg még ma is nagy szerepet játszik a fogyasztási hitel. A fogyasztási hitel pedig még megfelelő szervezettel nem bír. Ennek következménye az, hogy e téren a szabad verseny működésére nem lehet számítani. Hozzájárul, hogy a fogyasztási hitellel foglalkozás a társadalom által sohasem tekintik nemes foglalkozásnak, minek következménye az, hogy az tényleg becsületökre kevésbé érzékeny, kevésbé lelkiismeretes egyének kezébe kerül. Ezek már azért is, mivel foglalkozásuk a társadalom részéről megvetés tárgyát képezi, foglalkozásuk anyagi előnyeiben keresnek kárpótlást, mi a kamatlábat emeli. Tekintetbe veendő továbbá, hogy a fogyasztási hitelt keresők rendszeren arra törekednek, hogy ezen kedvezőtlen helyzetük titokban maradjon és azért hajlandók kevésbé ismert üzletekhez fordulni, mi a verseny hiánya folytán ismét emelőleg hat a kamatra. A fogyasztási hitel ezen és egyéb hasontermészetű okok miatt elég drága lesz mindaddig, míg arról önszegélyezés útján, testületileg nem történik gondoskodás. Azonban még a termelés terére vonatkozólag sem áll az, hogy az ott megállapított kamatláb mindig okszerű. Igaz, hogy szabály szerint senki, ki csak üzleti célból, tehát nyerésszedés végett, vesz kölcsönt, több kamatot nem fog ígérni, mint a mennyi kamatot a tőkével kereshet. Azonban itt is szabálytalanságok fordulhatnak elő. Így pl. kedvezőtlen időkben valaki kénytelen nagyobb kamatot fizetni, mint a mennyit a tőkével szerez, mivel kedvezőbb időkre számít, tehát üzletét folytatni akarja; ez különösen az eset, ha egyes termelési ágak válságos helyzetbe jutottak. Avagy lehetséges az, hogy az illető vállalat, melynek érdekében a kölcsön felvétetik, ugyan nem nyújt a kamatnak megfelelő iasznót, de összekötetésben áll más vállalattal, mely jövedelmező és a melyet nem lehet folytatni, ha amaz abbahagyatik.

Az újabb tapasztalatok tényleg oda vezettek, hogy egyes államokban ismét intézkedéseket tettek az uzsora ellen. Azonban az eljárás lényegesen más, mint régebben. Az új uzoratorvények a kölcsönszerzés körülményeit vizsgálják és ezek alapján, nem pedig a kamatláb magassága

szerint döntenek el az uszora kérdéséről. Uszorának tekintik különösen azokat a kölcsönügyleteket, melyeknél a kölcsönvevő tudatlansága, könnyelműsége, szorultsága, felhasználatik arra, hogy a hitelező magának rendkívüli előnyöket biztosítson, oly előnyöket, melyek szolgáltatásával arányban nincsenek, oly előnyöket, melyek esetleg alkalmasak arra, hogy az adós anyagi romlását előidézze. Ez az újabb fogalma az uszorának, mely jobban engedi a kölcsönszerződés feltételeit tekintetbe venni, másfelől azonban természetesen nagyon megnehezíti az uszora kényes kérdésének igazságos eldöntését. Különben ezen fogalom meghatározás sem helyes, mert éppenséggel nem mondhatni, hogy az említett körülmények mellett a kikötött ellenszolgáltatás aránytalan; csak az az egy áll, hogy elmegy a használati értékig, melynek követelése a társadalomgazdasági szervezetünkkel ellenkezik. Az ily körülmények között létrejött árak mindig szükségáruk jellegével bírnak.¹ Különben nem is ezen eszközzel lehet sikeresen az uszora ellen küzdeni, hanem főleg a hitel szervezésével, a nép felvilágosításával, a peres eljárás tökéletesbítésével, a gazdasági viszonyok javításával.

¹ Up to a certain point money is a necessity (*Bagehot: Lombard street*. 119. lap).

IV. FEJEZET.

A vállalkozói nyereség.

1. Az úgynevezett klasszikái iskola egyik, következményeiben leg-sajnosabb hibája abban rejlik, hogy a vállalkozó közgazdasági funkcióját kellő szabatossággal nem írta körül. Többnyire különbséget sem tesz a vállalkozó és a tőkés jövedelme között. Ezen hibát az elmélet lassanként jóvá teszi, bár többnyire még nem eléggé határozottan és nem egész tel-jességben méltányolja a vállalkozó szerepét. Ehhez vezet a következő vizsgálódás.

A termelő erők és általában a termelési tényezők bizonyos célra bizonyos arányban egyesítendők, hogy tényleg termeléshez vezessenek. A munka és tőke tulajdonosai kénytelenek tehát bizonyos termelési tevé-kenységre vállalkozni, különben önnön erejüket nem érvényesíthetik. Ily körülmények között tehát nem okvetlenül szükséges, hogy még egy külön jutalom, jövedelem által buzdíttassék tevékenységre. Egy nagy része a munkának és tőkének tényleg így keres és talál értékesítést és megelégszik, mint még közelebről látni fogjuk, olyan jövedelemmel, mely a munkabérnek, illetőleg tőkekamatnak megfelel. Ha az összes munka és az összes tőke csak mások által érvényesítették, valószínűleg oly mérvben emelkednék azok kínálata, hogy a tőkekamat- és munka-bér jelentékeny csökkenést mutatna. A tényleges viszonyok a következők. Igen gyakran találjuk azt, hogy a munkásban és a tőkésben vagy álta-lában hiányzik a gazdasági élet kellő ismerete, hiányzik az erély és ügyes-ség arra, hogy valamely termelési tevékenységet másnak vezetése nélkül végezzen, vagy legalább a képesség azt a legjobb és leghatályosabb módon tenni.¹ Itt tehát vezetőre van szükség és ezen vezető, parancsoló szerep sajátyszerű, többé-kevésbé ritka tulajdonságoktól függ.² Ezek a vezérek

¹ Vannak fajok, melyek e vezető képességet, legalább bizonyos esetekben, nélkülözik. (Niger cant make Niggers's work.)

² A legnagyobb művészet, — mondja már *Sokrates (Xenophonnál)* — paran-csolni tudni,

indítják meg a termelést, mely nélkülök vagy egyáltalában nem, vagy csak tökéletlenül szervezhetnék. És valamint egy *Moltke* magasabban áll egy közkatonánál, úgy a vállalkozó szerepe is magasabb, mint az egyszerű munkásé. Tulajdonképen ő jelöli ki a gazdasági küzdelem terén azon helyet, hol győzni lebet, és viszi az általa vezetett csapatokat gazdasági győzelemhez.¹

A vállalkozó jeladata a termelési tényezőket a legmegfelelőbb arányokban és módon a legmegfelelőbb tevékenységre és a legalacsonyabb termelési költségek elvének biztosítása mellett egyesíteni; e tényezőknek termelékenysége egészen ezen szervezkedés helyességétől függ. Csak ha e functió helyesen teljesítetik, és ezt a jelenlegi társadalomban majdnem kivétel nélkül a vállalkozó végzi, biztosítva lesz, hogy termelés és fogyasztás kellő egyensúlyban legyenek. Az egész gazdasági tevékenység a vállalkozó vezetése alatt áll.² Szerencséjétől függ a vállalat helyes választása, gondosságától annak vezetése, leleményességétől, kitartásától, üzleti szellemétől és tapasztalatától a siker. De gyakran ennél magasabb is a szerepe. A gazdasági haladás egyik legtermékenyebb neme új értékforrások fölfedezése. A termelési erők is csak úgy tudnak érvényesülni, ha megfelelő értékforrásokra fordíthatnak. Már kiaknázott értékforrások további művelése sohasem kecsegtethet annyi eredménnyel, mint új értékforrások fölfedezése. Főleg ebben áll a kiváló vállalkozó szerepe, és ezen irányban egész korszakok és nemzetek gazdasági életének új lökést adhat. Az egész termelés függ a vállalkozási kedvtől és a vállalkozási képességtől. Ezen tulajdonságok birtokában a vállalkozó ép oly magasan emelkedik a munkások fölé, mint *Watt* az általa összeállított gőzgép fölé. A vállalkozó *Marshall* szerint a pénzcsinálás művésze, a ki a gazdasági élet azon pontjait ismeri fel, hol kellő tevékenység, esetleg merészség,³ nagy eredményekhez vezet.

¹ A vállalkozó — mondja *Schanz* — az ipar feje, lelke; tapintata nélkül minden elhervad; arravalóságától függ első sorban az ipar boldogulása. A tömeg legyen az bármily szorgalmas, képtelen a haladás élni maradni és piacokat felkeresni, inség és nyomor a sorsa, ha a vállalkozó visszavonul. — A vállalkozó — mondja *Clark* — egy társadalmi szervezet agyveleje; tervez, mozgásba hozza az izmokat és ellenőrzi azok működését.

² Újabban mindinkább elismerik a vállalkozó szerepének fontosságát; az újabb írók közül különösen *Walker*, *Bagehot*, *Marshall*, *Toynbee*, *Leroy-Beaulieu*, *Wolf*, *Clark*, *Ammon* kellően méltányolják jelentőségét. Sok jó megjegyzés a vállalkozó társadalmi jelentőségéről, *Lehr*: Production u. Consumption. Lipcse, 1895. 90. lap.

³ Igaz, hogy ezen merész vállalkozók sorában, különösen a nemzetközi vállalkozók között, egyúttal a legnagyobb szédelőket is találjuk, *Bontoux*, *Soubeyran*, *Strausberg*, *Herz*, *Barnato* stb.

Ezen tehetség többnyire természeti adomány, vérmérséklet stb., mit nem lehet egyszerűen megszerezni. Az e célra szükséges kiváló tulajdonságok teszik a vállalkozói nyereség alapját.

2. *A vállalkozói nyereség tehát azon jövedelem, melyre a vállalkozó azért és akkor tesz szert, ha ő a termelési tényezőkkel azok átlagos termelékenységénél többet tud előállítani*, illetőleg többet annál, mit azok a vállalkozó hozzájárulása nélkül tudnak előállítani. Ha nincs negyedik termelési erő, akkor csak ez úton magyarázhatjuk meg a negyedik jövedelmet, tehát akkép, hogy ez a három termelési erő segítségével kedvező körülmények mellett előállított többleten alapszik.¹ Tehát az részben földjára, részben tőkekamat, részben munkabér, azonban mégis ezek élvezőinek nincs joguk arra, mivel a nagyobb termelékenység a vállalkozó érdeme. A vállalkozói nyereséget tehát röviden átengedett földjára, munkabér- és tőkekamat-többletnek lehet nevezni. A vállalkozói nyereség ekkép vissza van vezetve a vállalkozó termelő szerepére, mert természetesen ,hogy semmi sem lehet szabály szerint ártényező, vagy eloszlási tényező, a mi nem egyúttal termelési tényező. A vállalkozói nyereségben egyúttal megtérítését találják azon kockázatnak, melyet a vállalkozó magára vesz azzal, hogy a tőkésnek és munkásnak határozott jövedelmet biztosít, midőn pedig a vállalat sikere kétes. Azonban ezen felfogás ellen szól az, hogy a kockázat az előállítási költségekhez tartozik. A jövedelemből fedezni kell a kockázatot is, illetőleg annak biztosítását. Csak a mi ezen felül marad, abból jut a vállalkozónak. A vállalkozó tulajdonképpen egy külön járadékra van utalva, a mennyiben csak akkor tesz szert jövedelemre, ha kedvező körülmények mellett a munkabér és tőkekamat kielégítése után jövedelem marad. A vállalkozói nyereségben három elemet lehet megkülönböztetni: 1. munkajutalmat; 2. járadékot; 3. az áralakulás következményeit.

A vállalkozói nyereségnek igen különböző értelmezést adtak. Némelyek a vállalkozói nyereséget a vállalkozó saját tőkéje utáni jövedelemnek tekintették, mint *Turgot*, *Smith*, *Say* ellenben egy magasabb munkabérnek tekinti a vállalkozó üzleti képességeiért *Mataja* az árképződési processus következményének tartja, hozzá csatlakozik újabban *Philifovich*, azonban az általunk adott magyarázathoz közeledve; *Walker* szerint ügyességi járadék («rent of ability»); *Mill* szerint a felügyeletért, *Marshall* szerint a vezetésért járó jutalom. *Clark* ² szerint három elemből

¹ Ezen eredményhez jut most — a nyereségelméletnek szigorú bírálata után — *Kleinwächter* is. (Das Einkommen und seine Vertheilung. Leipzig., 1896. 282. 1.)

² *Clark and Gidding*: The modern distributive process (1888.).

áll: 1. a vezetés béréből (wage of directive labor); 2. a kereskedelmi béréből (mercantile wage), mert a vállalkozó vesz árukat, elad árukat, tehát nyereszkeszik; 3. a tulajdonjog járulékából, a mely annak jut, ki a termelés érdekében tulajdonát kockára teszi.¹ A socialisták csak a jelenlegi jövedelemmegoszlási processus eredményét látják benne.

Mínthogy a vállalkozó tulajdonképeni vállalkozói tevékenységén kívül egyébként is munkával, tőkével, földbirtokkal járulhat a vállalat működéséhez, igen gyakran a vállalkozó munkabérre, tőkekamatra és földjára teszen szert, melyeknek elválasztása a vállalkozói nyereségtől bizonyos nehézségeket okoz. Azért meg kell különböztetni a vállalkozói nyereséget vagy tiszta vállalkozói nyereséget a vállalkozó nyereségtől vagy vállalkozói jövedelemtől, melyben a vállalkozó összes jövedelme össze van foglalva, tehát a vállalkozói nyereség, a munkabér, a kamat és a földjára. Azonban azon eset is elképzelhető, hogy a vállalkozói nyereség elmarad azon összegtől, melyet az illető munkájával keresne; ennek magyarázatát abban találjuk, hogy sokan az önálló, független tevékenységnek kiváló értéket tulajdonítanak, és inkább a munkabérnél is kevesebb vállalkozói nyereséggel elégednek meg, csakhogy másoknak szolgálni ne kényszeríttessenek; gyakran nincs is erre alkalom. Ellenben mindig nagyobbak kell lenni a vállalkozói nyereségnek az illető tőke kölcsön útján való értékesítésével elérhető jövedelemmel, mivel a vállalkozó a kockázatot magára veszi.

A tiszta vagy tulajdonképi vállalkozói nyereség azonban független a tőkével vagy munkával szerzett jövedelemtől. A vállalkozói nyereség magasságát elméletileg és előre megállapítani, mint a tőke- és munkajövedelmet, nem lehet. Igaz, hogy a munka és tőke jövedelmét sem lehet előre megállapítani, a hol a munkás, illetőleg tőkés maga értékesíti és nem adja bérebe; de a munkánál és tőkénél az majdnem szabálynak tekinthető, a vállalkozó tevékenységénél kivételnek. A vállalkozói nyereség magassága igen változik és azon többletből áll, mely a termékek árából a reá fordított költségek levonása után fenmarad. Nem is kell mindig ily fölöslegnek maradnia.² Ennek következtében a vállalkozói nyereség igen

¹ Eredeti egy újabb író felfogása, ki azt mondja, hogy számos üzletben a vállalkozói nyereség már nem egyéb, mint egy boszankodási jutalom (»Aergerprämie«), mely a vállalkozónak adandó azért, mivel a socialistikus tévtanok által félrevezetett munkásokkal vesződik és magát ezek részéről mindenféle kellemetlenségeknek és veszélyeknek kiteszi. (Preuss. Jahrbücher, 1893. március.)

² Devas szerint kiszámították, hogy Amerikában 90%-a azoknak, kik saját számlájukra vállalatokat indítanak, sikert nem aratnak; Franciaországban is sikeres vállalatok arányát csak 15%-ra teszik. (Grundsätze d. Vw.-lehre, német fordítás, 206. 1.)

nagy ingadozásokat mutat és a mint egyes esetekben nagyon emelkedhetik, más esetekben a vállalkozónak nemcsak nyeresége nincs, sőt jelentékeny vesztesége lehet. A vállalkozás tehát leginkább forrása a meggazdagodásnak, de igen gyakran az elszegényedésnek is. Különben a vállalkozói nyereségre vonatkozólag is minden országban egy átlag képződik, melytől eltérések csak ugyanazon okokból fordulnak elő, mint a munkabérenél, t. i. kiváló képességek, nagy veszély, csekélyebb tisztelet stb. miatt. Az ezen átlagnál nagyobb jövedelem tulajdonképpen járadékot képez. Gyakorlatilag nehéz a vállalkozó nyereségét annak járadékától megkülönböztetni. A vállalkozói nyereségnek a jövedelem azon részét vehetni, mely megfelel azon jövedelemnek, a melyet hasonló tulajdonságokkal és hasonló körülmények között más foglalkozásban kereshetni. Bár a vállalkozó nyereségére nézve tehát oly szabályokat nem lehet megállapítani, mint a munkabérré és tőkekamatra vonatkozólag, mégis annak tényezői közelebbről megjelölhetők. A vállalkozói nyereség ugyanis függ: a) azon tőkék kínálatától, melyeket a tulajdonosok maguk alkalmazni nem akarnak; mentől nagyobb ezen tőkék kínálata, annál nagyobb rész juthat a vállalkozóknak, sőt gyakran azon eset állhat be, hogy a vállalkozói nyereség a kamat egy részét is magához vonja; b) a vállalkozói nyereség függ továbbá az illető vállalat által igényelt képességtől; mentől kiválóbb, mentől ritkább ez, annál nagyobb lesz a vállalkozói nyereség; innét van, hogy nagyobb vállalatokban, melyek vezetése nagyobb képességet követel, rendszerint nagyobb a vállalkozói nyereség, mint kis vállalatokban; c) a vállalkozói nyereség emelkedni fog az illető vállalat veszélyességéhez képest. Ezen vállalatokban a nagyobb veszélynek megfelelő többletnyereség azonban nem tekinthető valóban jövedelemnek; inkább tartalékot képez és olyannak kezelendő, azon évek hiányának fedezésére, a midőn veszteségek állanak be. Minthogy pedig minden vállalatnál ilyen veszélyek fenforognak, a tartalékalapok alakítása minden jól vezetett vállalatnál szükséges; d) a vállalkozói nyereség nagyobb olyan vállalatokban, melyekben aránylag nagy a forgó tőke, mert annak felhasználása nehezebb, mint a nagyobb állandóságot mutató álló tőke; e) végül az üzlet forgalmától is függ a vállalkozói nyereség.¹

A vállalkozói nyereség gyakran a tőkék termelékenységével emelkedik, ha ugyanis az illető foglalkozásokban a vállalkozók versenye azonnal nem érvényesül; ennek bekövetkeztével azonban az egész előnyt a tőkések fogják a magasabb kamatlábban élvezni. Azonban a verseny által való kiegyenlítés gyakran soká késik, mert a vállalkozói nyereség

¹ *Marshall: Principles, 647. 1.-*

magassága nem annyira ismeretes dolog, mint például a tőkekamat vagy munkabér.¹ Ha ellenben a tőkék termelékenysége csökken, a vállalkozók azt a tőkésekre áthárítják, ha e tekintetben akadályok fenn nem forognak.

3. A vállalkozói nyereség a gazdaság haladásával csökken, mivel a vállalatokkal járó veszély rendszeren alábbszáll és a vállalkozói képességek nagyobb körben föllelhetnek. Egyes esetekben ez ellensúlyoztathatik a vállalatok központosítása, roppant kiterjesztése által, mely jelenségek az újabkori gazdaság számos terén találhatók; az egyes vállalatok által szolgáltatott nyereség továbbá emelkedhetik kedvező conjuncturák által, az által, hogy az illető vállalatok gazdasági monopóliumot szereznek, vagy hogy a befektetett tőke teljesen törlesztve lévén, a nyereségi osztalék emelkedik stb. A vállalkozói nyereség annál nagyobb, mennél ritkábbak a vállalat vezetéséhez szükséges tulajdonságok. A műveltség általánosításával és a vállalatok szaporodásával a vállalkozói nyereségnek csökkenni kell.² Abban az arányban csökken a vállalkozói nyereség már magától is, a melyben arra kevesebb szükség van, a mi részben már is bekövetkezett.³

¹ *Marshall*: Principles, 654. 1.

² A vállalkozói nyereség csökkenését tekintik némelyek okául annak, hogy annyi ember kénytelen magát spekulációkra vetni. (*Hartmann*: Sociale Kernfragen, 204. 1.)

³ *Hartmann*: Vertheilung des Arbeitsertrages (Preuss. Jahrbücher, 1893. március).

V. FEJEZET.

A földjáradék.

1. A múlt század végén a bánági kincstári puszták után holdanként fizetett haszonbér $17\frac{1}{2}$ krt tett. A Haruckern Jánosnak 1719-ben adott rengeteg birtokon a haszonbér igen csekély volt, 1769-ben már kerek egy milliót jövedelmezett, most bizonyára tízszer annyit. A pécskai uradalomhoz tartozó pusztákért a század elején holdanként 22—48 krt fizettek, 10 évvel későbben már egy forintot, jelenleg átlag 13 firtot.¹

Angliában a XVII. században mutatkozik a haszonbér rendkívüli emelkedése. A földbirtokosok a nemzeti jövedelem jelentékeny részét foglalják le; a többi osztályok, a munkások, a haszonbérlok különösen kedvezőtlen helyzetbe jutnak. Alig keresnek annyit, a mennyi fentartásukat biztosíthatja. A XIX. század elején a napóleoni háború alatt Anglia a szárazföldtől el volt szigetelve, a minek következtében ott a termelést eddig nem mívelt, kevésbbé termékeny területekre terjesztették ki és a béke helyreállítása után azok, kik e csekély termékenyséű területekbe jelentékeny tőkét fektettek be, védelmet kívántak a külföldi gabonabehozatal ellen, melyet a gabonavámokban meg is kaptak. Ezen tényekből sajátyszerű következtetéseket vezettek le. A földbirtokos a természet ingyenes erőinek előnyét élvezzi, tehát tulajdonkép meg nem érdemelt jövedelemhez jut, sőt e jövedelem a nép jólétével emelkedik; a munkásoknak ellenben csak annyi juthat, a mennyi fentartásukra nélkülözhetlen; a nemzeti jövedelmet nem szaporítják; sőt *King* szerint csökkentik a nemzeti jövedelmet. *Davenant* az állam terhének tekinti őket, mivel a kisebbség kénytelen fentartásukról gondoskodni. A földbirtokosok jövedelmének emelkedése e jelenség okainak fürkészésére kényszerített. *King* és *Davenant* a tényéknél állapodtak meg, ezeket sem tüntették fel egész helyesen. Be a tudomány kereste a tények magyarázatát.

¹ *Érkövy*: Telepítés 176. és 190. lap.

2. Mielőtt azonban a földjádék elméletével foglalkoznánk, meg kell ismerkednünk azon jelenséggel, melynek magyarázatára szolgál. A tény az, hogy a tapasztalat szerint ott, hol bizonyos természeti erők közreműködnek, különösen tehát az őstermelésnél, a termelés eredménye nagyobb lehet, mint a mennyi a termelési költségek fedezésére szükséges. Ezen fölösleg képezi a járadékot. A *járadék* tehát a jövedelem azon része, mely a termelésre fordított összes költségek levonása után még fenmarad. Ezen felüliségek legvilágosabban jutnak kifejezésre ott, hol a természeti tényezők, illetőleg pl. a föld bérlet útján engedtetik át a földtulajdonostól azoknak, kik azt mívelik. A ki ilyen földet bérel, az bizonyos bért fizet, mert ő maga részére a termelésből csak annyit vehet igénybe, a mennyi költségének fedezésére szükséges; a jövedelem fenmaradó részére igényt nem tarthat, azt tehát bizonyos körülmények között kénytelen a földbirtokosnak átengedni. Innét van, hogy főleg az ilyen szerződésen alapuló kikötött bérek nevezetnek járadéknak és a földre vonatkozólag földjádéknak (illetőleg házaknál házjádéknak). Ismervén aényt, áttérhetünk annak magyarázatára.

3. A földjádék magyarázatával foglalkozó elméletek közül különösen három bír fontossággal: a physiokraták elmélete; *Smith* elmélete és a *Ricardó* elnevezett elmélet.

a) Az elsők, kik a földjádék magyarázatát keresték, a physiokraták voltak. A physiokraták a földjádék okát abban találták, hogy a mezőgazdaságban a természet ingyenes közreműködése mellett az ember tényleg többet képes termelni, mint a mennyit a termelés céljából feláldoz, míg az ipar és kereskedelem terén újat nem termelnek és így csak a termelési költségek fedezése érhető el. Ezen tan szerint maga a természet produktív, az értékeket szaporítja, holott az érték egyik föltétele tudományunk szerint az áldozat, áldozat nélkül nem lévén érték. Ezen elmélet tehát a földjádék jelenségének magyarázatára nem elégséges; mert épen azt nem magyarázza, miként lehet az ingyenes erők működése befolyással az árra, mely mindig a termelési költségeknek felel meg; ha tehát a természeti erők nem szerepelnek a költségek között, akkor nem is szerepelhetnek az ártényezők között és akkor nem keletkezhetik felesleg. Ezen felfogás továbbá azon állítást is foglalja magában, hogy mindenütt, a hol a természet erői közreműködnek, ott ilyféle felesleg is van, a mi a tényekkel ellenkezik.

h) *Smith* lényegében a physiokraták álláspontjára helyezkedik: o is a földjádékot a természet közreműködésének tulajdonítja. Egy ponton előreviszi az elméletet a nélkül, hogy céljához vitte volna. *Smith* ugyanis arra utal, hogy a kereslet élelmi cikkek után mindig akkora,

hogy azok ára úgy alakul, miszerint a termelési költségek levonása után még marad egy többlet, mely a földjáraadékot képezi. Azonban itt hiányzik a magyarázata annak, miért nem idéz elő a nagyobb kereslet megfelelő kínálatot, a nélkül, hogy az árak emelkedjenek, mint az sok más árnál bekövetkezik? Ezen kérdésre *Smith* nem tud felelni, ezt csak *Ricardo* fejtette meg, és azok, kik vele ugyanazon elvi álláspontot foglalják el, mint *Anderson*, *Malthus* és *West*. És azért emelkedett ezen elmélet oly nagy jelentőségre, hogy végül a földjáraadék egyedüli magyarázatául fogadták, holott a földjáraadéknak csak bizonyos esetének magyarázata.

c) Azon elmélet, mely a földjáraadékot a termelési költségekből magyarázza, tulajdonképen *Andersontól* származik, ki azt először fejezte, ki a múlt században. Azonban ezen elmélet is csak akkor vonta magára a figyelmet, midőn nehéz megélhetési viszonyok miatt gyakorlati jelentőséget nyert. Ez történt a század elején Angliában, midőn háború, rossz termések, ipar pangása az alsóbb osztályok sorsát rosszabbította. Majdnem ugyanazon időben fejtik ki az elméletet *West* és *Malthus*? kiknek elsőbbségét *Ricardo* elismerte, azután az utóbbi. Hogy a földjáraadék-elmélet *Ricardo* nevéhez fűződik, az főleg annak tulajdonítandó, hogy ő azt az egész jövedelmi processus alapjául teszi és az általános érték-elmélettel szoros kapcsolatba hozza. Sokkal későbbben foglalkozott *Thünen* a földjáraadékkal, sokkal tudományosabban és több oldalról megvilágítva azt, mint *Ricardo*. Különösen a szállítási költségek, a munkások számának és bérének stb. befolyását vizsgálta. *Ricardo* következőképp adja elő a földjáraadék elméletét: A földjáraadék azon része a föld termelvényének, melyet a földbirtokosnak a föld eredeti és pusztíthatlan erőiért adnak. Valamely ország első elfoglalásánál, midőn még nagy bőség van gazdag és termékeny területekben, melyeknek csak csekély részét szükséges művelni a létező népesség fentartására, vagy művelhető a népesség rendelkezésére levő tőkével, nem lesz járaadék, mert senki sem fog alföld használatáért fizetni, midőn még nagy mennyisége van a birtokba nem vett és bárki által elfoglalható területnek, ha azt művelni hajlandó. A kereslet és kínálat egyszerű elvei szerint ily területért nem fizetnek járaadékot ugyanazon okból, a miért nem fizetnek a víz vagy levegő használatáért, vagy egyéb természeti adományokért, melyek határtalan mennyiségben léteznek. Ha minden terület ugyanazon tulajdonságokkal bírna, ha kor-

¹ *Ricardo* és *Malthus* között azonban abban van különbség, hogy *Ricardo* szerint a nagyobb termelési költség következménye az áremelkedés, míg *Malthus* szerint az áremelkedés folytán történik az átmenet új területekre, melyeken a termelési költség nagyobb.

látlan volna mennyiségben és egyforma minőségben, semmi illeték nem követelhető a használatáért, kivéve, ha fekvésének különös előnyei vannak. Csak mivel a terület nem korlátlan mennyiségű és egyforma minőségű, és mivel a népesség szaporodásával csekélyebb minőségű vagy rosszabb fekvésű föld vétetik művelés alá, fizettetik járadék a föld használatáért. Ha a társadalom haladásával másodrendű termékenységetű terület vétetik művelés alá, azonnal keletkezik a járadék az elsőrendű földön és összege függ a két terület minősége közti különbségtől. Ha harmadrendű föld vétetik művelés alá, azonnal keletkezik járadék másodrendű telken stb. A népesség haladásának minden lépésével, mely az országot rosszabb minőségű földeket is igénybe venni kényszeríti élelmi czikkekben való szükségletének kielégítésére, a járadék minden jobb minőségű területen keletkezni, illetőleg emelkedni fog.¹

Hogy pedig akkor, midőn a szükség következtében oly területek vétetnek művelés alá, melyeken a termelés nagyobb termelési költségeket okoz, földjáradék keletkezik, annak oka azon törvényben rejlik, miszerint minden árunak ára egyazon piacon azon legmagasabb költségek szerint alakul, melyek a legkedvezőtlenebb termelési területen felmerülnek, de a mely területnek művelése még szükséges arra, hogy az egész kereslet kielégíthetessék. A földjáradék magyarázata nem a természet ingyenes erőinek közreműködésében, hanem az ártörvényben rejlik, mert az magyarázza azt a sajtyszerű jelenséget, melynél fogva bizonyos körülmények között a legmagasabb termelési költségek irányadók az áralakulásnál, melynél fogva azután azon termelők, kik kedvezőbb körülmények mellett, tehát alacsonyabb termelési költségekkel termelnek, felülnyereséget, illetőleg jövedelmet érnek el. Az ártörvény, a kereslet és kínálat működésének, illetőleg a termelési költségek törvényének hatása a járadék. A földjáradék e szerint nem szükségszerűen mutatkozik mindenütt, hol a természet közreműködik, hanem csak ott, hol a közreműködés különbségeket mutat. A földjáradékban tehát nem a természet hozzájárulása fizettetik, hanem következménye annak, hogy különböző termelési költségek mellett termelnek. A föld nem járul hozzá az értékek mennyiségéhez, a földbirtokosok jövedelme nem a termelés, hanem a jövedelem-megoszlás eredménye. És a földbirtokosok a jövedelemre szert tesznek, mert a népesség szaporodásával a társadalom helyzete rosszabbul.

Azért a földjáradék *különbözeti járadéknak* nevezetik. Hogy pedig különböző termelési költségek mellett foly a termelés, az a termelő tényezők különböző termelékenységének tulajdonítandó, mely különösen a

¹ Principles, 34. 1.

természeti erőknél a csökkenő termelékenység törvényének (law of diminishing return)¹ folyamánya, azaz annak, hogy egy bizonyos ponton túl a természet által nyújtott hozadék nem emelkedik azon arányban, mint az annak elérésére fordított költség. Minthogy pedig a földjáraadék következménye az áremelkedésnek, mely főleg a népesség szaporodásával az élelmi cikkek után érvényesült nagyobb kereslettel összefügg, *Ricardo* azon fontos kijelentést teszi, hogy a földjáraadék következménye az áralakulásnak, nem pedig megfordítva az áralakulás következménye a földjáraadéknak.² De a földjáraadék nemcsak nem képezi az áralakulás tényezőjét, hanem a termelését sem; az csak a jövedelemeloszlás egy sajátos jelensége. A föld járaadékelmélet egyik következménye végül az, hogy a legutoljára művelés alá vett területen földjáraadék nincs. Ez képezi egyúttal a termelés határát (»margin of cultivation«, »final limit to production«), tekintettel a tényleges árakra.³

¹ Tagadják ezt *Rodbertus*, *George*, *Schmidt* és mások.

² Némely esetekben ugyan ez lehetséges, mint azt *Bogers* kimutatja. (Economy Interpretation of history, 164. L.)

³ *Ricardo* földjáraadékelméletével szemben az írók igen különböző álláspontokra helyezkedtek. *Say*, *Sismond*i megczáfolják *Smith* szellemében; *Jones* kimutatja egyoldalúságát és figyelmeztet arra, hogy a különbözőzeti járaadékon kívül van a paraszt által fizetett járaadék, mely attól független és az egész világon évszázadokon keresztül létezett; különben az újabb földjáraadéktant is *Malthus*nak tulajdonítja; *Bernhardt* — *Ricardo* egyik legélesebb bírálója — bizonyítja, hogy a sorrend nem helyes, hogy a föld termelékenysége mindig emelkedik, hogy a haladásnak nem következménye, hogy a hozadék csökken és hogy a földjáraadék a tőke és munka eredménye stb. *Bastiat*, *Fonteney* szerint a földjáraadék a munka eredménye, *Rodbertus* szerint nem a terméketlenség, hanem a termékenység oka a földjáraadéknak, amennyiben a munkások a fokozódó termelékenységből reájuk eső résztől megfosztatnak. *Toynbee* az elmélet alapját elfogadja, de tagadja a társadalmi fejlődés helyes feltüntetését, valamint azt, mintha az újabb korban a terméketlenebb földre való átmenetel okozta volna a földjáraadék emelkedését. *Schütz* tagadja, hogy a termékenyebb területen kezdődött a művelés, hogy a később felhasznált tőke kevesebbet hoz, és utal arra, hogy ha távolabbi területek műveltetnek, másfelől a közlekedés javulhat, az élelmi szerek feldolgozva szállíthatatnak, — ama föld termékenyebb lehet stb. A viszonylagos része a földjáraadéknak a kultúra haladásával csökken, míg alacsony fokon a járaadék a legmagasabb. Az értékek mai tőkésítése mellett a földjáraadék is kamatjövedelemnek tekinthető. *Wolf* is inkább tőkejövedelemnek tekinti a földjáraadékot »gyenge járaadék-lehelettel« (mit leichtem Rentenanflug). Igen erős támadást intézett *Carey Ricardo* ellen és a történetből ép az ellenkező lefolyását a letelepedésnek akarta bizonyítani, azonban nem vette észre, hogy a mennyiben e bizonyítás sikerült, *Ricardo* hamis történeti konstrukcióját megczáfolta, de nem czáfolta meg elméletének lényegét, mely abban rejlik, hogy a földek különböző minősége különbözőzeti jövedelmeket szűh *Dühring* egyesíti a *Ricardo*- és *Rodbertus*-féle elméletet. Az első járaadék kelet-

4. Míg az írók egy része *Ricardo* földjáraadékaival szemben a negatív bírálat álláspontján maradtak, addig mások az elmélet továbbfejlesztésére törekedtek; ezek között különösen *Cairnes*.¹ Vizsgálódásai kiváló fontossággal bírnak. Szigorúan fentartja *Ricardo* elméletét, de elismeri, hogy vannak még egyéb esetei a járadék létezésének, melyeket ezen elmélet nem magyaráz. De ebből nem következik, hogy a *Ricardo-féle* elmélet nem igaz, hanem az, hogy vannak még mellékjelenségek, melyek

kezik az emberek feletti uralommal, feltétele a föld feletti uralomnak. Az első a munkások kifosztásán alapul, a másik a népesség szaporodásán. Tagadja, hogy csak ott keletkezik járadék, hol különbség van a termelési költségekben, mert az már a birtok egyenlőtlenségének következménye. *Bagehot* azt mondja, hogy az elmélet kiindul abból, hogy a föld mennyiségben korlátolt és minőségben különböző, de új területeken inkább az ellenkező igaz. *Rogers* szerint a földjáraadék abszurd elmélete, melyet az idősebb *Mill* »hátiratolt« és fia szent buzgósággal elfogadott, semmi történeti alappal nem bír. Ez elmélet szerinte egyike a legtevésebb és legveszedelmesebb elméleteknek. *Vocke* is újabban teljesen tagadja a földjáraadékot, mert szerinte kezdetben szabad volt a föld, későbbben pedig minden az ember tevékenységére vezető visszafordul, mert az eredeti ereje a földnek felhasználót, (Steuerobjekt u. Realsteuer, Finanzarchiv IX. k. 43. 1.)

Az osztrák iskola képviselői sem fogadják el a *Ricardo-féle* elméletet. *Menger* szerint a telkek értéke is ugyanazon törvény szerint alakul, mint más javak értéke; különösen kifogásolja, hogy *Ricardo* földjáraadéka szerint nem képzelhető, hogy minden telken legyen járadék; továbbá nemcsak a termékenység és fekvés képezik okát. *Wieser* is főleg az általános földjáraadék magyarázatának hiányát említi. *Böhm-Bawerk* sem találja kielégítőnek — bár az ellene intézett támadások jelentékeny részét is elhibáztottnak tartja — és a megoldást azon törvényben találja, melyet ő a tartós tőkejavak kamatjára vonatkozólag felállított.

A hazai irodalom is a földjáraadék jelenségével foglalkozott. Rendszeres munkáink közül különösen *Kautz* foglalkozik *Ricardo* elméletével, melyet elfogad. *Láng* is egészben elfogadja *Ricardo* tanát, de nem tartja elégségesnek a gazdasági tünetmények magyarázatára és *Cairnes* tanához csatlakozik. *Pikier* a földjáraadéknak *Ricardo* által szövegezett alakját több irányban kifogásolja, lényegében azonban szintén fentartja, ellenben nem csatlakozik ezen tan általánosításához. *Ráth* önálló monográfiában a járadékjelenség általánosításához csatlakozik. Sikertelen azon szövegezés, miszerint a termelési költség megtakarításának a telekhez való kötöttségében rejlik a természet által adott földjáraadék kútforrása. Ezzel nehezen összeegyeztethető és nem is fogadható el az a felfogás (15. l.), hogy a földtulajdonos a vállalkozó felesleg-nyereségét teszi zsebre és nem a természetes jutalékát. Egy másik író (*Békésy*) ellenben erősebb támadást intéz *Ricardo* tana ellen: nem áll — azt mondja — hogy a legrosszabb művelt föld szabná meg az összes termés árat; nem áll, hogy a népesség szaporodásával hovatovább nagyobb tőkével rosszabb földekre fordulna a termelés. Nem áll végül, hogy a földjáraadék emelkedése a kultúra és előhaladás bizonyítéka volna. — Újabban önálló tanulmányt szentel a kérdésnek *Matyasovszky*: A földjáraadék (Budapest, 1908.); ki a földjáraadékot termelési jelenségnek véli tekintheti.

¹ Logical method of pol econ.; 182 l.

magyarázata más okokban keresendő. Ilyen eset pl. az, hogy néha még a legrosszabb földön is van járadék, továbbá, hogy új gyarmatokban, hol egyenlő minőségű területek műveltetnek, szintén van járadék stb. *Bemhardi* is figyelmeztet már arra, hogy akkor is lehet földjáradék, ha egyenlő minőségűek a földek, akkor is, mikor a művelés az első stadiumban van, valamint lehet földjáradék a legrosszabb minőségű földeken is. Ennek oka részint a föld monopol helyzete, részint a törekvés földet művelni, illetőleg bírni, nem gazdasági, hanem más okból és czéllal (pl. vadászatra bérelt terület); lehet továbbá, hogy a rossz föld után fizetett járadék csak látszat, a mennyiben együtt van megállapítva jó és rossz föld hasznobére egy általános összegben.

Igen gyakran a járadék oka az egyedárúsági helyzet. De azért még nem lehet a járadékot csak az egyedárúságra visszavezetni, mert ha nem volna a csökkenő termékenység, akkor a járadékjelenségek másképp alakulnának. Tehát nem is szükséges feltétele a járadéknak, hogy a föld másé legyen, mint a művelőé; mert addig, míg a termékenységben különbség van, a mezőgazdasági termelés bizonyos sférájában nagyobb jövedelemre lehet szert tenni, mint iparban és kereskedelemben. A termékenység különbségéből származó járadék akkor is mutatkoznék, ha a föld nem képezné magántulajdon tárgyát. A földjáradék között különbség van, a szerint, a mint következménye a csökkenő termékenységnek, vagy egyedárúságnak; ott a járadék ugyanis következménye, itt oka a magas áraknak; amaz függ a föld termékenységétől és az árak magasságától, emez pedig kereslettől és kínálattól. A *Ricardo-féle* járadék a mezőgazdasági járadéokra vonatkozólag áll és a kifejezést csak arra kellene *Cairnes* szerint használni; az egyedárúsági helyzetből származó járadék inkább az adóztatás jellegével bír.

Ricardo földjáradék-tana nemcsak elméleti, hanem gyakorlati jelentőséggel bírt. A földjáradékban látta okát annak, hogy a többi jövedelmi ágak a népesség szaporodásával a nemzeti jövedelem mindig kisebbedd részére vannak utalva. És ha a földbirtokos osztályok, már jóformán a természet sajátságai folytán ily kedvező helyzetben vannak, épen-séggel nem találhatta helyesnek, hogy az angol és néhány más állam törvényhozása azon osztálynak a magas gabonavámok által külön kiváltságot és egyedárúságot biztosított. A gabonavámok megdöntése volt, a földjáradék-elméletnek gyakorlati feladata. Míg *Malthus* a gabonavámokat védelmezte, *Ricardo* ezeket támadta; míg *Malthus* az agrár érdekek mellett foglalt állást, *Ricardo* a tőkés és vállalkozók érdekeit tolta előtérbe. Azért bizonyította azt, hogy a földjáradék a természeti előnyök jutalma, a munkabér pedig épen csak a munkások fentartására elegendő.

Bizonyos célzatosság jellemzi e tant annyiban is, a mennyiben *Smithtel* szemben, ki még egy kissé physiokrata felfogásnak hódol, a mennyiben azt mondja, hogy a mezőgazdaság jövedelmezőbb, mert ott a természet közreműködik, *Ricardo* azt akarta bizonyítani, hogy a mezőgazdaságban a természet közreműködése ép csak akkor vezet jövedelemképződéshez, ha a természet fukarabbá válik, azaz oly területekre kell átmenni, melyek kevésbé termékenyek. Viszont a természet közreműködését az iparnál is el kell ismerni és itt is létezik járadék, ha a természeti erők felhasználásával a működő erők között különbség mutatkoznék.

Ricardo tanának éle irányul a földbirtokososztály ellen, melyet improduktívnak tart, és mely minthogy amúgy is az emelkedő földjáradékban részesül, semmiféle más kedvezményben nem részesítendő, annál kevésbbé, mert olyan kedvezmény, mint pl. a gabonavám, előmozdítja azt, hogy rosszabb földek vétetnek művelés alá, mi a tőkekamatot és vállalkozói nyereséget csökkenti. Különben is a gabona vámok eltörlése és messzebb fekvő vidékek behozatala csak előmozdítja a földjáradék emelkedését. Nem is célszerű a tőkék átözönlését a mezőgazdaságra előmozdítani, mert itt csökkenő termelékenységet mutatnak, ellenben az iparban emelkedő termelékenységet.

Ha e tan elméleti helyességét vizsgáljuk, azt — társadalompolitikai irányzatától eltekintve — a felállított feltételek alatt általánosságban el kell fogadni, mint a mely a földjáradék egy esetét, de csak egyet magyaráz. Kétségtelen, hogy bizonyos esetekben, mint azt az árelmélet mutatja, az ár a legmagasabb költségek szerint alakul; kétségtelen továbbá az, hogy ott, hol ez történik, a termelési költségekben mutatkozó különbségek alapján egyeseknek jövedelme az átlagnál vagy rendesen nagyobb lesz. Ellenben kétes mindaz, a mi az elmélet gyakorlati és történeti alakulására vonatkozólag állítatott, különben is szűk, mert más esetei is vannak a földjáradéknak. Hogy történeti feltevése nem felel meg egészen annak, mit a történelem mutat, attól eltekintünk, végre is nem lényeges pontja az elméletnek, mely ezen feltevés nélkül is megállhatna. Különben is az első letelepedésnél igen gyakran nem gazdasági, hanem védelmi szempontok irányadók. De bármikép legyen, mindenesetre az először lefoglalt terület csakugyan az illető népre nézve a legelőnyösebb es a később művelés alá vett rendszerint már kevésbbé előnyös; ha tehát termékenyebb is, esetleg mégis több előállítási költséget okozhat, mivel vagy távolabb van a központtól, vagy erdőborított, víz által fenyegetett vidék, tehát nagyobb munkát, nagyobb befektetést igényel. Az elmélet második feltevése, a munka és tőke termelékenységének csökkenése, sem tekinthető

általános gyakorlati ténynek. A legújabb bírálója ezen elméletnek — *Cannan* — is azt mondja, hogy az a *Ricardo* idejében tapasztalt tényleges viszonyokból vett »elhamarkodott« következtetés, »mert kevés történeti tényt lehet könnyebben bizonyítani, mint azt, hogy a népesség és vagyonosság szaporodásával korunkban a nyerstermények előállítására szükséges munka a népesség folytonosan csökkenő része által végeztetett «,¹ Számos esetben tehát a processus másképp alakul. A népesség szaporodása összeesik a gazdagság emelkedésével, a tőke szaporodása lenyomja a kamatot és a földművelésre fordított tőke kevesebb kamattal fog megelégedni, általában több állítatik elő és akkor a gabona ára tehát nem emelkedik és így a földjáraadék sem. Figyelembe veendő továbbá, hogy minden emelkedése a járaadéknak a tőkék átözönlését idézi elő, miáltal ismét kiegyenlítés jön létre. Tőkekamat és földjáraadék között soká nem is lehet nagy különbség, mivel mindkettő csak különböző alakja a vagyonnak. Az sem valószínű, mint azt már kimutattuk,² hogy pl. a szükségletnek 1%-kal való emelkedése az árú 99%-ának árát is emeli. Mi történik ilyenkor? A többletköltség áthárítatik az eddigi termelőkre, kik talán az 1%-nyi többletet is előállítják, vagy pedig azon fogyasztók fizetik csak drágábban a gabonát, kik utoljára ellátják magukat. Az emelkedés csak akkor következik be biztosan, ha egy nagyobb része a szükségletnek nehezebben állítatik elő. A rideg és elszigetelt földjáraadéktan ellen még a következők szólnak: A járaadékjelenség, mint láttuk, nem is csak a föld sajátsága, hanem előfordul más termelési tényezőknél is. A termelékenység csökkenése sem képezi csak a föld tulajdonságát, hanem azt is találhatni más termelési tényezőknél. Úgy a munka, mint a tőke egy bizonyos ponton túl nem nyújtanak nagyobb, hanem csökkenő hozadékokat. A földjáraadék emelkedése ellensúlyozható jobb termelési módok, olcsóbb közlekedés, takarékosabb fogyasztás által. Azonkívül előrelátható időn belül még mindig új területek vehetők művelés alá, ha a földjáraadék túlságos emelkedése fenyegetődnék. Tehát a földjáraadéktan csak korlátozott területen bír igazsággal. Számos esetben nincs is földjáraadék és a föld csak sanyarú eszköz a munkaerő érvényesítésére. A földjáraadék a telepítés, gyarmatosítás, művelés alá vétel és befektetések áldozatteljes processusának részbeni következménye. Mily kevés ember veszi magára a fáradságot és kockázatot, mely egy új terület "betelepítésével jár, azt mindennap tapasztalhatjuk.³ A földjáraadék gyakran csak a verseny eredménye, a mennyiben a bérlő, munkás, kénytelen

¹ Economic. Journal. 1892. 68. 1.

² Lásd a III. rész. 3. fejezetét.

³ Lásd *Acsády*: Magyarország népessége a prag. sanctio korában. (54. 1.)

kevéssel beérni, csakhogy munkát, földet kaphasson (Békésmegye, Sicilia). Gyakran a földjára csak az elsőbbségi jutalom annak javára, ki elsőnek valahol letelepedik, épúgy mintha valaki először árul vagy gyárt valamely hasznos árut. *Smith* szerint az első letelepedés azon esetek közé tartozik, melyek nagy jutalmat igényelnek. A népesség szaporodása, mint oka a földjára csak, sem szabályszerű, hanem igen gyakran csak kivételes esemény és egyúttal olyan, mely csak következménye a nagyobb termelésnek, avagy legfeljebb azzal összeesik. Tekintetbe veendő továbbá az, hogy a földbirtok polgárisult államokban sehol sincs az első művelők kezében, tehát a földjára csak a birtokosok a vételárban megfizették. Továbbá a mi földjára csak látszik, gyakran befektetések jutalma, tehát tőkeamat részben vagy egészben.¹ Végre épen a jelenkor tanúsítja, hogy Angliában² a földjára csak számos helyen teljesen megszűnt. De egyéb körülmények is csökkenthetik itt-ott a földjára csakot. A Balaton mellett azelőtt egy hold szőlő értéke 2000 ft volt és több, a phylloxera következtében, mint rossz szántóföld talán alig 50 ftot ért. Mindezeket szem előtt tartva, lehetetlen többé a *Ricardo-féle* földjára csak öconomo-centrikus helyét, mely múltó jelenségek elméleti következménye volt, fentartani; ez ezentúl a munkabért illeti meg. *Főleg pedig lehetetlen azt a tant fentartani, hogy a földjára csak a termelési költségek különbségének az eredménye.* A földjára csak különböző okokból keletkezik, melyek között első sorban a földbirtokos egyedárúsági helyzete szerepel. A *Ricardo-féle elméletnek a tudományban való domináló szerepének* tulajdonítandó az is, hogy az elmélet mindig csak a földjára csak keletkezésének okainál állott meg, *elhanyagolván azt, hogy a földjára csak egyéb jelenségeit, annak különböző alakjait, annak viszonyát a többi jövedelmekhez, annak emelkedését és csökkenését stb. megvizsgálta volna.*

5. A földjára csak mélyebb tanulmányozása mutatja, hogy annak több neme van, melynek alakulása lényeges eltéréseket mutat. A földjára csak kimerítő magyarázata csak úgy sikerülhet, ha a földjára csak különböző

¹ A mennyiben ezen befektetések is, mint nem szaporíthatók, értékben emelkednek, maguk is jára csak forrásává válnak, mely jára csakot *Marshall* quasi jára csaknak nevez.

² *Marlborough*: The land of England to day pays no rent whatever; the rent that is still paid does not pay interest on the fixed capital the landlord has expended for the use of his tenant (Fortnightly Review, 1885, Jul. 85.1.): Egy nagy csökkenése a földjára csaknak a római birodalomban a szőlőterületeknél, midőn Domitian az olasz termelés érdekében parancsolta, hogy a tartományokban a szőlőtőkék felét ki kell irtani. Trajan parancsolta, hogy mindenki, ki senatori hivatalra pályázik, vagyonának harmadrészét földbirtokba fektesse. Ezt Marc Aurél megújította (*Seek*; Untergang d. antiken Welt L 372. 1.).

alakjait az elmélet elkülönítve fogja a vizsgálat tárgyává tenni. A földjára a) *termelési* vagy *birtokjára*, a mennyiben vagy a termelési költségek különbségeiben vagy a birtok által adott egyedárúságban gyökeredzik; b) *mezőgazdasági* vagy *városi* földjára a szerint, a mint mezőgazdasági vagy beépített telkekből származik; c) *tulajdonképeni* vagy *látszólagos* jára, a szerint a mint tényleg a föld használatára vezető vissza, vagy az arra fordított tőkebefektetésekre; d) *tőkésített* vagy *szabad* jára; amaz a birtok vagyoneértékébe van beszámítva, emez még nem; e) *közvetlen* vagy *közvetett* jára; amazt élvezzi az a földbirtokos, ki maga műveli a birtokát, emezt az, ki bérbeadja; f) *őstermelési* (erdészeti, állattenyésztési), *ipari* (az iparnak anyagot, bányászati »erőt, vízi erőket stb. szolgáltatásából származó) és *kereskedelmi*, mert tévedés, mintha csak a mezőgazdasági üzem terén mutatkozhatnék földjára. Némelyek megkülönböztetik még a tárgyi és személyi földjára, értvén amaz alatt azt, mely a földművelő képességétől stb. független, míg emez a földművelő különös tulajdonságaira vezető vissza. Azonban ezen úgynevezett személyi jára nem is földjára, hanem vállalkozói vagy munkajövedelem.

A földjára a földdel összekötött termelési előnyöknek eredménye. Azonban téves volna e termelési előnyöket csak a föld termékenységében keresni. Ha elemezzük a földdel összekötött termelési előnyöket, akkor ez előnyök különösen a következők: a) a külső, környező természet viszonyai, hőmérséklet, esőzési viszonyok, szárazság, áradás stb.; b) a talaj belső tulajdonságai a termelés szempontjából, tehát termőképessége, alkalmassága különböző termelvények előállítására, természeti erők, mint vízi erő stb.; c) a terület fekvése, lapályban, hegyen, közelsége városokhoz vagy egyéb lakott helyekhez; d) a terület gazdagsága ásványokban, fémekben vagy egyéb értékes javakban (pl. vadakban); e) a terület különös közlekedési előnyei; f) a terület természeti szépségei (pl. egy háztelek Tátra-Füreden); g) beépítendő területeknél különösen azok fekvése, nagysága; h) a terület biztonsága, védhetősége és kulturális környéke. Látjuk ebből, hogy az, a ki csak a terület termékenységéből akarná a földjára alakulását megérteni, az minduntalan megmagyarázhatatlan jelenségekre akadna, eltekintve attól, hogy még a felsorolt körülmények sem merítik ki mindazon tényezőket, melyek valamely telek jövedelmezőségére befolyással vannak, mert itt sok olyan körülmény érvényesül, mely egyes esetekben nagy fontossággal bír, de az általános törvények sorában nem foglalhat helyet, mert mérésre nem alkalmas. Minthogy pedig a földjára bizonyos területek olyan előnyökre is visszavezethetnek, melyek nem a földművelésben érvényesülnek,

hanem más termelési ágakban, a bányászatban,¹ sőt még az iparban és kereskedelemben, a földjáradék eltörlésének kérdésénél erről nem szabad megfeledkezni.

6. Mint minden jövedelmi ágnak, úgy a földjáradéknak vannak fejlődési törvényei, melyek természetesen nem azt jelentik, hogy az azokban kifejezett iránynak szükségkép érvényesülnie kell, hanem azt, hogy bizonyos tényező kizárólagos működése mellett minek kell bekövetkeznie. A földjáradék tehát rendszerint a gazdasági élet haladásával párhuzamosan emelkedik, a gazdaság hanyatlásával pedig csökken. Míg azonban a tőkekamat és munkabér hullámmzásának felső határa szélesebb, mert nehezebben lehet a tőke és munka mennyiségét szaporítani, addig a földjáradék hullámmzásának felső határa szűkebb, mert a földjáradék emelkedésének korlátot szab az, hogy az azt okozó termelési költségek emelkedésével mindinkább bevonatnak a termelés körébe olyan területek, melyek alacsonyabb előállítási költséggel bírnak. Viszont a tőkekamat és munkabér alsóbb határa szűkebb, mert egy bizonyos minimumon túl úgy a tőke, mint a munka megtagadja szolgálatát, míg a földművelést folytatják esetleg akkor is, ha a földjáradék egészen elenyészik. A földjáradék hullámmzása általános, azaz az egész gazdaságot, vagy különleges, csak a földet érintő okokból származhatik. Ha általános okok a gazdaság termelékenységét fokozzák, tehát a termelvények mennyisége szaporodik, akkor az összes jövedelmi ágak javulhatnak és pedig akár egyenlő, akár különböző arányban; ha különböző arányban, akkor is a földjáradék esetleg viszonylagosan csökkenhet, a nélkül, hogy abszolút mennyiségben csökkennie kellene. Ha különös okokból változik a földjáradék, akkor emelkedése csökkenti, csökkenése emeli a többi jövedelmi ágak viszonylagos mennyiségét. A földjáradék emelkedése különösen a munkásosztályra gyakorol nyomasztó befolyást, mivel a munkabérek csak lassan alkalmazkodnak; ha pedig a földjáradék csökken, az a munkások megélhetését könnyebbíti. Nem szükséges figyelmeztetni, hogy ezen következmények tulajdonképpen nem a földjáradéokra vezetendők vissza, mely csak egy mellékjelenség, hanem azon okokra, melyek az előállítási költségek emelésével a földjáradék keletkezését, illetőleg emelkedését előidézik. A földjáradék elszigetelt emelkedése természetesen előnyére van

¹ 1828-ban Arenberg herceg, az összes wesztfáliai bánya jogosítványok tulajdonosa, 1000 tallérért ajánlotta jogosítványait az államnak; elutasították. Nyolczvan év múlva egy bányaért kínált 150 millió márkát és elutasították (Neue Zeit, 1909. 16. sz. 507. 1.). Lloyd George angol pénzügyminiszter budgetbeszédjében (1909.) egy földbirtokos esetét mondta el, kinek birtoka 7000 fontot hozott, a birtok egy részének egy bányatársulat számára való átengedése óta 40.000 fontot.

a földbirtokos osztálynak, mely a nemzeti jövedelem nagyobbodó részévei rendelkezik; a földjáradék elszigetelt csökkenése viszont ugyanez osztály életmódját zavarja, esetleg kiszorítja azt birtokából, ha nem elég erős azt védeni. Ez ugyan, mint bármely fontos társadalmi osztály létérdekének megtámadása, sajnálandó, de a mennyiben a termelő erők sikerebb felhasználásának következménye és a fogyasztás olcsóbb kielégítésének feltétele, a gazdasági haladás egyik kedvező mozzanata.

7. A földjáradék történeti alakulásának megítélése nagy nehézségekbe ütközik, a mennyiben különböző tényezők jelentőségét kellene elkülönítve vizsgálhatni, a mi többnyire lehetetlen. Általánosságban annyit mondhatni, hogy a földjáradék néha évszázadokon át nem változik, mint azt *Rogers* kimutatja; hogy a földjáradék emelkedésére gyakran oly korszakok következnek, melyekben ismét csökken; így *Caird* szerint (idézve *Wolf*nál) az angol földbirtokosok járadékjövödelme 1887/88—1890-ig évi 250 millió frankkal csökkent. Egy további tapasztalat az, hogy a földjáradék hullámzása igen különböző arányokat mutat; így *Sering* szerint újonnan telepített gyarmatokban évi 10—15%-kal emelkedik a föld értéke; *Wolf* példákat hoz fel, melyekben a földjáradék a XVIII. század végétől kezdve a hetvenes évek elejéig 100 írtól 2000-re emelkedett Angliában; *Foville* szerint tett Franciaország összes földjáradéka 1790-ben 1440, 1874-ben 3959 millió frankot; a XV. század második fele óta pedig a földjáradék mintegy tízszeresére emelkedett.¹ Hazánkra vonatkozólag a fejezet elején említettünk néhány adatot. Megjegyzendő, hogy a földjáradék emelkedése nem párhuzamosan halad a gabonaárakkal; igen sokszor az emelkedése a gabonaárak által indokoltnál sokkal magasabb. Szem előtt tartandó végül, hogy a földjáradék emelkedése gyakran a föld változó termékenységére, a gazdasági haladással emelkedő termelékenységére, a tőkebefektetések mennyiségére és a tőkekamat alakulására vezetendő vissza.²

8. A földjáradék tanulmányozásánál többnyire csak a termelésre fordított föld viszonyait kutatták. Városokban és a nagyvárosok fejlődése korában azonban a házépítésre fordított telkek járadéka is kiváló figyelmet érdemel. A városi telkek járadékainak tulajdonságai különösen a következők: a) a városi földjáradék emelkedése kedvező körülmények között sokkal nagyobb arányokat mutat, mint a mezei földjáradék; b) ezen emelkedés rendszerint sokkal súlyosabban hat az alsóbb osztá-

¹ *Levasseur*: Les prix (1893).

² Sok érdekes adatot a földjáradék történeti alakulásáról lásd *Wolf*, *Rogers*, *Röscher* műveiben.

lyokra, annál is inkább, mert a lakásszükséglet kielégítésénél oly nagy választék nincs, mint az élelmi szereknél és mert rossz lakásviszonyok sokkal károsabban és gyorsabban hatnak az alsóbb osztályok egészségügyi, gazdasági és erkölcsi állapotára, mint az élelmezés megdrágulása; *ej* a városi földjáradék terén sokkal nagyobb mérvű lehet az üzérkedés, mint a mezei telkeknél, mert sokkal nehezebb a háztelek értékének megállapítása, a mennyiben részben monopolisztikus természetű, részben sok imponderabilitétől függ; továbbá nagyobb az üzérkedés, mert kisebb vagyon szükséges hozzá, kevesebb szakismeret stb. Mekkora arányban emelkedett a városi földjáradék, arra nehéz megbízható, általános feleletet adni, mert nagyon sok különleges körülmény van befolyással.¹ Meg kell különböztetni mindenekelőtt az általános emelkedést, mely valamely város népességi, gazdasági fejlődésével összefügg, a részlegestől, mely bizonyos különleges vagy rendkívüli körülmények eredménye. Így pl. Budapesten, mint természetesen minden nagy városban, jelentékenyen emelkedett azon telkek ára, melyek a szabályozási vonalba estek, melyek az újonnan épített főútvonalakhoz tartoztak, melyek valamely közlekedési vonal, vagy újonnan emelendő középületek (parlament) közelében vannak. Van akárhány olyan háztelek, melynek értéke az utolsó néhány év alatt akár tízszeresére is emelkedett.² A kamatláb alakulása is nagy befolyással van. A 90-es években bekövetkezett kamatleszállítás nagyban emelte a városi telkek árát. Másfelől természetesen vannak emelkedő városokban is városrészek, hol a járadék csekély emelkedést mutat. Londonban a házak járadéka 1801-ben 3.7 millió fontot tett, 1870-ben 22-t, 1886-ban 37-et. A Cityben egy acre terület értéke három millió font. Manchesterben a városi telek évi értékemelkedése egy millió font.

¹ *Levasseur-Avend* szerint Parisban egy hektáryi terület szent Lajos király idejében 652 frankot ért, jelenleg 1,300.000 frankot ér. (Les prix, 1893.)

² Némii tájékoztatást a fővárosi háztelkek árában bekövetkezett emelkedésről a következő néhány adat nyújt:

A) telek ára □-ölenként	1870.	120 korona.	1893.	500 korona.
B) » » »	1881.	24—30 »	»	120—160 »
C) » » »	1880.	60 »	»	200—240 »
D) » » »	1888.	120 »	»	500 »
E) » » »	1868.	5·20 »	»	90 »
F) » » »	1882.	4 »	»	30 »

Érdekesek a következő adatok is: az egyetemi fűvészkert területe 1847-ben □-ölenként mintegy 60 krérfc vásároltatott, újabban azon a vidéken már 100 írtért is adtak el telkek □-ölenként. Egy másik az egyetem tulajdonában volt terület 600 írtért adatott el □-ölenként.

Párisban *Leroy-Beaulieu* szerint 1870-ben tett fejenként a házbér 90 frankot, 1880-ban 180—190-et. Egyutczai komplexum Melbourneben, melyet az állam 1073 fontért eladott, most 5.3 millió font értékkel bír és évi 266,550 font bért hoz.¹ A házjáradék csökkenése főleg a közlekedési eszközök tökéletesbitése által érhető el. Mennél magasabb a ház járadék, annál nagyobb részét veszi igénybe a jövedelemnek. *Engel*² szerint Londonban a lakásra fordított kiadás a jövedelemnek $\frac{1}{18}$ részét teszi, a száraz-földi fővárosokban $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{3}$ részét.

9. Egy része azon íróknak, kik a földjáradékot *Ricardo* értelmében magyarázták és azt a konjunktúrákból származó különböző jövedelemnek tekintették, vagy oly írók, kik e magyarázatból a következményeket levonják, annak megszüntetését követelték. Ha a földjáradék egyedül a társadalmi haladás és különösen a népesség szaporodásának következménye, e felfogás szerint az nem képezheti egyesek jutalmát, mert nem érdemelt jövedelmet («unearned increment») képezne; az a társadalom számára lefoglalandó. Ezt részint a földjáradék megadóztatásával, részint a föld államosításával akarják elérni. Azonban e tan alkalmazása nagy óvatosságot igényel, mert ezen okoskodás alapján végre igen sok nyereséget, mely áralakulásból származik, meg lehet támadni. Azonkívül szem előtt tartandó, mire fentebb figyelmeztettünk, hogy a földjáradék azzal még nem tűnnék el egészen, ha azt csak a mezőgazdaságra szánt telkeknél eltörlik, mert van ipari és kereskedelmi célokra szolgáló telkeknél is földjáradék. Nem az «unearned increment» a baj, hanem ellenkezőleg azon vállalatok, melyek csak magas árak mellett tudnak valahogy boldogulni, mert ezek annak okai. Arra kell tehát törekedni, hogy ilyen rosszul jutalmazó vállalatok lehetőleg kis számban létezzenek; akkor az «unearned increment» is összezsugorodik.

Az «unearned increment» jellemzés ellen a következők veendő tekintetbe: 1. a földjáradék nem mindig és mindenütt «unearned increment», mert a föld első lefoglalása vadonban oly áldozat, melyet kevés egyén hajlandó hozni, tehát azt igen nagyra kell tekinteni; 2. meg nem érdemelt vagyon- és jövedelemnövekedés sok téren fordul elő, tehát azt másutt is kellene lehetetlenné tenni, mivel szemben arról sem lehet megfedkezni, hogy a jövedelemmegoszlás általában nem az érdem szerint történik; 3. az unearned incrementből pedig nem következik az egész földjáradék megszüntetése, hanem legfeljebb egy részének. Nem a föld magántulajdonba vétele a hiba, mert az többnyire oly időben gyökerezett meg,

¹ Neue Zeit 1909. 17. sz. 599. 1.

² Idéve *Leroy-Beaulieunél*: Répartition des richesses, 212. 1.

a midőn a földbirtoknak értéket nem tulajdonítottak, hanem a rendszer kinövéseit kell eltávolítani. Ez történhetik az állami tulajdon kiterjesztése által, a föld hozadékának erős megadóztatása által stb. Tényleg a történet is mutatja, hogy a földbirtok elleni támadások leginkább ott bírnak nagyobb jelentőséggel, a hol a földbirtokrendszer körül nagy visszasságok mutatkoznak (nehéz megszerzése a földnek, hitbizományi rendszer, nagy konjunkturális nyereségek, földbirtokuzsora stb.).

Újabbban különösen *George* támadta meg a földjáradéktan alapján a földbirtok jogosultságát. Szerinte minden embernek gazdasági tevékenysége érdekében kell hogy joga legyen a termelés természeti tényezőire, a melyek közé a föld tartozik. Erre amúgy is minden embernek joga van; azonban ebből nem azt következteti, hogy minden embernek legyen egy darabja az anyaföldből, hanem csak azt, hogy azok, kik a földet mi velük, a jövedelem azon részét, mely a földjáradékra vezető visszafizetés, az államnak átengedjék. Ez nem okozná a mai viszonyok nagymérvű felforgatását, hanem *George* szerint úgy volna keresztülviendő, hogy a többi adók fokozatos eltörlésével az állam a földadót fokozatosan emelné addig, míg az a földjáradék egész összegének megfelelően. Ha ez el van érve, akkor a földnek többé eladási ára nem lesz, mivel a földjáradék teljesen az államé, a földadó pedig tényleg nem volna más, mint hasznóbér és ennél többet a földet mi velő jövedelméből nem venne igénybe. Ez által eltűnnének az összes a tőkére és munkára vetett adók, az állam igen nagy jövedelmekkel rendelkezne és a földbirtok-monopólium megszűnése által a munka szabad értékesítése biztosítva volna, minthogy a föld értékét az adó lefoglalja és így senkinek sem áll érdekében birtokot szerezni.¹ *George* tana szükséges következménye *Ricardo* járadéktanának, melyet *George* el is fogad. Csak későbbi munkájában eltér *Ricardótól* annyiban, a mennyiben a földjáradékot a földbirtok-monopóliumra vezeti vissza, nem pedig a csökkenő termékenységre. *George* tana elől csak úgy térhetni ki, ha a járadék gazdaságilag előnyös funkcióját elismerjük.² *Schafte e* tervről azt mondja, ez új bajokat szülne, mert állami gazdálkodás mellett esetleg rossz műveléshez vezetne, bérbeadva pedig rövid bérletnél sok bajt okozna, hosszú bérletnél a járadék a bérlőé lenne. A járadékból származó jövedelem hováfordításánál is sok

¹ Újabbban több helyen a kisajátítási eljárásnál a megmaradó háztelkeknek értékemelkedését a kisajátítási összegből levonják, így Drezdában, Londonban (Betterment-Clause).

² *Georgeot* ép oly élesen, mint szellemesen czáfolja *Huxley*, a híres természettudós (Sociale Essays, 33. I. Weimar, 1897.). *Buchenberger* bírálata is figyelemre méltó (Agrarwesen I. 235. 1.), továbbá *Cox*: Land National (London, 1892.) stb;

igazságtalanság történhetnék. — Tekintetbe veendő továbbá az, hogy a földbirtokviszonyok körül ugyan vannak kinövések, melyek megfelelő orvoslást követelnek, de hogy nem egy államban eléggé egészségesek a viszonyok. Hogy mindenkinek szüksége van a földre, hogy megélhessen, az csak a legkezdetlegesebb társadalmakra nézve áll. Új államok alakulásánál semmi sem áll útjában annak, hogy az állam, község a földtulajdont magának fentartsa. Nem is érintjük a dolog pénzügyi természetével összefüggő nehézségeket; egyfelől azt az esetet, ha annak következtében az állami jövedelem igen nagy volna, másfelől azt, ha a földjára csökkenésével elégtelen volna. Ha a földbirtok egyszer az egész társadalomé, vagyis az államé, akkor egyáltalában a járadék eltörlendő. Azon jogcímekre nézve pedig, melyeken régebben a földbirtok szereztetett, egy későbbi kor nem illetékes véleményt mondani. Reformokat létesíthet, mert új elvek kezdenek uralkodni, új szükségletek, új viszonyok támadnak, de a múltat nem lehet ezeknek mértékével mérni. A földbirtok államosítását különben már régebben követelték *James* és *John Stuart Mill*, *Spence*, *Gossen*, *Dove* és mások, újabban *Walras* stb. A városi telkeknek a magántulajdonból való vétele is több író által javasoltatott. *Loria* a földjára megszüntetését a kisbirtok által véli elérhetőnek.

V. RÉSZ

A FOGYASZTÁS

I. FEJEZET.

A fogyasztás általános elmélete.

1. A javak rendeltetése a szükségletek kielégítése. *Fogyasztás alatt a javaknak észszerű rendeltetésökre való felhasználását, tágabb értelemben értékek megsemmisülését értjük.* A fogyasztás jelenségeinek épügy, mint a termelésének, van technikai és gazdasági oldala. Technikai szempontból a fogyasztás azon változásokat jelenti, melyek a javakban felhasználásuk következtében beállanak. A társadalmi gazdaságtan a fogyasztás ezen oldalát nem vizsgálja. Tárgyát csak a gazdasági oldala a fogyasztásnak képezi; tehát az: melyek a fogyasztás különböző nemei, milyen viszonyban állanak ezek egymáshoz, mikép történik a leggazdaságosabb módon a különböző szükségletek kielégítése különböző helyen, időben, a társadalom különböző rétegeiben stb.

A fogyasztásra vonatkozó tanok fontosságát kellően csak most kezdik az írók méltányolni. Talán lehet a tudomány fejlődésében egy következetes haladást észrevenni. *Smith* és kortársai a termelésre fordították a figyelmet; *Ricardo* és *Mill* a *jövedelem eloszlásra*; *Jevons* és más írók a *fogyasztás tanainak helyes ismeretétől várják a gazdasági jelenségek alaposabb magyarázatát.* Természetes, hogy mindezen álláspontok egyoldalúak; csak az összes jelenségek alapos ismerete nyújthat tájékozást a gazdasági élet szövevényes természetére. De kétségtelen, hogy a fogyasztás jelenségeit nem szabad elhanyagolni. A fogyasztás szab irányt és mértéket a termelésnek; a fogyasztás határozza meg a javak értékét és árát; a fogyasztás nagysága mértéke a jövedelemnek. A fogyasztás az, mely legerősebben ösztökéli az embert szorgalomra, takarékosagra, vagyongyűjtésre, előrelátásra, a foglalkozás helyes választására stb. *A fogyasztás módja hat a gazdasági viszonyokra, de hat a társadalmi, kulturális és történeti jelenségek alakulására, sőt megváltoztatja egyének és egész fajok testi és szellemi jellegét.* A fogyasztás hat a nép testi és erkölcsi egészségére is és ezért fontos társadalmi érdekekkel függ össze.

A fogyasztás részben természeti, részben társadalmi, kulturális, mindenkép pedig történeti jelenség. Mindezen tényezők átalakítólag hatnak a fogyasztásra.

A fogyasztás alaptanát a szükségletek tana képezi: azonban ezt már más pontnál tárgyaltuk.¹

A fogyasztás társadalomgazdasági határa a vele járó áldozat nagysága; mihelyt az áldozat nagyobb a fogyasztásnál járó kielégítésnél, a fogyasztás elmarad. *Az áldozat és élvezet aránya (Á: É) a fogyasztás szabályozója.* Azonkívül a fogyasztás határát találja a fogyasztási képességben. Ha a fogyasztási képesség teljesen ki van merítve, ha a fogyasztás semmi hasznot, kielégítést, semmi élvezetet nem nyújt, akkor a fogyasztás elérte végső határát.

9. A fogyasztás tekintetében mindenekelőtt megkülönböztetjük *a) a gazdaságos, hasznos és nem gazdaságos, káros* fogyasztást. A gazdaságos fogyasztás az, melynél a jószág rendeltetésének megfelelően használtatik fel; a nem gazdaságos fogyasztás az, midőn a nélkül szűnik meg értéke; így pl. gazdaságos fogyasztás, ha a liszt kenyérsütésre használtatik fel, nem gazdaságos, ha romlik és ez által hasznavehetetlenné válik. A gazdaságos fogyasztásnál ismét a fogyasztás vagy cél vagy eszköz; az elsőt *tulajdonképeni* fogyasztásnak is lehet nevezni; az utóbbi az, mit *productiv, termelékeny* fogyasztásnak szoktak nevezni. A productiv fogyasztásnál a jószág az egyik fokon megsemmisül, hogy a magasabb fokon mint új érték ismét feltámadjon. A tulajdonképeni és termékeny fogyasztás határát nem mindig könnyű megállapítani. A tulajdonképeni és termékeny fogyasztás is minden termelő egyénnél részben productiv, a mennyiben a fogyasztó hanyatló erejét pótolja; viszont a productiv fogyasztás gyakran destructiv fogyasztássá válik, ha a termelés nem ér célját. Csak a productiv fogyasztás célhoz nem jutása esetére lehet *improductiv* fogyasztásról szólni; hibás azonban az egész tulajdonképeni fogyasztást az improductiv fogyasztás elnevezése alá venni, *b) Megkülönböztetjük továbbá a magán- és nyilvános* fogyasztást. A magánfogyasztás az egyéni szükségletek kielégítésére szolgál, a nyilvános; fogyasztás a közszükségletek kielégítésére. Azonban a magán- és nyilvános fogyasztás határát nehéz szabatosan megállapítani. A társadalmi élet fejlődésével az egyéni szükségletek folyton növekedő része a nyilvános fogyasztás útján elégítetik ki. *c) A fogyasztás tervszerű, vagy tervszerületlen, előrelátó, vagy gondatlan stb. d) A fogyasztás mérvére nézve megkülönböztetjük a pazar, takarékos, fukar* fogyasztást. A pazar fogyasztás az, mely a javak könnyelmű meg-

¹ Lásd az első rész VIII. fejezetét.

semmissítését, esetleg a javak teljes felhasználása nélkül és a vagyoni helyzet veszélyeztetésével idézi elő; a takarékos fogyasztás az, mely a javak czélszerű felhasználásával jár és mely a vagyon kímélését, sőt gyarapodását engedi; a fukar fogyasztás a javaknak a nélkülözésnél nagyobb jelentőséget tulajdonít és nem engedi a szükségletek észszerű kielégítését.

Közelebről tekintvén a takarékoságot, kitűnik, hogy az magán-gazdaságilag és közgazdaságilag fontos, mivel a tőkeképződés és a szükségletek állandó kielégítésének egyik föltétele. A takarékoság által egyesek és nemzetek javítják anyagi helyzetüket, biztosítják jövőjüket és kiterjesztik e szerint a fogyasztást is. *A takarékoságnak észszem határa csak ott van, hol annak nagyobb érdekeket, a műveltség, az egészség stb. érdekeit áldozatul hozzuk.* Megvonni gyermekeitől s magától a műveltség eszközeit, az egészség biztosítékait, az államtól a függetlenségre szükséges eszközöket, csakhogy takarékoskodjunk, ily eljárást a társadalomgazdaságtan sem helyeselhet. A takarékoság arra vezet, hogy a jövedelemnek egy része visszatartassék, összegyűjtessék és a fogyasztásnál lehetőleg csak annyi használtassék fel a javakból, a mi szükséges és oly javak, melyek ugyanazon vagy kevesebb költség mellett a szükségletet kielégíteni képesek. A takarékoság ilyenformán leszállítja az improductiv fogyasztást; előmozdítja a gazdaság tervszerű vezetését, mivel a jövő számára biztosabb alapot készít elő. A takarékoság legelőnyösebb akkor, ha tőkegyűjtésre használtatik föl, mivel ez által a nép gazdasági forrásai állandóan szaporodnak. *A munkával együtt a takarékoság tekinthető a gazdasági haladás fő mozgatójának.* A takarékoság a műveltség és jobb gazdasági ismeretek terjedésével szintén terjedni szokott. A takarékoság kihat az egyén és a nép egész gazdasági jellegére, fokozza megbízhatóságát, hitelét, pontosságát stb. A takarékosági hajlam úgy egyeseknél, mint népeknél mindig különösen elismerendő.¹ Gyakran a takarékoság veszélyeire is szoktak figyelmeztetni, a mennyiben ugyanis a takarékoság által javak és értékek a fogyasztástól elvonatván, a termelés nem nyer tápot, különösen, ha ezen javak minden haszon nélkül halmoztatnak föl. Ezen félelem azonban nem jogosult; ilyenmű takarékoság csak igen ritkán fordul elő; a takarékoság majdnem kizárólag a tőkegyűjtés eszköze és az általa szerzett összegek ismét a termelésnek adnak lendületet, igaz, lassabban, mintha a jövedelmek azonnal felhasználtatnának, de biztosabban, állandóbban.

¹ *Stendhal* azt mondja, hogy Genuában csak az tehet szert becsülésre, ki jövedelmének csak egy negyedét költi el. (Promenades dans Rome. I. 99, 1.)

Socialistikus oldalról a takarékoság helytelenítettik; ¹ *Rodbertus* szerint ² azon esetre, hogy a munkások is takarékoskodnának, az egész nemzet lemondana felhasználásáról azon jövedelemnek, mely rendelkezésére áll, mi odavezetne, hogy a nemzeti termelés igen szűk határok között mozogna. Egy helyes nemzetgazdasági ösztön, mondja *Rodbertus*, visszatartja a munkásokat a takarékoskodástól. A socialistikus államokban a takarékoság feleslegessé válik, mivel a föld- és tőketulajdon elesik. Csak a mai társadalom teszi a takarékoságot szükségessé. A socialista álláspont annyiban kétségkívül jogosult, a mennyiben csak hypokrita mondhatja olyannak, ki első szükségleteit nem tudja kielégíteni, hogy takarékoskodjék.

Ellenkező álláspontot kell a pazarlással szemben elfoglalni. Ez a gazdaságra nézve mindig káros, habár ideiglenesen nagyobb lendületet ad a termelésnek. De ezen mulandó előnnyel szemben áll azon hátrány, hogy tőkék elpusztíttatnak. Ilyenformán egy nagy áradás, egy nagy tűzvész is egyszer munkát adhat számos embernek, de nagy értékek elpusztulása árán. A termelés későbbben ismét csökken, gyakran helytelen irányba tereltek és a fogyasztás másoknak is megrágtat. Azon gyakran fölvetett kérdés, vajjon a fősvénység vagy a pazarlás veszélyesebb-e, mindenesetre gazdasági szempontból az első javára döntendő el. A legnagyobb fukarság mellett a lét nincsen veszélyeztetve; a pazarlás mellett tönkre kell menni. Erkölcseleg azonban a fősvénység szigorúbban ítéendő el, mert a javak rendeltetésének félreismerésén és a javak túlbecsülésén alapszik.³

A fogyasztás tekintetében legnagyobb fontossággal bír azon körülmény, képes-e az ember és mily mérvben a jövőre gondolni és arról gondoskodni? Ezen szempontból megkülönböztetjük az *ösztönszerű* és az *előrelátó* fogyasztást; amazt csak az ösztönök vezérlik (»impulsive«), emez az előrelátás alapján kellő időben előzetesen biztosítja a jövőbeli szükségletkielégítést. Már más helyen fejtegettük, hogy a jövőbe tekintő fogyasztás, illetőleg fogyasztásbiztosítás, jóformán kezdete a gazdaság haladásának. A jövő tudata, a képesség áldozatokat hozni, melyeknek jutalma csak a jövőben várható, az első feltétel tervszerű gazdasági tevékenységhez; de e tényezőket a míveltség alacsony fokán nem találjuk.⁴ Az ösztönszerű fogyasztás mellett az ember hiány és; bőség között hanyat-

¹ L'épargne c'est le vol aux plus pressants besoins actuels de vos enfants!

² *Kozák*: Rodbertus Ansichten, 147. 1.

³ L'avarice est plus opposée à l'économie que la libéralité (*Larochefoiccauld*):.

⁴ *Lippert*: Kulturgeschichte, I. 37. 1.

tátik,¹ képtelen tehát a lét magasabb fokára emelkedni; ellenben az előrelátó fogyasztás biztos alapját veti meg az ember testi és szellemi létének és így összes törekvéseinek.

A fogyasztás észszerű vezetése képezi a *háztartás* feladatát. A háztartásban egy sora a gazdasági tulajdonságoknak jut érvényre, melyek az anyagi jólét szempontjából nagy fontossággal bírnak. Rendesen csak a takarékossgot szokták hangsúlyozni; ennek is igen nagy szerepe van, de nem egyedül tőle függ a háztartás czélszerű vezetése. A takarékossg csak annyiban érdemel különös figyelmet, a mennyiben a háztartás száz meg száz, többnyire apró kiadásainál annak jelentősége nem jut annyira öntudatra. A többi tulajdonságok közül említjük a fogyasztás helyes beosztását, a kellő időben való beszerzését a szükséges cikkeknek, a javaknak legjobb és legtökéletesebb értékesítését, hogy bizonyos kiadással a lehető legnagyobb élvezet éressék el és végre a romlás elleni folytonos éber küzdelmet.² *Minél miveltebb az ember, annál jobban örködik a javak felett és megóvja a romlástól, minél míveletlenebb, annál kevésbbé.* Nagy fontossággal bírnak háztartási iskolák és különösen tanfolyamok, de legtöbbit a helyes családi nevelés és a nőknek lehetőleg a családi körben való megmaradása, mit a gyári alkalmazás lehetlenné tesz. Vad népek elhanyagolják a ház tisztántartását és ha egyszer annyira piszkos, hogy nem lehet ott lakni, akkor lerombolják és építenek újat.³

3. A fogyasztás alakulása bizonyos *törvény éket* enged felismerni, melyek kutatásával azonban a társadalmi gazdaságtan eléggé nem foglalkozott. Egynéhány szempontra röviden a következőkben utalunk. A fogyasztás által nyújtott élvezet legnagyobb a kielégítés pillanatában: azonban a kielégítésre törekvő vágy legerősebben nyilvánul a kielégítést megelőző időpontban. Sok esetben, különösen a fényűzésnél, a jóság már a megszerzés pillanatában elveszti vonzerejének nagy részét a fogyasztóra nézve, bizonyos idő múlva talán egész értékét. Az élvezet ezen csökkenéséből következik a gazdaságosság és önuralom nagy fontossága, melyek olyan fogyasztástól megóvnak, melynek értéke múló.

A fogyasztási képesség a jövedelem, illetőleg a vagyon emelkedésével progressiv arányban emelkedik. Ha valaki középszerű jövedelemmel rendelkezik, csak takarékossgal képes minden észszerű szükségletet kellően

¹ Vannak vad törzsek, melyeket évről-évre éhínség sújt és még e tapasztalatok árán sem tanulják meg a készletek gyűjtésének szükségét. (*Felix: Einfluss der Natur auf d. Ent Wicklung des Eigenthums, Lipcse, 1833. 10. 1.*)

² Lásd erről különösen *Stein: Die Frau auf dem Gebiete der Nationalökonomie (1875).*

³ *Lippert: Kulturgeschichte, I. 43. 1.*

kielégíteni. E jövedelemnek csak néhány százalékkal való emelkedése lényegesen megváltoztatja az illető helyzetét, mert azzal már igen sok kényelmet, egy további szerény emelkedéssel már sok élvezetet biztosíthat magának.

A fogyasztás kielégítésének biztonsága emelkedik a gazdasági élet haladásával. Csak azon szükségletek kielégítésére lehet biztosan számítani, melyek tömegesen nyilvánulnak, mivel csak ilyenek képezik a termelés és előrelátás tárgyát. A többi szükségletek kielégítése kevésbé biztos. A fogyasztás terjedelmével emelkedik a kielégítés biztonsága és olcsósága.

A fogyasztás okszerű berendezésének egyik fontos elve a *társulás*. A társadalmi gazdaságtan a társulást rendszeresen csak a termelés szempontjából veszi figyelembe és a termelésre gyakorolt nagy hatását hangsúlyozza. Azonban kérdés, vajjon nem feltűnőbb-e a társulás haszna a fogyasztás szempontjából. A társulás e téren azonkívül azért is érdemel nagy figyelmet, mert itt még nagy tere van és sokat tehet az anyagi jólét előmozdítására. Egy kis körültekintés a gyakorlati életben mutatja, mennyi élvezetet képes az ember csekély áldozattal magának szerezni ott, hol a fogyasztás kielégítésére másokkal társul; a legszegényebb képes olyan élvezetekhez jutni, melyekhez gyakran fejedelmi vagyonnal sem juthatni, ha a társulás hiányzik. A fényes pályaudvarban álló gyorsvonat néhány fillérért elviszi a legszegényebb embert; a legnagyobb vagyon sem volna képes elszigetelve ezt magának megszerezni. Avagy mily tökéletes és költséges ma egy operai előadás; egy fejedelem is alig volna képes csak maga számára ily költséges intézményt fentartani; a társulás útján igen csekély összeggel elérhető ez élvezet. Mindenki tudja, ^{úgy} ^{egy} előkelő vendéglőben az, ki a table d'hôte-ban részt vesz, csekély áldozattal oly ellátásban részesül, melyért különben akár ötszörösét is kellene fizetni. A társulás eszméje ezen nagy előnyök mellett tényleg nagy tért hódít. A vasúttal és az azzal járó együttes utazással indult meg; a vasutat követte a helyi közlekedés a társas kocsival, utána jött a helyi vasút (legyen az gőz, villamos). A légszuszvilágítás, vízvezeték is részben a társulási eszme hódításait képezik. Különböző egyesületek, különösen fogyasztási egyesületek is, a társulás útján gondoskodnak a fogyasztás észszerűbb kielégítéséről. Azonban még nagy tere van a társulásnak és nem lehetetlen, hogy sok magánháztartás szervezetét is idővel felbontja, különösen ha a cselédügy, mint az a legtöbb nagyvárosban többé-kevésbé mutatkozik, mindinkább elmérgesedik. A társulásnak a fogyasztás terén is észlelhető egyik fő akadály a népesség gyér volta, mely ennek következtében a szükségletkielégítést nagyon megnehezíti,

a mit különösen vidéken lehet észlelni, mely e tekintetben a sűrűbben lakott várostól mindig messze elmarad.¹

4. A fogyasztás célja a szükségletek kielégítése. A hol a fogyasztandó javakat nélkülözik, ott beáll a *hiány*. Ha a hiány az elsődrendű szükségletnél mutatkozik, akkor *abszolút* hiány; ha csak a magasabb életmód egyes igényeinek kielégítését teszi lehetetlenné, a hiány *viszonylagos*. A hiány továbbá *teljes*, ha valaki minden fentartási eszközöktől ki van vetköztetve, avagy *részleges*, ha nem képes az összes szükségletek kielégítésére. Nagyon fontos megkülönböztetni a *valóságos* és *képzelt* hiányt; ez utóbbi főleg a felsőbb társadalmi rétegekben kísért. A hiány okai *a)* fizikai vagy egyéb tehetetlenség, fiatal kor, stb.; *b)* munkahiány vagy munkakerülés; *c)* túlságos nagy szükségletek (nagy család, nagy igények, betegség stb.); *d)* társadalmi bajok; *e)* elemi csapások stb. A hiány szüli az anyagi gondokat, terhes eladósodást és ha az elsődrendű szükségletek kielégítését hosszabb időre lehetetlenné teszi, sorvadást, testi és elmebetegséget, a jellem pusztulását, büntettet, halált, szóval testi, gazdasági, szellemi és erkölcsi hanyatlást. Másfelől azonban a hiánytól való félelem és a hiány maga a legerősebb rugók egyéni és társadalmi szempontból a hiány okainak eltávolítására, a hol az pedig nem lehetséges, a hiány enyhítésére. Itt a felebaráti szeretet és az állami tevékenység kiegészítik az egyéni törekvés elégtelenségét.²

5. A társadalmi gazdaságtan kétségkívül mulasztást követett el, midőn a *károk*, a destructiv fogyasztás gazdasági befolyását kellően nem vizsgálta.³ Nemcsak hogy lépten-nyomon utunkat állják, számításainkat megghiúsítják, hanem a gazdasági tevékenység jelentékeny részét is igénybe veszik. E károk a legkülönbözőbb alakban lépnek fel és eltávolításukra, pótlásukra, megelőzésükre a legkülönbözőbb eszközöket igénylik. Úgy a természet, mint a társadalom helyes ismerete e károk ismerete nélkül lehetetlen; mert habár úgy a természetben, mint a társadalomban az emberi boldogság kiapadhatlan két forrását kell látnunk, úgy másrészt az sem szenvedhet kétséget, hogy a rossznak is számos magva van elhintve e két téren. Így biztosítva van a haladás, de a küzdelem is. Gazdasági károk, gazdasági hátrányok és gazdasági előnyök elmulasztása szám-talan módon fordulnak elő.

¹ Igen jó megjegyzéseket tett erre vonatkozólag *Thünn*: Der isolirte Staat, II. 134j 1.

² A kérdés gyakorlati részét a II. kötetben a szegény ügy alkalmával tárgyaljuk.

³ Lásd »Közgazdasági Értekezések« című munkában: A kár a gazdaságban.)

Óriási károkat okoz évente a víz, mely nagy területeket, virágzó városokat borított el. Az átlagos tűzkárt Európában és Amerikában évi 500 millió koronára becsülik. A chicagói tűzvész, a világtörténelem egyik legnagyobb tűzvésze, 1000 millió koronát semmisített meg. Budapesten is egyes években a tűzkár milliókat meghalad, óriási károkat okoznak föld-rengések, égő légnemek bányákban, homok, szárazság, fagy, jég, korhadás stb. A híres vasúti technikus, *Weber*, kiszámította, hogy már az ő idejében a korhadás évenként 20 millió vasúti talpfát tett tönkre, melynek termeléséhez egy 660.000 holdat borító erdőterület szükséges. A forró éghajlat alatt mindenféle nagyobb és kisebb állatok, nagy hangyák, molyok stb. okoznak óriási károkat. A vándorhangyák pusztításai már több ízben oly nagyok voltak, hogy nagy városok lakosai kényszerültek kivándorolni. A hajóbogár (*teredo navalis*) 1731-ben majdnem Hollandia elsüllyedését okozta, miután a gátak egy részét átfúrta. A sáska gyakran egész országokat tesz tönkre, éhséget, döghalált hagyván maga után. A patkányok által okozott kárt Angliában évenként több millió fontra teszik. Milyen pusztításokat okozott újabban a *phylloxera*, az apácza stb., azt mindenki tudja. A növények között különösen a gyomok, gombák, rozsdák okoznak óriási károkat. Még nagyobbak a pusztítások, melyeket az ember okoz, melyek helytelen gazdasági eljárásaival, válságok, rossz pénzrendszerek, háborúk stb. következtében beállanak.

Mint a kár egyik neme figyelmet érdemel a *tökéletlen fogyasztás*, mely a pazarlás egy neme. Mennyi lakás, mennyi ruházat, mennyi ételmi és fényűzési cikk használtatik csak részben, egy másik jelentékeny rész egyszerűen nem használtatik, eldobják stb.

6. A fogyasztás a gazdaság többi jelenségeivel, mint az eddigiekből is láttuk, szoros összefüggésben és kölcsönhatásban van. A termelés minden emelkedése a fogyasztás emelkedésétől függ, melyet azonban maga a termelés is ébreszthet, jobb és olcsóbb cikkek szolgáltatása által. A míveltség haladásával a szükségletek is szaporodhatnak és változnak, minnek következtében a fogyasztás emelkedését bizonyos árúknál egyenesen a míveltség mérvének tekintik. A fogyasztás ezen emelkedése visszavezethető a fogyasztás terjedékenységére, mely jóformán csak az egyének és népek gazdagságában találja határát. A termelés érdekében áll a fogyasztás rendes menete és annak lehetőleg gyors emelkedése. De másrészt a termelés is hat a fogyasztásra és annak fokozatos fejlődését előmozdíthatja. Rendszeresen a termelés haladása előzi meg a szükségletek fejlődését, mint ez különösen a legújabb időben a termelés roppant haladása folytán beállott. A termelés haladása mennyiségileg és minőségileg; is átalakítja a fogyasztást. Az utazás és szállítás olcsóságával megváltozott

egész fogyasztásunk. A kultúrtörténet igen érdekes része volna oly kutatás, mely az egyes cikkek olcsóságának következményeit a fogyasztásra és azon túl kutatná. Így pl. a cukor olcsóságával lehetővé válik oly gyümölcsök és élelmi szerek használata, tehát termelése is, melyek sok cukrot kívannak. Minden változás, mely a fogyasztás terén beáll, visszahatását gyakorolja a termelésre is, mely ahhoz szorosán alkalmazkodik. Ez áll nemcsak a fogyasztás mennyiségére, hanem a minőség minden módosítására nézve is, a mennyiben a termelés mindezen változásokat követi. Különösen tekintetbe jönnek itt a következő esetek: ha előbb oly tárgyak kerestettek, melyek kiválóan álló tőkékkel állítottak elő, míg a későbbben keresettek forgó tőkét igényelnek, avagy megfordítva; továbbá ha külföldi cikkek helyett belföldiek fogyasztatnak, vagy megfordítva stb.

Termelésnek és fogyasztásnak egyensúlyban kell állaniok; minden szükségletet, mely nem talál kielégítést, nyomasztólag érezünk, minden termelvény, mely nem kerestetik, veszteséget okoz. Minden eltérés ezen szabálytól veszélylyel jár. Különösen káros következményű a termelésnek jelentékeny túlterjedése, mely időről-időre mutatkozik és válságokban tör ki; e kérdésre még visszatérünk.

Az egyes szükségletek terjedelme, tartama, gyakorisága egyúttal az egyes termelési ágak terjedelmét határozza meg; tehát a fogyasztás körvonalaitól függ a termelés szervezése. A minden nap ismétlődő és mindenkinél felmerülő szükségletek kielégítésével több termelő foglalkozik, mint azon szükségletek kielégítésével, melyek ritkábban, kevesebb egyén által elégítettnek ki. A társadalom foglalkozási rendszere függ a fogyasztástól. Azért pl. minden államban legnagyobb azon termelők száma, kik az élelelről gondoskodnak, már kevesebb azoké, kik a ruházat előállításával foglalkoznak, még kevesebb a lakszükségletéről gondoskodók száma stb. A fogyasztás szerint tehát az egyes termelési ágak számára következő képleteket találunk:

Az egész népesség (n) napi szükséglete, tehát a megfelelő termelés, ha a szükséglet naponként mutatkozik (élelem), és fejenként a ,

$$\frac{a \times n}{1},$$

ha a szükséglet negyedévenként mutatkozik (új ruha), és fejenként b ,

$$\frac{b \times n}{91},$$

ha a szükséglet évenként mutatkozik (adó), és fejenként c ,

$$\frac{c \times n}{365},$$

ha a szükséglet tíz évenként mutatkozik (új bútor), és fejenként d ,

$$\frac{d \times n}{365 \times 10},$$

ha a szükséglet az életben egyszer mutatkozik (zsebóra), és fejenként e ,

$$\frac{e \times n.}{365 \times x}$$

Ez lévén a napi szükségletek aránya, egyúttal az illető foglalkozások aránya is egymáshoz.

A fogyasztás továbbá függ a többi gazdasági jelenségektől, valamint ezek viszont a fogyasztástól. A fogyasztás kielégítése feltételezi a szervezett forgalmat; a forgalom szervezése pedig csak ott lehetséges, hol a fogyasztás már nagyobb mérvben kifejlődött. A jövedelemeloszlással is szoros összefüggésben áll a fogyasztás. Rendszerint ez összefüggés csak azon részét tartják szem előtt, mely szerint a jövedelem nagyságától függ a fogyasztás. Pedig a dolog másik oldala is érdemel figyelmet. Mentől észszerűbb a fogyasztás, annál kevesebb jövedelemmel lehet czélt érni. Igen gyakran hiány és nélkülözés nem a jövedelem csekélységének, hanem helytelen felhasználásának, a fogyasztás észszerűtlen vezetésének, beosztásának következménye. A ki nem tud okosan fogyasztani, annak tehát több jövedelem kell, tehát többet is kell termelni, dolgozni.

7. A fogyasztás képezi a termelés iránytűjét, mint azt más pontnál már érintettük. A termelésnek a fogyasztási képességen túl a termelő képesség határáig való kiterjesztése előidézi a *túltermelést*. Ujabban a túltermelés állapotát *fogyasztáshiánynak* (»underconsumption») szeretik nevezni, ezzel azon eszmének óhajtván kifejezést adni, hogy tulajdonképen oly társadalomban, melyben a nagy tömege a népnek legegyszerűbb szükségleteit sem képes kielégíteni, túltermelésről nem lehet szó. Az igaz is volna, ha a túltermelés alatt általános túltermelés értetnék, azaz többnek termelése, mint a mennyit emberek fogyasztani képesek. A túltermelés ép a fizetési képesség arányában való túltermelés, tehát viszonylagos túltermelés. Különbben is megjegyzendő, hogy egyetemes túltermelésről nem is lehet szó, csak részlegesről; mert minden termelés fogyasztással jár: a túltermelés tehát csak annyit jelent, hogy bizonyos árúban aránylag nagy, másokban kicsiny a termelés, bizonyos árúban a fogyasztás nagyobb, mint más árúban. Túltermelés mellett több árút termelnek, mint a mennyit a termelt és fizetett munka képes megvenni; minthogy nem fogyasztanak elég

munkát, a munkás nem képes árúkat fogyasztani. Tehát a termelés egyik terén több, mint a termelés egy másik terén és azért hiányzik fogyasztó; a fogyasztás bizonyos árúból nagyobb, mint az más árúból. A fogyasztás oly munkában, mely a túltermelésben tengődő ág czikkeinek előállítására fordítatik, nagy, ellenben kicsi oly munkában, melynek keresetével az illető árúkat meg lehetne venni. Az, a mit túltermelésnek neveznek, nem a termelés és fogyasztás aránytalansága, hanem a termelés egyes ágainak aránytalansága más termelési ágakkal szemben, épúgy mint a fogyasztás egyes részeinek aránytalansága más részeivel szemben. Vegyük pl., hogy egy városban túltermelés van kávéházi vállalatokban; elmehetünk a nap bármely részében egyes kávéházak előtt, mindig üresen állanak. Túltermelés-e ez? Avagy ép, mint azt egyesek szeretik nevezni, fogyasztáshiány? Nincs elég ember, kinek jövedelme megengedi, idejét a kávéházban ölni? Egyik magyarázatot sem fogadhatni el. Fogyasztáshiányról nem lehet szó, mert nem a termelés a fogyasztás iránytűje, hanem megfordítva. Túltermelésről nem lehet szó, mert a sok kávéház egyúttal túlfogyasztás is, t. i. túlfogyasztás nagy helyiségekben, túlfogyasztás pinczerekben, túlfogyasztás légszeszben, túlfogyasztás nem használt tekeasztalokban, nem használt, de elkészült italokban stb. A hol túltermelés van, ott tehát mindig túlfogyasztás is van, csak hogy a túltermelés más téren mutatkozik, a túlfogyasztás is más téren és ép az az oka, hogy bizonyos téren ismét a termelés nem találkozik fogyasztással, mert egymás mellett elhaladnak.

Az említett okokból tehát az »underconsumption« elméletének jelentőséget nem lehet tulajdonítani. Az állítólagos fogyasztáshiányon akkor sem volna segítve, ha a munkások fizetési képessége emelkednék; mert ha a munkások jövedelme a jelenleginél kétszer akkora volna, de egyes termelési ágakban a termelést, erre számítva, még jobban fokoznák, akkor ismét a túltermelés jelensége előtt állanánk. Még az is nagy kérdés, vajjon akkor nagyobb lenne-e a fogyasztás? Mert igaz, hogy a munkás jövedelme emelkednék, tehát többet fogyaszthatna, de a jövedelem egy része vagyongyűjtésre fordítandó; ellenben a gazdagoknál ugyan a vagyon emelkedésével nem emelkednék arányosan a fogyasztó képesség, de másfelől sokkal kisebb a vagyongyűjtési szükség.

A fogyasztáshiánynak nem tulajdoníthatni e szerint a termelés mai helyzetét; hiszen még ötven év előtt a fogyasztási képesség még kisebb volt, azért nem panaszkodtak túltermelésről. Ilyen értelmezés szerint fogyasztáshiány volt az is, midőn az angol iparosok, a szárazföldi zárlat megszűnésének hatására számítva, sokkal nagyobb mennyiségű árúkat termeltek, mint a mennyit a kontinens fogyasztani képes

volt; fogyasztáshiány ily értelemben az is volt, midőn a délamerikai államokkal kötött kereskedelmi szerződésre támaszkodva, az angol iparosok oda olyan árukat vittek, melyekre ott soha szükség nem volt, pl. korcsolyákat, hol soha jeget nem láttak; fogyasztáshiány ily értelemben volna az is, hogy nem mindenki vehet drága gyémántokat, képeket elsőrangú mesterektől stb. Lehet-e ezen segíteni? Gyakorlati értelemben tehát csak oly esetben lehet szó fogyasztási hiányról: 1. ha a fogyasztás nem felel meg az emberileg szükségesnek, de egészen függetlenül attól, vájjon a megfelelő árúk csekély vagy nagy mennyiségben állíthatnak elő; 2. ha a megszokott fogyasztási színvonal hanyatlik; 3. betegségben; 4. lemondás esetére; végre 5. bizonyos szempontból, valamely magasabb fejlettségi fokról megítélve, szólhatni egy kevésbé fejlett nép fogyasztáshiányáról.

II. FEJEZET.

A fogyasztás rendszere és az életmód. (Standard of life.)

1. A fogyasztás jelenségeit csak úgy értjük meg, ha azoknak főbb csoportjait közelebbről vizsgáljuk. Ismernünk kell közelebbről a fogyasztás főbb irányait és azoknak jelentőségét úgy élettani, mint kulturális szempontból. A mi különösen az egyes szükségletek élettani arányait illeti, mindenekelőtt az étellemezéssel foglalkozunk, melynek törvényeit legjobban ismerjük.¹ A müncheni élettani iskola szerint a mindennapi étel legkisebb mértéke kell hogy a legényből, zsírból és szénhidrátokból, az étellemezéshez szükséges e három anyagból, következő mennyiségeket tartalmazzon:

	Légeny	Zsír	Szénhidrát
Felnőtt férfiak számára rendes munka mellett	118	56	500
» nők	»	»	»
	92	44	400

Ez arányok természetesen a munka minősége és az egyes egyéniségek szerint elég eltérést mutatnak. Tekintetbe veendő továbbá az, hogy az említett arányok csak vegyes táplálkozásra vonatkoznak; tisztán növényi tápanyagok használata mellett több légeny szükséges, minthogy a növényekben tartalmazott légeny egy kisebb része emésztetik. Szabály szerint kívánatos, hogy a napi étellemezésben a szükséges légeny egyharmad része állati tápanyagokban nyujtassék. *Voit* egy felnőtt ember napi táplálkozásához 230 gramm húst kíván, és abban 21 gramm zsírt és 191 gramm tiszta húst. Mily nagy különbség van az ételmi szerek légenyirtartalma között, azt abból látjuk, hogy *König* szerint a szükséges 118—150 gramm fehérnye beszerzéséhez következő mennyiségeket kell fogyasztani: sajtból 270, húsból 550, borsóból 500,

¹ *König*: Prozentische Zusammensetzung u. Nährgeldwerth der menschlichen Nahrungsmittel (1883.) — *Keleti*: Magyarország étellemezési statisztikája (1887.) — *Inchiesta sulle condizioni igieniche stb.* (1886.)

búzalisztből 900, rozsból 2000, burgonyából 5000 grammot. Ugyanannyi tápanyag van körülbelül: 100 gramm nyers húsban, 300 gramm kenyérben, 250 gramm tejben, 100 gramm hüvelyesben, 180 gramm burgonyában stb.

Gazdasági szempontból természetesen legfontosabb az, mennyi költségbe kerül ugyanazon mennyiségű tápanyagnak bizonyos élelmiszerekben való beszerzése. Mert habár e kérdés a gazdagokra nézve közömbös, de igen fontos a munkásosztályra, a tömeges ellátásra nézve intézetekben, a hol egy kielégítő és olcsó ellátás elsőrangú kérdés. Erre vonatkozólag a következő eredményekhez jutunk. Egy márkáért kapható:

köv. marhahúsban	979	táplálási egység	kaviárban	205	táplálási egység
köv. borjúhúsban	703	»	»	tojásban	580
köv. disznóhúsban	1201	»	»	sovány tejben	2438
csibehúsban	466	»	»	sovány sajóban	..
vadhúsban	361	»	»	buzakenyérben
tüdőben	1700	»	»	rozskenyérben
májban	1244	»	»	burgonyában
lazaczbán	249	»	»	lencsében
heringben	1422	»	»	borsóban
szalonnában	1710	»	»	babban

A rozskenyér, burgonya, hüvelyesek képezik tehát a legolcsóbb élelmi szereket és így szükségkép az alsóbb osztályok fő élelmi szereiként szerepelnek.

Keleti szerint hazánkban 100 gramm fehérnye átlagban 40 fillérbe kerül; de az egyes tápanyagok szerint következő különbségeket talált: 100 gramm fehérnye kerül:

gyümölcsben	200	fillérbe	marhahúsban	58	fillérbe
szalonnában	108	»	burgonyában	28	»
vadhúsban	76	»	borsó, lencse, babban	8	»

Az átlagos élelmezési költség pedig tesz nálunk férfinál 49.6 fillért, nőnél 37.2 fillért.

Nálunk átlagban a felnőtt férfinépeség napi táplálékában 128 gramm fehérnye tartalmaztatik; a fehérnyetartalom 28.14%-a származik az állatvilágból, 7.86% a növényvilágból. Azonban egyes vidékek szerint itt jelentékeny különbségek mutatkoznak; így Árva-, Trencsénmegyében az átlagos évi fogyasztás fejenként 700 kilogrammon felül van, de ebben a fehérnyetartalom csak 82 gramm naponta; ellenben Csongrád-, Csanád-, Pestmegyékben az átlagos fogyasztás alig 650 kilogramm, de ebben a fehérnye 107 gramm naponta. Azonban más államokban ennél rosszabb viszonyokat is találunk. Olaszország egyes vidékein a napszámos naponta

900 gramm szénhidrátot fogyaszt, és az állatanyagokból fogyasztott fehérnye csak 17%.

Az *élelmezési szükséglet* tudvalevőleg a fogyasztás legerősebb tétele; az alsóbb osztályokban a jövedelem legalább felét, gyakran kétharmadát, sőt háromnegyedét veszi igénybe, míg a jómódú középosztályban rendszeren egyharmadot vagy ennél nem sokkal többet. Minden megdrágítása az élelemnek tehát az alsó osztályokban nagyon érezhetően érvényesül, mert azon csekély tartalékot támadja meg, melyből az összes egyéb szükségletek kielégíttetnek. Mennél alacsonyabb a kultúra, annál nagyobb az élelmezés nyomása. A vadembernek óriási az étvágya; szükséges is, hogy sokat egyék, mikor van és várhasson, míg ismét tápanyagokhoz jut. Ezen nagy étvágy azért is szükséges, hogy ne legyen válogató, mert primitív állapotok mellett bizony nem igen jut inyencz ételekhez. Az erős táplálkozás által egyúttal az ilyen állapotok mellett még tökéletlen ruházat van pótolva. Mihelyt azonban ruházat, lakás, fűtés jobb, az élelmezési szükséglet kisebb, az étvágy csökken.¹

2. Az emberi test hőfoka körülbelül ugyanaz, mint a vér hőfoka, a mely rendes állapotban mintegy 36—37 fok (Celsius) között ingadozik. Az egészség követelménye, hogy a test hőfoka egy foknál nagyobb mértékben ne változzék. A külső hőmérséklet ezzel szemben nagy ingadozásokat mutat, sőt a különböző éghajlatok átlagos hőmérsékletét tekintve, a különbség 80—90 fok között ingadozik. De ugyanazon helyen is a tél és nyár hőfoka között 50° és ennél nagyobb különbségek előfordulhatnak. Sőt ugyanazon napon ugyanazon helyen 20—30 foknyi különbségek mutatkozhatnak. A test szükséges hőfokának fentartásáról gondoskodunk táplálkozás, mozgás, megfelelő lakás, fűtés és főleg megfelelő ruházat által; a test hőfokának leszállításáról pedig szintén megfelelő könnyebb ruhák, legyezők, fürdők, hűsítők által. A test hőfokának fentartása, illetve szabályozása tehát főképp a *ruházat* feladata, mely egyúttal a csinosítás, díszítés rendeltetésével bír. Ruházatunk fegyver, melylyel a művelt ember a levegő ellen küzd, a mennyiben az neki ellensége.² Védi magát a hőség elveszése ellen, mely három módon megy végbe, sugárzás, párologás és vezetés által. A ruházatnak e hármassal szemben megfelelőnek kell lenni s e tekintetben nagy különbség van a ruházatra szolgáló anyagok között. Van e tekintetben az anyagok súlyának, színének is befolyása, de leginkább a térfogatnak, sűrűségnek, mert főleg ez által mozdítható elő azon cél, hogy a test melege a velünk közvetlenül érintkező levegőt melegítse, mi legtökéletese-

¹ Patten, Consumption of wealth (1899.).

² *Pettenkofer*: Beziehungen der Luft zu Kleidung, Wohnung und Boden (1872.).

sebben szörmék által történik. Igen fontosak a ruházat hygrokopikus tulajdonságai, mivel nagyon hygrokopikus anyagok sok meleget lekötnek; ezek a test melegének megtartására nem alkalmasak, de igenis arra, hogy a testet alacsonyabb hőfokon tartsák. Fontos végül az, hogy a ruhák ne akadályozzák a levegő érintkezését testünkkel, mert ezt csak szabályozni, de nem akadályozni a céljuk. Ruháinkban¹ még a szabadban, sőt az északon is, a délvidék levegőjét viszzük magunkkal. Ruháinkban úgy érezzük magunkat, mintha egy 24—30 foknyi szélcsendes, szabad levegőjű paradicsomban volnánk.

3. Az elsőrendű szükségletek közé tartozik a *lakás* is. A lakás lényegileg azon feladatot teljesíti, mint a ruha; szabályozza az érintkezést a minket környező levegővel és véd minket az időjárás és az elemek támadásai ellen. A lakási szükséglet helyes kielégítése a kultúra emelkedésével fokozatosan emelkedik, mivel az igények emelkednek és a népesség nagyobb sűrűsége következtében, különösen nagy városokban, rossz lakásviszonyok önálló okaivá válnak kedvezőtlen egészségügyi viszonyoknak. Mint-hogy a lakásnak, mint a családi élet gyújtópontjának, nagy erkölcsi szerep jut, kedvezőtlen lakásviszonyok a társadalom erkölcsi állapotára is rossz hatnak. A jó lakás főkéllékei a következők: 1. elegendő levegő; 2. elegendő világosság; 3. elegendő hőség; 4. szárazság; ezek a fizikai feltételek; mint gazdaság-erkölcsi feltételek pedig: 5. elegendő nagyság; 6. tisztaság; 7. a lakásviszony állandósága. A lakási szükséglet kielégítése történik családházakban vagy bérházakban. A családház a lakási szükséglet kielégítésének eszménye.²

4. A fogyasztás egyik nevezetes tétele a *szesz ital*. A szesz italok használata számos országban aggasztó mérvet ölt. Franciaországban például a nők és gyermekek között is veszedelmes arányban elterjedt az alkoholizmus. A francia hadseregben is nagyon elterjedt.³ A francziák vereségét az utolsó háborúban főleg az iszákosságra és annak demoralizáló hatására vezetik vissza. Németalföldön nem létezik ünnepély erős ivás nélkül és a holtrészeg emberről a hollandi azt mondja, hogy boldog (zalog). A gátakon dolgozó munkások bére ennyi meg ennyi liter »gin «-ben állapítatik meg. Nálunk is veszélyes mérvekben pusztít az alkoholizmus.²

¹ Pettenkofer id. h;

² A lakásügygyei összefüggő kérdéseket behatóbban a IL kötetben tárgyaljuk;

³ Páris ostromlásánál a nemzeti gárdának feleségeik számára adott napi 75 centimet ezeknek kellett kifizetni, különben menthetetlenül a korcsmába vándorolt volna;

⁴ »A jobbmódú bodrogházi ember odahaza hordóban tartja a pálinkát,

Az okok, melyek az alkoholizmus terjedését előidézik, igen különbözők. Szoros összefüggésben áll az alsóbb osztályok hiányos táplálkozásával; a hiányos táplálkozás mellett az emésztő szervek tevékenységét izgató szerekkel kell előmozdítani. Ily izgató szerek akkor is szükségesek, midőn a test által végzett munkáért a táplálék nem nyújt elég kárpótlást. Ilyenkor a munkaképesség sokszor oly anyagok felvételétől függ, melyek a kívánt élénkséget és a jólét és jóllakottság érzetét idézik elő. Ezt teszik az alkoholtartalmú anyagok. Ritka eset *Liegiq* szerint az, hogy jól táplált ember alkoholistává válik. Az alkoholizmus káros hatása általánosan el van ismerve. Egy angol statisztikus kiszámította, hogy 1830—1880-ig a szeszes italokra fordított kiadás 13.000 millió font sterling tőkének felel meg. Az évi kiadás pedig kétszer annyit tesz, mint az államadósság évi terhe és ugyancsak kétszer annyit, mint az összes évi haszonbér. Hozzájárul az erkölcsi veszteség, a mennyiben a bűneseteknek nyolcztizede iszákoszágra vezethető vissza, továbbá az általa okozott betegedési és halálozási szám, mely szintén igen jelentékeny. Franciaország évi veszteségét pénzben kifejezve 1138 millió frankra becsülik. Magyarországon a szeszes italok fogyasztása *Keleti* szerint évenként közel 200 millió koronát tesz, az összes élelmezési költség közel 10%-át; maga a pálinkafogyasztás 131-2 millió koronával szerepel. A dunabalti és erdélyi megyék némelyikében a fejenkénti fogyasztás 24 koronára emelkedik.¹

5. A fizikai szükségletek után vizsgáljuk a *gazdaságiakat*. A gazdasági szükségletek közé tartozik első sorban a foglalkozáshoz szükséges eszközök és anyagok beszerzése. Ezen szükségletek különböző foglalkozásokban igen különbözők. Aránylag nagy oly foglalkozásokban, melyek aagyobb berendezéseket követelnek. Így pl. a lakatosnak sokkal nagyobb kiadásai vannak a szükséges szerszámok beszerzésére, mint a szabónak. Általában emelkedik ezen szükséglet a termelés mesterségesebb eljárásával. Ide tartoznak továbbá az állampolgárok pénzbeli szolgáltatásai az állam irányában. Ezek a viszonyokhoz képest a kiadásoknak esetleg elég jelentékeny százalékát teszik és terhesebbek különösen azért, illetőleg

melyre apraja, nagyja a nap, sőt az éjszaka minden órájában rájár; de azért ép oly jól esik neki a korcsmában is egy-két »porció« ital, mint a felvidék lakójának, ki keresményének tekintélyes részét a korcsmában költi el.« (Közgazdasági és Közigazgatási Szemle, 1891. *Ballagi*: Zemplén vármegye közgazdasági és köz-művelődési állapota; 178. I.)

¹ Milyen szerepet játszik némely vidéken a pálinkafogyasztás, azt a következőből láthatni. *Kozma*: Székelyföldje szerint egy napszámos élelmezése következőképpen alakul: reggel pálinka kenyérral, 12 órakor délebed, vastagétel pálinkával, estefelől oszonnára pálinka, kenyér, néha egy kis túró, este pálinka, kenyér stb.

akkor, ha e szolgáltatások teljesítése bizonyos időpontban kötelező. Van-e ezen kívül egyéb a gazdasági viszonyokból származó szükségletek, melyek hely, idő stb. szerint nagy változatosságot mutatnak. Így pl. nagy városokban a közlekedés képez olyan szükségletet, mely jelentékeny tétellel szerepel még a munkás költségvetésében is.

6. Különösen említjük még a *szellemi* szükségleteket, továbbá különböző gazdaság-társadalmi szükségleteket. Ezen szellemi szükségletek közé tartoznak a fiatalabb években a nevelés és képzés, ezek befejezése után az önművelődés; továbbá minden korosztályban a szellemi szórakozás és élvezet. Nagyrészt a szellemi szükségletek körébe tartoznak azok, melyek kielégítésére az állam van hivatva, mint pl. az igazságszolgáltatás. Ide tartozik továbbá a fogyasztás azon része, mely erkölcsi és vallási szükségletek kielégítésére szolgál. Ezen fogyasztás aránya különösen a felsőbb osztályokban és a szellemi foglalkozást folytatók körében igen nagy. A szellemi és erkölcsi szükségletek mivolta, iránya, kielégítéseinek módjai nem képezik tudományunk tárgyát, főleg azon okból, mert ép úgy, mint meg nem érthető a szellemi termelést, úgy a szellemi fogyasztást sem értheti meg a gazdasági törvények segítségével. És jó, hogy ez így van, mert ezzel a szellemi fogyasztásnak az anyagi eszközöktől való nagyobb függetlensége biztosítva van.

7. A fogyasztás alakulása, mint már említettük, különböző körülményektől függ. Első sorban áll itt az éghajlat; a hideg éghajlat alatt ruházat, lakás, fűtés, szeszes italok a kiadások jelentékeny részét teszik; a forró égöv alatt ezen szükségletek foka sokkal kisebb; ellenben sokat fogyasztanak különböző narkotikumokból. *Peschel* szerint Keletindióban a ruházati szükséglet egy évben hat pence-szel kielégíthető; ellenben a narkotikus szerek a házi budget második tételét teszik. Nagy különbséget okoz a fogyasztás terén nem, kor stb. Így pl. a nő ruházatra sokkal többet költ, mint a férfi. A washingtoni munka-statisztikai hivatal adatai szerint a munkások jövedelmök egynegyedét, néha egyharmadát költik ruhára és piperére. *Le Play* szerint keleten a közönséges munkásnak van saját háza, vagy legalább haszonélvezője az általa lakott háznak. Nagy különbségeket találunk számos kiadási tételnél hullámzó és állandó népességnél. Így a hullámzó népességnél a bútorra fordított költség igen csekély, úgyszintén a ruhára költött összeg. Ellenben állandó népességnél e szükségletek nagyobb mérvben szerepelnek; egyúttal ilyen népességnél nagyobb a ragaszkodás a régihez, ruhában és bútorzatban. A társas élet, a kultúra fejlődésével nagy a bútorra fordított költség, sőt esetleg aránytalanul növekedik. A világitás tekintetében is nagy különbségek mutatkoznak, mi részint a földrajzi fekvéssel, részint a foglalkozással stb. összefügg. Ez a szükséglet

is emelkedik a társas élet fejlődésével, és általában a kultúrával. Érdekes e szükséglet kielégítésére vonatkozólag az, hogy itt is, mint a ruhánál, nagy a ragaszkodás a régihez, annyira, hogy a fajrokonságot is gyakran ezeknek segítségével lehet megállapítani.¹ A szórakozás is különböző alakot mutat: észak felé inkább a házon belül, dél felé inkább a házon kívül, utcán, keres kielégítést.

8. A szükségletek különböző neveivel és különböző jelentőségeivel szemben fontos, hogy a fogyasztás *tervszerű* legyen. A fogyasztás tervszerűsége követeli, hogy minden ember a kielégítendő szükségletek mennyisége és minősége tekintetében válaszszon. A szükségletkielégítés okszerű alapra fektetendő, mi különösen az egyes szükségletek kiválasztásában és az azok kielégítésére fordított áldozatok nagyságában jut kifejezésre. A szükségletkielégítés, vagyis a fogyasztás jellege képezi azt, a mit *életmódnak* («Standard of life») nevezünk. Az életmód helyes megállapítása igen fontos feladat, és helyes vagy helytelen megoldásának nemcsak gazdasági, hanem társadalmi, erkölcsi, politikai következményei is vannak. Az életmód nagy különbségeket mutat természeti körülmények, műveltség, vagyon, foglalkozás, állás, osztályok, társadalmi törekvések stb. szerint. A szükségleteknek megfelelő kielégítése, azok jelentősége szerint, képezi az életmód megállapításának célját; azért az életmód lehet *okszerű* és *okszerűtlen*. Az életmód, tekintettel a szükségletek és élvezetek megengedhető mennyiségére, lehet *fényes*, *kielégítő*, *szegényes* vagy *Ínséges*. A gazdasági viszonyok gyakran idéznek elő változást az életmódban. A jövedelem emelkedésével lehetővé válik az életmód emelése. Azonban itt két esetet kell megkülönböztetni. Ha a jövedelem emelkedése inkább múltó körülmények következménye, az ritkán fog az általános életmód emelésére felhasználtatni, sőt ez nem is kívánatos. Innét van, hogy gyakran tapasztalhatni, miszerint az ilyen többletjövedelem könnyelműen használtatik fel, múltó élvezetek szerzésére. Különösen a munkásoknak tesznek gyakran ily értelmű szemrehányást, mely ellen azonban őket védelmezhetni, utalván arra, hogy múltó javulása a helyzetnek nem vezethet az életmód emeléséhez. Ha ellenben valószínű, hogy a jövedelem emelkedése tartós jellegű, akkor ismét több mint valószínű, hogy annak legalább egy része az általános életmód javítására fog fordíttatni, jobb élelmezésre, lakásra, oktatásra stb. Ellenkező következményei vannak természetesen a jövedelem csökkenésének. Az életmódnak adott alkalommal emelése azért bír fontossággal, mert a *magasabb életmód egy hatalmas fegyver a*

¹ Guérin: De Sa méthode des monographies de famille (Bulletin international de statistique. III. kötet, 1. füzet, 147. lap.).

társadalmi küzdelemben,¹ mely az egyént addig, míg csak lehet, ellentállásra és a legnagyobb erő kifejtésre serkenti, nehogy kénytelen legyen a megszokott életmódról lemondani.² Az életmód ilyképp erkölcsi tényezővé válik. Az életmód társadalmi jelentősége abban jut legjobban kifejezésre, hogy a jövedelem hanyatlásánál az életmód külsőleg még fentartatik, míg a külsőleg észre nem vehető szükségletek kielégítése már igen hiányos. Hány-szor oszt egy tönkre jutott nagyúr még nagyszerű borralalókat a pinczereknek, mikor az elfogyasztott ételek árával adós marad. Az életmód hódító fegyver az emelkedés útján,³ védő fegyver a hanyatlás útján.¹ Az életmód még a fajokat is megváltoztatja; kedvezőbb életmód mellett a faj nemesbül, rossz életmód mellett elsatnyul.

A megszerzett magasabb életmód fentartásánál kiváló fontossággal bírnak a háztartási tartalékalapok. Minden háztartásban előre nem látható szükségletek fedezésére ilyen alap szükséges, mert ily szükségletek felmerülése okozza a hanyatlást, mivel súlyos kölcsönök felvételére, vagyonrészek elidegenítésére stb. kényszerít. A tartalékalap legyen az évi kiadások 5%-a.

Az életmód annál tökéletesebb, mennél több észszerű szükséglet elégítetik ki. A szükségletek szaporodása a kulturális fejlődés eredménye. Főleg pedig a következő körülményektől függ: a) hogy az elsőrendű szükségletek ne követeljenek túlságos áldozatokat, mint pl. fejletlen népeknél a táplálkozás. A táplálkozás rendszerességével csökken ezen szükséglet ereje és így egyéb szükségletek kielégítése is lehetségessé válik, b) Ha különböző szükségletek válnak kielégíthetőkké, akkor annál változatosabb lesz a fogyasztás, mennél több jószág van, mely hasonló áldozatok mellett egyenlő hasznossággal jár. Így pl. az, hogy Irhonban a burgonyának előállítása sokkal olcsóbb, mint minden egyéb élelem, egyik főoka számos bajnak.⁵

9. A gazdasági kutatások igen nagy támaszát képezik azon vizsgálá-

¹ Booth: (Life and Labour IV. könyv) említi, hogy a Londonba bevándorló zsidók bizonyos iparágakban magasabb standardjuknál fogva a munkabérek emelésére hatottak. Viszont néha leszállítólag is hatottak egyszerűbb életmódjuk által és azért is, mert a zsidót családja is szükség esetében segítyezi, míg keresztényeknél rendszeren a családi kapocs gyengébb.

² Az angol nép szerencséje, mondja Rogers (Work and Wages, 415. lap), hogy létének legkedvezőtlenebb körülményei között is mindig kiváló minőségű és nagy mennyiségű élelmi szereket fogyasztott.

³ Különösen a nő küzd a magasabb standardért, lásd: Booth: Life and labour IV. 296. 1. — Az alföldi socialismus is részben kétségbeesett küzdelem egy kedvező időben megszerzett magasabb standard védelmére.

⁴ Lásd e kérdéstről Lange: Die Arbeiterfrage (1875.).

⁵ Patten: Consumption of wealth, 46. 1.

lódások,¹ a melyek különböző országokban különösen a munkásosztályra vonatkozólag (*munkábudgetek*) a fogyasztás alakulása iránt folytatottak. Ezen még csak a kezdet stádiumában levő adatok még nem tekintendők véglegeseknek; nagyon beható, egyfelől nagy körökre kiterjedő, másfelől kellően részletezett anyag szükséges, mert a fogyasztás különbözőképen alakul éghajlat, nem, kor, foglalkozás, társadalmi állás szerint stb. Hazánkra vonatkozólag is némi adatok állanak rendelkezésre. A budapesti hajógyár azon munkáscsaládainál, melyek a legkedvezőbb anyagi helyzetnek örvendenek, a következő megközelítő adatok² nyújtanak a fogyasztási viszonyok iránt felvilágosítást: A jövedelem

50%-át veszi az élelem igénybe, 3%-át a fűtés és világítás.
14—15 » a ruházat, 3 » a szeszes italok,
9 » a lakás, 6 » a dohány stb.

Ha különösen egyes szükségletek alakulását vizsgáljuk, úgy jut a munkás keresetéből élelemre

Nagybritanniában	45%	Európában általában ..	55%
Franciaországban.....	57 »	Egyesült-Államokban ..	33 »
Németországban	62 »	Ausztráliában	30 »

A lakásra fordított költség *Engel* szerint rendszeren a jövedelem 16%-át teszi; azonban a jövedelem csökkenésével emelkedik; így

3000 tallér jövedelem mellett 17.40%-ot tesz

2000 »	»	»	20.56 »	»
1000 »	»	»	27.50 »	»
500 »	»	»	22.11 »	»
300 »	»	»	24.10 »	»

¹ Egyike az elsőeknek, kik munkásbudgeteket gyűjtöttek, Davies volt, a XVIII. században. A legnevezetesebb kutatások e tekintetben *Le Playéi*, melyek a legújabb időkig is folytatottak; továbbá a washingtoni munkásstatistikai hivatal hatodik évi jelentése (*Cost of production*, 1891.), mely 800 lapon foglalkozik a legrészletesebben a munkáscsaládok háztartási statistikájával; *Keleti*: Magyarország élelmészeti statistikája (1887.); *Denis*: Sur les indices de la prospérité et spécialement sur les budgets ouvriers (*Bulletin de l'Institut International de Statistique* IV. 2. füzet, 76. 1.); *Gheysson et Tocqué*: Les budgets comparés etc. (*Bulletin de l'Institut Intern. de Statist.* V. k. 1890.) *Gruber*: Die Haushaltung der arbeitenden Klassen (1887.); *Returns of expenditure by working men* (1889.); *Bowntree* gondos adatgyűjtése: *Poverty* (London, 1903.) című munkájában, *Engel*: Die Lebenskosten belgischer Arbeiter stb. (*Bulletin de l'Institut Intern. de Statistique*, IX.: kötet, 1895.) Továbbá *Ducpétiaux*, *Schnapper-Arndts*, *Aves*, *Landolt* stb. — Az első feltétel arra, hogy a fogyasztási viszonyok iránt kellő tájékozást szerezzünk, pontos háztartási könyvek vezetése. Ezek vezetésének elterjedése igen hasznos szokást alkotna.* Sok igazság rejlik *Ihering* szavaiban, hogy bizonyos körülmények között valakinek a háztartási könyve sokkal többet mond nekünk igazi jelleméről, mint naplója.

² *Somogyi*; Az óbudai hajógyár munkásainak helyzete.; (1888.)

Gould újabb adatai szerint (Social condition of labor 1893) fordít jövedelméből %-ot:

	az amerikai	angol	francia	német
		m u n k á s		
lakásra	13·7	9·9	7·8	8·6
élelmezésre	42·2	51·33	52·4	49·9
ruházatra	20·3	16·0	18·7	18·1
könyvre és ujságra	1·1	1·07	0·7	0·8
szeszes italokra	2·9	5·09	13·09	3·3
dohányra	2·3	2·6	1·3	1·2
meztakarításra	10·5	8·1	12·0	0·3

A legérdekesebb adatok azok, melyeket újabban *Cheysson* a *Le Play*-féle monográfiák alapján összeállított.¹ Ezen adatok 100 család (munkás, kisiparos, paraszt) költségvetését állítja össze; ezek közül 51 vonatkozik Franciaországra, a többi más államokra (Anglia, Svájc, Németország, Belgium, Németalföld, Ausztria, Magyarország), sőt még Európán kívüli államok is szerepelnek. Ezen adatok fontos eredményeit következőkben foglalhatjuk össze: az élelmezésre fordított költség az eseteknek közel kétharmadában a kiadásoknak 50%-át meghaladja; a lakás (beleértve bútorozást, fűtést, világítást) 27 és 26.5% között ingadozik; az átlag körülbelül 10—15%; még nagyobbak az eltérések a ruházathoz; 2.2% a legalacsonyabb, 34.7% a legmagasabb arány; a szellemi szükségletek (hozzászámítva egészségügyi költségeket és szórakozást) némely esetben a kiadások 35%-át teszik, rendszeren azonban 5%-on alul maradnak; megtakarítás történt 56 háztartásban; némely esetben a megtakarítás a kiadások több mint kétharmadát tette és általában sok esetben a kereset legalább egy ötödét.

A háztartási költségvetésekből vont következtetéseknél különben nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy itt is csak a részletes vizsgálat vezethet biztos célhoz. Specifikus arányszámok állapítandók meg, azaz olyanok, melyek az életviszonyok különbözőségét szem előtt tartják, így különösen a következő viszonyok szerint: 1. a jövedelem nagysága szerint; 2. a család nagysága szerint; 3. a társadalmi és műveltségi állás szerint; 4. éghajlat szerint stb.

¹ Bulletin de l'Institut International de Statistique. V. kötet.

III. FEJEZET.

A fényűzés.

1. Kevés fogalom annyira ismeretes és közforgalmú mint a fényűzés fogalma, és mégis alig van a társadalmi gazdaságtanban egy, melynek meghatározásában inkább eltérnek; sőt sokan annak meghatározásáról lemondtak azon magyarázattal, hogy a fényűzés történetileg nagyon változó tüneményt jelent. Azonban ez nemcsak a fényűzésről áll, hanem a jószágról, az értékről és sok más gazdasági tényről, melynek meghatározására mindamelllett a tudomány mindig komolyan törekedett, habár esetleg lemond, mint azt bátran teheti, azon szörszálhasogató subtilitásról, mit *Mill* »nicety of definition«-nak nevez, mire amúgy is sok esetben hiába törekszünk.

Sokan a fényűzés lényegét abban találták, hogy az a szükségest meghaladó élvezeteket képezi (*Roscher, Lexis* stb.). Ezen felfogás nem meríti ki a fényűzés lényegét; csak azért is, mert ha a fényűzés alatt a szükségletkielégítés oly mérvét értik, mely gazdasági és erkölcsi szempontból aggályokat kelt, ezeket az élethez feltétlenül szükséges javakon túl terjedő fogyasztás nem indokolja. Mások a fényűzés alatt értik azon szükségleteket, melyeknek kielégítése fölösleges és költséges (*Laveleye, Gide* stb.). E meghatározás is kifogásolható, főleg második részében, mert a fényűzésnek nem kell mindig költségesnek lenni.¹ E kifogás teendő azon definiciókkal szemben is, melyek a fényűzés kielégítésére nagy vagyonokat tartanak szükségesnek. Az ismertebb defmitióktól eltérő *Condillac* meghatározása, ki a fényűzés alatt mindent ért, mit a nagy többség nem képes magának megszerezni, míg megszűnik fényűzés lenni, mihelyt a szegényebbek is megvehetik. A fényűzéshez számítja azon árúkat is, melyek messze földről hozatnak. Tisztán morális szempontból is iparkodtak e fogalmat

¹ Ha valaki ruhakészletében összegyűjt száz számra nyakra valót, vagy néhány tucat bálí czipót, az minden esetre fényűzés, de nem költséges.

meghatározni, a fényűzést az olyan fogyasztásban keresvén, mely az erkölcsi elvet sérti, a mi azonban a fényűzés csak egyik részére vonatkozatható, arra tudniillik, mely physikai élvezeteket keres. *A fényűzés általános értelemben gazdasági javak felhasználása oly mennyiségben vagy minőségben a szabad élvezetre, melylyel a szükségletkielégítés legmagasabb fokát eléri, túl azon, mit a szükség, a kényelem követel; mintegy a szükségletkielégítés superlativuma.* Ez természetesen kultúrfok, társadalmi és vagyoni helyzet szerint különböző.

A társadalmi politika czéljára használható fogalomhoz ugyanis csak úgy juthatunk el, ha a fogalmat nem szabjuk nagyon szűkre. Azért nem tekintjük mindazt már vétkes fényűzésnek, a mi felesleges. A feleslegesre is van szükségünk, sőt *Voltaire* szerint nincs szükségesebb dolog, mint a felesleges. A természet is kívánja a felesleget.¹ Csak a feleslegesnek túlhajtása, mértéktelen, ártalmas volta képezheti a gazdaságilag és politikailag aggályos alakját a fényűzésnek. Azért legczélszerűbb, ha tekintettel arra, hogy a fényűzés alatt egyfelől egy bizonyos magas mértékét a fogyasztásnak értik, mely nem aggályos, másfelől azon egy aggályos jelenségét a fogyasztásnak értik, különbséget teszünk *jogosult és jogosulatlan* fényűzés között.² Egy szerény mérve a feleslegesnek még nem képez jogosulatlan fényűzést. Senki sem fog ama pap álláspontjára helyezkedni, ki, nehogy élvezzen, behunyt szemmel fordult mindig ablaka felé, honnan gyönyörű kilátást élvezhetett volna; sem *Sallust* álláspontjára, ki a római fényűzéstől undorodva, még egy szép képben való gyönyörködést is oly bűnnek tartott, mint akár a kicsapongást vagy iszákosságot. A jogosulatlan fényűzés ott kezdődik, hol észszerűleg az áldozat és élvezet között nincs helyes arány. Azonkívül jogosulatlan fényűzés: 1. az, mely az érzéki-ség, 2. az, mely a hiúság esztelen kielégítésében, végül 3. az, mely csak a vele összekötött esztelen pazarlásnál és hóbortnál fogva nyújt élvezetet. Jogosult fényűzés pedig főleg mindaz, mi a kultúra haladásával a magasabb életmód szükségyszerű követelményévé válik és különösen a szellemi

¹ A természet is követel bizonyos fényűzést, mondja *Pettenkofer*. Nem elég ép annyi táplálékot magához venni, a mennyit az éhség csillapítása követel, egészséges és erőteljes élethez bizonyos fölösleg szükséges. Legjobban mutatja azt a só használata, melyet nem nélkülözhetni, daczára annak, hogy a természetes élelmi szerek a szükséges sómennyiséget tartalmazzák. (Vorlesungen IL füzet, 54.; 1.)

² Helyesen mondja *Hume*, ki különben a fényűzés szószólója, hogy e téren is erény és bűn nehezen elválasztható (Essays, On luxury). — *Condillac*: Depuis qu'on écrit sur le luxe, les uns en font l'apologie, les autres en font la satire et on ne prouve rien (Le commerce et le gouvernement, Mélanges économiques I. 350 l.).

és esztétikai élvezeteknek, továbbá az egészség, a munkakedv fentartásának szolgálatára. A fényűzés nem alkalmaztatik mindig általános jelentőségű fogalomként; gyakran viszonylagos értelme van. A fényűzés fogalma e tekintetben változik korszakok, osztályok, éghajlat, nem, kor, stb. szerint. Viszonylagos értelemben véve fényűzés pl. az, a mi az illető korban feleslegesnek tekintetik. Így pl. a cipő még ma sokaknál osztályuk szükségleti színvonala szerint fényűzés; volt idő, midőn a zsebkendő használata még egy királynőnél is fényűzés volt.

A jogosult fényűzés szükségszerű következménye a gazdasági haladásnak és műveltségnek, ép úgy mint a jogosulatlan fényűzés a hanyatlókorszakok jellemző tünete. A jogosult fényűzés nemcsak következménye, hanem oka is, habár természetesen nem egyedüli oka, a gazdasági haladásnak.¹ Ép a magasabb jóléttel megközelíthető élvezetek képezik a gazdasági tevékenység egyik legerősebb rugóját és ha annak működése szünetelne, a gazdasági tevékenység is a minimumra csökkenne. A jogosult fényűzés továbbá egy fontos tényező a jószágok legtökéletesebb, művészi előállítására és általában a termelés egy jelentékeny rugója.² A fényűzésre való termelésnek azonban káros hatása is mutatkozik, mert szabálytalan. A fényűzés jelentékeny része napokhoz van kötve. Egy bál pl. adja a kereskedőnek a jövedelmének nagy részét; ha azt ki nem aknázza, az nagy baj; aztán talán egész éven át alig van dolga. Halottak napján a sok koszorú stb.; akkor az illető üzleteknek roppantul ki kellene tágulni, hogy a szükségletet kielégítsék, anyagilag szolgáltatják ki a közönséget stb. Másnap már teljes pangás. Midőn Erzsébet királyné meghalt, a divatkereskedők már mind ellátták magukat őszi és téli női ruhákkal, kelmékkel, de a gyász miatt el nem adhatták. Végül a jogosult fényűzés fontos társadalompolitikai tényező, egy hatalmas erő az egyes osztályok küzdel-

¹ Kevés dolog van, mondja *Lecky*, melynek megítélése nehezebb, mint a fényűzés ama kitéréseinek megítélése, melyekkel időről-időre a történelemben találkozunk és a melyek, valahányszor fellépnek, egy szellemi vagy politikai átalakulás előzményeinek bizonyultak. Hatásainak elfogulatlan méltatása ép annyira távol fogja magát tartani ama spártai, stoikus vagy szerzetesies szavaltoktól, melyeknek utolsó nagy képviselője *Rousseau* volt, mint a fényűzés feltétlen dicséretétől, melyet *Voltaire* és egyes kortársai nyilvánítottak... A fényűzés meghonosítása a polgárisodás tulajdonképeni jele és mértéke; és még ha egész általános és kevésbé határozott értelmében vesszük, fejlődése gyakran egy alsóbb fokról egy magasabbra való emelkedést jelent. (*Geschichte der Aufklärung* II. 227. L) A római birodalomban, mely a rabszolgaságon alapult, a fényűzés dologtalanságot okozott; a tizennegyedik században az ipart ösztönözte (231. 1.).

² A fényűzés és finomodás korszakai *Hume* szerint a legboldogabbak és legerősebbek (?).

mében, melylyel a fölfelé törekvők maguknak elismerést szereznek, a magasban levők helyeiket védik. A jogosulatlan fényűzés ellenben *aláássa a gazdaságot*, pusztítja a termelő erőket és vagyonokat, megmértelyezi, *puhítja és rontja az erkölcsöket*, csökkenti a népesség szaporodását és *pusztítja annak egészségét*.

Addig, míg a fényűzés a szépre, nemesre, jóra, czélszerűre, kényelemre irányul, megfelelő vagyon és jövedelem mellett, közgazdaságilag helyes; azontúl legföljebb művészeti szempontból előnyös, de közgazdaságilag nem indokolható. A társadalomgazdasági igényeknek a fényűzés akkor nem felel meg, ha a termelés általa nem oly módon támogatatik, mint az kívánatos volna, és azon szükségleti tárgyak előállítására csekély, melyek az alsóbb osztályok helyzetét javítanák. Igen gyakran a fényűzés visszatart hasznosabb kiadásoktól az egészség, a hivatás érdekében, adósságcsináláshoz vezet és a gazdasági élet alapjait aláássa. Politikailag is károsan hathat, a mennyiben a jellemeket rontja, a megvesztegethetőséget beviszi a politikai testületkebe. De a fényűzés olyan alakban is léphet föl, hogy a szükségletkielégítés sem javul, csak a nagyobb költségek, a fitogtatás, a kiemelkedés és föltűnés képezvén czélját; ez nemcsak közgazdaságilag, de társadalmilag sem helyeselhető. A fényűzés végre oktalan lehet, ha a szükségletek helyes rendjét fölforgatják és a föltétlen szükségleteket a fényűzésnek feláldozzák; egészségtelen lehet, ha következményeiben, túlsapongásában a test egyensúlyát és egészségét aláássa, a mi minden túlságos élvezetnek következménye; erkölcstelen lehet, ha kicsapongáshoz vezet. A fényűzés édes méreg gyanánt hat, mely a társadalmi testbe vezetve, könnyen feloszlást idéz elő.

A fényűzés különböző alakot mutat. A fényűzés más természetű fejletlen és fejlett népeknél; különböző aristokratikus és demokratikus társadalmakban, monarchiákban és köztársaságokban. A fényűzés változik a vagyon keletkezése szerint; másnemű a háborúban, a tőzsdén, a játékokban, a munkával szerzett vagyonoknál. A fényűzés fejletlen korszakokban, a vallási szükségletek és a védelem eszközei körül mutatkozik; későbbben a testi és legkésőbbben a szellemi szükségletek terén. *Condillac* háromféle fényűzést különböztet meg: *a)* a fényűzést értékes tárgyakkal, drágakövekkel, nemesérczekkel; ez a legkevésbé ártalmas szerinte, mert csak kevesek által gyakorolható és mert az illető árúk mindig nagy értékkel bírnak; *b)* a fényűzést különböző jószágokban, ruhákban stb.; ez már veszélyesebb, mert gyorsan terjed a társadalom különböző rétegeiben és mert az illető árúcikkek hamar elértéktelenednek; *c)* a frivol fényűzést, mely a legveszedelmesebb. Megkülönböztethetjük a fényűzést azon szempontból, hogy mire irányul tulajdonképen? E szerint a fényűzés keresi

a) a ritkaságot, b) a változatosságot, c) a sokaságot,¹ d) a drágaságot, &) a kényelmességet, f) a finomságot, g) a művésziességet, h) a teljességet, k) az egészséget stb. A fényűzés eme különböző alakjai különböző jelleggel bírnak. Különösen a változatosság fényűzésére vonatkozólag meg kell jegyezni, hogy ez a gazdag korszakokban a fényűzés egyik leggyakoribb és legköltségesebb alakja; gyakori változtatása a divatnak ruhákban, bútorokban, gyakori változtatása a tartózkodásnak stb.; különösen a fényűzés ezen alakja merev ellentétben áll az egyszerű korszakok nagy állandóságával, midőn bútorok, sőt még ruhák is, átöröklődtek nemzedékről nemzedékre.

A mi különösen a fejletlen és haladó társadalmak fényűzését illeti, erre nézve a következőket jegyezzük meg. Fejletlen korszakokban, midőn az emberek csak kevés szükségletet ismertek, a fényűzés az egyszerű szükségletek pazar kielégítésében mutatkozik,² tehát nagy ünnepélyek, ebédek,³ dorbézolások rendezésében. Hozzájárul e korszakban a fényűzés egyes ritka darabok előállításában: ékszerek, fegyverek, aranyornátú vagy iratú könyvek, stb. Jelenleg az arany és egyéb ékszer használata korántsem oly nagy, mint azelőtt, tekintve a vagyonosodás haladását.⁴ A második korszakban a fényűzés már helyesebb irányban halad, a vagyonság élvezetét különösen a szükségletek jobb kielégítésében és külső

¹ Waitz szerint a négerék többet adnak a mennyiségre, mint a minőségre és félig romlott húst és halakat esznek, csak sok legyen.

² Boszniában vannak családok, melyekben az ingek egész vagyont képviselnek, handzsárok, melyek mesés értékkel bírnak (*Strausz*: Bosnyák föld és népe, 156. és 169. l.).

³ Egy magyar főúr temetése alkalmából rendezett tornál, melyre több ezer ember, urak és nép, összegyűlt, következő mennyiségek fogyasztattak különböző élelmi cikkekéből: vágómarha 33, borjú 12, juh (a laczikonyhára) 16, bárány 46, baromfi 1496, tojás 3000, kecsge 164, pisztráng 500, fehérhal 100, csuka 100, ponty 300, malacz 24, őz 14, nyúl 48, rák 3000, csiga 3000 darab, liszt 229 cub., irósvaj 200, só 2399, szalonna 441 font, eczet 5, káposzta 4 hordó, bor 48 hordóval, 117 cseber, 58 itcze (a méltóságos urak asztalánál 15 hordó, 21 cseber, 20 itcze hegyaljai ő- és újbor), ser 33 hordóval, 55 cseber, 44 itcze stb. (Károlyi-levéltár »egy kiadatlan okmánya szerint.)

⁴ *Cairnes*: Essays 134. 1. — A régi fényűzés tárgyait érdekesen mutatja az Eszterházy Pál hitbizományi okmányának ékszerjegyzéke (*Katona*: A magyar családi hitbizomány 1894. 337. l.) Falun ritka az oly nemesi ház is, mely nem fából épült; üvegablak a városban is ritkaság, azonban óriási a cselédség, meg nem szűnő a vendégeskedés, aranytól és drágakövektől fénylő a ruházat. Ürményi Józsefnek a bihari főispáni székbe való beiktatásakor gr. Károlyi Antal 100.000 forint értékű ruhában jelent meg. (*Marczali*, II. József-kora 108. l.)

kifejezésében keresik, műtárgyak használata által; nem a mennyiség¹, hanem a minőség dönt. A műveltség terjedésével a fényűzés is legszebb alakját veszi föl; első sorban a szükségleti tárgyak jobb előállítására és művészeti ízléssel való kiállítására irányul: egészségesebb, terjedelmesebb lakás, tartósabb és kulcsin tekintetében szebb ruhák, jól tápláló élelmi szerek, a természet, a tudomány és művészet kincseinek élvezete (utazások, nyaralás), minden tekintetben tehát igazi és magasabb szükségletek tökéletes kielégítése;¹ a szellemi és művészeti élvezetek szaporodnak, ellenben az elsőrendű szükségletek szerényebb arányban szerepelnek; ez jellemzi a fényűzést művelt társadalmakban. De a hanyatló korszakoknak is megvan saját fényűzése, mely többnyire a közgazdaság, a közérkölciség és a közegészségügy követelményeit lábbal tapossa. Oktalan élvezetek, pazarlás, természetellenesség, bizarrság, az életrend teljes felforgatása, túlfinomítottág és keresettség, valóságos szörnyszüleményei az örült-ségnek, — mint ezt Róma a császárság idejében klasszikái példában mutatja — ez képezi a hanyatló korszakok fényűzésének jellemét.²

Vájjon ma nagyobb vagy kisebb a fényűzés, mint más előbbi korszakokban, ezt igen nehéz eldönteni. Ha visszatekintünk elmúlt századokba, végignézzük azok nagyszerű ünnepségeit, akkor határozottan azon eredményhez jutunk, hogy a fényűzés ezen alakja ma nem létezik, illetőleg jelentékenyen mérsékeltebb. Az emberek ma abban nem találnak örömet; még fejedelmi lakodalmak is merő próza az előbbi századok szemképráztató fényéhez és pazarlásához. A fényűzés napjainkban praktikusabb lett, prózaiabb, polgáriasabb. A ritka, de féktelen pazarlás és fényűzés helyébe mérsékelt, de gyakoribb a fényűzés kifejtése az életmódban, családban és társadalomban. A szükségletek egyenletesebben elégítetnek ki; minden osztályára a szükségleteknek jut. Az élet szertartásias jellegének hanyatlása is sokban előmozdította a régi fényűzés kihalását. Ennek következménye már az, hogy a vagyon kisebb része fordítatik fogyasztási, fényűzési tárgyakra, drága ékszerekre, fegyverekre, ruházatokra. Mindez természetesen nem zárja ki, hogy napjainkban is elég gyakran lássuk a fényűzés esztelen hivalkodását; de társadalmi jellege lényegesen módosult.

¹ Mikor Pullmann az első vasúti kocsiját építette, mely egy utazó szálloda volt, általános nézet volt, hogy a drágaság miatt ily kocsik alkalmazása kivihtetlen. Pullmann ép a drágaságra fektette a súlyt, mely azonban nagy kényelmet tett lehetővé és Amerika egyik leggazdagabb embere lett. Újabbban egy angol könyvkiadó mesésen drága kiadványokat készít, melyeknek megszerzéséhez egy kis vagyon kell és vállalata kitűnően sikerült.

² Történeti adatokat a fényűzésről lásd »Közgazdasági Értekezések« című munkámban I. kötet 31. 1. és e munka előbbi kiadásaiban.

3. A fényűzés mindig eltérő elbírálásban részesült. *Catotól Rousseauig* akadtak minden korban ellenesei; de voltak barátjai, sőt rajongói is, mint azt *Valeriusától Filangieriig* a védők hosszú sora mutatja. A közép-korban megújult a küzdelem a fényűzés ellen, midőn a moralisták az egyház fényűzését ostorozták (*Bresciai Arnold, Savonaroh* stb.). *A fényűzést bizonyos fokig szükségszerű fejleménynek kell tekinteni*, mely ellen biába küzdünk oly intézkedésekkel, melyek csak a tüneteket érintik, de nem a működő okokat. Jól mondja *Riehl*, hogy nem igen volt eset arra, hogy valamely nép önkényt elhagyta volna fényűző életmódját. Ha elfajul a fényűzés, akkor nehéz attól a néptől nagy erkölcsi forradalom nélkül visszatérést az egyszerűbb életmódhoz remélni. *A fényűzésnek legbiztosabb, bár lassan ható ellenszere, bizonyos esetekben, maga a fényűzés*, mivel idővel okvetlenül érzéketlenséget idéz elő, mely gyakran az undorig fokozódik. Fényűző korszakok azért rendszerint rövid ideig tartanak és életképes nemzetek hamar helyesebb útra térnek. A fényűzés ellen alkalmazott gyógyszerek között legnagyobb értékkel bírnak azok, melyek azt megelőzni, visszatartani akarják, melyek az erkölcsökre akarnak hatni.¹ Ezek között kiváló fontossággal bír a felsőbb osztályok példája.² Láttuk, hogy a fényűzés egyik célja a társadalmi emelkedés, a hol azonban a magasabb osztályok egyszerűségben élnek, ott a fényűzés ezen fontos célja elesik. Ezért a nevelésnek is rendkívül nagy jelentősége van, különösen a nő helyes nevelésének. Minthogy pedig a nagy és régi vagyonok ritkábban hajlanak a fényűzésre, mint az új, könnyen és gyorsan (pl. tőzsdén) szerzett vagyonok, ezeket nem szabad meg nem érdemlett társadalmi kitüntetésben részesíteni. Haszna lesz továbbá észszerűbb szükségletek és élvezetek terjesztésének és kielégítésök megkönnyítésének, a jövedelem egészségesebb megoszlásának, a takarékosági szellem, az igazi műveltség terjesztésének. Igen kevés haszna van a fényűzés megadóztatásának, progressiv és örökösödési adóknak. Legkevesebbet érnek, főleg gazdaságilag érett népeknél, tiltó szabályok, melyek a szükségletkielégítés módját szabályozni akarják büntetések által.³ Ily törvények gyakran az alacsony míveltségben is találják okaikat, mert itt nagyobb mértékben kell elfaju-

¹ »Vanae sine moribus leges.«

² Igen helyes *Montesquieu* következő megjegyzése is: Il y a des moyens pour empêcher les crimes: ce sont les peines; il y a pour faire changer les manières: ce sont les exemples (*Esprit des lois* 280. 1.).

³ »Acribus, ut ferme talia, initiis, incurioso fine« (*Tacitus*). — The use of, morality on this subject is not to limit men to any particular species of lodging diet, or cloths, but to prevent their considering these conveniences as the principal object of human life (*Ferguson: Hist. of civil society* 374. 1.),

lásoktól tartani. Pedig többnyire ilyen törvényekkel, úgynevezett fényűzési törvényekkel, akartak e bajon segíteni.¹ Különösen érdekes a római fényűzési törvények (*leges sumptuariae*) története.²

A jogosulatlan fényűzés, a fényűzés túlzásai a gazdagsággal nem hozhatók okozati összefüggésbe. A főkét vesztett fényűzés inkább egy erkölcsi betegség következménye, mert a javak felhasználása fölött erkölcsi elvek döntenek; *a helytelen felhasználás helytelen erkölcsi nézetekre vezető vissza*. Az ilyen fényűzés betegsége ellen csak helyesebb erkölcsi elvek segítségével lehet küzdeni. Így tehát itt is meggyőződünk arról, hogy a társadalmi gazdaság legnehezebb problémái tulajdonképpen erkölcsi problémák. Különben a fényűzés örjögésében az a vigasz is van, hogy kitűnik, miszerint eldobott milliókkal a gazdag gyakran nem képes magának oly igaz és őszinte élvezetet szerezni, mint a legegyszerűbb ember.³

¹ Fényűzési szabályzatokról hazánkban 1.; *Acsády*; »Magyarország Budavár visszafoglalása korában« című munkáját, az *Öváry-éIQ* okmánygyűjteményt stbj Egy érdekes esetét a fényűzés szabályozásának nálunk, lásd *Grünwald*: Régi Magyarország 140. l.

² Lásd »Közgazdasági Értekezések« (Budapest, 1902.) című munkám L kötetét: Közgazdasági viszonyok a régi Rómában.

³ Több helyes megjegyzést a fényűzésről és különösen annak gazdasági hatásáról nyújt *Farkas* a »Fényűzés« című monográfiája (Budapest, 1897?); a fényűzésről adott definitió túlságosan tág;

V. RÉSZ
A
TÁRSADALOMGAZDASÁGTAN
TÖRTÉNETE

I. FEJEZET.

A társadalomgazdaságtani rendszerek.

1. A társadalmi gazdaságtant azelőtt majdnem kizárólag gyakorlati szempontból mívelték. Azon kérdésekkel foglalkoztak egyes korszakokban, melyek épen jelentőséggel bírtak és azokat az illető kor felfogása szerint döntötték el. Ezért a gazdasági elméletek az egyes korszakok szelme és igényei szerint ítélendők meg. Csak a legújabb időben mívelik ezen tudományt tisztán elméleti szempontból is.

Az ókor tudományos törekvései között a társadalmi gazdaságtan önálló szerepre nem jutott. Mindamellet a gazdasági jelenségek is magukra vonták a figyelmet és a vizsgálódások körébe bevonattak. Nézetekkel a gazdasági életéről, jólétről és az azzal összefüggő jelenségekről, már a keleti népeknél találkozunk. A túlvilágra fordított irány, melyet azonban a keleti népek nagy részénél észlelünk, a contemplatív élet az anyagi jólét kérdéseinek fontosságát nem engedte kellően fölismerni. Ellenben a keleti államok absolutismusa sok intézkedéshez vezetett a gazdaság érdekében, mert az absolutismus erő kifejtésének föltétele az anyagi gyarapodás. Sokkal nagyobb jelentőségre emelkedtek a gazdasági jólét természete felől folytatott vizsgálódások a klasszikái ókor népeinél, görögöknél és rómaiaknál. A görögöknél a nemzetgazdaságtan a gyakorlati filozófia egyik ágát képezte; önállóságra itt sem emelkedett. Egyes írók, köztük különösen *Sokrates*, *Plato*, *Aristoteles*, *Xenophon*, *Demokritos*, *Appolodorus*, *Kallikratides*, *Thukydides*, a gazdasági élet számos kérdéseivel foglalkoztak, sőt egyes kérdéseket igen helyesen értelmeztek. *Sokrates* már felismeri a munka fontosságát és elismeri a kereseti tevékenység tisztelretméltóságát. *Plato* különösen a jövedelmi és vagyoni rend kérdéseivel foglalkozik. Már »törvényei« szerint az államiságnak egyedül tartós alapja a gazdasági rend, tehát első nyoma az ökonómiai felfogásnak.¹ Az »államban« is ez a kiin-

¹ Lásd: *Gomperz*, Griechische Denker, II. 508. 1.

duló pont.¹ *Plato* tanait különösen az jellemzi, hogy ő az individualizmus határozott ellensége. A »törvények« szerint oda kell törekedni, hogy sem gazdagság, sem szegénység ne legyen: a vagyon egyenlőtlensége szűk határok közé szorítandó, a maximum csak ötször annyi legyen, mint a minimum. A lelkek száma 5040-re tétetik és hogy a családok száma ezt soha meg ne haladja, a népszaporodás szabályoztatik. A földbirtok elidegeníthetetlen és oszthatatlan. A mozgó vagyon szaporodása minden módon megakadályoztatik, a kamatvétel megtiltatik, a hitelügyletek jogvédelemben nem részesülnek. Minden változás a vagyonban a hatóság tudomására hozandó. Általános szegénységélyezést tervez, mert szerinte még a rab-szolgának sem szabad teljes ínségre jutni. Az állam keletkezését az anyagi szükségletekre vezeti vissza, a háború is a szükségletek kielégítésének nehézségeiből és ebből következő terjeszkedési vágyból keletkezik. A munkamegosztás elvének fontosságát is felismeri.

Aristoteles tárgyalja a pénz, a szerzés kérdéseit; érdekes különbséget tesz a kereseti művészet (κτητική), hová csak a mezőgazdaságot számítja, és a pénzszerzési művészet (χρηματιστική) között, mely alatt a pénzszerzésre irányuló kereskedelmet érti; nála már nyomát találjuk a használati és csereérték, a természeti és pénzgazdaság közötti megkülönböztetésnek. Felismeri a pénz szerepét mint csere- és értékmérőt és *Midas* meséjén kimutatja, hogy a gazdagság nem áll pénzből. *Aristoteles* a kamat jogsultságát még nem ismeri fel, a kereskedelemét sem, mert szerinte az egyiknek nyeresége a másiknak vesztesége. *Aristoteles* azonban már a fényűzés hasznosságát hirdeti. *Xenophonnál* számos helyes nézetet találunk a gazdaság, különösen a magángazdaság ügyeiről. Tanulmányt írt az állami jövedelmekről és egy társadalmi regény féléit. Talán *Platóval* helyezkedik ellentétbe, midőn annak eszményi állama helyett inkább az Individualizmus álláspontjára helyezkedik. Bizonyos tekintetben láthatni *Xenophonban* az utilitarizmus egyik első képviselőjét, a jót a hasznosban találja. Egy egészen modern eszmét, a vállalatok államosításának eszméjét is nála olvassuk.

Plato és *Aristoteles* nagy figyelmet fordítottak a népességi kérdésre és a túlnépesség ellen keresnek orvosszereket. Sőt *Platónál* előfordul már az az eszme, hogy a polgárok nem fognak vagyonukon túl gyermekeket nemzeni a szegénységtől és háborútól való félelemben. *Thukydides* a gazdasági ügyek nagy politikai jelentőségét ismerte fel, és így bizonyos tekintetben az új materialisztikus történeftelvezés előhírnöke lett. Egészen véve

¹ U. o. 370. 1.: Wäre von *Platon* nichts erhalten, als die nun folgende Konstruktion der Staateentstehung, die materialistische Geschichtsansicht könnte den grossen Idealisten gar leicht für sich in Anspruch nehmen.

azonban a munkának megvetése, a rabszolgaság fentartása, a gazdasági életnek szűkebb korlátok közé szorítása a többnyire kisebb városi köztársaságokban, a gazdaság helyes törvényeinek felfedezését lehetetlenné tette. Voltak ugyan, kik a munka megvetése ellen, sőt annak nagy jelentősége mellett felszóltak, így *Hesiod*, *Plato*, de különösen a cynikusok és stoikusok. A sophisták is erkölcsstelennek mondták a rabszolgaság intézményét. Kiváló figyelmet érdemelnek még a cynikusok. A cynikusok bölcsészetet egyenesen a görög proletariátus bölcsészetének nevezték.¹ Eszményük *Herakles*, a munkás ember volt. A társadalmi és politikai viszonyok bomlottsága az individualismust érlelte bennök. Eosszalták a fényűzést és az egyszerű életet, a természethez való visszatérést ajánlották. A tulajdonjogot szűk határok közé szorították, pénzül csak egy jelképes pénzt helyezeltek. Valószínű, hogy az örökségi jogot sem ismerték el, valamint a családi életet. Társadalmi erkölcsstanukban nagy szerepet játszott az altruismus.

Rómában sem tett a tudomány nagy haladást. Leginkább tárgyalták azon kérdéseket, melyek a mezőgazdaság és a forgalom jelenségei között összefüggnek; ez utóbbiak többnyire plasztikai művészettel találtak kifejezést a római jog alkotásaiban és intézményeiben. Minthogy Rómában is a munka megvetésben részesült, a szerzési módok sajtáságosan alakultak és valamint a köztársaság első századaiban különösen a foglalat, úgy később különösen a pénzforgalom képezték a szerzés főforrását. A pénzforgalom és a pénz maga tehát mindinkább nagyobb jelentőségre emelkedtek és az egész állami életre döntő befolyással bírtak, míg végre a történetíró e három szóban foglalja össze ennek eredményét: *Romae omnia venalia*. A pénz döntő szerepre jutott. Már azzal a merkantilistikus-izű felfogással találkozunk (az idősebb *Plimushnál*), hogy a pénznek kifolyása Keletindia nagy nemzeti szerencsétlenség Rómára nézve. Egyik sajtásága a római gazdasági életnek, mely a társadalomgazdasági felfogásban is talál kifejezést, az, hogy a birodalom terjedésével mindinkább háttérbe szorult a régi jogi felfogás az általánosító jogfelfogással (*jus gentium*) szemben, mely az intézmények merev kifejtéséhez vezetett; a tiszta Individualismus talál kifejezést. Ezen jelenségnek az újabb európai államokra is nagy befolyása volt, mivel a középkor hanyatlásával a legtöbb európai államban a római jogi felfogások terjedtek el és gazdasági és jogi intézményeinknek azon merev individualistikus jelleget kölcsönözték, mely különösen az újabb állami és társadalmi felfogással ellentétben áll. Az Individualismus első védői a stoikusok és epikureusok: az egyéni füg-

¹ *Gomperz*, Griechische Denker, II. 121. 1.

getlenségre való törekvésben találja alapját, mely egyúttal törekvés a vágyak alóli szabadulásra. Egy erős mozgalom indult meg az alsóbb osztályok érdekében, melynek irodalmi főképviselője *Seneca* volt, ki először tanítja a felsőbb osztályok kötelességeit az alsóbb osztályokkal szemben. Azon kérdések között, melyek a római tudomány által figyelemben részesültek, még a kamatvétel, a fényűzés kérdéseit lehet említeni. *Cicero*, *Cato*, *Seneca* és mások rosszalták a kamatvételt, sőt *Cato* a gyilkossággal hasonlítja össze. A kereskedelmet többnyire elítélték, főleg a kiskereskedést, mely *Cicero* szerint család nélkül nem is hozhat hasznot. A mezőgazdasági írónál a munka termelékenységének eszméjével (*Varro*J is találkozunk és a mezőgazdaság teljes méltánylásával, a mi azonban nem gátolta, hogy a tartományokból tributumként behozott gabona és annak rendszeresített ingyenes osztogatása a római mezőgazdaságot tönkretette, mivel a nagy latifundiumokon azt haszonnal már nem lehetett üzni.

2. A középkor sem kedvezett a társadalmi gazdaságtan haladásának. A keresztény-germán államalakulás lassú műfolyama visszaveti a gazdaságot kezdetleges állapotokba. A vallási eszmék nagy hatalma is az emberek figyelmét az anyagi javaktól a szellemi, erkölcsi javak tanulmányozása felé irányozza. A tudományban uralkodó scholasticismus is lehetetlenné tette a gazdaságtan sikeresebb művelését. Mindamellett ép a keresztény vallás forradalmat idézett elő az emberek gazdasági gondolkozásában, a mennyiben a munkának nagy jelentőségét elismerte és annak tiszteletben tartását követelte. Ezen alapon fejlődik később az ipari munka és különösen a városok szabadsága, melyek az ipar menhelyeivé váltak. Ily körülmények között a gazdasági élet jelenségeinek kutatását sem lehetett elhanyagolni, de önálló vizsgálódásokban az még alig jut kifejezésre. Mindenekelőtt már az egyházatyák is kiváló figyelemben részesítették főleg az erkölcsi étellel összefüggő gazdasági kérdéseket. Különösen a vagyon felhasználásáról, a tulajdonjogról, munkáról értekeztek, socialistikus ízű tanoktól sem irtózván. Első sorban említendők itt *Tertullianus*, *Cyprianus*, *Clemens*, *Origenes*, *Lactantius*, *Basilius*, *Chrysostomus*, *Hieronymus*, *Ambrosius* és szt. *Ágoston*. Érdekes ama socialistikus irány, mely a IV-ik században terjedt és melynek egyik főképviselője *Chrysostomus*. ő a tényleges viszonyok tanulmányozásából indul ki és így egyik első képviselője az induktív társadalomerkölcsi iránynak. Antiochia lakosságát a vagyoni helyzet szerint osztja fel. Kimondja, hogy a gazdagok és szegények egymásra vannak utalva, sőt hogy még inkább a gazdagok vannak utalva a szegényekre. A tulajdonról azt mondja, hogy: az csak az által válik a magunkévá, ha azt mások javára felhasználjuk. Dicséri a munkát, sőt azt mondja, hogy a munkával való szerzése a minden-

napi kenyérnek, bizonyos neme a bölcsészetnek. A nemzetközi munkamegosztás elvét már elismeri és bámulja. *Hieronymus* szerint a tulajdonjog csak arra terjedhet ki, mi az életre szükséges. Szerinte csak úgy lehet gazdagodni, ha egy másik szegényedik. *Ambrosius* egyik beszédében drámai erővel rajzolja az ellentétet gazdagok és szegények között, majdnem az agitátor erős akcentusai hallatszanak szavaiban. A magántulajdon a bűn által jött a világra. Isten mindent mindnyájunknak adta. A modern »la propriété c'est le vol« csak más szavakkal azt mondja, mit *Ambrosius* következőleg fejez ki: »Alienae nobis divitiae sunt« (gazdagság idegen jószág). Szt. Ágoston hirdeti, hogy mindenki dolgozzék. Idegen jószágot bír, ki fölösleggel bír.

A gazdasági tanulmányok behatóbb művelése mintegy a XIII. században veszi kezdetét *Aristoteles* tanulmányozásával. Különösen a pénz, a kamat,¹ a biztosítás stb. kérdéseivel foglalkoztak egyes egyházi, jogi és politikai írók, köztük mint legkiválóbbak *Aquinói Tamás* és *Oresme Miklós* püspök, mellettök *Haies*, *Bonaventura*, *Albertus Magnus*, *Marsilius*, *Occam*, *Paricius*, *Biel*, *Mariana*; *Dubois*, *Durand de St. Pourçain*, *Filippo de Maizières* javasoltak zálogházakat; *Colonna* és *Petrarca* irtak az adókról, *Firenzei szt. Antal* és *Sienai szt. Bernát* az értékről, hitelről, kereskedelemről, jövedelemeloszlás egyes kérdéseiről. A középkori tudományosságának leghívebb és legtökéletesebb kifejezését minden esetre *Aquinói Tamás* képviseli, ki a gazdasági jelenségeknek és azok törvényeinek már nagy figyelmet szentel. A népjólét alapja szerinte az, hogy az állam népességét saját termékeivel fenntarthassa, mert a külkereskedelem veszélyes, rontja a nép erkölceit. A kereskedelemnek általában számos hátrányai vannak, de azért még sem lehet azt egészen nélkülözni. Behatóan szól a kereskedelemről, ár és érték közötti arányról, a kamatról, melyet már sokkal enyhébben ítél meg, a jó pénzek fontosságáról stb. Nagyon behatóan foglalkozik a gazdagsággal, melynél a pénz csak másodrendű és visszatartja a socialistikus elméleteket. A fejedelmeknek is ajánlja, hogy gazdagságra törekedjenek, mely az állami feladatok keresztülvitelére szükséges. Sok helyes megjegyzés mellett meglepő, hogy a rabszolgaság védői közé szegődik. Egész gondolkozása természetesen az erkölcsi elvek uralmát tükrözteti vissza, a mi szintén korának sajtószersége.

¹ Qui plus quam dederit, accipit, usuras expetit; turpe lucrum sequitur, qui minus emit, ut plus vendat. A kanonista tan a tőkéről visszahatás volt a római tőkések zsarolásai ellen. Különben csak erkölcsi tanítás volt; egyébiránt a tőkeamat meg volt engedve, hol risico: így keletkezett a kamat a societas-, comandából. Ilyen esetben nem tiltotta az egyház a kamatvételt és így korántsem akadályozta a tőkebefektetést.

A XV. század vége felé a kánonjogi írók jóformán egy teljes rendszert nyújtanak a gazdasági életről.¹ Kiindulva a keresztény erkölcsiség elvéből, nem helyeslik a vagyon utáni vágyat, a mellett azonban a munkát és általában a gazdasági tevékenységet buzdítják, mert mindenki Isten akarata szerint egy osztályhoz tartozik, melynek feladatai vannak és mindenki törekedjék magát rangjának stb. megfelelően fentartani. Két termelési tényezőt ismernek el, természetet és munkát; különösen ez utóbbival behatóan foglalkoznak. Minden jövedelmet munkajövedelemnek tekintettek. Ettől függ az árúk helyes ára is. Az ártényezőök közül említik a szükségleteket, a ritkaságot, a hasznosságot, a termelési költségeket. Kezdetben a kereskedés helyességét nem ismerik el; későbbben igen. Különösen *Grand Henriknél* találunk helyes megjegyzéseket a kereskedelemről. Az állami beavatkozás helyeslésével is találkozunk már (*Aquinói Tamás, Suarez*), de akkor még nem volt omnipotens állam, mely az egyház fölé helyezkedett.

Azonban bármilyen értékesek voltak a kánonjogi írók egyes tanításai, a hit korának letűnése után következő profan korszakok gazdasági felfogása ezekkel nem egyezhetett. Az egyén cselekvésének vezérelvét többé nem felsőbb szentesítésben keresi, hanem önnönmagában. Az Individualismus képezi az új gazdaságtan bölcsőjét. Átmenetet képeznek a humanisták: *Savonarola, Guicciardini, Ghetti* stb., az utóbbi különösen nevezetes mint az egyadórendszernek, *Guicciardini* mint a progressiv adónak barátja.

3. A XVI. századtól kezdve a gazdasági jelenségek mindinkább magukra vonják a figyelmet. Számosan foglalkoznak egyes jelenségek magyarázatával. Különösen a népesség, a pénz, hitel, bankügy, áruk, jótékonyosság, pénzügy képezik a vizsgálódások főbb tárgyait. Ezen dolgozatokból lassankint fejlődnek összefoglaló rendszerek, melyek különösen a közgazdasági politika feladataival foglalkoznak. E rendszerek egyúttal előkészítik az elvi kérdések tárgyalását. Legjelentékenyebb e gyakorlati rendszerek közül a *mercantilismus* (protectiv rendszer, mérlegrendszer).

A középkor letűnése után az állami élet szélesebb alapon szerveződik. Nagyobb államok keletkeznek fokozottabb központi hatalommal, a középfokú hatalmak elnyomásával. Ezen államok nagyobb szükségletekkel bírtak, a pénzügy, a hadügy, az udvartartás magasabb igényeket támasztottak. A nemesség ingyenes szolgálatai az igazgatás és hadügy terén lassanként megszűnnek, helyét elfoglalja az állandó hadsereg és a bürokrácia. Az állandó hadsereg viszont, a zsoldos had-

¹ Ashley: Economical history. II. 379. 1.

seregek nagy hátrányaitól eltekintve, azért is szükségessé válik, mert míg mezőgazdasági foglalkozás mellett még vannak idők, midőn a nép elfoglalva nincs, tehát háborúba mehet, addig az ipari társadalomban az nem lehetséges.¹ Tehát oly kezdetleges államból, melynek sem katonái, sem hivatalnokai nem voltak, mert mindez magánjogi alapon volt szervezve, modern államot, államjogi jelleggel kellett szervezni. Mi sem természetesebb, mint hogy nagyobb mérvben érezték a pénz szükségét.² Az akkori fejedelmek nagy pénzsüksége, melyet különben már a zsoldos hadseregek rendszere éreztetett, mindinkább forgalomba hozta e jelszót: pecunia nervus rerum, minek egyik legfontosabb következménye volt, hogy az egyház középkori tanai, melyek között a pénz terméketlensége olykor a legfontosabbaknak, romba dönt.³ Az egyház nemzetközi helyzete is korán fejlesztette a pénzgazdaságot.⁴ De a kor és különösen a felsőbb osztályok nagy fényűzése is előidézte a nagy sóvárgást pénz után. Soha a római császárság ideje óta nem volt minden megvásárolható, mint akkor, a legmagasabb világi és egyházi méltóságok, a férfi vére, az előkelő nők becsülete és az örök lelki üdv.⁵ Hozzájárultak még egyéb, nem kevésbé fontos körülmények. Ez időbe esik a középeurópai államokban a városi gazdaság lassú fejlődése a mezei gazdasággal szemben; a tengerentúli összeköttetések is az ipart és kereskedelmet fejlesztették. Ipar és kereskedelem pedig nem enged természetbeni leszámolást (pl. a termékek egy tizedének átengedését), hanem csak pénzt fogad el forgalmi eszközül. Közelebről vizsgálva, a mercantilismus történetében három korszakot lehet megkülönböztetni. Az első korszakban a nemesérczek megszerzésére, illetve megóvására csak a nemesércz-kivitel és az árúbevétel tilalmát ajánlották az irók.⁶ A máso-

¹ Lásd *Deák Farkas*: A nemzetgazdaság történetét Bethlen Gáborra vonatkozólag. A szüret alatt nem zavarták a munkát.

² Mon. hung. irók 7. 56. 1598-ban Rudolfus császár minden országában gyűlés tétetett és minden országától pénzt kívánta, hogy adjanak neki; nem népet; azokkal, hogy ha a pénz ő kezében leszen és ő fogna fizetni a vitélző népnek, tehát inkább fogna vélek bírni.

³ Érdekes, hogy már akkor találkozunk azon vitával, vajjon a pénz, a jószág ér-e többet, vagy az ember, a munka, a mennyiben *Guicciardinival* szemben, ki amazt állította, *Macchiavelli* már ez utóbbi felfogásnak volt szószólója (lásd *Ehrenberg*: Zeitalter der Fugger, I. k. 9. 1.).

⁴ »In keiner Staatsverwaltung wurde so früh die Geldwirthschaft durchgeführt, als an der Curie.« Azért a Camera apostolica »mater pecuniarum«-nak nevezetett. (*Schulze*: Die Fugger in Rom, Leipzig, 1904. 7. 1.)

⁵ Ugyanott.

⁶ Ily kiviteli tilalomról a nemesérczre vonatkozólag az 1543-iki évről. Lásd *Gazdaságtört.* 1903. 373. 1.

dik korszakban a kereskedelmi ügyletek szabályozását (balance of bargains) ajánlották, a mennyiben az egyes ügyletekre vonatkozólag, melyek bel- és külföldiek között létesíttetnek, szabályokat állítottak fel azon szándékkal, hogy a belföldön a nemesércz szaporodjék. A harmadik korszakot a kereskedelmi mérleg tana jellemzi; a törvények többé nem az egyes ügyletek szabályozására törekednek, hanem az összereskedelem irányzására oly czélból, hogy a mérleg mindig egy követeléssel záródjék, mely csak nemesérczküldéssel egyenlíthető ki. Lassanként a mechanikus intézkedések háttérbe lépnek; keresik azon szerves okokat, melyek a gazdaságnak oly alakulását idézik elő, hogy az ország kiviteli többletet mutat fel. A merev mercantilismus helyébe lép a védelmi rendszer, mely az ipar, a kereskedelem, a hajózás és a gyarmatügy segítségével a nemzet vagyonosodását akarja elérni. Az átmenet a naturalgazdaságból a pénzgazdaságba egy lépéssel előre halad, de a haladás eszközzésére nagyobb mennyiségű pénz kellett. Vegyük még hozzá, hogy a tapasztalat is mutatta, mily gyors föllendülésnek indultak azon államok (pl. Spanyolország), melyeket első sorban érintett az Amerikából Európa felé induló nemesérczáramlat és hogy a nemesérczek szaporodásával járó áremelkedés ismét a nagyobb pénzmennyiség szükségét éreztette és akkor természetesnek találjuk, hogy azok, kik amaz időben a társadalmi gazdaság felvirágzásának eszközeit keresték, főleg a pénz megszerzését tanácsolták. A nemesércz szaporodása és a hitel fejletlensége mellett éppúgy lehetetlen lett volna a pénzgazdaságra való átmenet, mint a hogy hasonló állapotok a római császárságban a pénzgazdaság visszafejlődését okozták és a naturalgazdaságba visszavetettek, mely jelenségnek a római birodalom felbomlását is tulajdonították.¹ Azért az államhitel fejletlensége miatt is fektettek súlyt a pénzre, mert az államra nézve, különösen háborúk idején, fontos volt, hogy pénze legyen. *Smith* szerint a pénz tartóssága szemben más jószágok gyorsabb felhasználásával táplálta a mercantilistikus felfogást; »a steady friend« mondja *Smith*, tehát főleg annak gyarapítására törekedtek.² A pénz megszerzésének módjai között fősúlyt fektettek a kereskedelemre, különösen pedig a külkereskedelemre, melynek erős ipar az alapja. Felismervén ugyanis azt, hogy az európai nemesérczbányászat az amerikai-val csak nehezen tud versenyezni, tehát nem annyira nemesérczbányászatra, mint a kereskedelemre fektettek súlyt. Arra kell törekedni, hogy a külkereskedelem oly irányú legyen, hogy kiviteli többletet mutas-

¹ Sommerlad, i. h. 102. 1.

² Wealth of nations, book IV. chap. 1. 174. 1.

son; akkor ezen többlet pénzzel fog kiegyenlíttetni. Minden országnak tehát arra kell törekedni, hogy kedvező mérlege legyen, azaz kiviteli többlete. A mérlegből Ítélni meg az ország gazdasági helyzetét. Mint-hogy pedig e czélt mezőgazdasági termelvényekkel nem lehet elérni, mert azok nagy távolságokra nem szállíthatók, különben is a legtöbb állam rendes években szükségletét saját termelésével fedezte, csak az ipar alapján lehet jelentékeny kivitel elérni. Tehát szükséges az ipart minden lehető eszközzel előmozdítani. Azért is tulajdonítottak a kivitelnek nagy jelentőséget, mert a nép szegény lévén, jelentékeny iparnak nem nyújt piacot. Végre belátván azt, hogy e rendszer általános alkalmazása mellett egyik állam a másik előtt elzárja magát, ismét szükségét látták a tengerentúli gyarmatok alapításának, melyek kénytelenek lesznek az anyaország iparcikkeit megvenni és neki olcsó nyersanyagokat szállítani. A gyarmatok alapítása és megtartása pedig nagy kiváltságokkal ellátott kereskedelmi társulatokat és hatalmas tengerészetet tételez-fél. Az új felfedezések is fokozták a külkereskedelem iránti érdeklődést, mivel a tőke értékesítésére bő alkalmat nyújtottak. Az által, hogy a mercantilismus a kivitelre serkent és a nagyiparnak kedvez, ellenben a helyi szükséglet számára dolgozó kisipart elhanyagolja, első előharczosa a tőkének, mely hálátlan gyermek módjára későbbben, midőn a mercantilismus járszalagára nem volt szüksége, annak hátat fordított. Ezek képezik a mercantilismus főtanait, melyek, mint látjuk, szoros összefüggésben vannak és melyek nem is oly fonákok, mint azt némelyek — *Smith* is — állították; sőt bizonyos kérdésekben a mercantilisták *Smith* fölött állanak. A kor gazdasági viszonyaiból a mercantilismus törekvései teljesen megérthetők. A mercantilismus különben is részben csak egyszerű alkalmazása a jelentékenyebb ipari és kereskedelmi államok — mint Velence, a Hanza — által követett eljárásoknak nagyobb államokra. Sőt a mercantilismus tudományos tekintetben is már azért képez haladást, mert a nemesérczpénznek azelőtt is nagy jelentőséget tulajdonítottak, csak-hogy annak megszerzésére kevésbé észszerű eszközöket alkalmaztak (tilalmakat, büntetéseket, pénzrosszabbítást; nagy költségeket fordítottak aranytermelő országok — Eldorados — felkérésére, végül pedig az alchemia csodáihoz fordultak). Annyiban is jelent a mercantilismus már egy előrehaladtabb álláspontot, hogy legkiválóbb képviselői, így Angliában *Mun*, *Child*, egyenesen a nemesérczkivitel védtek, hiszen a nélkül lehetetlen lett volna Keletindia-kereskedést folytatni, minek ok lelkes szószólói, csak arra kell ügyelni, hogy vég-eredményben az ország nemesérczkészlete szaporodjék. Ha tehát egy ország kivisz nemesérczet oly áru vásárlására, melyet ismét más állam-

ban nyereséggel elad, azt csak helyeselni lehet. A mercantilismus közel áll e szerint az újabb véd vámírányhoz, csakhogy a mercantilismus az ipart eszköznek, a védvámiskola céljának tekinti. Különben megjegyzendő, hogy a mercantilisták nem képeztek zárt iskolát, mi már abból is következik, hogy tulajdonképpen nem tudományos rendszert létesítettek, hanem csak a közzgazdasági politika irányait akarták megszabni. Lehet is két különböző áramlatot megkülönböztetni, a mennyiben az írók egy része főleg a kereskedelem felvirágzását¹ hangsúlyozta és nemesérczek bevitelét tartotta szükségesnek, míg a másik irány főleg az iparral foglalkozott és annak érdekében jelentékeny kivitelre törekedett. A mercantilismus a hitel tanulmányozásához és szervezéséhez, részben túlbecsüléséhez vezetett, és midőn a hitelintézetek a különböző államokban a pénz helyettesítéséről gondoskodtak, ezzel is a mercantilismus tévedései szétfeszültek. Különben a mercantilismus különböző országokban különbözőképpen alkalmaztatott. Azért pl. nem tud segíteni Spanyolország bukásán, sem Németország szegénységén, Ausztriában és Németalföldön is más erősebb tényezők szülik a haladást, csak Franciaországban mutat jelentékenyebb eredményeket. A mercantilismus különösen abban hibázott, hogy nagyon szűk nemzeti szempontból indult ki és az állam beavatkozásától túlságosan sokat várt. Midőn felfogásának föltételei elenyésztek és több tekintetben más eszmék jöttek forgalomba, a mercantilismus eltűnik. A mercantilismus a tőkeuralomnak is első előőrse volt. De érdemei közé tartozik, hogy az ipar és kereskedelem figyelembe vételével és a nemesérczek becsődítésével a középosztályt megerősítette, a városok fejlődését előmozdította, a hűbéri rendszert végleg megtörte. A mercantilismus kiválóbb képviselői voltak *Melon, Forbonnais, Mun, Child, Culpeper, Gee, Word, Davenant, Serra* (első rendszeres tárgyalója a mercantilismusnak), *Klock, Seckendorff Justi, Horneck*. A mercantilismus legkezdetlegesebb alakját a spanyol és portugál írók képviselik (*Ortis, Olivarez, Gomes, Castannares*), legtökéletesebb alakját az angolok (*Mun, Child, Davenant, Temple*). Későbbben egyes írók továbbfejlesztették a mercantilismust, mint *Steuart, Sonnenfels, Genovesi*. Kiváló államférfiak között is voltak követői, legnagyobb volt köztük *Colbert*; azért e rendszert gyakran Colbertismusnak is nevezik.²

¹ A kereskedelemért való lelkesedést *Fourier* annak tulajdonítja, hogy egyes államokat akkor a kereskedelem hatalmassá tett: »le commerce étaít un géant et l'économie politique n'étaít qu'un pygmée«.

² L. *Golbertrol* »Közzgazdasági Értekezések« című munkámat (Budapest, 1902.) és Ballagi: *Colbert* (Budapest, 1887.).

4. A társadalmi gazdaságtan első tudományos rendszere a *physiokratismus*. A mercantilismus többnyire csak a gyakorlati élet szempontjából foglalkozott a gazdasági kérdésekkel és pedig csak egyes kérdésekkel. A physiokratismus tudományosan tárgyalja a társadalmi gazdaságtant és annak alapfogalmait iparkodik tisztába hozni. A XVIII. században uralkodó természetjog befolyása alatt a gazdasági életet is a természeti állapotra akarták visszavezetni, melyben nem tételes törvények, hanem a természettörvények szabályozzák a gazdálkodók cselekvését.¹ *Quesnay* egyik helyen a társadalmi gazdaságtant »physique économique «-nek nevezi. Mint a természeti állapotnak szószólója, a physiokratismus az egész gazdasági életet az egyénre vezeti vissza, tehát egyénies (indi vidualistikus) rendszer; az államnak befolyását és beavatkozását ellenzi (»laisser faire, laisser aller«)² és a társadalmi szervezkedés szükségét nem hozza kifejezésre. Az államot inkább bajnak tartja. Mindez pedig ugyancsak a természetjog azon felfogásából következik, mely az egyéneket minden tekintetben teljesen egyenlőknek és a maguk ügyének «zélszerű elintézésére kizárólag hivatottaknak és képesítetteknek tekinti, miért is minden téren ellenzik a gyámkodást. Politikailag nagyobb súlyt fektetnek az egyenlőségre, mint a szabadságra. Egy abszolút uralkodó, teljesen egyenlő, felvilágosodott állampolgárok felett, az a politikai eszményük. Azért mintaképek Kína, melyben előítélet nincs, még a trónon sem, hol a filozófia képezi a vallást, hol az arisztokráciát a tudósok képezik, hol a császár maga évenként egyszer szánt.³ Az érdekek egyetemlegeseek, tehát a teljes szabadság és verseny mellett a viszonyok legjobban alakulnak. E szerint jóformán hiányzik a közgazdaság fogalma, hanem az egész gazdaság mint magángazdaság és a keletkező jogok mint pusztán magánjogok jelentkeznek. A physiokratismus a teljes egyéni szabadságnak szószólója, mely az állam tevékenységére tért nem enged. A physiokratismus nagy súlyt fektet a jövedelem fogalmára, a mennyiben az uralkodó bajoknak főokát abban találták, hogy az adó nem a jövedelemre esik, hanem a nyers hozadékra. A nyers hozadékból pedig előbb le kell vonni a kiadásokat, és csak az, mi azután fenmarad — a revenue — vonható adó alá. Ilyen jövedelem azonban általában csak a föld segítségével állítható elő. Ezen tiszta jövedelem

¹ Különben az első, a ki állította, hogy a gazdasági életben természettörvények uralkodnak, *Bodinus* volt.

² Ezen formula tulajdonkép még *Colbert* idejéből származik, *Legendretől*, kiegészítve később *D'Argensontól*, elméletileg felhasználva *Gournaytól* (Oncken.).

³ Igen érdekes *Tocqueville* nyilatkozata a physiokratákról. (L'ancien régime, német fordítás, 184. 1.)

kiszámítását és megoszlását kísérli meg *Quesnay* a Tableau économique-ben. A föld a nemzeti jövedelem főforrása, mely tételt azzal indokol, hogy csak a föld segítségével bírunk valóban újat előállítani (új anyagokat képzelték, a helyett, hogy az új értéktermelésre fordították volna a figyelmet), valamint azzal is, hogy csak itt állítatik elő tiszta jövedelem (a földművelő egy mag után tízet, húszat arat), míg az iparban és kereskedelemben a javak értéke csak annyival emelkedik, a mennyit az iparosok és kereskedők költöttek. Csak a földművelők képezik a termékeny osztályt (classe productive), a többiek pedig a nem termékeny osztályt (classe stérile) és a földbirtokosok osztályát képezik. Ebből azon következtetést vonták le, hogy csak a földbirtokos jövedelmére lehet adót kivetni; a physiokratizmus tehát az egyetlen adónak (impôt unique) képviselője volt, mely adó a tiszta jövedelem után volna kivetendő. Az egyadórendszer egy utópia volt. De milyen óriás haladást jelent e felfogás az akkor fennállott vexatorius adórendszerrel szemben! A physiokraták és különösen *Quesnay* vizsgálódásaira az első lökést tulajdonképpen a kétségbeejtő pénzügyi helyzet adta. Az adóztatás helyes alapját keresték és megtalálták a földadóban. A mezőgazdaság felvirágoztatására különösen a jobbságnak eltörlését követelték, mely nagy reformra ökök adták az első jelszót, és a gabonakereskedelem teljes szabadságát. Az ipar és kereskedelem érdekében is a teljes szabadságot követelték, tehát a cézheknek eltörlését, a külkereskedelem szabadságát, a kamatláb szabad megállapítását stb. Hogy a physiokratizmus a gyakorlati életben nagyobb jelentőségre nem emelkedett, egyfelől egyoldalú abstrakcióinak, főleg pedig annak tulajdonítandó, hogy jóformán nyomában egy másik rendszer keletkezett, mely életrevaló helyes elveit tévedései nélkül magáévátette és minthogy a gazdasági életet a legtöbb pontban igen helyesen fogta fel, csakhamar győzelemre jutott; azért physiokratizmus legfőbb érdeme az, hogy építőköveket szolgáltatott *Smith* rendszeréhez. Ezzel a francia tudomány az angolnak visszafizette a tőle vett kölcsönt, mert a physiokratizmus elmélete főleg *Hume*, *Locke* és *Petty* munkáinak visszaadása, az alapeszmék ezekre vezetendők vissza és azon gyors fellendülésre, melyet akkor az angol mezőgazdaság vezetett.

Különösen kiemelendő a physiokratizmus ethikai iránya, mi által igen közel áll korszakunk tudományához. *Quesnay* azt hirdeti, hogy az igazságos és a hasznos azonos fogalmak. A physiokratizmus szerint az erkölcsi világrend megsértése magában hordja büntetését, mert ez visszahat azon természeti törvényekre, melyektől az emberi nem fenntartása függ. Az altruizmusnak nem lehetne jellemzőbb jelszava, mint *Dupont de Nemours* szavai, hogy jót tenni annyit jelent, mint jót elfogadni.

Individualis álláspontja dacára nem hiányzik a physiokratáknál az érintkezés a socializmussal, a mennyiben ott találkozunk először az osztály és az osztályellentétek fogalmával.

A physiokratizmus egyik előhírmöke *Sully*, IV. Henrik minisztere volt; ő kiváló gondozásban részesíté a mezőgazdaságot; a szántásvetés és legeltetés — mondja — az állam két emlője. Előkészítették azonkívül a physiokratizmust még *Boisguillebert*, *Vauban* és *Cantillon*. *Boisguillebert* szenvedélyesen megtámadja a mercantilisták tanait, a nemzet vagyonát nem a pénzben, hanem a hasznos dolgokban találja, sőt a pénzt egy helyen »bünös«-nek nevezi és nem is tartja jószágnak. Valamely országra nézve egészen közömbös, vajjon sok vagy kevés a pénz, sőt nélkülözni is lehet helyes hitelberendezések mellett. A gazdasági élet természeteti törvényeire utal és különösen a mezőgazdaságot dicséri. Az állam beavatkozását ellenzi. Az egyének érdekei összhangban vannak egymás közt és az állam érdekével, csak teljes szabadságot kell adni. Sőt a nemzetek érdekei is összhangban vannak. A nemzet jólétének főforrása a természet és munka. Igazságos adórendszert követel és ellenzi a közvetett adókat. Főmunkája: *Détail de la France* (1695), később átdolgozva (*Factum de la France*). *Vauban* a munkában látja a nemzeti gazdagság főforrását, a munka legfontosabb ága pedig a mezőgazdaság. Igazságos adórendszert követel, mely arányosan éri a földbirtokosokat és a többi jövedelmeket. Ez egyetlen adó neve: »*Dixme royale*«. Főmunkája: *Projet d'une dixme royale* (1707). *Cantillon* joggal igényt tart arra, hogy a physiokratikus rendszer, és általában a nemzetgazdaságtan alapvetői közé számíttassék, azonban munkája (*Essai sur la nature du commerce* 1755.) sokáig ismeretlen maradt. Az újabb időben vannak ismét írók, kik, ha nem is hajlanak a physiokratizmus felé, de a mezőgazdaság kiváló fontosságát szeretik hangsúlyozni.

Közelebbről vizsgálva a physiokratizmus két főképviselőjének, *Quesnay* és *Turgot* tanait,¹ azokat következőkép foglalhatjuk össze: *Quesnay* a természet tanulmányozása alapján azon szigorú rendet vette észre, mely a külső természet jelenségeiben uralkodik. Elmélkedés útján azon meggyőződésre jutott, hogy határozott természeteti rend és természet-törvények az emberi társadalmak fölött is uralkodnak. E rendet az ember meg nem sértheti és e természetrendre figyelni kell mindazoknak, kikre a társadalom vezetése bízva van. Hibázik tehát a törvényhozó, ki e renddel ellenkezőleg akarja a társadalmat szabályozni, a ki azt hiszi,

¹ Lásd »Közgazdasági Értekezések« című munkámat. (Budapest, 1902.) Ili kötet.

hogy a társadalmat, az embereket kénye-kedve szerint megváltoztathatja. A társadalmi rend főbiztosítékai a szabadság és a tulajdon biztonsága. Az emberek szabadságát tisztelni, ebben áll a törvényhozók összes tudománya, miért is *Quesnay* különösen azt szereti nekik ismételni: Ne gouvernez trop (Ne uralkodjatok többnél többet!), laissez faire (hagyjatok mindent magára!)¹ *Quesnay* mint orvos kiindult az egyes emberből és ismét eljutott a társadalomhoz, de ott is érvényre emeli az egyént. Híve volt a matematikai módszereknek; »qui dit ménage, azt mondja egy helyen, dit calcul«; későbbben azonban belátta tévedését. »Hommes« című cikkében a gazdagság forrásainak nevezi az ember munkáját, a földnek ez által működésbe hozott termékenységet, a föld termékeinek értékét és a pénzt.² Főmunkái: *Tableau économique* és *Maximes générales du gouvernement économique*, mindkettő Versailles, 1758. Ide tartoznak azután még a »Questions«, melyek azonban csak az idősebb *Mirabeau* »l'ami des hommes« című munkájában (előbb mint ennek függeléke) jelentek meg.

E három munka bizonyos összefüggésben áll. A *Tableau économique* — melynek jelentőségéről elég magasztaló kifejezést a tanítványok nem tudtak használni — tulajdonképp módszertani munka; meg akarja mutatni, milyen alapon ítéltető meg valamely állam közgazdasági helyzete. Hogy a *Tableau économique* hypothetikus keretét az életből vett adatokból lehessen kitölteni, felállította a »Questions«, azaz kérdések statisztikai adatgyűjtés céljából. A *Tableau* alaptétele tulajdonképp az, hogy a mennyivel több fordítatik valamely ország jövedelméből az improduktív osztályok fenntartására, annál gyorsabban kell annak elszegényedni. A »Maximes« végül felállítják azon általános elveket, melyek szerint egy államot be kell rendezni és kormányozni.

Turcot Quesnay legkitünőbb tanítványa és a physiokraták³ legkiválóbb képviselője vala, bár több pontban tőlük eltért. Neki köszöni a physiokratizmus továbbfejlesztését és fontosabb elveinek alkalmazását az életre. Szerinte a munkamegosztás alapján létesülő foglalkozások közt

¹ Midőn egyszer a trónörökös *Quesnay* előtt azon nagy felelősség iránt nyilatkozott, mely reá, mint Franciaország jövő királyára vár, *Quesnay* azt válaszolja, hogy e hivatásban ő semmi nehézséget nem lát. A dauphin csodálkozással kérdezi, mit tenne ő, mint Franciaország királya? Mit tennék, válaszolt neki *Quesnay*, semmit. És ki uralkodnék, kérdi a dauphin. — A törvény, felelt neki *Quesnay*.

² *Bauer, Quesnay*. (Jahrbücher f. No. u. St. N. F. 21.: k. 117. 1.)

³ De iparkodott független és tárgyilagos lenni; szemére is vetette az iskolának sektaszzerű viselkedését.

a földművelés a legfontosabb, mivel a szükséglet az általa előállított árúk után természeti; senki szolgálatát nem nélkülözheti és a tiszta jövedelmet az állítja elő. A kézi munkások bére sohasem lehet több, mint a mi életfentartásukra szükséges; de a földművelő többletet állít elő, mivel tudniillik csak a föld teszi lehetővé, hogy egy ember saját szükségleténél többet termeljen; ezért a földművelés az ország gazdagságának egyetlen forrása. A társadalom voltaképp két osztályra oszlik: a termelő (productrice) és a jutalmazott (stipendiée) osztályra. Mivel pedig a föld többet szolgáltat, mint a mi a földművelő fenntartására szükséges, lassanként külön földbirtokos osztály keletkezik, mely a föld művelését másokra bízta. Ez által megoszlik a föld jövedelme olyképp, hogy a földművelő annyit kap, a mennyi a munkások fizetésére, saját munkájának jutalmazására, általában az általa tett úgynevezett előlegek (avances) visszatérítésére szükséges, a fölösleg pedig, mely a föld tiszta jövedelmét (produit net) képezi, a földbirtokosnak jut. Most már a társadalom három osztályra oszlik: az első műveli a földet, a másik foglalkozik az iparral, a harmadik (a földbirtokos) a föld fölöslegéből él, a közügy által szükségelt szolgálatokra alkalmas és ezért legjobban rendelkezésre álló (classe disponible)-nak nevezhető. A földművelő és az iparos osztály sok tekintetben hasonlít egymáshoz: mind a kettő csak annyit kap, mi fenntartására szükséges. De lényeges különbség is van köztük, mivel a földművelő mindent állít elő, mi a többi osztályok fenntartására szükséges és így nélkülözhetlen, miért is a földművelő osztályt termékeny (productive), az iparos osztályt terméketlen (stérile) osztálynak lehet nevezni. Mivel minden vállalatnál a tőke ép oly szükséges, mint a munka, a vállalkozó szívesen osztja meg a nyereséget azzal, ki neki tőkét szolgáltat. A tőkék oly módon is használhatók, hogy kamatra adnak ki; a pénzkölcsönzés nem egyéb, mint a pénz használatának eladása; azért a rómaiak a pénzkamatofc igen helyesen usura pecuniaenak nevezték. A kamatvétel teljesen igazságos. Ha valakinek joga van pénzét kiadni, kétségtelenül jogában is áll azt használatra kiadni; a kamatvétel joga közvetlenül foly a tulajdonjog fogalmából. A kamatláb kereslet és kínálat által határozandó meg; annak törvényes megállapítása csak hibás felfogáson alapszik. Minthogy a kamat is a föld jövedelméből elégitendő ki, az államban csak egy tiszta jövedelem van, tudniillik a földé és az állam csak azt veheti igénybe szükségletei fedezésénél. Sőt a föld nemcsak az adó egyetlen alapja, nemcsak a tiszta jövedelem egyetlen forrása, hanem az összes tőkék is csak abból származnak a takarékoság útján. *Turcot* főmunkája: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*. Paris, 1766.

A physiokratizmus kiváló képviselői voltak még *Gournay* (tőle származik a *laissez-faire* képlet), az idősebb *Mirabeau*, *Dupont de Nemours*, *Mercier de la Rivière*, *Bandeau* stb., a kik között is azonban jelentékeny eltérések voltak egyes kérdések felfogását illetőleg. Így már *Gournay* czáfolja a mezőgazdaság egyedüli termelékenységéről szóló tant, *Mirabeau* *Quesnay*vel ellentétben, nem a nagy-, hanem a kisbirtok mellett foglal állást stb.

5. A társadalmi gazdaságtan új korszakba lép *Smith Ádámmal*,¹ a kit joggal tekintünk a társadalmi gazdaságtan megteremtőjének már azért is, mert ő abban nemcsak az állami igazgatásnak egy fontos segéd-eszközét látta, hanem felismerte azt, hogy a társadalom gazdasági élete egy önálló körét képezi a jelenségeknek, melyeknek okai és törvényei ép úgy képezhetik a tudományos kutatás tárgyát, mint más tudományosan tárgyalt jelenségek,² sőt ezen jelenségeket majdnem egész teljességükben vizsgálja is.

Smith már mint tanár a glasgowi egyetemen társadalomgazdasági előadásokat tartott, de egész figyelmét csak akkor fordította e tárgy felé, mikor ez eszmekör nagy fontosságát felismerte *Parisban*, a physiokraták társaságában. Három ember, mint írja, gyakorolt rá különös vonzerőt, ezek *Turcot*, *Quesnay* és az idősb *Mirabeau*.³ És midőn vissza-

¹ Lásd »Közgazdasági Értekezések« című munkámat. (Bpest, 1902., II. kötet); *Navratil*, *Smith* Adám rendszere és annak bölcséleti alapja. (Bpest, 1898.)

² *Smith* előtt is az általa hirdetett tanoknak egy része már kifejezésre jutott egyes íróknál, kik előhírnökeinek tekinthetők, mint *Cantillon*, *Locke*, (azonban *Locke* még nagy fontosságot tulajdonított a pénznek és még nem emancipálta magát egészen a mérlegtan alól), *North*, *Petty*, *Hume*, *Barbon*, *Tucker* (ki határozottan kijelenti, hogy a nemzeti gazdagság egyedüli forrása a munka), *Ferguson*, nevezetes *Berkeley* is, *Verril* és *de la Court*. *Ingram* szerint azért is volt éppen *Smith*nek oly nagy hatása, mert már sokan lényegileg ugyanazokat az eszméket hirdették. *Hume* idejében a tudományos gondolkozás ökonómiai kérdésekben már igen magas színvonalon állott (*Bonar*, *Phil. of. p. e.* 104. 1.). Afrancziák újabban *Smith* érdemeit leszállítani törekednek, a mennyiben kimutatják, hogy a modern gazdasági tudomány úttörő műve *Montchrétien: Traité de l'Économie politique* című munkája (1615.). Ilyen elsőégi viták nagyon meddők: döntő az, hogy *Montchrétien* feledékenységbe ment és tényleg az emberiség tanítója e téren *Smith* volt; de munkájának becse sem hasonlítható össze *Smith*ével.

³ ... After his return to England composed, to a great extent on their (physiocrates) principles, the *Wealth of N. Rogers*, *Interpretation of history* 348. 1.). Azonban ez mégis némileg megszorítandó, amennyiben az újabban *Smith* egy hallgatójának feljegyzései alapján közzétett 1763-diki glasgowi előadásokban gazdasági elmélete jórésze már kész. (*Lectures on justice, police, revenue etcj* Oxford, 1896.)

érkezett hazájába, letelepedett szülővárosába,¹ Kirkaldyban és végre 1776-ban (öt évvel *Kant* »Kritik der reinen Vernunft« megjelenése előtt) tíz évi kutatásának eredményét közzétette az »Inquiry into the nature and causes of wealth of nations« című munkájában.² A munka alap-gondolatai a következők:

Oly időben élvén, midőn elavult társadalmi intézmények a szabad fejlődést lépten-nyomon gátolták, *Smith* szükségképpen a szabadságot követeli. Az ósdi intézmények megszűnjenek s helyükbe az egyének szabad tevékenysége lépjen. Azonban a szabadság elvének felállításával korántsem az volt mondva, hogy a gazdasági téren a szabálytalan erők csapongó fergetege jusson uralomra. *Smith* mutat oly tényezőre, mely a rendet, a gazdasági élet szerves alakulását sokkal jobban biztosítja, mint minden kényszer, tudniillik a dolgok saját benrejlő természete, melynek tusájából a rend születik. A természet, vagy ez esetben jobban az érdekek a legtartósabb intézményeket szülik. *Smith* számít a gazdasági erők belső alkotó ösztönére. Tovább haladva, keresi a gazdasági tevékenység okozati összefüggését. A morálbölcészetben, mely Angliában nagy felvirágzásnak indult, majd a rokonszenv, majd az önzés ismertetett el az emberi cselekvények alapösztonének.³ Azonban az ismert elméletek egyike sem teszi a merész kísérletet, hogy a társadalmi jogrendszert az önzésre alapítsa. *Smith* az elméletek közt közvetítő álláspontot foglal el, a mennyiben a morálfilozófiában (»moral sentiments«)⁴ az emberi

¹ Érdekes, hogy *Smith* időközben tárgyalt a keletindiai társulattal egy állás iránt és nagyon valószínű, hogy a »Wealth of Nations« nem lát soha napvilágot, ha ez állást elnyeri.

² A munka az első 25 év alatt tíz kiadást ért el.

³ *Bolingbroke*, *Mandeville*, *Hobbes*, *Helvétius*, *Beccaria* önző rugóra, *Shaftesbury*, *Hutcheson*, *Hume* önzetlen rugóra hivatkoztak. »Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mondja *Hasbach*, hogy amaz aljas felfogás az emberi természetről, mely az újkori társadalmi tudományban uralkodó, az epikurai psychologia és a reformátorok által újból felélesztett augustinizmus összeműködésére vezetendő vissza. *Montaigne*, *Gassendi* hatnak *Larochefoucauld*ra. De még *Larochefoucauld*, ki az önszeretet jelentőségét tárgyalja, ezen nem az anyagi, hanem az eszményi előnyt érti. *Holbach*, *Lametrie*, *Mandeville* eszméi *Baylere* vezetendők vissza, bőven kifejtette azokat *Helvétius*. *Bayle* szerint egy erényes állam nem is állhat fenn és nem tehet haladást. A nyervágy szükséges, hogy egy állam gazdagodjék. *Mandeville* az összes aljas felfogásokat egyesíti, melyek a XVI. és XVII. században az emberi természetről forgalomba jöttek. Szerinte az ember egy teljesen önző lény. (*Larochefoucauld* és *Mandeville*, *Schmoller* Jahrbücher XIV. évf.)

⁴ *Smith* két nevezetes munkájának összefüggésére nézve a vélemények eltérők. Egy része az íróknak azon felfogásnak hódolt, hogy *Smith* kezdetben idealista volt, akkor írta a *Theory of sentiments* című munkáját. Franciaországban érint-

cselekvényeket a rokonszenv szempontjából vizsgálja, a gazdaságtanban pedig az önzés szempontjából. Ezen kettéosztásnak kétségkívül főleg methodikus jelentősége van. *Smith* vizsgálódási módszerében mutatkozik a hajlam, egyszerű tényekből kiindulni azon célból, hogy ekkép határozott, világos, habár hypothetikus következtetéseket nyerjen. Egyébként munkájának számos helyén utal arra, hogy a magánérdek a közérdekkel gyakran ellentétbe jön, sőt ez eszme nem egyszer erős kifejezést talál.¹ Mint a gazdasági jelenségek alapereje az egoismus elve ép oly hibás, mintha azt akármely más jelenségi körben tennők, mert végre minden cselekvésében az embernek az egoismusnak bizonyos szerep jut. Az egészségünk megóvására is az egoismus visz, de azért az orvosi tudománynak keveset használna, ha az egoismusból indulna ki.

Az egoismus alatt azonban *Smith* az értelmes ember egoismusát értette, azét az emberét, a ki belátja, hogy önös céljait is csak úgy érheti el, ha embertársainak a lehető legjobb szolgálatokat teszi, ha hivatásában kitűnő. A hol pedig hiányzik az a belátás, ott, hogy az egoismus közérdekű legyen, a verseny ellenőrzése alá helyeztetik. Ugyanez elvet régibb moralbölcseleknél találjuk; szorosán véve nem is egyéb, mint a bellum omnium vagy az újkori létérti harc alkalmazása a gazdaságra. A verseny elvének fontosságát felismerjük, ha a gazdasági állapotokat nézzük, a mint *Smith* idejében léteztek: a szabad mozgás mindenkép akadályozva volt; a mezőgazdaságban a gabonatörvény által, az iparban a czéhek által, a kereskedelemben és hajózásban a gyarmati törvényhozás, a hajózási akta és a monopolistikus kereskedelmi társulatok által. Ily viszonyok közt egy gondolkodó főnek szükségkép kellett a verseny

kezesbe lépett az encyclopedistákkal, materialistákkal és ezen benyomások alatt írta a »Wealth of Nation«-t, melyben az egoismusnak hódol. Ezt újabban különösen *Skarzynski* állította. Azonban mindinkább szaporodik azon írók száma, kik a két munka összetartozását állítják, úgy hogy azok egymást kiegészítik. E nézetnek először *Buckle* adott kifejezést, újabban pedig *Onken*, *Zeyss*, *Hasbach*, *Délateur* stb. *Bonar* (Letters of Ricardo XIII. 1.) erről azt mondja: There is no need to suppose that Adam *Smith* has forgotten or recanted the »moral sentiments«; but it is certainly the case that in the later and greater work, which became the textbook of Pol. Economy, he deliberately takes up another point of view and presents man as dominated by private interest. Nem valószínűen, hogy *Smith* nézeteire protestantismusa is volt befolyással (free trade is protestantism in trade, mondja *Lansdowne* márkí, idézve *Walker*: Geschichte der N. O. Lipcse, 1902.24. 1.) *Cobbet* is a protestantizmust teszi felelőssé a munkásokra nézve káros gazdasági rendszerért.

¹ Már *Spinoza* kiindul az egoismusból és mutatja, hogy az a közérdekhez vezet (*Friedländer*, *Spinoza*, Berlin 1895.). A physiokraták is már figyelmeztetnek az önérdék és közérdek összhangjára.

követeléséhez jutni és nem tulajdoníthatjuk pusztá véletlennek, hogy *Gournay* és *Quesnay* ugyanazon időben a szabad verseny elvéhez jutottak, amaz a kereskedelem, emez a mezőgazdaság szempontjából, és hogy későbben *Smith* ugyanazt követeli az összes gazdasági érdekek szempontjából. Ezen néhány, a gazdasági életnek benrejlő elvére fektette *Smith* a gazdaság alapját; elegendőnek találta arra, hogy az egyének organikus szerkezetét, a gazdasági végezel elérését biztosítsa a nélkül, hogy szükséges lenne még külön intézkedéseket alkalmazásba hozni.

Smith rendszerének tulajdonképeni sarkkövét a munka képezi. Valamint egy ország gazdagsága, úgy minden dolog értéke és minden árunak ára és végre a jövedelem is munkán alapszik. A tőkekamat és földjáraadék tulajdonképeni megalapítását a »Wealth of Nations«-ben hiába keressük, mert szerinte eredetileg minden jövedelem a munkáé; a földbirtok és tőketulajdon behozatala után pedig a munka kényszerül az őt illető jövedelem egy részéről lemondani. Bár a társadalom jóléte szorosan összefügg a munkásával, mégis a nyilvános ügyekben szavára nem hallgatnak, oly kivételes esetektől eltekintve, midőn panaszai támogattnak munkaadói által azok előnyére.

A kereskedelmi politikában ellentétbe helyezi magát a mercantilistákkal. Kiindul abból, hogy ép a belföldi kereskedelem a legtermékenyebb, mivel két oly tőkét foglalkoztat, mely belföldön van, míg a külkereskedelemben az egyik tőke a külföldé. A külkereskedelemben követett azon irányt, melynek ezélya az ipar előmozdítása, hasonlóképpen tart, bár itt több kivételt megenged.

Smith legnagyobb érdeme, hogy a társadalmi gazdaságtant a rendszer nélküli okoskodások köréből a tudomány magaslatára emelte. Legvégzetesebb hibája az individualistikus kiindulási pont és a munkának mint egyedüli értékforrásnak tana, mely háttérét képezi az újkori veszteljes társadalmi elméleteknek. *Smith* rendszeréből bizonyos hangok hiányoztak, így a nemzeti. A külkereskedelemről hirdetett tana kozmopolita irányú, mely minden kereskedelmet helyeselt, mert mindig értékek értékek ellen cserélődnek. E cserének visszahatása a nemzeti termelésre nem nyugtalanította.

Smith rendszerét tovább fejlesztették *Malthus* és *Ricardo*, kik a *Smith* által elhanyagolt jövedelmi tanokat vizsgálják nagyobb figyelemmel. *Smith* optimista rendszeréből kezök alatt pessimista rendszer lett; alap-tétel: néhány gazdag mellett sok szegény. *A nagy tömeg szegénységéi mindkettő szükségserűnek* tartotta, csakhogy az egyik a népességi tanból, a másik a munkabér-elméletből magyarázza. *Smith* után nincs egyetlen író, ki akkora befolyást gyakorolt a klasszikái társadalmi gazdaságtan.

továbbfejlesztésére és ki oly nagy tekintélyre tett szert, mint *Ricardo*. *Bagehot*¹ őt tekinti az elvont társadalmi gazdaságtan tulajdonképeni megalapítójának. Ezen rendkívüli hatást két körülményre kell visszavezetni. Először a tárgyalási módra, mely azon benyomást teszi, hogy az előadott tételek szigorú logikai szakszerűséggel bírnak. *Ricardo* az akkor uralkodó angol bölcséleti iskola — különösen *Beniham* — szellemében irt és e kör által nagy kitüntetésben részesült, és eme tudósok, *Austin*, *James Mill* stb. nagy tekintélye az ő tanainak elterjedését is előmozdította, minden bíráló daczára, melyben az, különösen *Malthus*-tól részesült. Elvont okoskodásai² olyanok, mint a legridegebb bölcséleti kérdések tárgyalása.³ Jelentősége különben abban rejlik, hogy azon időben, midőn már a jövedelemeloszlási problémák nyomatékosan felléptek, az emberek a munkabékekről és azok befolyásáról az árakra sokat töprengtek, és e kérdések nagy zűrzavarában sehogy sem tudtak eligazodni, a tudomány fáklyájával bevilágított e sötét területre. Sőt a jövedelmi kérdések tárgyalását tekintette a tudomány egyedüli feladatának.⁴ Nehéz kérdésekre egyszerű és határozott feleletet adott. *Ricardo* sokban előmozdította a társadalmi gazdaságtant, több irányban túlszárnyalta *Smükt*, de nem minden tekintetben gyakorolt jótékony befolyást a társadalmi gazdaságtanra. Minden kérdésben csakis a gazdasági elemet méltatta figyelemre és azon eredményhez jut, hogy a gazdasági életben mindent csak az egyéntől vár.⁵ Az individualizmus és utilitarizmus rideg képviselője, mégis ép az ő értékelmélete egyúttal kiindulási

¹ Studies, 150. 1.

² There are so many combinations and so many operating causes in Political Economy that there is great danger in appealing to experience (Letters of *Ricardo* to *Malthus* 96. 1.).

³ *Ricardo* maga is tudta, hogy irálya nagyon nehézkes: The flattering importunities of friends had induced an unsystematic writer to attempt a systematic treatise. — I want an able pen on my side to put my opinions in a clear light and to divert them of that appearance of paradox which they now wear. — I am but a poor master of language. (Letters of *Ricardo* to *Malthus*. Oxford 1887, XVII. 145. és 176. 1.) Még *Bentham* is azt mondja *Ricardo* könyvéről »the devil a bit« (ugyanott 55. 1.). Pedig *Bentham* úgy nyilatkozott, hogy ő volt szellemi atyja *James Müinek*, *Mill* pedig szellemi atyja *Ricardónak*.

⁴ Political Economy you think — írja *Malthusnak* — is an enquiry into the nature and causes of wealth; I think it should rather be called an enquiry into the laws which determine the division of the produce of industry amongst the classes who concur in its formation. (Letters 175. 1.)

⁵ To R. political economy is all in all; the ruling principles of all his thinking is determined for him by the economical and the result is Individualism in politics as well as in pol. economy. (Bonar, Letters XIV. 1.)

pontja a socialismusnak. A munkásokat a földbirtokos osztálylyal szemben védelembe vette. Rideg különösen az a tana, mely szerint az államra nézve csak a tiszta hozadék dönt, ha tehát azt kevesebb emberrel elő lehet állítani, jobb, mintha erre több ember szükséges. Az ember tehát csak a jövedelemelőállítás szempontjából jön tekintetbe. Legnagyobb ellenszenvet tanúsít tana a földbirtokosokkal szemben, kik a többi osztályok kárára, a nemzeti jövedelem növekedő részét foglalják le. A tőke iránt mélyebb érzéke van, sőt tanai éles ellentétbe helyezik a tőkések és munkások érdekét egyfelől, a földbirtokosokét másfelől, ő az előbbiek szószólója. *Ricardo* speculativ tehetsége főleg azon tárgyaknál mutatkozik, melyek erre kiváló alkalmat nyújtanak, így a bank- és pénzkérdéseknél, a külkereskedelem elméleténél stb. Főmunkája: *Principles of political economy and taxation* (1817).

Ricardo fő tételei a következők: Az előállítási munkától függ az ár; tőkekamat és földjáradék tehát nem gyakorolhatnak befolyást az árra. Ha tehát a kamat emelkedik, a munkabérnek csökkenni kell, mert az ár változatlan marad. Ép úgy függ a munkától a gabona ára, tekintet nélkül arra, vannak-e földbirtokosok, a kik földjáradékot kapnak vagy sem. Tehát a földjáradék sem hat az árra. Az áralakulás oka a földjáradéknak, de nem okozata. Ép úgy mint a föld, szerepel az abba befektetett tőke, mely annak természetét veszi fel, itt van tehát a *Marshall quasi rentje*. A földjáradék keletkezésének oka a népesség szaporodása, mely kevésbé jó területek művelésére késztetvén, a legrosszabb minőségű föld előállítási költsége határozza meg az árt. Ennek következtében ott, hol az előállítási költség kisebb, jövedelmi fölösleg mutatkozik, mely járadék. A munkabér függ a munkások fentartási költségeitől. Munkabér- és értékelmélete között tátong a socialismus örvénye s ez örvény szélére állította a tudományt. A külkereskedelemben a be- és kivitt árúk értéke mindig egyenlő.¹

¹ *Ricardo* módszerére és elméletére sok világosságot vet újabban közzétett levelezése *Malthus*sal. Abból látjuk, hogy irányának nehézkességét maga is kellemtlenül érzi; szemrehányást tesz *Malthus*nak, hogy túlságos gyakorlati hajlama van és ahelyett, hogy az általános tételek alapján elmélkednék, mindig példák után akar eligazodni és nézi a múló okokat az állandók helyett. Mindamellet ő is gyakran hivatkozik esetekre. A földjáradék tulajdonkép semmi más, mint a haszonbér (146. 1.). Nem állítja, hogy mindig emelkedik (95. 1.). A munkabér semmiképp sem függ a munka által előállított értéktől; ha kétszerannyit állít elő a munkás, de a munkakereslet nem változik, az egész nyereség a vállalkozóé (97; 1.). A tőkekamat ritkán változik állandóan más okból, mint az életszükségletek vagy azon javak drágasága, illetőleg olcsósága miatt, melyekre a munkabérek kiadatnak.: A tőke összehalmozódása csökkenti a tőkekamatot, mivel minden tőkegyarapodás

Minden értéket munkára vezetvén vissza, a fennálló vagyoni állapotok jogosultak. Csak egy esetben mutatkozik kivétel, hogy t. i. nem, a felhasznált munkától függ az ár, hanem a legkedvezőtlenebb körülmények között felmerült munkától. Ezen alapszik a földbirtokosok jövedelme, mely e szerint az értéktörvénynyel ellenkezik.

Malthus neve, bár ő a társadalmi gazdaságtan egészével foglalkozott, mégis elválaszthatatlanul népességi tanával függ össze. Minthogy erről más helyen bőven volt szó, itt csak annyit említünk, a mi szükséges azon hely megjelölésére, melyet ő a társadalmi gazdaságtan történetében elfoglal. *Malthus* a harmadik ama nagy triasban, mely a klasszikái társadalmi gazdaságtant megalkotta, ő az, a ki a legkategorikusabban veti fel az anyagi boldogság okainak kérdését, azt kutatja gyökeréig. Egész elméletét egy bölcséleti irányeszmé, egy teljes világnézet jellemzi. Munkája az első nagy társadalompolitikai tanulmány, melyben kimutatja, hogy a munka ára ép úgy, mint más áru ára, csak úgy emelkedhetik, ha a munkakínálat csökken. Az erős társadalompolitikai irányzatot már azzal fejezi ki, hogy egyik fejtegetését (XIII. fej.) azzal kezd, miszerint *Smith* munkát írt a nemzetek jólétéről, holott van ennél fontosabb kérdés, a társadalom alsóbb osztályainak jóléte. Együttal lándzsát tör a gazdasági szabadságért, melyet épúgy, mint a politikai szabadságot, az alsóbb néposztályok boldogítására egyesek által kigondolt rendszere veszélyeztetnek. Tana czáfolat a természetjogból merített, a munkára, a megélhetésre stb. való jog ellen. *Malthus* azon nagy befolyást, melyet a népességi folyamatok gyakorolnak, kellő világításba helyezte és a társadalom-gazdasági problémát a legegyszerűbb alakra vezette vissza. Ha tana a tudomány mai világa mellett némileg módosul is, de annak magva kétségbevonhatatlan igazságot foglal magában. *Malthus* felfogása, mely szerint az emberi nem nagy csapásai a világrend nélkülözhetetlen eszközei közé tartoznak, sok visszatetszést szült és nevét épenességgel nem tette kedvelté, ő is magáról joggal mondhatta: kevesen értettek, azok között is a legtöbben félreértettek. A darwinismus *Malthus* alapeszméjét teljesen megerősítette, de az abból vont következtetéseket elveti; mert a létérti küzdelmet szerinte a kiválasztás érdekében nem szabad gyen-

az élelem megszerzését megnehezíti (52. L). Alapvetőnek tekinti az árak az előállítási költségektől való függését állító elméletét, mely ha hamis, egész elmélete romba dől (149. 1.); különben *Malthussal* nem tudott egyetértésre jutni és néhány nappal halála előtt azt írja, hogy ők is úgy jártak, mint más vitázok, annyi vita után mindenki megtartja saját véleményét. Ezzel szemben *Malthus* azon reményének adott kifejezést, hogy ha *R.* tovább él, alkalmasint megegyezésre jutottak volna.

gíteni. *Malthus* az uralkodó individualismusnak nem hódol, nála a *nemzeti szempont* lép előtérbe, általában magasabb szempontból nézi a gazdasági jelenségeket.¹ De az egoismust ő is irányadónak tekinti és a társadalmi reformot az egyén, különösen a szegény ember erkölcsi és szellemi emelkedésétől várja. Míg *Ricardo* a tőke érdekét képviseli, *Malthus* az angol földbirtokos osztály érdekét juttatja kifejezésre. Szerinte az állam gazdasági egészsége követeli a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem együttes fejlődését. Azért a gabonavámok érdekében a laissez-faire elvét felüggeszti, míg a társadalmi reform terén az államtól semmit sem követel, sőt a szegényügy terén tett szomorú tapasztalatok alapján egyáltalában minden nyilvános szegénységélyezést elítéli. Éppen abban rejlik tanainak veszélyes volta, hogy a társadalom felelősségét a szegénységgel szemben tagadja és azt egyes-egyedül az egyes könnyelmű viselkedésének a nemzés terén tudja be. Főmunkája: *Essay on Population* (1798).

A klasszikái társadalmi gazdaságtan különösen azon szoros logikai összefüggés által hatott, melyben fölveki állanak. *Smith* hirdeté a gazdasági szabadságot, hogy a gazdasági élet természet törvényei érvényesüljenek. Ezen törvények egyike *Malthus* szerint az, hogy az emberek szaporodása nagyobb, mint azon anyagoké, melyekkel az ember szükségleteit kielégíti. Ennek pedig oka a különösen *Ricardo* nevével összefüggő, a föld csökkenő termőképességéről szóló törvény. A népesség szaporodása egyúttal oka a súlyos bértörvénynek, mely a munkásosztály anyagi haladását gátolja. Minthogy pedig épúgy ezen bértörvény, mint a népességi törvény a socialisták szerint csak következményei a mai társadalmi rendnek, megértjük, hogy a socialismus kiindulási pontja a klasszikái társadalmi gazdaságtan, de abból épen a mai társadalmi rend tagadásához jut. Az angol társadalmi gazdaságtan jobbára a francia encyclopedisták moralrendszerének kifolyása, melynek főtételei a következők: 1. az önérdek az egyetlen alap, melyre egy hasznos moralrendszert fölépíthetni; 2. a jó felfogott önérdek követeli, hogy másoknak is használjunk; 3. ha boldog embereket akarunk, ne avatkozzunk ügyeikbe; 4. minden társadalmi rend annyit jelent, mint az emberek leigázása egyesek által, tehát ő. eltörlése a társadalmi rendnek; 6. visszatérés a természethez. Alapfelfogásában tulajdonképen az angol-francia individualistikus liberális gazdaságtani rendszer a XVII. és XVIII. században uralkodó természetjogi felfogások következménye. Az említett három író által alkotott társadalomgazdasági rendszer nagy hódítást tett mindenfelé és ezen időtől fogva a politikai életben is a tudomány szava ezen írók szellemében súly-

¹ Bonar i. h. XIV. 1.

lyal birt.¹ Angliában különösen idősebb *Mill, Macculloch*, Franciaországban *Jean Baptiste Say, Rossi*, Németországban *Kraus, Sartorius, Hufeland, Jakob, Lotz*, főleg azonban *Rau* tanították ezen elméletet, bizonyos önállósággal, nagyobb rendszerességgel és tudományosabb szövegezéssel. *Bastiat*, a gazdasági optimismus főapostola is ide tartozik, a mennyiben különösen az érdekek teljes összhangzatosságáról hirdetett tana az angol elmélet alap gondolatának folyománya.

6. Majdnem egyidejűleg az angol orthodox elmélet kifejlődésével érvényesül egy ellenzéki mozgalom. Ez a gazdasági élet egoistikus magyarázata és különösen a gazdasági szabadság túlzói — az úgynevezett *Manchester-iskola* — által kedvelt chrematistikus felfogás ellen, mely a gazdasági okoskodást még az erkölcsi és állami tényezők működésére is alkalmazta, felszólalt. Azok közé, kik a gazdasági élet magasabb rugóit is kívánták figyelembe vétetni, tartoznak különösen *Condorcet, Gray, Lemontey, Jones, Sismondi, Thünes*.

Egyelőre a tudomány továbbfejlődését a régi alapon megkísérelte *John Stuart Mill*. A társadalmi gazdaságtan általa oly alakot nyert, mely a tudományos igényeknek teljesen megfelelt és a gazdaság tételeit oly rendszerben mutatta be, melylyel szemben lehetetlen volt tagadni, hogy a gazdasági jelenségek a vizsgálódások egy külön körét képezik és hogy e vizsgálódások ép oly tudományos apparátust követelnek, mint más tudomány. A gazdasági kérdéseket az emberiség legnehezebb problémáival hozta kapcsolatba és kiváló figyelmet fordít azon tanokra, melyek a jövedelemeloszlással összefüggésben állanak. Bár elvileg *Ricardo* álláspontjára helyezkedik, a munkásosztály érdekeinek meleg szószólója és az erre, valamint az állami tevékenység kérdésére vonatkozó nézeteivel némileg előkészítője az újabb irányoknak. Sőt *Mill* előrehaladtabb korában oly fogékonyságot tanúsított az új eszmeáramlatokkal szemben, hogy némelyek egyenesen a socialistikus írók közé számítják; önéletrajzában kijelenti, hogy a jelenlegi rendszer egészen ideiglenes és hogy jönni fog oly kor, melyben a nemzeti jövedelem megoszlása az igazságosság alapján fog történni. Főmunkája: *Principles of political economy* (1848).

Mindamellett halálával az uralkodó rendszer válságos állapotba jutott.² Már a *Wealth of Nations* megjelenésének századik évfordulóján tartott ünnepély alkalmával a rendszer ki nem elégítő voltát emlegették. Amerikából *Carey* intézett fölveit ellen oly támadást, mely nagy

¹ Up to the year 1818 the science was scarcely known or talked of beyond a small circle of philosophers (*Ingram, History of pol. economy* 145. 1.).

² Lásd »Közgazdasági Értekezések« című munkámban: A nemzetgazdaságtan Angliában.

feltűnést keltett. A *Mind* című angol folyóirat kijelentette, hogy nincs figyelemre méltóbb jelenség, mint a társadalmi gazdaságtan csekély befolyása a mai nemzedékre. *Cairnes* már 1870-ben kimondta, hogy a társadalmi gazdaságtant terméketlen, sőt a reformnak ártalmas tudománynak tartják, mely iránt csak a múltban teljesített szolgálatokért kell hálásnak lenni. *Jevons* is kijelenti, hogy jelenleg éppen úgy gyűlölik a társadalmi gazdaságtant, mint valaha a természettudományokat. Az orthodox klaszikai iskola egyik legvakbuzgóbb apostola is, *Miss Martineau*, önéletrajzában kijelenté, hogy a tudomány jelentékeny része követeli az átdolgozást. *Smithtől Miliig* a tudomány oly nagy haladást tett, hogy mintegy kimerült; beállott egy szünet, annál inkább, mert új irányeszmét sem a filozófia, sem a természettudomány nem nyújtott.

A társadalmi gazdaságtan újabb képviselői nem is késtek a tudomány ki nem elégítő állapotának egész őszinteséggel kifejezést adni. Angliának egyik legerősebb gondolkozója és a gyakorlati életnek is egyik legjelesebb megfigyelője, *Bagehot*, a tudomány hiányát abban találja, hogy az, mit a társadalmi gazdaságtan tanít, csak annyiban igaz, a meny nyiban igazak azon előfeltételek, melyekből az kiindul és hogy az általa leirt jelenségek csak olyan társadalomban mutatkoznak és csak olyanban alakulnak a megállapított törvények szerint, a milyen Angliáé. Az, a mit a társadalmi gazdaságtan tanít, nem bír általános jelentőséggel, hanem csak az angol gazdasági életre vonatkozólag igaz. E támadók sorában *Cliffe Leslie* a tudomány hiányos állapotát a helytelen módszernek, az egyoldalú abstrakcióknak, a történetellenes általánosításoknak tulajdonítja. Ez eszmemenet és a régi iskola bírálata igen erős kifejezést talál *Syméban*. Hibáztatja a régi iskolában azt, hogy a gazdasági életnek erkölcsi oldalát egészen elhanyagolja, hogy az egoismusból akarja az összes jelenségeket magyarázni; hibáztatja, hogy teljesen vak a verseny számtalan kinövéseivel szemben és hogy a *laissez faire* elvét, mely szigorú alkalmazásában a jogállamot megsemmisítené, hirdeti. *Ruskin* a »*Munera Pulveris*« című munkájának előadásában egyenesen azt mondja, hogy szabatos elemzése a nemzetgazdaságtani törvényeknek Angliában még közzé nem tétetett és a mit nemzetgazdaságtannak neveznek, tulajdonkép csak a kereskedelmi élet egynehány jelenségének vizsgálata. *Toyribee* a *Ricardo*-féle nemzetgazdaságtant »tudományos csalásnak« nevezi.

Nagy befolyást gyakoroltak egy újabb irány érvényesülésére *Carlyle*. és *Ruskin*. *Carlyle* világnézete ellentéte az individualismusnak és az utilitarianismusnak. Nézete szerint nem az élvezet teszi a boldogságot, és nem az »én« czélja az életnek. Az individualizmus különben már magával a társadalom fogalmával ellenkezik, mely maga egy szervezet. Az altruis-

mus azonban hitet tételez föl, hitet egy magasabb rendeltetésbe, szóval egy nemesebb felfogása az életnek. A nemzetgazdaságtan abban a tévedésben volt, hogy a pénzbeli ügyek a társadalom életét kimerítik. A *Carlyle*ből kiinduló mozgalom jellemző azon törekvésekre, melyek újabban az angol tudomány terén érvényesültek és mindenesetre annak egészségesebb továbbfejlődéséhez vezetnek; a társadalomerkölcsi felfogás itt is uralkodóvá vált.¹ *Ruskin Carlyle* szellemében folytatja a nemzetgazdaságtan bírálatát és mély felfogással érvényesíti az ethika követelményeit.

Az angol orthodox iskola az első komoly kísérletet képezi a gazdasági életnek egy alapelvűből kiinduló felismerésére. Kétségtelen, hogy nagy vívmányokat mutatott; egyszerre kilátást nyitott eddig jóformán ismeretlen tudományos tájak felé és biztos útmutatással látta el a jelenségek tömkelegében tévelygő embereket. Oly biztosan felelt a legnehezebb kérdésekre, hogy jóformán kátészerűleg lehetett tanítani. Mindamellett a gazdasági élet gyors fejlődése felfejtette az ezen iskola feltevéseiben rejlő tévedéseket. Rámutatott, hogy a gazdaság a fejlődés törvényének van alávetve; rámutatott arra, hogy a szabad verseny nem mindenütt érvényesül és nem üdvös mindenütt, a hol érvényesül; megczáfolta a *laissez faire* elvét és helyébe teszi az állam összehangoztató tevékenységét; az önérdek mellett követeli a közérdek erősebb hangsúlyozását és a gyengék védelmét. Hibája volt ez iskolának az individualizmus és gazdasági liberalizmus túlhajtása, az állam és társadalom szerves lényének félreismerése, mechanikai erők mellett az ethikaiaknak elhanyagolása, a fejlődés törvényének ignorálása. Egyaránt hibás volt *Smith* optimismusa, *Ricardo* fatalismusa és *Malthus* pessimismusa. Materialistikus és kapitalistikus, kozmopolita volt egyaránt; az akkor emelkedésben levő osztályok politikai, gazdasági, erkölcsi és értelmiségi irányzatait tükröztette vissza. Az utat a tudomány továbbfejlesztésére egy új iskola, az úgynevezett *történeti iskola*² mutatta. Az állami és társadalmi testet szerves egésznek fogja fel, mely a fejlődés törvényének van alávetve, melynek műkö-

¹ *Carlyle* nézeteinek befolyását különösen az angol keresztény társadalmi iránynál (*Hughes, Maurice, Kingsley, Ludlow*) látni, mely a következő elveket vallja: 1. Az emberi társadalom egy sok tagból álló test, nem pedig egymás ellen harcoló atomok tömege; 2. igazi munkások társak, nem versenyzők; 3. a forgalomban nem az önzés képezheti a szabályt, hanem az igazságosság. Ezen elvek megvalósítása elérhető: 1. a csalárd kereskedelem elhárítása által; 2. a tőkésök, munkások és vevők érdekeinek kibékítése által az üzleti nyereség igazságos felosztása útján; 3. a rendetlen verseny folytán okozott pazarlás elnyomása által. Az államtól egyebet nem kíván, mint törekvéseinek szabad érvényesítését.

² A történeti módszer kérdéséről lásd »Közgazdasági Értekezések« című munkámat.

dését erkölcsi törvények igazítják, melynek szervezeti idomai az egyes korszakokban változó jelleggel bírnak. Ép oly távol az angol rendszer individualismusától, mint az ugyanazon talajon felburjánzott socialistikus rendszerek túlzásaitól, a társadalom egyetemlegességére utalt. A gazdasági élet nemzeti, társadalmi, politikai jellegét kidomborította, és szemben a természeti kategóriákkal a gazdasági élet szoros kapcsolatát jogi kategóriákkal fedezte fel. De a történeti iskola hibája, hogy egyfelől többnyire csak gazdaságtörténet maradt és nem volt képes a gazdasági jelenségeknek törvényeit felismerni, — mi egy *St.-Simonnak*, egy *Marxnak*, egy *Rodbertusnak*¹ sokkal inkább sikerült — másfelől a gazdasági elméletet is jóformán csak a felületén egy kissé érintette, lényegében pedig az angol tanoknak történeti példákkal való illusztrálásával beerte. A történeti iskola részben a socialismus erősödéséhez is hozzájárult, a mennyiben mutatta, mily nagy szerep jut a történelemben a gazdasági tényezőknek és mikép változik a társadalmi osztályok jelentősége, mi azon küzdelmeket magyarázza, melyeket előbb a harmadik osztály küzdött, jelenleg pedig a negyedik osztály folytat. A mit a történeti iskola, különösen *Röscher*,² *Hildebrand*, *Knies*, előkészítve *Jones*, *List*, *Comte*, *de Maistre* és *Müller* által, kezdett, azt a *társadalomerkölcsi iskola*³ folytatta, mely a társadalom-gazdaságtan legújabb stádiumát képezi. A társadalomethikai iskola a gazdasági élet gyökereit az erkölcs mélyében keresi fel. A socialistikus irodalom hozzájárulásával mélyített ismereteket elfogadva, de a socialistikus utopismus elhamarkodott következtetéseit visszautasítva, a társadalomerkölcsi iskola, a történelem, a statisztika, a természettudomány által támogatva, az egyén és a társadalom gazdasági természetének és az abból folyó jelenségeknek tudományos felfogására törekszik. Az erkölcsileg magasabb álló korszakok, mint a történelem mutatja, mindig mutatták a törekvést a gazdasági élet terén is az erkölcsi alapelveknek érvényt szerezni s így látjuk ezt a próféták idejében Jeruzsálemben, az egyház tanításaiban a középkorban, valamint a legújabb időben. A vagyon- és

¹ »Der tiefste aller historischen Nationalökonom« mondja Wagner (Aus dem literarischen Nachlass: Zur Beleuchtung der socialen Frage. II. rész 194. 1.).

² *Roscherről* különös tekintettel Magyarországra lásd fent idézett munkámat.

³ A mennyiben a »társadalom-ethikai« elnevezés bizonyos gyakorlati viszonylatot jelöl, nem pedig a tudományos eljárás mikéntjét, az e könyvben, mint általában dolgozataimban, követett eljárást analitikainak is nevezném, a mennyiben minden jelenségnél arra töreksem, azt rendszeresen részeire szétbontani, a jelenség gyökereit a lélektani motívumok mélyéig felkutatni. Ezen eljárásnak következménye, hogy minden jelenségnél felfejtnek a társadalmi összefüggések, az erkölcsi motívumok, — mit a társadalom-ethikai elnevezés közvetlenül jelöl — a melyek eddig túlságosan elhanyagoltak.

jövedelemeloszlás elmélete, az államnak gazdasági szerepe képezi a kutató-sok góczpontját, melyekkel a kor legnehezebb problémájával szembeszállanak; a társadalmi és nemzeti egyéniségek realismusa képezi alapmeggyőződését, a gazdasági életnek erkölcsi célja pedig a vezérelvet. Ily alapon a gazdasági élet alapsejtjeit új és az inductiv módszer által nyújtott gazdag anyag által támogatott vizsgálódások tárgyává teszi, és mélyebb betekintést szerezvén azok természetébe, megtalálja az irányt, melyben a gazdasági intézmények tovább fejleszthetők. Ez úton közelebbi érintkezésbe jut a joggal, melynek múltját és jövőjét egyaránt megvilágítja. Ez irány előhírnökei voltak már régebben *Necker, Edmonds*, főleg pedig *Sismondi*, főképviselői *Stein, Schaffle, Bernhardt, Lange, Wagner, Schmoller* követői *Ingram, Sidgwick, Syme, Rogers, Gronlund, Toynbee, Cunningham, Marshall, Loria, Gide, Funck-Brentano* stb.²

Habár a társadalom-erkölcsi iskola a régi iskolát legyőzte, még sem hagyhatni említés nélkül, hogy újabban más alapon történtek kísérletek a nemzetgazdaság tanának a régi álláspontra való visszavezetése körül. Az individualismusból kiinduló és a liberálizmusban és laissez faire-ben kicsúcsosodó elmélet újonnan a Dantw-féle létérti harc (survival of the fittest) tanában, és a fejlődés törvényének különösen *Spencer-féle* felfogásban erősebb talajt talált, melynek sajátsága, hogy az Individualismus túlhajtásában nem egy ponton az anarchizmussal érintkezik. Különösen *Herbert Spencer* és követői képviselik ez irányt; bizonyos mértékben *Molinari* stb.

A tudomány legmagasabb feladata azon általános törvénynek felfedezése, melynek az egyes jelenségek az okozatai. E törvényt ott, hol az emberi elmének még nem sikerült azt felfedezni, hypothesisok pótolják. *Minden hypothesis annyit ér, a mennyi jelenséget megmagyarázni képes* és mindig az a hypothesis győz, mely több jelenséget képes megmagyarázni. A társadalmi gazdaságtanban különösen a következő hypothesisok szerepeltek:

1. *A physiokratáké a gazdaságtan természet törvényeiről;*
2. *Smith Ádámé az egoismusról és gazdasági szabadságról;*
3. *Malthusé a népesség és élelmi szerek viszonyának döntő befolyásáról;*

¹ Új munkájában (Grundriss der allgem. Volkswirtschaftslehre 122. 1.) a modern nemzetgazdaságtan jellegét abban találja, hogy a gazdasági élet ismét összefüggésbe hozatik állammal, vallással és morállal és hogy az üzleti nemzetgazdaságtanból egy erkölcs-politikai tudomány lett.

² Lásd a nemzetgazdaságtani eszmék újabb fejlődéséről »Közgazdasági Értekezések« című munkámat, Bpest 1902.

4. *Bastiat és másoké az érdekek összhangzatosságáról;*

5. *Marxé a gazdasági és társadalmi szervezetnek a termelési technikától való függéséről.*

Ez utóbbi hypothesis is, bár sokat magyaráz, még sem lehet alapja a gazdasági jelenségek magyarázatának. A helyesen felfogott és az ethikai követelményekkel összhangba hozott fejlődéstanban kell keresni ama hypothesis-t, mely a legjobb kulcsot nyújtja a társadalomgazdasági jelenségek megértéséhez.

Alapvető társadalomgazdasági törvényeknek tekinthetők a következők:

1. A *gazdaságosság* törvénye (Senior—Gauss-féle törvény).
2. A *tagozás* törvénye (Smith-féle törvény, ennek egyik része a munkamegosztás törvénye).
3. Az *emelkedő és csökkenő termelékenység* törvénye (Ricardo—Robertus-féle törvény).
4. A *fel- és lemenő jövedelmi és osztálymozgalom* törvénye (Stein-féle törvény).
5. A *népességi szaporodás* törvénye (Malthus-féle törvény).
6. A *tőkeakkumuláció* törvénye (Marx-féle törvény).
7. A *kontrasztok* törvénye (Ranke-Emerson-féle törvény).
8. A *folytonosság* törvénye.
9. A *korrelativitás* törvénye, az intézmények egymástól függésének törvénye.
10. Az *arányosság* törvénye, az intézmények arányosságának törvénye.
11. A *tőkésítés és koncentráció* törvénye.
12. A *gazdaságtársadalmi társulás* törvénye (Fourier-féle törvény).
13. A *kiválasztás* törvénye (Darwin—Schaffle-féle törvény).
14. Az *élvezet és áldozat dualismusának* törvénye; ezen törvény szerint élvezet és áldozat mindig össze van kötve és azért nincs egyetlen tökéletes gazdaságpolitikai rendszer, mert mindegyik előnye mellett áldozatokkal jár.

Nem foglalkozván a gazdaságtan irodalomtörténetének részletes előadásával, csak a tudomány fejlődésének általános menetét ábrázolván, sem az egyes írók, sem az egyes országok irodalmának ismertetésébe nem bocsátkozunk. Hazánkra vonatkozólag azonban mégis néhány megjegyzést kell tennünk. A gazdasági kutatások hű kísérőinek mutatkoznak — mint az előbbiekből láttuk — a gazdasági jelenségek és problémák alakulásának. Hazánk jóformán a XIX. század közepéig messze elmaradván a nyugati államok gazdasági fejlődésétől, mi sem természetesebb, mint hogy egy nagy úr választott el minket egészen az említett korig a nyugati tudományától is. A szerény irodalmi működésben eredetiséget

nem kereshetünk, bár talán említésre méltó, hogy már *Apáczai Csere János* utal a munkára, mint a gazdaság igazi forrására, és hogy *Szent-iványi Márton* jezsuita pap még *Smith* előtt az adóztatás több fontos elvét hangoztatja. Irodalmunkban úgy a merkantilizmus, mint a physio-kratizmus, a múlt és jelen század határán pedig a szabad kereskedelmi rendszer visszhangot találtak, de rideg kifejezésre egyik sem jutott.¹ A felmerülő gyakorlati kérdések sok tapintattal, helyes érzékkel és majdnem mindig egészséges elvek vezetése mellett tárgyalattak;² elég itt *Berzeviczy Gergely*, *Sherletz*, *Kossuth*, *Dessewffy*, *Fáy*, *Trefort*, *Lónyay* neveire emlékeztetni, mindenekfölött pedig *Széchenyire*, ki a közgazdasági mozgalom élén állott. A nagyobb szabású elméleti munkálkodást *Kautz* nyitja meg, az elméleti tudomány első kiváló képviselője hazánkban. Az újabb időben évről-évre szaporodik azon írók száma, kik nálunk szakismerettel és kitartással közgazdasági kérdéseket tárgyalnak; különösen az agrárpolitikai és társadalompolitikai irodalom terén tapasztalunk jelentékeny haladást. De a tudomány elméleti kérdéseivel foglalkozók száma most is elég szerény. Azonban a problémák számával, nagyságával és komolyságával nálunk is minél többször az elmélet világító fáklyájára lesz szükség és a szükség megtermi majd a hazai viszonyok különleges jellegét viselő elméleti irodalmat, mire első jelnek a gazdaságtörténeti kutatások fellendülését és a társadalompolitikai kérdések behatóbb tárgyalását tekintjük.

¹ Merkantilistikus nézetek nálunk a múlt században gyakran hangoztattak és 18. század elején is sűrűn. Érdekes adalékot lásd a temesvári keresk. társaság alapító leveleit 1723—25-ből. (Gazdaságtört. Szemle 1897.)

² A gyakorlati gazdasági kérdések iránti érzék mellett tanúskodik az is, hogy kiváló férfaink mindig nagy figyelmet fordítottak a gazdaságra; így Pázmány, Utjesenics, Bethlen, Tökölyi, Károlyi stb. Igen érdekes a következő utasítás 1692-ből: Danhero nützlich, vortheilhaft, ja nothwendig erachtet worden, uns anzubefehlen, dass ich neben der Religionsache auch auf das politische und ökonomische Designo ein wachsame Auge haben sollte. (Referat des *Johann Zabán*, *Kemény*, Fundgruben I. k.)

II. FEJEZET.

A socialistikus rendszerek.

1. A socialismus mint elmélet a társadalmi gazdaságtan egy párt-ütő gyermeke. Saját felfogásával vizsgálva a társadalmi jelenségeket, azoknak természeti rendjét más törvényeken látja alapulni és az igazságosság érdekében e törvényeknek óhajt érvényt szerezni. Eendesen a socialismus a társadalom egyes lényeges intézményeit támadja és azoknak megváltoztatását a socialismus egyes irányai esetleg társadalmi forradalom útján akarják elérni. Azonban ma a socialismus egyes elméletei és törekvései között már oly nagy eltérés van, hogy azokat egy egyöntetű fogalom alatt összefoglalni teljes lehetetlenség.¹ Némelyek szerint minden socialistikus rendszerben a következő három közös vonást találhatni: *a)* egy kollektivistikus követelményt; *b)* társadalmi optimismust a jövő fejlődésképeség iránt; *c)* a társadalom primátusát szemben az egyénnel. Leginkább az örök igazságosság nevében való tiltakozás képezhetné a különböző rendszerek közös vonását, de még e tekintetben is találunk eltérést, sőt az úgynevezett tudományos socialismus nem is annyira az igazságosság eszményére, mint a fejlődés törvényére támaszkodik. Még egy-egy iskola hívei sem egyeznek a socialismus fogalmi meghatározásában. Így *Engels*² szerint a socialismus az újkori proletármozgalom tudományos kifejezése; ellenben az ugyanazon iskolához tartozó *Bebel*³ szerint a socialismus a világos öntudattal és teljes tudással az emberi tevékenység összes köreire alkalmazott tudomány (!). *Proudhon* meg ép a nyomor vallásának nevezi a socialismust.⁴ *Dietzel*⁵ különbséget

¹ »*Babeuf* u. *Fourier*, *Bobért Owen* u. *Rodbertus*, *Cabet* u. *Lassalle*, *Louis Blanc* u. *Lassalle* haben so verschiedenartige u. entgegengesetzte Ziele verfolgt, dass sie unmöglich unter einen einheitlichen politischen oder wissenschaftlichen Nenner gebracht werden können.« (*Warschauer*, Geschichte des Socialismus, Lipse 1892.)

² Von der Utopie zur Wissenschaft, 45. 1.

³ Die Frau und der Socialismus, 376. 1.

⁴ Contradictions économiques II. k. 305. 1.

⁵ Rodbertus (Jena 1888.) 23. 1. s k.

tesz socialismus és communismus között; socialismusnak nevezi az összes elméleteket, melyek a társadalmi elvet túlzásig viszik; communismusnak nevezi az összes elméleteket, melyek az individualistikus elvet túlzásig viszik.¹ A kettőnek közös nevéül az anticapitalismust ajánlja. *Mill* socialistának tartotta magát (autobiographiájában), mert kimondta, hogy a jövőben a társadalom igazságosabb alapon fog nyugodni, mire *Cairnes* — kinek *Rae* is igazat ad — megjegyzi, hogy nem a remény jellemzi a socialismust, hanem hogy e reményt már jelenleg állami hatalommal akarja megvalósítani. Mindezen majd sokat, majd keveset kifejező meghatározásokkal szemben mi socialismusnak azon tant nevezzük, mely a társadalom gazdasági szervezetének egy tökéletesebb, a közösséget a mainál teljesebben kifejező, az individuális versenyz gazdaságot kizáró alakját fejtegeti.²

Etimológiailag is a socialismus² ellentétét jelenti az individualismusnak, oly társadalomnak, melyben a gazdasági élet berendezése túlnyomóan az egyének ösztöneire, törekvéseire, versenyére van alapítva. A socialismus lényegét csak a társadalmi szervezet tekintetében követelt átalakítások jellemzik. Azért nem lehet igazat adni *Dietzelnek*, ki, mint fent láttuk, communismusnak nevezi azokat a rendszereket, melyek az individualistikus elvet túlhajtják; nem lehet igazat adni azoknak, kik az anarchismust individualistikus rendszernek nevezik. Vége is

¹ Más írók szerint is a socialismus csak folyománya az individualismusnak. Így *Grünwald: Englische Socialreformer*. Német kiadás. Leipzig, 97. S. 157: Der Socialismus ist ein Spross des Individualismus, ein Ergebnis des individuellen Kampfes und eine notwendige Vorstufe zur Erreichung des individualistischen Ideals. Der Socialismus ist nur ein vernünftiger, organisierter, verhüllter und vollkommener Individualismus.

² A socialismusról adott meghatározással ellenkezőnek látszik a socialismus körébe számított anarchismus. De az anarchismus is jobban akarja kifejezésre juttatni a társadalmi elvet csak állami kényszer nélkül. Ezt *Grave* következő szavai is mutatják: Nous verrons plus loin que certains abstracteurs de quintessence ont voulu prétendre en affirmant que du moment qu'anarchie signifiait complète expansion de l'individualité, que les mots anarchie et communisme hurlaient d'être accolés ensemble. Nous démontrerons à l'encontre de cette insinuation que l'individualité ne peut se développer que dans la communauté, que cette dernière ne saurait exister que si la première évolue librement et qu'elles se complètent l'une par l'autre- (La société mourante et l'anarchie. Paris 1893. 36.) — Vagy *Krapotkin: Elle* (l'anarchie) cherche le plus complet développement de l'individualité combiné avec le plus haut développement de l'association volontaire (L'anarchie, sa philosophie, son idéal. Paris. 1903. 17. 1.).

³ E kifejezést, úgy látszik, először *Owen* használta, *Reybaud* pedig forgalomba hozta; mások *Lerouxnak* tulajdonítják.

minden socialismus az egyénnek is akar használni. Irányadó csak a szervezet ténye lehet. A socialismus e szerint ellentétét képezi minden oly rendszernek, mely a társadalmi szervezetet az egyénen építi fel, elhanyagolva a társadalmi összefüggés követelményeit, avagy remélvén, hogy azokat kerülő úton az individualistikus rendszer is tudja kielégíteni. Valamint tehát nem tekinthetjük individualizmusnak azokat a rendszereket, melyek társadalmi socialistikus rendszer mellett első sorban az egyén jólétére vannak tekintettel, úgy másfelől nem tekinthetjük socialismusnak az olyan rendszert, mely teljesen egyéni szervezet, teljes gazdasági szabadság, szabad verseny mellett, a társadalmi érdekeket akarja kielégíteni. Szóval a szervezet képezi a jellemző különbséget socialismus és Individualizmus között, nem pedig az egyéni és társadalmi érdek ellentéte. A socialismus e törekvésében szem előtt tartatja a fejlődés törvényének természetét avagy egy ugrással túl akar jutni azon árkon, mely a mai társadalmat az általa képzelt eszményi társadalomtól elválasztja. A socialismus különböző rendszerei főleg e tekintetben különböznek egymástól. A társadalmi elv teljes érvényre jutása vezet a *communism*-hoz, hol teljes közösség van munkában és élvezetben, míg a szűkebb értelemben vett *socialismus* csak nagyobb fokát jelenti a társas összetartásnak, pl. kifejezve a termelési eszközök közösségében.¹ Tekintettel arra, hogy mekkora változást tételez

¹ Vannak írók, kik az összes, a mai társadalom ellen irányuló rendszereket a socialismus neve alatt összefoglalják, a communismus tekintetbe vétele nélkül, mivel ennek nyers megvalósítása amúgy is agyrem, míg mások ellenkezőleg az összes rendszereket communismusnak nevezik azon okból, mivel felfogásuk szerint az összes socialistikus rendszerek végre communismushoz vezetnének. Ezzel szemben meg azt látjuk, hogy *Marx* saját rendszerét is communismusnak nevezi. Ez elnevezést *Engels* a »Kommunistisches Manifest«-hez írt előszavában azzal indokolja, hogy meg akarták magukat különböztetni, egyrészt az utópistáktól, másrészt a social reformerektől, kik együtt a socialisták neve alatt szerepeltek és kik a munkásosztályon kívül állottak. »Socialismus bedeutete 1847 eine Bourgeois-Bewegung, Kommunismus eine Arbeiterbewegung.« *Rodherbie* is rendszerét többször e névvel jelöli. *Mario* pedig a következő csoportokat különbözteti meg: communistákat, még pedig ó-communistákat, teljes communistákat és új-communistákat, associalistákat, még pedig községi és foglalkozásiakat és végre a saját csoportját, t. i. a panpolistákat, kik az eddig uralkodó monopolrendszer ellen küzdenek, mely élvezetet csak egyes osztályoknak biztosított. Az ó-communistákhoz tartoznak *Vairasse* és *Fichte*, a teljes communistákhoz *Morus*, *Campanell*., *Babuef*, *Owen*, *Cabet*, új-communista *Blanc*, a községi associalistákhoz tartoznak *St.-Simon* és *Fourier*, foglalkozásiakhoz mindazok, kik a termelők között egyenlően akarják a termelvényeket felosztani. Egyébként a socialismus bizonyos irányai collectivismus, foederaismus stb. név alatt szerepelnek. A »Kommunistisches Manifest« szerint a socialismus főbb alakzatai a következők:

fel az új társadalom megalakítása a társadalmi intézményekben, de meg az emberek cselekvésében, gondolkozásában, érzésében, előáll az *utopismus*, mely a képzelem segítségével átugorja azon nehézségeket, melyeket az exact gondolkozás a társadalomnak alakulása processusában lát, szemben az észszerű socialismussal. Az észszerű socialismus legnevezetesebb alakja a tudományos igényekkel fellépő úgynevezett *tudományos socialismus*, mely tekintettel arra, hogy jelenleg leginkább a termelési eszközöknek a magántulajdonból kivételére és közössé tételére fektet súlyt,¹ *collectivismusnak*, *anticapitalismusnak*, vagy főképviseelője után *marxismusnak* nevezetik. A socialistikus felfogás különbsége legjobban jut kifejezésre azon két irányban, melynek egyike az egész gazdaság vezetését az állam kezébe akarja letenni, az *állami socialismus*, míg a másik ép ellenkezőleg, minden állami és hatalmi szervezetet meg akar semmisíteni, az *anarchismus*; mind a kettő, tekintettel a kitűzött cél elérésére, az utopistikus socialismus keretébe tartozik.

2. A socialismus alakulásának irányait teljesen áttekintvén, főleg a következő csoportokat különböztetjük meg: 1. *fantastikus* (utopistikus) és *tudományos socialismus*; az előbbi az emberi természet s a történelem törvényeit mellőzve, új struktúrájú intézmények által akarja a tökéletes társadalmi rendszert megvalósítani, míg a tudományos socialismus tudományos vizsgálódásokból, tudományos alapelvekből és föltételekből indul ki, egyúttal arra törekedvén, hogy tudományos meggyőződések érlelése által tegye az emberiséget egy tökéletesebb társadalmi állapot létesítésére képessé. Az utopismus is kétféle, a mennyiben a *teljes utopismustól*, mely főleg az államregényekben jut kifejezésre, megkülönböztetendő a *bölcséleti utopismus*, mely mélyebb társadalombölcseleti alapon nyugszik, de a jövő felépítéséhez utopistikus elemeket használ nagyobb-kisebb mérvben; másfelől éppen az utopistikus társadalmak sok ponton a mai társadalomtól kevésbé különböznek, mint a tudományos socialismus rendszerei. Bizonyos mértékben utopistikus az az iránya a socialismusnak is, mely, bár nem képes azt megindokolni és megmagyarázni, mégis abból a felfogásból indul ki, hogy valami nagy

1. a reactionárius socialismus, mely ismét feudális socialismus, papi socialismus, kispolgári socialismus, a német elméleti socialismus; 2. a conservatív vagy bourgeois socialismus; 3. a kritikai utopistikus socialismus és communismus. Ezek mind hamis irányok; ezekkel szemben áll az egyedül helyes communismus.

¹ Bár igazat kell adnunk *Stammlernek*, hogy tudományosan, a fejlődéstan alapján, még eddig bebizonyítva nincs, hogy a társadalom továbbfejlődése szükségkép a termelési eszközök közösséttételéhez vezet.

esemény, fordulat át fogja vinni az emberiséget a mai társadalomból a socialistikus társadalomba; az anarchizmus is lényegénél fogva utopistikus és jelenleg a legjelentékenyebb alakja az utopismusnak; az utopizmus egyik jóformán általános sajátága, hogy hirdetői átsapnak a vallási térre, magukat vallásalapítóknak, prófétáknak, főpapoknak tekintik, így történt az *Saint-Simonnal*, *Fourierral*, *Comte Ágostonnal*, *Owennel* stb.; 2. *békés* vagy *forradalmi* socialismust; amaz békés eszközökkel, ez erőszakos átalakulás, forradalom által akarja az emberiséget a socialistikus államba juttatni; 3. *aristokratikus* és *demokratikus* socialismust; amaz számolván az emberek tehetségeinek különböző mérvével, nem törekszik teljes egyenlőségre, mint pl. *Plato* respublikájában; ilyenek újabban a darwinizmus által felfejtett természettörvényekkel összhangban álló törekvések is; a demokratikus socializmus a teljes egyenlőség létesítésére törekszik; 4. *általános* vagy *gazdasági* socialismust; amaz a társadalom összes intézményeit, családot, tulajdonjogot, államot akarja átalakítani, émez csak a gazdasági átalakulásra törekszik; a gazdasági socializmus ismét: 5. *teljes* (integrális) vagy *részleges*, a szerint, a mint az egész gazdasági életre nézve új rendet akar létesíteni, avagy csak egyes részeiben; ez ismét sokféle, a szerint, a mint főleg a termelés, vagy a jövedelemeloszlás, vagy a fogyasztás átalakítására törekszik; a termelés átalakításából kiinduló socializmus ismét vagy az összes termelési eszközöket akarja a magántulajdonból kivenni (teljes *collectivismus*), vagy csak a tőkét (*anticapitalizmus*); a *collectivismus*, illetve *capitalizmus* ismét háromféle, a szerint, a mint a termelési eszközöket az állam kezében akarja látni (*állami collectivismus*, c. *gouvernemental*) vagy a községben (*községi* c. c. *municipal*) vagy munkás szövetségek kezében (*szövetkezeti collectivismus*). A *collectivismus* rendszerei ismét különböznek a kivétel módjai szerint, kisajátítással jár vagy kártalanítással, a kártalanítás ismét vagy teljes vagy csak élettartamra szól. Részleges socialismust tulajdonképp már ma is sok téren találunk; 6. *materialistikus* socialismust, mely az ember csak egy rugóját ismeri, az anyagi szükségletek kielégítésének vágyát vagy *ethikait*, mely az ember, erkölcsi természetén alapul; 7. *világi* és *vallási* socialismust, a szerint, a mint csak világi intézményeket ismer el, vagy vallási intézményeket és parancsokat is; 8. *állami* vagy *állam nélküli* socialismust, a szerint, a mint az állam létének jogosultságát elismeri vagy nem; 9. *politikai* vagy *polgári* socialismust; a politikai socializmus fősúlyt fektet a politikai egyenjogúsításra, a polgári a gazdasági átalakulásra;¹

¹ P. Angliában a *Webb* és *Shaw* vezetése alatt állók, így a *Fabian society*.

10. *doktrinär* és *empirikus* socialismust; amaz elméletek, ez gyakorlati szükségletek és a haladás követelményei által vezérelteti magát.

Czéljai szerint következőképp osztályozom a socialismust: 1. a lemondás, önmegtágadás socialismusa (kereszténység, a shakerek Amerikában); 2. az élvezet socialismusa (*Fourier* stb.); 3. az egyenlő felosztás socialismusa (a tulajdonképpeni communismus); 4. a henylő proletariátus socialismusa (a régi Rómában); 5. az újkori munkásproletariátus socialismusa a munkaértékre való jog érvényesítésére. A socialismus alapelveit tekintve, azt látjuk, hogy az többnyire a következő feltevésekből indul ki: 1. az emberek egyenlőségéből; 2. az emberek egyenlő jogából a földre (la terre n'appartient à personne, les fruits à tous: *Rousseau*); 3. a teljes szabadságra való jogból; 4. az igazságosságból; 5. a társadalmi, illetve állami szervezet természetéből; 6. a fejlődési törvény követelményeiből; 7. a vallásból; 8. a darwinismusból; 9. a létre való jogból; 10. az élvezetre való jogból; 11. a munkára való jogból; 12. az ingyenes hitelre való jogból; 13. a munkaeszközökre való jogból; 14. a teljes munkatermekre való jogból (először *Locke* által, későbbben különösen *Hall*, *Godwin*, *Thompson* és általában az újabb socialisták által kifejezve); 15. az új *kantianismus* azon tételből indul ki, mely szerint az ember öncélú lévén, nem tekinthető eszköznek, mint a mai társadalomban a munkás.

3. A tudomány továbbfejlődése útján találkozunk egyes irányokkal, melyek a socialistikus és individualistikus rendszerek között közvetíteni akarnak. Ilyenek: 1. az úgynevezett *tanszéki socialismus*, mely közelebb áll a socialismushoz és főleg annak érzelmeivel, világnézetével rokonszenvez. Ide tartoznak a fabianok is; 2. az *ethikai Individualismus* (*Wolf* stb.), ez közelebb áll a ma fennálló rendszerhez, az individualistikus gazdasági rendhez és azt kedvezően itéli meg; 3. az *ethikai társadalmi gazdaságtan*, mely a mai intézményeknek társadalmi és ethikai továbbfejlődését kívánja; 4. ezen rendszereken kívül újabban egyesek *jogi socialismust* emlegetnek, mely társadalmi irányban kifejlesztett jog útján altruistikus világnézetre való kényszernevelést jelent; 5. *Walras* is felállít egy rendszert, melyet synthetikus socialismusnak nevez stb.

4. A socialismus olyan régi, mint az emberi társadalom; időről-időre megújuló tiltakozás a földi igazságtalanság ellen teszi forrását. Költők, próféták, vallásújítók, tudósok, világboldogítók számtalanszor adtak e tiltakozásnak kifejezést.¹ Mindenütt és mindenkor jelentkezik

¹ Der Socialismus ist der Aufschwung unseres Geistes nach einem äusserst glückseligen Dasein, das nicht individuell, sondern gemeinschaftlich u. solidarisch ist. (Mickiewicz.)

e vágy, mihelyt 1. a társadalom fejlődésével az anyagi javak eloszlásában nagyobb különbség mutatkozik; 2. azok folytonos szaporodása önczélé válik; 3. fényűzés és a javak könnyelmű pazarlása fellép. A jogegyenlőség elve, a demokrácia, a nép politikai jogainak kiterjesztése is előmozdítja a socialistikus törekvéseket, mert az anyagi viszonyok bizonyos kiegyenlítése nélkül nem képzelhetők; föllép a socializmus akkor is, mikor nagy gazdasági átalakulások számára a megfelelő társadalmi idomokat kell keresni. Az ókorban minden népnél a socializmus főleg a földbirtok helyes megosztására irányult, minthogy e népeknek túlnyomóan a mezőgazdaság szolgáltatta a fentartás eszközeit. Görögországban a jövedelemeloszlás disparitásainak növekedésével igen gyorsan terjedtek el a tömegek között socialistikus nézetek, a legvadabb elméletek, melyeket *Aristophanes* az Ekkleziuziákban erős humorának tárgyává tett. Az athéni csöcselék engesztelhetlen harcot vívott birtok és gazdagság ellen. *Plato* is eszményi államával, melyet Politeiájában leír, valószínűleg az akkor már veszedelmes egoistico-communistikus nézetek ellen szállott sikra. *Phaleas*, *Hippodamos*, *Zeno*, *Dikiarchos*, valószínűleg *Pythagoras* is, socialistikus nézeteket vallottak; a sophistáknál és cynikusoknál pedig az anarchikus felfogás nyomára akadunk stb. *Pohlmann*¹ szerint több államban létezett a szegények javára használati jog a gazdagok bizonyos vagyonrészein. *Isokrates* is szól a régi jó időről, midőn a gazdagok vagyonukat jóformán közös tulajdonná tették.² Róma, mely közös tulajdonnal kezd, a vagyonkülönbségek növekedésével látja a nagy harcot az ager publicus, ingyenes gabonaosztogatás körül és ha socialistikus elméletekben gyakorlati irányú tudománya nem is gazdag, annál kiválóbb harcosokat állít a socialis igazságosságért küzdő tábor élére: *Spurius Cassius*, *Licinius Stolon*, *Manlius*, *Tiberius* s *Cujus Gracchus*. Áttérve a bibliai népre, ott is azt látjuk, hogy a vagyonegyenlőtlenség terjedésével terjed az elégtelenség, melyet különösen a próféták táplálnak és keletkeznek socialistikus szekták, mint az ebionizmus és essenizmus. De már Mózes törvényhozása nagy társadalompolitikai eszmét juttat érvényre. A kereszténység háttere is nagy társadalmi harc, sőt némelyek szerint ez volt főoka. A kereszténység is felszólal a vagyonegyenlőtlenség ellen, a szegényeket védelme alá veszi a gazdagokkal szemben. A kereszténység alapítóinak eszménye a becsületes szegény munkás és az egyházatyáknál először olvassuk azon tanok formulázását, melyek az újabb socializmusnak is alaptanait teszik.³ A kommunizmus iránti

¹ Geschichte des antiken Kommunismus, 56. 1.

² Lásd *Schmidt*, Ethik der alten Griechen. II. 388. 1.

³ *Cabet* azt mondta, hogy a kereszténység és kommunizmus synonym kifejezések.

hódolatát az első keresztény hitközség főleg a közös étkezésekben juttatta kifejezésre. A kereszténység felfogásában akkor áll be változás, midőn a felsőbb osztályokat is meg akarja bódítani és még inkább, midőn uralkodó vallássá lett. Az uralkodó felsőbb osztályokat kímélni kellett, mihez még az is járult, hogy maga az egyház is nagy vagyonra tett szert. Különbösen is terjedésével a kereszténység kénytelen volt világi feladatairól lemondani és azokat az államnak átengedni. A vagyonközösséget a laikusokra nézve feláldozza s csak azok számára tartja fenn, kik szorosan az egyháznak élnek: a papokra nézve, később azokra nézve sem. Azonban a socialistikus eszmék az egyházban még gyakran visszatérnek a középkorban. Számos szekta keletkezett, melyek kisebb-nagyobb mértékben vagyonközösségre törekedtek; a valdensiek, az apostoltestvérek, humiliaták, poveri di Lyon, patarenusok, beghardok és lollhardok, a szabad szellem testvérei stb., melyek részben nőközösséget is hirdettek, többnyire az askesist tanították és mystikus szerzetásoknak hódoltak. A patarenusok, mint az első keresztények, teljes szegénységben éltek, a következő napra nem volt szabad készleteket gyűjteni. A patarenusok egyik vezére, Dolcino, szervezte talán az első communistikus felkelést, később azonban minden szektában forradalmi irányzatok jutnak érvényre. Egyikét a legradikálisabb szektának a szabad szellem testvérei képezték, kik minden egyenlőtlenséget, minden hatóságot elítéltek. Azonban ezen szektákkal szemben már maga az egyház kénytelen volt állást foglalni, sőt az eretnenség bélyegét sütötte rájuk. A socialistikus mozgalmak több ízben kitörésre is vezettek, így a patarenusok említett mozgalmában, az albigensek küzdelmében, a francia Jacquerieben, az angol Tyler-féle mozgalomban stb. A reformatio nem csatlakozott a kereszténység socialistikus irányához; a kereszténység alap gondolataként a földi szenvedés, szegénység, lemondás szükségességét tanítja. *Melanchihon* egyenesen a magántulajdonjog nélkülözhetlenségét hirdeti, *Luther* szerint pedig a szegényekről való gondoskodás nem az egyházat, hanem az államot illeti. Az e korban kitörő socialistikus mozgalmak, milyenek a parasztháborúk stb., a kor vallási forrongásának megfelelően nem különböznek minden vallási háttérrel; a reformatio háttérén kiemelkedő vallási mozgalmak viszont mind socialistikus hitvallással bírtak, mint a taboriták, nikolaiták, adamiták, cseh testvérek, wickauiak (kiknek köréből kilép Münzer Tamás), különösen pedig az anabaptisták.¹ Mint a legtöbb szektánál, itt is egy szigorúbb

¹ Ezen mozgalom hazánkba is átcsapott és nem csekély jelentőségre tett szert. Állítólag községi szervezetek némi maradványát máig fentartották egynémely pozsony-megyei községben.

és egy enyhébb irány volt. Azonban mindinkább kidomborodnak a világi szempontok. Az ipar s kereskedelem fejlődése ismét érezteti a vagyon-egyenlőtlenség súlyát, a klasszikus tanulmányok felelevenítik az ókor eszméit és *Plato* eszmekörében egy új csillag tűnik fel: *Morus Tamás* híres Utópiájával. Ezen könyv háromszáz éven át uralkodott a socialismus terén, míg *Jean-Jacques Rousseau* átveszi vezetését. Ezen új eszmékből táplálkozott a francia forradalom. *Robespierre* a vagyonegyenlőséget chimaerának nevezte, de a tulajdonjog szabályozására négy elvet állított fel: 1. a tulajdonjog a jog a javak azon része felett intézkedni, mely a törvény által mindenki számára biztosított; 2. a tulajdonjog korlátolt, mint minden egyéb jog; 3. a tulajdonjog nem veszélyeztetheti mások létét; 4. minden tulajdon, mely ez elvet sérti, törvénytelen és erkölcstelen. Igaz, hogy ez időtájt még küzdött a girondisták ellen; ezeknek legyőzése után, a hatalom birtokában, ez elveket elejtette. A francia forradalom azonban csak a bourgeoisie győzelmét hozta, mely a vagyon nélküli proletariátus fegyverbarátságát elfogadta, addig, míg a régi kiváltságolt osztályok ellen küzdeni kellett. Az ezentúl terjedő kísérletei a francia forradalomnak hiábavaló rázkódtatásokat, vérontásokat okoztak minden siker nélkül. A communistikus programm keresztülvitelére tervezett *Baboeuf-téle* összeesküvés kitörése előtt felfedeztetvén, kudarczsal végződött. A világtörténelemnek egy újabb lépést kellett tenni és ez az individualismus és a gazdasági szabadság árnyéka alatt kifejlődött kapitalismus erősödése és vele a bourgeoisie és a proletariátus ketté szakadása. Ezen állapotból új erőt és irányt nyer a socialistikus eszme és a socialistikus propaganda. Amaz befolyásolja a socialismus tanrendszerét és átalakítólag hat a rokon tudományokra, a társadalmi tudományokra és különösen a társadalmi gazdaságtanra; emez új mozgalmakat idéz elő a társadalmi politika terén.

5. A socialistikus eszmekör első nagy képviselője *Plato*. Az akkor már élesebbé vált vagyonkülönbségek és a vele járó osztályharczok túlzó követelésekben és javaslatokban jutottak kifejezésre, melyekkel szemben *Plato* felállítja az eszményi állam képét. Hogy az állami ügyekkel megbízottak semmi anyagi érdeknek ne hódoljanak, ez osztályban a magántulajdon eltöröltessék, de a többi osztályok, a gazdálkodó társadalom, a magántulajdon alapján éljenek. Az osztályérdekeknek kiszolgáltatott államhatalmat ismét a társadalom fölé akarja emelni; a közérdek legyen irányadó, az egyéni egoismus zaboláztassék. Nagy súlyt fektet a valóságosságra, mely nélkül az egyesek odaadása az egészhez lehetetlen. Az anyagi érdekeknek hódolóknál is oda kell törekedni, hogy sem gazdagság, sem szegénység ne legyen. Már azért is, mert lehetetlen, hogy

a nagy gazdagság ne törekedjék a hatalom után, és másfelől, hogy a hatalmon levők ne vágyódjanak gazdagság után. Rosszalja a *πολυπραγμοαινη*-t, azaz a hivatalok cumulatióját, mert azt mondja, hogy az állami functiók oly fontosak, hogy elég feladat egyet ellátni. A socialistikus felfogás *Platónál* a legmélyebb gyökerekből származik, ama bölcséleti felfogásból, mely szerint a tények csak az általános eszmék visszatükröződése. Azért ő az egyesnek, az egyénnek, a múltónak semmi jelentőséget nem tulajdonított, csak az általánosnak, az egésznek, a közösségnek. *Aristoteles* a socialismust elkerülte, de ő is az állam legfőbb feladatának tekintette a birtokviszonyok szabályozását és hirdeti a nagyfontosságú tételt, hogy az állam szerkezete a gazdasági viszonyoktól függ.

Az újkori socialismus gyökere a kereszténység. Hogy az emberek egyenlők, hogy a föld mindnyájunké, hogy a magántulajdonjog helytelen, hogy a munka az értéknek egyedüli forrása, ezen a socialismusra emlékeztető nézetekkel az egyházatyáknál és egyháziróknál többször találkozunk.¹ Hasonló elveket későbbben a kereszténység szellemétől áthatott humanizmus is gyakran hirdetett. Az újkorban is többen tették magukat ez elvek hirdetőivé, köztök *Hobbes*. De az egyenlőtlenség elleni tiltakozás és a vele járó gyűlölet a gazdasági helyzetek különbsége, a vagyon egyenlőtlensége ellen főleg *Rousseauban* vált vérré-hússá, bár a tulajdonjog keletkezése fölött igazságosan ítél. Izzó szavakat kölcsönzött a socialismusnak, megkapó képleteket inkább, mint elméletet. Az elméletet *Mably* alapítja, ki leginkább *Platon* alapszik. Az egyenlőség szerinte annyira természetes, hogy a vagyon keletkezését csak a lusták és szorgalmasok ellentétéből lehet megérteni. Azonban belátja, hogy a vagyonközösséget ma létesíteni nem lehet és azért a socialismus alkalmazásában óvatos és mérsékelt volt. Ellenben *Morelyben* már a socialistikus gondolkodás féktelenségére és utopistikus irányára akadunk, az egész élet szabályozását ajánlotta, bizonyos tekintetben előhírnöke *Fouriernak*. Ez irányhoz csatlakozik bizonyos mértékben *Brisson*, ki a tulajdonjogot az erőre vezeti vissza; az embernek joga van az örökre, az ökörnek a füre, a fűnek az emberre. Még az antropophagiát is jogosultnak tartja. Hogy a tulajdonjog lopásból származik, mit későbbben *Proudhon* hirdetett, ezt könyvének címében is kifejezte (*Recherches philosophiques sur la propriété et le vol.*).

A francia forradalom hibáiból új tanulságokat merített a socia-

¹ A vádak között, — mondja *Eötvös József* — melyeket a socialismus ellen emeltek, egy *si_ncs*, melyet egykor a kereszténység ellen nem emeltek volna (XIX. század uraik, eszméi, I. 437. 1.)

lismus, mely kezdetben utopistikus alakjától nem tud szabadulni. Főképviseleti *St.-Simon* és *Fourier*.

6. *St.-Simont* a társadalmi rendszer vizsgálódása a középkor tanulmányozására viszi. Dicséri a középkort, melynek nagy érdemei voltak. Azonban mégis egyfelől háborúra, másfelől babonára volt építve. Ez a rendszer megbukott és most a világ két új tény előtt áll: e két tény a munka és a tudomány. A modern társadalomban nem szabad háború által szerezni és nem vezethet a hit; a modern társadalmat a munka alapján kell szervezni, a tudomány által kell vezetni. Ezen rendszer neve: *système industrie! et scientifique*. Nem elég a régit megsemmisíteni, helyébe mást kell tenni. A liberalizmus feladata volt a régi társadalom szétrepesztése, és a XVIII. század, a forradalom, e feladatot elvégezte, A XIX. századnak szervezőnek kell lenni. A társadalom szervezéséhez két hatalom kell: egy világi és egy szellemi; az új társadalomban az egyiket a termelők, a másikat a tudósok képviselik. Három kamra szervezendő: a találmányok, a vizsgálat és a végrehajtás kamrája. Ez utóbbi bírja tulajdonképp a hatalmat, kiveti az adókat stb.; ennek tagjai a legnagyobb vállalatok főnökei, a mint hogy tényleg Laffitte, Pereire és más pénzügyi tekintélyekhez fordult terveinek keresztülvitele végett. Későbbben veszi fel rendszere azt, mi egy ideig legnagyobb erejét képezte, aztán pedig hanyatlását előidézti, a vallásos elemet. Iskolája eszméinek továbbfejlesztésében alapfelfogásához jórészen ragaszkodott, de lényegesen eltérő eredményekhez jutott. *St.-Simon* soha a társadalom gazdasági berendezésének gyökeres átalakítására nem gondolt. Három pontban messze eltér az iskola a mestertől: a tulajdonjogban az örökösödési jog eltörlését követeli, a családjogban a nő felszabadítását, a vallásban a keresztény askesis helyett az érzések uralmát, mit a hús rehabilitációjának neveznek. A tőke ellen való állásfoglalás is már érzeteti magát, főleg *Enfantinnél*. *Saint-Simon* fő munkái: *Système industriel* (1821), *catéchisme industriel* (1822), *Nouveau christianisme* (1824). A proletárok felé először fordul a *Lettre à Messieurs les ouvriers-ben*. Az iskola legfontosabb terméke: *Doctrine de St.-Simon* (1831).¹

¹ A *St.-Simonismus* megértéséhez még a következőket meg kell jegyezni a *Saint-Simon* a történetbölcselet útján, melynek ő egyik legfigyelmreméltóbb képviselője, jutott a társadalmi problémákhoz. Ellentétbe helyezi magát a forradalomhoz, *Rousseauhoz*, *Mablyhoz* stb., kik a vagyonközösséget, az egyszerűséget hirdették, míg az ő eszményképe egy gazdag társadalom volt, melyben a munka megfelelő jutalomhoz jut. A régi társadalommal szakítván, a nemességet és papságot minden hivatalból óhajtott kizárni; másfelől azonban a munkást a birtokososztállyal nem helyezi ellentétbe. Különben az ő idejében még munkásosztályról nem lehetett

7. Ha *St.-Simon* inkább későbbi éveiben követi az utópiák fantomját, úgy *Fourier* kiindulásakor már daczol minden gyakorlattal és minden tudománnyal, mit eddig ismertek, ő a legnagyobb utópista, kit a világ látott, de a mellett egyike a legnagyobb társadalmi gondolkozóknak, ki a társadalom lélektanába oly mély pillantást vetett, mint kevés ember; hozzá képest az összes társadalmi gondolkozók leltára igazán szegényes. Pädagogiai szempontból is eszméi kiváló figyelmet érdemelnek. De a képzelődésnek és gondolkozásának féktelensége túlzásokba vitték. A polgárisodással járó számtalan bajokat kevesen festették oly élénk színekben, mint ő. Ellensége a forradalomnak és minden erőszaknak. A társadalmi rendszerre sem a politikai, sem a vallási rendszereknek szerintii nincs befolyása, és azért saját társadalmi rendszerét bármely politikai, vagy vallási rendszer mellett keresztülvihetőnek tartja. Kiindul a jelenleg ellenséges törekvések tényéből, melyet csak az emberi természet hiányos ismerete magyaráz meg; feladatának tekintette e szerint a társadalmi vonzódás törvényével kiegészíteni *Newton* tanát az anyagi vonzódásról. A társadalmat az ember ösztönökre kell alapítani, melyeket követve, oly társadalmi szervezet keletkezik, mely mindenkinek a legnagyobb boldogságot biztosítja. Ez történik az associatio korszakában, melyben a társadalom a phalanstérebbe lesz egyesítve. Ennek nagy előnyei kézzelfoghatók; különösen biztosítja a munka kellemességét; már pedig a társadalom egyik főfeladata a munkát vonzóvá tenni; ebbeli törekvésében azonban annyira túlságig ment, hogy a munkát komolyságától megfosztotta és játékká alacsonyította. A phalanxban a birtokegyenlőtlenség megmarad, sőt szükséges az ellentétek szaporítására, mely különbségek is az élvezetet fokozzák. E szerint az osztálykülönbségek is megmaradnak. A munkának a jövedelem $\frac{5}{12}$, a tőkének $\frac{4}{12}$, a tehetségnek $\frac{3}{12}$ részét akarja juttatni. E rendszer életbeléptetését a természet is előmozdítja, mely e korszakban szintén átalakul és teljesen az ember szol-

szó. Nem is óhajtotta a társadalom gyökeres átalakítását. Az eddigi társadalmi rendszerek vizsgálódása azon felfogáshoz vezette, hogy e rendszerek mind visszások voltak és a hatalom visszaéléseiből származtak. Napjainkban a tudomány haladása lehetővé teszi a társadalomnak egészséges alapra való fektetését. Az uralmi viszonyok helyett, melyeknek három formája: rabszolgaság, jobbagyság, proletariátus, az általános társulást kell létesíteni, melynek alapelve, hogy mindenki képessége szerint jutalmaztassák, minden képesség munkájából ítéltsék meg. Ennek elérésére az örökösödési jog eltörölendő és a munkaeszközök kiosztandók, hogy minden munkás a szükséges munkaeszközökkel rendelkezék. A Saint-Simonismus nem híve az egyenlőségnek, sőt a tanítványok azt egyenesen absurdumnak nevezték. *St.-Simon* a nemes-ség kiváló szolgálatát a múltban elismeri; sőt szerinte a legnagyobb vívmányok nemeseknek tulajdonítandók: *Galilei, Descartes, Bacon, Newton*.

gálatába szegődik, úgy hogy az élvezetek skálája hihetetlen arányban emelkedni fog. A legszegényebb többet fog élvezni, mint ma a leggazdagabb. *Fourier* bölcséleti rendszere a következő tételeken nyugszik: Az egész természetben a jelenségek mozgásokra vezetendők vissza, melyek ösztönökből (az élettelen természetben vonzódások) származnak. Ezen ösztönök bizonyos célok elérésére vannak irányozva, mely célok rendeltetéseiket képezik. Az ösztönök követése vezeti az embert rendeltetése felé és az ebből származó meglegedés képezi a boldogságot. A természetben három eredeti elv van: Isten vagy a szellem az activ mozgató, az anyag a passiv mozgatott és az igazságosság vagy a mozgást szabályozó. Hasonlóképp áll az ember három elvből: 1. ösztönök (activ és mozgó); 2. test (passiv és mozgatott); 3. értelmiség (szabályozó). Négy főmozgás van: anyagi, szerves, állati, társadalmi. A társadalmi mozgás törvényeit még nem ismerjük, e célból tanulmányozni kell az ösztönöket. Ezek háromfélék: érzékiek, indulatiak (affective) és szabályozók (distributive). Az érzéki vezet az érzéki szükségletek kielégítéséhez, az indulati vezet csoportképzéshez (barátság, szeretet, család, becsvágy); a szabályozók vagy sorösztönök közül az egyik vezet egymás közötti versenyhez, a másik a foglalkozások felváltásához (papillone), a harmadik a szellemi és testi erők egyesítése által lelkesedéshez. Az összes ösztönök összhangjából keletkezik a közjó iránti szeretet és a vallási érzület. Az ösztönök mind jók és szabad működésök biztosítja a társadalmi összhangot. Minden sor elvállal bizonyos munkát és egyfelől a verseny, másfelől a foglalkozások gyors felcserélése által a termelés óriásilag emelkedik. Az emberiség fejlődése több korszakon megy át; a gyermekkor hét korszakból áll, melynek egyike a civilisatio, melyben most vagyunk; a hetedik az associatio, melylyel a sorok alakulása és a boldogság kezdődik; ekkor a természet is a helyes társadalmi elvek felismerésével átalakul, mert hiszen ezek összefüggésben vannak. Az ártalmas állatok kihálnak, az időjárás megjavul. Az ember átlagos kora 144 év lesz, a nemzőképesség 80 évig tart. A munka 1800—2000 tagot számláló községekben történik; ez ugyanis az a létszám, mely mellett bizton számítható, hogy minden — kellemes és kellemetlen — munkára akad valaki, a ki azt örömmel végzi. A nagy kedvvel és erőfeszítéssel végzett munka ismét szükségessé teszi, hogy ennek következtében az anyagi szükségletek is bőven kielégítendők (minden két órai munka után lakomák). *Fouriernak*, mint láttuk, külön kosmogoniája és lélektana volt, azonban ezeknek tudományos értéke igen csekély; ő is azt későbbben belátta és azzal mentegetődzött, hogy mikor 1808-ban munkáját írta, még igen hiányos tudományos ismeretekkel rendelkezett; különben kijelentette, hogy azok társadalmi rendsze-

révei úgy sem függenek szorosan össze. Főműve: *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales* (1808). Legszabatosabb munkája: *Le nouveau monde industriel et sociétaire* (1829). Ebben ábrándjait, kosmogoniai és lélektani álmodzásait kihagyva, elméletének magvát nyújtja.. Legkiválóbb tanítványa *Vidor Considérant*; többen (*Ripley, Greeley* stb.) Amerikában rendszerével gyakorlati kísérleteket is tettek.¹

8. Az utopistikus socialismus álomkép, de őszinte, mert beismeri,, hogy az ember egész gondolkozásának, de bizonyos tekintetben az embernek meg kellene változni, hogy megvalósíthatassék. A francia socialismus utopistikus jellegét hamar levetette. A socialismus ezen alakulása főleg, *Louis Blanc* és *Proudhon* neveihez fűződik; mindkettő közelebbi célokat tűzött ki magának, de mindkettő még a jelenkori socialismus tulajdonképeni problémáját nem ismerte föl. *Louis Blanc* »Organisation du travail« (1839.) című munkájában nagy közvetlenséggel és erős színekkel festi a haldokló társadalom állapotát, melynek életelve a szabad verseny. Azon eredményhez jut, hogy a szabad verseny a szegényre nézve a halált, a középosztályra nézve a tönköt jelenti. Kimondja a későbbi fejlemények, által beigazolt tételt: »La concurrence conduit au monopole« (a verseny vezet az egyedárúsághoz). Követeli, hogy a társadalom adja meg a jogot-munka által élni; a nélkül a társadalomban ínség és igazságtalanság uralkodik. A proletariátusnak, hogy felszabadíthassa magát, hiányoznak a munkaeszközök; az állam feladata, hogy ezekkel ellássa. Az állam alapítson nemzeti műhelyeket (»ateliers nationaux«); ezek hivatva lesznek lassanként és rázkódtatás nélkül az egyéni vállalatokat helyettesíteni. Nem lesz szükséges, hogy az állam ezeket tényleg maga igazgassa; csak megfelelő szabályokat kell alkotni és a munkások maguk fogják az igazgatást végezni. A »droit au travail« (jog a munkára) csakhamar jelszóvá, vált és az 1848. francia forradalom egyik főtörekvését képezi. *Bhnc* ekkor nagy szerepet vitt és nagy befolyást nyert, de a szervezett nemzeti műhelyek meghiúsultak.² A *Louis Blancnál* először jelentkező államsocialismus

¹ A *Fourier-féle* phalanstère részben emlékeztet a morva huterek berendezésére. (Lásd *Losserth*, D. Communismus der Huterischen Brüder. Zeitschr. f. Social- und Wirtschaftsgesch. III. k.)

² A nemzeti műhelyek eszméje először a francia forradalomban merült fel. (Lásd *Taine*, Révolution I. 33. 1.) A munkára való jog eszméjével már régebben találkozunk, így *Savonarolánál* (*Villari, Savonarola* I. 193. 1.). Kifejezésre jut a munkáras való jog az 1601. angol szegényügyi törvényben és az 1794. porosz Landrechtben. Nálunk is már régen némi kifejezésre jutott a tudat, hogy a nép foglalkoztatásáról gondoskodni kell. 1386-ban a király engedélyt ad Besztercze körül olvasztókat állítani, mert ez munkát adván, nagy hasznára lenne a népnek (Történelmi Tár, IX. kötet, *Horváth Mihály*, Magyar Regesták).

(gouvernementalismus), valamint általában a divó socialistikus tanok és a nemzetgazdaságtan tanításai ellen egyaránt felszólalt *Proudhon*. A nemzetgazdaságtan szerinte azonosította magát a múlttal és annak tulajdonjogrendszerével, melynek végső következményét *Malthus* mondja ki: hogy a kinek nincs semmije, az haljon meg; a socializmus pedig utópiákat állít fel, melyek zsarnoksághoz vezetnek. A nemzetgazdaságtan túlbecsüli a létezőt, a socializmus a létesítendőket. A nemzetgazdaságtan és a socializmus bizonyos irányai (St.-Simon, Fourier) sértik az egyenlőséget, a socializmus más irányai (Gäbet, Louis Blanc) sértik a szabadságot. Minden erőszaknak és a szabadság minden megszorításának ellenzője volt; a szabadság mellett is megvalósulhat az igazságosság. Így jut el az anarchismushoz,¹

¹ Az anarchizmus eszméje régi; tulajdonképp a kereszténység alapfelfogásával egyezik. A kereszténység első századaiban állandó vita folyt azon kérdés körül, vajjon a kereszténység az állam ellensége vagy nem. *Krisztus* is csak túri az államot, *Luther* eszménye is (lásd Preuss. Jahrbücher 1894. márcz. 432.1.) az államnélküliség («Staatslosigkeit»). A múlt században *Godmnál* találkozunk ez eszmével; és az individualizmusnak hódoló tanokban (*Paine*, *Bentham* stb.). Különböben benne van az anarchizmus a physikrátiában is, *Humenál* is. »De nouveau, comme du temps, où il n'y avait pas de gouvernement, les hommes seront heureux (Dupont de Nemours, *Quesnay* munkáihoz írt előszavában). Akárhány higgadt író is újabban hasonló nézeteknek ad kifejezést. *Fichte* azt mondja: Der Zweck aller Regierung ist die Regierung überflüssig zu machen. (Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten 1794.) *Herder* tagadja, hogy az ember csak az államban élhet. (Ideen zur Philosophie der Geschichte VIII. 5.) *Janet* (Histoire de la science pol; vol. I.): »L'objet du gouvernement est de préparer insensiblement les hommes à cet état parfait de société, où les lois et le gouvernement lui-même deviendraient inutiles.« *Freemant* (Historical essays): The ideal form of government is no government at all. Az anarchizmus a társadalmi rendet állam és uralmi viszony nélkül akarja megvalósítani, megfeleltetvén arról, hogy minden emberben rejlik a vágy az uralkodásra és az uralmi viszonyok is egy általános emberi vágy kielégítésére szolgálnak. Milyen csekélynek érezné magát az ember, ha senkinek nem parancsolhatna. De egyúttal az uralmi viszony emberi tehetségek kifejlődését mozdítja elő, hiszen már *Sokrates* mondta: a legnagyobb művészet parancsolni tudni. A ki parancsolni akar, annak a vezetéssel járó felelősséget is kell elvállalni és arra képessé kell magát tenni, hogy másokat vezessen. *Plato* is államában főleg azokkal foglalkozik, kik hivatva vannak parancsolni, vezetni. Az anarchizmus tulajdonképp rossz elnevezés, mert az inkább az Organismus ellentéte; helyesebb volna a *Voluntarizmus* elnevezés, mert a cél, hogy az összes társadalmi funkciók önkéntes alakulás alapján teljesíttessenek. Az anarchizmus inkább ellentéte a socializmusnak, ha ez alatt a társadalom autoritativ szervezkedését értjük, melyet az anarchizmus elítél. *Grave*; Anarchie veut dire négation de l'autorité, (la société mourante, Paris 1893, 11. 1.) Az anarchizmus célja, hogy az uralmi viszonyok megszűnésével minden egyén megkaphassa kiérdemelt részét a nemzeti jövedelemnek, melyhez a mai társadalomban ép azért nem juthat, mivel az uralmi viszonyok a munkást, mint gyengébbet, az erősebb prédájává teszik. Azért ezen állapotot meg kell szüntetni, mielőtt remélni lehetne, hogy a jövedelemelosztás igazságosabban alakul-

mivel olyan társadalomban mindenki, a méltányosság által vezérelve, a többiek jogait tisztelni fogja és így minden állami hatalom, illetve kényszer feleslegessé válik. A politikai anarchismustól azonban messze áll és a mennyiben az anarchismust egyhamar megvalósíthatónak nem tartja, átmeneti rendszerrel elégszik meg, melyet föderalizmusnak nevez, azaz kölcsönösségen (mutualismus) alapuló szabad társulás esetről-esetre, a suffrage universel alapján alulról fölfelé való szervezése az egyes politikai testületeknek (községeknek, tartományoknak stb.), a csúcán egy kormányzó nemzetgyűléssel. Ebben van a nagy ellentéte *Blanchoz* és az autoritativ socialismshoz; ez nagy államhatalmat és alárendelési viszonyt tételez fel. *Proudhon* pedig a mutualismus kiterjesztését kívánja, de a

jon. Mindenkinek vissza kell adni szabadságát, tehát a munkásnak is a tőkessel szemben. Ezen szabadság alapján minden uralmi viszony nélkül a természetes társadalmi rend ki fog fejlődni. A szabad társadalom az egyetemlegesség és az egyéni kötelességérzet alapján, mely utóbbi következménye az ezen társadalmi viszonyokból származó megalégedettségnek, képezi az anarchismus hitelvét. Az anarchismus végelemzésben visszavezet az individualismusra, — melynek túlzásait legjobban az anarchista *Stirner* képviseli — az egyén teljes felszabadítására az állami gyámkodás és omnipotentia alól és így bizonyos tekintetben kiindulási pontjában csatlakozik azokhoz az elméletekhez, melyek az individualismus érvényrejtésére törekednek. Ennek megvalósítására egyesek szerint mindenekelőtt irgalmatlanul meg kell semmisíteni a jelenlegi társadalmat. A rombolás ezen munkájában semmiféle eszköztől nem szabad visszariadni. Lopás és gyilkolás, árulás és hitszegés, a legszentebb köteléknek és érületnek lábbal tiprása az anarchismusban üdvözítő eszközzé válik. Mindenemű erőszak alkalmazandó a társadalom végleges elpusztításához. Ezen feltétlen és tartózkodás nélküli erőszakoskodás elve különbözteti meg az anarchismust minden egyéb párttól, a mely a világtörténelemben eddig előfordult; a socialistikus mozgalom legszörnyűbb iránya, mely minden jó érzésnek, minden erkölcsi elvnek eltiprásához, a legaljasabb büntettek minden lelkifurdalás nélküli végrehajtásához vezet. Még *Krapotkin* is kimentí utalással a sok gyilkosságra, melyet a háborúban és békében, a mai társadalom elkövet. (*L'anarchie*, Paris 1903.) Vannak mérsékeltbb árnyalatok is; így *Mackay* nem erőszakot, hanem csak adómegettadást ajánl az állam megsemmisítésére. A legradikálisabb irányt jelenleg *Grave* képviseli, ki ma is a kíméletlen harcot hirdeti, azonban részben mégis kénytelen ennek helytelenségét és célszerűtlenségét bevallani. Némelyeknél pedig az anarchismus épen csak erőlyes tiltakozás az állam mai túlterjeszkedése ellen. Egyébként is már különböző irányokról lehet szó; így ethikai anarchismusról (*Tolstoj*, nálunk *Schmidt Jenő*), individualistikus anarchismusról (*Stirner*), aristokratikus anarchismusról (*Nietzsche*), *Elzbacher* az anarchismus terén a következő irányokat különbözteti meg: 1. Alapj ok szerint az új anarchistikus tanok genetikusak, melyek legfőbb törvénynek egy természettörvényt ismernek el és kritikaiak, melyek legfőbb törvénynek egy szabályt ismernek el. Ezek ismét ideaüstikusak, melyek legfőbb törvénynek egy kötelességet ismernek el (*Proudhon*, *Tolstoj*), és eudämonistikusak, melyek a legfőbb törvénynek a boldogságot ismerik el. Ezek ismét altruistikusak, melyek az összeség (*Godwin*) és egoistikusak, melyek az egyes boldogságát követelik (*Stirner*, *Tucker*). 2. A szerint, a mit

mellett a polgárok teljes szabadságát. Valamint *Louis Blanc* a munka, úgy *Proudhon* a hitel szervezését tekintette azon emeltyűnek, melylyel a tőkét mai hatalmi posztójából ki lehet emelni; a hitel ingyenes szolgáltatása által a tőkeamat eltöröltetik és mindenki tőkéhez jut. A munka organizatiója nem elég, az csak a hitel ingyenességével valósítható. Erre oly súlyt fektetett, hogy kijelentette: Bölcseletem sarkköve a hitel ingyenessége; ha ebben tévedtem, akkor a socialismus egy üres álom (ma pierre philosophale est la gratuité du crédit; si je me trompe ci-dessus, le socialisme est un vain rêve). Pedig az erre vonatkozólag a törvényhozó testületben nagy bestéd kíséretében tett indítványa, mint a »közmorált és tulajdonjogot sértő«, elvettetett. *Proudhon* nem volt a közönséges értelemben vett socialista, a mi abból is kitűnik, hogy ellenzője volt az általános szavazatjognak, a demokráciának, a nőemancipációnak, a lelenczházaknak; barátja volt a felbonthatlan házasságnak, az örökösödési jognak, a halálbüntetésnek, a szerzett jogok tiszteletben tartásának stb. A legerményesebb socialistikus író volt; összegyűjtött munkái 43 kötetet tesznek ki. Legnevezetesebbek: *Qu'est ce que la propriété* (1840), *La création de l'ordre dans l'humanité* (1843), *Contradictions économiques* (1846).¹

9. A francia eredetű socialismus *Proudhonnal* lezáródik és most a socialismus elméletének továbbfejlesztését vagy jobban mondva tudományosabb megalapítását főleg a német tudomány² kísérli meg, hol leg-

jövőben az állam helyébe tesznek, foederalistikusak, melyek szerint a társadalmi együttlét szerződéseken nyugvó jogszabályokon alapszik (*Proudhon, Bakunin, Krapotkin, Tücher*) vagy spontanistikusak, melyek szerint a társadalmi együttlét nem jogi törvényen alapszik (*Godwin, Stímer, Tolstoj*). 3. A joghoz való viszonyukban anomistikusak, ezek a jövőre nézve a jogot tagadják (*Godwin, Stímer, Tolstoj*) és nomistikusak, melyek azt elfogadják (*Proudhon, Bakunin, Krapotkin, Tucker*). 4. A tulajdonjoghoz való viszonyukban indoministikusak, melyek a tulajdonjogot tagadják (*Godwin, Proudhon, Stímer, Tolstoj*) és doministikusak, melyek azt elfogadják. Ez utóbbiak ismét individualistikusak, melyek magán- és köztulajdont elismernek (*Tucker*), kollektivistikusak, melyek a termelési eszközökre csak köztulajdont ismernek el (*Bakunin*) és kommunistikusak, melyek csak köztulajdont ismernek el (*Krapotkin*). 5. A rendszer megvalósítása szempontjából reformatorikusak (*Godwin, Proudhon*) és forradalmiak. A forradalmiak ismét renitensek, melyek erőszak nélkül (*Tucker, Tolstoj*) és insurgensek, melyek erőszakkal törekednek a cél felé (*Stímer, Bakunin, Krapotkin*).

¹ Ránk nézve érdekes, hogy *Proudhon* Franciaország beavatkozását az osztrák-olasz háborúba rosszalta.

² A socialismus terén Franciaország és Németország vittek vezérszerepet. Angliában, hol inkább politikai téren küzdöttek az alsóbb osztályok felszabadításáért és a hol korán törvényhozási intézkedéseket tettek a munkások javára, a socialistikus elmélet nagyobb jelentőségre nem emelkedett. A legnevezetesebb socialistikus elmélet *Owené* volt. Alapeszméi: I. az ember felelőtlen tetteiért, mivel ezek

inkább megvoltak, jó és rossz értelemben véve, a föltételek, hogy a socialismus tudományos alapot és alakot nyerjen.¹ Ezen munkában első sorban állanak *Rodbertus*, *Lassalle*,² főleg pedig *Marx*, ki szellemi és erkölcsi tulaj-

a körülmények születtjei, tehát a körülményeket meg kell változtatni és az ember jó lesz; 2. a nevelés útján lehet az embert a legnagyobb boldogsághoz eljuttatni. 3. A társadalmat nem az önérdekre, hanem a szeretetre kell építeni, mert az egyén boldogsága mások boldogságától függ. A munkanélküli munkásokat nagy vállalatokban akarja alkalmaztatni, melyek legczélszerűbben az állam által vezethetők. A munkaidő korlátolt legyen, az étkezés közös. Ezen rendszert »mutual cooperation« (kölsönös szövetekezés)-nek nevezte. *Owen* saját eszméinek megvalósításában nem volt szerencsés; kísérletei meghiúsultak és a milliókra menő vagyonát elvesztette. Azonban mindamellett a socialismus történetében kiváló helyet foglal el, mert tulajdonképpen ő a cooperatív mozgalom kezdeményezője, mely az általa megindított békés propagandát folytatja. Előharczosa volt a munkásvédő törvényhozásnak. *Owen* egyike az elsőeknek, kik a munkát egyedüli értékmérőnek tekintik. Reméli, hogy ennek keresztülvitelével a munka megszűnik árú lenni, vételképessége nagy mérvben emelkedik és így a túltermelési válságok megszűnnének. Ezen eszmének megvalósítására alapította a munkatőzsdét, melyre mindenki árúit elhozta, itt azok a bennök rejlő munka szerint becsültettek és az értékőknek megfelelő papírpénzért kicseréltek. Ezen kísérlet is természetesen meghiúsult. *Owen* mindig az egyéni szabadság föltétlen védője volt. Későbbi irataiban ő is mindig az utópiák terére téved. Eszméit tanítványa *Thompson*, sok pontban tovább fejlesztve, magáévá tette. Legnevezetesebb munkája: »The book of the new moral world«. 1820.

¹ Tényleg a német socialismus első képviselője a kiváló bölcsész *Fichte* volt. *Fichte* (*Geschlossener Handelsstaat* 1800.) szerint eredetileg az emberek egyenlő joggal bírnak a természet összes adományaira; a tulajdonjog keletkezik az által, hogy azok felosztása iránt szerződést kötnek, mely nem jog a dologra, hanem annak használatára. Minthogy az emberek jogai egyformák, ezen szerződés is csak úgy köthető, hogy az élvezetek egyenlősége biztosíttassék. Mindenki csak azt tekintheti magáénak, mi ily módon az övé és az állam feladata arról gondoskodni, hogy ezt meg is kapja. Az állam minden termelési ág számára a termelők számát megállapítja, úgy hogy minden szükséglet kielégítését találja. A jöszágok árát az állam állapítja meg. Értékmerőül szolgál az árúk előállítására szükséges munka mennyisége és a javak ára úgy állapítandó meg, hogy a termelők azon a termelés folyama alatt szükséges összes tárgyakat szerezhessék. Ezen rendszer csak nagy területű államokban valósítható meg, melyek az önállósághoz szükséges minden természeti erővel rendelkeznek. Ez államok a külföldtől teljesen elzárandók. Ennek biztosítására legjobb egy, a lehető legolcsóbb, fémből készült pénz.

² *Lassalle* jelentősége kevésbé rejlik új gazdaságtani elméletek kifejtésében; ő *Marx* és *Rodbertus* elméletein alapszik. *Lassalle* — mondja *Engels* a »kommunistisches Manifest«-hez írt előszavában — bekannte sich persönlich, uns gegenüber stets als Schüler von *Marx* u. stand als solcher selbstredend auf dem Boden des Manifests. Mindamellett az ő érdeme, hogy a socialismus fontos alaptételeit általános jogbölcséleti elméletekből maga részéről is újból kidolgozta. *Lassalle* alaptételei: 1. A gazdasági életben nem úgy, mint a jogban, az egyéni akarat dönt, hanem a társadalmi összefüggés (kereskedelmi nyelvén: conjuncturák); 2. míg a termelés

donságainak bélyegével látja el az egész irányt, melynek nyomán úgy mennyiségileg, mint minőségileg nagy tudományos irodalom fejlődik. Ezen német socialismus az, mely leginkább a tudományos socialismus nevét viseli. Két egymástól lényegesen különböző irányt kell megkülönböztetni, *Rodbertus*- és *Marxét*. Alapeszméik a következők:

Rodbertus socialismusa lényegesen különbözik a socialismus összes többi rendszereitől, melyek mindmégannyi több-kevesebb materialistikus elemekkel vegyülnek, míg az magas erkölcsi felfogás hatása alatt áll; amazok többé-kevésbé individualistikus irányúak, az övé határozottan antiindividualistikus. Eszményi magaslatból vizsgálja a gazdasági életet. Az ő socialismusa nem az élvezetek, hanem kötelességek socialismusa.¹ Kiindul az államból és annak boldogulásából; az állam jóléte a fő, annak az egyén alá van rendelve. Az államnak kell az egész gazdaságot igaz

közös, a jövedelemeloszlás egyéni; 3. az emberi munka eredményei átvihetők; 4. a jogegyenlőség követelménye, hogy egy ember sem tekinthesse a másikat eszköznek, még pedig közvetve sem, a mi pedig a tőke segítségével történik, 5. A jogi intézményeknek a társadalmi rend által követelt megváltoztatásával szemben szerzett jogokra nem lehet hivatkozni. 6. A népek történetében eszmék uralkodnak, melyek az intézményekben megtestesülnek. Mint tolmácsa a »homályos« *Heraklit* bölcselétének azt az erkölcsi elvet állítja fel: *Odaadás a köznek! Heraklit* követeli az alátétést a törvények alá, de *csak oly törvények alá, melyek a köznek használnak*; a többieknek hiányzik a törvény jellege. A törvényt az egyén diktálhatja, a lángész! Mint híve *Hegelnek*, ki mindenben a fejlődés jelenségét látta, azon eredményhez jut, hogy a tőke is csak történeti categoria. Kiindulási pontja az általa »vas bértörvénynek« (»ehernes Lohngesetz«) nevezett *Ricardo-éle* bérelmélet, melyre való hivatkozást ma már maga a socialdemokrácia tévedésnek ismer be. A mellett főleg a vállalkozók nyeresége képezi támadásainak pontját. Rámutat a nemzetgazdaságtan alapfogalmainak felületes magyarázatára. *Marxtól* főleg abban különbözik., hogy mint lelkes hazafi, nemzeti alapon áll és nem csatlakozott *Marx* nemzetközi törekvéseihez. Abban is különbözik *Marxtól*, hogy *ő a nemzet életében a gazdasági elem mellett erkölcsi mozzanatok, eszményeket is vesz fel. Lassalle* az általános szavazati jog útján a munkásoknak a többséget akarta a törvényhozásban megszerezni, hogy a többség államhittel segítségével a gyárakat államosítsa. Azonban nem jogosult az a felfogás, hogy *ő a termelési társulatokkal a munkáskérdést megoldottnak tekintette, sőt ezt ő egyenesen visszautasítja* (Arbeiterlesebuch, Originalausg. II. Aufl. 14. 1.). Gyakorlati javaslatai közel állanak *Louis Blanc* rendszeréhez. *Lassalle* különösen hatalmas szónoklatával és magasröptű gondolkozásával ragadta magával a munkásokat. A társadalmi királyságtól, azaz a királyi hatalom és a nép közötti szövetségtől, várta javaslatainak megvalósítását. Társadalomgazdaságtani főmunkája: Herr Bastiat-Schulze-Delitzsch,

¹ *Dietzel*: Rodbertus 240. 1. »Rodbertus ist der Schöpfer einer deutschen Socialphilosophie geworden, aus welcher nicht der Sirenen gesang des französischen Communismus von Freiheit, Glück und Genuss, sondern der ernste Choral der Pflicht uns entgegenthallt.«

gadni, a mi tehát állami socialismushoz vezet. Az összes munkaeszközök, a földbirtok és egyéb tőkék az állam tulajdonába menjenek át. A munkás, ha a munkamegosztás előnyeiről nem akarunk lemondani, nem lehet a föld és tőke tulajdonosa. A munkatermék sem lehet az övé, már azért sem, mert ez a leszámolást teljesen lehetetlenné teszi. »Boden, Kapital u. Arbeitsprodukt dürfen niemals dem Arbeiter gehören, wie sie ihnen auch niemals, seit Theilung der Arbeit, gehört haben.«¹ Az első feladat az, hogy az állam és az emberiség fejlődése biztosíttassék. A munkások helyzetét azért is kell javítani, mert a mostani termelési rendszer a munkást Ínségbe dönti és ez által a haladást veszélyezteti; a haladás érdekében kell tehát a munkást az ínségtől megszabadítani. Minden érték csak a munkából származván, a föld és tőke jövedelme csak erőszakra vezethető vissza. De a földbirtokosok és tőkések hasznos szolgálatokat is teljesítenek, független a birtokban rejlő helyzetüktől és ezen czímen jutalmat érdemelnek, mely nem a munkások jövedelmének megrövidítése. Abból, hogy az egész nemzeti termelés munkából származik, nem következik, hogy az épp a ma működő és a csak gazdaságilag működő munkásoké legyen, a mi egyénilig, a társadalmilag összműködő munkarendszer mellett lehetetlen is. Ha a mai tulajdonrendszer helytelen, abból nem következik, hogy annak helyét ismét egy hibás rendszer foglalja el. A munkaszervezetnek csak akkor felel meg a tulajdonszervezet, ha tőke, föld és munkatermék az államé: az egészé. Ez új állapot előidézésére nem forradalom útján, hanem a jogfolytonosság mellett kell törekedni. Ez átalakulás évszázadokat fog igénybe venni. (Itt *Rodbertus* hivatkozik *Lassallera*, kinek ugyanaz volt a nézete.) Az átalakulás követeli, hogy csak egy tulajdon legyen: jövedelemtulajdon (Einkommeneigentum). Az összes produktív eszközök és munkatermékek az állam kezébe jutnak. A munkabérendszer fentartandó. Jelenleg azonban a magántulajdonjog tőkére és földbirtokra még fentartandó, mert nem nélkülözhető. A tulajdonjognak a mai viszonyok között nevelő és vezérlő szerepe van, mely a társadalmi rend fentartására még szükségesebb mint az állami tevékenység. Egyelőre a feladat csak abban áll, hogy a munka a termelékenységgel fokozódó jövedelemnek egy részét kapja, míg eddig minden nagy gazdasági haladás daczára csak a legszükségesebbet keresi, a nemzeti jövedelem fönmaradó részét a föld- és tőketulajdonosok sajátították el. A munkabér megállapítása következőkép történjék. Minthogy a különböző termelési ágakban a munka különböző nehézségekkel jár és különböző áldozatokat követel testi és szellemi erőben, mindenekelőtt e különbségek kiegyenlítendőik;

¹ Zur Beleuchtung der socialen Frage. 85. 1.

így keletkezik a normalidő-munkanap, mely különböző iparágakban különböző lesz, pl. a nehezebb munkával járókban 7—8, a könnyebb munkával járókban 10 óra; ezen normalidő-munkanapok egyenlő értéket képviselnek. Miután az egyes iparágakban a normalidő-munkanap megállapított, ez egy normalmű-munkanappá emelendő, azaz nemcsak idő szerint, hanem a termékek szerint is kell azt megállapítani olyképen, hogy kiszámítatik, mennyi munka végzendő egy-egy normalmű-munkanap alatt. Ezen normalmű megállapítatik azon eredmények szerint, melyeket egy közepszerű munkás közepszerű szorgalommal a normalidő alatt előállítani képes és a melyet elő kell állítani, hogy egy teljes munkanap után járó fizetés neki kiszolgáltassék vagy nyugtáztassék. Ha már most a munkabér az állam részéről vagy legalább az állam felügyelete alatt az érdekeltek által megállapítatik és gyakrabban a viszonyok változásával felülvizsgáltatik, a munkás jövedelme az emelkedő termelékenység arányában emelkedni fog, míg a jelenlegi rendszer mellett minden emelkedése a termelékenységnek csak a járadékot emeli, a munkás minden körülmények között csak annyit kapván, a mennyi fentartására okvetlenül szükséges. Egy további lépés visz a normal-munka megállapításához, mely szerint minden érték méretik és mely egyúttal a bérfizetés mértékét képezi. Ez akkép történik, hogy a normalmű-munkanap, mely, mint láttuk, különböző óraszámából áll, egyenlő részekre, pl. 10 órára felosztatik. Minden munka, mely ez idő alatt végeztetik, egyenlő értéket képvisel, azaz minden jószág, mely egyenlő műnap vagy műóra alatt előállítatik, egyenlő értékkel bír, habár közönséges időben mérve, az egyik egy napi, a másik két napi munkát vett igénybe. Természetes, hogy a jószágok értékének megállapításánál nemcsak a munka, hanem a tőke is számításba veendő; a tőke fejében hozzászámítandó pótlék ugyanis megfelelne a szintén normál-munkában kifejezendő eszközök elhasználási arányának. Minden munkásnak pedig annyi normalmunkát nyugtáznak, a mennyit teljesített, leszámítván azon összeget, mely a többi még szükséges társadalmi funkciókat teljesítőknak adandó, a kik közé ma a föld- és tőketulajdonosok tartoznak. Az állam egy külön munkapénzt teremtene, melylyel a munkások fizettetnek és melyért ezek ismét a különböző javakat cserélnék. Főmunkája: *Sociale Briefe an Kirchmann 1850., 1851., 1884.*)

Átme gyünk már most a tulajdonképeni úgynevezett tudományos socialismus¹ ismertetésére, mely *Marx* és hű munkatársa, *Engels* elméletén alapszik.

¹ Itt a tudományos socialismus elnevezése nem úgy veendő, mintha más socialistikus rendszerekben a tudomány egészen hiányzanék. Hisz még a Saint-Simonismus szerint is az, a mi a jelent a múlttól leginkább megkülönbözteti, az ép a tudó-

Marx sokat merített valószínűleg *Stein Lórincz*¹ nagyszabású műveiből a socializmusról és a francia socialistákból. *Marx* és *Engels* között teljes összhang létezik; folytonosan együtt működtek a tudomány és a tett terén és együtt szerkesztették a modern socializmus egyik legnevezetesebb okmányát, a communistikus manifestumot. A socializmus terén jelenleg *Marx* eszméi uralkodnak.

Marx rendszere részint történetbölcseleti, részint társadalomgazdaságtani eszméken alapul. A socializmus alapítói, *Saint-Simon*, *Fourier*, *Owen*, a praemarxisták, oly időben léptek fel, midőn a modern nagytermelés és az abból származó társadalmi bajok még nem léteztek; a proletariátus csak keletkező félben volt; a fejletlen történeti helyzetnek következményei voltak éretlen fantastikus elméleteik, mint *Engels* mondja, mert egyszerűen az észből akarták azokat az elveket levezetni, melyekkel az egész emberiséget boldogíthatni. Az egész társadalmat akarták egy tökéletesebb rendszer szerint átalakítani és azért állítottak fel fantastikus társadalmi alkatokat, melyeket, minthogy az egész társadalom érdekében vannak, harcz nélkül akarták megvalósítani. Ennek következtében a régi socializmus nem volt képes a munkás töke által való kizsákmányolását magyarázni, annak történeti elvét és így egyfelől keletkezésének, mint másfelől létezésének szükségességét magyarázni; általános eszményekből volt kénytelen kiindulni. A modern socializmus pedig kiindul azon felfogásból, hogy a társadalom alakulását nem csinálják, hanem az magától jön létre szigorú természettörvények szerint. Az evolutionismus álláspontjára helyezkedik. Kiindulási pontját már a reformációval kapcsolatos eszmemozgalomban találhatni, mely az egyént, az embert előtérbe helyezi. És valamint az ókorban *Sokrates*, az újkorban *Kant* a filozófiát az emberre és az erkölcsi problémákra figyelmezteti. Minthogy pedig *Comte* szerint a filozófia az egyes tudományokra bomlik szét, a filozófia, melynek legfontosabb tárgya az ember és az emberi társadalom, társadalmi tudományvá válik *Comte* szellemében. A positivizmus befolyása alatt lassankint eltűnik az utópizmus és *Darwin* fejlődéstanából, *Hegel* történetfilozófiájából és *Feuerbach* kollektív humanizmusából lesz *Marx* socializmusa. Különösen e három nagy szellem befolyása alatt áll tehát *Marx* elmélete: *Hegel*, *Feuerbach* és *Darwin*.

mány haladása, mely már most új társadalmi rendet követel. Nem is lehet a tudomány összefüggését a socializmussal szebben kifejezni, mint azt a »Doctrine« teszi (28. 1.),

¹ *Sombart* is azt hiszi, *Marxra Stein*nek volt legnagyobb befolyása (Socializmus u. sociale Bewegung. IV. kiad. Jena, 1901. 56. 1.); azonban *Masaryk* azt kétértelműsége miatt.

A termeléshez való viszony szerint alakul az egyének helyzete a társadalomban, kik bizonyos osztályokat képeznek, melyek között osztályharcok folynak. A modern socialismus kiindul abból a felfogásból, hogy az emberiség történetében az anyagi érdekek viszik a főszerepet és ezek visszahatnak az összes egyéb életkörökre és emberi eszmékre. A gazdasági élet is visszavezetendő szigorú törvényekre és ezen törvények legfontosabbika az, hogy a társadalom alakulása mindenkor függ a termelési technika alakulásától.

A történelem tulajdonkép osztályharczokból áll,¹ mely harcok következményei a létező termelési és jövedelmi viszonyoknak. Ilyen harc állott elő jelenleg a tőke és a proletariátus között és e harc tulajdonképeni oka abban rejlik, hogy jelenleg a termelés társadalmi alapon van szervezve, a forgalom is, csak a jövedelemeloszlás, illetve a közösen előállított termelvények elsajátítása történik a magántulajdonjog, illetőleg a magántőke alapján. Ez az ellentét szüli a jelenlegi harcokat, melyeknek tudományos kifejezése a modern socialismus. E szerint a socialismus nem véletlen találmánya valamely lángésznek, hanem szükséges eredménye két történetileg keletkezett osztály, a proletariátus és a bourgeoisie küzdelmének; feladata pedig nem valamely tökéletes társadalmi rendszer felállítása, hanem a történeti gazdasági fejlődést vizsgálni, melyből ez osztályok és ellentétük szükségszerűséggel keletkeztek és az ebből származó helyzetben a harc befejezésére szolgáló eszközöket megtalálni (*Engels*). A tudományos socialismus, *Hegelhez* csatlakozván, tehát a történeti fejlődés tényéből indul ki, a régi socialismus idealismusa helyébe az ú. n. materialistikus történetfelfogást helyezi és nem ábrándozik valamely végleges társadalmi rendszerről, hanem csak a ma fenforgó ellentétek kibékítéséről. Ezen ellentétek kútforrását pedig a modern socialismus felfedezte az ú. n. értéktöbbletben, melylyel *Marx* egyfelől a tőke keletkezését és szaporodását, másfelől a munkások kizsákmányolását magyarázza. E kizsákmányolás, a tőke központosítása addig halad, míg a társadalom »tőkehévelyé« szükségkép magától szétreped. A folyton ismétlődő válságok anarchiába sodorják a társadalmat, mely mutatja, hogy a tőke nem képes a termelést vezetni; nem bír magával; a rész vénytársulatok és trustök pedig mutatják, hogy a tőkés feleslegessé válik, mert a tőkésnek már nincs társadalmi funkciója, tétlen szelvénymetszővé vált. A tőkével szemben pedig a nagyipar terjedésével a munkások nagy tömegekben egyesítettek, miáltal lassankint társadalmi erővé válnak. A proletariátuson keresztül oda-

¹ Ez az akkori francia történetírás (*Guizot, Thiers* stb.) felfogása volt.

jutnak, hogy a tőketársadalmat szétrepesztik. A tőke maga teremtette saját sírásóját, a proletariátust. Mihelyt e fejlődés tetőpontját éri el, a társadalom lefoglalja a termelési eszközöket, az árútermelés és azzal a termelvény hatalma a termelő fölött megszűnik. A socialismus vagy jobban a socialistikus társadalom a fejlődés útján fekszik, mert a termelésnek a mostaninál is tökéletesebb szervezése azt szükségkép követeli. A socialismus tehát a dolgok szükségszerű fejlődése által kiszorított termelési rendszereket, kisipart stb. nem akarta megmenteni, azoknak el kell pusztulni a magasabb fejlettségi szervezet létesítése céljából. A termelés anarchiájának megszűnésével megszűnik az állam is, mely csak az osztályhatalom fentartására volt szükséges. A termelés és elsajátítás megint összhangba jut. Ezen fejlődés be fog következni, a midőn a jelenlegi viszonyok tarthatatlansága előáll; siettetni azt nem lehet. Azért a tudományos socialismus főfeladata a capitalismus dialectikai törvényeinek felfedezése volt, mi *Marxnak* sikerült; ezen törvények érvényesülése és a helyes tudományos felfogás terjedésével a mai visszás állapotok külső forradalom nélkül fognak megszűnni, egyszerűen a szükségzerűségből. Az emberi nem történetét természeti törvényre vezetvén vissza, az etnikai törekvéseknek és elveknek kevés jelentőséget tulajdonítván *Marx*, az ő rendszerét az amoralismus rendszerének nevezték.¹

Marx a socialismust nem a magasabb igazságosság nevében követeli, hanem az elnyomott osztály egoismusa nevében és így szembeállítja a bourgeoisie egoismusa val a munkásosztály egoismusát, hirdeti az osztályérdeket, mely a munkásosztályt egyesülésre készíti és küzdelemre. Nem az emberi természet jósága, nem az idealismus, mely többé-kevésbé az eddigi socialisták — kik azért utópisták is maradtak — vezérszavaként volt, hanem a mai társadalmi szervezetből származó közös érdeke a munkásoknak képezi a socialismus életerejét és azért már *Lassalle* által előkészítve, ez alapon indul meg a modern munkásmozgalom.²

A tudományos socialismus itt röviden ismertetett rendszerének bölcséleti alapjáról áttérünk *Marx* társadalomgazdaságtani elméletére. Ezt a következőkben foglalhatjuk össze: A munka minden érték forrása, minden érték bizonyos mennyiségű társadalmi munkát képvisel.³ Mint-

¹ *Marx* amoralismusát illetőleg lásd értekezésemet: Társadalompolitikai közlemények. 1904. II. füzet.

² Az utopismus és a tudományos socialismus viszonyáról lásd *Engels*: Die Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft (Berlin, 1891.).

³ *Marx* értékelméletét újabban *Liebnecht* (Englische Werttheorien) úgy magyarázza, hogy *Marx* az okoskodás alapját már úgy készítette elő, hogy az általa

hogy a munka különböző használati értékek előállítására fordítatik, a munkamegosztás következtében az áruk forgalomba kerülnek. A forgalom könnyítésére használatik a pénz. A pénz e forgalomnál kétféle szerepet játszik; az egyik esetben áruk adnak el pénzért, hogy e pénzért ismét áruk vétessenek; ennek megfelel a képlet $W-G-W^{1.1}$. Ezen forgalom célja, hogy valaki bizonyos árút eladjon, melynek használati értékét δ közvetlenül nem akarja élvezni, hogy más árút vegyen, melyre neki szüksége van. Itt W és W^1 különböző árúkat, de egyenlő értéket képviselnek. A második forgalmi eset az, midőn valaki pénzzel árúkat vesz, hogy ezekért ismét pénzt kapjon; ennek megfelelő a képlet $G-W-G^1$. Ezen eset az elsőtől lényegesen különbözik, mivel annak, hogy valaki pénzzel vegyen árúkat, hogy ezekért ismét pénzt kapjon, csak úgy van értelme, ha $G^1 > G$ -nél, azaz $G^1 = G + \delta G$. Ily esetben a pénz tőkésül szerepel. Azon többlet, melyet a forgalmi processus útján a tőke szerez, a többletérték (Mehrwerth). Azonban mikép lehetséges, hogy a tőke ezen többletértékre szert tegyen? Mert a csere föltétele, hogy a két cserélt árú értéke egyenlő legyen. Tehát habár a csere *folyamában*, de nem a csere által keletkezik a többletérték, azt abból is látni, hogy a hol az történt, azt mindig visszaélésnek, uzsorának tekintették, és mindig rosszalták. Tehát a többletértéknek ez nem lehet rendes keletkezési módja. Az csak úgy lehetséges, ha a tőke oly árú beszerzésére fordítatik, mely maga minden érték forrása, t. i. a munkára. Hogy a tőkés a munkát megvehesse, arra szükséges, hogy a munkás kénytelen legyen munkáját eladni. A munkás kényszerűsége következménye azon történelmi folyamatnak, mely a munkát a munkaeszközöktől, a tőkétől elválasztotta. Ez történt a feudális korszakból a capitalistikus korszakba való átmenettel. A kisiparos, a kigazda lassan tönkrejutnak (»Verelendung«). A paraszt megfosztatott a földbirtoktól, tehát munkás lett; egy részök a városba ment és ipari munkás lett, míg a kereskedelemben s a nagy tengerentúli vállalatokban szerzett vagyon a czéhek hanyatlásával ipari tőkévé vált; a bankok, tőzsdék, részvénytársulatok és államadósságod h a tőkeképzés processusát hatalmasan előmozdították. As ár pedig, melyért a munkás munkaerejét eladja, megfelel a munka reproductionális költségeinek vagy a fentartására szükséges kiadásoknak. Minthogy pedig a tőkés abban a helyzetben van, hogy a munkást azon időn túl dolgoztassa, mely szükséges volna a létfentartási költségek ár-

választott föltételek között nem is lehet az értéknek más alapja, mint a munka. Tehát praesumptióval dolgozik.. De akkor az okoskodás nem is bizonyít oly állapotra nézve, mely a praesumptiónak meg nem felel, a mi a Kapital III. kötetéből ki is derül.

¹ W = árú (»Ware«), G = pénz (»Geld«);

nak előteremtésére, a munkás által a munkaidő alatt előállított érték nagyobb, mint a munkabére, és a többlet képezi az úgynevezett többlet-értéket.¹ E többletértékből keletkezik a tőke, minthogy *Marx* szerint a jószágok értéke csak a munkától függ. Ezen érték-többlet nagyobbítása végett tehát a tőkés mindig arra fog törekedni, hogy a munkanapot meghosszabbítsa. Az érték-többletnek még egy második forrása is van, t. i. a termelésre szükséges időnek megrövidítése, míg a munkanap változatlan marad. Ez történik különösen a termelés tökéletesbülése által, mely a nagy tőke vívmánya, úgy hogy azt mondhatni, miszerint a munkaerő csak a tőke egy funkciója, mivel a tőkeuralom ezen korszakában a munka érvényesítése egészen a tőke hatalmától függ. A tőke ezen hatalma kifejezést nyer a munkások cooperatiójában, a kézi nagyiparban és a gépiparban. A többletértéken alapszik továbbá a tőke felhalmozódása (accumulation), a tőke felhalmozódásával pedig ismét összefügg a tőke központosítása nagy vállalatokban, melyek ismét egy nagy részét a munkásoknak gépekkel helyettesítik — álló tőkével forgó tőkét. Mindez nem történhetik nagy hullámzások nélkül, melyek minduntalan a munkásokat a munkából kiszorítják; így keletkezik egy alkalmazás nélküli tartaléksereg (Reservearmee,² Surpluspopulation), mely munkakinálata által a munkabért folytonosan nyomja. Végre mindezek következtében a dolgok odafejlődnek, hogy a capitalistikus hüvely elviselhetlenné válik. Szétreped. »A capitalistikus magántulajdon órája ütött. A kisajátítók kisajátítottak.«³ Ezzel kezdődik a tulajdonjog egy új korszaka, a társadalmi tulajdonjog korszaka, melyet az egyéni és a capitalistikus tulajdonjog korszaka megelőzött; az első korszakban a termelés is egyéni, a tulajdonjog is egyéni; munka és tőke egyesítve van, de szétszórva. A capitalistikus tulajdonjog korszakában a termelés társadalmi, a tulajdonjog egyéni, a munka a tőkétől meg van fosztva. A capitalistikus tőke negatiója az egyéni tulajdonjognak. Most következik a negatio negatiója, a tulajdon és termelés társadalmivá válik. *Marx* okoskodásának lényegét tehát a következőkben lehet összefoglalni: az érték egyedüli mértéke a munkaidő, de a munkás a többlet-értéket kénytelen a tőkésnek átengedni, míg a tőkeuralom elfajulása a

¹ Régibb dolgozataiban ezen többletértéket *Marx* profitnak nevezte, mely egyáltalában a fizetés nélküli munkát jelentette és melyből egy rész jut a földbirtokosnak, egy rész a capitalistikus vállalkozónak (lásd *Marx*: Lohn, Preis und Profit, Neue Zeit XVI. évf. II. 114. 1.).

² Ezt a kifejezést úgy látszik először 1845-ben *Engels* használta. (Lásd *Entwicklung des Soc.* 34. 1.)

³ *Das Kapital*, 790. 1.

tőkerrendszert meg nem semmisíti. Az átalakulás szükségét tehát nem közvetlenül a munkabértörvényből vezeti le, melylyel végre a történelem ellentétbe helyezhetné magát, hanem a tőkeuralom tényleges tarthatatlanságából. Ha tehát volna esetleg a tőkegazdaságnak oly alakja, mely a mainál jobb, a nélkül, hogy ez a munkás javára válnék, *Marx* álláspontjából ez elfogadható volna. Nem a munkások jobb helyzete, hanem a tőke helyesebb felhasználása és szerzése a közvetlen és tulajdonképi feladat. *Marx* főmunkája: *Das Kapital* (1867).

Marx munkája négy kötetre volt tervezve. A negyedik kötet a nemzetgazdasági elméletek történetét tartalmazta volna. Kár, hogy e negyedik kötet nem jelent meg; annak talán a nemzetgazdasági elméletek bírálata szempontjából legnagyobb értéke lett volna. E kötet egy részének kiadását *Kautsky* a meglévő kézirat alapján önálló munkában eszközölte.

Marx munkájának megítélésénél szem előtt kell tartani, hogy ő a következő föltevésekből indul ki: 1. a nemzetgazdaságtani vizsgálódás kezdődik az áruval; a mi az előtt van, nem is tartozik szerinte a nemzetgazdaságtanba, így tehát a használati érték vizsgálása sem képezi a nemzetgazdaságtan tárgyát; 2. a társadalomgazdasági törvényeket csak a társadalmi szervezetben élő emberre vonatkozólag keresi, tehát a munkamegosztásos társadalomból indul ki; 3. a termelés alakulásának vizsgálására fekteti a fősúlyt; 4. a társadalmilag szervezett munkamegosztásos termelésnek is csak egyes történeti korszakát kutatja, t. l. a capitalistikus társadalom termelési rendszerét.

Marx rendkívüli elemző-, átfogó- és levezető képességgel bírt. Az: első volt, ki a capitalistikus gazdasági társadalom természettörvényeit kutatta és mindenesetre oly eredményekhez jutott, melyek jelentékeny tudományos értékkel bírnak. Azonban ez csak a részletekre vonatkozik, alaptételeivel mesterséges elméleteket állít fel nem mindig helyesen észlelt vagy egyoldalúlag felfogott vagy túlhajtott tények alapján; elméletét a tényekbe erőszakosan belemagyarazza és az egyes jelenségek között, mesterséges összeköttetéseket létesít. Jelentéktelen és elszigetelt tényekből messze menő általános következtetéseket von le. Társadalomgazdaságtani alapeszméi többnyire nem újak, hanem más íróknál előfordulnak,¹ a nélkül azonban, hogy azoknak oly erőszakolt magyarázatot, oly apodictikus igazságot tulajdonítottak volna. A tudomány csak most kezdi eszméit szigorúbban vizsgálni és bizonyos, hogy a szigorú kritika

¹ Azért még sem csatlakozhatunk *Menger* felfogásához, hogy *Marx* — és *Rodbertus* is — *Godwin*-, *Thompson*- stb.-tól vették eszméiket a forrás megnevezése nélkül, és hogy e forrásmunkák mélységben és alaposágban őt felülmúlják.

előtt azoknak csak kis része fog megállhatni.¹ *Marx* hívei között is megindult már a bomlás processusa, és míg egyesek (orthodox marxisták)² még szigorúan fönnt akarják tartani tanításának lényegesebb részét, mások (»revizionista marxisták«)³ nem zárkóznak el azon belátás elől, hogy *Marx* tanai között sok van, mely tudományos jelleggel nem bír. Sem értékelmélete, sem tökélepképződési elmélete fenn nem tartható. Téves az az elmélet, mely szerint, a társadalmi fejlődés csak nagy válságok útján történhetik; téves az osztályharczok elmélete, a materialistikus történeti elv,⁴ a termelési anarchia, a nyomor elmélete, a negyedik osztály egoismusának kijátszása a bourgeoisie egoismusa ellen. Történetbölcseleti tanai még egyoldalúságukban is egy nagyszabású hypothezist képeznek, míg a társadalomgazdaságtani alapelmélete téves. A történeti fejlődés szükségszerű irányzatának megítélésében helyesen látott, a mennyiben a proletariátusnak általa első sorban szükségesnek vélt osztálylyá alakulása egyik legfontosabb jelensége a XIX. századnak. További érdeme, hogy ő szemben más, főleg francia socialistákkal, kik mindent örökérvényű eszményekből akartak levezetni, a gazdasági élet egészét világosan a történeti fejlődés eredményeként fogta fel olyannyira, hogy szerinte még a nagy átalakulások föltételeit is a történeti evolutio teremti. A viszony *Marx* és a praemarxisták közt némileg az, mint a természetjogi és történeti iskola között. Történetbölcseleti tanai sokkal erősebb alapon állanak, mint társadalomgazdaságtani elméletei. További érdeme, hogy nem esett a legtöbb elmélet ama hibájába, hogy kész rendszereket akartak minden időkre megállapítani, hanem a társadalmi processus dialektikai vizsgálatára szorítkozott. Így nem esett az utopismus áldozatául, bár egyenlőségi hitvallásában is van utopistikus elem.

¹ *Adler* szerint a marxismus »eine colossale Fehlgeburt« (*Conrad-iéle Handwörterbuch*).

² L. *Kautsky* előszavát *Marx*: »Kritik der pol. Ökonomie« című munkájához[^] (II. kiadás. Stuttgart, 1903).

³ *Marx* tanainak bírálatát lásd különösen: *Sloninsky*: *Marx* nationalökon.: Irrlehren (Berlin 1897), *Lange*: *Marx* als volkswirtschaftlicher Theoretiker (Jahrb.; f. Nö. u. St. Jena, 1897), *Böhm-Bawerk*, *Masaryk*, *Tugan-Baranowski*, *Hammacher* stbj *Marx* tanai beható tanulmányok tárgyává tétetvén, igazi jelentőségök csak a jövőben lesz megállapítható. Külön folyóirat is keletkezett: *Marx-Studien* (Bécs) *Marx* tanainak értelmezésére. Lassankint helyébe lép a marxismusk a neo-marxismus (*Bernstein*, *Schippel*, *Struve*, *Sor el* stb.). *Struve* azt mondja, nemcsak nem a végén vagyunk a marxismusknak, hanem »Marxismus u. kein Ende« (*Archiv f. Sociale Gesetzgebung* XIV. kötet).

⁴ Még egy socialista, mint *Jaurès* is, a socialis mozgalom történetéről most megindított munkájában ellene foglal állást (*Histoire sociale 1789—900*) 9. l.

A marxizmus tudományos továbbfejlesztésének irányában fontos pontot képez annak összefüggése *Kant* bölcészetével és különösen az úgynevezett *újkantianizmussal*, melyet mindinkább hangsúlyoznak. Ez összefüggés az ismeretelméleti (»erkenntnisstheoretische«) oldaltól eltekintve,¹ mely a socializmus mélyebb tudományos kiépítéséhez vezet, különösen a következőkben áll. *Kant* a kategorikus imperativust, az együttélés, a társadalmi lét alapfeltételét formulázta, mely az egyéni és társadalmi elv összhangzását követeli. Az egyéni elv vezeti *Kantot* különösen azon felfogáshoz, hogy az egyént nem szabad csak eszköznek tekinteni a társadalom jólétének előmozdítására, hanem az egyénnek egyúttal saját céljai vannak, öncélú lény. Az egyén fejlődése érdekében követeli az egyén teljes szabadságát. Már most a socializmus ehhez hozzá teszi, hogy az egyén ma nem lehet szabad, mert nem rendelkezik a termelési eszközzel, ez függésbe hozza őt másoktól, ezt a függést meg kell szüntetni. Ez a socializmus feladata és így csak a socializmus vonja le a *Kant-féle* bölcseletről annak teljes következtetéseit. Az ember csak akkor lehet szabad, ha a termelési eszközök rendelkezésére bocsáttatnak. Azonban mindenesetre nagyon erőltetett okoskodás az, mely abból, hogy egy embert sem szabad eszköznek tekinteni, eljut a socializmus-hoz, mert hiszen a mai társadalom sem tekinti eszköznek nagyobb mértékben, mint a milyen mérvben a munkamegosztásos társadalomban mindenki eszköze azoknak, a kiknek számára dolgozik. Hogy a munkás azért eszköz, mert nem rendelkezik a termelési eszközökkel, az végre sok más hivatásra áll, a katonára, a bíróra, a kórházi orvosra stb. A *Kant* szellemében kiépített socializmus egy magasabb rendű individualizmus.

10. A socializmus elmélete az említettekén kívül nevezetesebb tanrendszereket nem alkotott. A keresztény socializmus a mai társadalom bírálataiban megegyezik többé-kevésbé a profán socialistikus tanokkal, gyakorlati terveiben egyik-másikhoz közeledik azzal a különbséggel, hogy a kereszténység hitelveiben és azoknak alkalmazásában keresi a társadalmi reform kiindulási pontját.² Több önállóság mutatkozik az úgy-

¹ Rückkehr zu *Kant* bedeutet nichts anderes, als Rückkehr. . . zum gesunden Sinn der modernen Wissenschaft (Vorländer, Die neukantische Bewegung in Socialismus (Berlin, 1902.) 28. 1.

² Elméleti szempontból csak *Huet* keresztény liberalis socializmusa bír nagyobb jelentőséggel, mely szerint az igazi liberalizmus, a socializmus és a keresztény vallás alapfelfogása azonos (Le règne social du christianisme, 1853). Különbséget tesz »biens patrimoniaux« és »biens acquis« között; csak ezek képezik az egyesek tulajdonát és mennek át örökségül, míg amazok (mint a föld) az egészségi és visszazállanak arra halál után. Ha a gyermek nem szerez semmit, akkor az egész vagyon a társadalomra száll, mert mindenki csak szerzeményeit ruházhatja át utódjaira. Minden évben a

nevezett államregények irodalmában, a nélkül, hogy ezek a socialis-mus elméletét lényegesen gazdagítanák.¹ Általában valószínű, hogy *Marxban* a systematisáló socialismus utoljára megnyilatkozott. Nem valószínű, hogy ez alapon új rendszert alapítsanak. Nem socialismus, nem új társadalmi rendszer kell, hanem a régi évezredek óta fennállót át kell hatni altruistikus szellemmel; megelőzni a bajokat, a meg nem előzhetőket enyhíteni kell.

patrimonialis vagyon, mely halál által megüresedett, felosztatik. Ezen módon véli a bérvizony eltörlését elérhetőnek. A munkás egyúttal tőkés. Ha pedig valaki az örökséget elkölti, akkor joggal jut szegénységre és ha kénytelen bérbé menni, azt csak magának tulajdoníthatja.

A socialistikus irány egy sajtószertű jelensége az úgynevezett »államregények« irodalma, utopistikus társadalmak leírása. Ezen munkákban képzelt társadalmakat írnak le, melyekben a gazdasági igazságosság tökéletesebben van megvalósítva, mint a létezőkben. Mint a socialistikus irodalom egyik ága, a szigorúan tudományos és elméleti munkák fölött azon előnnyel bírnak, hogy könnyebben megérthetők, a képzelődésre hatnak és látszólag bebizonyítják, hogy socialistikus tervek megvalósíthatók. »Sie antworten auf tausend kleine Einwendungen, die von den Lippen der Feinde aller Neuerungen kommen. Sie gewöhnen unsern Geist daran, sich frei und unabhängig ausserhalb der historischen Formen der bürgerlichen Welt zu bewegen (*Vandervelde*, Die Entwicklung zum Socialismus, Berlin, 1902. 178. l.) Ezen regények gyakran egyesek életsorsának elbeszélésével kötik össze a komolyabb kérdések tárgyalását, avagy csak azért nevezetnek regényeknek, mert, úgy mint ezek, a képelet és ábránd körében mozognak. Ezen irány atyjának *Platót* tekinthetjük: A görög irodalomban az államregények jellemző irodalmi irány. Ilyen államregény *Plato* Atlantisza, *Theopomp* »Meropi országa«, *Hekataios* »Kimmeri városa«, *Euhemeros* »Szent krónikája, *Jambulos* népállama stb. Sőt arról is van tudomásunk, hogy ilyen utopistikus államszervezettel gyakorlati kísérletet akartak tenni. Az új platonikus *Plotinus* akarta *Gallienus* császárral keresztülvitetni egy városban, mely előzőleg már egyszer bölcséleti alapon kormányoztatott és melyet *Plato* elvei szerint kellett volna berendezni. Neve is Platonopolis lett volna. (*Pohlmann*, Geschichte d. antiken Socialismus I. 109.1. és II. 615. 1.). A legnevezetesebb államregények egyike *Mortis* »Utopia szigete« (1516). Azonkívül nevezetesebb képviselői az irodalomnak: *Harrington*: Oceana (1656), *Baco*: Új Atlantis (1626), e két munka inkább politikai irányzatú, *Campanella*: Napváros (1620), *Vairasse*: A sevarambok története (1677), továbbá *Defoë*, *Case*, *Hall*, *Fénelon*, *Morelly*, *Mably*, abbé de *St. Pierre*, *Heinse* stb. A XIX. században különösen a következő munkák említendőek: *Gäbet*: Utazás Ika-riában (1840), *Hertzka*: Freiland (1889) — magyar fordításban is, — *Bellamy*: Looking backward (1888) — magyar fordításban is — és *Equality* (1897), *Morris* Alfréd: A Minimumbér (1891), *Morris* Vilmos: News from Nowhere (1891), *Flürscheim*: Deutschland in 100 Jahren (évszám nélkül), *Donelly*: Cäsars Denksäule (1892), *Fav-lhaber*: Das goldene Zeitalter der Zukunft (1896), *Mantegazza*: Das Jahr 3000 (1898), *Greg*, *Grave*: Terre libre (Paris 1908) stb.

Általában napjainkban ilyen államregények úgy megírásának, mint olvasásának hajlama nagyobbodik. Igen érdekesen szólt *Struve* újabban az utópiák jogsultságáról, melyeket csak nem szabad a komoly tudománnyal összetéveszteni.

Tényleg már is új alakulatok mutatkoznak. *Bernstein, Marx* egyik legkiválóbb tanítványa, már kijelenti, hogy egy jó munkásvédő törvényben több socializmus van, mint egy egész csoport gyár államosításában.³ Más helyen pedig visszatérést ajánl az ethikai társadalmi gazdaságtan felé: »vissza kell térni *Langer*!«: ³ egy másik felfogás azt hirdeti: vissza *Lassall*ra, egy harmadik vissza *Kantra* stb. Más irányok részint *Dühring*re, részint *Georg*ra építenek. A socializmus feladatairól is változtak a nézetek. Legújában már a socializmus vezetői kijelentik, hogy a socialistikus mozgalomban nem a cél a fő, hanem a mozgalom, azaz, hogy ha az utópismust kerülni akarja a socializmus, nem lehet egy bizonyos társadalmi rendszer, hanem csak egy bizonyos társadalmi elv megvalósítására törekedni. Ezen elvet legjobban fejezi ki a »szövetkezés általános keresztülvitele« (»allseitige Durchführung der Genossenschaftlichkeit«). *Bernstein* szerint a kizárólagos kollektivismus elvetendő.³ Ép a dialektika törvényeinek felel meg, hogy a kollektivistikus üzemek szaporodása ismét helyet teremt individualistikus tevékenységre. »A részleges kollektivismus eszméjével kell megbarátkozni.« Ez kizár minden osztályuralmat, minden osztálykiváltságot, mert a kinek kiváltsága van, az nem szövetséges, nem társ.⁴ Bizonyos megszorítást szenved a tan szemben a mezőgazdasággal is, a mennyiben legalább

Az utópia »a társadalmi eszménynek a tudományba be nem olvadt autonóm maradványa«. Elfelejtik, — mondja — hogy a socializmus egy társadalmi eszmény és mint olyannak mindig isteni joga van egy jó darab utópiára. (Archiv f. soc. Gesetzgebung XIV. kötet.)

E helyen megemlítené még, hogy socialistikus alapon nyugvó társadalmak léteztek és újában is ismételt kísérletek tétettek azok szervezésére. Ide tartozik Peru régi társadalma, ide némileg a szerzetek berendezése, a jezsuiták paraguayi társadalma, a fourieristák számos kísérletei Amerikában, az idősebb *Owen* kísérletei különösen New-Harmonyban, az ifjabb *Owen* telepe Mexikóban. Különösen *Fourier* és *Gäbet* tanítványai fejtettek ki nagy tevékenységet. Észak-Amerikában majdnem minden államban alapítottak Phalanxok. Leghíresebb volt az 1843-ban alapított North-American Phalanx, továbbá Brook-Farm-phalanx stb. Főleg *Brixlane* szerepelt mint a fourierismus apostola. Az ikaristák, *Cabet* tanítványai, alapították Nauvoot (Illinois), aztán Jowában, Californiában; a legnevezetesebb *Icaria-Speranza*, ezt *Leroux* két rokona alapította. A legtöbb helyen összeveszés volt a vége. Nagy számban alapítottak vallási communismus alapján álló közösségek (Ephrata, Economy stb.), melyeknek egy jó része átcsapott spiritizmusba. A shakerek közösségei is részben ide tartoznak (lásd erről *Shaw*: *Icaria, a chapter on the history of communism*, Putnam, New-York).

¹ Kritisches Zwischenspiel. (Neue Zeit, 1898. 742. 1.)

² Die Voraussetzungen des Socialismus. (Stuttgart, 1899.)

³ Zur Geschichte und Theorie des Socialismus. 1901. 179. 1.

⁴ Neue Zeit, 1898. 24. szám.

a socialista tábor egy része elismeri, hogy itt a kisbirtoknak jogosultsága van, tehát a termelési eszközök központosítására nem kell törekedni.

11. A socializmus alap gondolata igaz, az egyes socialistikus rendszerek hamisak. A socializmus kifejezésre juttatja az emberiség társadalmi természetét, de nem szabad elhanyagolni annak egyéni oldalát sem. A socializmusnak be kell illeszkedni a társadalmi igazságok körébe. A pártütésnek véget kell vetni.

A socializmus eddig felmerült rendszereit vizsgálva, bírálatunkat a következőkben foglalhatjuk össze:

A socializmus szolgálatot tett a tudománynak, a mennyiben az uralkodó tanok hiányosságára figyelmeztetett és a történeti fejlődések alapját mélyebben kutatta.

A socializmus előmozdította a sociológiai kutatásokat, a társadalmi ethikát, társadalmi psychológiát stb. és vezetett általában a társadalom alapintézményeinek mélyebb tanulmányozásához.

A socializmus kritikailag hatott a társadalmi tudomány mélyebb alapozására.

A socializmus igazsága, hogy minden korban a munkának megfelelő szervezetet kell létesíteni.

A socializmusra szükség volt, hogy mutassa azon veszélyeket, melyeknek a társadalom a munka helyes szervezése és jutalmazása nélkül ki van téve.

A socializmus érdeme továbbá, hogy a pogány világ életkedvű világfelfogásával enyhíti a keresztény világfelfogás asketizmusát.

A socializmus a társadalmi viszonyokat szigorú és sok tekintetben helyes bírálat tárgyává tette.

A socializmus egyik fő érdeme, hogy a socialis gondolkozást tulajdonképp az terjesztette, ezzel azt a felfogást is, hogy az egyéneknek a társadalom érdekeit tisztelnie kell. Fokozta továbbá az egyénekben a solidarizmus érzetét. Mindenki alárendeli saját érdekeit első sorban az osztály érdekeinek, ez nagy áldozatokra képesíti, melyek nagy nélkülözésekkel, gyakran az élet feláldozásával járnak.

Mindenekelőtt érdeme a socializmusnak, hogy az egyedüli irány, mely a társadalom továbbfejlődésének problémájával foglalkozik, a társadalom jövőjéről elméleteket alkotott.

A socialistikus irodalomban felhalmozott egész kincstára a helyes, mély eszméknek a társadalom továbbfejlődésénél még évszázadok múlva is nagy szerepet fog játszani.

Azonban másfelől a socializmus nem volt képes oly társadalmi rendszert vázolni, mely az emberiség céljainak megfelelhessen. Azon sok-

féle, egymástól a leglényegesebb pontokban eltérő rendszerek között egyetlen egy sincs, mely ez iránt biztosítékot nyújtana. Ellenben van, mely egész naivitásban a társadalmat a legkezdetlegesebb állapotokra visszacsavarná, több, mely az egyén szabadságát teljesen megsemmisíti és egy központi hatalom önkényének¹ dobja áldozatul; van olyan, mely a munkában rejlő komoly és nagy életfeladatot frivol játékká aljasítja, a legtöbb pedig az áhítózott társiaság helyébe fegyelmezett, egyéniségektől megfosztott, számozott rabszolgák mechanikai csoportjait állítja.² Többnyire a nyers materialismus, sőt a sensualismus bélyegét viselik magukon, és mind a mellett ritkán ígérnek többet az elsőrendű szükségletek kielégítésénél. Annyira ellenkeznek nagyobbára a culturemberiség igényeivel, hogy ma életbeléptetve, holnap a legfanatikusabb ostrom tárgyai lennének, melyeknek megsemmisítésével az emberiség ünnepet ülné, hogy a socialistikus sivatag sivárságából ismét magasabb társadalmi formákba visszajuthat.

A socialismus gyengéjét mutatja az is, hogy — mint fentebb láttuk — annyi válfaja van, akár kiindulási pontját, akár javaslatait nézzük, avagy a különböző rendszerek elvi álláspontját, lélektani mozzanatait, jogi felfogását stb. *Owen* a nevelést hibáztatja, *Marx* a történeti fejlődés törvényét látja a társadalmi átalakulásban megvalósulni stb.

A socialismusra szükség volt, hogy mutassa a társadalomnak azon veszélyeket, melyeknek ki van téve, ha a munkarendszer igazságos átalakítását elhanyagolja. Mihelyt e szerepét teljesítette, világtörténeti jelentősége korunkra nézve megszűnik.³ Az eddig javasolt rendszerek megvalósítása gazdasági, kulturális, sőt erkölcsi lehetetlenséget képez. A socialismus le fog győzteni az által, hogy mindinkább érvényesül azon elv, hogy lehetőleg mindenki részt vegyen a társadalmi munkában, és senki ne kényszerítettessék fizikai erején túl munkára; hogy lehetőleg mindenki képes legyen legsürgősebb szükségleteit fedezni, élvezetekben részt venni, de senki bizonyos észszerű határon túl ne hajhászsa az élvezeteket. *Látjuk is, hogy a socialismus legújabb fázisában különbséget tesz javaslatai tekintetében azok között, melyeket még a most fennálló társadalom valósíthat meg és azok között, melyek már csak a*

¹ Szellemesen mondja *Gomperz* (Griechische Denker, II. kötet), hogy *Plato* államában *Plato* »állama« meg nem jelenhetett volna!

² Nem a communista elvek győzelme, — mondja *Eötvös József* — hanem csupán az lehetetlen, hogy ezen elveket valaha más valósítaná, mint az absolutismus.

³ *Adler* azt mondja (*Conrad*, Handwörterbuch) a munkások szervezésének keresztülvitelével »wird es Zeit sein, dem Socialismus die Leichenrede zu halten«

*socialistikus társadalom által fognak megvalósítani.*¹ Egy egészségesebb arány a munka és élvezet között legjobban biztosítja a társadalmi osztályok egymásközi békéjét. Ez pedig a mai társadalmi alapon is biztosan elérhető. Ez az, a mit *ethikai* socialismusnak lehet nevezni; ezé a jövő. Lassanként belátják a socialismus legelőkelőbb képviselői, hogy a socialismusnak nem szabad csak a kenyér- és gyomorkérdés iránt érdeklődni, hanem fel kell karolni az emberiség legmagasabb érdekeit, az erkölcsi problémák egész sorát.² És mióta az uralkodó osztályok és az egyház kedvezőbben Ítélnék a socialistikus mozgalom fölött, a socialismus elveszti egyik legvisszataszítóbb vonását, nemzet- és vallásellenes jellegét. *Marx* és *Engels* az etikától akarták magukat felszabadítani, de sok ellenmondásba estek. Csak osztálymorált ismertek el; ez is tévedés. De az újabb marxisták már lemondanak *Marx* amoralismusáról és elismerik a morált. Vannak különben a socialismusban is hívei az etikának.

Az individualismus ép oly jogosult, mint a socialismus, mindegyik, kizárólag alkalmazva, igazságtalanságokhoz vezet. Az individualismus az összműködés hiányosságában jut kifejezésre, mi ismét visszahat az egyén jólétére; viszont a túlhajtott socialismus árt az egyéni fejlődésnek. Az individualismust csak mérsékelni kell. A tulajdonjog kinövéseit meg kell nyirbálni, a törvényeket jobban áthatni társadalmi elemekkel, oly szervezeteket kell létesíteni, melyeken belül minden osztály, minden életkór saját létének és fejlődésének feltételeit megtalálja; csak ez lehet egy egészséges társadalmi mozgalom célpontja. A socialismus különben is végső következménye a XVI. században megindult individualistikus mozgalomnak, mely az egyént vissza akarta helyezni természeti jogainak birtokába. Minthogy az egyén gazdasági függetlensége a vagyon egyenlőtlenségén hajótörést szenved, a socialismus a vagyonnak, illetőleg bizonyos részeinek társadalmivá tétele útján keres az alsóbb osztályok individualismusa számára kielégítést, szemben a felsőbb osztályok individualismusa val. A legnagyobb része a socialismusnak nem is más, mint leplezett Individualismus, mely az egyének élvezetre való jogából indul ki.³

¹ Mikép valósítható meg a jelenben a socialismus követelményeinek egy része, ezzel újabban különösen a következő munkák foglalkoznak: *Menger*, Neue Staatslehre (Jena, 1903), *Vandereide*, Die Entwicklung zum Socialismus (Berlin, 1902.), *Isajeff*, Der Socialismus und das öffentliche Leben. (Stuttgart, 1903.)

² Főleg Amerikában van ez iránynak számos kiváló képviselője.

³ *Pirin* (Société chrét. I. 322. L). L'individualisme et le communisme, opposés en apparence, sont frères en réalité. C'est le débordement des appétits individualistes qui pousse à l'égalité absolue de communisme.

A socializmus beválthatlan ígéreteket tesz, keresztülvihetlen rendszereket állít fel. Nem számol azzal a körülménnyel, hogy a szükségletek hiányos kielégítésének egyik jelentékeny forrása a természet működése, elemi csapások, terméketlenség, a természeti kútforrások kiapadása. Nem számol azzal a körülménnyel sem, hogy az ember is vágyaival, szenvedélyeivel, lelki és szellemi bajaival, bűneivel csúffá tesz minden társadalmi berendezést. És egy fantasmagoria létesítése kedvéért oda teszi a fejszét az ember és társadalom legbecesebb javainak gyökerére, az egyéniségre és az abból folyó tettvágyra, a családra, az államra, a vallásra, a szerelemre, a szeretetre, a honszeretetre, a haladási törekvésre, az előrelátásra. Minderről követel lemondást egy oly társadalmi schéma érdekében, melynek körvonalait sem ismerhetni és melynek lényeges elemei is eléggé homályosak. Mert az államosítandó termelési eszközök fogalma korántsem oly szabatos. A legnagyobb része a termelési eszközöknek egyúttal fogyasztási eszköz is; a socialistikus állam, hogy célját elérje, mindenesetre a fogyasztást is szabályozná. A fogyasztás szabályozásával összefügg a népesség szabályozása, mert a népesség szaporodásának csak oly mérve volna megengedhető, melynek fogyasztásáról az állam gondoskodhatik. A két nem közötti viszony, a gyermekek és szülők közötti viszony rideg számtani problémává válnék. Nem az államosítás tényei, a melyeket végre is sok téren megszoktunk, és a melyek még mindig szaporodnak, hanem az azzal járó követelmények azok, melyek a socializmus megvalósításától visszariasztanak. A termelési eszközök államosítása nem idézne elő aránylag oly nagy változást, mint a földtehermentesítés. A paraszt tulajdont nyert, a mit a munkás nem nyerne, a földbirtokos jövedelmének egy részét elvesztette, a gyárosnak nem kellene abból veszteni.

Mindenért a capitalismust felelőssé tenni, helytelen; a nyereszkedő kereset irányzata a baj. Ez pedig a földnél, munkánál is mutatkozik. Ezen szellem fellép, mihelyt a kereset önálló cél lesz és nem szolgál csak a szükségletek kielégítésére. Tehát az ellen kell küzdeni, *hogy a speculativ kereset és a javak felhalmozása önálló cél legyen.* Lehet, hogy ennek a követése a termelést csökkenteni fogja, de azt a termelés jelenlegi nagyszerű technikája megengedi, sőt csak akkor fogjuk ennek előnyeit élvezni.

Az üzérkedési irányzat csökkentését pedig csak azzal fogjuk elérni, hogyha az embereket figyelmeztetjük, hogy a gazdasági érdekek nem merítik ki az emberek érdekkörét.¹

¹ A nyereszkedő gazdaság fejlődésének tipikus példáját adja elő a zsidók története alapján *Walter*: Die Profeten in ihrem socialen Beruf (Freiburg i/B. 1900);

A socialismus, mint fentebb láttuk, bizonyos jogbölcseleti föltevésből indul ki; jog a létre, jog a munkára, jog a munkatermékre stb. Ezen föltevések hamisak, mert ily jogok nem léteznek, vagy legalább nem léteztek eddig. Csak úgy létezhetnének, ha a jogalkotó társadalmi akarat azt valamely társadalomban kijelentené. Egyébként az csak olyan jog, — helyesen mondja *Huxley* — mintha azt mondanók, a tigrisnek joga van az emberre, mert táplálékához szükséges. A jog kezdődik a társadalommal és így természeti jogok nem léteznek, de vannak bizonyos jogok, melyeknek elismerését bölcseletileg óhajtani lehet. *De ha a társadalom ily jogokat elismerne, e jogokkal szemben az egyénekre kötelességeket is róna.* Szigorúan szabályozná a munkát, a pihenést, a fogyasztást, a családalapítást, a gyermekek számát és nevelését, szóval, megfosztaná az embert attól, mivé a létérti küzdelemben fejlődött szellemileg, erkölcsileg, érzelmileg. A mi pedig a tulajdonjogot illeti, mely kérdést az alapvetésben bőven fejtegettük, annak gyökere oly erős, hogy azt kiirtani nem lehet. A legerősebb intézkedések nem tudták azt megsemmisíteni. Szerzetek, melyek a tulajdont maguktól távol akarták tartani, ép ezen feláldozásért oly gazdagon megajándékoztattak, hogy csakhamar nagy vagyonok halmozódtak fel.¹ Úgy jártak újabban a communistikus községek, termelési társulatok: mindenütt újból kifakadt a magántulajdon-jog csirája.

A leghévesebb támadást az újabb időben a darwinismus nevében intézik a socialismus ellen.² Azt mondják, hogy az egyenlőség követelményéből kiinduló és a jövedelemeloszlást mesterségesen szabályozó socialismus ellentétben áll a természet nagy és kérlelhetetlen törvényével, melyet *Darwin* a létérti harcnak nevezett. E harcz szükséges az emberi életben is arra, hogy a jobbak, az erősebbek győzzenek, a gyengék elhulljanak, mert csak így érhető el a faj folytonos javítása és az emberiség haladása. Ha a gyengéket pártoljuk, mesterségesen neveljük, a fajnak okvetetlenül degenerálódni kell. Bár a socialismus végkövetelményeit téveseknek tartjuk, mégis a socialismus elleni ezen támadást jogosultnak nem tekintjük. A létérti harcz oly kíméletlenül, mint azt számos híve akarja, az emberi társadalomban sem érvényesülhet, annak ellentmondanak az emberi szívbe plántált érzelmek, melyeket bármely új, darwinistikus moralcodex sem fog kiirtani. Ha a socialismusban vannak contraselectorikus tényezők, melyek a létérti

¹ Lásd *Hausrath: Weltverbesserer* (Franz von Assisi).

² Újabban különösen *Wolff-Thüring: Philosophie der Gesellschaft.* (Berlin, 1904.)

küzdelmet gyengítik és így a kiválasztást akadályozzák, egyúttal a fajt rontják, úgy kétségtelenül vannak olyanok még inkább az individualistikus rendszerben is; ilyen contraselectorikus mozzanatok származnak a magántulajdonból, a házassági jogból, örökösödési jogból és minden a gyengébbnek nyújtott védelemből, mint a szegénységélyezésből; a socialismus contraselectorikus mozzanatai oly érzelmekből származnak, melyek a faj nemesítését előmozdítják és az összes darwinisták elismerik, hogy a faj érdekében eszközzendő kiválasztás nem sikerülhet, ha az egyeset igen erős altruistikus érzelmek nem vezetnek, a melyek minden esetre a socialistikus társadalomban több tápot találnak, mint az individualistikus társadalomban.¹ Az észszerű socialismust megvalósító társadalomban sem fog megszűnni a küzdelem, a mely nem szűnik meg addig, míg emberek vannak, csakhogy ezen küzdelem egy ilyen társadalomban egyenlőbb feltételek között megy végbe. Igazat kell tehát már ezért is azoknak adni, kik a darwinismus tanait a socialismusra nézve nem tartják olyan veszedelmeseknek, egészen eltekintve attól, hogy a darwinismus egyúttal a fejlődés tanát hirdetvén, azt követeli, a mit a socialismus feladatául tűzött magának, hogy a társadalom minden tagját a lét egy magasabb fokára emelje. A tömegek felemelésénél alig lehetne valami, a mi a létérti küzdelemnek örvendetesebb eredményét képezhetné.

Sajátságos különben, hogy míg a darwinismus és a socialismus között ily ellentét állítatott, maguk a socialisták és főleg a marxisták a két tan egymáshoz való viszonyát úgy adják elő, mintha a marxismus nem volna egyéb, mint a darwinismus alkalmazása a társadalmi életre, a marxismus csak folytatása a darwinismusnak társadalmi téren. Megjegyzendő egyébként, hogy sok visszaélésre ad alkalmat az »erős« és »gyenge« jelszava. A légy néha legyőzi az elefántot, az egér az oroszlánt. Itt erős az, ki a természethez alkalmazkodik, azzal összhangban van. A ki sárban tud élni, az ezen médiumban erősebb, mint a sas, kinek a tág égboltozat a lakása. Lehet-e ezen fogalmakat az emberi életre átvinni? Hiszen itt első sorban a jó és rossz fogalmát kell szem előtt tartani. Pedig a jó lehet az, ki nem tud oly jól a médiumhoz alkalmazkodik, és így gyenge ez értelemben és a pusztulás martaléka, a rossz pedig a piszokban is meg tud élni és legyőzi a nemest. Ez pedig nem kívánatos és ettől bizonyára Darwin is iktózott volna.

¹ *Ploetz* is, a fajjavítás túlzó barátja, kénytelen bevallani, hogy a fajharcban az altruismus a legfontosabb tulajdonság. *Wallace* pedig, a kiválasztási elmélet *Darwin* után legkiválóbb képviselője, egyenesen azt mondja, hogy az altruismus erősödése korunk egyik legjellemzőbb és legörvendetesebb jellemvonása.

Bizonyára ő is azt követelné, hogy a társadalmat úgy kell berendezni, hogy az *erkölcsileg erősek*¹ győzzenek, mert a természet birodalma nagy lévén, ott az oroszlán mellett a patkány is megélhet, de ha az emberi társadalomban a patkányok megmaradnak és az oroszlánok kivesznek, mivé lesz az emberiség?

A tőke egészen átengedvén magát az anyagi érdekeknek, megfeledkezett arról, hogy csak *nagy társadalmi szolgálatok által lehet társadalmi tényezővé válni*. Előmozdította ezt azon körülmény, hogy a tőkeuralom erősödése összeesik az ezt tápláló pénzgazdaság terjedésével, mely az eddigi testületi, jogi, részben erkölcsi viszonyok egy nagy részét tisztán anyagi előnyt kereső gazdasági viszonyná átalakította. Az egyház, a nemesség, a monarchia csak nagy jótétemények által szereztek előkelő állást, hatalmat és tiszteletet. A tőke máris sokat mulasztott és törekedni kell arra, hogy a mulasztásokat jóvátegye.

A socializmus érdemét fogja mindenkor képezni, hogy az általa indított eszmemozgalom a társadalom élettanának mélyebb kutatásához vezetett, gyakorlati szempontból pedig, hogy egy *új világnézet támadt nyomában, mely nagyobb érvényt biztosít az altruizmusnak* és arra törekszik, hogy az anyagi jólét előnyeinek kiterjesztése által az egyének és társadalmak közt örökké folyó és a fajok nemesítésére szükséges küzdelem egyenlőbb fegyverekkel folytattassék. Ily értelemben a socializmus a világszellem egy új megjelenése, mely az utat mutatja az «*emberi társadalomnak újabb és talán hatalmasabb fellendüléséhez*. Különben szem előtt tartandó, hogy a socializmus követelményei a gazdaság terére szorítva, nem teljesíthetők, mert előzményeinek egy része nem is gazdasági, hanem e téren túl terjed. A társadalmi továbbfejlődés nemcsak gazdasági, hanem egyúttal erkölcsi, pädagogiai, politikai, technikai és társadalmi probléma.

¹ Weismann, a kiváló darwinista természettudós, tényleg azt mondja: »Wie man vielleicht bezeichnender sagen könnte, das Überdauern des Bessern« (Bevezetés *Kidd Social Evolution* német kiadásához.)

TARTALOMJEGYZÉK.

I. RÉSZ.

Alapvetés.

I.	FEJEZET.	Lap
	Bevezetés.	
1. A társadalmi gazdaságtanról általában. — 2. A társadalmi gazdaságtan tárgya		3—11
II. FEJEZET.		
A gazdasági élet történeti fejlődésmenete.		
1. A gazdasági történet korszakai. — 2. A gazdasági élet kezdetei. —		
3. Az átmenet magasabb gazdasági életalakulatokra		12—19
III. FEJEZET.		
Ismeret- és módszertan.		
1. A módszer kérdése. — 2. A deduktív módszer különösen Millnél. —		
3. Cairnes. — 4. Comte Ágoston. — 5. Menger Károly. — 6. Bírálólat. — 7. Matematikai módszer. — 8. Természettudományi módszer. — 9. A gazdaságtani fogalommeghatározások. — 10. A gazdaságtani törvények		20—38
IV. FEJEZET.		
Egoismus és altruismus.		
1. A társadalmi gazdaságtan mint erkölcsi tudomány. — 2. Az egoismus elve. — 3. Etnikai elvek		39—48
V. FEJEZET.		
Szabadság és egyenlőség.		
1. A gazdasági szabadság elve. — 2. A szabad verseny. — 3. A gazdasági egyenlőség		47—57

VI. FEJEZET.

Természet és népesség.

	Lap
A természet. — 2. A népesség általában. — 3. A halandóság. — 4. A városok. — 5. A népesség szaporodása. — 6. A népeségi tan. — 7. Újabb tanok	68—80

VII. FEJEZET.

A tulajdonjog.

A tulajdon fogalma. — 2. A tulajdonjog forrásai. — 3. A tulajdonjog elve. — 4. Magán- és köztulajdon. — 5. A magántulajdonjog korlátozásáról	81—91
--	-------

VIII. FEJEZET.

A l a p f o g a l m a k .

A szükségletek. — 2. A gazdálkodás. — 3. A gazdaság: társadalmi, világ gazdaság. — 4. Gazdasági elvek. — 5. Gazdasági számvitel. — 6. Gazdasági erők. — 7. A javak. — 8. Vagyon, gazdagság. — 9. Az érték	92—132
---	--------

II. RÉSZ, A t e r m e l é s .

h FEJEZET.

Á l t a l á n o s t a n o k .

1. Δ termelés fogalma. — 2. A termelési költségek. — 3. A termelési lékenység. — 4. A termelő képesség. — 5. A termelési ágak. — 6. Termelő erők	135—150
--	---------

II. FEJEZET.

A munka és a munkás.

1. A munka és a munkás fogalma. — 2. A munkára ható körülmények és pedig: 1. természeti körülmények; 2. egyéni körülmények (nem, kor, egészség, táplálkozás, értelmiség, erkölcsi-ség); 3. gazdasági körülmények; 4. társadalmi körülmények; 5. gazdaságtársadalmi körülmények (munkamegosztás, munka-egyesítés); 6. jogi és politikai körülmények (rabszolgaság, job-bágyság, bérrendszer); 7. munkaszabadság; 8. egyéb a mun-kára ható törvények; 9. a politikai állapotok befolyása; 10. a munkavesztések	151—179
--	---------

III. FEJEZET.

A tőke és a tőkés.

Lap

1.- A tőke fogalma és jelentősége. — 2. A kapitalizmus. — 3. A tőkés. — 4. A tőkeképződés. — 5. A tőke hatályossága. — 6. és 7. A tőke különböző nevei. — 8. A gép	180—200
--	---------

IV. FEJEZET.

A vállalat.

1. A vállalat fogalma. — 2. Házi és vállaltszerű termelés. — 3. A vállalat különböző nevei. — 4. Nagy és kis vállalat. — 5. Egyéni és társas vállalat; rősz vénytársulat. — 6. Állami vállalatok. — 7. Szövetkezetek. — 8. A kartellek. — 9. A trusts. — 10. A vállalat helye. — 11. A vállalat ideje	201—223
---	---------

III. RÉSZ.

A f o r g a l o m .

I. FEJEZET.

A forgalom.

1; A forgalom lényege. — 2. A forgalomképesség. — 3. A forgalom alakjai. — 4. Csere-, pénz-, hitelgazdaság; ár	227—231
--	---------

II. FEJEZET.

A pénz.

1.; A pénzintézmény jelentősége. — 2. A pénz szerepe. — 3. A pénzjóságok. — 4. A nemesérczek. — 5. Különböző pénz jóságok. — 6. A nemesérczek árváltozásai. — 7. Új pénzrendszerek. — 8. A pénzforgalom törvényei. — 9. A pénzintézmény bírálata. 232—257	
---	--

III. FEJEZET.

Az ár.

1; Az ár fogalma és különböző nevei. — 2. A normálárak megállapításának módja. — 3. Az árelmélet története. — 4. A kereslet és kínálat. — 5. A kereslet és kínálat különböző alakulása. — 6. és 7.- Kereslet és kínálat tanának folytatása. — 8. Ártényezők és árhullámzások. A fizetési képesség jelentősége. — 9. Az áralakulás a kereslet szempontjából. — 10. Az áralakulás a kínálat szempontjából. — 11., 12., 13. és 14. A termelési költségek tana; — 15. A normálárak elméletének összefoglalása. — 16. A piaci árak elmélete. — 17. Az áralakulás sajátos esetei.; — 18. Az áralakulás jogi szabályozása. — 19. Az árhullámzások története	268—300
--	---------

IV. RÉSZ. A jövedelem megoszlása.

I. FEJEZET.

Általános tanok.

Lap

1. Áralakulás és jövedelemoszlás; ez utóbbi helye a tudományban. — 2. A jövedelem fogalma, nemei. — 3. A jövedelmi ágak. — 4. A járadék. — 5. A jövedelemalakulás és jövedelemoszlás irodalomtörténete. — 6. A jövedelemalakulás elmélete. — 7. A jövedelemoszlás elmélete. — 8. A jövedelemmegoszlás törvényei. — 9. Jövedelmi politika. — 10. A jövedelemmegoszlás visszahatása a termelésre. — 11. A jövedelemmegoszlás összefüggése az értéktörvényvel	303—328
--	---------

II. FEJEZET.

A m u n k a b é r.

1. A munkabér fogalma és nemei. — 2. A munkabér tényezői általában. — 3. A munkabér törvénye, különös tekintettel Ricardóra. — 4. és 5. Thünen és mások elmélete. — 6. A munka piaci ára. — 7. A munka termelési költségei. — 8. A munkabérialap elmélete. — 9. A socialistikus munkabérelmélet. — 10. Eredmények. — 11. A tényleges munkabér különbségei. — 12. A munkabér mértéke: idő-, darabbér stb. — 13. A munkásosztalékrendszer. — 14. A munkabér múltja és jövője. — 15. A munkabér viszonya a többi jövedelmekhez	324—365
---	---------

III. FEJEZET.

A t ő k e k a m a t.

1. A tőkekamat fogalma és forrása. — 2. A tőkekamat nemei. — 3. A tőkekamat hullámzása. — 4. A tőkekamat csökkenése és következményei; a tőkekamat jövője. — 5. A tőkekamat történeti alakulása. — 6. A kamatláb törvényes szabályozása; uzsora-törvények	366—380
---	---------

IV. FEJEZET.

A vállalkozói nyereség.

1; A vállalkozó szerepe. — 2. A vállalkozói nyereség fogalma és elemei. — 3. A vállalkozói nyereség jövője	381—386
--	---------

V. FEJEZET.

A f ő l d j á r a d é k.

1. A földjáradék ténye. — 2. A földjáradék fogalma és első magyarázatok. — 3. Ricardo földj áradéktana. — 4. Ez elmélet bírálata. — 5. A földjáradék különböző nemei és elemei. — 6. A földjáradék fejlődési törvényei. — 7. A földjáradék története. — 8. A háztelkek járadéka. — 9. A földjáradék eltörlése	387—403
---	---------

V. RÉSZ.

A f o g y a s z t á s .

I. FEJEZET.

A fogyasztás általános elmélete.

1. A fogyasztás fogalma; helye a rendszerben. — 2. A fogyasztás nevei. —
 3. A fogyasztás törvényei. — 4. A hiány. — 5. A károk. —
 6. A fogyasztás összefüggése a többi gazdasági jelenségekkel. —
 7. Túltermelés és fogyasztáshiány 407—418

II. FEJEZET.

A fogyasztás rendszere és az életmód (Standard of life).

1. Az egyes szükségletek arányai; élelmezés. — 2. A ruházat: — 3.
 A lakás. — 4. A szeszes italok. — 5. A gazdasági szükségle-
 tek. — 6. A szellemi szükségletek. — 7. A fogyasztásra ható
 körülmények. — 8. Az életmód (Standard of life). — 9. Az élet-
 mód statisztikai vizsgálódása 419—428

III. FEJEZET.

A fényűzés.

1. A fényűzés fogalma és nevei. — 2. Fényűzési törvények 429—436

VI. RÉSZ.

A társadalomgazdaságtan története.

I. FEJEZET.

A társadalomgazdaságtani rendszerek.

1. Az ó-kor. — 2. A középkor. — 3. Az újkor. A mercantilismus. —
 4. A physiokratismus. — 5. A smithianismus. — 6. Újabb irányok 439—468

II. FEJEZET.

A socialistikus rendszerek.

1. A socialismus fogalma. — 2. Irányai. — 3. Közvetítő irányok. —
 4. A socialistikus mozgalmak. — 5. Az új-kori socialismus elő-
 története. — 6. St. Simonismus. — 7. Fourierismus. — 8. Louis
 Blanc és Proudhon. — 9. A tudományos socialismus. — 10. Egyéb
 irányok. — 11. A socialismus bírálata 469—506